

УКРАЇНА

**В МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ДИСКУРСАХ
АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОГО МОДЕРНУ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ДИСКУРСАХ
АНТИЧНОСТІ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАНЬОГО МОДЕРНУ

Київ – 2022

УДК "652": "04/17": "653": "639"(477)

Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну. – Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2022. – 568 с.

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 5 жовтня 2022 р.)*

Циклом вміщених на сторінках видання матеріалів Україна представлена як активний учасник європейських інтеграційних процесів, різноманітні формати залучення до яких переломлюються крізь призму темпоральної тягlosti епох. Тим самим український соціум виступає одним із впливових творців відповідного цивілізаційного мікроклімату в центральному та південно-східному регіоні континенту. При цьому залучені до участі у формуванні праці науковці пропонують широкий спектр новаційних дискурсивних практик.

Розраховано на фахове наукове та викладацьке середовище, а також всіх, хто зацікавлений у глибшому пізнанні української історії.

Відповідальний редактор: академік НАН України **В. Смолій**

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України, професор **Г. Боряк**
доктор історичних наук, професор **О. Бачинська**
доктор історичних наук, професор **С. Леп'явко**

ISBN

© Інститут історії України НАН України
Національної академії наук України, 2022

© Автори нарисів, 2022

З М І С Т

Вступ	5
-------------	---

Частина I

УКРАЇНА НА ПЕРЕТИНАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПОТОКІВ: АЛГОРИТМИ І КОНТРОВЕРЗИ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАКТИК

1. ІСТОРИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ

а) Сфера політики та економіки

<i>Смолій Валерій, Горобець Віктор, Степанков Валерій, Чухліб Тарас.</i> Дипломатичний фронт протистояння імперському наступу на Україну: практики XVIII ст.	11
<i>Станіславський В'ячеслав.</i> Кам'янець-Подільський у перше десятиліття після владарювання турків: відновлення оборонних можливостей	50
<i>Danieluk Janusz.</i> Depolonizacja i rusyfikacja dawnych ziem WielkiegoKsięstwa Litewskiego w dobie panowania Aleksandra II	60
<i>Савчук Іван.</i> Головні риси розвитку господарства на території України від найдавніших часів до XVIII ст.	67
<i>Гуржій Олександр.</i> Україна та Московія в системі зовнішньої торгівлі першої половини XVII ст.	83

б) Простір повсякдення, культури і духовності

<i>Русина Олена.</i> Радзивілівська резиденція Олика: від середньовіччя до модерну	108
<i>Гурбик Андрій.</i> Еволюція копного судочинства та звичаєво-правових норм на українських землях в XVI–XVII ст.	122
<i>Сас Петро.</i> Кримінальні прояви в повсякденному житті мешканців Волині (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)	157
<i>Кононенко Василь.</i> Колективна пам'ять першої української політичної еміграції (1709–1759)	185

2. ІСТОРІОГРАФІЧНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

<i>Одрін Олександр.</i> Античне сільське господарство в сучасній історіографії: структура, типологія, еволюція	198
<i>Матях Валентина.</i> Інтегрування українського сегменту ранньоновістичного студіювання в практики дослідження цивілізації раннього нового часу: новітній досвід осмислення концепту «революція»	227
<i>Бовгиря Андрій.</i> «Своя земля»: територіальні уявлення в текстах Гетьманщини XVII–XVIII ст.	241
<i>Ковалевська Ольга.</i> Сюжети з історії українського козацтва у творчості Івана Франка	256
<i>Пономарьов Олександр.</i> Фанаріоти Молдови поміж миром і війною: нове бачення	266

3. ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОНТЕНТ

<i>Латак Казімеж</i> . Середньовічні печатки у зібраннях історичного архіву монастиря Божого Тіла у Кракові: причинок до центральноєвропейських сфрагістичних досліджень	276
<i>Мицик Юрій, Тарасенко Ірина</i> . Листи гетьмана Івана Самойловича з архіву полковника Іллі Новицького	297
<i>Блануца Андрій</i> . Книга Литовської метрики № 270 як джерело до історії парламентаризму в Речі Посполитій у 70-х роках XVI ст.	333
<i>Ващук Дмитро</i> . 271/57 Книга судових справ Литовської метрики: характеристика матеріалів та український сегмент (1569–1574)	344

Частина II

УКРАЇНА ТА ЄВРОПА

В СОЦІО-ПОЛІТИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ – РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: ДИСКУРСИ ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЙ (Матеріали II міжнародного вебінар-семінару, 8-9 листопада 2021 р., м. Київ)

<i>Шумейко Тарас</i> . Людольф Мюллер і його візія київських подій середини XI ст.: перевірка джерелами (до питання про призначення Іларіона Київського)	361
<i>Темчин Сергій</i> . «Землю глаголють материю» (“Повість временних літ”, стаття 988 р.): латинські паралелі	371
<i>Гошко Тетяна</i> . На будень і на свято: виробництво і споживання пива у Львові в XIV–XVII ст.	375
<i>Зема Валерій</i> . Собор у Констанці і Київська митрополія	400
<i>Vuteyko-Vujan Věronika</i> . Géographie de l’honneur et don de la vengeance. Violence nobiliaire à l’époque de la première modernité (Un essai d’histoire culturelle)	426
<i>Фрис Віра</i> . Міжконфесійні стосунки у Львові та їх відзеркалення у видавничій діяльності Михайла Сльозки	440
<i>Старченко Наталія</i> . Шляхетські ініціативи по організації каптурового суду на Волині та їхнє втілення (серпень 1574 – травень 1575)	453
<i>Білоус Наталя</i> . Невідомий привілей на магдебурзьке право містечку Новий Ружин (Щербів) 1590 р.	494
<i>Романова Оксана</i> . «Сказання одного чуда»: нові віання у сприйнятті чудес православними Гетьманщини	504
<i>Дзюба Олена</i> . Повсякдення козацької старшини: традиція відзначення родинних та громадських подій (XVIII ст.)	539
<i>Пришляк Володимир</i> . Біографія гетьмана Данила Апостола у ляйпцизькому альманасі «Die Europäische Fama» за 1728 рік	551

ВСТУП

Актуалізована на сучасному історіографічному етапі в пошукових практиках тенденція органічного поєднання самодостатніх сюжетних ліній в історичному минулому України, простеження яких виявляє свою ефективність на рівні мікроаналізу, з глобальною перспективою історичного поступу в загальноукраїнських масштабах (за неодмінної умови присутності компаративних складників), вільний вибір пошукових методологій і методик, помітне збагачення емпіричної бази стосовно всіх періодів минулого дозволяють не лише дослідити глибинні процеси, що визначали магістралі національної історії, а й сприяти вкоріненню напрацьованих українською спільнотою на попередніх часових відрізках цивілізаційно-культурних моделей у європейську та світову спадщину.

У цілому накопичений за останні роки досвід активного дослідження комплексних, різновекторно націлених проблем міждисциплінарного характеру в хронологічному діапазоні античності – середньовіччя – раннього нового часу відкрив перспективу переходу від розв’язання внутрішніх процесів історичної еволюції України до з’ясування їхньої взаємопов’язаності з поступом європейської цивілізації, наприклад, в аспектах наукових рефлексій над феноменом культурно-політичної спадщини означених епох в інтелектуальному просторі наступних часів; моделювання господарсько-економічних систем, процесів соціальної стратифікації та соціальної взаємодії на історично сформованих українських просторових обширах.

Подібна евристична перспектива з початком ХХІ ст. виявилася помітно підсиленою фактом актуалізації знання про минуле в прогностично-аналітичному сегменті вибудови сучасних концепцій суспільного розвитку – як на рівні національному, так і в аспектах передбачення тенденцій загальноцивілізаційного змісту. Так, ті ситуативні деструкції геополітичного характеру, перед якими від початку 2014 р. постала Україна, акцентували для її політикуму та громадянського суспільства проблему активізації конструктивного діалогу з партнерами західної культурно-політичної традиції, зокрема, з країнами Євroatлантичного блоку, а також – і насамперед – з Європейським Союзом і НАТО як гарантими державно-політичної безпеки в умовах наростання конфліктогенних тенденцій, а тим більше прямої зовнішньої агресії.

Закріплення європоцентричної компоненти в зовнішньополітичному курсі Української держави виводить на порядок денний – як неодмінну умову формування нового національного інтеграційного проекту – врахування при визначенні його пріоритетів тих фундаментальних зміщень і нових явищ, якими позначені від початку нового тисячоліття міжнародні сфери економічних, політичних і правових відносин. Водночас, крім спрямованого назовні вектора,

свого нагального вирішення потребує і складний комплекс питань щодо соціального адаптування породжених умовами тимчасової окупації значних внутрішніх міграційних потоків зі східного, південного та кримського регіонів, а також в аспектах вироблення комплексної програми повернення в перспективі часу цих територій та їхнього населення в єдиний український комунікативний простір.

Розробка нової національної інтеграційної моделі, крім використання багатого досвіду плідної співпраці в аспектах соціальної, політичної, правової, культурно-духовної взаємодії всієї множинності європейських країн і народів, об'єктивно має спиратися на численні конвергентні практики українського соціуму, які він протягом майже двох тисячоліть успішно демонстрував на шляху вкорінення у широкоформатний європейський культурно-історичний і політико-економічний простір. Успішне ж засвоєння винесених з цих практик уроків можливе лише шляхом їх об'єктивування ґрунтовними науковими дослідженнями.

Саме до таких розробок належить реалізований групою академічних вчених проект «Україна в інтеграційних процесах середньовічної та ранньомодерної цивілізацій: досвід взаємозалежностей», націлений на комплексне представлення української присутності в породжених відмінними реаліями різних темпоральностей складних і багатоаспектних інтеграційних процесах, спрямованих на подолання фрагментизованості континентальної просторово-інституціональної суспільної організації, основні результати і спостереження якого покладено в основу пропонованого видання.

Варто зауважити, що саме акцентованість на глибокий історичний контекст вигідно виділяє цей проект в ряду загалом нечисленних на сьогодні у вітчизняному історіографічному сегменті студійних позицій, в яких історичні екскурси в інтеграційну складову формування цивілізаційного клімату та ландшафтів попередніх епох слугують лише тлом для підсилення наголосу на актуальних практичних зрізах сучасної інтеграційної проблематики. Між тим, зазначений аспект набуває особливого змістового наповнення в умовах тих дестабілізаційних процесів, що, на противагу зближенню європейських країн на полях економічної, політичної, міжнародної, безпекової взаємодії, набувають чинності як на Заході, так і Сході континенту, ставлячи під питання саму можливість збереження європейської рівноваги. З таких ракурсів врахування в сучасних інтеграційних моделях набутого в різні цивілізаційні епохи історичного досвіду міждержавних та міжетнічних конвергенцій, у тому числі у їхньому українському вимірі, відкриває перед сучасними науковцями перспективний евристичний напрям, достатньо підкріплений емпіричним матеріалом.

Підведена під нього методологічна платформа забезпечує реалізацію накреслених завдань в плюралістичній парадигмі та на міждисциплінарній основі. У своїй теоретичній частині остання ґрунтується на концепціях функціональної інтеграції, яка виключає будь-які прояви політики з позицій сили;

диференційованої економічної інтеграції, що сприяє формуванню стійких і стабільних торгівельно-економічних зв'язків; різношвидкісної інтеграції, що спрямовується на осмислення поліваріантної участі та ролі в інтеграційних процесах різнопланових акторів та суб'єктів міжнародних відносин, тощо.

У розробці знайшли широке застосування такі новітні інтеграційні теорії, як Європа концентричних кіл, федералізм, функціоналізм, неофункціоналізм, інтерговернтенталізм, так зване «меню» стратегій розвитку європейських країн та ін. Водночас вона базована на генералізуючих принципах наукового дослідження як в галузі історичної науки, так і інших соціогуманітарних дисциплін, а саме: історизмі, історичній компаративістиці, герменевтиці, порівняльно-історичному аналізі та теоретичному моделюванні у поєднанні з принципами системного аналізу та синтезу, групування та класифікації, за умов широкого залучення емпірико-теоретичного, синтетичного, статистичного, еволюційного, факторного, нормативного, семіологічного методів, що органічно накладаються на інституціональний, комунітарний, культурно-цивілізаційний, структурно-функціональний, системний підходи.

Концептуальним стрижнем, який об'єднує сконцентровані у виданні різнопрофільні пошукові моделі, є акцентованість на унікальності євроінтеграційного процесу як цілісності, що постала на спільній ідеологічній платформі європейської єдності, яка шліфувалася протягом десятків століть множинністю продукованих у різних соціокультурних національних середовищах європоцентричних проєктів. Як правило, така євроінтеграційна активність диктувалася перманентними ризиками втрати основними акторами інтеграційного дійства своїх геополітичних позицій або ж переваг. Відповідно вирішальною мотиваційною основою для них виступало бажання здобути з інтеграційних практик для своїх держав або суспільних структур максимально можливий об'єм вигід.

При цьому основний наголос зроблено на добровільний і свідомий характер інтеграційних формовиявів, а як головні системоутворюючі фактори визначаються зростання у межах античної, середньовічної та ранньомодерної цивілізаційних систем процесів інтернаціоналізації господарського життя і розподілу праці; посилення взаємозалежності держав, зміни в комунікативно-технологічних сферах; конкурентоспроможність товарообігу в аграрному секторі; концентрація капіталоресурсів; розширення меж відкритості національних економік; спільність або ж розбіжність національно-державних та геополітичних інтересів; взаємопроникнення світоглядно-духовних світів чи спроби поглинення національних форм чужорідними в своїй основі культурами тощо.

З погляду з'ясування в цих інтеграційних складових міри української присутності та впливовості акцент цілком закономірно перенесено на питання, що стосуються цілей включення України в процеси регіонального та загальноконтинентального інтегрування в умовах поширення на українські терени

елліністичної цивілізаційної хвилі, в середньовіччі та ранньомодерні часи, визначення основних інтеграційних етапів та форм, міри результативності тих чи інших вживаних заходів. При цьому важливим моментом виступає врахування мотиваційних імпульсів налаштованості суб'єктів інтеграції на взаємодію чи протистояння негативним викликам.

Суголосною з першою структурною частиною виявилася і тема вебінар-семінару «Україна та Європа в соціо-політичних і культурних реаліях доби середньовіччя – раннього нового часу: дискурси джерел та історіографій». Цей зініційований Інститутом історії України у 2020 р. новий науковий формат відразу впевнено продемонстрував тенденцію щодо перетворення на постійно діючу платформу, чітко опредметнивши актуальну для фахового загалу медієвістичну і ранньоновістичну проблематику.

Зокрема, у цьому перекоонує зростаючий географічний охоплення рамками заходу наукових центрів і шкіл. Так, поза широким представництвом українських фахівців у галузі медієвістичного і ранньоновістичного студіювання, учасниками дискусій стали фахові і добре відомі в колі колег дослідники з Литви і Польщі, Італії і Франції, які спеціалізуються в українській історії відповідних періодів. Сподіваємося, що надалі їх коло буде розширюватися. Тож оприлюднені у виступах на другому засіданні (листопад 2021 р.) вебінару доповіді, позначені цікавими спостереженнями та новим перепрочитанням добре відомих сторінок минулого, введено самостійною органічною частиною у структуру даної колективної праці.

Загалом як прикметну рису останньої варто відзначити те, що всі вміщені на її сторінках матеріали запропонованою постановочною об'єктивізацією пошукових ракурсів виходять за детерміновані лінійною послідовністю когнітивно-пояснювальні схеми, виводячи заховану в піднятій проблематиці дискусійну складову на нові рівні стратегічного наукового мислення, домінуючим у якому стає інтегральний підхід.

*Академік НАН України
Валерій СМОЛІЙ*

Частина I
УКРАЇНА НА ПЕРЕТИНАХ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПОТОКІВ:
АЛГОРИТМИ І КОНТРОВЕРЗИ
ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРАКТИК

1. ІСТОРИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ

а) Сфера політики та економіки

Валерій Смолій

академік НАН України,
доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
smolii.valerii@ukr.net

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Валерій Степанков

доктор історичних наук, професор,
Кам'янець-Подільський
національний
університет імені Івана Огієнка
(Україна, Кам'янець-Подільський),
stepankovk@gmail.com

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Віктор Горобець

доктор історичних наук, професор,
завідувач сектора соціальної історії
Інституту історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
victor_gor@ukr.net

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Тарас Чухліб

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
taras_chuhlib@ukr.net

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

ДИПЛОМАТИЧНИЙ ФРОНТ ПРОТИСТОЯННЯ ІМПЕРСЬКОМУ НАСТУПУ НА УКРАЇНУ: ПРАКТИКИ XVIII ст.

XVIII ст. докорінно змінює зміст політики російського протектора щодо Українського Гетьманату, неприховано абсолютизувавши в українсько-російських відносинах тенденції до повної асиміляції в імперському просторі будь-яких проявів державницької традиції українців. Власне, переорієнтування на новий курс виразно оприлюднюється в діях імперського центру вже з кінця 1680-х років – з моменту насильницького відсторонення від влади гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, цілеспрямована політика якого в правобережному питанні розходила з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Варшавою. В подальшому перехід російського політичного центру на нові рівні руйнування національних інституцій та пришвидшення темпів колонізації українських територіальних масивів, нівелювання культурно-духовних цінностей українців поступовим насадженням імперативів імперської свідомості обумовив превалювання в дипломатичному секторі України трьох моделей ведення зовнішньої політики. Йдеться про традиційну для попереднього часу практику зміни зовнішнього протектора, втілену дипломатичним проектом Івана Мазепи, спробу привернути політичними маніфестами увагу до українського питання міжнародної європейської спільноти Пилипа Орлика

та породжений 1709 роком так званий пост-полтавський синдром, що енергійно руйнував засади української дипломатії та спричинився до неформальної акції дипломатичного змісту Василя Капніста. Відповідно навколо цих трьох аспектів, послідовно вплетених в складну конфігурацію геополітичного розкладу сил, в якому російський фактор набирав все більшої ваги, й вибудовується сюжетна лінія пропонованої студії.

Загальна спрямованість дипломатичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи є органічним продовженням геополітичних стратегій його попередників на гетьманській булаві, зокрема, безпосередньо витікає з об'єднаних програм гетьмана І. Самойловича. Сьогодні історики все частіше схиляються до того, що згаданий лівобережний правитель до останніх днів перебування на посаді зберігав вірність ідеї возз'єднання територій по обидва береги Дніпра¹. Власне, саме на збереження територіальної цілісності козацької України був спрямований основний зміст його політичного курсу. Однак несприятлива міжнародна ситуація завадила возз'єднатися двом частинам Українського Гетьманату – Лівобережжя залишалося під протекцією московського царя, а Правобережжя перебувало під владою турецького султана і польського короля. Фактор розриву по лінії дніпровської водної артерії єдиного за Богдана Хмельницького територіального ядра національної державності фактично до кінця XVIII ст. виступав основним маркером дипломатичних практик українських урядів у протистоянні з імперським центром.

Великі надії щодо реалізації в Україні своїх амбітних проектів російська влада певний час пов'язувала з обраним у 1687 р. на гетьманську булаву Іваном Мазепою, демонстрована яким лояльність забезпечила до нього безмежну довіру російського зверхника. Вміло користуючись з цього, новий український регіментар протягом досить короткого часу зумів не лише увійти у повну довіру до царя, а й помітно укріпити авторитет гетьманської влади всередині Української держави.

Попри існуючі обмеження, гетьману до певної міри вдавалося навіть справляти вплив на розвиток подій на міжнародній арені. Мазепа встановлює постійні активні дипломатичні зв'язки з польським керівництвом та представниками польської політичної еліти, підтримує контакти з молдавським господарем і правителями татарських орд². У 1701 р. буджацькі татари навіть звертаються до українського регіментаря з пропозицією прийняти їх під

¹ Більш детально про це див.: *Пархоменко В.* До питання про політику гетьмана І. Самойловича // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. Київ, 1928. С. 226; *Смолій В. А.* Правобережна Україна другої половини XVII – XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. Вип. 1. Київ, 1993. С. 118; *Сергієнко Г.* Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ, 1994. С. 383; *Чухліб Т.* Іван Самойлович // Історія України в особах: Козаччина. Київ, 2000. С. 161–171.

² Російський державний архів древніх актів (далі – РГАДА), ф. 124, оп. 3, д. 505, 508, 560, 604 та ін; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, 1959. С. 165.

гетьманську протекцію³. Зрозуміло, що загальна спрямованість тогочасних дипломатичних акцій Гетьманату формувалася в річищі російської зовнішньої політики, однак це спостерігалося не в усьому й не завжди.

Наприкінці 1690-х років І. Мазепа починає виявляти, на відміну від Москви, підвищений інтерес до політичного розвитку Правобережжя та зовнішньополітичного курсу Запорозжя. Всупереч укладеним із Російською державою Коломацьким статтям, він на перших порах продовжував офіційно титулуватися «гетьманом обох сторін Дніпра»⁴. Попри те, що згодом змушений був відмовитися від такого титулування, гетьман не залишався байдужим до долі Правобережної України, зокрема, наприкінці 1692 р. порушив перед російським урядом питання щодо доцільності, за домовленістю з польським королем, «прийняти Палія зі всіма людьми і з містечком Хвастовим під царську руку»⁵. Того самого року він писав в одному з універсалів про Правобережжя як про «вітчизну Україну»⁶, а ще через рік повідомив белзького воєводу А. Сенявського про намір отримати край «під свою владу»⁷. Не приховував гетьман цієї думки й від посланця польського короля К. Ісаровича, з яким мав розмову наприкінці 1694 р.⁸ Певним поштовхом до такого рішення послужила спроба П. Іваненка (Петрика) за допомогою Січі й Криму підняти повстання проти Росії й лівобережного гетьмана та домогтися відновлення Української держави у тих межах, які вона мала на час своєї фундації у середині XVII ст.⁹

Підштовхуючи Москву до прийняття в підданство С. Палія з козацькою територією Правобережжя, Мазепа наполегливо звертав увагу російських посадовців на дві потенційні загрози, наголошуючи на імовірності виникнення

³ *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654–1793). Историко-юридический очерк. Петроград, 1915. С. 119.

⁴ *Кгурницький В.* Hetman Masepa und sein Zeit (1687–1709). Leipzig, 1941; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ, 2001; *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938; Його ж. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 152. Львів, 1933. С. 35–61; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України...; *Станіславський В.* Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687–1691 рр. // Листи Івана Мазепа. 1687–1691 / Упоряд. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. С. 6–82.

⁵ Листи Івана Мазепа. 1687–1691. Т. 1. С. 44–45; *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. Київ, 1963. С. 74–75; *Дядиченко В. А.* З історії боротьби українського народу на Правобережжі проти шляхетської Польщі в кінці XVII ст. // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. Кн. 7. Київ, 1943. С. 170.

⁶ *Величко С.* Літопис. Т. 2. Київ, 1991. С. 391.

⁷ Бібліотека музею Чарторийських. Відділ рукописів (далі – БМЧ. ВР), теки Нарушевича, од. зб. 183, арк. 829.

⁸ Бібліотека Ягеллонського університету. Відділ рукопису, од. зб. 1151, арк. 69–72.

⁹ *Оглоблин О.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ, 1928. С. 21–24.

там окремого гетьманства й перспективі проголошення фастівського полковника «другим Хмельницьким», з подальшим прийняттям ним кримської чи турецької протекції¹⁰.

Переломний етап в українсько-російських відносинах не лише часів гетьманування Мазепи, а й загалом перебування ранньомодерної Української держави під царською протекцією розпочинається зі вступом Росії у Велику Північну війну 1700–1721 рр. Неабияка небезпека для українських інтересів крилася уже в самому союзі Петра I з Августом II Веттіном – з 1694 р. курфюрстом Саксонії та одночасно з 1697 р. польським королем. Адже ще на етапі змагань за королівську корону Веттін у своїх переделекційних заявах обіцяв шляхті здобути для Речі Посполитої «Поділля, Україну, Волощину, Мультянію»¹¹. При цьому далекоглядні політичні обіцянки електа входили в особливо небезпечний резонанс з модальністю функціонування «Вічного миру» поміж Річчю Посполитою і Московською державою 1686 р., за яким Варшава відмовлялась від претензій на лівобережну частину України та Київ. Але, що характерно, умови цього важливого договору сейм Речі Посполитої так і не ратифікував – як того вимагали право і традиція польсько-литовської держави. Отож єдиною формально-правовою підставою легітимації виходу значної частини України з-під влади польського короля стала принесена Яном III Собеським присяга.

Коли ж у червні 1696 р. Собеський помер, його наступник – Август II, всупереч сеймовій вимозі, присягу, яка б підтверджувала чинність «Вічного миру», так і не склав. Причому звертає на себе увагу той факт, що якщо раніше російські дипломати активно наполягали на ратифікації сеймом угоди, то після сходження на престол Веттіна джерела таких зусиль надалі не фіксують. На цій підставі дослідники висловлюють припущення, що причиною такої поблажливості з боку Москви могла бути особиста приязнь Петра I та Августа II. Логічно припустити, що російська сторона відмовлялась від тиску на прихильного короля, аби не наражати свою креатуру (уряд Петра I на виборах у Речі Посполитій 1696 р. активно підтримував саме Веттіна) на критику з боку опозиції. Звичайно ж, не можна виключати й можливості розіграшу своєрідного гамбіту з шахової партії – принісши в жертву присягу короля, добитися з часом ратифікації угоди вже на вищому рівні, на рівні сейму, як згоди всіх станів Речі Посполитої¹². Але не можна відкидати й найбільш фатальний для Гетьманату варіант – коли задля підтримки Августом II зовнішньополітичних інтересів царя жертвою на цій шахівниці великої гри могла стати козацька Україна. Адже нератифікація умов «Вічного миру» означала невизнання Варшавою законності виходу України з-під влади Корони.

¹⁰ Див., наприклад: *Соловьев С. М. Сочинения*: В 18 кн. Кн. 7: История России с древнейших времен. Т. XIII–XIV. Москва, 1991. С. 503–504.

¹¹ *Volumina Legum*. Т. 6. Petersburg, 1860. S. 30–31.

¹² *Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita. 1697–1706*. Kraków, 2010. S. 193.

Непевність міжнародно-правового статусу виходу України з-під влади короля, вочевидь, неабияк впливала й на несприйняття українським гетьманом ідеї союзу Петра з Августом I, відповідно, початку війни зі Швецією. Про активну підготовку Москви до війни на Півночі Європи І. Мазепа знав уже принаймні з початку 1700 р. Причому знав з уст перших осіб Російської держави. У своєму листі на ім'я царської особи від 25 лютого фактичний канцлер Федір Головін (саме того року він перебрав за наказом царя на себе керівництво зовнішньою політикою держави, очоливши Посольський приказ) серед відомостей про міжнародні події сповіщав Петра I і про те, що він «с гетманом видевся» перед від'їздом Мазепа з Москви і під час цієї зустрічі вони обговорювали головним чином польську проблему – «сказывал о Поляках»¹³. Уперше довідавшись про наміри царя воювати зі Швецією, Мазепа нібито – принаймні саме так стверджував канцлер – був «гораздо рад». Більше того, він начебто під час цієї розмови навіть під'юджував главу Посольського приказу до активних дій і давав поради щодо ведення війни – «и способы из себя кладет и нас нудит на Шведа»¹⁴. Переказаний Головіним ентузіазм українського гетьмана щодо вступу Петра I у війну з Карлом XII дав підстави дослідникам безапеляційно стверджувати, що Мазепа «ішов у фарватері московської політики, активно підіграючи агресивним задумам Петра»¹⁵. Підтвердженням цьому слугувало й те, що гетьман (як і Петро I) уважав, що настав слушний час «как теперь есть, нашей стороне давшихя войны против для отискания своего...»¹⁶.

Дослідники також звертають увагу й на той факт, що другий раунд таємних російсько-данських переговорів щодо долучення Данії до антишведської коаліції 8 лютого 1700 р. сторони проводили не у Кремлі, а на гетьманському подвір'ї у Москві¹⁷. Й оскільки Мазепу спеціально було викликано на початку січня до царської столиці¹⁸, можна припустити, що гетьман не тільки був присутнім на переговорах, наслідком яких став початок військових дій, але і брав у них активну участь¹⁹. Хоч, зрозуміло, це лише

¹³ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. Санкт-Петербург, 1889. С. 296.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Папакін Г. Іван Мазепа на сторінках «Писем и бумаг императора Петра Великого» // Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смолія у 2 кн. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 385.

¹⁶ Листи Івана Мазепа / Упорядн. В.Станіславський. Т. 2: 1694–1700. Київ, 2010. С. 636–637.

¹⁷ Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія зради. Київ, 2013. С. 109

¹⁸ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. Вып. 1: 1687–1705 гг. Санкт-Петербург, 2007. С. 14.

¹⁹ Папакін Г. Іван Мазепа на сторінках «Писем и бумаг императора Петра Великого». С. 385–386.

припущення. А перенесення таємних перемовин на гетьманський двір було потрібне російському керівництву для того, аби не привернути зайвої уваги турецьких дипломатів.

Небезпеку можливого витоку інформації вповні усвідомлював й український гетьман. Тож висловлені Мазепою на полях своєї «радості» застереження щодо війни зі Швецією стосувались саме двозначності зовнішньополітичної ситуації, в якій перебувала царська держава. Враховуючи, що зі Стамбулом все ще не було укладено мирної угоди, Мазепа закликав російське керівництво до максимальної обережності. Радив усіляко уникати війни на два фронти, а відтак й не починати військових дій на Півночі до тих пір, поки не відбудеться підписання миру з Туреччиною – «только б обождать, что с Турки будет»²⁰.

Вочевидь, загальна картина несприйняття Мазепою цієї ідеї формувалась під впливом багатьох складових. В числі останніх можна назвати той факт, що поспішний вихід царя з війни ставив під сумнів отримання вагомих політичних і територіальних дивідендів від усіх тих мілітарних і господарських зусиль, що їх Гетьманат доклав у ході виснажливих походів у Пониззя Дніпра й під Азов. Адже під час роботи Карловицького конгресу, що розпочався в жовтні 1698 р. і тривав аж до січня 1699 р., держави-члени Священної ліги – Австрія, Венеція, Річ Посполита та Московське царство – намагались нав'язати Османській імперії свою волю й конвертувати власні успіхи у вагомій територіальній здобутки, однак суперечності в таборі союзників не дозволили цьому зреалізуватися. 16 січня 1699 р. Австрія, Венеція й Річ Посполита підписали з Портою окремі мирні угоди, натомість московські дипломати спромоглися на укладення лише дворічного перемир'я й домовленостей щодо продовження переговорів про умови «вічного миру» вже в двосторонньому форматі. При цьому однією з найбільших перепон стали розбіжності в питанні приналежності здобутих у ході війни дніпровських містечок. Коли ж у липні 1700 р. між Москвою та Стамбулом таки було досягнуто порозуміння, завойований кров'ю і потом українських козаків нижньодніпровський плацдарм після зруйнування тут фортець мав бути повернений туркам. А це, звичайно ж, з обуренням сприймалося в Україні.

Негативні наслідки для Росії від невдач перших років війни зі Швецією значно підсилювались небезпекою відновлення війни на Півдні – з імперією Османів. Як писав з цього приводу Петро I до Федора Апраксіна 24 червня 1701 р., «нечаемо учинилось с стороны турецкой, ибо турки с венетами мир окончали, и некоторыми слухами от них хотят вымогатца у посла нашего, а иные говорят и к войне; и того для изволте в том (от чего Боже сохрани под нынешние часы) осторожность учинить, как в Азове, так и наипаче в Таганроге, к обороне того места»²¹. Звістка про ратифікацію Портою Константинопольського договору у вересні 1701 р. дещо заспокоїла російського царя. Однак уже наступної осені

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 335.

²¹ Там же. С. 870.

почала надходити інформація, що кримський хан Девлет-Гірей у союзі з великим візиром Далтабан Мустафою-пашою, всупереч волі султана, запланували несподівано атакувати підвладні царю землі. Але, на щастя для Петра I, цей підступний задум було викрито, і в січні 1703 р. як візир, так і хан владу втратили. До того ж незабаром в результаті палацового перевороту владу втратив і сам султан Мустафа II. Природно, що таке владне сум'яття в стані супротивника дещо заспокоїло Москву. Тим не менше, канцлер Головін вимагав від царського посла у Стамбулі Петра Толстого шукати можливостей і докладав усіх старань, аби якимось чином спровокувати війну Порти з Австрією чи Венецією²². Адже тоді Порти вже точно не думала б про те, щоб, скориставшись скрутним становищем Москви, спробувати відіграти результати попередньої війни.

Зважаючи на поразки перших років протистояння з Карлом XII, які знеохотили інфлянтську шляхту і брандербурзького курфюрста до вступу у Північну лігу та вивели з неї данського короля, вкрай важливим завданням для Петра I й Августа II стало розширення антишведської коаліції новими членами. І в якості такого потенційного кандидата розглядалася передовсім Річ Посполита. Адже Август II, попри те, що з 1696 р. зайняв польський трон, війну зі Швецією розпочав як дідовий володар Саксонії, а правляча еліта Речі Посполитої рішуче виступала проти втягнення їхньої держави у це збройне протистояння.

Про підготовку короля до війни у самій Речі Посполитій знали буквально одиниці приближених до нього осіб. План прибічників саксонця на польському троні полягав у тому, що Август спочатку раптовим ударом здобуде Ригу і вже після того повідомить «народ шляхетський», що звершив цей подвиг винятково в інтересах Речі Посполитої. Саме на хвилі загального піднесення від цього тріумфу й мав би відбутися вступ польсько-литовської держави у війну. Утім, тріумфу не сталося, і це поламало всі плани. Король спробував вирішити цю проблему на раді сенату, прогнозовано побоюючись негативної реакції некерованого сейму. Однак і рада сенату відмовила Августу в підтримці його інфлянтської авантюри, резонно заявивши, що питання оголошення війни та миру є винятковою прерогативою сейму.

В контексті розв'язання цієї вкрай важливої для Петра й Августа проблеми вельми цікавими є матеріали, що стосуються їхньої двотижневої зустрічі наприкінці зими – початку весни 1701 р. в місті Біржах (Біржай) на півночі Литви. За результатами проведених переговорів 2 березня (за н. ст.) було підписано новий варіант союзницького трактату. Насамперед трактат підтверджував готовність обох сторін продовжувати війну до тих пір, поки вони не отримають від супротивної сторони належної сатисфакції. Російський цар зобов'язувався відправити під командування польського короля 15–20-тисячний корпус відбірного війська, забезпечивши його артилерією й амуніцією, а також відповідною фінансовою підтримкою. Приділялась в ньому увага

²² *Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 8: История России с древнейших времен. Т. XV–XVI. Москва, 1993. С. 80–82.*

плануванню майбутньої спільної воєнної кампанії, визначенню напрямів і черговості наступальних ударів. Російська сторона зобов'язувалася надати полякам позику на два роки в розмірі 100 тис. рублів (200 тисяч талярів), а у таємному додатку до трактату йшлося про зобов'язання царя додатково виділити королю ще 20 тис. рублів, які мали піти на підкуп коронної шляхти у справі затягнення Речі Посполитої у війну зі Швецією²³.

Крім самого трактату, в біржайській історії пильну увагу привертає також опис самої зустрічі монархів, зокрема, розмови царя за присутності короля з польськими і литовськими сенаторами й урядниками, що відбулася 1 березня. Темою розмови була перспектива вступу Речі Посполитої у війну, але провідне місце в ній несподівано посіла українська проблема. Посил Петра I полягав у тому, що в часи, коли російські і саксонські війська приготувалися до вирішальної атаки, Річ Посполита не може залишатись осторонь, а повинна також виступити на їхньому боці, аби спільними зусиллями перемогти неприятеля та скористатися винятковою okazією для здобуття Лівонії. На що присутній на зустрічі литовський підканцлер Станіслав Антоній Щука спочатку зауважив, що не варто заважати республіці насолоджуватися спокоєм після тих багатолітніх воєн, що випали на її долю в останній час. А по тому завернув до цілком прагматичного боку, вказавши, що пропонуючи Речі Посполитій таку ризиковану справу, як вступ у війну зі Швецією, варто було б царю належним чином поляків зацікавити. Щука назвав і ціну такого заохочення: «останній трактат укладений Річчю Посполитою з царем до немалих втрат кордонів давніх» призвів, тож якщо Москва справді хоче з ними приєднуватися, то варто «повернути принаймні половину» територій, здобутих в останній війні, «наприклад воеводство Київське з Києвом». «Тоді б, – продовжував Щука, – мала б Річ Посполита над чим рефлексувати»²⁴.

Заскочений таким зухвальством, Петро I відповів співрозмовнику, що з Речі Посполитої вистачить і тієї військової допомоги, яку він готовий надати для здобуття Лівонії, а стосовно прилучення Києва, то Москва уже заплатила Варшаві за свої територіальні набутки «дуже великі гроші». Утім, аргумент щодо «купівлі» Києва не справив на опонента належного враження – литовський підканцлер зауважив, що гроші сплачено лише «за то, що пролонговано» перебування Києва і Смоленська під царською владою, а не за їхню передачу царю на «вічні часи»²⁵. Розгніваний цар не міг стримати своїх емоцій й, аби не допустити міжнародного скандалу, тим паче зі своїм потенційним союзником, поспіхом покинув кімнату – «ретирувався до іншого покою». Розмову був змушений продовжувати вже «перший міністр» царя

²³ Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Dz. rkps. (далі – Ossolineum), № 2023/II: Materiały do panowania Augusta II r. 1698–1704 włącznie. S. 80–81; Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 365.

²⁴ Ossolineum, № 2023/II: Materiały do panowania Augusta II r. 1698–1704 włącznie. S. 75–76.

²⁵ Ibid. S. 76.

Ф. Головін, котрий заявив, що насправді цар не може ухвалити такого рішення «без Думи, без гетьмана козацького, бо інакше напевне вибухне війна міжусобна»²⁶.

Попри негативну реакцію senatorів, російський цар не мав бажання відступати від своїх намірів затягнути Річ Посполиту у війну. І тому за тиждень, уже після підписання трактату з Августом II, відбулася чергова його зустріч з сенаторами, з уже відомим нам порядком денним. А після цього відбулась ще й конференція царських міністрів із сенаторами, на якій російська сторона представила зведені у проєкт пункти потенційного союзу, озвучені перед цим Петром I. Оминаючи положення щодо політичних гарантій непорушності союзницьких зобов'язань, звернемо увагу на прописаний у документі спосіб залагодження конфліктної ситуації між Петром I й Станіславом Щукою в перший день перемовин: «Если она (Річ Посполита. – *Авт.*) поведет войну как следует, Е В (його високість. – *Авт.*) обещает сделать для нея все, что только будет возможно»²⁷. Звичайно ж, з одного боку, така загальна заява могла сприйматися як спосіб елегантного виходу з кризової ситуації, без взяття на себе будь-яких зобов'язань. З іншого ж – критичне становище царського війська у протистоянні з армією Карла XII цілком могло змусити Петра I до поступок польсько-литовській еліті українським коштом.

Принаймні відразу після зустрічі в Біржах Посольський приказ відправив в Україну колишнього російського резидента в Польщі дяка Бориса Михайлова, аби той у контексті великої геополітичної гри Петра I провів з Мазепою консультації щодо можливих територіальних поступок Речі Посполитій. Головний месидж, який Михайлов мав донести українському гетьману, полягав у двох принципових позиціях: по-перше, ідея територіальних поступок належала не російській стороні, а полякам; і, по-друге, що Москва поважно не ставиться до торгу з польською стороною українськими землями, а лише має на меті затягнути Річ Посполиту до війни зі Швецією і при цьому не дотриматись даного полякам слова²⁸. Стосовно ж матеріальної частини справи, з якою Михайлов прибув в Україну, то російська сторона, по-перше, допускала можливість передачі Польщі декількох містечок поблизу Києва. По-друге, була готова надати згоду на колонізацію поляками земель на правому березі Дніпра, які, згідно з попередніми домовленостями сторін, повинні були залишатись незаселеними. А по-третє, могла погодитись також на певні територіальні поступки Варшаві на землях поблизу Стародуба.

²⁶ Ibid. Див. також: *Устрялов Н. Г.* История царствования Петра Великого: В 6 т. Т. 4. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 91–92; Свидание Петра Великого с Августом II в Биржах // *Временник Московского общества истории и древностей российских*. Кн. 17. Москва, 1853. С. 13; *Королюк В. Д.* Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе // *Вопросы истории*. 1948. № 4. С. 43–67.

²⁷ *Устрялов Н. Г.* История царствования Петра Великого. Т. 4. Ч. 1. С. 95.

²⁸ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским*. Ч. 2. Москва, 1859. С. 30–35.

Коли гість з Москви повідомив гетьману про всі ті зусилля, які докладає канцлер Головін, аби схилити польську шляхту до війни з Карлом XII і провести відповідне рішення через сейм, Мазепа поставився вельми скептично до перспектив цієї справи, заявивши, що ніякого «доброго дела» від поляків він не чекає. Ознайомившись ближче з умовами представленого йому договору Петра I з Августом II, він визнав їх не вповні зрівноваженими. Адже якщо Москва зобов'язувалася надати союзнику і «казну», і військо, то зобов'язання Варшави виглядали розпливчастими. А за таких умов плекати надії на добру волю, на переконання гетьмана, ненадійного союзника було марною справою. На підтвердження своїх слів Мазепа нагадував про поведінку поляків після підписання «Вічного миру» 1686 р. Адже, отримавши від Москви значні територіальні поступки і грошову винагороду, шляхта Речі Посполитої так і не ратифікувала договір на сеймі, як того вимагає закон, і не вписала до відповідної сеймової конституції, як того вимагає традиція²⁹. Тож Мазепа застерігав свого співрозмовника від такого «марнотратства» коштом України, звертаючи увагу на вкрай небезпечні наслідки. Зокрема, вказував на те, що повторна колонізація польською стороною незаселених нині правобережних містечок і сіл спровокує масову втечу на Правобережжя посполитого люду з Лівобережної України. До того ж це несе в собі потенційну загрозу потрапляння Запорозької Січі під вплив Варшави.

Загалом же Мазепа акцентував увагу російського дипломата на тому, що попередньою умовою для будь-яких територіальних поступок Варшаві має стати узаконення чинності домовленостей 1686 р. шляхом проведення всіх передбачених для цього процесуальних заходів. Гетьман стверджував, що, згідно з інформацією, якою він володіє, польська сторона є вельми чутливою до того, що договір ще й досі лише підтверджений присягою колишнього короля, однак не затверджений волею всіх станів Речі Посполитої, а відтак має шанси на відміну³⁰.

Якщо інші застереження гетьмана залишалися не почутими Петром I в його нестримному бажанні максимально наблизити Польщу до Росії перед лицем загрози з боку Швеції, то зауваження щодо непевного міжнародно-правового підґрунтя легітимності «Вічного миру», як припускають дослідники, могло справити неабиякий вплив на позицію Москви на переговорах з польськими дипломатами. Принаймні виглядає так, що саме під впливом інформації, переданої Михайловим за результатами своїх переговорів з Мазепою, в інструкції для резидента Поснікова, котрого Петро I уповноважив представляти інтереси держави на червневому сеймі 1701 р., з'явилася вимога щодо обов'язкової сеймової ратифікації згаданої угоди як передумови будь-яких поступок Речі Посполитої з боку Росії. Проте за браком оригіналу інструкції не має змоги напевне констатувати, чи це був лише збіг обставин, чи все ж існував чіткий причинно-наслідковий зв'язок між цими подіями³¹.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. С. 33–34.

³¹ *Королюк В. Д.* Свидание в Биржах... С. 64; *Burdowicz-Nowicki J.* Piotr I, August II i Rzeczpospolita... S. 267.

Втім, не лише позиція російської сторони виглядала на той момент наступально. Не менш рішуче був налаштований й Август II, котрий зі свого боку напередодні сейму висунув вимогу, аби прибулий до Варшави російський посол Василь Постников склав перед сеймуючими станами декларацію щодо готовності царя уступити Короні Польській частину України. Така декларація, на думку короля, однозначно б посприяла справі вступу Речі Посполитої у війну проти Швеції та укладенню нею союзу з Москвою³². Можна лише гадати, який поворот набула б уся ця історія, але сейм було зірвано, а відтак і питання щодо повернення частини українських земель до складу Речі Посполитої цього разу, на щастя, так і не стало предметом реального політичного торгу.

Цілком очікувано, що І. Мазепа не полишала тривоги щодо наслідків цієї заплутаної гри для України. Вочевидь, найбільші побоювання провокувала перспектива отримання польською шляхтою дивідендів від війни, незалежно навіть від того, хто стане в ній переможцем. А перетворитися на розмінну монету при цьому чи не найбільші шанси мала саме Україна. Досить показовим у цьому сенсі є зміст гетьманського листа до царя з 1703 р., в якому Мазепа, описуючи найближчі стратегічні плани Карла XII, зазначав, що той «мыслит и дорогу себе готовит со многими войсками в малороссийские и украинные города и обещает полского короля бунтовщиком и явно и тайно, усмотря их на Заднеприся войну повесть и весь народ малороссийской под власть польскую попрежнему обратить... И обещает Малороссийскую Украину, завоевав, возвратит в подданство поляком, на что они, поляки, немало склонны»³³.

Український гетьман у цей час переймався також і безпекою південних кордонів Гетьманату, які могли залишитися без належного захисту в разі нападу імперії Османів чи Кримського ханату. З іншого боку, не виключено, що він міг і дещо перебільшувати загрозу такого нападу, аби схилити Петра I до завершення війни на Півночі. Тож Мазепа не уникав можливості зайвий раз нагадати Москві про таку небезпеку. Так, наприклад, у квітні 1704 р. гетьман передає попередження господаря Валахії щодо загрози Російській державі з боку Порту і його заклик якомога швидше вийти з війни зі Шведським королівством, інакше турки і татари вже цього літа «не будут без дела быть, но похотят на государство московское войну обратити». Причому, готуючись розпочати війну з царською державою, вони «сподеваютца, что ляхи им того помогут»³⁴.

Дещо згодом, наприкінці липня, І. Мазепа, покликаючись на отриману від дозорця Переволочної переправи інформацію, знову попереджає Москву про військові приготування турецького султана і кримського хана, яким у поході на українські міста готові надати допомогу й запорозькі козаки. І хоча похід так і не відбувся, тема безпеки нападу на південні кордони Гетьманату не зникатиме з гетьманського листування з Посольським приказом, Головіним,

³² *Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita...* S. 268.

³³ Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы: Сборник документов. Т. 1: (1700–1709 гг.). Москва, 2013. С. 161.

³⁴ Цит. за: *Тайрова-Яковлева Т.* Иван Мазепа і Російська імперія... С. 322.

Меншиковим, Українцевим упродовж усього 1704 р., та й наступного також. До того ж у лютому 1706 р. гетьман отримає з Бендер тривожну звістку про прибуття в Османську Порту послів від Карла XII і Станіслава Лещинського зі сподіваннями укласти союз, про який вже було домовлено раніше. Упродовж усього року гетьман активно контактує з посланцями сераскера Юсуфпаші, валаським господарем Константіном Бринковяну, пильно відстежуючи ситуацію в Османській імперії. І вже в грудні з тривогою сповіщає Меншикову, що татарам таємно наказали готувати коней до походу, турки засилають посланців до правителя Речі Посполитої, а відтак можна очікувати на їхню спільну воєнну акцію супроти царя³⁵.

Загалом варто зазначити, що джерела свідчать про досить важливу роль українського гетьмана у зовнішньополітичних зносинах з Туреччиною, а також у справі з'ясування настроїв у вищих владних ешелонах у Стамбулі. Зокрема, І. Мазепа підтримував тісні контакти зі східними церковними ієрархами. Так, листування ієрусалимського патріарха Досіфея з царем у 1702–1704 рр. здійснювалось саме через українського регіментаря. Саме Мазепа (котрого патріарх називав «славнейший гетман»³⁶) отримував від Досіфея шифровані повідомлення, які пересилав до Москви. Патріарх же, стверджують дослідники, серед інформаторів Петра I у володіннях Оттоманської Порти посідав доволі чільне місце³⁷.

Принципово важливим для розуміння логіки розвитку зовнішньополітичних устремлінь гетьманського уряду І. Мазепи та причин зміни пріоритетів гетьманської дипломатії є синхронізування цих процесів з інкорпораційною політикою царського уряду щодо України. Йдеться про використання українських продуктивних сил і військового потенціалу при вирішенні, власне, російських внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем. Водночас в оточенні царя обговорювалися плани проведення у межах Гетьманату військової та політико-адміністративної реформ. Зокрема, І. Борщак, засновуючись на свідченнях документа, що зберігається в архіві Міністерства закордонних справ Франції, доводив, що задум щодо повної ліквідації української автономії почав набувати поширення в наближених до Петра I колах вже у 1703 р. Історик стверджував, що в цей час у верхніх владних ешелонах Російської держави обговорювалися проекти, згідно з якими передбачалося після смерті гетьмана Мазепи чи усунення його у будь-який спосіб від влади в Україні ліквідувати козацтво як стан. З цією метою козаків планували переселити на східні кордони Росії або застосувати щодо них цілеспрямований терор, після чого колонізувати Лівобережжя російськими переселенцями чи іноземцями і тим самим назавжди знищити «огнище ворохобників»³⁸.

³⁵ Там само. С. 114–115.

³⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 341–346.

³⁷ Папакін Г. Іван Мазепа на сторінках «Писем и бумаг императора Петра Великого». С. 391.

³⁸ Борщак І. Іван Мазепа – людина й історичний діяч // ЗНТШ. Т. СЛІІ. Львів, 1933. С. 26.

В історіографії можна зустріти і згадки про існування у Москві планів реформування державного устрою Лівобережної України протягом 1706–1707 рр.³⁹ Зокрема, опосередкованим свідченням про те, що українське питання активно дебатовалося в оточенні Петра I, без сумніву, слугує розпорядження царя про підпорядкування в разі наближення шведських військ до кордонів України гетьмана Мазепи генералу О. Меншикову, оприлюднене у 1706 р., а також факт самовільного, неузгодженого з українською владою, наказу останнього козацьким полкам виступити у похід. С. Томашівський стверджував, що І. Мазепа, проаналізувавши поведінку російського сановника та спираючись на інформацію польської княгині Дольської, дійшов висновку, що князь реально претендує на верховний пост в Україні. Причому опосередкованим доказом цього для очільника Гетьманату слугувала активність росіян в питанні надання йому титулу князя Священної Римської імперії, що можна було розцінювати як «компенсацію» за втрату булави⁴⁰.

Загалом українське керівництво уважно слідкувало за розвитком геополітичної ситуації у регіоні, вирішальним чинником трансформацій якої було російсько-шведське протистояння у рамках Великої Північної війни. Внаслідок вкрай несприятливого для України політичного пасьянсу початку XVIII ст. будь-який результат цього воєнного конфлікту міг мати для долі української державності найтрагічніші наслідки. Зазначені обставини в кінцевому рахунку спонукають старшину і гетьмана до рішучих кроків, спрямованих на розрив фатального ланцюга та збереження самої держави. Відповідно серед старшини виникає кілька угруповань, які почали шукати вихід із ситуації, що склалася. Одне з них орієнтувалося на Польщу, висловлюючись за прийняття протекції її короля на умовах визнання за Україною статусу князівства Руського (М. Миклашевський), друге схилилося до союзу з Кримом і Портою (В. Кочубей та І. Іскра).

Від початку участі козацьких полків Лівобережного Гетьманату у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні або напівтаємні контакти між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава. Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який у 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи займався контррозвідувальною діяльністю на території Великого князівства Литовського. Нагадаємо, що тоді козацькі підрозділи під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана Михайла Миклашевського вели військові дії на литовських теренах. О. Покорський, начебто від імені Миклашевського, вступив у таємні перемовини з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідання

³⁹ *Костомаров Н. И.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург, 1885. С. 146–147; *Krupnickij B.* Hetman Masera und sein Zeit... S. 122.

⁴⁰ *Томашівський С.* Мазепа і австрійська політика // ЗНТШ. Львів, 1909. Т. 92. С. 159.

достовірної інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Виявилося, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана» – польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з 17-ти пунктів й був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О. Оглоблиним⁴¹. Крім того, ситуацію навколо місії Покорського до Литви добре проаналізував сучасний історик С. Павленко⁴². Для того, щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували готовність частини козацької старшини до переходу Українського Гетьманату під зверхність польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря Покорського до Батурина.

Отже, вже у 1-му пункті йшлося про те, що М. К. Котел з «польського боку», а М. Миклашевський з «української сторони» домовлялися, «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У пункті 4-му відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви з проханням, «щоб цар його милість позволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро І, йшлося у пункті 5-му цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І. Мазепа. – *Авт.*), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...». У пункті 6-му обумовлювалося, що «вольність українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...»⁴³.

Попри те, що про зміст розмов між Миклашевським⁴⁴ і Котелом Мазепа відразу ж повідомив до Москви, а стародубського полковника відсторонив від

⁴¹ Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Т. XIX. Київ, 1928. С. 238–241.

⁴² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ, 2004. С. 55–57.

⁴³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2007. С. 266.

⁴⁴ М. Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві зі шведами під Несвіжем навесні 1706 р. Влітку 1703 р. І. Мазепа звертався до Петра І з пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників, на що цар відповів гетьманові: «Смотри над ним; только все отсрочить подлинно до бытности» (Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 2. С. 195).

посади, засвідчуючи тим самим перед Петром I свою вірність, можливо, саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над перспективою здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», в тому числі й за допомогою поступового «заялювання» царського уряду перспективою переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації у воєнних умовах початку XVIII ст.

Те, що Мазепа саме на переломі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном, певною мірою засвідчила його розмова з присланим до Батурина урядовцем Приказу Малої Росії, московським піддячим І. Никифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» в Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив донести особисто боярину Федору Олексійовичу, який був найближчим дорадником Петра I. Насамперед І. Мазепа вважав за потрібне інформувати царя, що частина польської магнатерії хоче обрати на королівський трон замість проросійськи налаштованого Августа II сина Яна III Собеського Олександра, а потім на чолі з ним піти війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде»⁴⁵.

Таке своєрідне політичне «заялювання» Петра I ґрунтувалося на імовірності відкриття «другого фронту» проти Москви та підсилювалося апелюванням до складної внутрішньополітичної ситуації в Україні. Зі слів Мазепа витікало, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється». Водночас гетьман підкреслював, «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істинної та щирої вірності й сердечного бажання в підданстві до Царської Величності» не спостерігається. Для того, щоб не давати підстав для виступу проти нього та московської влади, гетьман Мазепа пропонував Петру I тримати українців в покорі та вірності за допомогою виявлення до них «людскості й ласки», тобто намагався запобігти проявам з боку імперського центру «озлоблення і суровості» по відношенню до «народу вільного»⁴⁶.

Наприкінці вересня 1705 р. Мазепа прийняв у себе шляхтича Станіслава Вольського – представника обраного на польський трон за підтримки Карла XII короля Станіслава Лещинського. Вольський мав при собі дипломатичну інструкцію з 7-ми пунктів, у 3-му з яких зазначалося, що шляхтич має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...»⁴⁷. Якщо І. Мазепа пристане

⁴⁵ Источники малороссийской истории... Ч. 2. С. 44–47.

⁴⁶ Там же. С. 46.

⁴⁷ Цит. за: *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5 т. Т. 4. Москва, 1843. С. 161–163.

на такий «секретний трактат», то Лещинський обіцяв отримати для нього «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Власне, по слідах цього візиту, який закінчився арештом посланця польського короля з подальшим переправленням його до Петра I, 4 жовтня 1705 р. Мазепа писав до О. Меншикова, що «елект» С. Лещинський «оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку»⁴⁸.

Продовжуючи чинити своєрідний політичний тиск на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовтня з-під Замостя Мазепа старанно перераховував Петру I таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік, з тим, щоб відірвати від Росії. Першою такою спробою, засвідчував він, була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів прихилити українського правителя до Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Втретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які виношували задум у союзі з Кримським ханатом воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв Мазепа, власне, і стала передана через Вольського пропозиція щодо переходу на бік Шведського королівства⁴⁹.

Як бачимо, про усі «інспірації» іноземних урядів, що були спрямовані на зміну політичного підпорядкування Українського Гетьманату, Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Однак, вчинивши аналогічно і на цей раз, він, тим не менш, перейнявся вигідними пропозиціями прошведськи налаштованого короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з емоційних висловлювань гетьмана (Мазепині слова відтворив згодом П. Орлик після отримання чергової скарги на брутальне поводження російських воєначальників з козацькими старшинами): «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?»⁵⁰

Очевидно, що хтось з гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про пропольські настрої І. Мазепа стало відразу відомо Петру I, який в адресованому гетьманові листі від 24 жовтня 1705 р. висловив обурення поведінкою свого васала: «Я зело удивляюсь, что вы еще имеете в себе

⁴⁸ Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН, ф. 83, оп. 1, № 25, л. 1–2 зв.; Гетман Иван Мазепа... Вып. 1. С. 149–150.

⁴⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. Санкт-Петербург, 1893. С. 1012–1014.

⁵⁰ Основа: Южно-русский литературно-учёный вестник. Санкт-Петербург, 1862. № 10. С. 2.

старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...»⁵¹. У грудні 1705 р. цар наказував Мазепі, який на той час очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Маючи підстави вважати, що його буде заарештовано, І. Мазепа не поспішав виконувати цей наказ. Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А. Войнаровський, саме тоді його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої⁵². Крім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана Мазепа московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706–1707 рр.⁵³

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули»⁵⁴, – з такою промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обгрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзеренітету Москви. При цьому український регіментар намагався утриматися від невиважених кроків. «...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, – згадував пізніше його слова колишній генеральний писар, – пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский. – *Авт.*) к границам Украинским придет и jakie будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и имеем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старались о способе целости нашей...»⁵⁵.

Однак на той час позбавитися царської опіки Мазепа ще не міг з огляду на вагомі причини військово-стратегічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру, на які чітко вказав сам гетьман у таємному посланні до короля Лещинського. Насамперед йшлося про осадження Києва та інших

⁵¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3. С. 474–475.

⁵² Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. С. 732.

⁵³ Там само. С. 733.

⁵⁴ Там само. С. 354.

⁵⁵ Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа: Южно-русский литературно-учёный вестник. 1862. № 10. С. 14–15.

українських фортець чисельними російськими гарнізонами; дислокацію основних сил Петра I хоча й на території Польщі, однак на значно ближчій відстані до України, аніж армія Карла XII Густава; політичну роз'єднаність українського суспільства («не в єдиномисленній сугубо згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні сугубо до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії»)⁵⁶; поширення у межах Правобережної України сильних антипольських настроїв; постійне перебування «при боці» гетьмана кількох тисяч регулярного російського війська; відсутність внутрішньої консолідації серед політичної еліти Речі Посполитої⁵⁷.

Разом з тим ще у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні»⁵⁸. Крім того, Нордберг передав таке зауваження українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися»⁵⁹.

Інформація Нордберга підтверджується тим, що 22 листопада Станіславом Лещинським було видано універсал «гетьманові, Війську Задніпровському Запорозькому та всій Україні». У ньому король Речі Посполитої закликав українців до повернення під протекцію «дідичного пана» й обіцяв захист перед «чужим ярмом» московського царя: «...щоб ви, скинувши з себе ярмо чуже і несправедливе панування, до давніх свободи, волі і під рідне спадкове панування Королівства Польського поверталися і згадали собі старих часів Україну... і зберігати ваші вірності прагнемо, але й у досконаліших і більших блаженствах утвердити і як синів єдиної і неподільної вітчизни, пригорнувши до спільної матері Речі Посполитої, в правах помістях, угіддях безпеці і всіх свободах навіки утвердити хочемо і старатися будемо»⁶⁰. Очевидно, що жаданий універсал Мазепа отримав вже наприкінці 1707 р.

Вступ армії шведського короля на українські терени поставив Мазепу та його оточення перед необхідністю визначитися, чию сторону займе Україна у

⁵⁶ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. С. 356.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ *Nordberg J. A. Histoire de Charles XII, roi De Suede. De Hundt, 1746. Т. II. Р. 190.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2009. С. 389–390. Див. також: Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1. Москва, 1847. С. 20–21.

російсько-шведській війні, а це, як стверджували сучасники, не зовсім відповідало Мазепиним планам⁶¹. Найкраще позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній, з огляду на використаний масив архівних матеріалів, монографії Є. Тарле. Зокрема, вчений зауважив, що Мазепа «боявся повного розорення України від Карла, який наступав, та російського війська, яке відступало або рухалося паралельно, і перш за все він хотів, щоб остаточний вирок долі був винесений на користь Карла в корінній Росії, в Смоленську або у Москві чи під Москвою. Потім він, гетьман багатой України, що вціліла від фурії війни, як тоді висловлювались, напише Петру «ввічливого листа» (так заявив сам Мазепа) з подяками за минуле і з повідомленням про розрив зв'язків з Росією. Це у разі перемоги Карла. А у разі поразки Карла у корінній Росії все ж таки можна змінити фронт і так чи інакше примиритися з царем...»⁶².

Приєднавшись до Карла XII в листопаді 1708 р., І. Мазепа й далі підтримував дипломатичні контакти з С. Лещинським та активізував відносини з кошовим К. Гордієнком. Після переходу останнього в березні 1709 р. з 8 тис. запорожців на бік гетьмана укладається новий українсько-шведський договір, зміст якого також реконструювали вчені. Він передбачав створення з українських земель, що перебували у складі Російської держави, Українського князівства на чолі з І. Мазепою, що мало перебувати під номінальною протекцією Швеції (при цьому правобережний і західноукраїнський регіони фактично визнавалися Карлом XII за Польщею). Водночас йшлося про поновлення давніх козацьких прав і свобод. Проте фатальні для Карла XII і Мазепи результати воєнної кампанії кінця 1708 – першої половини 1709 рр., а особливо Полтавської битви, перекреслили дипломатичні зусилля гетьмана, спрямовані на реалізацію його планів.

Військова перемога Росії поблизу Полтави, ставши переломною в ході Північної війни, змінила весь європейський геополітичний ландшафт. Зокрема, вона перекреслила протекторат Швеції не лише над Україною, а й над Річчю Посполитою. У квітні 1710 р. Вальна рада у Варшаві визнала права Августа II Сильного на польський трон⁶³. Тоді ж польською шляхтою було врешті ратифіковано укладений ще у 1686 р. Вічний мир та «Вічний оборонний союз» 1704 р. і тим самим остаточно закріплено східні кордони Речі Посполитої, включно з українськими землями («по Дніпру»). Це було зроблено в обмін на згоду Росії вивести свої війська разом з усім населенням козацьких полків з Правобережної України. Втім, провадження польсько-російських домовленостей у практичну площину було відкладено на деякий час через оголошення того ж року Османською імперією (яка пішла назустріч настій-

⁶¹ Труды императорского русского военно-исторического общества. Санкт-Петербург, 1909. Т. II. С. 154.

⁶² Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е. В. Сочинения. Т. 10. Москва, 1959. С. 237.

⁶³ Historia dyplomacji Polskiej. Т. II: 1572–1795. Warszawa, 1982. С. 364.

ливим проханням Швеції та гетьманського уряду П. Орлика) війни Російській імперії.

На цьому тлі полтавський прецедент, в комплексі насаджених у сферу національного державотворення негацій, помітно загальмував вияви української зовнішньополітичної ініціативи в Лівобережжі. Основним осередком продукування активної дипломатичної діяльності після Полтави ще певний час залишався еміграційний політичний центр на чолі з П. Орликом.

Незважаючи на поразку під Полтавою, шведський король Карл XII продовжував виношувати плани щодо відновлення втрачених позицій й відвоювання в російського царя спочатку Правобережжя, а згодом і всієї України. В контексті цієї політики наступник І. Мазепи гетьман Орлик розпочав активну діяльність у двох напрямках. По-перше, він відправив до України своїх представників, які мали поширювати серед населення гетьманські універсали з закликом визнавати його владу та вербувати серед місцевої старшини прихильників ідеї відмови від російського протекторату й переходу під Шведську корону. По-друге, плануючи за допомогою османської воєнної підтримки здійснити похід на Київ, гетьман проводить переговори з ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Османської імперії, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Агмеда III оголошення війни Росії⁶⁴. До цієї кампанії активно долучається і Швеція. Так, 1 грудня 1710 р. у похідній резиденції шведського монарха в Бендерах відбулася нарада за участю гетьмана П. Орлика, кримського хана Девлет-Гірея і Ю. Потоцького, представника «опозиційного» польського короля С. Лещинського, на якій було узгоджено майбутню військову операцію щодо оволодіння Україною⁶⁵.

Дипломатичні заходи гетьмана отримали логічне завершення в укладеному 23 січня 1711 р. українсько-кримському договорі. У першій статті попереднього його проекту, поданого козацькими дипломатами 19 січня, йшлося про те, що, незважаючи на домовлений військово-політичний союз між Україною й Кримом, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції»⁶⁶. Таким чином, вперше гетьманським урядом у переговорах з іншою державою декларувалося визнання протекції Карла XII. Одночасно в одній із пропонованих статей П. Орлик намагався забезпечити себе від протегування кримського хана й трактував зв'язок з татарами як рівноправний – «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України»⁶⁷. Хоча в остаточному тексті договору, який був затверджений

⁶⁴ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. Львів, 1992. С. 322.

⁶⁵ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля. Мюнхен, 1956. С. 31.

⁶⁶ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 44–45; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. С. 194–185.

⁶⁷ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 45.

Девлет-Гіреєм, не згадувалося про заступництво над Україною шведського монарха, проте визнавалося право за українцями бути «вільним народом»⁶⁸. Українсько-татарська угода 1711 р. мала чітко виражену спрямованість проти експансії Москви і передувала спільному походу П. Орлика, Девлет-Гірея та Ю. Потоцького у Правобережну Україну наприкінці січня.

Перед тим як вирушити у похід, Орлик заручився підтримкою свого проктора, який надав гетьману спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, де, зокрема, стверджувалося: «...підступні ворожі плани (Москви. – *Авт.*) сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх прадавніх земель»⁶⁹.

Завдяки своїм попереднім заходам та підтримці шведського сюзерена Орлику під час першого етапу походу (лютий-квітень 1711 р.) вдалося заручитися симпатією майже всього місцевого населення. Про це свідчив сам російський цар Петро I, який 3 травня писав до О. Меншикова, що з П. Орликом солідаризується вся «задніпровська» Україна⁷⁰. Прагнення наступника Мазепи поширити свою владу на Правобережжя знайшло відгук у таких місцевих урядовців, як полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку Андрій Кандиба, полковник Уманського полку Іван Попович та полковник Канівського полку Данило Ситинський⁷¹. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика до «войовничого малоросійського народу» із закликом виступати проти російського царя. Отримавши розголос на всій території Правобережжя, вони поширювалися включно до володінь Переяславського полку⁷².

Орлик також намагається залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля для возз'єднання України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, йому також мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна залишалася «вільною Річчю Посполитою»⁷³. Зміст листа Орлика до Скоропадського фактично можна розцінювати як оприлюднення програми-максимум політичних прагнень гетьмана в екзилі, а саме: його намірів скористатися зверхністю Стокгольма й

⁶⁸ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 46–47; *Субтельний О. Мазепинці...* С. 189.

⁶⁹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 34–35.

⁷⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. Москва, 1964. С. 216.

⁷¹ *Крикун М.* Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років // *Україна модерна.* 1996. № 1. С. 48–49; *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва, 1990. С. 116.

⁷² Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // *Сборник военно-исторических материалов.* Вып. 12. Санкт-Петербург, 1898. С. 225–227.

⁷³ *Субтельний О. Мазепинці...* С. 56.

Стамбула лише як засобом досягнення удільності України. «Не йміть віри тим, – звертався Орлик до лівобережного гетьмана, – що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...»⁷⁴. Звичайно, опоненти можуть заперечити: мовляв, гетьман-емігрант педалював на цьому задля того, щоб перетягнути на свій бік лівобережні козацькі полки. Однак зважимо на те, що протягом наступних десятиліть П. Орлик неодноразово повторював цей посил, зокрема, у зверненнях до багатьох тогочасних монархів Європи.

Власне, саме українському гетьману в екзилі належить ініціатива впровадження в українську дипломатичну практику так званої «боротьби маніфестів». Останнє стало логічним вислідом тієї обставини, що, будучи обраним на булаву в таборі перших українських політичних емігрантів під Бендерами, він фактично не мав (або мав у дуже урізаному вигляді під час свого нетривалого перебування на Правобережжі) реальних важелів впливу на українське політичне життя. Відповідно його державницькі позиції могли бути зреалізованими лише в дипломатичній сфері та в галузі політичних теорій. Першим виявом цього стало укладення 5 квітня (за ст. ст.) 1710 р. важливого – з погляду історико-правової думки та й загалом політичної культури України – політико-юридичного документа під назвою «Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін узгодою затверджені...», текст якого неодноразово передруковувався⁷⁵.

Укладений під Бендерами договір (його авторство історіографічна традиція приписує П. Орлику за активної участі кошового отамана Запорожжя К. Гордієнка, генеральних старшин А. Войнаровського, Д. Горленка, І. Ломиковського, І. Максимовича та Ф. Мировича) акумулював у собі всі головні вимоги, які перманентно від імені українського народу порушувалися козацькою спільнотою як перед українськими урядами, так і перед іноземними протекторами і мали забезпечити реалізацію ідеалу суспільно-політичного устрою Української держави й чітке функціонування вироблених політичною практикою України державних інституцій та управлінських ланок нижчих рівнів. Основні принципи, які закладалися при цьому в основу договірних статей, передбачали, серед іншого, повернення суверенітету козацької України шляхом виведення її з-під протекції польського короля та російського царя, з одночасною легалізацією перед міжнародною спільнотою номінального сюзеренітету над нею правителя Швеції.

⁷⁴ Цит. за: *Ульяновський В.* Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. Київ, 1994. С. 443.

⁷⁵ Сучасне факсимільне видання пам'ятки див.: «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Київ; Львів, 2011. 440 с.

По суті, «Договори і постанови прав і вольностей військових...» відбивають цілий пласт політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало перед новими викликами, – від пошуків адекватної реакції на них залежала не лише доля сучасного подіям покоління, але й вся подальша еволюційна перспектива української державності. Отже, прив'язка цієї пам'ятки до кола українських емігрантів, яким перемога російської армії перекрила шлях до безпосередньої активної участі у формуванні політичного простору батьківщини, є вельми умовною і засвідчує хіба що територіальний ареал її створення та новий політичний статус її укладачів.

В ідейно-правову основу пам'ятки закладався втілений у формі договорів комплекс дипломатично-правових документів, якими визначалися характер і регламентованість міждержавних відносин козацької України з країнами східноєвропейського регіону, насамперед Росією, Річчю Посполитою, Кримським ханатом та Османською імперією. Водночас вони відбивали засадничі принципи зовнішньополітичних доктрин і державотворчих програм українських гетьманів, а також віддзеркалювали загальний стан внутрішніх соціальних процесів і рівень розвитку політичної свідомості суспільства, що формувалася на засадах української традиції створення писемних суспільно-політичних проєктів, які б викладали бачення українською інтелектуально-політичною елітою перспектив існування національної політичної організації, форм влади та розмежування управлінських обов'язків тощо, а також на поширених у ранньомодерній Європі концепціях природного стану та природного права, договірному характеру походження суспільства та держави, теоріях поділу влади та конституційного обмеження абсолютистської форми правління тощо.

Відповідно основні концепти, закладені 1710 р. у пункти «Договорів і постанов...», як, наприклад, ідея незалежності Української держави; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу і судову та утвердження республіканської форми правління тощо, присутні практично у всіх попередніх і пізніших зверненнях і творах українського еміграційного політика – «Покірному меморіалі Запорозького Війська до святого королівського маєстату Швеції», «Головних пунктах для переговорів про договір із ханом та Кримською державою», «Договорі Війська Запорозького з Кримським ханством», «Маніфесті до європейських урядів», «Виводі прав України», листі до С. Яворського, листуванні з європейськими урядовцями та дипломатами, а також членами своєї родини; розвиваються на сторінках його «Діаріуша», в його поетичній творчості. Ці ідеали були почерпнуті ним з української політичної практики. Творчо пристосовані до поточного моменту та водночас обґрунтовані на основі врахування досвіду інших часів і народів, вони спричинилися до піднесення української державної ідеї на інший якісний рівень, що відповідав певним тенденціям розвитку політичної думки того часу. Саме ґрунтуючись на них, український гетьман в екзилі будував і свої дипломатичні проєкти.

Зокрема, він виявився першим, хто спробував переконати європейських політиків у необхідності юридичного визнання незалежності створеної українцями

в революційному пориві держави. Він першим з-поміж українського політикуму прагнув показати, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в Європі та стане запорукою непорушності дотримання принципу рівноваги в континентальній міжнародній системі. Переконавши довівши колонізаційний зміст політики Москви в українському питанні, П. Орлик зауважував: «Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (Української держави. – *Авт.*) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки, як свідчить про це приклад Генеральних Штатів (Нідерландів. – *Авт.*)...». При цьому він застерігав європейські країни, що якщо вони не допоможуть Україні звільнитися з-під московської деспотії і утвердити свою державну незалежність, вся Європа нашоухнеться на похідну від Росії серйозну небезпеку, «яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи»⁷⁶. На жаль, європейські уряди тоді не почули цього попередження.

На жаль, і лівобережний регіментар І. Скоропадський, зважаючи на попередній гіркий досвід Мазепи, не тільки не підтримав починань більш молодого гетьмана, а навпаки – вислав на Правобережжя козацькі підрозділи для боротьби з ним. Розбіжними виявилися й плани його татарсько-польських союзників. Зокрема, двозначна позиція командування татарським військом спричинилася до залишення гетьманського табору правобережними козацькими полками, які були змушені повертатися захищати рідні оселі. А тому П. Орлик, позбавлений підтримки татар і правобережців, у середині квітня вирішив відійти за межі України⁷⁷. Карл XII намагався всіляко стримати цей процес. Але всі його заходи виявилися неспроможними врятувати ситуацію.

Таким чином, протекція шведського короля та військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати у Москви Правобережну Україну. Більше того, саме намагання Орлика у 1711 р. повернути під свою владу ці землі змусило царя Петра I та лівобережного гетьмана Івана Скоропадського протягом другої половини 1711 – у 1712 рр. здійснити примусовий згін населення правобережного регіону на Лівобережжя⁷⁸. Як свідчив 10 березня 1712 р. Орлик у листі до великого візира Османської імперії, російські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену»⁷⁹. Отже, справа об'єднання правобережної та лівобережної частин Українського Гетьманату вже вкотре зазнала відчутного удару. Ця невдача спонукала П. Орлика до пошуку нових союзників та продукування інших зовнішньополітичних комбінацій, тепер вже за безпосередньої участі іншого монарха – султана Османської імперії Агмеда III.

Влітку 1711 р. підпорядковані П. Орлику українські підрозділи у складі шведського війська, яке взяло участь на стороні султана в битві між турецькою

⁷⁶ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. Львів, 1991. С. 86–94.

⁷⁷ Матеріали з Прусського таємного державного архіву в Берліні // Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик... Додатки. С. 185–186.

⁷⁸ Крикун М. Згін населення з Правобережної України... С. 46.

⁷⁹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 59.

та російськими арміями на р. Прут поблизу містечка Станілешти, відіграли досить помітну роль у перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро I. Разом з тим очевидці засвідчували, що, дізнавшись про умови Прутського договору, Орлик негайно виїхав з Бендер до Ясс вмовляти великого візира Мегмет-Баталджі, щоб той просив султана не ратифікувати його, адже він сподівався на отримання влади над усією територією козацької України. Саме тому гетьман наполягав на тому, щоб царські війська не лише покинули всі українські землі, а й повернули їх законно обраному володарю забране «майно»⁸⁰. Ставлення до російської присутності на українських землях було однозначним: «...щоб московити, залишаючи козацьку країну, за своїм звичаєм не руйнували Україну»⁸¹.

У зв'язку з укладенням Прутського трактату та відмовою царя від Правобережної України на користь султана наприкінці жовтня 1711 р. Орлик вислав до Стамбула делегацію з метою вплинути на процес ратифікації положень договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Д. Горленко, до його складу також входили генеральний суддя К. Довгополий, генеральний писар І. Максимович, генеральний осавул Г. Герцик та кошовий отаман К. Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункту Прутського трактату, що торкався України й був досить нечітко сформульованим. Загалом генеральна старшина зобов'язувалася наполягати на тому, що Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра». Стамбул мав гарантувати обрання на булаву вільними голосами та утримуватися від самовільного зміщення обраного регіментаря. Султан водночас мав би змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну та утримувати від подібних зазіхань Кримський ханат. Одночасно обумовлювалося збереження протекції шведського короля над Українським Гетьманатом. Йшлося також про забезпечення автономних прав Запорозької Січі тощо⁸².

По мірі узгодження таких вимог українські дипломати вповноважувалися укласти договір з Портою про перехід України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Разом з тим у розпорядженні посольства було відразу три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці мали залишатися під захистом Шведської Корони; у другому висловлювалося бажання одержати заступництво султана. Третій варіант не розголошувався – його тримав при собі член згаданої дипломатичної місії, генеральний писар І. Максимович, якому доручалося оголосити його зміст лише за відповідних обставин⁸³.

⁸⁰ Ульяновський В. Пилип Орлик. С. 446.

⁸¹ Там само.

⁸² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 326.

⁸³ Допрос Григора Герцика // Киевская старина. 1883. Т. III. С. 601–610; Сутельний О. Мазепинці... С. 84.

Слід зауважити, що одночасний розрахунок на протекцію двох монархів поставив П. Орлика в незручне становище, коли султан вимагав особистої присутності гетьмана на переговорах у Стамбулі, а шведський король забороняв їхати до столиці Порти. «Він (Карл XII. – Авт.) наказав мені не приставати до турків. Я підкорився його наказам, які суперечили моїм інтересам»⁸⁴, – згадував Орлик у 1719 р. під час свого перебування в еміграції. В особистому зверненні до гетьмана король Швеції вказував на причини такої заборони: «... Порта навряд чи хоче й може звільнити вашу батьківщину від московського ярма... вона навряд чи може змусити москалів виконати статті, за якими вона має повернутися до свого давнього стану»⁸⁵. Власне, йшлося про об'єднання під гетьманською булавою як Правобережної, так і Лівобережної України. Проте активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом П. Шафіровим дуже занепокоїли московських дипломатів. «Малоросійські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру»⁸⁶, – відзначав очільник російської дипломатичної місії у листі до свого царя.

Спротив російських дипломатів і, найголовніше, дотримання Петром I Прутських домовленостей змусили Агмеда III переглянути планований проект договору. Новий його варіант від 16 березня 1712 р. був оформлений як султанська грамота «name». Текст, який зберігся в латинському перекладі, мав назву «Privilegij Imperatoris Turcarum, quod dutam est Duci Zaporoviensium Philippo Orlik in possessionem ab hac parte Borysthenis Ucrainaе»⁸⁷. «...Ми (турецький султан. – Авт.), – йшлося в ньому, – оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією»⁸⁸. Таким чином, спираючись на положення Прутського договору з Росією, Туреччина віддавала правобережні землі України («Ucrainum ab hac parte Borysthents») у «повне володіння» гетьмана П. Орлика. Однак при цьому вже не згадувалося про передачу під його булаву лівобережного регіону. З іншого боку, задекларована документом відмова від претензії на лівобережну частину Гетьманату дала змогу Агмеду III укласти нове перемир'я з Петром I терміном на чверть століття, яке було підписано у Стамбулі 3 квітня 1712 р.

⁸⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції // ЗНТШ. Т. 92. Львів, 1908. С. 140, 209.

⁸⁵ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 30.

⁸⁶ Артамонов В. Россия и Речь Посполитая... С. 178–179.

⁸⁷ БМЧ. ВР, од. зб. 498, арк. 101; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1916. Вып. 2. С. 75–77; Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Київ, 1992. С. 907–908.

⁸⁸ Цит. за: Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика... С. 307.

Новоукладений мир між Російською державою та Османською імперією викликав протест П. Орлика. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись навести переконливі аргументи на користь своєї позиції і при цьому посилаючись на історичне право обраних волею української спільноти гетьманів на владу над усією Україною: «Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького з зброєю війська Й[ого] В[еличності] шведського короля і разом з Й[ого] В[еличністю] пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передусім Лівобережну...»⁸⁹. Окремо П. Орлик переймався долею Києва, який, згідно з турецько-російським договором, переходив до Московської держави. «Ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не зможуть, бо яка користь з голови без тіла чи тіла без голови?»⁹⁰ – наголошував гетьман у зверненні до найвищих урядовців Османської імперії.

Як ніхто інший, Орлик розумів, що уступлення йому, відповідно до грамоти Агмеда III, Правобережжя не вирішить проблеми утвердження над краєм його влади. Це переконливо засвідчували не лише наслідки походу 1711 р., а й тогочасна геополітична ситуація. Адже на Правобережжя, крім Москви, претендувала ще й Варшава, тож якщо б Орлику навіть і вдалося утвердитися у цьому регіоні, навряд чи б дві потужні держави змирилися з цим. Водночас повернення під гетьманську булаву правобережної частини Гетьманату не вирішувало головної проблеми, яка існувала від початку 60-х років XVII ст., – йшлося про об'єднання України під єдиною булавою.

Доки існувала надія, що султан і хан допоможуть йому звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами, визнаючи їхню зверхність. Втім, поступово П. Орлик починає відходити від орієнтації на військову підтримку Османів. Свої нові плани він пов'язує з польським королем Августом II Саксонським. У вересні 1713 р. він з опорою на козацькі підрозділи знову вступає у боротьбу за Правобережжя – на цей раз Орлик та його сподвижники дуже сподівалися, що їм вдасться добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. На жаль, акція гетьмана знову закінчилася невдачею, причиною чого стала не лише військова неспроможність Орлика та його союзників, а й позиція міжнародної дипломатії. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до Польщі. Зважаючи на турецько-польські домовленості, український гетьман змушений був вивести звідти свої війська, а вже в червні виїхав з найближчим оточенням і сім'єю до Швеції.

⁸⁹ Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII... С. 57–60.

⁹⁰ Там же. С. 57.

Весь цей час П. Орлик у своїх політичних розрахунках продовжував триматися Карла XII. Оцінюючи тогочасні українсько-шведські стосунки, польський історик В. Конопчинський зазначав, що гетьман і його оточення мали собі за мету «збудувати незалежну Україну під протекторатом Швеції, відірвано від Польщі і Москви»⁹¹. На думку російського дослідника В. Артамонова, кордони цієї планованої «незалежної Української Речі Посполитої» мали охоплювати Лівобережну, Сіверську, Слобідську, а також всю Правобережну Україну з традиційним межуванням по р. Случ. Крім того, передбачалося підпорядкування українському гетьману донців-некрасівців й областей Війська Донського⁹². Надії П. Орлика та його оточення щодо перемоги Швеції у Північній війні відновилися з укладенням 5 січня 1719 р. Віденського миру між австрійським імператором Карлом VI, курфюрстом Ганновера Георгом I та курфюрстом Саксонії й одночасно королем Речі Посполитої Августом II. Найважливішим у цьому союзі було те, що польський король, який перед тим був найбільш сильним і вірним союзником Петра I, переходив на бік прошведськи налаштованих країн.

З огляду на зміни на міжнародній арені та чутки про відновлення активних військових дій тепер вже Швеції, Австрії, Польщі, Саксонії та Ганновера проти Росії, гетьман П. Орлик вислав своїх представників до запорозького отамана Малашевича та кримського хана Саадет-Гірея з пропозицією підтримати у разі потреби Стокгольм та його нових і старих союзників у їхній війні з Петром I. Відомо, що на початку 1719 р. козацька старшина, яка перебувала у Швеції разом з Орликом, активно готувалася до участі у нових битвах на «східному фронті» Великої Північної війни⁹³.

У цей час гетьман в екзилі активізував дипломатичне листування з Августом II та його урядовцями. Зокрема, у своїх посланнях до короля Речі Посполитої він наголошував на тому, що разом із запорозькими козаками зможе допомогти Варшаві, якщо та вирішить виступити проти Москви. Крім того, П. Орлик переконував польського короля відновити військово-політичний союз з Османською імперією та Кримським ханатом, а також пропонував налагодити стосунки з казанськими татарами й тим самим утворити «мусульманський пояс» війни з Росією. Така пропозиція була частиною ширшого (й значною мірою авантюрного) плану гетьманського уряду щодо великого наступу на Російську імперію, за яким турки мали нанести удар з району Кавказу за допомогою поволзьких татар. Своєю чергою війська Орлика та Запорозької Січі повинні були з'єднатися з Буджацькою ордою і увійти в Україну з Півдня. Із Заходу на росіян мали наступати війська Австрійської імперії та Речі Посполитої, а шведи поновили б активні військові дії на Півночі⁹⁴.

Однак – з огляду на перемоги Петра I у ході Великої Північної війни та переорієнтацію учасників Віденського союзу на мир з Росією – уряди

⁹¹ *Konopczyński W.* Polska a Turcja. 1683-1792. Warszawa, 1936. S. 63.

⁹² *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая... С. 51.

⁹³ Про це докладніше див.: *Субтельний О.* Мазепинці... С. 109–110.

⁹⁴ Там само.

Варшави, Стамбула та Стокгольма відхилили амбіційні пропозиції П. Орлика. Втім, король Швеції все ж таки надав йому рекомендаційні листи до австрійського імператора, польського короля, турецького султана і кримського хана⁹⁵. Відомо, що гетьман обговорював свій військовий план з першим міністром Ганноверського курфюрства бароном фон Бернсдорфом та представником короля Речі Посполитої Флемімінгом. Зрозумівши, що Північна війна йде до завершення, а колишні супротивники Петра I хочуть укласти з ним мир, П. Орлик звернувся до російського царя, пропонуючи визнати його владу та порушивши питання щодо свого повернення (за умов поновлення за ним колишніх маєтностей) до України. Не отримавши жодних гарантій від російської сторони, гетьман переїхав на територію Османської імперії під захист турецького султана, де до самої своєї смерті у 1742 р. продовжував активно виявляти себе на дипломатичному поприщі. Причому гетьман в екзилі не лише сам виступав промотором значних дипломатичних акцій, а й ініціював діяльність при іноземних дворах еміграційних дипломатичних емісарів.

Відомо, наприклад, що від часу початку російсько-турецької війни 1734–1739 рр. в Бахчисараї знаходився представник еміграційного уряду П. Орлика – генеральний старшина, колишній переяславський полковник Іван Мирович⁹⁶, який здійснював там активну політичну діяльність та був особистим радником хана Каплан-Гірея I з російського питання. З 1736 р. полковник Мирович також був дипломатичним резидентом українського еміграційного уряду в Османській імперії. Як засвідчував акредитований тоді ж при стамбульському дворі російський резидент Вешняков, «сей изменник многия в Крыму противности делал и в Константинополе блядословил и поносил российскую нацию с хулением правления»⁹⁷. І. Мирович зустрічався у турецькій столиці з шведським послом в Османській імперії Карлсоном та польським резидентом, французом Бенуа. Під час розмов він порушував питання щодо відновлення повноцінного українсько-кримського військового союзу, який би був спрямований проти Російської імперії.

Очевидно, що І. Мирович вів листування з гетьманом П. Орликом та отримував від нього відомості про стан справ на міжнародній арені та дипломатичні інструкції. Підстави для такого припущення надає і сам Орлик. Як стає зрозумілим з його листа до шведського короля Фредріка I від 30 травня 1741 р., у своїй кримській політиці гетьман-емігрант опирався не лише на

⁹⁵ *Источники малороссийской истории...* Ч. 2. С. 302.

⁹⁶ *Коробов О.* Мировичі // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 315; *Кресін О.* Мировичі // Енциклопедія історії України. Т. 6. Київ, 2009. С. 665.

⁹⁷ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Київ, 2008. С.113; *Його ж.* Нові документи про діяльність мазепинців в еміграції: родина Мировичів (середина XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Вип. 6. Ч. 2. Київ, 2001. С. 211–235.

Мировича та інших козацьких старшин-мазепинців (включно з членами їх родин), а й залучав свого сина Григора Орлика, який, зокрема, за дорученням батька проводив переговори з ханом Каплан-Гіреєм І⁹⁸.

Незважаючи на не дуже успішне для Османів та Гіреїв закінчення війни, І. Мирович і надалі залишався у Бахчисараї, де, серед іншого, займався і розвідувальною діяльністю. Зокрема, у січні 1749 р. російський купець Маркелов повідомляв, що у столиці ханату з ним зустрічалася людина, яка назвалася колишнім капітаном артилерії на російській службі (І. Мирович справді певний час – до 1731 р. – служив у драгунському полку) та пробувала під час розмови вивідати певні новини⁹⁹. У тому ж році російський представник у Стамбулі Неплюєв мав звертатися із запитом до турецького та ханського урядів з проханням видачі І. Мировича. У травні 1749 р. з Мировичем у Бахчисараї зустрічався російський військовий дипломат М. Миронов, який вмовляв його перейти у російське підданство. У розмові з ним українець заявив, що «и слышать о том не желает... а во отечество де свое ехатъ разве за тем, чтоб били кнутом или ссылку послали или повесят...»¹⁰⁰. У листі до свого брата Дмитра, який, повернувшись разом із матір'ю з Сибіру до України після 36-річного заслання за участь у мазепинському повстанні¹⁰¹, проживав у містечку Седневі на Черкащині, І. Мирович писав: «...а ежели бы ныне в руки [росіянам] достатись, помину Сибирь и царства небесного чудотворца не покажут»¹⁰².

Певний час соратник П. Орлика продовжував свою резидентурну діяльність на теренах Пруссії. Зокрема, зберігся секретний наказ від 18 серпня 1750 р. російської імператриці Єлизавети Петрівни, в якому містилося розпорядження схопити і транспортувати до Петербурга кримського посланця в Берліні Мустафу Агу. В документі йшлося: «...То, звичайно, є відомий Мирович за якого, як і за Орлика, так і за інших мазепиних зрадників, шведи при укладенні миру (Ніштадського. – *Авт.*) піклувалися, що у посилці його до Берліну є таємниці,

⁹⁸ Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття): Каталог міжнародної виставки: 1 жовтня 2008 р. – 30 березня 2009 р., м. Київ; 9 квітня – 31 травня 2009 р, м. Дніпропетровськ. Київ, 2008. С. 208.

⁹⁹ РГАДА, ф.13, оп.1, д. 45, л. 7–9; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 113–114.

¹⁰⁰ Цит. за: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С.115.

¹⁰¹ Про 36-річне заслання родини Мировичів до Сибіру засвідчував документ від 6.10.1749 р.: «В 1712 году из Малой России взяты в Москву переяславского полковника Ивана Мировича жена Пелагея да дети ее Мировичевой Семен с женою и детьми с сыном григорием и с дочерью Ульяною, Яков, Дмитрий, Иван, Василий. В 1716 году посланы в ссылку в Сибирь на вечное житье, Василий Мирович в дальные города в работу и тамо умер, мать ево полковница Пелагея с сыновьями... послана в Тобольск. И из оных из Сибири освобождены по милостивому указу полковница Пелагея с сыном Дмитрием генваря 23, 1744 году...» (*Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). Ч. 2: Документи. Київ, 2008. С. 104).

¹⁰² РГАДА, ф.13, оп.1, д. 45, л. 75–76.

пов'язані між королем пруським, ханом кримським, гетьманом Потоцьким... та й самою Францією через її агента, який знаходиться в Криму»¹⁰³.

У 1753 р. І. Мирович помер, однак при ханському дворі продовжували перебувати та виконувати представницькі дипломатичні функції інші емігранти-мазепинці. Як засвідчували у той час російські агенти в Криму, «находятца при хане беглые малороссияне бывшего при хане ж умершего Ивана Мировича брат ево родной Федор Минович да Малороссийского Лубенского полку Федор Иванов сын Нафимовский»¹⁰⁴. Під час зустрічі з запорозькими козаками І. Орловським і О. Черевком, які перебували при російському представникові М. Миронові, Ф. Мирович заявив, що уряди Швеції, Польщі, Пруссії та Франції уклали міжнародний договір про наступ на Російську імперію, а вони з Ф. Нахимовським прибули до кримського хана Арслан-Гірея з завданням від короля Речі Посполитої, щоб залучити Крим до цього антиросійського союзу. При цьому Мирович підкреслив, що «лупил де москаль запорожцам головы и завладел де отчизну нашу Малую Россию, и так де привели Малую Россию как волов в ярмо...», і просив запорожців передати на Січ прохання підтримати політичну ініціативу орликівців¹⁰⁵. У зв'язку з цим російський генерал Костюрін повідомляв кошовому отаману Запорозької Січі про можливість приїзду до України Ф. Мировича та Ф. Нахимовського з метою антиросійської агітації. Російський агент В. Романовський попереджував, що основна мета еміграційних українських дипломатів у цей час спрямовувалася на те, щоб відірвати Запорозжя від Російської імперії та прилучити його до Кримського ханату: «Минович объявил имеют де они желание, чтоб Войско Запорожское Низовое от Российского государства отвратить и повернуть до хана Крымского и сию речь его господину отаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...»¹⁰⁶.

Про значущість довголітніх дипломатичних практик українських політичних емігрантів у Криму свідчила секретна грамота на ім'я гетьмана Кирила Розумовського, яку 15 листопада 1755 р. видала цариця Єлизавета Петрівна¹⁰⁷. Цікаво, що у 1757 р. гетьман Розумовський писав до Петербурга з приводу активності орликовців у володіннях хана, що «тут (в Україні. – *Авт.*) всі дуже злі на цих волоцюг, які перебувають в Криму, дивляться на них як на руйнівників

¹⁰³ Цит. за: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 117.

¹⁰⁴ Там само. С. 120.

¹⁰⁵ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 45, л. 78–79; *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... С. 120.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 45, л. 116–117. У записці Державної колегії закордонних справ до Державної військової колегії Російської імперії від 22 січня 1756 р. писалося: «...О известных изменниках из малороссиян Мировичах, из коих Иван Мирович пред сим был, а по смерти оного брат ево и ныне находится в Крыму, и требования последнего у Порты или у хана крымского о возвращении в здешнюю сторону...» (*Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 112–113).

¹⁰⁷ *Скальковский А.* Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) // Киевская старина. 1886. № 2. С. 334–335.

тутешнього спокою, як на таких, що наводять на цей край підозри і сумніви щодо вірності, яку усі одностайно мають до Її Імператорської Величності»¹⁰⁸. Занепокоєння Глухова та Петербурга з приводу «підривної» діяльності орликівців припинилися лише у 1758 р., після несподіваної смерті Ф. Мировича та Ф. Нахимовського в Бахчисараї (не виключено, що вони були отруєні російськими агентами).

Після затухання державотворчих процесів на Правобережжі державна територія України локалізується землями Лівобережного Гетьманату. Водночас особливе місце в національній політичній системі займало Запорожжя, зовнішньополітичні акції якого зберігали багатовекторну спрямованість, а пріоритетність напрямів змінювалася залежно від розвитку геополітичної ситуації.

Варто зауважити, що державно-правовий статус Лівобережного Гетьманату, що перебував під зверхністю російського монарха, фактично до початку XVIII ст. в основному визначався положеннями Глухівського договору 1669 р. Цей договір став своєрідним політичним компромісом деморалізованої тривалою війною та руїною національної державності української старшини, з одного боку, й виснаженої багатолітнім збройним протистоянням з Польщею й участю в міжусобицях в Україні Російської держави – з іншого. Уклавши Глухівський договір, Росія відмовилася від анексійних за змістом Московських статей з Іваном Брюховецьким 1665 р., що передбачали підпорядкування українських міст і сіл безпосередньо царській адміністрації (виняток становили лише міські поселення та інші населені пункти, що перебували під козацькою юрисдикцією), залучення податкових коштів з України до царської скарбниці¹⁰⁹. По суті, передбачалося зведення української державності до рамок станової козацької автономії – явища, що мало місце наприкінці XVI ст., щоправда, на той час відносно більш широкого територіального ареалу¹¹⁰. У царині зовнішньополітичних зносин договір 1669 р. фактично містив заборону на легальну дипломатичну діяльність гетьманського уряду, обмежуючи її лише питаннями налагодження контактів на прикордонні, про які слід було ставити до відома представників царської влади¹¹¹. Відігравши помітну роль в історії української державності 1670–1690-х років, Глухівський договір, поряд із статтями Юрія Хмельницького 1659 р., став

¹⁰⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 163.

¹⁰⁹ Полное собрание законов российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. № 376; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел (далі – СГГД). Т. 4. Санкт-Петербург, 1887. С. 156.

¹¹⁰ Див.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934 С. 87.

¹¹¹ ПСЗРИ. Т. 1. № 447; СГГД. Т. 4. С. 231–242; Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. Москва, 1858. Ч. 1. С. 217–228.

відправним при виробленні умов наступних українсько-російських угод останньої третини XVII ст. – Конотопських (1672) і Переяславських (1674) статей Івана Самойловича та Коломацьких (1687) – Івана Мазепи¹¹².

В цілому, оцінюючи з політико-правового погляду українсько-російські взаємини у другій половині XVII ст., слід констатувати, що вони ґрунтувалися на принципах жорсткої васальної залежності. У той час Україна мала широку політичну автономію, межі якої, однак, поступово, внаслідок цілеспрямованої діяльності сюзерена, помітно звужувалися. Переломним у цій політиці став 1709 р.

Після перемоги під Полтавою Петро I активізував заходи, спрямовані на скасування української автономії. Це торкнулося і того вузького сегменту зовнішньополітичної діяльності, що ще залишався у юрисдикції української влади, – права на зносини із Запорожжям, правобережним козацтвом, прийняття – із подальшим відправленням до російської столиці – посланців і послів з Криму тощо. Так, перший призначений у липні 1709 р. резидент при гетьмані І. Скоропадському мав разом із ним приймати іноземних послів, переписувати їхні листи, а копії надсилати царю. Таємна інструкція зобов'язувала його наглядати за діями І. Скоропадського й перешкоджати дипломатичним контактам його уряду з Туреччиною, Кримом, Польщею, Швецією, Доном і «козаками-зрадниками»¹¹³.

Фактично за І. Скоропадським залишалось лише право на контакти з імперською столицею. Попри такі обмеження, гетьман, за спостереженням дослідників, зі згоди російського уряду, все ж вів постійну «кореспонденцію» із сілістрійським пашею, польськими сановниками, правобережними старшинами, кошовими отаманами з приводу повернення запорожців у російські володіння. Він клопотався перед царем про об'єднання Лівобережної й Правобережної України, приєднання Слобожанщини, намагався відстояти непопущність державних кордонів тощо. Попри контроль з боку резидентів, йому вдавалося ініціювати й окремі самостійні дипломатичні акції (1720 р. в Державну колегію іноземних справ надійшов донос, що український регіментар без царського на те дозволу листується з «посторонніми» монархами й сановниками «навколишніх держав») ¹¹⁴. У відносинах з Петром I Скоропадський обережно, але послідовно обстоював автономні права Української держави, у 1722 р., незадовго до своєї кончини, спробував домогтися поновлення статей договору 1654 р. Проте цей крок гетьмана виявився безрезультатним¹¹⁵.

¹¹² ПСЗРИ. Т. 1. № 519; СГГД. Т. 4. С. 271–275, 301–311, 547–561; Источники малороссийской истории... Ч. 1. С. 217–228, 252–258, 308–319.

¹¹³ *Гуржій О. І.* Гетьман Іван Скоропадський і запорожці (1708–1722 рр.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Київ; Запоріжжя, 1997. С. 92–101; *Його ж.* Гетьман Іван Скоропадський. Київ, 1998. С. 63–69.

¹¹⁴ *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ, 1995. С. 51–52; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський... С. 69–73.

¹¹⁵ *Субтельний О.* Мазепинці... С. 124–125; *Ульяновський В.* Пилип Орлик. С. 470.

Значно енергійніше в переговорах із Росією обстоював національні інтереси після смерті І. Скоропадського наказний гетьман П. Полуботок. Він прагнув не допустити інкорпорації Лівобережної України та її підпорядкування Малоросійській колегії, зберегти гетьманські інститути влади. Більше того, наважився дорікати царю за те, що той діє всупереч власній обіцянці «в цілому, свято і непорушно зберігати укладений з Хмельницьким договір». Така політика стала причиною його ув'язнення в казематах Петропавлівської фортеці, де він і помер наприкінці 1724 р.¹¹⁶ Власне, тоді ж українцям вперше було відмовлено у праві на чергову гетьманську елекцію.

Після відновлення інституту гетьманства 1727 р. на булаву був обраний Данило Апостол. Наступного року гетьман подав прохальну петицію про повернення козацькій Україні прав, передбачених договором 1654 р. У відповідь він одержав «Решительні пункти», які вже мали юридичну форму не договору з Росією, а імператорського «указу», що позбавляв Лівобережну Україну статусу самостійної політичної одиниці¹¹⁷. Що стосується зовнішньополітичних аспектів діяльності гетьманського уряду, то пункти лише підтверджували положення попередніх документів щодо заборони вступати у відносини з іншими країнами¹¹⁸.

Втім, попри те, що лівобережна частина Українського Гетьманату від часу повстання І. Мазепи перебувала під жорстким контролем імперського центру, її політична еліта зберігала певні дипломатичні контакти з Кримським ханатом. Здійснювалося це переважно через Запорозьку Січ, яка, у свою чергу, була підпорядкована гетьманському уряду. Однак після повернення значної частини запорожців під царську протекцію у 1734 р. зв'язки між Бахчисараєм та Запорозьким Кошем на деякий час призупиняються. Їх певна активізація спостерігається лише після завершення російсько-турецької війни 1734–1739 рр. Проте відтепер вони переважно спрямовувалися на налагодження господарських і торгівельних пересправ між Запорозжям та Кримом. Так, наприклад, у березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров інформував представників російської військової влади, що Кіш дозволив татарам випасати отари і худобу на запорозьких степах у зв'язку з неврожаєм у Криму¹¹⁹. Вочевидь, не без згоди гетьманської влади, протягом 1750–1760-х років до Криму неодноразово прибували

¹¹⁶ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ, 1999. С. 48; Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1993. Т. 2. С. 86.

¹¹⁷ Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, 1997. С. 73.

¹¹⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 279–285; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 3. С. 350–388.

¹¹⁹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 229, оп. 1, спр. 21, арк. 19; Гісцова Л., Демченко Л. Сусідів не вибирають (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків) // Архіви України. 1991. № 2. С. 73.

чумацькі валки, які вивозили з Сивашу сіль до Запорозжя та Лівобережної України, де вона ставала важливим предметом експорту, зокрема, і на територію Росії. У середині XVIII ст. Лівобережним Гетьманатом і Запорозькою Січчю (під контролем Державної колегії іноземних справ Російської імперії), з одного боку, та Кримським ханатом – з іншого, було утворено спеціальну спільну комісію для вирішення взаємних «прикордонних образ»¹²⁰. У 1754 р. гетьман К. Розумовський видав наказ про «делімітацію» кордонів між Військом Запорозьким Низовим та Кримським ханатом, що передбачало встановлення постійних сторожових постів, створення спеціальних команд для прикордонної охорони, видачу від'їжджаючим до Криму козакам паспортів тощо¹²¹. Між Запорозжям і Кримом на той час існували не лише політичні, але й митні кордони¹²².

Після смерті у 1734 р. Д. Апостола російський уряд вчергове пішов на заборону нових виборів очільника Гетьманату. Тим самим засвідчувалося подальше обмеження автономних прав України. Сподівання на їх поновлення з'явилися лише 1750 р., коли гетьманом (зі згоди Петербурга) було обрано К. Розумовського. Перебуваючи при булаві, він домогся перепідпорядкування своїй владі Запорозжя, Києва та передачі Гетьманату із відання Сенату до Колегії іноземних справ. У 1754 р. гетьман розпочав переговори про можливість відновлення дипломатичних відносин з урядами інших країн, але усі його кроки у цьому напрямі успіху не мали. Спроба старшини у 1764 р. домогтися зміни політичного статусу Гетьманату – з обмеженої автономії у васально залежну державу чи державу під протекцією Росії¹²³ – викликала гостро негативну реакцію з боку імператриці Катерини II. Того самого року вона скасувала гетьманську владу, що ознаменувало нову хвилю наступу на українську автономію. Її останні залишки були ліквідовані в першій половині 1780-х років. Ще раніше, у 1775 р., було знищено Запорозьку Січ. Національне державне життя припинилося, що не могло не заторкнути і дипломатичної служби, діяльність якої, по суті, було згорнуто.

Загалом протягом усього XVIII ст. українські землі залишалися об'єктом геополітичних інтересів сусідніх держав, кожна з яких, за зауваженням С. Плохія, не приховувала своїх територіальних апетитів¹²⁴. Втім, їх різке наростання починає спостерігатися з його другої половини. З посиленням ініційованих Росією у 1760–1770-х роках колонізаційних процесів у Північному Причорномор'ї розгорнулася боротьба північного імперського центру за Крим. Внаслідок воєнно-дипломатичного протистояння Російської і Османської

¹²⁰ *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 2. С. 164–168.

¹²¹ Там само. С. 167–176.

¹²² ЦДАУК, ф. 229, спр. 97, арк. 85, 89; *Гісцова Л., Демченко Л.* Сусідів не вибирають... С. 75–76.

¹²³ *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. Киев, 1992. С. 28–29, 55–60.

¹²⁴ *Плохий С.* Брама Європи / Пер. з англ. Харків, 2016. С. 23, 194–198.

імперій, фіксованого, зокрема, низкою міжнародних актів (Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р.; Айнали-Кавакська конвенція 1779 р.; «Акт про мир, торгівлю і кордони обох держав» 1783 р.), у беззаперечному виграві виявився Санкт-Петербург. Анулювавши останнім із згаданих документів положення про державну незалежність Кримського ханату та підтвердивши приналежність туркам причорноморських фортець Очаків і Суджук-Кале, російська влада імператорським маніфестом від 8 квітня 1783 р. зафіксувала фактичне «прийняття Кримського півострова Тамані і всієї Кубанської сторони під державу Російську»¹²⁵.

Скориставшись занепадом Речі Посполитої, Австрія, Пруссія й Росія у 1772 р. здійснили перший поділ Польщі, за яким до складу імперії Габсбургів з українського територіального масиву відійшли Руське (за винятком Холмської землі) й Белзьке воєводства, а також південно-західна частина Кременецького повіту Волині, які надалі утворили ядро проголошеного австрійським урядом Королівства Галиції і Лодомерії. Під приводом встановлення кордону по неіснуючій р. Підгірці Росія приєднала також західну частину (по р. Збруч) Подільського воєводства. 1793 р. за другим поділом Польщі до Російської держави відійшли Подільське, Брацлавське й Київське воєводства та східна частина Волинського. Нарешті у 1795 р., за третім поділом Польщі, Росія прибрала решту Волинського воєводства – його західну частину. Водночас територія Австрії розширилася за рахунок приєднання Холмщини. Розмінною картою у великій геополітичній грі цих двох імперій, крім українських, стали й білоруські, литовські та латвійські терени, а також північна частина Краківського і Сандомирського воєводств і Мазовії. Масив територіальних надбань Пруського королівства становили корінні польські землі¹²⁶.

Узаконений у міждержавних договорах акт ліквідації річпосполитської державності мав далекосяжні наслідки для всієї європейської зовнішньополітичної сфери. Крім масштабного перекроювання усталених територіальних меж та державних кордонів, на континенті відбулася і зміна основних геополітичних гравців, персоналізованих Росією, Пруссією та Австрією, які, за

¹²⁵ Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России. Санкт-Петербург, 1885–1889; Киселёв С. Н., Киселёва Н. В. Геополитические аспекты истории Крыма // Ученые записки Таврического национального университета. Вып. 17 (56). № 3. 2004. С. 74–81; Лашков Ф. Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан. Киев, 1886; Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. Одесса, 1898; *Его же*. Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. Санкт-Петербург, 1881.

¹²⁶ Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины... С. 28–29, 55–60; Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва, 2002; Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. Вип. 4. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 102–118; Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354). С. 104–117.

зауваженням польського вченого Є. Сковронка, «накинули Європі певний правовий (не до кінця формальний, однак ефективний) консервативно-реакційний порядок...». Ще більш серйозними й негативними здійснені геополітичні трансформації виявилися «для Центрально-Східної Європи. Тут було встановлено неподільне панування трьох імперій... аж до 1918 року»¹²⁷.

На тлі такого повномасштабного нищення національних форм державності та переформатування геополітичного контролю над своєю територією Україна демонструє в принципі нетиповий для політичної культури попередніх десятиліть формат так званої опозиційної дипломатії. Його особливістю стало те, що ініціатива переговорного контакту з лідерами зарубіжної країни на цей раз походила не від офіційних політичних структур, функціонування яких у будь-яких формах було насильницьки припинено, а від невеликого кола тогочасних українських автономістів, або, за виразом Я. Дашкевича, індеферентів¹²⁸, в середовищі яких продовжувала культивуватися ідея національної незалежності. Йдеться про таємну місію до Берліна непересічного поета й опозиційно налаштованого до імперського центру політичного й громадського діяча Василя Капніста. Свідчення про його перемовини з канцлером Евальдом Фрідріхом Герцбергом, зміст яких довгий час залишався прихованим від суспільного загалу, задокументовані по слідах події на рівні офіційного листування найвищих у політичній системі Пруссії посадових осіб, зберігають фондосховища Центрального державного архіву Німеччини у м. Мерзебурзі¹²⁹.

Зустріч між українським опозиціонером і очільником пруського зовнішньополітичного відомства відбулася, як засвідчує рапорт Е.-Ф. Герцберга королю Фрідріху Вільгельму II, не пізніше 24 квітня 1791 р. «Вважаю своїм обов'язком, – писав берлінський високопосадовець, – доповісти Вашій величності, що до мене таємно прибув дворянин з Малоросії або Російської України... Він твердить, що [його] післали мешканці цієї країни, що доведені

¹²⁷ Сковронек Є. Поділи Польщі на тлі Європи / Перекл. О. Пограничного // *І: Культурологічний часопис*. 1997. Ч. 10. URL: <http://www.ji.lviv.ua...>

¹²⁸ Дашкевич Я. П. Василь Капніст – український політичний діяч // *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 78–82.

¹²⁹ Публікації цих документів див.: Dembiński B. Tajna misya ukraińca w Berlinie w r. 1791 // *Przegląd Polski*. 1896. Т. 119. С. 511–523; Ibidem. Zródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski. Т. 1. Lwow, 1902. С. 375–376; Donzov D. Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. Berlin, 1915. С. 69–70; Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale. Paris, 1935. P. 70–71; Sacke G. V. V. Kapnist und seine Ode "Na rabstwo" // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. XVII. H. 2. Leipzig, 1941. С. 291–301; Дашкевич Я. П. Берлін, квітень 1791 р., місія В. В. Капніста: Її передісторія та історія // *Український історичний щорічник*. Нова серія. Київ, 1992. Вип. 2. С. 220–266. Детальний огляд наукових праць див.: Оглоблин О. Берлінська місія Капніста 1791 року. Історіографія і методологія питання (з приводу нової теорії Вільяма Еджертона) // *Оглоблин О. Люди старої України та інші праці*. Острог; Нью-Йорк, 2000. С. 281–303.

до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними»¹³⁰. Як пояснював сам В. Капніст, його завдання полягало в тому, щоб на прохання антиросійськи налаштованих українських опозиційних кіл з'ясувати, чи можуть вони розраховувати на допомогу Пруського королівства у разі свого виступу проти імперського режиму. Однак канцлер ухилився від однозначної відповіді, пославшись на мирні відносини між Берліном та Москвою. При цьому він дипломатично зазначив: «...коли б дійшло до війни, то це річ України, зробити все потрібне, щоб дістати пруську поміч»¹³¹.

Спроба українських автономістів кінця XVIII ст. заручитися підтримкою пруського королівського двору вчергове (після дипломатичних акцій П. Орлика) засвідчила небажання потенційних противників Росії відкрито втручатися в її українську політику. Втім, демонстрована назовні байдужість європейських країн до політичної долі України, швидше за все, приховувала глибоке занепокоєння їх лідерів відвертими спробами трьох імперських центрів змінити геополітичний ландшафт центрально-східноєвропейського регіону. Певну ставку на автономістичні настрої, що продовжували побутувати в українському суспільстві, демонструвала, зокрема, охоплена революцією Франція. Так, відомий меморіал 1790 р. «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії» з подачі Законодавчих зборів анонсував низку заходів французького Міністерства закордонних справ, спрямованих на відстеження проявів опозиційності в Україні та оперативне інформування уряду «про українські справи». Ця місія покладалася на спеціально призначеного представника «для Польщі та східних країн». Завдання «прощупування ґрунту» щодо перспективи національно-визвольного виступу українців отримали також французький посол у Венеції та направлений 1791 р. до Константинополя урядовий емісар¹³². Ці та інші дипломатичні кроки революційної влади Франції засвідчують, що ставка на український фактор у планах «експорту» революції на більш широкий європейський простір була досить високою. Разом з тим для українців берлінською дипломатичною акцією 1791 р. було помітно розширено горизонти неформальних зовнішньополітичних контактів, зокрема, засобами так званої публічної дипломатії, що почне активно використовуватися українською елітою в добу національного Відродження.

¹³⁰ Цит. за: *Дашкевич Я. Р.* Берлін, квітень 1791 р., місія В. В. Капніста... С. 225.

¹³¹ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. С. 19. Див. також: *Єкельчик С.* Василь Капніст // *Історія України в особах, IX–XVIII ст.* Київ, 1993. С. 381–382.

¹³² *Варварцев М. М.* Французька революція кінця XVIII ст. // *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 4: Предметно-тематична частина: П–Я.* Київ, 2013. С. 302; *Філінюк А.* Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії // *Наукові записки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 30.* Кам'янець-Подільський, 2020. С. 137.

Загалом дипломатія Українського Гетьманату пост-революційної доби, за умов збереження основних векторів міжнародних контактів і механізмів врегулювання конфронтаційних ситуацій, що і надалі не зникали з порядку денного у стосунках з традиційними геополітичними опонентами, починає пошук оптимальних форматів нівелювання руйнівних для національного державотворення наслідків імперської асимілятивної динаміки. По мірі обмеження імперським центром функціональних спроможностей дипломатичної служби України, а відповідно зниження ефективності випрацьованих за попередньої доби дипломатичних практик, остання чверть XVII і більша частина XVIII ст. демонструють впровадження в простір зовнішньополітичної діяльності зразків альтернативної дипломатії, суть якої зводиться до відстоювання міжнародних інтересів поза офіційним дипломатичним сегментом, за участі локальних центрів і акторів-аматорів дипломатичного фронту.

Valerii Smolii

Academician of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences
(Dr. Hab. in History), Professor,
Director of Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
smolii.valerii@ukr.net
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Valerii Stepankov

Doctor of Historical Sciences
(Dr. hab. in History), Professor,
Kamianets-Podilskyi National
Ivan Ohienko University
(Ukraine, Kamianets-Podilskyi),
stepankovk@gmail.com
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Viktor Horobets

Doctor of Historical Sciences
(Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
victor_gor@ukr.net
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

Taras Chukhlib

Doctor of Historical Sciences
(Dr. hab. in History)
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
taras_chuhlib@ukr.net
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

В'ячеслав Станіславський
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
vvslavana@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ПІСЛЯ ВЛАДАРЮВАННЯ ТУРКІВ: ВІДНОВЛЕННЯ ОБОРОННИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Знахідка в Російському державному архіві давніх актів певної кількості матеріалів до історії Кам'янця-Подільського початку XVIII ст. спонукала до написання низки статей, які, сподіваємося, в своїй сукупності прислужаться до окремого видання, куди увійдуть також описані та введені у широкий подієвий контекст документи. Оскільки ж архівні матеріали стосуються більшою мірою зовнішньої політики й дипломатії, то здалося доречним зробити вступний огляд, скориставшись історичними розвідками та друкowanими джерелами, про те, як жило місто протягом першого десятиліття після виходу турків і повернення до нього польської влади у 1699 р. Частина цього огляду, а саме аспекти, котрі присвячені відновленню оборонних можливостей Кам'янця в системі Речі Посполитої, пропонуються у цій статті.

Вступ до Кам'янця польських військ чисельністю біля 3 тисяч осіб став першою ознакою повернення до нього польської влади¹. А разом з військами до міста поверталися й цивільні люди – перші групи йшли разом з військовим обозом. Цілком виразно можна уявити, що ті, хто були змушені покинути Кам'янець через захоплення його турками в 1672 р., не знали, чи вдасться їм знову повернутися до своїх домівок. Допоки ж така можливість з'явилася, минуло майже три десятиліття, що загалом немало для людського життя. Вочевидь, що ті кам'янчани, котрі залишили місто дітьми, в молодому чи в цілком зрілому віці, мали дуже хвилюватися перед тим, як знову побачити рідні місця. Але багато не повернулось – хтось назавжди осів в інших краях, когось через вік чи певні обставини вже не було на світі. Вочевидь, разом з військами, які мали тоді прийняти подільську столицю у турецької влади, а особливо в наступні роки їхали й люди, котрі мали побачити Кам'янець вперше, розраховуючи на певні можливості, що відкривалися на новому малозалюдненому місці.

¹ *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // *Studia i materiały do historii wojskowości.* T. XIX. Cz. I. Warszawa, 1973. S. 165–166.

Не помилимося, стверджуючи, що за часів перебування у місті турків воно значно змінилося – про це є чимало різноманітної інформації. І хоча ті, хто жив у Кам'янці чи відвідував його до приходу турків, все ж таки могли його впізнати, вони разом з тим мали побачити чимало нового, незвичного та чужого. Все це належало осягнути, до чогось звикнути, а щось навіювало таке несприйняття чи спротив, що було приречено на зміну або й знищення. При наближенні ж до міста усі ці переселенці були охоплені піднесеним настроєм. Один з дослідників так образно описав згромадження люду навколо військового обозу при поверненні до Кам'янця в 1699 р.: «Табір був дивним видовищем; довкола його оточували юрми людей, родин, жінок і дітей. Поверталися старцями, які 25 років тому залишили свої рідні місця, знемагали у бідах і битвах: діти їх уже вирости, та ще не бачили своєї землі. Жалісне було це видовище, але й веселе водночас. В усьому таборі панувало пошвавлення; прекрасна подільська осінь супроводжувала серйозну душевну налаштованість: розроблялися плани, вербувалися робітники на нові осаді, укладалися контракти тощо². Вже тут почалися суперечки щодо незайнятих ще урочищ та пусток, вже тут євреї зверталися до київського воеводи по дозвіл оселитися в Кам'янці, а вірмени протестували проти цього³.

Позначені воєнними діями десятиліття принесли місту та й усьому Поділлю значно більше збитків, аніж здобутків. Вірменин Акоп Багдасарян, який через кілька років (в 1704) приїхав до Кам'янця, свідчив, що місто «змінилося від руйнувань, я ледве впізнавав вулиці»⁴. Багато раніше густо населених місць тепер виглядали пустками. Зрозуміло, що майже порожнім був Кам'янець, коли з нього вийшли турки і ще не заселилися ті, хто прибув з польськими урядовцями. Комісари, які приймали місто від турків, були вражені його малолюдністю, а натомість помітили велику кількість собак і котів⁵.

До честі дослідників, які звертаються до питання про демографічну динаміку Поділля в ті часи, відповідальність за суттєве зменшення населення цієї частини України вже не покладають виключно на Османську імперію. Так, за висновком Д. Колодзейчика, «за знелюднення Поділля в кінці XVII ст. значною мірою була відповідальна також польська сторона, а не лише, як твердила давніша історіографія – турки і татари». Адже йшлося не тільки про спустошення під час воєнних дій, а й про примусове переселення подільських мешканців до сусідніх воєводств під тиском польських військ, як це відбувалося приміром в 1684 р.⁶ При цьому інший польський науковець – М. Вагнер – вважає «безсумнівним успіхом Яблоновського» тогорічну акцію переселення

² *Finkel L.* Okopy Świętej Trójcy: dwa epizody z dziejów Polski. Lwów, 1889. S. 41–42.

³ *Rolle A. J.* Nowe opowiadania historyczne. Lwów, 1878. S. 62.

⁴ *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). Ереван, 1980. С. 92.

⁵ *Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego wojewody ruskiego.* Lwów, 1862. S. 79.

⁶ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. S. 109, 147.

мешканців Поділля на Волинь, де багато селянських родин опинилися в сприятливих умовах для існування в тамтешніх шляхетських маєтках⁷. Звісно, знелюднення регіону дуже негативно впливало й на становище в самому Кам'янці. Хоча навряд чи буде помилкою визнати, що при воєнному протистоянні Варшави зі Стамбулом переселення було одним із кращих виходів для подолян. І не лише заради більш сприятливих обставин для існування, а й для виживання загалом.

Задля оцінки стану Кам'янця-Подільського до і після турецького володарювання вельми промовистими є дані про стан міської забудови. Так, у порівнянні з 1662 р., на початок XVIII ст. кількість споруд у ньому зменшилася в 10 разів. При поверненні Кам'янця під владу Речі Посполитої, згідно з описом 1700 р., в місті налічувалося всього близько 100 вцілілих будинків⁸. Надалі місто доволі швидко відроджувалося, хоча й через три десятиліття було ще далеко до стану, який був перед турецьким завоюванням, – за даними на 1734 р. в Старому місті та долині р. Смотрич було зареєстровано 475 будівель⁹.

Одним із головних завдань польської влади щодо Кам'янця після повернення міста стало відновлення його ролі як потужного укріпленого осередку. На подільському сеймику, який відбувся вже незабаром – 25 вересня 1699 р., було ухвалене звернення до римського папи Інокентія XII з проханням про допомогу на забезпечення, як висловився В. Конопчинський, «тієї неоціненної для всього християнства фортеці»¹⁰. А невдовзі, 4 жовтня коронний гетьман Станіслав Яблоновський видав ординанс щодо створення військової залози з семи регіментів піхоти, трьох козацьких хоругв і драгунської компанії коронної артилерії¹¹.

Дослідникам відомо про осіб, котрі на той час стали на чолі Кам'янця, були пов'язані посадами й титулами з містом і Поділлям. Вельми цікавими є дані про одного з високопосадовців Речі Посполитої – Мартина Контського, діяльність якого значною мірою була пов'язана з Кам'янцем-Подільським.

⁷ *Wagner M.* Stanisław Jabłonowski – kasztelan krakowski, hetman wielki koronny. Warszawa, 2000. S. 209.

⁸ *Крикун М. Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С. 122–123; *Петров М. Б.* Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т. 11. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 98.

⁹ *Крикун М. Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник. Вип. 2. Т. 5. Київ, 1993. С. 194, 197; *Петров М. Б.* Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII – у XVIII ст. С. 98–99.

¹⁰ *Konopczyński W.* Polska a Turcja 1683–1792. Warszawa, 1936. S. 44.

¹¹ *Stolicki J.* Powrót Podola do Polski // *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia.* Т. XIII. Poznań, 2003. S. 142; *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. Kraków, 2008. S. 41.

М. Контський був кам'янецьким старостою від часу переходу міста з-під турецької влади до 1710 р.¹², а при тому займав і інші значні посади – до 1702 р. київського, потім краківського воєводи, а з 1706 р. став краківським каштеляном.

Французький посол у Варшаві маркіз ді-Ерон, шукаючи можливості для підтримки Ференца Ракоці – очільника майбутнього повстання 1703–1711 рр. в Угорщині проти імперії Габсбургів, в своєму донесенні в січні 1702 р. звертав увагу на те, що можна отримати від М. Контського, використовуючи певні його слабкості, особливу увагу до подільського міста. У контексті своїх інтересів француз образно охарактеризував позитивне й тепле ставлення польського високопосадовця до Кам'янця: «Від київського воєводи можна дістати артилерію, якщо дамо йому дещо на кам'янецьку твердиню, до котрої він прив'язаний як до коханки»¹³. Є дані, що одразу після смерті М. Контського на початку 1710 р. забракло коштів на фортифікаційні роботи, на які староста спрямовував і приватні прибутки¹⁴.

До цього варто згадати й те, що М. Контський був також генералом коронної артилерії, а в його особистій бібліотеці знаходилися книги, які свідчать про значне зацікавлення старости фортифікацією, – там була низка видань авторів XVI–XVII ст. з різних країн Європи на цю тематику¹⁵. Ще однією цікавою деталлю до характеристики кам'янецького старости є та, що в молоді роки він був знайомий з І. Мазепою. Обидва разом перебували на навчанні в Голландії¹⁶.

Доля міцно пов'язала з Кам'янцем-Подільським і членів родини М. Контського – його сина та дружину. Син Мартина Ян Станіслав перебував на службі в місті з початку 1702 р. Він був капітаном коронної артилерії з досвідом служби у Людовіка XIV. Вже незабаром – того ж року Ян Станіслав став майором¹⁷.

Із дружиною, яку звали Урсулою, М. Контського поєднували теплі та тривалі стосунки, а прожили вони разом майже 30 років¹⁸. Ставлення старости

¹² Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy. T. III: Ziemie ruskie. Z. 3: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku / Opracowali Janas E., Kłaczewski W., Kurtyka J., Sochacka A. Kórnik, 1998. S. 133.

¹³ *Томашівський С.* Угорщина і Польща на початку XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1908. Т. LXXXV. С. 77.

¹⁴ *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. S. 156.

¹⁵ *Nowak T.* Polska technika wojenna XVI–XVIII w. Warszawa, 1970. S. 35.

¹⁶ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. С. 11.

¹⁷ *Мальченко О.* Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. Ч. 1: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. Київ, 2011. С. 152.

¹⁸ *Przyboś A.* Marcin Kazimierz Kański (Kački, Kontski) h. Brochowich // Internetowy Polski Słownik Biograficzny. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/marcin-kazimierz-kanski-kacki-kontski-h-brochowicz>

до Урсули було примітним настільки, що це відзначали багато сучасників і навіть перші особи держави. Коли ж Урсула померла в Кам'янці в квітні 1709 р., то новина про це за кілька днів дійшла аж до польського короля Станіслава Лещинського, дуже засмутила його та багатьох інших осіб. Тоді ж усі почали віщувати близьку смерть і самому старості від його переймань через втрату дружини, «яку дуже кохав і цінував»¹⁹. Так і сталося. Мартин помер на початку наступного року²⁰.

Вочевидь, і інші посадові особи, котрі мали стосунок до Кам'янця та Поділля в часи, коли в Речі Посполитій при владі знаходилися і Август II Сильний, і Станіслав Лещинський, були, хтось більшою, а хтось меншою мірою, пов'язані з одним чи другим ворогуючими між собою королями. Так, кам'янецькими каштелянами в період, який розглядається, були Никодим Жабоклицький (1693–1704 р.) та Олександр Ян Потоцький (1704–1712 рр.)²¹, воєводами – Ян Францішек Дзедушицький (1689–1704 рр.), Никодим Жабоклицький (1704–1705 рр.) та Стефан Гумецький (1706–1736 рр.)²². При цьому відомо, що призначення кам'янецького каштеляна Никодима Жабоклицького подільським воєводою, а галицького підкоморія Олександра Яна Потоцького каштеляном наприкінці квітня 1704 р. здійснювалися за розпорядженням Августа II і стосувалися, поряд з кількома іншими, близьких до короля людей, після оголошення опозиціонерами в тому ж місяці його детронізації²³. Комендантом фортеці з 1700 р. був генерал-майор Ян Герард Кошкель²⁴.

Через рік після виходу з Кам'янця-Подільського турків, у вересні 1700 р., місто мало нагоду влаштувати прийом польського посла Рафала Лещинського (батька майбутнього короля Станіслава Лещинського). Той повертався з Туреччини, куди їздив задля урочистої присяги щодо дотримання умов мирного договору та встановлення дружніх відносин між Варшавою та Стамбулом²⁵. Проїхавши Снятин, посол запропонував бажаним зі свого табору, який прямував до Львова, поїхати до Кам'янця. На цю пропозицію відізвалося кілька десятків кіннотників. При прибутті до міста Рафала Лещинського зустрівач ко-

¹⁹ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709). T. II: W wędrówkach po Polsce między Gdańskiem a Lwowem w latach 1708–1709. Listy królewskiego sekretarza Jozafata Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i diariuszy // Wydał J. Dygdała. Warszawa, 2019. S. 202.

²⁰ Przyboś A. Marcin Kazimierz Kański (Kański, Kontski) h. Brochowich // Internetowy Polski Słownik Biograficzny.

²¹ Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. S. 72.

²² Ibidem. S. 149.

²³ Poraziński J. Epiphania Poloniae: Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702–1710). Toruń, 1999. S. 51–52.

²⁴ Król-Mazur R. Miasto trzech nacji... S. 136–137, 610.

²⁵ Poselstwo Rafała Leszczyńskiego do Turcji w 1700 roku: diariusze i inne materiały / przygot. Ilona Czamańska przy współpr. Danuty Zydorek; wstęp i koment. Ilona Czamańska, Leszno, 1998. S. 30

мендант з офіцерами, на його честь пролунало понад 30 гарматних пострілів. Наступного дня посол оглянув фортецю та був присутній на богослужінні, яке відбулося тоді з приводу річниці повернення Кам'янца під польську владу. Як і при прибутті, при від'їзді Рафала Лещинського супроводжував комендант з офіцерами та стріляли гармати²⁶.

До наступних років відноситься ряд звісток про опікування польської влади різних рівнів безпекою Кам'янца-Подільського шляхом посилення її залоги. Про потребу особливої уваги до міста, у зв'язку з розмежуванням кордонів між Річчю Посполитою та Османською імперією, говорив на сеймі в Любліні в 1703 р. коронний гетьман Ієронім Любомирський²⁷. Того ж року, після розгрому повсталих українців, в Кам'янці як резерв було залишено додатковий військовий контингент, який налічував понад 1300 осіб²⁸. Тоді польські війська розбили сили повстанців на чолі з Самусем під Старокостянтинівом, після чого було ліквідовано козацький устрій на подільських землях²⁹.

У 1704 р. в околицях Кам'янца перебував ватажок повстанців Ворона³⁰. А загіг Шпака, який діяв на Поділлі, налічував до 600 осіб. Небезпека змусила шляхту Подільського воєводства на липневому сеймику 1704 р. скласти звернення до короля про присилку допомоги і про збільшення залоги у місті³¹.

У липні 1705 р. та у квітні 1707 р. на подільських сеймиках обговорювалися та приймалися рішення щодо утримання залоги, зокрема, щодо її забезпечення продовольством, озброєнням, боєприпасами і врешті людьми³². Цим опікувалися й прибічники Августа II, об'єднані в Сандомирську конфедерацію. На Вальній раді у Львові, яка відбувалася в лютому–березні 1707 р., сандомир'яни піднімали питання про артилерію і забезпечення Кам'янца-Подільського³³. А в серпні 1707 р. посольство від сандомир'ян до Петра I, відправлене задля врегулювання союзницьких стосунків, везло великий перелік питань, серед яких містилася вимога, щоб генерал Ромодановський не змушував Поділля до постачання провіанту, бо це шкодило забезпеченню Кам'янца-Подільського³⁴.

²⁶ Poselstwo Rafała Leszczyńskiego do Turcji w 1700 roku... S. 193.

²⁷ *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji... S. 43.

²⁸ *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. S. 197.

²⁹ *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 202; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ, 2009. С. 437.

³⁰ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. Санкт-Петербург, 1885. С. 254.

³¹ *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji... S. 105.

³² Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). Ч. 2, Т. 3. Киев, 1910. С. 146–147, 160.

³³ *Kamiński A.* Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztatdzkim, 1706–1709. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. С. 62.

Зрозуміло, що в залежності від обставин чисельність кам'янецької військової застави значно змінювалася. У 1705 р. вона складала лише 600–800 осіб³⁵.

Звертаючись до характеристик фортифікаційних заходів задля посилення міста, спочатку зауважимо, що за даними про те, що було виконано, та за висновками дослідників, під час перебування під турецьким владарюванням хоча й проводилися значні роботи і укріплення Кам'янця-Подільського подекуди суттєво покращилися, але радикальних змін не відбулося³⁶. За визначенням О. Пламеницької, фортифікаційні роботи за турків «носили відбудовчий та ремонтно-реконструктивний характер»³⁷.

З погляду Т. Новака, роботи над будівництвом укріплень міста у XVIII ст. можна розділити на кілька етапів. А перша активність обмежується часом від переходу Кам'янця під польську владу до 1709 р. включно³⁸. Є дані про виділені на ці заходи кошти. В другому півріччі 1706 р. вони склали 2149, в 1707 р. – 3260, в 1708 р. – 4203, в 1709 р. – 5026 злотих³⁹. Причому гроші надходили з різних джерел – державної скарбниці, міських податків, Кам'янецького староства та Подільського воєводства⁴⁰. Загалом, за даними М. Петрова, фортифікаційні роботи виглядали так: в 1706 р. під Старим замком будувалася кам'яна стіна, в Новому замку біля брами відбувалася реконструкція контрескарпу, поглиблювався рів та укріплювався вал. В 1707 р. й далі йшла робота

³⁴ *Kamiński A.* Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkim... С. 120–121. З 1700 р. в російській армії існував чин генерал-провіант (генерал-провіантмейстера) (Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Санкт-Петербург, 1830. Т. IV. С. 13–14.); в 1705–1707 рр. на чолі Провіантського приказу Російської держави знаходився князь Михайло Ромодановський, який займався постачанням військ під час війни з Швецією (*Модзалевский Б.* Ромодановский, князь Михаил Григорьевич // *Русский биографический словарь.* Романова – Рясковский. Петроград, 1918. С. 126).

³⁵ *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Миське і замкове управління. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 210.

³⁶ *Grabowski A.* Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawniej Polski. Т. 2. Kraków, 1845. С. 194, 203, 207, 231; *Rolle A. J.* Zameczki podolskie na kresach multańskich. Т. 1: Kamieniec nad Smotryczem. Warszawa; Kraków, 1880. С. 132; *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. С. 70, 73, 113–114. *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть... С. 62; *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 415–433, 594–595.

³⁷ *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). С. 427.

³⁸ *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. С. 155–165.

³⁹ *Ibidem.* С. 156.

⁴⁰ *Петров М. Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський, 2002. С. 23.

над ровом, було домуровано батарею св. Урсули та побудовано провіантський будинок. В 1709 р. мурувалася нова Польська брама, було укріплено фоси в Новому замку, побудовано мури, якими зміцнено Замковий міст⁴¹.

Як зазначав Я. Віммер, на початку XVIII ст. на фортифікаційних роботах у Кам'янці були зосереджені основні зусилля польських військових інженерів⁴², які, за словами О. Пламеницької, наполегливо намагалися «зберегти та в міру можливості пристосувати існуючі середньовічні стіни та башти й новочасні бастионні укріплення до нових вимог, які диктував розвиток мистецтва фортифікації»⁴³. У 1704–1706 рр. відбудова укріплень відбувалася під керівництвом майора коронної артилерії П. Штубіча при участі капітанів коронної артилерії Арчибальда Анджєя Гловера де Глейдена, який був англієм, а також Кароля Максиміліана Крузера, який був голландцем. З 1706 р. будівництвом керував А. Гловер, котрий тоді вже був майором⁴⁴.

Цікавою і важливою у зв'язку зі згаданими будівельними роботами є інформація про спроби втаємничити їх від потенційних противників. Десь на початку XVIII ст. у передмісті Довжок з'явилася резиденція старости Кам'янця – великий дерев'яний будинок, влаштована саме там, аби не допускати на територію міста іноземців – послів і вельмож, які могли цікавитися секретами оборонних споруд⁴⁵.

Загалом же протягом усього XVIII ст. Польща робила невдалі спроби здійснити масштабну реконструкцію оборонних споруд Кам'янця-Подільського, але через брак фінансових можливостей вдавалося виконувати лише часткові ремонтні роботи і здійснювати реконструкції поодиноких укріплень. А тому є підстави вважати ці зусилля «удосконаленням середньовічної фортифікаційної концепції, час якої давно минув»⁴⁶.

Але мало того, що коштів виділялося недостатньо, траплялося й так, що їх використовували не за призначенням. Відомо, що в січні 1707 р. староста М. Контський створив комісію, яка мала перевірити витрати магістрату та надати йому про те повну інформацію. Саме ж створення комісії було обумовлено тим, що старосту сповістили про великі суми, отримані магістратом за міські ґрунти, а також з різних податків, а жодних робіт ані в самому місті,

⁴¹ *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть... С. 43.

⁴² *Wimmer J.* Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. Warszawa, 1956. S. 117. Певно, цей дослідник мав на увазі зусилля всіх інженерів на польській службі разом з іноземцями.

⁴³ *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). С. 437.

⁴⁴ *Nowak T.* Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. S. 155–156.

⁴⁵ *Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского.* Біла Церква, 2009. С. 337–338.

⁴⁶ *Пламеницька О.* Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець (пізньоантичний – ранньомодерний час). С. 595.

ані на його укріпленнях не проводилося⁴⁷. Можна припустити, що необхідність такого заходу була зумовлена звинуваченнями кам'янецьких урядовців у використанні значних сум із міського бюджету на приватні потреби.

Крім клопотів щодо залоги та оборонних споруд, непересічне значення для підвищення обороноздатності Кам'янця мало й налагодження виготовлення гармат у самому місті, що стало можливим після того, як в 1708 р. під керівництвом А. Гловера було збудовано людвисарню⁴⁸.

Міська влада Кам'янця-Подільського реалізувала й низку інших заходів, важливих для життя й безпеки його мешканців. На кошти з міських податків існувала нічна сторожа, рішення про належне функціонування якої було ухвалене обома магістратами в 1706 р.⁴⁹. Турботою про пожежну безпеку обмежувалось зберігання в місті сіна, а крім того, міщан зобов'язували тримати у своїх господарствах наготові діжки з водою⁵⁰. Того ж року за наказом магістрату спеціальна комісія провела огляд будинків у місті задля з'ясування наявності у них протипожежних засобів⁵¹. На початку XVIII ст. на Польському ринку було побудовано колодязь, проте вода у ньому виявилася непридатною для споживання⁵².

Вельми важливою особою для міста був кат, сама посада якого мала, зрозуміло, теж слугувати задля підтримання внутрішнього порядку. Опис Кам'янця 1700 р. згадує катівню, а також «грунт порожній, колись пана Шварца ката кам'янецького»⁵³. А за перші роки збереглися цікаві свідчення про те, що ката з Кам'янця запрошували до інших міст для виконання вироків. В 1703 р. бурмистр та лавник з Чорткова завірили хрестиками, бо не вміли писати, розписку кам'янецькому магістрату в тому, що позичають в магістрата ката з мечем – «який меч є щойно вироблений та випробуваний» – для виконання судового вироку в своєму місті. Самі ж представники міської влади Чорткова мали залишатися як заручники в Кам'янці, аж до повернення ката⁵⁴. Зазначена характеристика меча змушує думати, що він був виготовлений вже після повернення до міста польської влади, а незабаром прислужився при покаранні якоїсь людини і, певно, в самому Кам'янці. А в 1707 р. кат був потрібен у Баворові. В заручниках залишалися представники того

⁴⁷ Архив ЮЗР. Ч. 5, Т. 1. Киев, 1869. С. 228–229.

⁴⁸ Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. S. 178–179.

⁴⁹ *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji... S. 139; *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть... С. 245.

⁵⁰ *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть... С. 319, 344.

⁵¹ *Król-Mazur R.* Miasto trzech nacji... S. 402.

⁵² *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów; Warszawa, 1915. S. 24; *Петров М. Б.* Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. С. 40–41.

⁵³ Архив ЮЗР. Ч. 7, Т. 1. Киев, 1886. С. 573, 574.

⁵⁴ Там же. Ч. 5, Т. 1. С. 209–210.

Кам'янець-Подільський у перше десятиліття після владарювання турків: відновлення оборонних можливостей

містечка, які як теж неписьменні поставили хрестики на розписці, а кам'янецький магістрат відправляв місцевого ката на ім'я Міхал «на екзекуцію до Баворова»⁵⁵.

Як бачимо з викладеного матеріалу, з поверненням Кам'янця-Подільського під зверхність Речі Посполитої у вересні 1699 р. влада цієї держави на різних рівнях докладала чимало зусиль для забезпечення його обороноздатності від можливих противників – у місті утримується залога, з різних джерел виділяються кошти і проводяться значні ремонтні та будівельні фортифікаційні роботи з залученням фахівців закордонного походження, вживаються заходи задля забезпечення внутрішнього порядку. При цьому дослідники приходять до висновку, що цих зусиль було замало через брак фінансових можливостей Речі Посполитої, а тому і радикальних змін в покращенні оборонних споруд Кам'янця не відбувалося й такий стан справ тривав усе XVIII ст.

Viacheslav Stanislavskyi

Candidate of Historical Sciences

Senior Research Fellow

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

vvslavana@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

⁵⁵ Там же. С. 229.

Janusz Danieluk
MA of History and Sociology,
Student of Doctoral Studies,
III-year University in Białystok,
Archivist of the State Archive in Białystok
(Poland, Białystok)
jdanieluk@poczta.onet.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-6942>

DEPOLONIZACJA I RUSYFIKACJA DAWNYCH ZIEM WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W DOBIE PANOWANIA ALEKSANDRA II*

W 2018 roku na rynku wydawniczym ukazała się monografia Mikołaja Tarkowskiego zatytułowana: «Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne». Praca analizuje prawo rosyjskie pod kątem sytuacji politycznej ludności polskiej zamieszkującej zachodnie gubernie Cesarstwa Rosyjskiego w drugiej połowie XIX wieku. Obszarem zainteresowań autora były trzy najważniejsze sfery życia społecznego ludności polskiej, na których polityka caratu odcisnęła najdotkliwsze piętno: własność ziemska, życie religijne oraz oświata. Okres panowania Aleksandra II charakteryzował się dynamicznymi zmianami polityki władz carskich wobec społeczności polskiej: poczynając od tzw. «odwilży posewastopolskiej» poprzez represje po stłumieniu powstania styczniowego, a kończąc na «dyktaturze serca» – okresie, w którym nastąpiło złagodzenie opresyjnego prawa, do czego przyczyniły się rządy generała-gubernatora wileńskiego Piotra Albedyńskiego. Ramy terytorialne pracy dotyczą obszaru byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, który wskutek rozbiorów Rzeczypospolitej Obojga Narodów został włączony do Imperium Rosyjskiego. Władze rosyjskie utworzyły na tych terenach jednostkę administracyjną określoną mianem Kraju Północno-Zachodniego i obejmującą sześć guberni: grodzieńską, kowieńską, mińską, mohylewską, wileńską i witebską. Zarządcami Kraju byli generał-gubernatorzy wileńscy.

Publikacja jest pracą historyczno-prawną. Autor przeprowadza kompleksową analizę przepisów prawa rosyjskiego. Baza źródłowa w dużej mierze opierała się na aktach prawa rosyjskiego opublikowanych w: «Pełnym Zbiorze Praw

* Artykuł powstał jako rezultat projektu badawczego: Rywalizacja rosyjsko-polska o własność ziemską na obszarze guberni północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach: 1863–1915, który otrzymał dofinansowanie Narodowego Centrum Nauki w ramach konkursu Preludium 20 (№ projektu: UMO-2021/41/N/HS3/01777).

Cesarstwa Rosyjskiego» (Полное Собрание Законов Российской империи) oraz «Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego» (Свод законов Российской империи). W «Zbiorze Praw» zamieszczono najważniejsze ukazy, zarządzenia, rozporządzenia i okólniki regulujące różne dziedziny życia społeczno-religijnego ludności polskiej. Ponadto autor wykorzystał interpretacje i komentarze do przepisów prawa wydanych przez ważniejszych dygnitarzy (np. generał-gubernatorów wileńskich, ministrów dóbr państwowych). Zapoznanie się z szerokim wachlarzem aktów normatywnych pomogło autorowi w przeprowadzeniu krytycznej analizy dokumentów wytworzonych przez aparat administracyjny m.in. Kancelarię generał-gubernatora wileńskiego, Ministerstwo Dóbr Państwowych w Petersburgu czy Kancelarię kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego w Wilnie. Oprócz materiału archiwalnego autor wykorzystał źródła drukowane w postaci: «памятных книжек», pamiętników, dzienników i wspomnień, spisów powszechnych ludności, listów pasterskich, odczytów, memoriałów, ksiąg jubileuszowych, komentarzy prawnych. Autor zapoznał się również z ponad 500 monografiami i artykułami naukowymi. Praca składa się ze wstępu, zakończenia oraz pięciu rozdziałów napisanych w układzie chronologiczno-rzeczowym.

Rozdział pierwszy poświęcony jest sytuacji prawnej ludności polskiej w początkowym okresie rządów Aleksandra II (1855–1862), w dobie tzw. «odwilży posewastopolskiej». Ustanowione wówczas akty normatywne łagodziły restrykcyjne przepisy wprowadzone po stłumieniu powstania listopadowego w 1831 roku. Przejawem tych tendencji był ukaz o amnestii politycznej dla powstańców. Pomimo, że Aleksander respektował społeczno-polityczną pozycję polskiego ziemiaństwa, jednak represje polityczne były kontynuowane w stosunku do drobnej szlachty tzw. jednodworców, zdegradowanych do stanu chłopskiego. Autor podkreśla znaczenie reformy uwłaszczeniowej z 1861 roku, która upodmiotowiła stan chłopski dzięki nadaniu wolności osobistej oraz umożliwieniu wykupu uprawianej ziemi. Ukaz jednak nie był w pełni postępowy, gdyż nie zlikwidował szachownic pól oraz obciążeń serwitutowych majątków ziemskich.

Rozdział drugi omawia zwrot w polityce władz carskich wobec ludności polskiej po stłumieniu powstania styczniowego. Autor przypisuje generałowi-gubernatorowi wileńskiemu Michaiłowi Murawiwowi wiodącą rolę w depolonizacji zachodnich guberni. Administrator Kraju Północno-Zachodniego był twórcą i realizatorem koncepcji «powrotu do rosyjskich korzeni» zachodnich «окраин» Cesarstwa Rosyjskiego, które w jego opinii, zostały spolonizowane przez polską szlachtę i Kościół katolicki. W celu odzyskania «исконно русских» ziem wprowadzono rozwiązania prawne zmierzające do osłabienia ekonomicznego polskiej szlachty (konfiskaty majątkowe, ograniczenia w obrocie ziemią) i duchowieństwa katolickiego (likwidacja parafii, zgromadzeń zakonnych, konfiskata

mienia). Jednocześnie wspierano osadnictwo rosyjskich elit społecznych (głównie warstwy urzędniczo-wojskowej). Michał Murawjow lansował również program usuwania języka polskiego z przestrzeni publicznej wprowadzając w tym celu dodatkowe restrykcje prawne.

Trzeci rozdział poświęcony został ograniczeniom prawnym w posiadaniu i obrocie własnością ziemską przez polską szlachtę. Akty prawne, które autor podaje szczegółowej analizie można podzielić na trzy kategorie. Pierwsza obejmuje przepisy wymierzone we własność uczestników powstania styczniowego (np. ukaz konfiskacyjny z 15 marca 1863 roku czy uchwała z 8 czerwca 1863 roku o tzw. podatku kontrybucyjnym). Druga kategoria dotyczy aktów normatywnych ograniczających obrót własnością ziemską przez polską szlachtę (ukaz z 10 grudnia 1865 roku). Trzecią kategorię tworzą przepisy zachęcające osoby rosyjskiego pochodzenia do stałego osiedlenia się w Kraju Północno-Zachodnim (instrukcja z 23 lipca 1865 roku, zarządzenie z 5 marca 1864 roku o sprzedaży tzw. majątków ulgowych).

Czwarty rozdział koncentruje się na polityce władz wobec instytucji Kościoła katolickiego, który po 1863 roku został poddany ścisłemu nadzorowi aparatu administracyjnego. Kościół w oczach administracji rosyjskiej jawił się jako instytucja wywrotowa, niesprzyjająca rosyjskiej racji stanu. Autor scharakteryzował różne metody represji stosowanych wobec duchowieństwa oraz własności kościelnej: likwidacja klasztorów i parafii, przekształcanie kościołów w cerkwie prawosławne, ograniczenia w remoncie i budowie nowych świątyń czy zsyłki na Sybir duchownych podejrzanych o udział w powstaniu. M. Tarkowski poruszył również problematykę związaną z prawnymi ograniczeniami w posługiwaniu się językiem polskim podczas nabożeństw oraz katechezy.

Ostatni rozdział omawia system oświaty funkcjonujący w Wileńskim Okręgu Naukowym. Dużą rolę w rusyfikacji zachodnich guberni autor przypisuje szkolnictwu elementarnemu (co wprowadziła ustawa z 23 marca 1863 roku). Sieć wiejskiego szkolnictwa elementarnego (tzw. народные училища), okazała się skutecznym narzędziem rusyfikacji ludności włościańskiej, która w krótkim czasie stała się dominującą grupą wśród właścicieli ziemskich (zob. wykres 1). Autor zwraca uwagę na kluczową rolę kuratora wileńskiego Iwana Kornilowa (bliskiego współpracownika M. Murawjowa), który wprowadzając system weryfikacji kandydatów na pedagogów, stworzył lojalną carowi kadrę nauczycielską. Do głównych kryteriów, jakie musiał spełnić przyszły pedagog należało m.in. wyznanie prawosławne oraz ukończenie państwowego instytutu nauczycielskiego.

Problematyka dotycząca sytuacji prawnej ludności polskiej w świetle polityki narodowościowej prowadzonej przez Aleksandra II nie została dotychczas dostatecznie zbadana. We współczesnej historiografii dominują opracowania poświęcone wybranym aspektom życia społecznego ludności polskiej pod zaborem

rosyjskim np. represjom popowstaniowym lub sytuacji ekonomicznej polskiego ziemiaństwa. Są to przeważnie prace *stricte* historyczne, których baza źródłowa opiera się na dokumentacji wytworzonej przez administrację rosyjską (zarządy gubernialne, instytucje ministerialne). Badacze ukazywali głównie efekty rosyjskiej polityki¹.

Nowatorskość publikacji M. Tarkowskiego przejawia się w harmonijnym połączeniu dwóch metod badawczych: historycznej oraz dogmatyczno-prawnej. Autor przeprowadził drobiazgową analizę przepisów prawa oraz trafnie ocenił ich praktyczne zastosowanie przez organy administracji carskiej. Lektura licznych pozycji pamiętnikarskich i wspomnieniowych oraz wiedza pozaźródłowa umożliwiła autorowi wyjaśnienie intencji, którymi się kierowali osoby decyzyjne w Cesarstwie Rosyjskim wydając zarządzenia w oparciu o obowiązujące akty normatywne.

Praca M. Tarkowskiego w niektórych aspektach jest dyskusyjna. Sądzę, że autor nieprecyzyjnie definiuje pojęcie narodowości polskiej *vel* Polaków, którzy są głównym podmiotem badania. Autor wykorzystując metodę dogmatyczną przytaczał i interpretował liczne akty prawne, które wprowadzały do ustawodawstwa rosyjskiego pojęcia: «osoby polskiego pochodzenia» i «osoby rosyjskiego pochodzenia». «Osobom polskiego pochodzenia» prawo nadało następujące desygnaty: wyznanie rzymskokatolickie, posługiwanie się językiem polskim i posiadanie polskiej tożsamości kulturowej. Ustawodawca wprowadził to ostatnie pojęcie w celu wyodrębnienia, a następnie ekonomicznego zdegradowania polskiej szlachty. Z grupy tej wyłączono włościan-katolików oraz częściowo mieszczaństwo. W moim przekonaniu, wszystkie grupy społeczne, które zostały poddane badaniu tj. ziemiaństwo, drobna szlachta, mieszczaństwo i włościanie wyróżniały następujące atrybuty: wyznanie rzymskokatolickie oraz posługiwanie się językiem polskim, białoruskim lub gwarą białoruską. Pozostałe cechy przypisane do polskości: identyfikacja kulturowa czy poczucie wspólnoty polityczno-terytorialnej były używane jedynie w rosyjskiej dogmatyce prawniczej, ale nie miały praktycznego zastosowania w decyzjach administracyjnych. Władze carskie nie potrafiły opracować odpowiednich procedur do identyfikacji Polaków na podstawie wyszcze-

¹ *Wiech S.* Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Konceptje-mechanizmy decyzyjne-realizacja. T. 1: Litwa i Białoruś. Od Murawiowa do Baranowa (1864–1868). Kielce, 2018; *Jurkowski R.* Ziemiaństwo polskie Kresów Północno–Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno–gospodarcza. Warszawa, 2001; *Rodkiewicz W.* Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, 1998; *Долбилов М.* Стратегия деполонизации. Политика «русского дела» в западных губерниях в 1863–1868 гг. // Западные окраины Российской Империи. Москва, 2006; *Комзолова А.* Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ. Москва, 2005; *Самбук С.* Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века. Минск, 1982; *Staliūnas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam; New York, 2007.

gólnionych cech. Jedynie wyznanie oraz język używany na co dzień mogły posłużyć do wyodrębnienia osób polskiego pochodzenia².

Jedną z wiodących tez książki, którą autor chciał wykazać, to nieskuteczność restrykcyjnych przepisów prawnych wymierzonych w polskie ziemiaństwo po stłumieniu powstania styczniowego. Według niego zaostrzone prawo było niemal powszechnie nieprzestrzegane, co wynikało z inercyjności władz administracji rosyjskiej, a także z konsolidacji szlachty polsko-litewsko-białoruskiej.

Aby ocenić wiarygodność koncepcji Tarkowskiego należałoby dokonać zestawienia statystycznego, sporządzonego zarówno całościowo dla Kraju Północno-Zachodniego jak i dla pojedynczych guberni³. Wyniki pozwoliłyby potwierdzić tezę o nieskuteczności działań rosyjskiej administracji lub tę hipotezę podważyć. Analizy pozwoliłyby zgeneralizować pewne tendencje i dostrzec zjawiska, których nie można zaobserwować na kartach pojedynczych dokumentów np. intensywność sprzedaży majątków Rosjanom w poszczególnych czasookresach, częstotliwość wykorzystania określonych aktów prawnych w transakcjach kupna-sprzedaży, zmiany w proporcji stanu posiadania własności ziemskiej między polską szlachtą a osobami rosyjskiego pochodzenia.

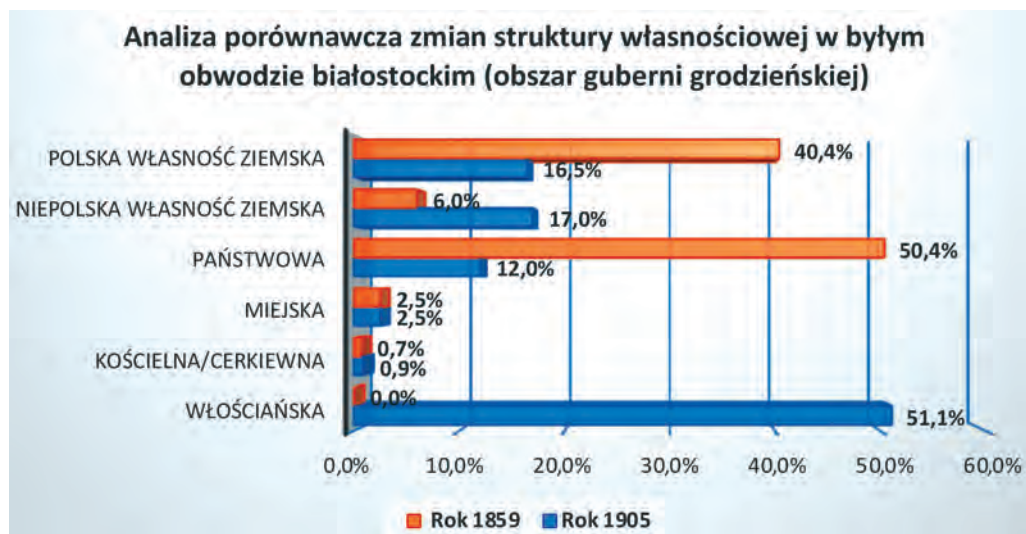
Należy mieć również na uwadze fakt, że poszczególne gubernie Kraju Północno-Zachodniego były niejednolite pod względem struktury własnościowej. Znaczne zróżnicowanie występowało nawet na poziomie pojedynczych powiatów, czego dobrym przykładem jest gubernia grodzieńska. Na terytorium trzech zachodnich powiatów (obszar dawnego obwodu białostockiego) przeważała własność skarbowa (50,4% powierzchni gruntów), a w pozostałych pięciu powiatach dominowały dobra szlacheckie (63%)⁴. Władze dysponując dużym zapleczem ziemi państwowej, wykorzystywały ją do zasiedlenia ludnością rosyjską. Zupełnie inna sytuacja występowała w guberniach wschodnich Kraju Północno-Zachodniego (mohylewskiej i witebskiej), gdzie pomimo przewagi własności szlacheckiej, tamtejsza drobna szlachta oraz włościanie łatwiej ulegali rusyfikacji.

² Problematyka „osób polskiego pochodzenia” wielokrotnie była poruszana przez badaczy: *Jurkowski R.* Osoby polskiego pochodzenia. Terminologiczno-prawny aspekt represji po powstaniu styczniowym na Ziemiach Zabrzanych // *Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2019. Vol. LIV (1). S. 135–146; *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine: 1863–1914: les Polonais et conflits socio-ethniques. Lille, 1993.

³ Metody kwantytatywne wykorzystują źródła o charakterze masowym m.in. rejestry podatkowe, dokumentację notarialną (akty kupna-sprzedaży, darowizny, testamenty, akty dzierżawcze): *Guzowski P., Poniat R.* Miejsce badań kwantytatywnych we współczesnej historiografii polskiej // *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2013. T. XLXXIII. S. 243–255; *Grinin L.* Periodization of History: A theoretic-mathematical analysis // *History & Mathematics: Analyzing and Modeling Global Development*. Moscow, 2007. S. 10–38.

⁴ *Danieluk J.* Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX wieku // *Granice i pogranicza*. Białystok, 2019. S. 129.

Oprócz wykorzystania nieruchomości państwowych administracja rosyjska zastosowała inne metody w celu zmiany struktury własności na korzyść ludności rosyjskiej. Najefektywniejszy rezultat przyniosła reforma uwłaszczeniowa. Chłopi odzyskali nie tylko wolność, ale stali się właścicielami tzw. ziemi nadziałowej (choć zaciągali w tym celu dług wobec państwa). Ponadto pomyślna koniunktura gospodarcza w latach 80-tych XIX wieku i możliwość uzyskania kredytów w Banku Włościańskim spowodowały, że włościanie wykupili znaczny odsetek ziemi państwowej przyczyniając się do uszczuplenia własności skarbowej (spadek z 50% do 12%). W pierwszej dekadzie XX wieku włościanie zostali największymi właścicielami gruntów w zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej (51,1%). Radykalnej zmianie uległa również struktura narodowościowa własności ziemskiej. Akty normatywne wpłynęły na zmniejszenie stanu posiadania szlachty o $\frac{1}{4}$ (z 46,4% na 33,5%), ale spadek dotknął wyłącznie polskich właścicieli ziemskich (2,5 krotnie). Natomiast Rosjanie zwiększyli stan posiadania prawie 3-krotnie (zob. wykres 1). Opisanie powyżej zmiany struktury własnościowej na terenie guberni grodzieńskiej, potwierdzają inną tezę (przeciwstawną do założeń Tarkowskiego) mówiącą o tym, że polityka władz rosyjskich prowadzona w II połowie XIX wieku okazała się skuteczna, gdyż wpłynęła na zmianę struktury narodowościowo-własnościowej na korzyść rosyjskich ziemian.

Wykres 1. Analiza porównawcza zmian struktury własnościowej w byłym obwodzie białostockim (trzy zachodnie powiaty guberni grodzieńskiej: białostocki, bielski i sokólski) w wybranych latach: 1859 i 1905

Konkludując, publikacja Mikołaja Tarkowskiego stanowi znaczący wkład do historii prawa rosyjskiego. Wypełnia lukę w historiografii na temat sytuacji prawno-politycznej ludności polskiej w zaborze rosyjskim. Pracę tę można wykorzystać w znacznie szerszych badaniach komparatystycznych nad polityką narodowościową

prowadzoną przez XIX-wieczne imperia kolonialne np. Cesarstwo Austro-Węgierskie, Imperium Brytyjskie czy Cesarstwo Niemieckie. Publikacja niewątpliwie stanowi obowiązkową lekturą dla wszystkich badaczy historii ustroju i prawa XIX-wiecznej Europy. Autor wielokrotnie przytaczał przykłady niedoskonałości przepisów prawnych, które przejawiały się w nieostrym definiowaniu osób polskiego pochodzenia, dowolną interpretacją prawa przez urzędników gubernialnych wydających zezwolenia na zakup lub sprzedaż mienia należącego do polskiej szlachty. Jednak w perspektywie globalnej, okres panowania Aleksandra II, to czas prowadzenia skutecznej polityki własnościowej, gdyż doprowadziła ona do zmiany w Kraju Północno-Zachodnim na korzyść rosyjskich właścicieli. Niniejsze studium prawniczo-historyczne dostarcza ogromnej wiedzy prawniczej, która jest niezbędna do dalszych badań nad życiem społeczno-gospodarczym również innych narodów zamieszkujących wieloetniczne Imperium Rosyjskie.

Януш Данєлюк

магістр історії і соціології,

докторант факультету історії та міжнародних відносин

Білостоцького університету,

архівіст Державного архіву в Білостоці

(Республіка Польща, Білосток)

jdanieluk@poczta.onet.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-6942>

Іван Савчук
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
(Україна, Київ),
ivansavchuk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

ГОЛОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII ст.

Комплексне дослідження просторової і часової логіки суспільного розвитку дозволяє виявити головні риси відповідних процесів. Тому слушною є думка К. Граталю: «геоісторія зайняла своє місце у трифункціональному часовому вимірі: довгий час, ”структурний”, середній час, кон’юнктурний, короткий час, подієвий; інакше кажучи: homo geographicus, homo economicus, homo politicus»¹. Поєднання наукового апарату географії, економіки, історії у рамках геоісторії дозволяє досягти комплексності у розумінні господарських процесів.

В основі геоісторичного дослідження лежить поняття економічних циклів, що мають різну тривалість у часі й просторі. Це зумовлено тим, що господарська діяльність має певні ритми. Особливо виразно останнє проявляється у сільському господарстві, яке було основою економічної діяльності людства протягом довшої частини його історії. Ритми природи визначали умови життя, а це безпосередньо впливало на господарську діяльність впродовж доіндустріальної епохи, темпорально найдовшого періоду. За економічною періодизацією ця епоха поділяється на два великі етапи – домонетарний і металевих грошей². В їх складі доцільно виділити періоди меншої часової тривалості. Пропонуємо для цього використати поняття економіка-світ, запроваджене Ф. Броделем³.

За усталеними поглядами, першими виникають економіки-світи, які лише після завершення Великих географічних відкриттів утворюють дійсно глобальну економіку. В її основі був торговельний капіталізм, що наприкінці XVIII ст. перейшов до промислової стадії, завершення якої відбувається у наш час. Таким чином довготривалі економічні цикли зумовлювали головні напрями розвитку світового господарства. Серед них особливе місце займають вікові цикли.

¹ *Grataloup C. L'appel des grands espaces // Espaces Temps. 1986. № 34–35. P. 74.*

² Докладніше про господарський розвиток на кожному з цих етапів див.: *Савчук І. Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. Київ, 2019. 210 с.*

³ *Braudel F. La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949. P. 325.*

Першим звертає увагу на виразний просторовий прояв останніх у розвитку окремої країни Т. Ервэ, за яким бразильська «економіка, більше ніж чотири сторіччя, спиралась на серію економічних циклів..., що були основою її експорту (цукор у XVI столітті, золото від кінця XVII століття до початку XVIII століття, кава у XIX столітті і XX столітті, каучук на початку XX століття ...)»⁴. В Україні також мали місце різні цикли експорту, що безпосередньо впливали на організацію господарської діяльності на її території. Як наслідок, країна «залишалась, протягом XIX століття і першої половини XX століття, колекцією агроекспортних чарунок, розмішених поруч, мозаїки майже автономних регіонів, сформованих під час одного з цих циклів. Кожна із них була зосереджена на виробництві експортних товарів, поєднана транспортною мережею з морським портом, і у свою чергу вони складались з куди менших виробничих чарунок, великих маєтків і плантацій»⁵, – це твердження Т. Ервэ щодо Бразилії можна з повним правом використати щодо України того самого часу.

Відповідні «цикли мають також свою географію, тобто вписані у простір, що простежується на кількох рівнях. На локальному рівні вони призвели до появи однорідних сільських і міських ландшафтів, з їхніми соціальними структурами відповідної епохи. Цукровий цикл конкретно на місцевості – рабовласницька плантація з контрастом між будинками господаря та рабів, монокультура цукрової тростини і концентрація землі»⁶. Виробництво цукру вимагало також значного поголів'я великої рогатої худоби для різних господарських потреб і харчування. Тому у напівпосушливому регіоні сертано випасали великі гурти биків. Таким чином господарське освоєння території Бразилії було наслідком впливу ритмів економічного розвитку розвинених країн світу з попитом на різні види сировини. Подібні процеси ми спостерігаємо й на теренах України.

Як і Бразилія, вітчизняна територія мала периферійний статус щодо основних центрів економік-світів. Вітчизняною особливістю було те, що більшість часу територія сучасної України була поділена між різними політико-економічними силами, що спрямовувались із зовнішніх центрів. Це зумовлювало різні градієнти і ступінь господарського розвитку відповідно до їх інтересів. Тому нині Україна має виразні регіональні особливості функціонування національної економіки.

Вітчизняні природно-історичні регіони набули сучасних рис після третього поділу Речі Посполитої (1795), коли майже вся територія сучасної України була поділена між централізованими монархіями. Усі вони стали нехай важливою, але периферією двох імперій. Відтоді до 1917 р. саме у Відні й Санкт-Петербурзі вирішували, як розвивати ці регіони. В основі цих рішень були не лише внутрішньодержавні потреби, а переважно попит на світових ринках на певні види сировини. Реалізація різнопланових задач призводила

⁴ Géographie universelle / dir. de R. Brunet. Paris, 1991. Vol. 3: Amérique latine. P. 373.

⁵ Ibidem. P. 374.

⁶ Ibidem. P. 377.

до різких диспропорцій між природно-історичними регіонами України. «Історичний посибілізм, отже, продукт географічного детермінізму та економічної необхідності», – стверджує К. Граталу⁷.

Економічний регіональний розвиток відбувався у рамках певного господарського циклу. Вважаємо, що слід виділити (за тривалістю у часі та за охопленням простору) такі типи великих господарських циклів:

мегацикли виділяють на основі головних типів господарської діяльності, зумовлених умовами природного середовища буття людських спільнот;

макроцикли формують певну цілісну економіку-світ⁸;

вікові цикли визначають за видами товарів міжнародної спеціалізації.

У геоісторії усталеним є розуміння того, що макроцикли і вікові цикли включають у себе економічні цикли меншої тривалості, добре вивчені економічною наукою. Найбільш вивченими є економічні цикли, що тривають від постання Першої промислової революції⁹.

Постає питання часових меж циклів, що виділялися у господарських відносинах на території сучасної України. В основу їх виділення ми поклали події, які справляли визначальний вплив на розвиток господарства (табл. 1). Головним завданням дослідження було визначення основних експортних товарів вікових циклів. На основі їх домінування виокремлено макроцикли, позначені зміною міжнародної спеціалізації для більшості природно-історичних регіонів¹⁰.

Перший мегацикл привласнювального господарювання, що тривав до появи землеробства і скотарства 5500 років тому, завершила неолітична революція, яка зумовила становлення традиційного суспільства. Власне, ця різка зміна у формі господарювання і вилучення з природи потрібних для життя людей компонентів є визначальною для утворення перших організованих великих людських спільнот, які створили передумови появи держави як суспільного інституту та визначили вектор економічного розвитку людства, що триває по сьогодні.

Він був найдовший, і менші (за тривалістю у часі) цикли в його складі зумовлені кардинальними змінами природних умов. З огляду на незначну залюдненість у двох перших макроциклах цього мегациклу, неможливо визначити вікові цикли. Поява перших землеробів обумовила поступальне господарське довготривале освоєння території сучасної України, що завершилось у XIX ст.

⁷ Grataloup C. L'appel des grands espaces. P. 75.

⁸ Визначення цього поняття див.: ЕКОНОМІКА–СВІТ // Словник суспільної географії. URL: <https://geohub.org.ua/node/3585> (дата звернення: 14.05.2021)

⁹ Див. останні великі праці з питань економічної циклічності: *Арриги Дж.* Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва, 2006. 472 с.; Кризисы и прогнозы в свете теории длинных волн. Москва; Санкт-Петербург, 2012. 504 с.

¹⁰ Вперше заставано у: *Braudel F.* Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle. Paris, 1979.

Збиральництво мало мінімальний вплив на природне середовище через малочисельність давнього населення. Утвердження полювання у формі колективних ловів, безумовно, призводить до змін й утворення стабільних великих колективів людей. З огляду на таку специфіку господарської діяльності, виникає перша нерівномірність в освоєнні території – найбільш цінними були біотопи на межі природних зон, що дозволяло одночасно займатись протягом року збиральництвом і полюванням. Так, відомі ареали поселень кроманьйонців у Передгірському Криму та у долинах Середнього Дніпра і Дністра, а також Тиси, де має місце вихід на денну поверхню покладів каменю, придатного для обробітку давніми людьми. Господарська діяльність визначалась можливістю вилучення окремих природних компонентів та цілковито залежала від вікових кліматичних ритмів.

Урізноманітнення флори (через потепління) в епоху мезоліту призвело до встановлення близького до сучасного фізико-географічного поділу території України на три рівнинні природні зони і дві гірські. Формується сучасна гідрографічна мережа. Від часу голоцену видовий склад біоти вже не зазнає істотних змін. Поява нового виду господарювання – мисливства за допомогою лука і стріл – зумовила різке скорочення поголів'я диких великих тварин. Це призвело до відновлення значення збиральництва як важливого джерела отримання їжі у природних регіонах, де зменшились популяції цих тварин. Значною мірою це зумовлено різкими змінами клімату через танення льодовика. Наслідком цих змін стало скорочення сировинної бази існування первісних людей, що призвело до конфліктів між людськими спільнотами. Зміни кліматичних умов, відхід великих ссавців на північ Євразії, поява першої летальної зброї призвели до занепаду відповідних археологічних культур й водночас створили передумови для проникнення на територію сучасної України нового типу ведення господарства – відтворювального.

Цикл відтворювального типу господарювання, що розпочався 5500 років тому, триває до нині (*див. табл. 1*). Поява перших землеробських культур у неоліті на території сучасної України відбулась на п'ять століть пізніше від часу виникнення землеробства на Близькому Сході. Посухи, що стались у Західній Азії, призводили до переміщення селян далі на захід. Такий період поширення землеробства прийнято називати неолітичною революцією¹¹.

Місцеві племена, переходячи у колективних ловах з великих ссавців на більш дрібних тварин, не мали потреби впроваджувати вирощення зернових як основи свого господарювання. Саме тому представники Середньостогівської культури у 4200–4000 рр. до н. е. одомашнили коня, що надало вирішальну перевагу при полюванні у Степу в умовах кліматичного оптимуму голоцену.

На території сучасної України неолітична революція розпочинається у кліматичний оптимум голоцену у річкових долинах на межі Лісостепу і Степу. Переміщення перших селян у цю частину світу відбувалось за надзвичайно

¹¹ Морис Я. Чому Захід панує – натеper. Київ, 2018. С. 107–116.

сприятливих природних умов започаткування сільського господарства традиційного типу. Тому першими землеробами були мігранти з Балкан – представники культури кереш у Закарпатті та буго-дністровської культури річкових долин Середнього Південного Бугу і Дністра. Ці долини визначаються великим біорізноманіттям та мають природні передумови для розвитку землеробства і скотарства. Розміщення перших поселень землеробів у річкових долинах, де виходять на денну поверхню відслонення кремнію, дало можливість давнім людям освоїти цю сировину для виготовлення перших землеробських знарядь праці. При цьому вони не полишали мисливство і рибальство, започаткувавши скотарство – спочатку свинарство, а потім – розведення великої рогатої худоби. Племена, які населяли Балкани, принесли мистецтво обробітку металів і кістки. Виникають перші стабільні форми обміну насамперед металевих предметів, не лише між сусідніми племенами, а й з населенням у далеких краях. Таким чином формується на основі первинних переваг міжрегіональний товарообмін.

Дифузії технічних і технологічних інновацій сприяло переселення, адже можна стверджувати про поширення тих чи інших нових форм господарювання людьми, які володіли цими навичками, аніж про їх засвоєння іншими племенами. Тому лише від часів розквіту Трипільської культури на території сучасної України можна вести мову про появу спеціалізованих осередків з виробництва металевих і гончарних виробів та виникнення торгівлі металевими заготівками у рамках Балкано-Карпатської металургійної провінції. Володіння металевими виробами дозволяло ефективніше вести господарство, а це мало вирішальне значення в їх утвердженні як основи міжплеменного обміну. Водночас мав місце й обмін більш рідкісними й екзотичними товарами, такими, як янтар, який знаходять навіть у поховальних комплексах Давнього Єгипту. З огляду на сучасне розуміння переміщення у ті далекі часи племен з Балкан на Схід Європи, можливо припустити існування відповідного торговельного маршруту.

В енеоліті утверджується напівкочове скотарство, зокрема, вівчарство, як окрема форма господарювання. Було закладено важливий в історичному розвитку господарської діяльності на території сучасної України міжвидовий поділ праці – обмін продукцією між скотарями та землеробами. Цей процес у своїх найзагальніших рисах існував до перетворення Степу між Дунаєм і Доном у землеробську зону (60–90-ті роки XIX ст.). Обмін, а пізніше торгівля між представниками осілого і кочового населення сприяли поширенню нових знань, вмінь і навичок, у тому числі у сфері господарської діяльності. Утвердився дуалізм у господарському освоєнні території – багатовікове протистояння кочового Степу і землеробського Лісостепу.

Боротьба кочовиків і землеробів на території сучасної України тривала до входження Кримського ханату до складу Російської імперії (1783). Це значувало завершення довготривалого циклу, частиною якого були регулярні набіги за ясиром, які тривали до 1769 р., адже раби становили єдиний ходовий товар, що міг витримати перехід через степ (*див. табл. 1*). На іншому боці континенту імперія Цін знищила Джунгарське ханство (1759). Таким чином

кочування – як основа не лише господарської діяльності, а й окрема форма держави – зазнало поразки. Відповідно протистояння землеробів і кочовиків завершилося перемогою перших із них.

Таблиця 1.

**Великі господарські цикли на території сучасної України
від найдавніших часів до Першої промислової революції***

Мегацикл	Макроцикл	Час існування макроциклу на території сучасної України	Головні експортні товари вікового циклу	Час існування вікового циклу на території сучасної України	Країна/країни постачання експортних товарів
привласнювального господарства	збиральництва	35000 р. тому	неможливо виділити	неможливо виділити	неможливо виділити
	мисливства	13000 р. тому			
відтворювального господарства	перших землеробів і кочовиків	5500 р. до н. е. – 644 р. до н. е.	метали	5500 р. до н. е. – 4400 р. до н. е.	Балкано-Карпатська металургійна провінція
				4500 р. до н. е. – 644 р. до н. е.	
	греко-римська економіка-світ	650 р. до н. е. – 375 р.	раби – зерно – сіль	645 р. до н. е. – 44 р. до н. е.	Аттика / Римська держава
			раби – зерно – коні – рибопродукти	45 р. до н. е. – 375 р.	Римська імперія
	варварська економіка-світ	376 – 881 рр.	раби – рибопродукти	376 – 526 рр.	Візантія / Хорезм
			раби – хутро	527 – 881 рр.	Візантія
	руська економіка-світ	882 – 1240 рр.	раби – хутро – віск	881 – 1060 рр.	Візантія
			хутро – віск – мед	1061 – 1240 рр.	
	економіка-світ кочовиків Євразії	1241 – 1475 рр.	раби – хутро	1241 – 1361 рр.	Золота Орда
			раби	1362 – 1475 рр.	Османська імперія
	перша глобальна економіка-світ	1476 – 1795 рр.	поташ – зерно – деревина – худоба	1476 – 1568 рр.	Англія, Голандія, Данія
			поташ – деревина – худоба	1569 – 1795 рр.	Англія, Голандія, Богемія

* Складено автором

Кочовикам кілька разів вдавалося встановити своє панування над більшістю землеробських племен Лісостепу України – за часів розквіту Скіфії й Монгольської імперії. Головними імпульсами змін чисельності населення у Степу були процеси, що походили з глибинних районів Євразії, тоді як зміни населення Лісостепу обмежувались ареалом Північної й Центральної Європи. Степ України становив західну окраїну великого євразійського коридору, що простягся через весь континент і по якому кочовики протягом всієї своєї історії просувались зі сходу на захід. Ці переміщення зумовлені коливаннями рівня зволоження і глобальною ритмікою клімату планети.

Західний вектор переміщення був зумовлений градієнтом зволоження, адже по мірі наближення до Чорного моря збільшувалася кількість опадів, а отже більше ставало фітомаси, що могла прогодувати більше худоби. Аридізація найсильніше проявляється у глибинних районах Євразії, тоді як на західній і східній окраїнах вона послаблена впливом морських вологих повітряних мас. Вічна мерзлота на півночі слугувала тим бар'єром, який зупиняв просування у цьому напрямі номадів, тоді як на півдні вони були обмежені ланцюгами високих гір від Кавказу до Сіхоте-Аліня, що виступали перепоною для кочування. Лише між пустелею Тар і Алтайсько-Саянською гірською країною є вихід на Велику китайську рівнину. Саме тут зводили Велику Китайську стіну для оборони від набігів зі Степу. На заході до гірської системи Балкан відсутні істотні перешкоди для руху номадів, які хвилями надходили з глибин Азії, зупиняючись у Причорномор'ї.

Море не цікавило кочовиків Євразії протягом всієї історії. У містах на краю Степу можна було збути власну товарну продукцію та рабів в обмін на вино, олію, кераміку, ювелірні вироби. Першою економікою-світом на території сучасної України, яка включила до свого складу кочовиків, була греко-римська цивілізація (див. табл. 1). Її початком можна вважати заснування першого постійного давньогрецького поселення Борисфен у 645 р. до н. е. З появою давньогрецьких поселень увійшли в обіг перші металеві гроші. Вони стали мірилом багатства і важливою ознакою тісних контактів між світом давньогрецької цивілізації та етносами, які населяли терени Східної Європи. Впровадження давніми греками грошей як загального еквівалента товарам під час обміну з місцевими племенами призвело до встановлення їх стандарту у карбуванні монет у Боспорському царстві та у кельтів і скіфів, які тоді населяли територію сучасної України. Це була ознака включення у першу економіку-світ в Європі.

При цьому, за виключенням вина, решту виробів завозили з Греції, а не виробляли на місці. Важливе значення мало вирощування зернових на експорт (див. табл. 1). Боспорське царство було головним його постачальником з регіону Чорного моря спочатку до Афін, а потім до Риму. Тому постання першої цієї елліністичної держави не випадкове. З Ольвії вивозили до інших міст зерно, закуплене у народів, підлеглих Скіфії, відомих нам як скіфи-орачі та скіфи-землероби. Вони жили безпосередньо поряд з давньогрецькими містами. Торгівля визначала градієнт господарського освоєння території. Найвищий рівень

було досягнуто у хорі, що займала територію у радіусі пішої доступності до міста, площа якої лише у Криму була значно більшою. Характерною особливістю землеволодіння у хорі Херсонеса Таврійського було переважання посадок винограду і фруктових дерев, що, на нашу думку, обумовлене не стільки традиційним споживанням давніми греками вина, як типом ґрунтів Гераклійського півострова, які мали вапнякову літогенну основу, більш придатну для вирощування винограду винних сортів, ніж зернових культур.

За розквіту Херсонесу Таврійського (IV–III ст. до н. е.) збіжжя постачали до міста із Калоса Лімена, адже половину площі його хори займали виноградники. Така спеціалізація міст значною мірою зумовлена природними умовами ведення господарства у Криму. До появи іригації розвиток рослинництва і садівництва у цьому природно-історичному регіоні обмежувався передгірськими і приморськими районами, де було достатньо опадів. Таким чином формувалась виразна господарська контрастна структура – кочова північ і землеробський південь півострова. Ця контрастність проявлялась також у політичному поділі цього регіону, де до 1774 р. південні райони входили до складу інших держав, ніж степові. Можна стверджувати, що діяло геополітичне правило – найбільша держава регіону володіє західною і східною південними окраїнами Кримського півострова, що дозволяє контролювати судноплавство у Північному Причорномор'ї та доступ до Азовського моря. Господарське значення цих далеких форпостів полягало не лише у контролі морських комунікацій, а й у спрямуванні міжнародної торгівлі півдня Східної Європи на середземноморські економіки-світи. Відповідно потребами їх економічних центрів визначались товари, які закуповували у цих містах.

Тому встановлення політичного контролю над Боспорським царством і Херсонесом Таврійським було важливим політичним питанням греко-римського світу з метою утвердження його влади у Причорномор'ї. У структурі експорту важливим товаром у торгівлі не лише з кочовиками, а й із землеробськими племенами була сіль, яку давні греки вилучали з озер у Криму. Значна її частина йшла на засолення риби і виготовлення продуктів її переробки, що постачались до великих міст Аттики і Риму. Тому заснування Калос Лімена і Керкінітиди стало логічним наслідком задоволення попиту зовнішніх споживачів. Особливу цінність мали закуски на основі перероблення риби, про що свідчать рибопереробні комплекси у давньогрецьких містах у Криму та письмові свідчення про їх регулярне постачання до міст греко-римської економіки-світу (*див. табл. 1*).

На території сучасної України крайньою межею існування цієї економіки-світу доцільно вважати 375 р. – припинення залежності Боспорського царства від Римської імперії (*див. табл. 1*). В її складі виділяються два вікові цикли – давньогрецький і римський, їх розділяє час встановлення залежності Боспорського царства від Риму (44 р. до н. е.). Таким чином Північне Причорномор'я було включене в усталені економічні зв'язки спочатку Афін, а потім Риму. Головним експортним товаром упродовж цього макроциклу слугувало зерно,

основним продуцентом якого виступало Боспорське царство. Саме тому вказані події обрано як рубіжі для цього макроциклу.

Розквіт економічних зв'язків у цьому віковому циклі припадає на IV ст. до н. е. Вони занепали з приходом сарматів, які постачали до Римської імперії, крім рабів, також коней. Важливе значення мала поразка Афін у Пелопоннеській війні (431–404 рр. до н. е.). Її наслідком стало різке скорочення купівельної спроможності у містах Аттики й Іонії. Відповідно змінився і головний центр міжнародної торгівлі у Північному Причорномор'ї. Спочатку ним була Ольвія, яку пізніше заступив Пантікапей. Такі зміни переважно зумовлені утворенням Боспорського царства та пізніше Малої Скіфії у Криму.

Різка зміна політичної, етнічної, господарської діяльності після Великого переселення народів призвела до значних змін форм господарювання. Утворення варварської економіки-світу на периферії арабської і візантійської цивілізацій зумовило звуження спектру експорту товарів із території сучасної України до рабів і рибопродуктів та хутра (*див. табл. 1*). Рибопродукти постачали до Константинополя з Херсону і Боспору – єдиних вцілілих у Північному Причорномор'ї еллінських міст, людність яких значно зменшилась порівняно з попереднім макроциклом. В його складі рубіжним є 527 р. (на початку правління Юстиніана I), коли Візантія поширює свій вплив на більшу частину півдня Кримського півострова. У цей час також зафіксовані перші усталені її контакти зі східнослов'янськими племенами. В умовах цілковитої відсутності транспортної мережі та засобів довготривалого зберігання єдиними товарами, що могли витримати переміщення через степ, були раби і хутро. Саме тому вони стали визначальними у зовнішній торгівлі (*див. табл. 1*). Раби були потрібні на різних важких роботах (головним чином у копальнях), а хутро виступало індикатором багатства і влади¹².

Руська економіка-світ, що постає після захоплення (згідно літописної згадки) Києва дружиною Олега Старого у 882 р., додала до цього переліку експортних товарів ще віск, що витримував довге транспортування (*див. табл. 1*). З нього виготовляли свічки, і він коштував дорожче за мед в умовах лісового бортництва. Постійна потреба Константинополя у цих товарах зумовила їх стабільні поставки, що знайшло своє відображення у міжнародних угодах та у «Правдах» Рюриковичів, де боброві гони незмінно визначались як власність князя. Великий князь виступав головним неогоціантом на зовнішніх ринках збуту до часів роздроблення Русі.

Криза в арабському світі¹³ зумовила фактично повну залежність у торгівлі від Візантії, що знайшло своє відображення не лише у християнізації, а й запроваджені господарських практик за зразками цієї країни. Християнізація Русі зменшила поставки рабів із новонавернених племен, тому продаж меду

¹² Докладно про работоргівлю русів див.: *Толочко О. П.* Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург, 2015. С. 223, 238–256.

¹³ *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ, 1997. Т. 1. С. 90–94.

до Візантії частково компенсував ці втрати. Зовнішня торгівля Русі повністю спиралася на господарське використання природних лісів, що зумовило переважне спрямування походів князів у лісові райони Східної Європи. Інтенсивне лісокористування розвивалось біля головних річок, якими переважно надходили експортні товари до Києва. Вигідне географічне положення міста на стику двох природних зон у місці сходження найбільших правих і лівих приток Дніпра створило передумови для його перетворення у головний центр Русі¹⁴. За кордон переважно постачали білячі й боброві шкурки, що зумовило утворення головних торговельних центрів у лісових масивах Лісостепу і Полісся. Хутро перевозили на судах, виготовлених із місцевого дуба, тому найчастіше вирубували діброви біля найбільших міст Русі. Виняткове значення зовнішньої торгівлі та участь у ній панівної верстви ставить питання про те, чи можна стверджувати про феодалізм як суспільний лад Русі протягом усього домонгольського періоду¹⁵, адже після захоплення Константинополя (1204) торгівля на цьому напрямі впала до мінімуму¹⁶.

Відновлена 1261 р. Візантія більше не мала ані величі, ані багатств, до того ж монгольська навала 1241 р. поклала край прямим контактам із середземноморськими цивілізаціями¹⁷. Кочовики встановили не лише політичну зверхність над Рюриковичами, а й запровадили контроль над їх зовнішню торгівлю. Через перехід торговельних міст у Криму під зверхність Генуї, яка сприяла відновленню влади греків у Константинополі, уся торгівля на цьому напрямі опинилась під їх контролем. Монгольська імперія відновлює значення Степу як основної торговельної артерії Євразії. І знову першість у поставках з Русі за кордон (за вартістю) займають раби. Так само хутра, що високо цінувались у Середземномор'ї, залишились основною статтею експорту до цього природно-історичного регіону.

Віск і мед майже не постачали, бо не спостерігалось значного попиту на них з боку відновленої Візантії, доходи якої істотно скоротились порівняно з попереднім періодом. Край політичній залежності від Золотої Орди було покладено після битви при Синіх Водах (1362). У цей час бобри стають рідкісними на території сучасної України. Тому раніше великий експорт їх хутра унеможлиблюється. Звідси докладний опис штрафів у «Литовському статуті» за незаконне полювання диких звірів, хутром і шкірою яких торгували. Наприклад, у 1535 р. у Галичині хутро п'яти бобрів мало однакову вартість з од-

¹⁴ *Трейвиш А. И.* Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа. Москва, 2009. С. 249–250.

¹⁵ *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Ленинград, 1974. Т. 1. С. 58–59.

¹⁶ *Багалій Д. І.* Нарі історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928. Т. 1. С. 317.

¹⁷ Визначальність цієї події для вікового економічного циклу всієї Європи зазначено у праці: *Wallerstein I.* La construction d'une économie-monde européenne, 1450–1750 / Histoire globale, mondialisations et capitalisme / Sous la dir. de Ph. Beaujard, L. Berger, Ph. Norel. Paris, 2009. P. 195.

нією тонною жита¹⁸. У 1476 р. край раніш інтенсивній трансконтинентальній торгівлі Степом поклато завоювання Османською імперією у Криму Газарії і Феодоро. Кафа – головний осередок нового гегемона на Чорному морі – на кілька століть стає головним невільничим ринком Східної Європи, включеним в османську економіку-світ¹⁹.

Запровадження нової влади над Північним Причорномор'ям переорієнтувало основні потоки товарів міжнародної торгівлі на Стамбул. Головним товаром стали раби, яких захоплювали як ясир у набігах, що тривали від 1468 р.²⁰ до 1769 р.²¹ С. Рудницький зазначав, що у «XVI і XVII століттях панували... на Україні точно такі ж політично-географічні відносини, як у XIX столітті на східному узбережжі Африки... <коли – I.C.> над смужкою, зайнятою торгашами невільниками, на морському березі тягнеться широка смуга безлюдна, практично пустельна, і відразу ж після неї житла осілих хліборобів у вічній тривозі перед безперервним військовим лихоліттям і гірким невільницьким ярмом»²². За оцінкою фахівців, між 1500 і 1700 рр. забрали в рабство 2 млн осіб²³, тоді як загальна чисельність населення на території сучасної України у 1569 р. оцінюється майже у таку ж кількість²⁴, а у 1719 р. – 5,7 млн осіб²⁵.

Запорукою тривалого існування работоргівлі є відсутність інших видів товарів, що можуть витримати довге переміщення та мають дорого коштувати, щоб їх незначна кількість могла гарантувати зиск від продажу на морському узбережжі²⁶. Работоргівля базується на нерівному обміні / торгівлі, а також застосуванні сили з метою формування контингентів рабів. Після припинення работоргівлі суспільства, що нею займались, занепали та були змушені перейти до інших видів економічної діяльності. Теоретична модель економіки

¹⁸ Розраховано за: Історія української культури. Київ, 2002 <http://litopys.org.ua/krcult/cult/krcult09.htm>

¹⁹ Її навіть називали Малим Стамбулом (Див.: *Kizilov M. Slave Trade in the Early Modern Crimea From the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources // Journal of Early Modern History. 2007. Vol. 11. № 1–2. P. 2).*

²⁰ Татари поневолили у Галичині 150–200 тис. осіб (Див.: *Kizilov M. Slave Trade in the Early Modern Crimea... P. 6.*

²¹ Татари поневолили в Україні 20 тис. осіб (Див.: *Kizilov M. Slave Trade in the Early Modern Crimea... P. 7.*

²² *Рудницький С. Політична географія України. [Б.м.], 1998. С. 140–141.*

²³ *Kołodziejczyk D. Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: the Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries // Oriente Moderno. 2006. Vol. 25. № 1. P. 151.*

²⁴ *Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. С. 79.*

²⁵ Розраховано за: *Кабузан В. М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения в 20-е годы XVIII века – 1989 год : формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва, 2006. С. 421–424.*

²⁶ Єдиний докладний вітчизняний аналіз работоргівлі в Африці подано у праці: *Толочко О. П. Очерки начальной Руси. С. 230–238.*

таких африканських країн²⁷ цілком може бути задіяна для розуміння відповідних господарських процесів в Україні наприкінці XVIII ст.

Від 1783 р. (ліквідація Кримського ханату) торгівельні міста Північного Причорномор'я, що були головними осередками міжнародної торгівлі від часів створення давніми греками перших своїх полісів у цьому регіоні, перестали бути виразним економічним феноменом. Характерною його ознакою було утворення і довготривале функціонування головних торгівельних центрів у Криму, через які здійснювали міжнародну торгівлю з провідними осередками греко-римської цивілізації та італійськими містами епохи Ранняго Відродження, пізніше з містами Османської імперії. За часів розквіту цієї торгівлі головний її центр – м. Кафа – у середині XVI ст. нараховувало 16–20 тис. жителів²⁸. У той час це місто було найбільшим (за людністю) на території сучасної України, тоді як у головних містах заселених українцями земель, наприклад, Львові, таку кількість населення досягли на початку XVII ст. (15–20 тис. осіб²⁹), а у Києві лише у 1799 р. (19 тис. осіб³⁰). З відновленням середземноморського вектору зовнішньої торгівлі у XIX ст. Одеса стає від 1813 р. найбільшим містом на території сучасної України (35 тис. осіб³¹).

Утвердження сильних держав призводило до переорієнтації зовнішньої торгівлі. Показовим у цьому плані є перетворення балтійського напрямку на панівний за часів Речі Посполитої. Утворення цієї держави у 1569 р. значною мірою було зумовлено потребою у боротьбі з Тевтонським орденом та зміцненям власних позицій на західноєвропейському ринку. Встановлення польської влади від 1466 р. над Гданськом і від 1581 р. над Ригою дозволило організувати безпосередню торгівлю збіжжям, лісом, поташем, доставляючи їх річками басейну Вісли і Західної Двини, які були головними водними артеріями цієї держави.

Волинь і Східна Галичина до середини XVII ст. залишались головними районами виробництва товарної експортної продукції Речі Посполитої. Якщо збіжжя, ліс, поташ сплавляли річками до міст-портів на Балтиці³², то велику рогату худобу від XV ст. гуртами гнали до Сілезії і Богемії з територій, які у той час повторно заселялись (особливо – Брацлавське воєводство). Саме те, що худобу можна переганяти на великі відстані, дозволило налагодити експортну торгівлю нею, адже тоді ще не існувало технологій охолодження чи замороження м'яса на тривалий час для його перевезення. Водночас відбулись докорінні зміни у структурі посівної площі на території сучасної України з

²⁷ *Antheaume B., Arréghini L.* Bénin et Togo, “espaces-couloirs” africains // *Матрe-monde*. 1995. № 1. P. 18–22.

²⁸ Феодосія // *Енциклопедія історії України*. Київ, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 288.

²⁹ Львів // *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 324.

³⁰ Київ // *Енциклопедія історії України*. Київ, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 208.

³¹ *Кошмаль В.* Первый европейский город России // *Одесса и Одещина в европейском измерении*. Одесса, 2010. С. 19.

³² *Генсірук С. А., Бондар В. С.* Лісові ресурси України, їх охорона і використання. Київ, 1973. С. 39.

огляду на вплив експорту (див. табл. 1). Вперше жито й ячмінь набувають значення провідних товарних культур, адже їх можна не лише споживати населенню, а й використовувати як фуражні культури.

На землях України, що входили до складу Речі Посполитої часів її розквіту, найбільш поширеним типом маєтку стає фільварок – товарне сільськогосподарське підприємство, орієнтоване на експорт вирощеної продукції. У ньому зосереджували зусилля на максимально прибутковому виробництві сільськогосподарської продукції на найкращих землях, що належали панові. Для найбільш ефективного ведення фільваркового господарства необхідно було мати значну кількість дешевої робочої сили. Фільварки нагадували асьєнди іспанських колоній Південної Америки, де працювали тубільці. До підкорення цих земель вони мали особисту економічну свободу, а після встановлення колоніальної влади стали кріпаками, приписаними до відповідного маєтку³³. Найбільші фільварки були справжніми латифундіями, до складу яких входило не лише товарне виробництво продукції сільського господарства, а й підприємства з первинної її переробки (наприклад, гуральня). Саме вони набули поширення на периферії першої глобальної економіки-світу і стали основою «Довгого XVI століття», зумовленого стабільним попитом на експортні сировинні товари у країнах центру цієї системи³⁴.

Важливі європейські морські торгівельні центри в Англії, Голландії, Данії у рамках балтійської торгівлі у той час збільшували обсяги закупок корабельного лісу (переважно дуба) для розбудови своїх флотів. Це призвело до змін у структурі лісового господарства Речі Посполитої. Від кінця XV ст. корабельний і будівельний ліс, клепка, попіл, поташ, смола і дьоготь стають важливими статтями її експорту. Тому заводять значні площі лісів на Волині та у Галичині³⁵.

Зростання попиту на поташ і попіл, що йшли на експорт до Фландрії і Голландії, зумовило поширення поташного виробництва. Так, якщо перші писемні згадки про нього стосуються Галичини (XV ст.), то вже у 60-х роках XVI ст. основні обсяги поташу постачали буди з лісових масивів міжріччя Стиру і Случі, а наприкінці цього сторіччя – вже з Житомирського Полісся. У середині XVII ст. таке виробництво охоплює всі українські землі у складі Речі Посполитої та інтенсивно розвивається на території сучасного Перечинського району Закарпатської області³⁶.

Для виробництва поташу найпридатнішими є твердолисті породи деревини, що ростуть у Лісостепу України. Апогей поташного виробництва припадає на XVIII ст., коли було зведено суцільні масиви мішаних лісів на межі Лісостепу й Полісся. Це призвело до кардинальних змін у видовій структурі лісових площ,

³³ *Bairoch P. Victoires et déboires : histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours. Paris, 1997. Vol. 2. P. 702–703; Géographie universelle. Vol. 3. P. 73–74.*

³⁴ *Gills B., Denmark R. L'hypothèse de la continuité historique du système monde / Histoire globale, mondialisations et capitalisme. Paris, 2009. P. 205–207.*

³⁵ *Генсірук С. А., Бондар В. С. Лісові ресурси України... С. 27.*

³⁶ Там само. С. 39–40.

різкого їх зменшення, що мало негативні наслідки – скорочення обсягів врожаїв й обміління річок Лісостепу та збільшення заболочених площ на Поліссі.

У XV ст. на межі Центрального Лісостепу з Північним Степом України, на окраїнах Речі Посполитої, де державна влада була символічною і зосереджувалась у незначних прикордонних залагах, виникають перші козацькі хутори і слободи. Козацтво в економічному аспекті є аналогом фермерства у США³⁷. Відсутність техніки і технологій для підняття цілини та брак людських ресурсів робили у той час проблемним перетворення Степу у район товарного зернового господарства. Це стало можливим лише після ліквідації загрози з боку кочовиків, які періодично знищували зимівники та забирали місцевих жителів у рабство.

Потреби першої глобальної економіки-світу зумовили не просто зміну у структурі виробництва первинної продукції на території сучасної України, а докорінно змінили значимість і роль її регіонів. Якщо спочатку головними осередками виробництва товарів на експорт були західні староосвоєні природно-історичні регіони, то наступна зміна кон'юнктури світових ринків призвела до утвердження як винятково важливого експортного товару поташу і попїлу, наслідком чого стало знеліснення великих площ на межі зони мішаних лісів і лісостепу. Зведені лісові масиви поступово вводили у сільськогосподарський обіг для вирощення переважно зернових культур. Віддаленість більшості регіонів означала неможливість забезпечення власне експорту деревини, а тому вивозили поташ і попїл, тоді як корабельний ліс постачали лише з Волині й Галичини річками басейну Вісли. Таким чином відстань від головних портів збуту зумовлювала специфіку участі регіонів України у зовнішній торгівлі переважно через порти Балтійського моря у перший віковий цикл першої глобальної економіки-світу (див. табл. 1). Виразною його особливістю було зростання людності, а, отже, попиту на сільськогосподарську продукцію в Європі та Речі Посполитій. Як наслідок, має місце початок інтенсивного господарського освоєння та заселення Лісових Карпат, звідки постачали овець і пізніше деревину³⁸.

Цей економічний вектор розвитку мав виняткове значення у формуванні виразної окремішності природно-історичних регіонів, яка й по сьогодні чітко ідентифікується політично й економічно. Не менш важливе значення при формуванні господарської специфіки Закарпаття і Поділля у той час мало їх включення до складу Османської імперії у період її максимальних завоювань в Європі. За рішенням Карловицького конгресу в 1699 р. вперше Московське царство і Габсбурзька монархія стали великими державами та встановили свій контроль відповідно над найсхіднішим і найзахіднішим регіонами сучасної України. Вони не змінюють своєї міжнародної спеціалізації до завершення цього макроциклу. Таким чином формується їх довготривала економічна окремішність.

³⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Київ, 1995. Т. 1. С. 227.

³⁸ Дністрянський М. С. Роль різноспрямованих колонізаційних рухів у заселенні Українських Карпат упродовж XIII – першої половини XIX ст. Львів, 2019. С. 48–53.

Уже наприкінці цього циклу відбувались важливі зміни – утверджувались єдині імперські ринки, запроваджувалось мануфактурне виробництво, вводились в обіг паперові гроші. Водночас індустріалізація не набула такого виняткового значення, як в Англії. Це значною мірою зумовлено як централізованою політикою імперій, що поділили територію сучасної України, так й їх периферійністю щодо основних економічних процесів світу. Лише поклади корисних копалин та виняткові природні умови для вирощення певних сільськогосподарських культур могли стати основою перетворення окремих регіонів у важливі економічні райони. Тому цукрові буряки, кам'яне вугілля, залізна руда створили економічну основу індустріалізації України у наступний період її економічного розвитку.

Мегацикл відтворювального господарства триває і нині (*див. табл. 1*). З огляду на минулий економічний розвиток, можна стверджувати, що Перша промислова революція, яка призвела до появи глобалізації, реалізувалась не стільки через поєднання в одному регіоні покладів кам'яного вугілля і залізної руди, як через соціальні причини. Трансформація суспільства країн ядра глобальної економіки-світу призвела до утворення робітничого прошарку через втрату селянами землі, за умов, коли периферія змогла постачати до них у великій кількості дешеву сировину³⁹. Важливою передумовою настання Першої промислової революції є бурхливий розвиток міст, жителі яких стають головними споживачами масової, порівняно дешевої промислової продукції. Усього цього не існувало у тогочасній Україні. Тому мало місце запровадження заснованих державою підприємств з виробництва продукції, необхідної для війська. Іншого великого споживача просто не було за умов дуже незначної урбанізації, за виключенням Одеси. Розвиток цього найбільшого міста півдня всієї Східної Європи визначався його винятковим значенням як головного морського торговельного порту, який зосереджував більшість поставок аграрної експортної продукції до Середземномор'я. Водночас це призвело до розбудови залізничних мереж, які поглибили виразну окремішність природно-історичних регіонів України, що були орієнтовані переважно не на торгівлю між собою, а на збут своєї товарної продукції за кордон або до метрополітенських регіонів своїх імперій.

Виразною особливістю вікового циклу, що розпочався в Україні у 1796 р., була перша реалізація моделі центр–периферія у глобальному масштабі. До того часу всі економіки-світи охоплювали лише частину планети, а їх господарські зв'язки мали мінімальний вплив на інші континенти. Утворення першої британської колонії в Австралії (1788) лише визначало мегатренд розвитку людства у нову глобалізовану епоху, так само, як перше імперське місто на півдні України – Херсон (засноване 1778 р.) започаткувало середземноморський напрям російської імперської політики. Відтоді можна стверджувати про включення всіх регіонів світу та України у глобальні економічні зв'язки – як однієї з численних периферій.

³⁹ Ravelli Q. *Le capitalisme a-t-il une date de naissance?* // Tracés. Revue de Sciences humaines. 2019. № 36. URL: <http://journals.openedition.org/traces/9428>

Периферійність території сучасної України щодо основних світових центрів безпосередньо вплинула на тривалість та форми залучення у відповідні міжнародні економічні процеси. Від часу неолітичної революції відбулось сім макроциклів, кожен з яких мав у своєму складі по два вікові цикли різної тривалості (*див. табл. 1*). Їх делімітація у часі може бути уточнена, адже господарські процеси мають певну інерцію. Важливо відзначити, що міжнародна спеціалізація території сучасної України весь час спиралась на її природні ресурси. Зі зміною головних товарів відбувались господарські зміни у регіонах та вектор антропогенного тиску.

Можна стверджувати про успадкований тренд господарського розвитку та прояв ефекту колії у регіональних трендах соціально-економічного розвитку в Україні, що були закладені у доіндустріальну епоху. Зокрема, тривала работоргівля зумовила формування ареалу малоосвоєної у господарському плані території транзиту між зонами формування контингентів рабів та центрами їх продажу. Ця особливість економічного розвитку України зберігається і нині. Так само виразна сучасна господарська окремішність Буковини, Галичини, Закарпаття є наслідком довготривалих економічних процесів минувшини, а завершення на Поділлі ареалу максимального зосередження сільського населення в Європі, який простягався вздовж північних схилів Карпат, сягає своїм корінням часів утвердження останнього вікового циклу першої глобальної економіки-світу.

Міжнародна спеціалізація зумовлювала і продовжує по нині формувати головні напрями господарювання, що визначають значення різних регіонів України у зовнішній торгівлі та національній економіці. Тому для розуміння сучасної специфіки їхнього розвитку необхідно залучати напрацювання теорії геоісторії для виділення довготривалих господарських циклів. У цьому контексті доцільно проаналізувати такі цикли, що відбулись від часу Першої промислової революції, з метою виявлення головних трендів економічного розвитку території сучасної України у просторі і часі. Не менш важливим є аналіз впливу господарського розвитку на формування системи розселення, процесів урбанізації та суспільних трансформацій. Таким чином стає можливим виявити причини історичних процесів.

Ivan Savchuk

Candidate of Geography Sciences (Ph. D. in Geography),
Senior Research Fellow,
National Defense University of Ukraine
named after I.Cherniakhovskyi
(Ukraine, Kyiv),
ivansavchuk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

Олександр Гуржій
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
oleksandr gurzij003@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

УКРАЇНА ТА МОСКОВІЯ В СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У радянській історичній науці досить завзято та нав'язливо пропагувалися і «науково» обґрунтовувалися ідеї й постулати про нібито «споконвічні дружбу та братерство» українського і російського народів, їхню етнічну схожість, нерозривну спільність у ментальності, характері поведінки, економічних і культурницьких інтересах тощо. Причому базувалося це головним чином на «єдино вірній» марксистсько-ленінській методології¹. Водночас формально наголошувалося на зверхності «старших братів» – росіян. Натомість представники попередніх генерацій вчених вбачали принципові різниці між обома народами, писали про кардинальні світоглядні розбіжності. Так, російський антрополог, етнограф, археолог Дмитро Анучин (1843–1923), який прослухав курс лекцій М. Стасюлевича, М. Костомарова, І. Срезневського та М. Сухомлинова, зазначив: «Не підлягає сумніву, що малороси повинні були увібрати в себе немало крові давніх тюркських народів південної Русі – в усякому разі більше, ніж великороси, котрі за те асимілювали багато фінських народностей. Антропологічні особливості проявляються, почасти, і в темпераменті, і в характері, на які, між тим, могли ще мати вплив навколишня природа і весь хід історії, інакший, ніж на півночі. Як би там не сталося, малороси різняться від великоросів багатьма рисами свого розумового та морального складу, своїм ставленням до релігії, жінки, родини, власності і т. д. Вони мають особливий (чоловічий і жіночий) одяг, їхні поселення (з хат) представляють інший вигляд, ... їхня «грумада» інша за великоруський «мир», їхні пісні, думи, говірки, казки просякнуті іншими почуттями, думками та спогадами». Зміст цієї студії знаного в імперії професора для нас особливо є важливим. Оприлюднено його було на сторінках «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза (Лейпциг) і І. Єфрона (Санкт-Петербург), отже визнано за офіційний².

¹ Як типовий приклад див.: *Комаренко Н. В.* Советская историография русско-украинских исторических связей // Дружба и братство русского и украинского народов: В 2-х т. Киев, 1982. Т. 1. С. 24–44.

² *Д. А. [Анучин Д. Н.] Малороссы (в антропологическом отношении) // Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А.* Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1896. Т. XVI-ПА. Малолетство–Мейшагола. С. 484–485.

Адам Олеарій (Ельшлегер, бл. 1599–1671) – німецький вчений і мандрівник, який відвідав Росію в складі шлезвіг-гольштейнського посольства в 1633–1634 рр. і під час поїздки в Іран у 1635–1639 рр., у своїх нотатках, оформлених 1643 р., так описав росіян: «... Вони дотепні й хитрі, але ці здібності застосовують не на добрі справи, а для досягнення якихось особистих вигід, користі для себе та задоволення власних бажань. Тому вони, як каже Якоб, посланець датського короля, ... підступні, норавливі, невгамовні, непокірливі, виверткі, безсоромні і на всяке зло здатні». Яскравою є характеристика торговців Московії А. Олеарієм. За його описом, вони добре розуміються на тому, що і як купувати, щоб вигідніше продати. А для цього вигадують всілякі способи обману. Приховують правду і на кожному кроці вдаються до брехні, нікому не ймуть довіри. Спритних брехунів вважають за «майстрів своєї справи»³.

Про відмінності в діяльності безпосередньо торгового люду в Україні та Росії, його побуту наголошував і відомий російський дослідник, публіцист і слов'янофіл Іван Аксаков (1823–1886). Зокрема, він писав, що серед українців не існувало такого різкого поділу на стани за видами «занять», як серед росіян, а також помітного виокремлення «стану освіченого» із загальної маси простолюду. «У нас побут купецький, стикаючись з вищими класами суспільства, – доводив учений, – і в той же самий час близький до народу, вилився в ту особливу, дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. *Ці типи зовсім не зрозумілі в Малоросії; нічого схожого не знайдете в малоросійському купецтві*. Незаможний пан, козак-хutorянин, гільдійський купець, міщанин, усі живуть у злагоді, одним способом життя, говорять однією мовою, підходять під один загальний рівень освіти. Ви їх ніяк не розрізните між собою: жінки ще менше мають відбиток свого звання; природна грація, смак до вишуканості, художній склад думки, витонченість, доведена до неможливості в сфері почуття (чому найкраще свідчать народні пісні) – однаково притаманні всім малоросіянам і приховують недолік освіти, – тоді як у *Росії купчиха є явище типове й різко виділяється в ряді жінок інших станів*. У Росії – істотну прикмету купецтва становлять уже бороди; в Малоросії – всі голять обличчя. В Росії дворянське походження нагадує те різке розмежування, котре існувало в давній, до-Петровській Русі, між станом служилим і земським; в Малоросії сам служилий стан козацький розпався на служилий і на земле-власницький, частково торговий»⁴.

На нашу думку, крім причин, так би мовити, внутрішнього характеру, що зумовлювали особливості в торгівлі росіян і українців, протягом усього XVII ст. існували також обставини суспільно-політичного впливу. По-перше, до царювання Петра I Росія перебувала у васальній залежності від Кримського

³ *Олеарий А.* Описание путешествия в Московию / Пер. с нем. А. М. Ловягина. Смоленск, 2003. Кн. III, гл. VI. С. 170.

⁴ *Аксаков И.* Исследование об торговле на украинских ярмарках. Санкт-Петербург, 1858. С. 7.

ханату, отже й турецького султана. Царі сплачували відповідну значну данину, що позначилося на їхній політиці як економічно, так і психологічно. Недарма ж Петро I наполегливо намагався скинути це обтяжливе ярмо. Особистою поразкою в цьому питанні слід вважати його Прутський похід 1711 р. і змушено підписаний тоді вкрай не вигідний мирний договір з правителями Османської імперії 12 (23) липня під м. Ясси (нині місто на території Румунії). Певною мірою «помститися» за ті ганебні невдачі змогла лише Катерина II, анексувавши Крим наприкінці XVIII ст. По-друге, перебуваючи тривалий час у складі Речі Посполитої, Україна здебільшого орієнтувалася на процеси та потреби європейських країн, а не вкрай консервативну та культурно відсталу Московську державу. Така тенденція зберігалася навіть на початку XVIII ст., аж поки влада останньої не почала активно змінювати «козацькі вільні порядки» на приєднаних українських землях. По-третє, якщо Україна потенційно розвивала економіку та виробництво, засновуючись насамперед на своїх внутрішніх резервах, то московський уряд керувався багато в чому експлуатацією населення та природних ресурсів окупованих у різні періоди територій (фактично колоній).

Отже, в обох країнах формувалися різні світоглядні доктрини й економічні інтереси, аж поки від середини XVII ст. царат не почав завзято наводити свої порядки стосовно українців Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя.

Схожі міркування щодо відмінностей українців від навколишніх народностей, включаючи й «великоросів», у мові, антропології, психології та «фізиці», а також у всьому укладі суспільного і приватного життя надibuємо в праці вітчизняного історика, економіста, статиста, етнографа Опанаса Шафонського (1740–1811) «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (1786)⁵.

Про сприйняття порядків у російському суспільстві і, зокрема, статусу купців іноземцями в першій половині XVII ст. можуть свідчити мандрівні нотатки Адама Олеарія, який зазначив, що форма правління в їхній країні найбільше нагадує тиранію, ніж правління «правомірне», спрямоване на благо народу. В ньому навіть «великі пани» не вважають за ганебне називати себе рабами і не соромляться, коли з ними поводяться відповідно. Можновладці, «гості» чи купці на кожний виклик вищих посадовців мають з'являтися «при параді», а в разі неявки без поважних причин їх могли покарати як рабів, а саме: батогами по оголеній спині, або ж ув'язнити на кілька днів. З раннього дитинства людям посилено навіюють сприйняття його царської величності як Бога, а тому піддані кажуть: «Все боже і государево»⁶.

⁵ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев, 1851. С. 25.

⁶ *Олеарий А.* Описание путешествия в Московию. Кн. III, гл. X. С. 203–204.

Зовсім інакше ситуація складалася на теренах українських земель. Вже з кінця XVI ст. тут особливо виразно почала формуватися ідея самовладної незалежної держави з деякими ознаками демократичного суспільного устрою. Так, Северин Наливайко, ватажок повсталого люду в межах Речі Посполитої, виступав за створення козацької автономії між Дністром і Бугом. А Йосип Верещинський (бл. 1530–1598) – представник окатоличеного українського шляхетства, виходець із Холмщини, схоже пропонував організувати на території Лівобережної України на чолі з виборним князем. У творі «Droga Rewna» він розглянув питання формування Війська Запорозького на основі найманих збройних сил за регіональним (окремішнім) принципом⁷. В кінці XVII ст. масово поширювалися заклики «захистити спільну справу всього козацького народу» та «зберегти давні завойовані привілеї». Отже, такі ідеї й гасла можна розглядати як суспільно-політичні виклики-протести не лише королівсько-шляхетській владі Речі Посполитої, а й царському правлінню в Московській державі.

Водночас існували внутрішні соціально-правові колізії в торговій галузі та митній політиці як в Росії, так і в Україні (на прикордонні, в містах і селах, між станами тощо)⁸.

Разом з тим не можна поминути увагою той факт, що етноси обох країн постійно поповнювалися представниками інших народів, а це нерідко приносило нові ознаки та дієві прояви як в народне господарство, так, зокрема, і в торгівлю. Цікавим у цьому контексті є документ часів Стефана Баторія – у 1571–1576 рр. князя Трансильванії, а в 1576–1586 рр. короля і полководця Речі Посполитої. При ньому було складено реєстр козацького загону з 500 осіб. Серед новобранців значилися вихідці з 74 міст і повітів Західної Руси та Литви, навіть таких віддалених, як Вільно та Полоцьк, з 7 польських міст – Познані, Кракова та інших, московіти прибули з Рязані й «звідкілясь із-за Волги», а також названі молдовани, один серб, німець і кримські татари*. Тоді,

⁷ *Стороженко А. В.* Йосиф Верещинский, бискуп киевский (1540–1598 гг.). Его жизнь и литературная деятельность // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. Киев, 1911. Вып. 1. С. 39–40; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 273.

⁸ *Муравьева Л. А.* Экономика и финансы России в XVII веке: исторический аспект // Финансы и кредит. 2001. № 4 (76). С. 81–87; *Бульвінський, А. Г.* Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV–XIX ст. // Україна в Європі: пошуки суспільного майбутнього. Київ, 2009. С. 100–105; *Лицоева Е. В.* Динамика таможенных тарифов на Украине-Гетьманщине в XVIII в. // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XV–XIX вв.: Сб. материалов Второй международной науч. конф. (Курск, 2009 г.). Курск, 2009. С. 201–208; *Варенцова Л. Ю.* Социально-правовые противоречия в торговой и таможенной политике России XVII века // Юридическая техника. 2017. № 11. С. 118–121.

*Детальніше про аспект “козацтво в етносоціальній структурі української спільноти” див.: *Івангородський К.* Етносоціальний вимір українського козацтва. Черкаси, 2012. С. 126–136.

як засвідчив В. Ключевський, свої послуги козаки пропонували за винагороду: імператору німецькому проти турок, «своєму» польському урядові проти Москви та Криму, а росіянам і татарам проти влади Речі Посполитої⁹.

Отже, одним із цікавих питань є таке: в якому економічному становищі перебували Україна та Росія, коли вступили в XVII ст., і як у них розвивалася зовнішня торгівля, яка значною мірою (поряд з дипломатією) свідчила про рівень виходу в зарубіжний світ. Характерною з приводу еволюції Московії слід вважати думку Я. Котілайне. Зокрема, він зазначив, що Велике князівство Московське «виросло з скромних заростей на березі Москви-ріки, щоб повернути собі мантію Київської Русі і зайняти величезну полосу Євразійського континенту, що простягся від Кольського півострова до передгір'я Кавказу або від Чудського озера на кордоні з Лівонією до безмежної сибірської тайги. Тим не менш, незважаючи на свої значні успіхи, *пізня Московська Росія залишалася на периферії європейської свідомості та географії в рівній мірі, країною, відособленою в культурному і політичному відношенні*». А далі вчений наголосив: «Порівняно з Західною Європою, в ній була слабкорозвинута економіка, котра ще в 1600 році отримувала більшу частину своїх скарбів за рахунок хутра, здобутого на terra incognita Урала та нещодавно завойованих сибірських колоній, а також обмеженого асортименту здебільше необробної сільськогосподарської продукції»¹⁰. Крім того, протягом усього XVII ст. московська фінансова система була дуже монетизованою, бо країна не мала достатньої кількості внутрішніх джерел видобутку коштовних матеріалів, а тому «іноземна дзвінка монета» та зовнішня торгівля головним чином і забезпечували її виживання¹¹. На думку Н. Бакланової, саме тоді ця держава залежала від зовнішньої торгівлі більше, ніж у будь-які інші періоди історії¹².

Як би там не було, але саме в означений період російська торгівля, традиційно спрямована на Схід і Захід, поступово почала трансформуватися. Наприклад, відбувалася переорієнтація з середньовічних сухопутних шляхів через Польщу, Литву та Степову зону на Півдні на водні – через Балтику й Біле море. Також активізувався вихід на азійські ринки. Тобто спостерігався процес опанування міжконтинентального економічного простору.

Проте «новий період російської історії», за яким у свій час з легкої руки пролетарського керівництва закріпилися модерні економічні інновації, в дійсності розпочався великим голодом, селянською війною та масою повстань. Як засвідчив очевидець тих подій і автор «Сказанія» Авраамій

⁹ *Ключевский В. О.* Курс русской истории. Часть III // Сочинения: В 9 т. Москва, 1988. Т. III. С. 105.

¹⁰ *Kotilaine J. T.* Russia's foreign Trade and Economic Expansion in the Seventeenth Century: Windows on the World. Leiden, 2005. P. 1.

¹¹ *Ibidem.* P. 2–3.

¹² *Бакланова Н. А.* Янде Грон, прожектор в Московском государстве XVII века // Ученые записки РАН ИОН. 1929. Т. 4. С. 110.

Паліцин*, у 1601–1603 рр. «мнози же тогда от ближних градов пририщуще к царствующему граду**», препитатися хотяще от милостыни царева: славе бо велице проходящи о милостыни... И за два лета и четыре месяца счисляюще по велению цареву погребоша в трех скудельницах*** 127000, тилко во единой Москве... А еже во всех градах и селех никто исповести может: несть бо сему постижения... Се убо да разумеется грех во всей Руси, чего ради от прочих язык пострада». Між тим, відомо, що в країні в коморах у заможного люду були зосереджені великі запаси харчів, які продавалися за в кілька разів підвищеними цінами. Від тогочасних соціальних протиріч у суспільстві й голодних бунтів А. Паліцин виводив «початок розбійництва по всій Русі», що, зрозуміло, не сприяло зовнішній торгівлі й відлякувало іноземних купців¹³.

Протягом усього XVII ст. Московська держава та її економіка неабияк залежали від зовнішньої торгівлі, особливо від митних податків, розмір і надходження яких контролював уряд, а також окремих «монополій», відданих на відкуп іноземним фінансистам, з певною гарантією зростання їхнього благополуччя з метою покращеного інвестування капіталів. Адже на той час, і це яскраво простежується на конкретних історичних фактах, саме зовнішня торгівля стала одним із основних засобів забезпечення виживання та розвитку російського державного організму.

Протягом XV–XVII ст. у Московії були облаштовані для іноземних негодціантів торгіві або так звані «гостинні двори». На них існували житлові й складські приміщення. Вони засновувалися на принципі самоуправління. Прибулими купцями керував обраний фактор (прикажчик). Гостинні двори не обкладалися міськими податками та не зобов'язувалися до постойв. Місцем їх зосередження ставали найважливіші економічні осередки – Архангельськ, Астрахань, Новгород, Псков, Курськ та інші. Вони почали поступово зникати в другій половині XVII ст., коли в них відпала потреба.

На українських теренах спеціальні будівлі для торгових людей з Московського князівства активно зводилися в 20-х роках XVII ст. Наприклад, у Стародубі у 1620 р. виникло два гостинні двори, стільки ж у Ніжині у 1625 р. У Путивлі профільний будинок заснували 1626 р.¹⁴

Однією з прикметних рис російської зовнішньої торгівлі в першій половині XVII ст. стала фактична відсутність спеціалізованих компаній, що

* Авраамій Паліцин у мирському житті відомий як Аверкій Іванович Паліцин (р. н. невід. – 1625) – знаменитий келар Троїцько-Сергієва монастиря.

** Тобто – Москві.

*** Автор сповіщає про велику кількість похованих лише на трьох московських цвинтарях.

¹³ Сказание Авраамия Палицина. Москва; Ленинград, 1955. С. 105–108.

¹⁴ Ковальский М. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах. Днепропетровск, 1983. С. 13, 14.

певною мірою свідчило про її розпорошеність і слабку професійну продуктивність. Якщо, наприклад, привілейовані монопольні організації купецтва, переважно занятого в сфері зовнішньої торгівлі, в Італії й Німеччині виникли та почали розвиватися вже в XII ст., в Англії в кінці XIII, а в Нідерландах у XIV ст., то в Московії це сталося лише в другій половині XVII ст.¹⁵ Тобто на той час у Московії, як, утім, і в Україні, не функціонували одні з важливіших ланок інтелектуалізації профільної діяльності, а саме: спеціалізованого управління, контролю, комунікації (зв'язків, контрактів тощо). Отже, усувалася тенденція перерозподілу функцій між суб'єктними та об'єктними учасниками торгівлі.

На кілька століть від Західної Європи відставало формування російської банківської системи. Причому її особливістю стало домінування державної монополії. На цьому ґрунті навіть великі банки, що виникали в країні (середина XVII – XVIII ст.), не стільки сприяли розвитку економіки, скільки зміцненню засад кріпосного права в господарському секторі¹⁶.

Варто зазначити, що в першій половині століття між українцями та росіянами складалися ще доволі взаємовигідні економічні стосунки, з урахуванням інтересів обох сторін, про що, наприклад, може свідчити грамота з Розрядного приказу від 26 листопада 1638 р. стосовно дозволу переселенцям із Слобідської України безмитно торгувати в місті Курськ. З документа також довідуємося про відносні обсяги торгівлі на місцевому ринку. «От царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Руссии в Куреск стольнику нашому и воеводе Ивану Васильевичю Бутурлину, – зазначено в грамоті. – Как к тебе ся наша грамота придет, и ты б к нам отписал: в Курску в торговые дни в какову цену ныне по зимнему пути рожь и овес купят в московскую таможеную меру*, и мочно ли в Курску на запас в наши житницы купить 2000 чети** ржи, да 1000 чети овса... А которые черкасы (українці. – *Авт.*) приедут в Куреск с Чюгуева и ис Корочи, и ты бы тем черкасом в Курску всякие запасы, и всякое съесное, и животину, и на одежду платье, деланое и неделаное, велел покупати повольною ценою безпошлинно. Да и на Чюгуеве с русских со всяких людей с продажново хлеба и со всяких товаров таможенные пошлины

¹⁵ Семенов А. В. Изучение исторических сведений о Русской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 год. Санкт-Петербург, 1859. Ч. 1; Рутенбург В. И. Очерк из истории раннего капитализма в Италии. Флорентийские компании XIV века. Москва; Ленинград, 1951; Scott W. R. The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint-Stock Companies to 1720. New York, 1951. Vol. 1–3.

¹⁶ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). Москва, 1958. С. 9–22, 23–35; Мигулин П. П. Наша банковая политика (1729–1903). Харьков, 1904.

* Московська митна міра, як встановлений царським урядом еквівалент податку, дорівнював “восьмині”, або половині чверті.

** Тут, очевидно, четь – чверть.

имати по нашому указу им не велено*... А вина и табаку на Чюгуево на продажу однолично б никаков человек не возил**»¹⁷. Схоже розпорядження поширювалося і на міста Белгород і Оскол.

Як видно зі змісту документа, тодішня торгівля велася переважно зерном, продовольством, готовим одягом і його напівфабрикатами, худобою. Причому це практично відбувалося за відсутності регіональної конкуренції, водночас набирали обертів безмитні купівля і продаж предметів ужитку.

Економічні інтереси Москви на Слобожанщині, що тільки-но почала заселятися і освоюватися головно українцями, можна пояснити кількома обставинами: по-перше, близькістю територій; а, по-друге, бажанням царської влади поширити тут свій вплив і підпорядкувати переселенців як захисний бар'єр від нападів кримських татар.

Зрозуміло, що зовсім інакше склалися взаємовідносини між московськими торговими людьми та українцями тих земель, що перебували в складі Речі Посполитої й мали зовсім інший юридичний статус. Розвиток торгівлі в межах Корони визначали всілякі юридики, королівські привілеї та грамоти, розпорядження бургомістрів тощо. Відповідно між тими і тими формувалися різні економічні прерогативи, які, втім, зрештою однаково зводилися до отримання індивідуальних прибутків.

Як відомо, значну частину товарів з українських земель у складі Речі Посполитої на зовнішній ринок поставляли цехи. Цей процес багато в чому регламентувала польська влада. Так, 31 березня 1633 р. Владислав IV видав указ про підтвердження давніх прав і привілеїв шевському цеху в м. Стрий (Руське воєводство)¹⁸. Наступного року він підтвердив статuti київських цехів і братств¹⁹. 29 лютого 1636 р. великий коронний канцлер Томаш Замойський і його дружина Катерина (родом з Острозьких) поновили права та привілеї кравецького цеху в м. Тернопіль²⁰. Грамоти Сигізмунда III від 3 січня 1591 р. і Владислава IV від 20 січня 1634 р., а також київського воєводи Яна Тшикевича від 23 березня 1632 р. звільняли ремісників м. Києва від «зайвих податків» за торгівлю власною продукцією²¹.

* Безмитна торгівля в Курську була запроваджена з 1639 р.

** Горілку та тютюн оголошено в першій половині XVII ст. «стратегічними» товарами, тобто монополією царя і казни.

¹⁷ 1638 г., листопада 26. – Грамота из Разрядного приказа курскому воеводе И. Бутурлину о разрешении украинцам, переселившимся из Чугуева и Корочи, беспощадно торговать в Курске и руським купцам – в Чугуеве // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В. 3 т. Москва, 1954. Т. 1: 1620–1647 годы. С. 254–255.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 2205, оп. 2, спр. 148, арк. 1.

¹⁹ Там само, ф. 221, оп. 1, спр. 151, арк. 1–6.

²⁰ Там само, ф. 2205, оп. 2, спр. 144, арк. 1.

²¹ Там само, ф. 220, оп. 1, спр. 134, арк. 1–2; спр. 142, арк. 1–2.

І хоча протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. цехове ремесло було спрямоване значною мірою на потреби внутрішнього ринку, однак його кількісне і якісне зростання забезпечувало торування постійних шляхів у зарубіжному напрямі. Досить часто туди надходила продукція висококласних українських майстрів – ювелірів, художників, живописців, спеціалістів з пошиття одягу та взуття. Зацікавлені в широких економічних зв'язках, іноземці відвідували найбільші міста з кількатисячним населенням – Київ, Білу Церкву, Кременець і т. д. Так, литовський дворянин, дипломат і очевидець Михалон (Михайло) Литвин залишив по собі відомості про торгівлю киян і прибулих до них «гостей» середини XVI ст. «... Киев изобилует иностранными товарами, – йдеться в його творі «О нравах татар, литовцев и москвитян», – *ибо нет пути более обычного, как древняя, давно проложенная и хорошо известная дорога, ведущая из черноморского порта, города Кафы, через ворота Таврики, на таванский перевоз на Днепре, а оттуда степью в Киев; по этой дороге отправляют из Азии, Персии, Индии, Аравии и Сирии на север в Московию, Псков, Новгород, Швецию и Данию все восточные товары, как-то: дорогие каменья, шелк и шелковые ткани, ладан, благовония, шафран, перец и другие пряности. По этому пути часто отправляются иноземные купцы; они составляют отряды, иногда в тысячу человек, называемые караванами, и сопровождают обозы состоящие из многочисленных нагруженных возов и навьюченных верблюдов».*

Наведений уривок засвідчив, по-перше, існування добре налагодженого шляху від портів на Чорному морі до Києва і далі на Північ – Росію, Швецію та Данію; по-друге, окреме функціонування виходу на далекі східні ринки; по-третє, російські ринки були тут не основними, а проміжними. Цікавим у свідченні М. Литвина є згадування досить утрудненої та небезпечної дороги від Таврики на московському напрямку, якою іноді користувалися іноземці, намагаючись уникнути сплати податків. «Если же купцы, избегая двух переправ через Борисфен и не желая платить пошлины, – зазначається в джерелі, – оставляют старую дорогу, пролегающую через владения вашего величества, и от Таврических ворот, сворачивают в низ, а затем направляются по непроходимым степям в Московию через Путивль или возвращаются этим путем, то часто случается, что из грабят разбойники, скитающиеся в тех местах»²².

Цікавим є той факт, що польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август у своїй грамоті від 3 квітня 1567 р. московських купців, які «час немалый мешкали» і торгували шкурами в Києві, визначив «небезпечными», а їхню країну «як земли неприятеля нашего»²³.

Прикметним слід вважати те, що в розпалі Національної революції українського народу король Речі Посполитої Ян II Казимир у квітні 1649 р.

²² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Киев, 1890. Вып. 1. С. 51–53.

²³ Архив Юго Западной России. Киев, 1907. Ч. VIII. Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. С. 162–163.

підтвердив права та привілеї кравецького, чоботарського, слюсарського, шорного, ковальського цехів м. Києва, встановлені місцевим магістратом 18 лютого того ж року²⁴.

Потужна конкурентна боротьба у сфері зовнішньої торгівлі в першій половині XVII ст. розгорнулася між російськими та західноєвропейськими купцями. Перші, користуючись підтримкою вищої влади, зловтішно чинили всілякі перепони просуванню на свої ринки конкурентів. Особливо це стосувалося німців і голландців, які часто, на їхню думку, порушували закони і митні правила, встановлені царським урядом. Яскраво характеризують ситуацію, що склалася, чолобитні московитих торгових людей, які прагнули не лише обмежити діяльність супротивників, а й унеможливити її. Зокрема, в 1627 р. вони писали: «Царю государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии и великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичу Московскому и всеа Русии бьют челам холопи ваши, гости и торговые люди москвичи и казанцы и ярославцы и нижегородцы и костромичи и вологжане и всех ваших государевых городов, на торговых немец, на голанцов и на амбурцов, на иноземцов, опроч аглинских* гостей, и Кузильбашские и Бухарские земли на тезиков (східних купців. – *Авт.*)... Розоренья почали те торговые немцы ездить в нашей государеве отчине с ярмонки от города Архангельского по городом: на Колмогоры и до Устюга и до Вологды и до Ярославля и до Москвы... И привозят товары свои и ставят на своих дворех, а не на гостином дворе, а иных товаров и не доявляют**, и в том ваши государевы пошлины пропадают; и камни и отласы продают врознь же, в полпуда и в гривенки, и у нас... торги отняли, и стали мы бес промыслу, оскудели». Далі російські торгові люди скаржилися, що іноземці повсюдно ціни збивають на хліб, сіль, хутро та інші види товарів, а прибувають до Русі сотнями кораблів. У зв'язку з цим вони просили в окремі міста іноземців не пускати, а в інших обмежити їхню торгівлю. На це «государь и великий государ святеший патриарх пожаловали указали быти попрежнему: котрым иноземцам велено торговать на Москве, – тех и пропускати; а котрым велено торговати у городах (тобто Архангельська. – *Авт.*) и тех к Москве не пущати. Также и тезиком торговати в Казани, а к Москве и по городам не пущати, опроч кизыльбашских купчин по шаховым грамотам. А немцом, которым не велено торговати на Москве, принести имяна, хто таких немец, опроч аглинских и опроч тех, которые на государеве имяни, и опроч тех, которым подаваны государевы жаловальные грамоты»²⁵.

²⁴ ЦДІАУК, ф. 220, оп. 1, спр. 149, арк. 1.

* Тобто: англійських.

** Тут: в митних деклараціях дають не повну інформацію про привезені товари.

²⁵ Цит. за: *Смирнов П. П.* Новое челобитье московских торговых людей о высылке иноземцев, 1627 года // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Киев, 1912. Кн. 23. С. 97–102 (Приложение).

Як бачимо, в тодішній Росії почала формуватися політика меркантилізму, що зазвичай, відображала інтереси різних категорій торговців і, в першу чергу, представників великих капіталів. При цьому очевидним був крен на збагачення не сфери виробництва, а обігу фінансів, причому рівень заможності, відповідно й майновий статус у суспільстві однозначно ототожнювалися з наявними грошима. А тому вимальовувалася ідея про те, що добробут держави напряму залежить від якомога більшої концентрації в країні золота та срібла. Звідси виникала потреба значного домінування експорту над імпортом. Така політика Москви почне поширюватися і на підкорені українські землі вже в другій половині XVII ст., але особливих масштабів набуде у XVIII ст.

З наведених уривків документа 1627 р. цілком очевидним стає, по-перше, виокремлення в конкурентній боротьбі за ринки збуту німецьких і голландських купців як найбільшої загрози для збагачення, на відміну від англійців і східних негоціантів; по-друге, перешкоди з боку іноземних конкурентів розглядалися як «порушення» царських законів і митних правил; по-третє, з російського боку простежується прагнення до безроздільного панування як на внутрішніх ринках, так і на торгових шляхах на східному напрямку; по-четверте, звертає на себе увагу апеляція прохачів до патріарха Філарета, якого фактично віднесено на один рівень з государем та великим князем Михайлом Федоровичем.

Про те, що схожа ситуація з іноземними купцями тривала і надалі, принаймні, до середини XVII ст., довідуємося з чолобитної 1646 р., яку подали «царю государю великому князю» Олексію Михайловичу «холопи и сироты... , гостишка и гостиныя и суконныя сотни и черных сотен торговые людшка, и многих твоих государевых разных городов, казанцы, нижегородцы, ярославцы, костромичи, суздальцы, муромцы, вологженя, псковичи, устюжане, романовцы, галичане, белозерцы, каргополцы, колмогорцы, и инных многих... государевых городов торговые людишка». Серед конкурентів уже названо, крім «традиційних» німців і голландців, англійців, «барборців», «анбурців» і деяких інших, які приїздили торгувати до Москви. Між іншим, цікавим є опис «звиклого» шляху «ярославського торгового чоловіка» Онтон Лаптева. Той «ездил с товаром, через Ригу, в Голанскую землю, в Астрадам, с соболями и с лисицами и с белками, чтоб ему те товары испродать, а их товаров в их земле закупить: и проехав он Онтон их Немецкия три земли, и они де немцы, сговоряся и сослався о том заодно, у него Онтон ничего не купили ни на один рубль, и он Онтон из Немецкия земли поехал на их немецких кораблех, с ними немцы вместе, к Архангелскому городу, и у него Онтон те же немцы, которые за морем были и у него Онтон торговали и ехали с ним вместе, и те его товары, соболи и лисицы, купили у него большею ценою».

Така хитромудра торгівельна операція німців дуже не сподобалася московським торговим людям, а тому вони почали звинувачувати іноземних негоціантів у зговорі проти їхнього представника, доводячи, нібито того мало голодом не заморили в Німеччині, не схотівши купувати товар на території своєї держави навіть за найнижчою ціною. Однак тепер у Росії платять велику

ціну! Показовою стала відповідь-пояснення німців на такі заяви: «для де того у Онтона Лаптева товару не купили, *чтоб иным руским торговым людем ездить в наши государства не повадно...*»²⁶.

Ось за таких складних умов розвивалася зовнішня торгівля росіян у першій половині XVII ст.

Про формування царської політики меркантилізму стосовно українських торгових людей на території Московського князівства в 30-х роках XVII ст. довідуємося з грамоти Посольського приказу російським прикордонним воеводам П. Пронському, А. Наумову та дякові А. Ієвлеву. Безпосередньо в ній наголошується на тому, що відповідно до Поляновської мирної угоди від 4 червня 1634 р. купцям польським, українським і литовським з усіх земель Речі Посполитої у «великі» російські міста дозволяється приїжджати з усякими товарами, «опричь царствующаго града Москвы и замосковных* городов». Приїхати і виїхати, як декларувалося в договорі, можна було без усяких зачіпок, добровільно. Мита сплачувати передбачалося по-старому, без надбавки. При цьому воеводам, дякам і всяким приказним особам заборонялося відбирати в них товари, оцінювати, брати зайві мита тощо. І все це виглядало б досить привабливо, якби не стосувалося лише одного міста – Вязьми, де прибулим купцям дозволялося торгувати з місцевим людом, з своїми товарами стояти на гостинному дворі, на посаді, втім, без права допуску в місто. Особливо слід було пильнувати за тим, щоб з Вязьми їх з товарами не пропускати до Москви і за московські міста. «А будет они учнут в Вязьму приезжати с вином, – йдеться в документі, – и похотят то вино продавать всяким людем, и вы б то вино велели им отвозити назад в литовские города и польские. И приказывали им, чтоб они того вина в городе и в уезде никому не продавали. А вперед бы в наши в порубежные ни в которые города вина не привозили... А в Вязьме б есте и в Вяземском уезде нашим руским людем заказ учинили крепкой, чтоб они у польских и у литовских купцов вина не покупали, а буде хто у них учнет вино покупать, и им быть в жестоком наказанье»²⁷.

Схожого змісту государеві грамоти відіслали в Торопець, Великі Луки, Путивль, Брянськ, Курськ, Рильськ, Белгород і ще в десять міст.

Як бачимо, незважаючи на загальну риторику про ніби захист прибулих торгових людей на державному рівні, їм категорично заборонялося реалізувати свою продукцію на ярмарках великих міст, а обмежуватися лише їх околицями, посадами. Особливо це стосувалося столиці. Повна заборона при цьому накладалася на продаж вина (горілки).

²⁶ Акты Археографической экспедиции. Санкт-Петербург, 1836. Т. IV. № 13. С. 14–21.

* Мається на увазі велика територія навколо столиці – Замосковський край.

²⁷ 1635 г., мая 20. – Грамота из Посольского приказа вяземскому воеводе П. Пронскому и воеводам других порубежных городов о разрешении украинским купцам торговать на посаде г. Вязьмы и о запрещении взимать с них торговые сборы сверх установленных пошлин // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 155–156.

Прикметною рисою економіки Московської держави стало виникнення та формування (із законодавчим затвердженням) численних обласних ринків, поступове їхнє злиття в єдиний, але багатонаціональний ринок. Щось схоже відбувалося і на українських землях, однак з більшим проявом національних ознак завдяки їхньої «компактності» й моноетнічності населення. І там і там місцеві ринки поступово набували спеціалізованого характеру. У Росії, особливо після скасування привілеїв англійських негоціантів у 1649 р., помітно зросла роль у торгівлі «гостей», гостинних і суконних сотен, котрі поступово оформлювалися у все більші торгові корпорації. З'явилися і так звані стратегічні товари, що в сфері зовнішньої торгівлі забезпечували державній скарбниці значні надходження в іноземній валюті. Враховуючи той факт, що в XVII ст. царський уряд не мав власних копален з видобутку срібла, то його першорядний інтерес зосереджувався на отриманні саме срібної монети з-за кордону, яку потім запускали в перечиканку.

Одним із стратегічних товарів слід вважати зброю, масштабність виготовлення якої неабияк зростала напередодні й у роки великих міжнародних військових конфліктів. Царський уряд, майже постійно перебуваючи у стадії війни з сусідніми державами, закуповував великі партії зброї за кордоном, для чого казна потребувала багато грошей, або необхідний товар на її обмін²⁸. Не менш важливий предмет експорту становила осетрова ікра, котру іноземці визначали як «кавіар». За свідченням шведського комісара (представника) в Москві І. де Родеса, її виготовлення, що належало до царської прерогативи, в 50-х роках щорічно досягало 300–400 бочок від 40 до 60 пудів у кожній. Її закуповували в царя здебільше англійські негоціанти й експортували до Італії. А від середини XVII ст. цей промисел на кілька років законтрактували голландські й італійські компанії. Значна частина ікри реалізовувалася в межах Московської держави, але її постачанням, крім «найкращих» місцевих купців, також займалися іноземці. Причому останніх навіть зіпсовану ікру примушували купувати по 1 руб. за 10 пудів, «чтобы великий князь не мог потерпеть никакого убытка». Іноземні комерсанти мали сплачувати за неї тільки рейхсталерами*. За реалізацію хутра, що надходило з Сибіру, щорічно державна казна отримувала до 20–30 тис. руб. Багато його вивозилося за кордон. Попит на хутро ще з давніх часів призвів до швидкого скорочення кількості відповідних видів звірів у європейській частині Росії та стимулював просування цього промислу на Північ, у Сибір. На думку І. де Родеса, головним експортом, що завозився до м. Архангельська, а потім розосереджувався по країні, були десятки видів тканин, золотий і срібний дріт, «всякого рода мелочной нюрнбергский товар», прянощі, «бразильское дерево», червона та жовта мідь, залізо, вилуджена жерсть тощо²⁹.

²⁸ *Куриц Б. Г.* Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. Киев, 1915. С. 417.

* 1 рейхсталер на той час дорівнював 50 коп.

²⁹ Состояние России 1650–1655 гг. по донесениям Родеса // Чтения в Обществе истории и древностей российских. 1915. Кн. II. С. 157–173.

Як зазначав тогочасний французький публіцист Ж. Саварі, іноземні негодіанти, які приїздили до Архангельська, як правило, платили за скупівлю російських товарів половиною власного товару, а іншу частину доплачували валютою, найчастіше срібною³⁰. Надходження дзвінкою срібної монети зазвичай активізувало економічні процеси. Торговий кодекс 1667 р. закріпив офіційно практику митних зборів з імпорту валютою³¹.

Варто також зазначити, що, незважаючи на певну відсталість економіки, в Московській державі досить швидко розвинулася відповідна вкрай бюрократизована адміністративна інфраструктура. При цьому торгіві й, зокрема, митні збори продовжували лишатися одними з найпростіших і водночас дієвих способів отримання надприбутків (враховуючи і зловживання) як для центральної влади, так і місцевого (наприклад, прикордонного) керівництва.

Утворення великих торгових компаній, образно кажучи – профільних імперій, Голландією й Англією, а також розвиток їхнього суднобудівництва зумовили зростання потреб у привозній з Московії сільськогосподарській продукції та лісовій деревині. Остання, в свою чергу, сприяла активізації простої обробної промисловості, що певною мірою підвищувало продажну вартість запропонованої на експорт сировини.

За фактами, наведеними Я. Котілайне, в першій половині XVII ст. Московське князівство регулярно отримувало понад 40% річних доходів свого бюджету за рахунок непрямих податків. На той період залежність від них відчувалася особливо гостро. Досить уривчасті статистичні дані свідчать, що у 1614 і 1619–1620 рр. з усіх доходів у Нижньгородській області 55–62,2% припадали на митні збори, а ще 28,2–36,6% – на питні. В розореному війною Новгороді частка мита досягла в 1620 р. – 30,5%, у 1625 р. – 25,2%, а податки з шинків становили 29–36,6% від загальних доходів³². У Вологді залежність від торгівлі була ще більшою, адже вона знаходилася на шляху до великого осередку міжнародної торгівлі – Архангельська. Тут митні й питні податки в 1626 р. перевищували 91%. Додаткові державні прибутки від монополій на окремі види товарів, право на реалізацію котрих перебирали на себе іноземці, вимірювалися в кілька тисяч рублів щорічно³³.

Необхідно зазначити і той факт, що Соборне уложення 1649 р. у подальшому не лише вкрай обмежило мобільність багатомільйонного російського

³⁰ Savary J. Le Parfait Négociant, ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce de toute sorte de marchandises tant de France que des pays étrangers. Lyons, 1697. P. 280. URL: <http://www.babordnum.fr/items/show/179>

³¹ Новоторговый устав 1667 г. // Собрание государственных грамот и договоров. Москва, 1826. Ч. IV. № 55. С. 189–204.

³² Kotilaine J. T. Russia's foreign Trade... P. 8.

³³ Миллюков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVII столетия и реформа Петра Великого. Санкт-Петербург, 1892. С. 17, 18, 43, 46; Ключевский В. О. Курс русской истории. Часть III // Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. Москва, 1988. Т. III. С. 204.

селянства й скувало його економічну спроможність і ініціативу, а й помітно полегшило збирання прямих податків, забезпечивши більш надійне підґрунтя для надходження доходів³⁴. Цей законодавчий акт фактично зумовив перехід царської влади в другу половину XVII ст. цілком оформленою й зміцненою, з непомірною тенденцією до встановлення абсолютизму³⁵.

Як одну з перешкод для розвитку економіки в цілому по Московії й експорту, зокрема, слід вважати відсутність торговельного флоту аж до кінця століття. Тобто «відкритість» країни багато в чому залежала від західноєвропейських підприємців і їхніх капіталовкладень. На цьому тлі, безперечно, виділялися голландці, англійці та німці, як це засвідчили тогочасні документи. Порівняно меншу роль у цій справі відігравали італійці та бюргери з міст Східної Балтії. Втім, балтійський ринок сприяв прокладанню морських шляхів і транспортуванню предметів ужитку між Нієном і Стокгольмом. В означений період здійснювалися вже регулярні поїздки московських торговців у Литву, Україну, Персію та Середню Азію. При цьому на європейському сухопутному прикордонні через різні політичні чинники торгові потоки були порівняно менш підпорядковані московській адміністрації, ніж, наприклад, ті, що проходили через Архангельськ чи північно-західним регіоном. Річки ж Дніпро та Двіна сполучали західні території Московської держави зі сходом Речі Посполитої (незабаром землі Гетьманщини). Безпосередньо Західна Двіна (латвійська – Даугава) частково перетинала Московію, Білорусь і Латвію, а впадала в Ризьку затоку Балтійського моря. Обидві ріки забезпечували майже постійний економічний простір (за виключенням періодів війн і збройних конфліктів). У межах Великого князівства Литовського найбільшими торговими осередками визначалися Могилів, Полоцьк, Вітебськ і Вільно, а в Московії – Псков, Великі Луки, Торопца, Смоленськ, Вязьма і деякі інші міста³⁶. В першій половині XVII ст. білоруський Могилів випередив у товарообігу з московитами навіть такий традиційно ведучий осередок, як Вільно, а Полоцьк і Вітебськ, забезпечивши свій розквіт за рахунок річної торгівлі з Ригою та закордонням, перетворилися на великі економічні осередки тогочасної Європи.

В межах річок Дніпро – Двіна і навколишньої території утворилася цілісна система важливих торгових шляхів, що з'єднала провідні економічні осередки Московського князівства та Великого князівства Литовського: Оршу, Борисів, Мінськ, Слонім, Люблін і чимало інших, менш значних. «Старий і звичний» маршрут проходив так: Орша – Борисів – Мохойськ (Могойськ) – Молодечно – Крево (Крева). До Кракова вів шлях через Люблін, Бабин, Бельжице та Уржидів.

³⁴ Див.: Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. Москва, 1985. Т. 3: Акты земских соборов. С. 83–257.

³⁵ Несколько документов к истории Соборного уложения и Земского собора 1648–1649 гг. / Сост. П. Смирнов. Москва, 1913. [2], 20 с.

³⁶ *Абетседарский Л. С.* Торговые связи Белоруссии с Русским государством (вторая половина XVI – первая половина XVII в.) // Вопросы истории БССР, 1957. № 36. С. 20.

Так званий північний маршрут виходив на дорогу до Варшави і поєднував Новгородок (Новогрудок), Гродно, Августів, Торунь, Гнезно та Познань. Через Ковно (Каунас) торговці їздили до Кенігсберга. З Речі Посполитої, включаючи й українські землі, товар розподілявся розгалуженою мережею і надходив до ринків Саксонії, Сілезії, Богемії й т. д. Як осередки реалізації особливо виділялися Лейпциг, Бреслау (Вроцлав) і Прага. Значно обмеженим транспортування предметів ужитку слід вважати з шведських балтійських провінцій через Смоленськ на Північне Причорномор'я, котре контролювала влада Османської імперії й Кримського ханату. Північно-південний маршрут, що йшов по Дніпру і досягав Криму охоплював Могилів, Львів, Київ, виходив на дороги Вільно – Волковіськ – Кам'янець – Луцьк; Смоленськ – Пінськ і деякі інші³⁷. З Москви у Могилів на Дніпрі їздили двома основними шляхами: «старим смоленським» Орша – Смоленськ – Дорогобуж – Москва та «Кружним» (Москва – Калуга – Стародуб). Функціонував також «північний» шлях Москва – Нель – Полоцьк. Щоправда, значення останнього в першій половині XVII ст. видавалося другорядним. Смоленськ і Могилів, вочевидь, були тісно пов'язані через Дніпро³⁸.

На той період у межах Речі Посполитої особливо активною торгівлею, крім Києва, вирізнялися Ніжин, Кролевець і Полтава. Саме на них було «зав'язано» кілька мереж шляхів, які вели в Московію, Прибалтику, Польщу і далі на закордоння.

На межі земель Московії й України помітну роль відігравав один із магістральних маршрутів – так званий Муравський шлях, або Муравська сакма, про який писемні джерела згадують ще в 50-х роках XVI ст. Беручи початок у Перекопі, він доходив до верхів'я річок Дніпровського та Азовського басейнів, далі – водорозділом Дніпра та Сіверського Дінця, переходив у басейн Дону. Фактично шлях сполучав такі основні міста: Белгород, Лівни, Тула, Москва. Його ще називали «Царева дорога». Водночас існував інший маршрут – від Севська до Києва, через Новгород-Сіверський, Сновськ, Сосницю, Чернігів, Ніжин, Носівку, Кобижчу та Басань. Чимало було й другорядних шляхів, що поєднували Московську державу, Білорусь, Україну та Крим: Кончаківський, Старий і Новий Посольський, Ромоданівський, Сагайдачний і т. д.³⁹

Ще наприкінці XVI ст. дипломат і довірений секретар королів Стефана та Сигізмунда III свідчив: «Есть немало купцов (У Києві. – *Авт.*) занимающихся торговлей с Москвою»⁴⁰.

³⁷ *Абетседарский Л. С.* Торговые связи Белоруссии... С. 20; *Фекнер М. В.* Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке // Труды Государственного исторического музея. Москва, 1959. № 31. С. 154–155.

³⁸ *Мелешко В. И.* О торговле и торговых связях Могилева в XVII в // Труды Института истории Академии наук Белорусской ССР. Минск, 1958. № 3. С. 107–110.

³⁹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 124, 1648 р., д. 3, л. 9–14; *Багалій Д.* Історія Слобідської України. Харків, 1990. С. 19–20.

⁴⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. С. 24.

Для вдалих і більш безпечних мандрів купці гуртувалися від трьох до кількох десятків осіб, утворюючи валки або каравани, наймали охоронців, озброювалися. Лише у XVIII ст. водні артерії стали активніше витіснити сухопутні шляхи в торгівлі. Безпосередньо Дніпро визначився як важлива ланка економічного зв'язку з смоленським регіоном, особливо в справі постачання українських лісоматеріалів (через Десну та її притоки). По Сейму поставлялися товари в Курську область, а Окою, що була дотична до Муравського шляху, в м. Орел.

Варто зазначити, що зберігалось значення шляху Київ – Кафа – Москва, прокладеного ще в добу Київської Русі. Прикметно те, що торгові люди з України, які періодично їздили до Московської держави й зосереджували свою реалізацію предметів ужитку в Москві, Новгороді, Калюзі, Тулі і т. д., часто не зустрічали великої приязні з боку царської митної адміністрації на прикордонні, а тому змушені були розпродувати товари поблизу демаркаційної лінії. Крім того, як доводив Ф. Шевченко, російські купці вели більш активну (наступальну) діяльність в Україні, ніж українські в Росії⁴¹. На той період економічні потенціали Московії та Литви слід вважати міцніше пов'язаними між собою, ніж з Україною.

На таку ситуацію помітно впливав фактор перебування українських земель у складі Речі Посполитої, де Польща була одним з основних експортерів на західноєвропейські ринки, наприклад, хліба. Зокрема, 1618 р. лише через порт у Гданську вивезено жита на 7 млн злотих. У врожайні роки шляхтичі відправляли за кордон хліб на суми до 24 млн злотих⁴². Природно, велику частку експорту становили товари з України, особливо це стосувалося смальцю і поташу⁴³.

Цілком логічно можна припустити, що українські торгові люди – піддані Речі Посполитої до початку Національної революції польською і литовською владними структурами вважалися “своїми”, адже чимало з них були католиками, добре володіли польською мовою. А ось вихідців з московських земель вони розглядали в першу чергу як чужинців-конкурентів і ставилися до їхньої діяльності відповідно. Зі скарги останніх на ім'я Олексія Михайловича ця ситуація виглядала так (1647): “По твоему государеву указу посылают нас, холопей и сирот твоих, твои государевы стольники и воеводы за рубеж в литовские города для твоих государевых вестей и наших для промысликов*. И с нас... в литовских городех берут поборы с наших товаров потому ж, что на своих емлют иные поборы, что оне берут на короля и на Речь Посполитую... С нас емлют поборы вдвое, окроме королевских пошлин, и по многим

⁴¹ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959. С. 400.

⁴² Там само. С. 49, 50.

⁴³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. С. 315, 316.

* Тут йдеться про збір інформації торговцями – як в інтересах государя, так і в особистих комерційних.

городом нас грабят не по вине и урядники и жида мытники по селам и по деревням емлют с нас проезды и бестоки сильно своим умыслом. И как... приедем в королевские города и на панские порубежные города, и оне наши возы розвязывают, и товары наши ценят и с них (українців. – Авт.) со 100-а золотых, а с твоих государевых денег с 17-ти рублев берут по 40-ку алтын”. Проте розовими несправедливими митними поборами, на думку чолобитників, справа не закінчувалася. Далі відбувалося таке: “А так мы те товары свои продавали и купим на те деньги их товаров – воску или иных товаров, и с тех товаров берут по тому ж по 17-рублев тож по 40-ку алтын. А как, государь, выедем в Киев с тем же товары, и в Киеве с того ж товару берут поборы на короля и на воеводу киевского на пана Кишкиевича 2 поборы по тому же, почему индукты берут на короля и Речь Посполита – по 17-ти рублев с королевских денег со 100-а золотых, а с наших 17-ти рублев 40-ку алтын, а преж... сего в Киеве плачивали побор один”. По тричі митні податки збирали з царських торговців як у “польських”, так і “литовських” повітах, чого раніше не було. Збори робилися навіть тоді, коли предмети вжитку не реалізовувалися на тамтешніх ярмарках⁴⁴.

Як бачимо з наведених уривків документа, між купцями названих держав точилася насамперед економічна конкурентна боротьба. Московиті збирали всіляку інформацію як для своєї влади, так і у власних інтересах. Митні податки для них на території Речі Посполитої за короткий час зросли в кілька разів. Цікавим є і той факт, що упорядники видання збірки документів “Воссоединение...” вже для 1647 р. неправомірно визначили українські населені пункти в складі Речі Посполитої як “южные окраинные города Русского государства”⁴⁵.

Говорячи про орієнтованість царського торгового люду в межі володінь Польської Корони, слід виокремити головний осередок як для XVI, так і XVII ст. – Данциг. Саме тут здійснювалися чи не найзначніші торгово-покупні операції та купецькі оборудки⁴⁶. Водночас потрапляння до нього через українські землі неабияк ускладнювалося періодичними військовими конфліктами на них і зниженням комерційного потенціалу⁴⁷. Особливо перешкождали налагодженню економічних і виробничих зав’язків досить часті напади загонів кримських татар і місцеві розбійницькі ватаги. Так, на торговців Я. Федорова та С. Борисова, котрі в липні 1639 р. їхали в Белгород з “литовських земель”, у Бобельських яругах напало понад 30 татар, побили їх, пограбували, а одного

⁴⁴ 1647 г. –Челобитная русских купцов царю Алексею Михайловичу с жалобой на польских урядников и мытников, взимающих с них на Украине различные поборы сверх королевских пошлин // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 482–483.

⁴⁵ Там же. С. 482 (примітка).

⁴⁶ *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. T. 1: Rozwój handlu i polityki handlowej. Warszawa, 1958. S. 40.

⁴⁷ *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. Москва, 1959. С. 125–128; Його ж. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930.

з “товаришів” повезли з собою⁴⁸. Про масові тогочасні побиття, “помордовання”, пограбування та вбивства купців грабіжниками свідчать інші писемні джерела⁴⁹.

В межах контрактної системи, що чітко оформилася в другій половині XVI ст. і активно функціонувала в першій половині XVII ст. на шляху через українські землі до Гданська, в умовах міжнародного кредитування угодами чітко обумовлювалися терміни й обсяги поставок партій товарів. Будь-яке порушення договірних нормативів, навіть затримка на один день чи псування частини продукції, могли призвести до судових позовів і штрафів.

Варто також зазначити, що в окремих галузях української та польської міжнародної торгівлі існували своя специфіка та регіональна зкорегованість. Зокрема, серед поставок зерна з Польщі за кордон на межі XVI–XVII ст. домінувало жито (до 90%)⁵⁰. В той же час з України вивозилася переважно пшениця. Своєрідна ситуація в цьому контексті склалася на “хліборобській” Волині. Адже тут через збідніння місцевого населення та відсутність великих міст існував досить низький попит на збіжжя, хіба що Запорожжя дещо поліпшувало справу, закупаючи частину товарного хліба. А тому фільваркове господарство, особливо можновладців, орієнтувалося на потреби закордонних ринків, і в першу чергу Польщі⁵¹.

Поставки на міжнародний ринок у Гданськ тієї чи іншої продукції, зрозуміло, визначалися комерційними інтересами. Так, навесні 1624 р. лашт жита тут оцінювався в 36 злотих, а пшениці – ледь не вдвічі дорожче. Конфлікти через гроші та різного виду обмани ставали при цьому досить типовим явищем⁵². Схожа тенденція спостерігалася при вивозі хліба з Київщини в 40-х роках XVII ст.

У різні способи і манівцями численні експортери худоби з Брацлавщини, Київщини, Поділля та Волині намагалися обійти митниці, щоб не сплачувати податки⁵³. На думку О. Сидоренко, на середину XVII ст. поставки худоби з

⁴⁸ 1639 г., юлія 29. Грамота белгородского воеводы П. Пожарского чугуевскому воеводе П. Щетинину о нападении татар на украинских купцов, ехавших для торга из г. Гадяча в Белгород // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 281. На нашу думку, виходячи з прізвищ постраждалих, то були росіяни, які торгували в м. Гадяч.

⁴⁹ РГАДА, ф. 210: Белгородський стіл, стп. 83, арк. 648; Севський стіл, стп. 124, арк. 440–445.

⁵⁰ *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Т. 1. S. 34–35.

⁵¹ *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Київ, 1963. С. 145.

⁵² 1624 р., березня 4. Володимир. – Скарга Якуба Чарнецького, фактора Якуба Лисаковського, на гданських купців Ануса Гейне і Лоренса Янча про обман під час закупівлі в нього привезеного до Гданська зерна і порушення торгових зобов’язань, що стало причиною звинувачення Чарнецького у нечесності, ув’язненні і конфіскації його майна // Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990. С. 272–275.

⁵³ *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–XVII ст.). Київ, 1992. С. 180.

Подніпров'я за кордон досягли таких розмірів, що їх не могли унеможливити навіть потрясіння Національної революції⁵⁴.

Вигідним предметом торгівлі за кордоном при використанні лісових багатств слід вважати виробництво поташу й попелу, що насамперед пояснювалось порівняно легким способом транспортування навіть на великі відстані та швидким зростанням цін на них. Наприклад, у 60-х роках XVI ст. лашт* волинського попелу в Гданську оцінювався в 34 злотих, а в 20-х роках XVII ст. (поблизу цього міста) вже у 576 злотих⁵⁵. Навіть коли врахувати девальвацію злота за цей проміжок часу в 3-4 рази, то зростання ціни цілком очевидне. Активними постачальниками лісової продукції на зовнішніх ринках були Овруцьке, Канівське, Корсунське, Білоцерківське та Богуславське староства, що на кінець 30-х років призвело до значних скорочень угідь⁵⁶. Причому в межах Речі Посполитої українським шляхтичам надавалося право безмитного постачання цієї продукції на зовнішній ринок. Такий дозвіл зафіксував артикул Литовського статуту 1566 р. “О неданье мыта шляхте”: “...на водах, на дорогах, то есть сухим путем и водным... спущати и продавати...”⁵⁷. Зокрема, вигідність реалізації поташу на зовнішніх ринках, таких, як Гданськ, подеколи перетворювалась на реальний чинник провокування оформлення міжстанових профільних спілок, наприклад, шляхетсько-міщанських⁵⁸. До такого виду української торгівлі масово долучалися й німці, вихідці з Пруссії⁵⁹. Значну частину лісоматеріалів водними шляхами (Прип'ять, Стир) сплавляли спочатку до Луцька, а від нього вона йшла на Захід. Кияни нерідко рухались Дніпром, а потім через Могилів добиралися до Риги. Десятки бочок поташу по Дніпру в 30-х роках XVII ст. переправляли магнати Вишневецькі⁶⁰.

Цілком очевидно, що Московське князівство на той час у цій справі відігравало другорядну роль.

В угодах про постачання поташу, як правило, конкретно зазначалися зацікавлені особи (купець і продавець), місце доставки й її термін, а також обумовлювалися деякі інші деталі, наприклад, додаткова оплата в разі збільшення обсягів чи зміни якості⁶¹.

⁵⁴ Там само. С. 181.

* Лашт – від нім. Last (тягар, вантаж) дорівнював близько 2,1 тис. кг.

⁵⁵ Архив ЮЗР. Киев, 1890. Ч. 7. Т. 2. С. 317; Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. Т. 5. S. 120.

⁵⁶ Źródła dziejowe. Т. 5. S. 131–137.

⁵⁷ Временник Московского общества истории и древностей российских. Москва, 1855. Кн. 23. Разд. 2. С. 28–29.

⁵⁸ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 402 зв.

⁵⁹ Сидоренко О. Ф. Назв. праця. С. 160, 161.

⁶⁰ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР), ф. І, № 4104, арк. 256; № 3427.

⁶¹ 1624 р., липня 2. Люблін. – Контракт між Данилом Стрибилем і белзьким воеводою Рафалом Лещигським на виготовлення і доставку поташу з маєтків Стрибиля до м. Межиріча // Торговля на Україні... С. 275–276.

Базисною економічною продукцією як в Україні, так і Московії був тютюн. Стратегічне ставлення до нього з боку влади протягом усього XVII ст. практично не змінювалося. Потрапивши в XVI ст. до Європи, насамперед до Іспанії, ця культура поступово поширилась в інших країнах – Індії, Індонезії, Японії і т. д. Приблизно тоді, а саме на початку XVII ст., тютюн почали використовувати в Україні. Виникнення ж тютюново-махоркової промисловості (у вигляді “фабрик”) у Московській державі відставало від західноєвропейських країн (Англія, Нідерланди) ледь не на століття. Навіть Україна випереджала її в цій сфері, адже перше підприємство такого типу виникло в Охтирці (Слобожанщина) 1718 р. У зв’язку з цим реалізація тютюну, як, утім, і спиртних напоїв, від самого початку зумовила гостру конкурентну боротьбу на внутрішніх і зовнішніх ринках, тенденцію до монополізації цієї галузі Московією та Варшавою. З українських земель йшов на експорт тютюн не лише власного виробництва, сюди його також поставляли з Молдови, Волощини, навіть з Туреччини⁶².

На відміну від Речі Посполитої, відповідно й Україні, московська влада намагалася заборонити курити, або як тоді казали, “пити тютюн” серед свого населення. Проте попит на нього не знижувався, аж поки кремлівський уряд не видав спеціальний указ 1634 р. із суворою заборорою на його вживання. Основна мотивація цього заходу полягала нібито в небезпеці виникнення пожеж через недопалки та шкідливості здоров’ю громадян. Як зазначив Адам Олеарій, порушників закону очікували суворі фізичні покарання, штрафи, навіть заслання до Сибіру. Проте істинна причина, вочевидь, полягала в іншому. Так, Юрій Крижанич вбачав її у занадто великих витратах валюти з експортування тютюну⁶³. Водночас його реалізація на внутрішніх ринках, при введенні державної монополії, почала давати казні величезні прибутки. На середину XVII ст. тютюн на законодавчому рівні визначався як “заповідний товар”. Особи, які кілька разів порушували указ про заборону тютюнової торгівлі, підлягали різним покаранням: їх катували, били “на козлі”, відправляли в заслання, їм відрізали ніс, “чтоб на то смотря, иным так не повадно было так делать”. Причому покарання поширювалися не лише на “литовських людей”, а й на росіян та іноземців⁶⁴.

Однак, незважаючи на суворі попередження й можливі жорстокі наслідки, російський люд таємно продовжував палити. Постачання значних партій тютюну нелегально тривало з України⁶⁵.

Вигідність купівлі-продажу тютюну зумовлювалася кількома обставинами: по-перше, порівняна компактність продукції полегшувала її доставку

⁶² Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. Вид. 2. Львів, 1990. С. 213.

⁶³ Русское государство в половине XVII в. Москва, 1859. Ч. 1. С. 55–57.

⁶⁴ Соборное уложение 1649 года. С. 254–257.

⁶⁵ 1649 г., февраля 6. – Отписка бобринского воеводы К. Ушакова в Разрядный приказ о вывозе русскими купцами в украинские города хлеба и меда и о переходе беглых русских людей на Украину // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. Москва, 1954. Т. 2: 1648–1651 годы. С. 131.

до місця призначення в значних обсягах; по-друге, цінність товару забезпечував практично необмежений попит у росіян; по-третє, довгі й широкі прикордонні смуги з боку Росії з часто не відрегульованою належним чином митною й охоронною службами (наприклад, на Степовій зоні) полегшували проникнення контрабанди; по-четверте, підкупність посадовців різних рангів і їхня зацікавленість у хабарах обумовлювали прокладання стабільних шляхів для нелегальних постачань, і не лише “заповідних”, а й дозволених товарів з метою несплати податків. Навіть тоді, коли контрабанда була пов’язана із великими ризиками, можливі надприбутки покривали будь-які фізичні чи фінансові витрати. Адже російське населення й таверни потребували постійних надходжень тютюну й спиртних напоїв.

Протягом першої половини XVII ст. масовий контрабандний вивіз горілки та тютюну з України до Московської держави тривав, на думку О. Сидоренко, тому, що наявних адміністративних сил було недостатньо його зупинити, тим паче, що купці-контрабандисти уникали зустрічей із контролерами⁶⁶. Навіть воеводи розводили руками від неспроможності протистояти цьому. Так, 17 серпня 1621 р. путивльські воеводи В. Туренін і С. Собакін сповістили в Розрядний приказ, що сторожа безсила заборонити провіз продукції з “литовських” міст у російські і в зворотному напрямі, бо торговці переміщаються бродами, полями, “пустими дорогами”, тобто безконтрольними місцями, а також “покладчи новые ж дороги”. А тому “и заповедных, государь, товаров, которых по твоему государеву указу в литовские города пущать не велено, нам, холопом твоим, ныне уберечь немошна от тех же полевых дорог”⁶⁷.

Стратегічно особливо важливим товаром, що йшов на експорт, була селітра, котра повсюдно використовувалася при виготовленні пороху. Їй приділялися надпильна державна увага та контроль як у Московському князівстві, так і Речі Посполитій. Так, король Владислав IV універсалом від 10 січня 1643 р. підтвердив усі попередні заборони на продаж цієї продукції за кордон без офіційного дозволу. При цьому він зауважив, «що хоча є закон, щоб ніхто не смів вивозити селітру з королівства, про що ми неодноразово наказували оголосити нашими суворими універсалами, знаходяться такі люди, котрі, незважаючи ні на закон, ні на наші універсали, наважуються крадькома і незвичними шляхами вивозити селітру в Москву і через Велике князівство Литовське в королівство (Швецію. – *Авт.*) і до Риги»⁶⁸. Цим же універсалом заборонялося вивозити селітру з України. Як правило, дозвіл на розробку

⁶⁶ Сидоренко О. Ф. Назв. праця. С. 142.

⁶⁷ 1621 г., августа 17. – Отписка путивльских воевод В. Туренина и С. Собакина в Разрядный приказ о том, что торговые люди ездят из Рыльска на Украину и из украинских городов в Рыльск мимо Путивля “полевыми дорогами” // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 17, 18.

⁶⁸ 1643 г., января 10. – Универсал короля Владислава IV о запрещении вывоза селитры из Украины в Русские и другие государства // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 249–350.

селітри отримували наближені до королівської особи можновладці. Наприклад, 1621 р. відповідного змісту грамоту від короля отримав його комірник Бартоломей Обалковський з дозволом організувати промисел «у всій землі Київській, і по всій тамошній Україні, в диких полях Белгородських, Очаківських, Путивльських, коло Муравських шляхів татарських і коло річок Псла, Ворскли, Орелі і по всіх диковинах, де б лише знайшлися придатні до вироблення селітри городища, могили й інші місця»⁶⁹. Контролером – «адміністратором українських селітр» у середині 30-х років був Ян Білобоцький-Павлович.

Протягом означеного періоду московський уряд намагався підпорядкувати собі не лише ввіз і вивіз за кордон спиртних напоїв, але й солі, що безпосередньо позначалося на торгових людях з України. Проте контролювати цей процес до кінця не вдавалося. Так, белгородський воевода А. Тургенев через Посольський приказ сповістив государю 19 квітня 1638 р.: «литовські люди» приїждять у великій кількості «с солью и с ыными товары безперестанно. А иные, государь, приезжают тайна с вином». Причому українці, приїжджаючи в Белгород і Белгородський повіт, йдеться в документі, «покупают всякой хлеб, и мед, и всякие товары тайна, и свои товары продают безъявочна». Прикметно те, що воевода порубіжні міста Путивль, Рильськ і Севськ однозначно визначає «украинными». До прибулих торговців, «для обереганья от всякого дурна», були приставлені стрільці «с переменами для всяких воровских статей»⁷⁰.

Отже, вже наприкінці 30-х років в окремих містах Московії спостерігався масовий постійний приїзд торгового люду з України. Причому ним активно здійснювалася контрабандна реалізація «тайної» продукції. Лише за лютий–грудень 1647 р. протокольний запис Курської митниці зафіксував купців з Гадяча, Глухова, Сосниці, Ічні, Ромен.

Цікавим аспектом у торговому обміні між Україною та Московською державою слід вважати вивіз книг з українських теренів й їхній продаж у російських містах. Так, «відписка» рильського воєводи О. Щербатова в Розрядний приказ 1631 р.* зафіксувала надходження з українських земель через Путивль і Рильськ до Москви книг місцевого друкування протягом 1628–1631 рр. Зокрема, серед них значилися «Євангеліє учительное кирилового складу» вчителя Львівської братської школи Кирила Ставровецького (Транквіліона) та «Маргарит». Прикметним у документі є те, що землі Чернігівщини, книги, надруковані в Україні, і киянина, «торгового чоловіка»

⁶⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ, 1995. Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С. 219.

⁷⁰ 1638 г., апреля 19. – Отписка белгородского воеводы А. Тургенева в Посольский приказ о необходимости построить в Белгороде гостинный двор для “безперестанно” приезжающих украинских купцов // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 212–213.

* Упорядники збірки документів датували “відписку” 1630 р., хоча з її змісту стає очевидним: мова йде про 1631 р.

Сапронкова, названо «литовськими». При цьому чітко простежується тенденція скуповування друкованих і рукописних творів і відправлення їх «государю в Москву»⁷¹.

На означеному відрізку часу населення українських земель, не маючи єдиної національної держави, як, утім, і Німеччина, тим не менш мало великий потенціал у зв'язках з європейськими країнами. Це зумовлювало надходження сюди срібних і золотих монет з Голландії та Іспанії. Певну специфіку мала торгівля із Францією, адже в ній був поширеним обмін товару на товар. Головним чином французькі неогоціанти власні і колоніальні вишукані тканини, золотий і срібний посуд, сукно та галантерею обмінювали на українську сільськогосподарську продукцію, а це, зрозуміло, зменшувало надходження валюти⁷².

Торгівля Московської держави з Наддніпрянщиною займала більш вагомe місце, ніж, скажімо, з західноукраїнськими землями. Хоча, наприклад, зі Львовом вона мала вже ледь не стабільний характер. З різновиду товарів, що масово надходили на ярмарки міста, очевидно, слід виділити різного виду хутро, яке у Львові активно скуповували й зарубіжні купці. Значним попитом користувався й шкіряний одяг, явно «московського» походження. Звідси їх поставляли на численні ярмарки Західної України⁷³. У зворотному напрямі, на Москву, відправляли партії східних спецій та фруктів. Західноукраїнські й польські купці десятками їздили до російської столиці вже на початку XVII ст., товару з собою набирали на кілька тисяч злотих, іноді навіть від 10 до 360 тис.⁷⁴

У березні 1649 р. царський уряд сповістив Б. Хмельницького про спрощення вимог до українських торговців і полегшення митних зборів, на що володар булави відповів взаємністю і дозволив «вільну» реалізацію російської продукції на підлеглий йому території, включаючи Київ.

Тому протягом першої половини XVII ст. формувалися дві різні (у напрямках, головних економічних осередках, номенклатурі продукції, ставленні учасників і модераторів до купівлі-продажу) системи зовнішньої торгівлі – «московська» та «річпосполитська». До складу останньої входили і українські землі, на яких велась дещо специфічна торгівля, зумовлена регіональними особливостями та природним потенціалом. Як засвідчили історичні джерела та дослідження, між торговими людьми України і Московської держави вівся перманентний товарообіг, на який час від часу неабияк впливали гостра конкурентна боротьба, суперечки, а то й відверте протистояння (у формі всіляких заборон, суворих погроз, конфіскації продукції, фізичної розправи тощо).

⁷¹ 1630 г., декабра 12. – Отписка рыльского воеводы О. Щербатова в Разрядный приказ с извещением о посылке в Москву для просмотра книг, напечатанных в украинских типографиях // Воссоединение Украины с Россией... Т. 1. С. 90–92.

⁷² Чуткий А. Нариси з економічної історії України. Київ, 2015. Кн. 2: Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). С. 257.

⁷³ Ковальський Н. П. Связи западноукраинских земель с Русским государством: вторая половина XVI–XVII вв.: Дисс. ... канд. ист. наук. Львов, 1958. С. 371–386.

⁷⁴ Там же. С. 410–416.

Прикметно те, що в Росії українців того періоду часто називали «литовцями», «черкасами». Проте найбільшу протидію з боку царського уряду, виходячи із засад меркантилізму, зазнавали не вони, а спочатку голландці, німці, частково італійці, у 30–40-х роках до них долучили англійців і деяких інших представників іноземного купецького капіталу. Для прибулих «гостей», включаючи українців, як правило, відводилися найменш придатні для реалізації продукції торги й ярмарки, неабияк обмежувалася їхня присутність у великих містах (наприклад, Москві, Архангельську і багатьох інших), та й то за особливих (спеціальних, часто індивідуально спрямованих) розпоряджень чи указів вищої влади. З певною регулярністю як московиті, так і українські торговці з'являлися на ринках західноєвропейських і східних країн, при цьому чітко визначаючись у спеціалізації постачання конкретної продукції. Враховуючи широкий представницький склад учасників купівлі-продажу різноманітної продукції від України, формати та зміст такої торгівлі, слід вважати, на нашу думку, її більш демократичною, ніж «московську» та польсько-литовську. Серед найважливіших економічних осередків, які найбільш повно визначилися в Московії, слід виділити Архангельськ, Москву, Астрахань, Новгород, Псков, Курськ, а в Україні – Київ, Ніжин, Ромни, Стародуб, Путивль. В них розміщувалися гостинні двори та саме від них йшло розгалуження торгових шляхів, спрямованих на зарубіжжя.

Oleksandr Hurzhii

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Chief Research Fellow,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

oleksandrgurzij003@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

б) Простір повсякдення, культури і духовності

Олена Русина

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
erusina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

РАДЗИВІЛЛІВСЬКА РЕЗИДЕНЦІЯ ОЛИКА: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО МОДЕРНУ

Як відомо, центром радзивіллівських володінь в Україні упродовж чотирьох століть була Олика – колись пишна магнатська резиденція, а нині селище міського типу (Ківерцівського р-ну Волинської обл.), із суцільно занедбанними архітектурними пам'ятками. Донедавна цей стан будівель, у певному сенсі, корелював зі станом Радзивіллів у українській гуманітаристиці: дослідники повністю ігнорували згадану тематику¹.

Це, звісно, було спадщиною радянських часів, коли пам'ять про Радзивіллів стиралася навіть на топографічному рівні; їх потрактовували лише як визискувачів місцевого «трудящого населення»² і взагалі не зважали на їх внесок у розвиток культури³. При цьому якщо у «Радянській енциклопедії історії України» самим Радзивіллам було присвячено принаймні кількадесят рядків (звісно, з акцентом на участі цих князів у «шляхетсько-католицькій агресії» та «поневоленні українського, російського і білоруського народів»), то про давню історію Олики там взагалі не йшлося – подавався тільки сюжет про «Олицьку першотравневу демонстрацію 1934 р.», організовану Комуністичною партією Західної України, яка, зрозуміло, «відіграла значну роль у

¹ Порівн.: *Кохнович В. А.* Изучение Радзивиллов в современной белорусской и украинской историографии // *Вестник Беларускага дзяржаўнага універсітэта*. Сер. 3. 2011. № 2. С. 15–18

² *Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область*. Київ, 1970. С. 546.

³ Симптоматично, що про Радзивіллів майже немає згадок у новітній «Історії української культури»; якщо ж, скажімо, звернутися до класичного огляду пам'яток вітчизняного мистецтва пера Григорія Логвина, то й тут впадає в око та сама «неуважність»: наприклад, у «величезному костелі», збудованому в Олиці Альбертом (Альбрехтом) Станіславом Радзивіллою (1640 р.), він помітив хіба що «чимало різьблених надгробків» (*Логвин Г. Н.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ, 1968. С. 174), та й самі ці надгробки розглядалися радянськими мистецтвознавцями лише як демонстрація «нестримної магнатської пихи» (*Любченко В. Ф.* Львівська скульптура XVI–XVII століть. Київ, 1981. С. 133).

боротьбі трудящих Західної Волині за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною»⁴.

Зміни наукових пріоритетів позначились лише у 2000-х роках, коли по-стали перші праці, присвячені Олиці у давнину та ролі Радзивіллів в історії Волині⁵. До наукового обігу було запроваджено низку інвентарів олицького замку (хай і з прикрими помилками у коментарях, переважно з царини геральдики та генеалогії)⁶. Менше пощастило дотичним цієї тематики наративним пам'яткам – передовсім, мемуаристиці та щоденникам, які залишаються практично невідомими українським фахівцям.

Утім, саме ці матеріали, окрім іншого, коригують або уточнюють дані стосовно конструктивної діяльності на олицьких теренах. За приклад тут може правити поширена у літературі думка про реконструкцію олицького замку Альбертом Станіславом Радзивіллом у 1640 р. В основі цих уявлень – напис на плиті, колись вмонтованій над в'їздом до замку, зі зверненням про заступництво до небесних сил (передовсім, до архангела Михаїла⁷) і датою: «липневі календи» 1640 р.

Звісно, немає нічого неймовірного у припущенні, що Радзивілл прикрасив цією плитою в'їзну браму замку з нагоди закінчення його перебудови. Однак слід зважати на те, що у 1640 р. князь занотував у своєму щоденнику лише завершення та освячення олицького храму св. Трійці. Крім того, у липні 1640 р. Альберт Станіслав гостював у свого друга Станіслава Конєцпольського і з захопленням описав у щоденнику красу шойно зведеного гетьманом палацу у Підгірцях⁸; було б дивно, якби у цьому контексті він не згадав про

⁴ Радянська енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 1971. С. 286, 498–499.

⁵ Терський С. В. Олика: Історичний нарис. Львів, 2001; Минуле і сучасне Волині та Полісся. Вип. 18: Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Луцьк, 2006.

⁶ Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 р. // Вісник Львівського університету: Серія мистецтво. 2003. Вип. 3. С. 301–331; Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Збірник документів / Збір. і підг. до друку В. Александрович. Луцьк, 2007.

⁷ Зауважимо, що, згідно з описами XVII–XVIII ст., кам'яна статуя архангела Михаїла з мідяними позолоченими крилами височіла над входом до олицького замку (Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 52, 90, 116). Цей святий покровитель, у чиє “управління” передав замок Альберт Станіслав Радзивілл написом на згаданій плиті, патронував родову резиденцію не одне століття: у самий переддень Першої світової війни Ст. Томкович бачив „постать св. Михаїла великого розміру, але без крил, з відламанними руками, грубої каменярської роботи” на замкових валах (Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. T. 3. Zesz. 1. Kraków, 1923. S. 9). Схоже на те, що його вважали не лише покровителем замку, а і патроном Олики та оличан: у 1629–1630 рр. декілька тамтешніх міщан вписали своїх рідних у пом'яник київського Михайлівського монастиря (De-Bumme E. И. Древний помяник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII в.) // Чтения в Историческом обществе Несторалепописца. Киев, 1904. Кн. 18. Вып. 1. Отд. 3. С. 68–69).

⁸ Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 33–34.

тільки-но завершену реконструкцію власної резиденції. Скидається на те, що плита над в'їздом до замку постала як елемент його декорування перед пишними урочистостями, пов'язаними з освяченням збудованого князем собору (серпень 1640 р.)⁹; можливо, не без символізму є й те, що «липневі календи» означають 1 липня, коли Альберт Станіслав святкував свій день народження: прохання про небесне заступництво для своєї домівки у такий день виглядає доволі природним.

Записки іншого Радзивілла, Михайла Казимира, стають у пригоді при з'ясуванні питання про початок ремонтних робіт у XVIII ст. Замість формулювання гіпотез¹⁰ дослідникам варто було б ознайомитись із щоденником князя, котрий у травні 1740 р. занотував, що в Олиці «старий замок зруйнували, а я наказав по-новому ремонтувати»; за рік на честь відновлення олицького замку князь заклав у його підвалини позолочену срібну таблицю¹¹.

Як би там не було, нині радзивіллівська Олика привертає дедалі більшу увагу фахівців-гуманітаріїв – однак розглядається ними скоріш як архітектурний комплекс, аніж як локальний культурний осередок зі своїми традиціями, які формувалися упродовж декількох століть. Їхні основи були, вочевидь, закладені за часів першого олицького ордината Станіслава Радзивілла Побожного (1559–1599 рр.). Відомо, що він здобув чудову освіту у Лейпцігському університеті, вільно спілкувався багатьма мовами, писав, перекладав і видавав релігійні твори (зокрема, «Апологію Флорентійського собору» Геннадія Схоларія, а також чимало подорожував Західною Європою, вшановуючи тамтешні католицькі святині. При цьому князь, хоч і займав кілька важливих державних посад, сторонився політичної діяльності, віддаючи перевагу духовному самовдосконаленню й філософському спогляданню життя.

Станіслав був ревним католиком, котрий, як і його брати, замолоду пішов шляхом ревізії й прямого знищення «еретичної» спадщини батька-протестанта – першого «князя на Олиці й Несвіжі» Миколая Радзивілла Чорного, якого вважають будівничим олицького замку¹². І якщо брати князя, Юрій (Єжи) і Миколай Христофор на прізвисько Сирітка, активно сприяли укладенню

⁹ Там само. С. 43.

¹⁰ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 28.

¹¹ Zielińska T. Wiąż rodowa domu radziwiłłowskiego w świetle diariusza Michała Kazimierza Radziwiłła "Rybeńki" // *Miscellanea historico-archivistica*. T. 3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. Warszawa; Łódź, 1989. S. 182; Карліна О. Документи "Архіву Радзивіллів" як джерела з історії Волині XVIII–XIX ст. // *Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 288.

¹² Утім, предмети побуту цього славетного представника родини Радзивіллів високо цінувалися його нащадками: скажімо, у заповіті його онука Альберта Станіслава Радзивілла серед розмаїтого дорогого начиння виокремлено дванадцять позолочених тарілок, які належали дідові (*Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 3. Warszawa, 1980. S. 456).

Берестейської унії 1596 р., то Станіслав у 1598 р. підписав у Луцьку звернення до короля й сенату волинських шляхтичів, які вітали об'єднання грецької церкви із римською, вихваляли духовних осіб, причетних до унії, й просили запровадити серед уніатів григоріанський календар¹³.

Чимало рис батькової вдачі успадкував його син Альберт Станіслав (1593–1656 рр.), котрий понад три десятиліття обіймав уряд канцлера Литовської держави. Попри зайнятість, князь нерідко відвідував Олику, перетворюючи її на резиденцію, гідну його посади й титулу. Він збудував тут величний костел св. Трійці й відкрив школу академічного типу (колегіум) та семінарію. Про добру славу олицької академії згадував у своєму творі «Полонія» Шимон Старовольський; згодом вона еволюціонувала у рядову парафіяльну школу¹⁴.

Відомо, що бібліотечне зібрання колишньої олицької академії, придбане передостаннім олицьким ординатом Фердинандом Радзивіллом (1834–1926 рр.) і знищене за радянських часів, нараховувало близько шести тисяч томів і містило чимало цінних стародруків і рукописів¹⁵. Натомість про бібліотеку в замку практично немає інформації, крім поодиноких згадок у джерелах. Скажімо, за часів Альберта Станіслава Радзивілла нею опікувався його служебник Станіслав Казимир Токарський, котрий згодом став першим біографом князя й переклав польською мовою його латиномовний щоденник¹⁶. Інший, не менш знаменитий представник роду Радзивілів – згаданий вище Михаїл Казимир на прізвисько Рибонька (1702–1762 рр.) – зробив для олицької книгозбірні копію свого щоденника, котрий вів понад 30 років (це був ошатний том in folio, котрий нараховував понад 2 тис. сторінок)¹⁷.

Без сумніву, початки бібліотеки в олицькому замку сягали часів Станіслава¹⁸ й Альберта Станіслава Радзивілів. Останній, як свідчать його записки, поринав у книжки за будь-якої нагоди. Особливо сприяло цьому неквапне життя в Олиці, де він щороку відновлював душевну рівновагу після

¹³ Характерно, що паралельно Станіслав Радзивілл повністю “забув” про те, що його батько був протестантом: в укладеному того-таки року заповіті, звертаючись до своїх дітей, він називає католицизм вірою, “в якій предки наші були й померли” (*Ворончук І.* Життєві пріоритети князя Станіслава Радзивілла // *Минуле і сучасне Волині та Полісся.* Вип. 18. С. 36; *Chowańska E.* Testament Stanisława Radziwiłła // *Białostockie Teki Historyczne.* 2012. Т. 10. С. 262.

¹⁴ *Русина О.* Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла. С. 31, 43–44.

¹⁵ *Tomkiewicz S.* Olyka. S. 14.

¹⁶ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. Т. 1. Warszawa, 1980. С. 36–37; *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki: W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu. Poznań, 1965. С. 74.

¹⁷ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki... С. 133.

¹⁸ Це, зокрема, стверджується в енциклопедичному виданні “Велике князівство Литовське” – хоча й без будь-яких посилань на джерело інформації: “Книгозбір в Олиці був створений С. Радзивіллом, відомим поліглотом і бібліофілом, братом М. Х. Радзивілла Сирітки” (*Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.* Мінск, 2007. Т. 1 (А–К). С. 330).

столичної метушні. Так, на зламі 1633–1634 рр., перебуваючи у своїх волинських маєтках, князь віддавався ловам та читанню, «відпочинку і роздумам». У травні 1634 р., як занотує Альберт Станіслав, він «упродовж цілого місяця відвідував свої фільварки і проводив час у товаристві друзів, за читанням чи на полюванні». Однак Радзивілл не просто гаяв час. Уже наступного місяця, у день св. Яна, він, виконуючи заповіт свого олицького пробоща й біскупа суфрагана луцького Франциска Заєрського¹⁹, відкрив згадані вище колегіум і духовну семінарію, запросивши туди викладачів із Кракова²⁰; існування цих установ було затверджено королем Владиславом IV і сеймом у 1638 р.²¹

У наступному 1635 р. Альберт Станіслав завершив свою працю «Дискурс набожний». Вочевидь, це сталося в Олиці: саме там 5 серпня 1635 р. канцлер присвятив її своїй сестрі Кристині – абатисі несвізького монастиря бенедиктинок. За місяць, у вересні 1635 р., Радзивілл заклав кутовий камінь олицького собору св. Трійці, котрий через п'ять років став справжньою окрасою Волині; у жовтні ж він «майже весь місяць тишив себе ловами й читанням»²².

Водночас він усіляко заохочував до цього заняття людей зі свого оточення. За спогадами Ст. Токарського, князь не відволікав від читання слугу («казав сидіти й читати») навіть у разі потреби відрядити його куди-небудь у справах – замість цього він шукав «іншого з покойових»²³. Так, вочевидь, зростали лави «книголюбів»; з'явився завдяки князю й тубільний знавець іноземних звичаїв: це був візниця з містечка Крупи, відправлений Радзивіллом до Франції з цугом коней, подарованих одному тамтешньому маркізові; на батьківщину він повернувся у почті Людовіки Марії²⁴.

Як стверджує той-таки Токарський, Альберт Станіслав дбав не лише про духовне здоров'я своїх підданих, привчаючи їх до читання та зводячи у своїх волинських володіннях католицькі храми (окрім Олики, у 1630-1640-х роках вони постали ще й в Крупі та Казимирові). Фізичне здоров'я челядників також не проходило повз його увагу: хто б не захворів – слуга, покойовий, гайдук, кухар, візниця – князь щоденно розпитував свого доктора про його стан. А перебуваючи у Вільно, Радзивілл навіть створив там щось на кшталт витверезника, де шляхтичеві під чаркою давали змогу виспатись до ранку²⁵.

¹⁹ Див. щодо нього: *Бліндер С.* Францишек Ксаверій Заєрський – фундатор Олицького колегіуму // *Феномен мультикультурності в історії України і Польщі: Матеріали міжнародної наукової конференції.* Харків, 2016. С. 122–129.

²⁰ Слід також мати на увазі, що за два роки до цього Альберт Станіслав виділив кошти на заснування єзуїтського колегіуму в Пінську; згодом саме пінським єзуїтам, згідно із заповітом князя, написаним незадовго до смерті, мав бути передаваним на зберігання його щоденник.

²¹ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. I. S. 64, 380–381.

²² *Ibid.* S. 466–467.

²³ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. S. 73.

²⁴ *Ibid.* S. 80.

²⁵ *Ibid.* S. 78–79.

Можна сказати, що Альберт Станіслав, відомий також своїми щедрими пожертвами бідному простолюду²⁶, плекав традиції своєрідного «соціального захисту» й добродійності, закладені ще його батьком Станіславом: той створив в Олиці шпиталь св. Хреста, двері котрого були відкриті не тільки для католиків – головне, аби людина жила «побожним життям»²⁷. Симптоматично, що ті самі традиції панували в Олицькій ординації й на початку ХХ ст.: згаданий вище Фердинанд Радзивілл запровадив тут безкоштовне медичне обслуговування і право на безкоштовне житло та щомісячну пенсію по двадцяти роках праці в його господарстві²⁸.

Звісно, можна по-різному оцінювати елементи тягlosti в розвитку олицької резиденції Радзивіллів, однак поза сумнівом є те, що Альберт Станіслав створив у ній середовище, комфортне не тільки для господаря – хай і доволі крихке з огляду на назрівання у країні революційної ситуації. Про ті часи ностальгічно згадував уже не раз цитований Ст. Токарський: як «перед козаччиною» князю накривали вечерю під тінистою липою, а він, «подеколи не маючи гостей, oprіч ксьондза пробоща й олицького каноніка», казав грати й співати, а молоді й слугам – бігати й кидати у кільце списа²⁹.

Токарський стояв і у витоків місцевої міфології, перетворивши Альберта Станіслава ледь не на святого й записавши пов'язані з ним «знамення» (зокрема, ті, що провіщали князеву смерть) та видіння (скажімо, явлення його покійної дружини)³⁰. Сам князь також фіксував у своєму щоденнику розмаїті

²⁶ Oprіч іншого, зберігалася пам'ять про пишні богослужіння по четвергах, які за часів канцлера влаштовували в олицькому костелі; після них до замку прямували нужденні. Там їх «садили при кількох столах, розносили їм їжу й після щедрого подаяння відпускали. За життя князя, котрий особисто дбав про гостей, їх бувало по двісті осіб на тих християнських учтах» (*Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. Warszawa, 1985. S. 172–173*).

²⁷ *Бірюліна О.* До історії олицького шпиталю Святого Хреста // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Вип. 18. С. 75.* Зауважимо, що у цій публікації не враховано фундаційний акт на шпиталь, виданий Станіславом Побожним у 1593 р.; його оригінал зберігається нині у варшавському Головному архіві давніх актів (*Radziwiłłowie herbu Trąby. Warszawa, 1996. S. 60. № 51*), як і пізніший список (*Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła // Białostockie Teki Historyczne. 2012. T. 10. S. 251, przyp. 32*).

²⁸ *Radziwiłł M.* One of the Radziwiłłs. London, 1971. P. 10–11.

²⁹ *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. S. 77. Про популярність такої форми відпочинку свідчить те, що цим «спортом» охоче займався Януш Радзивілл – як у молоді роки, так і за часів свого фактичного гетьманування (у таборі під Речицею у вересні 1649 р.) (*Wisner H. Lata szkolne Janusza Radziwiłła // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1969. T. 14. S. 193*); захоплювався ним і його кузен Болеслав (*Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): Mechanizmy patronatu. Warszawa, 2001. S. 270). Століттям пізніше, при дворі Михайла Казимира Радзивілла Рибоньки, це була також розвага для шляхетних дам (*Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. S. 155).

³⁰ *Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 1. S. 48; *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. S. 79, 80. Схожий переказ, пов'язаний із хоругвою Альберта Станіслава, наводить Ю. Крашевський (*Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. S. 173*).

«знаки, варті занотування»³¹, й міфологізував власне життя. Згадаймо хоча б епізод 1637 р., коли Януш Радзивілл попросив щойно овдовілого Альберта Станіслава сосватати йому Катерину Потоцьку, а той вирішив сам зробити їй пропозицію, покликаючись на явлення уві сні Божої Матері³². У цьому зв'язку акцентуємо те, що Альберт Станіслав вважав Діву Марію своєю «опікункою» і «найбільшою після Бога добродійкою»³³ та усіляко сприяв становленню культу Божої Матері як Королеви Польщі (офіційно він був оформлений королем Яном Казимиром на спеціальній месі у львівському кафедральному соборі 1 квітня 1656 р.).

Окрім свідчень Токарського, побожність і особисту скромність Альберта Станіслава засвідчують як його заповіт, так і його щоденник – наприклад, запис про фундування «мурованого костелу Найсвятішої Трійці» та мотивації цього вчинку. Радзивілл пояснив, що на цей крок його підштовхнув сором: «Я, прах і попіл, брудом гріхів заплямований, мешкаю у мурованому домі, а Творцю й Подавцю усього суцього досі вклонялись у дерев'яній споруді»³⁴.

Костел, збудований у 1640 р., дістав статус колегіати; князь прикрасив його дорогоцінним церковним начинням, включно з двома величезними срібними релікваріями у вигляді постатей св. Аргентина й св. Реститута західноєвропейської роботи. Св. Аргентин, чії мощі Альберт Станіслав дістав у 1625 р. від папи Урбана VIII, був зображений у вигляді лицаря, що його панцир прикрашала радзивіллівська символіка. Св. Реститут був одягнутий у шати єзуїта, позаяк саме представники цього ордену подарували канцлеру кістки мученика, привезені з Рима, у лютому 1647 р. Обидві реліквії зберігались у колегіаті ще на початку минулого століття – як і срібне, висотою 0,6 м, розп'яття, пожертвуване князем колегіаті, яке прикрашало один із олтарів³⁵.

Варто наголосити, що колегіата св. Трійці була не лише релігійним осередком, а й родинним некрополем власників Олики. Під її склепіннями упокоїлись мати, брати й перша дружина Альберта Станіслава – а, зрештою, і сам князь, котрий помер у Гданську у непрості для Речі Посполитої часи. Нещодавно у колегіаті були знайдені срібні «труменні» портрети канцлера та його другої дружини; їх ідентифікували за портретом Альберта Станіслава пензля Пітера Данкерса де Рея; утім, побіжний опис цих реліквій подав уже цитований нами Ст. Томкович³⁶.

Віднайшовся й один із шести згаданих Томковичем орлів, які раніше висіли у колегіаті. На чотиридюльному щиті на його грудях зображені герби

³¹ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3. S. 159, 199, 213.*

³² *Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. Москва, 1908. Т. 2. С. 218.*

³³ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3. S. 457*

³⁴ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 2. Warszawa, 1980. S. 221.*

³⁵ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3. S. 13; Tomkiewicz S. Olyka. S. 28, 32.*

³⁶ *Tomkiewicz S. Olyka. S. 30.*

«Труби»³⁷, «Корчак», «Одровонж» і «Наленч»; отже, нескладно зрозуміти, що він належав Альбертові Станіславу: досить згадати геральдичні емблеми його матері Марини Мишки-Варковської («Корчак») і двох його бабок по жіночій лінії – дружини Миколая Радзивілла Чорного Ельжбети Шидловецької («Одровонж») і дружини Михайла Мишки-Варковського Ядвіги Збонської («Наленч»). Цікаво, що, згідно з замковими інвентарями 1680-х років, гербовий орел канцлера був намальований золотом у ідальні його олицької резиденції³⁸.

Існує чорно-білий знімок посмертного портрета Альберта Станіслава Радзивілла, який висів над сходами, що вели до княжої усипальні (нині він зберігається у фондах Інституту мистецтва Польської Академії наук)³⁹. За твердженнями фахівців, картина являє собою доволі рідкісний для Речі Посполитої різновид портрета на смертному одрі, який, найвірогідніше, був запозичений з Угорщини. В аналогічній стилістиці виконані лише відомі посмертні зображення короля Сигізмунда III Вази (котрий, між іншим, був благодійником Альберта Станіслава) й познанського воєводи Криштофа Опалінського (портрет останнього, як і портрет Альберта Станіслава Радзивілла, постав у 1656 р.)⁴⁰.

За життя Альберта Станіслава колегіату, oprіч розписів на релігійні сюжети, прикрашали картини, які проливали світло на минуле Олики. По-перше, великий портрет господаря містечка у XV ст. – Петра Яновича на прізвисько «Білий», зображеного сивобородим старцем; у підпису містився екскурс у його фамільні зв'язки з Радзивіллами, завдяки яким Олика перейшла у їхню власність (1522 р.)⁴¹. На картині, яка, по суті, являла собою живописну «передмову» до історії радзивіллівської Олики, були перелічені здобутки Петра Білого – діда Анни Кищанки, яка була дружиною Яна Радзивілла Бородатого, анахронічно названого «князем» (цей титул лише згодом виборов собі й нащадкам його син Миколай Радзивілл Чорний).

У костелі св. Трійці зберігалось й зображення першого олицького ордината Станіслава Радзивілла у лицарському обладунку. На цій картині також був пояснювальний напис: йшлося про батьків князя, його участь у воєнних

³⁷ Варто наголосити, що у новітній українській літературі можна знайти доволі дивні назви цього радзивіллівського герба: “Три труби”, “Трубки” і навіть “орел з трьома рогами” (Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 21; *Климовський С. І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 41; Альфоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. Харків, 2008. С. 134).*

³⁸ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 53, 67

³⁹ Його репродуковано на контртитулі 3 тому цитованого видання щоденника Альберта Станіслава Радзивілла, а також у публікаціях: *Chrościcki J. A. Pompa funebris. Warszawa, 1974. S. 68; Idem. O antykizujących pogrzebach Radziwiłłów // Miscellanea historico-archivistica. T. 3: Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury. S. 255.*

⁴⁰ *Przeraźliwe echo trąby żalostnej do wieczności wzywającej: Śmierć w kulturze dawnej Polski / Pod red. P. Mrozowskiego. Warszawa, 2000. S. 148.*

⁴¹ *Tomkowicz S. Olyka. S. 21.*

кампаніях й отримані ним «уряди», про смерть на шляху до Рима та місце поховання; особливий акцент був зроблений на заснуванні Станіславом Побожним шпиталю св. Хреста й будівництві олицького парафіяльного костелу⁴².

Вочевидь, за часів Альберта Станіслава Радзивілла у самому олицькому замку існувала картинна галерея – яка була, однак, не своєрідним «місцем пам'яті», а радше атрибутом «повноцінної» княжої резиденції, взорованої за західноєвропейськими зразками. Йшлося про три десятки портретів, які в одному випадку зуться «сенаторськими», у другому – «різних королів»; опріч них, у замку зберігались і кілька мальованих на полотні сімейних портретів⁴³. Щоправда, ці дані стосуються 1680-х років – однак на той час, по смерті канцлера (1656 р.) і його другої дружини (1667 р.), замок перебував у занедбаному стані і явно не оновлювався його новими господарями – представниками не-свізької гілки Радзивілів.

Доби Альберта Станіслава Радзивілла, безсумнівно, сягав і занотований інвентарем 1686 р. «італійський сад», розташований навпроти замкового арсеналу⁴⁴. Ми не маємо даних щодо його облаштування, але він, поза сумнівом, поступався красою й масштабом італійським садам у Підгірцях, які у 1640 р. так вразили уяву канцлера. Тоді він доволі докладно описав їх у своєму щоденнику. Вони нагадали Радзивілла кращі зразки італійського паркового мистецтва; так само італійського зразка були фонтани, створені майстром, який прибув із Рима. Був у Підгірцях і свій виноградник, що його пильнував спеціально найнятий угорець, – заради примхи Ст. Конецпольського, котрому кортіло мати кілька бочок власного вина (яке, між іншим, канцлерові не припало до смаку⁴⁵).

Підсумовуючи, відзначимо, що за життя Альберта Станіслава Радзивілла його олицька резиденція являла собою локальний соціокультурний феномен, орієнтований на західноєвропейські зразки та настанови католицизму. Подальша її еволюція була перервана бурхливими подіями зламу 1640–1650-х років і браком прямих спадкоємців у канцлера.

Те саме стосується й резиденції його сусідки й родички (тітки дружини) – Анни Алоїзи Острозької, останньої представниці цього потужного роду, удови віленського воєводи й великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича. Княгиня також була ревною католичкою й фундувала кілька костелів; крім того, саме вона допомогла канцлеру Радзивілла при будівництві колегіати, відрядивши до Олики архітектора ордену єзуїтів Бенедикта Моллі, котрий прибув із

⁴² Збереглася копія акта фундації олицького костелу й парафіяльної школи, видана князю у 1593 р.: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Київ, 1971. С. 34. № 75.

⁴³ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 53, 67, 68.

⁴⁴ Там само. С. 76.

⁴⁵ До речі, Радзивілли добре знали на якості цього напою: ще у 1514 р. вони отримали від угорського короля привілей на безмитний вивіз місцевого вина (*Molnár I. D. Węgrzy o Radziwiłłach // Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne. Lublin, 2003. S. 11–12*).

Рима задля будівництва костелу й колегіуму єзуїтів в Острозі (за її фундаційним актом 1624 р.). Загалом створений Анною Алоїзою мікросоціум був схожий на олицький – хоча княгиня конфліктувала з місцевою православною спільнотою⁴⁶; обидва вони були приречені на знищення у полум'ї революції⁴⁷.

Нові олицькі ординати з несвізького відгалуження Радзивіллів були заможнішими за своїх попередників і з бігом часу тільки збільшували власну економічну потугу. Першим у цьому ряду був онук Миколая Христофора Сирітки Михайл Казимир (1635–1680 рр.) – посадовець, військовий і дипломат, учасник Хотинської битви 1673 р., на честь якої він звів меморіал у Бялій на Підляшші⁴⁸. Князь узяв шлюб із Катериною Собеською, і двоє їхніх синів Єжи Юзеф і Кароль Станіслав стали, відповідно, п'ятим і шостим олицькими ординатами. У перспективі ж князі цієї гілки успадкували за Собеськими Золочів і Жовкву (1740 р.), які, однак, не затримались у родині – на відміну від дорогоцінних реліквій, пов'язаних із королем Яном III Собеським (нині вони експонуються у Вавелі).

Що ж до волинської резиденції Радзивіллів, то її розквіт припав на часи сьомого олицького ордината – Михайла Казимира на прізвисько «Рибонька» (1702–1762 рр.). Князь був одним з найбагатших вельмож Речі Посполитої й відзначався відповідним стилем життя. Тож не дивно, що він спрямовував значні кошти не лише на відбудову Несвіжа, зруйнованого під час Північної війни, а й на реконструкцію замку на своїй «малій батьківщині». Михайл Казимир народився в Олиці й вчашав сюди взимку, полюючи у навколишніх лісах. У 1725 р. тут відбулися масштабні урочистості, пов'язані з його одруженням на Уршулі Вишневецькій, також уродженці Волині.

У 1740 р. в Олиці розпочалися масштабні ремонтні роботи. Ця реконструкція за участі Д. Кнакфуса тривала до самої смерті князя – принаймні інвентар замку, укладений у 1755 р.⁴⁹, засвідчує, що тоді його перебудова ще не закінчилася. Згаданий інвентар доволі докладно описує внутрішнє облаштування замку, який перетворювався з фортеці на пишну магнатську резиденцію. Проте це не означало занедбання його оборонних функцій; більше того – тут з'явилася своя ливарня, й гармати місцевого виробництва поповнили замковий арсенал майже на третину.

У замку постала «портретна зала», прикрашена чотирма десятками полотен, які репрезентували «генеалогію старожитного польського дому Лещин-

⁴⁶ *Левицкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. 1883. Т. 7. Ноябрь. С. 354–358.

⁴⁷ Між іншим, згадуючи про добу Хмельниччини, варто занотувати усну традицію початку ХХ ст. щодо тодішньої різанини на Волині й чуда, яке сталося з юдеями, котрі втекли з Острога під захист олицьких мурів (*Kravtsov S. A Synagogue in Olyka: Architecture and Legends // Jewishness: Expression, Identity, and Representation / Ed. by S. J. Bronner. Oxford, 2008. Vol. 1. P. 65*).

⁴⁸ *Mikocka-Rachubowa K. Monumentum victoriae chocimensis Michała Kazimierza Radziwiła w Białej // Kultura artystyczna Wielkiego księstwa Litewskiego w epoce baroku. Warszawa, 1995. S. 115–127.*

⁴⁹ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 115–155.

ських», посвяченого з Радзивіллами через згадану вище дружину Михаїла Казимира – Уршулю Франтішку (Урсулу Франциску), дочку Януша Антонія Вишневецького та Теофілії Лещинської (1705–1753 рр.). Згідно з пізнішими даними, це були картини у людський зріст з поясненнями на споді, «хто який мав уряд і справи, скільки років прожив і коли помер»⁵⁰. Що ж до портретів самих Радзивіллів, то в опису 1755 р. згадуються, зокрема, зображення Станіслава Побожного та його дружини Марини Мишки-Варковської – батьків Альберта Станіслава Радзивілла⁵¹; можливо, вони уціліли від давнього облаштування замку. Був тут і цикл картин, присвячених отриманню Юрієм Радзивіллом кардинальського сану («акту інаугурації на кардинальство»), на яких було представлено всіх осіб, присутніх на цій церемонії⁵².

Княжі покої прикрашали також стінопис і ліпнина; декоративним елементом можна вважати й печі, оздоблені розмаїтими кахлями (зокрема, з радзивілівською символікою, які вироблялись у Жовкві, щойно приєднаній до володінь родини⁵³). Без сумніву, жовківські майстри брали участь в оздобленні замкового інтер'єру⁵⁴.

На особливу увагу заслуговують дані про наявні у замку гравюри зі сценами з різних комедій, а разом про «мальоване полотно», яке правило за декорації до тих-таки «комедій»; до цього додаються пізніші згадки про «комедіауз», чи «комедіальню», з «мальованими декораціями» та «бляшаними ліхтариками при декораціях»⁵⁵. У цих побіжних ремарках безпомилково вгадується відгомін захоплені Уршулі Радзивілл – освіченої й обдарованої жінки, авторки низки драматичних творів, посмертно виданих у Жовкві у збірці «Комедії й трагедії» (1754 р.).

Княгиня змолоду демонструвала свій поетичний хист, активно цікавилася літературою й мистецтвом. У цьому вона нагадувала свого знаменитого дядька – Михаїла Сервація, останнього представника роду Вишневецьких по чоловічій лінії. Як гадають, гостюючи в нього у Вишнівці, вона зацікавилася побаченими тут театральними виставами й згодом заснувала у Несвіжі аматорський театр (1746 р.); задля його потреб постали місцеві музична та ба-

⁵⁰ Там само. С. 127, 148, 195.

⁵¹ Там само. С. 127.

⁵² Там само. С. 199. Можливо, що цей сюжет був зображений і на одному з плафонів олицького замку у XVII ст.: йшлося про “св. Отця з кардиналами” (Там само. С. 69).

⁵³ Мануфактура у Жовкві була заснована Михаїлом Казимиром Радзивіллом у 1749 р. Керував виробництвом невідомий на ім'я англієць, а за художню частину відповідав Олександр Струмецький. Окрім радзивілівських орлів, на кахлях можна було побачити пейзажі, розмаїті пасторальні та мисливські сцени (*Ковальчик Є.* Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // *Українське барокко та європейський контекст.* Київ, 1991. С. 61–62).

⁵⁴ О. Баженова з'ясувала персональний склад жовківської групи майстрів, які працювали у радзивілівських володіннях (*Баженова О.* Радзивіловський Несвиж: Росписи костела Божього Тела. Минск, 2007. С. 84–98).

⁵⁵ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст. С. 148–149, 193, 214, 216, 223, 228, 245, 251.

летна школи. Театр робив «гастрольні тури» по володіннях Радзивілів, які являли собою єдиний культурний простір; зокрема, у 1753 р. він виїздив до Жовкви та Олики, а в 1755 р. давав спектаклі в олицькому «новому театрі»⁵⁶.

Що ж до олицького замку, то за життя Михаїла Казимира Радзивілла він дістав вигляд, наближений до сучасного. Утім, над цією будівлею ніби тяжіло прокляття: тільки-но відроджений, замок щоразу ставав жертвою людського вандалізму. Так було на початку ХХ ст., перед Першою світовою війною, і у ХVІІ ст., за часів Альберта Станіслава Радзивілла, коли Олику розграбували козаки; тепер же її новий господар, син Михаїла Казимира і Уршулі Кароль Станіслав Радзивілл, знаний під прізвиськом «Пане коханку», зробив родинне гніздо заручником своїх політичних уподобань. Як відомо, по смерті польського короля і великого князя литовського Августа ІІІ (1763 р.) він виступив проти лояльного щодо Росії Станіслава Понятовського. Маючи власні військові підрозділи, Кароль Станіслав намагався чинити росіянам збройний опір. У червні 1764 р. у зіткненні під Слонімом князь зазнав поразки й відступив на Волинь; наступного місяця, після кількох днів, проведених в Олиці, він мусив рятуватися втечею до Молдавії.

Слідом за ним у липні 1764 р. до Олики увійшли російські війська. Реєстр завданих ними шкод, нещодавно введений до наукового обігу⁵⁷, недвозначно свідчить про те, що княжу резиденцію було повністю сплюндровано. Йшлося не лише про вивезення усього цінного майна, включно із фамільним сріблом, яке поповнило державну казну, – нападники не погребували навіть поламаним залізниччям із цуманської рудні, а разом відірвали металеві крила від статуї св. Михаїла й пошкодили замкові мури, висмикуючи з них «найменший шмат заліза». Було вирвано також віконні рами та двері, побито кахляні печі та здерто підлогу. Особливо постраждала від вандалів найбільша замкова зала, в якій відбувалися театральні вистави («комедіауз»): через видрані балки у ній завалилися стеля та дах. По-варварськи було зруйновано й замкову каплицю, викладену трьома тисячами фарфорових кахлів із біблійними сценами, – їх обідрали «всі до єдиної». Зникла величезна кількість унікальних витворів мистецтва – картин, дорогих меблів і посуду, розмаїтих декоративних оздоб. Розкішна магнатська резиденція знов опинилась у жалюгідному стані.

Лише у 1767 р. Кароль Станіслав Радзивілл повернув собі втрачені позиції, а разом – і конфісковані у 1764 р. маєтності. У 1770-х роках розпочалося відновлення олицького замку. Складно сказати, якими темпами воно просувалося, однак десь на зламі 1780–1790-х років ситуацію суттєво ускладнила пожежа, котра знищила значну кількість княжих покоїв і одну з «великих зал».

Наступне століття стало для олицького замку часом стагнації. Зміни на краще позначилися лише за згаданого вище Фердинанда Радзивілла (1834–1926 рр.), дванадцятого олицького ордината, котрий, успадкувавши замок

⁵⁶ *Баженова О.* Радзивилловский Несвиж... С. 103–118; *Teatr Urszuli Radziwiłłowej / Opr. K. Wierzbicka.* Warszawa, 1961; *Sajkowski A.* Od Sierotki do Rybeńki. S. 153–169; *Kochańczyk A.* Teatr Urszuli Radziwiłłowej w Nieświeżu // *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne.* S. 231–237.

⁵⁷ Інвентарі Олицького замку ХVІІ–ХVІІІ ст. С. 177–200.

після смерті батька (1873 р.), узявся за його відбудову. Та щойно вона завершилася й князь повністю виплатив узятий для цього на 40 років банківський кредит, як вибухнула Перша світова війна.

За рік до цього, у липні 1913 р., в Олиці побував не раз згаданий вище польський дослідник Ст. Томкович. У своїй розлогій статті, надрукованій за десять років після цієї поїздки, він доволі докладно описав архітектурні пам'ятки тогочасної Олики – передусім, замок і колегіальний костел св. Трійці. Він також дослідив їх історію, користуючись низкою розмаїтих джерел, включаючи інвентарі 1681, 1686, 1755 рр., – хоча й обійшов увагою щоденник Альберта Станіслава Радзивілла. У будь-якому разі, наукова частина його праці за значенням поступається дескриптивній – адже він описав інтер'єр колегіати та її унікальний скарбець зі старовинним церковним начинням, нині безповоротно втрачені.

В колегіаті він бачив, oprіч іншого, згаданий вище посмертний портрет Альберта Станіслава Радзивілла, занотувавши, що зображений на картині світильник у формі Радзивіллівського орла з короною на голові знаходиться у тамтешній сакристії⁵⁸. Що ж стосується замку, то там зберігалися лише кілька історичних реліквій: вирізьблений із дерева великий чорний орел часів Ієроніма Флоріана Радзивілла; штандарти восьмого олицького ордината Кароля Станіслава Радзивілла; картина зі сценою зашлюбин Миколая Радзивілла Чорного, котрий репрезентував у Відні короля Сигізмунда-Августа, з дочкою короля Фердинанда I Катериною у 1553 р. (нині вона зберігається у Волинському краєзнавчому музеї у Луцьку)⁵⁹.

Дуже цінними є й численні знімки, подані у публікації Томковича. Їх органічно доповнює збережений у фондах Волинського краєзнавчого музею фотоальбом, який був подарований Фердинанду й Пелагії Радзивіллам «представниками й працівниками Олицької ординації» з нагоди їхнього золотого весілля 19 липня 1914 р.⁶⁰ Звісно, тоді ніхто не міг перебачити, на порозі яких драматичних подій перебували учасники святкувань; як слушно зауважував Ст. Томкович, «ніщо не віщувало, що незабаром у цьому тихому відлюдді, на розлогих і пласких нивах, ніби занурених у смутний сон, шаленітиме страшний вир війни, земля здригатиметься від безперервної канонади, а багністі мочари й лінії води річок почервоніють від крові тисяч пораних і полеглих у вселюдській гекатомбі»⁶¹.

Ностальгічні нотатки про передвоєнне життя в олицькому замку можна знайти у маловідомих спогадах онука Фердинанда Радзивілла – Михаїла (1907–1974). Юний князь міцно затямив два правила, яких дотримувався його дідусь: шанувати сімейні традиції та дбати про добробут підданих. Він також занотував незнаний за іншими джерелами родинний переказ стосовно олицького замку.

⁵⁸ *Tomkowicz S. Olyka. S. 22.*

⁵⁹ Її аналог відомий за описом історичних картин несвізького замку 1834 р. (*Баженова О. Радзивилловский Несвиж... С. 123.*)

⁶⁰ *Корецька О. Олика та інші маєтки Радзивіллів у фотоджерелах із фондів Волинського краєзнавчого музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Вип. 18. С. 91–92.*

⁶¹ *Tomkowicz S. Olyka. S. 1.*

Михайло Радзивілл згадує про чотири башти, «зведені, аби захистити підходи до замку». «Один із моїх предків, – веде він далі, – якось прочитав, що під однією з цих веж зариті казкові багатства: золото й коштовності. Він підірвав три башти, залишивши глибокі ями, але не знайшов ніяких дорогоцінностей. Четвертої ж ніколи не торкалися, і, всупереч моїм благанням, дідусь так і не дозволив підірвати цю останню – хоч я, вивчивши низку документів, маю тверде переконання, що саме під четвертою вежею й сховано скарби»⁶².

Перша світова війна принесла Олиці чергові руйнації, які стали ніби прологом до повного занепаду радзивіллівського замку за радянської доби. У незалежній Україні розмірковували над його перетворенням на одну з президентських резиденцій, однак до практичних кроків так і не дійшло. Нині споруда занепадає: руйнуються стіни та стелі, протікає дах. З цього приводу українські медіа вже не раз били на сполох – проте, на жаль, нині ніхто не візьметься прогнозувати майбуття радзивіллівського замку.

Відтак, попри наявність на волинських теренах культурної спадщини Радзивіллів, її актуалізація залишається справою майбутнього. Щоправда, робляться певні кроки у напрямі популяризації радзивіллівської тематики – однак вони доволі контрверсійні⁶³.

Між тим, ця проблематика є дуже плідним ґрунтом для українських науковців – як з огляду на тривалість перебування Радзивіллів у вітчизняному історичному просторі, так і через «успішне використання [ними] зв'язків між політикою, релігією та культурою»⁶⁴. Важливо й те, що у своїх розлогіх володіннях вони творили єдине соціокультурне середовище, суттєво випереджаючи (а, може, і наближаючи) сучасні інтеграційні процеси.

Olena Rusyna

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Leading Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
erusina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

⁶² *Radziwill M.* One of the Radziwills. P. 25. Складно сказати, якими документами послуговувався Михаїл Радзивілл й наскільки серйозно він заглиблювався в історію замку, – адже, скажімо, він уважав його збудованим для захисту від козаків. Важливо підкреслити, що на початок ХХ ст. пішли у непам'ять як легенди, пов'язані з Альбертом Станіславом Радзивіллою, так і занована ним напівлегендарна традиція про перебування в Олиці “вождя престолюду” Наливайка. Свідетельство сучасника о Наливайке // *Киевская старина.* 1895. № 2. С. 54–55), – тоді як у сусідньому Острозі ще наприкінці ХІХ ст. фіксували невизначні спогади про Анну Алоїзу Острозьку (*Левицкий О.* Анна-Алоиза, княжна Острожская. С. 371–372).

⁶³ *Русина О.* Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (ХVІІ – середина ХVІІІ ст.) // *Український історичний журнал.* 2018. № 1. С. 38–42.

⁶⁴ *Плохий С.* Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 107.

Андрій Гурбик
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
agurbyk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4977-0180>

ЕВОЛЮЦІЯ КОПНОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВИХ НОРМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В XVI–XVII ст.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених проблемам правової свідомості українців, важливе місце належить висвітленню масової правової культури українського соціуму періоду середньовіччя та раннього нового часу. Розв'язанню цього наукового завдання особливо сприяють історичні джерела – значний документальний матеріал, який відклався в ході діяльності так званих «копних» судів – вершини народної правничої творчості, аналогів яким в такій кількості документальних актів, крім земель Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського, практично не збереглося в європейських країнах¹.

Науково-теоретична проблематика співвідношення концептів «звичаю» й «права» в діяльності громадських (копних) судів на українських землях в XVI–XVII ст. не втрачає своєї актуальності й на нинішньому етапі досліджень, попри постійну увагу до неї з боку істориків, етнологів, правників. І сьогодні потребує подальшого детального вивчення саме історичний контекст їх діяльності, нове прочитання відомих джерел, пошук невідомих джерельних свідчень, залучення документальних матеріалів, у яких зафіксований копний «звичай» і «право», хоча прямих згадок про копу такі джерела можуть не містити. Саме питання систематизації й розширення усїєї наявної джерельної бази, з'ясування засадничих основ, термінологічного розмаїття та регіональної специфіки діяльності громадських (копних) судів мають перебувати в авангарді таких досліджень. Адже історики права та соціальні антропологи, як правило, йдуть вже в руслі проведених історичних напрацювань, накладаючи на виявлений і систематизований істориками матеріал свої кліше стосовно правничо-процесуальної чи звичаєво-правової природи громадського (копного) судочинства українських земель XVI–XVII ст.

¹ Гурбик А. Копні суди українських земель в звичаєво-правовій культурі та законодавстві Великого князівства Литовського // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі». Київ; Кам'янець-Подільський. 2019. С. 38–42.

Загалом не викликає сумнівів теза, що теоретичну основу громадського народного судочинства складало традиційне усне звичаєве право українських земель, часто фіксоване документами як «копне», для якого були характерними досить високий (як для свого часу) ступінь систематизації й узгодження основних його теоретичних положень і відпрацьовані століттями механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного життя. Однак, незважаючи на чималий документальний матеріал з декларованої проблематики, науковці ще недостатньо аналізували останній в контексті еволюції ментальності, та й загалом ще потребує глибшого дослідження не лише свідомісний, а й фактологічний та регіональний аспекти діяльності громадських (копних) судів. Особливо це актуально з огляду на те, що копні суди не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому в свідомості українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем / зібранням на традиційному, чітко визначеному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни, зазвичай, збиралися під відкритим небом саме на таких загальновідомих місцях. Традиційні місця копних судів могли існувати як в конкретному селі, так і поза поселеннями. На сусідніх білоруських землях ВКЛ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями широке побутування традиційних вічових місць. Зокрема, документи згадували «коповища стародавние» та «капища старые» в селах Мінського, «месца звыклые» в селах Слонімського та Берестейського повітів² Білорусі.

На нинішньому етапі актуальним науковим завданням залишається дослідження народного (тут в значенні переважно селянського) судочинства (джерела, устрій, компетенція, самоврядні засади громадського / копного суду, його процедура та ступінь народного представництва й демократичності тощо), яке, незважаючи на поступове погіршення соціально-економічного й правового становища селян та активний наступ «феодалного права», все ж залишалося органом реального самоврядування та являло собою більш-менш сталу систему звичаєво-правових процедур і уявлень. Теоретичну основу останніх складала, з одного боку, активно вживані норми усного звичаєвого права – «звичай», а з іншого – своєрідна інтерпретація селянами положень загальнодержавного та помісного «права». Причому поряд із стійкими, довготривалими рисами народної правосвідомості у селянства спостерігалися й так звані тимчасові уявлення (приміром, коли посполиті на певних етапах відстоювали незалежність громадського судочинства відомими князівськими гаслами «Старовини не порушувати, новини не вводити» або використовували консервативні помісні звичаї, які чітко фіксували розміри ренти, для боротьби

² Голубев В. Ф. Абшчына ў Беларусі XVI–XVIII стст.: асаблівасці выкарыстання навуковай тэрміналогіі // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ, 2017. С. 523–529; Гурбик А. Копні суди українських земель в звичаєво-правовій культурі та законодавстві Великого князівства Литовського. С. 38–42.

із зростанням норми останньої), що являло й загальноєвропейську характерність в XIII–XV ст.³

У цілому вивчення діалектики співвідношення концептів «звичаю» й «права» в діяльності копних (громадських) судів є досить актуальним. На яких етапах громадського судочинства і якою мірою використовувалися звичаєві норми, а на яких тогочасні норми права та які з них мали більшу / вирішальну вагу, достеменно ще доведеться з'ясувати дослідникам. Тим паче, що копні суди не лише займали свою нішу в регулюванні суспільних відносин, а й перебували в складних взаємозв'язках з іншими владно-судовими інституціями на українських землях Великого князівства Литовського, Королівства Польського, а згодом і Речі Посполитої⁴.

Особливо слід відмітити ту обставину, що громадський (копний) суд тривалий історичний час, відзначався вже навіть тим, що не мав уніфікованої назви. Зібрані із жителів судових околиць громадські суди переважно розглядали конфлікти між окремими співгромадянами та цілими селами, справи про злочини на території сільської громади, врегульовували взаємини з державними адміністративно-судовими органами та шляхтою. Прикметною рисою громадського судочинства була відсутність чіткого розмежування його компетенції та повноважень стосовно повітових судів (гродського, земського, підкоморського). А документальні джерела зафіксували чимало судових справ, розглянутих копними судами, що мали б перебувати у віданні урядових судів. На зазначений «паралелізм» судових повноважень та нечіткість судової підслідності вже звертали увагу дослідники, намагаючись дати цьому пояснення. Перш за все відзначалася воля потерпілого у вільному виборі судової установи. Адже, згідно з тогочасною звичаєво-правовою культурою, лише той суд розпочинав ведення справи, до якого звертався позивач⁵. Вказаний звичай

³ Гурбик А. О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. Київ, 2001. С. 60–70.

⁴ Гурбик А. «Звичай» і «право» в діяльності копних (громадських) судів та звичаєво-правовій культурі українських земель в XVI–XVII ст. // IX Міждисциплінарні гуманітарні читання / Тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21–22 листопада 2020 р.). Київ, 2020. С. 34–37; Маложон О. Історіографія та джерела дослідження правової культури литовсько-польського періоду (XIV–XVI ст.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2011. № 4. С. 212–217.

⁵ Шаломєєв Є. В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X – кінець XVII ст.) // Держава і право. Київ, 2002. Вип. 16. С. 62–64; Ковальова С. Г. Еволюція інституту злочину на українських землях Великого князівства Литовського (друга половина XIV–XVI ст.) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. Вип. 82. Одеса, 2019. С. 91–97; Пальченкова В. М. Еволюція тюремного ув'язнення в трьох редакціях литовських статутів // Держава та регіони. Серія «Право». 2011. № 2. С. 17–23; Сеньків Ю. В. Поняття та види злочинів у праві Великого князівства Литовського // Часопис Київського університету права. 2008. № 4. С. 77–82; Макаренко О. В. Види злочинів за Литовським Статутом 1588 р. // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПСУ. Серія: Право та державне управління. 2011. № 1. С. 38–43.

набув своєї кодифікації і в загальнодержавному законодавстві, особливо стосовно кримінальних злочинів. Згідно з Другим Статутом ВКЛ 1566 р., будь-яка скривджена особа могла звертатися до копного суду задля розслідування своєї справи: «собравши людей добрых околичных суседов водле давного обычая». Наступний Третій Статут ВКЛ 1588 р. деталізував зазначену норму й зобов'язав всіх сусідів околиці брати участь в копному розслідуванні на першу ж вимогу потерпілого: «если бы уквивжоный злодейством хотел шкоды своео доходити копою, тогды вси в той околици в околь на милю (1 миля = 7 верст (бл. 7 км). – *Авт.*) со всих чотырех сторон мают ... на копу сходитися»⁶.

Чи не вирішальний вплив на вибір судової установи позивачем справляли місцеві звичаї і традиції щодо розв'язання конкретних правових колізій, а також соціальна приналежність скривджених. Саме про такий звичай згадували волинські селяни, які на копі в Луцькому повіті (1583 р.) узагальнено заявляли: «гды ж дей здавна межи нами шкодника (правопорушника. – *Авт.*) ничим, одно копою доходятъ». Вказана архетипна формула загалом свідчила про значний загальний авторитет громадських судів, а також їхнє особливе й подеколи виняткове значення в розгляді / розслідуванні складних справ, приміром, при розшуку невідомих злочинців тощо. І все це в умовах існування нової системи офіційних повітових судів (городського, земського, підкоморського) в Україні, яка постала на українських землях у 1560-х роках. Причому твердити про копні суди як виключно селянські на цьому періоді не доводиться, оскільки значний масив документальних матеріалів XVI ст. свідчить про звертання до громадських судів різноманітних соціальних верств суспільства: шляхти, міщан, духовенства. Особливо часто така ініціатива останніх була зумовлена злочинами проти особи та майна, які було скоєно на території тієї чи іншої сільської громади, а також у випадку межових конфліктів між землями села, з одного боку, та шляхетським помістям чи володіннями церкви – з іншого.

Визначальними чинниками, які протягом тривалого історичного періоду обумовлювали значний авторитет громадського суду при виявленні невідомого злочинця, були його оперативність (за звичаєм, сусіди одразу ж приходили на перший поклик потерпілого) та значні слідчі можливості. Адже в короткий проміжок часу околичні звідусіль приносили необхідну інформацію про незнайомих на території громади, переміщення людей чи худоби і в колі копному переповідали / співставляли свої свідчення. А при потребі по слідах злочинців громадою організовувалися переслідування, проводилися обшуки місцевості та огляд / «трус» дворогосподарств.

⁶ Статут Великого князства Литовского 1566 года (далее – Статут ВКЛ 1566 г.) // *Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы*. Москва, 1855. Кн. 23. Р. XIV. Арт. 6; Статут Великого княжества Литовского 1588 года (далее – Статут ВКЛ 1588 г.) // *Временник императорского московского общества истории и древностей российских: Материалы*. Москва, 1854. Кн. 19. Р. XIV. Арт. 9.

Особливо зміцненню авторитету громадського судочинства сприяла й та обставина, що певні положення копного звичаєвого права були кодифіковані Статутами ВКЛ й отримали високий статус державного законодавства. Вже перший з них від 1529 р. прирівнював копних суддів до великокнязівських представників на місцях та закріпив гарантії щодо їхнього захисту від зневаги та образ: «Коли бы хто в суда кому другому або судьям соромные слова мовил а тым суда и судей не учтил (зневажив. – *Авт.*), таковыи нятством (арештом. – *Авт.*) маеть каран быти, шесть недель сидети. А судья тэж, на праве седечи (провадячи судочинство. – *Авт.*), не маеть никого соромотити. . . А вшакже то уставуем, яко для тых судей покою, которые суть на местцах наших от нас и от панов рад наших уставленые, для тых, которые бывають на копах»⁷. Таким чином, Статут особливо й окремо наголосив на захисті прав тих суддів, які виїжджали за межі офіційних судових установ на місця для правового провадження часто велелюдного копного судочинства й могли зазнавати протиправних посягань з боку конфліктуючих сторін.

Водночас у розділі восьмому Першого Статуту ВКЛ, який включав двадцять артикулів і був названий «О права земленые, о границах и о межах, о копах» було вміщено різноманітні положення звичаєво-правової культури та копного судочинства. Перш за все Статут 1529 р. кодифікував положення про копні суди, які слід було збирати для вирішення земельних і межових конфліктів, у випадку шкідництва в лісах та нищення бортних угідь. Детально виписано в Першому Статуті було процедуру копного слідства та судочинства. Для цього в розділі VIII, артикулі 6 зазначалося: «Коли судьи ...выехали на копу, тогда мають ся справовати тым обычаем: первой мають сами ся обослати и зложити местцо (домовитися між собою й погодити місце копи. – *Авт.*) и где мають выехати, и снемши ся посполе (зібравшись усі разом. – *Авт.*), выслушают речей обеюх сторон, яко жалоб, так и отпоров (відповідей / спростувань. – *Авт.*), и объехати землю обеюх сторон, куды поведуть (пройти слідами злочину та оглянути наявні збитки й інші докази. – *Авт.*), и смотрети листов и знаков (дослідити грамоти і клейма. – *Авт.*) чии будуть... лепшии (переконливіші. – *Авт.*), того мають ку доводу припустити (у тієї сторони мають першою вислухати аргументи. – *Авт.*) подле обычая права»⁸.

В особливо конфліктних випадках, коли на копних судах виникали непримирненні суперечки, державне законодавство передбачало апеляцію до місцевого воеводи: «Пак ли бы судьи спор мели о повод, а згодити ся не могли... тогда, выслушавши жалоб и отпоров, и списати мають (письмово занотувати усі спірні питання. – *Авт.*), и, не выпускаючы сторон з mocy своее от права, запечатавшы реестр тых речей своими печатми, мають послати до воеводи, в которого повете тое право будеть, и науку взяти... олиж мають, науку воземшы, наконец справедливость вчинити»⁹.

⁷ Первый Литовский Статут (тексты на старобелоруском, латинском и старопольском языках) (далі – Статут ВКЛ 1529 г.). Вильнюс, 1991. Р. VI. Арт. 18.

⁸ Статут ВКЛ 1529 г. Р. VIII. Арт. 6.

⁹ Там же.

Проведений аналіз свідчить про те, що до Першого Статуту 1529 р. потрапили переважно ті звичаєво-правові положення копного судочинства, які стосувалися взаємин, з одного боку, громадських судів, а з іншого – державних адміністративно-судових органів, місцевих старост і воєвод, також магнатів і шляхти. Цим самим великокнязівська адміністрація прагнула не лише підпорядкувати своїй владі та вищим станам копне судочинство, а й використовувати останнє в своїх інтересах та для захисту шляхетської власності. У зв'язку з цим Статут не деталізував повноваження громадських судів у царині міжселянських взаємин, а більше уваги приділяв процедурі копи за участі вищих суспільних прошарків – зем'ян, панів, магнатів і державців. І саме для таких копних зібрань в Статуті було значно обмежено правоздатність нешляхетських верств суспільства: «А естли бы который землянин мел право з державцою або с паном, а тот... мел бы у своем повете именье сугрань (що мають спільну межу. – *Авт.*), а мели бы копу вести, тогды того пана держанья, который держить, не маеть быти простый человек поличон за светки, кром шляхты або инших поветов людей, годных веры, близких в суседстве»¹⁰. Таким чином, простолюдини на копах за участю шляхти вже мали виступати у ролі статистів, які сповіщали необхідну інформацію, допомагали уточнювати факти чи вести розслідування, але не могли бути офіційною стороною (свідчити, присягати, підписувати листи).

Першим Статутом ВКЛ було кодифіковане положення звичаєвого права про відповідальність сільської громади у випадку підозри її членів у причетності до злочинів в судовій околиці: «И тэж коли бы што в кого вкрадено, а видит ся ему шкода от которого села, а шкодника своего не ведаеть, тогды маеть выпросити право в том селе (зібрати копу. – *Авт.*), а дал бы о то всему селу вину, тогды три мужи з оного села, которых он обереть, мають присягнути, как в том селе шкодника его не ведають»¹¹. Таким чином, звичаєво-правова культура XVI ст. передбачала певну відповідальність територіальної громади за правопорядок як на своїх, так і на суміжних землях. Зв'язані круговою порукою, жителі села виступали як колективна юридична особа, якій назагал могли давати вину. Від зазначених звинувачень не можна було легковажно відмахнутися, а належало оперативно провести розслідування висунутих претензій та спростувати останні ритуалом присяги. В протилежному разі звичаєва практика передбачала матеріальну і юридичну відповідальність: «И пак ли бы о тое не присягнули, тогды оное село все оную шкоду всю тому шкоднику (потерпілому. – *Авт.*) мають платити, а собе злодея искати»¹². Тож якщо правопорушення трапилося на території певної громади або сліди злочину привели на її територію, слід було всіма силами на копі доводити свою непричетність. Інакше, тобто лише за формальними ознаками, громаді доводилося відшкодовувати усі збитки потерпілим, навіть, якщо й її члени не були причетні до правопорушень.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. Арт. 5.

¹² Там же.

Теоретичну основу народного судочинства в XVI ст. складало звичаєве, а точніше, копне право, для якого були характерними досить великий ступінь систематизації основних його положень та відпрацьовані віками механізми розв'язання різноманітних конкретних ситуацій повсякденного селянського життя. Згідно з селянською правосвідомістю, судочинство досліджуваного періоду структурно становило кілька тісно пов'язаних між собою блоків судових дій. Перш за все йшлося про підготовку до суду копи (збір попередньої інформації, «заклич» і «заповідь на торгу», оповіщення околиці про збори копи тощо). Другим етапом судочинства був вихід селян на копу, вибори суддів та заслуховування сторін. Третій етап передбачав широкий спектр слідчих дій («личкування», «поволання», «гоніння сліду», «тортури» і т. п.) та проведення другої і третьої копи у разі безрезультатності розслідування. І лише після цього копа приступала до встановлення винуватців, які й відшкодовували збитки та несли покарання. До речі, потенційно сітка тих, хто міг бути визначеним копою винним, була досить розгалуженою, як, власне, і система покарань.

Велелюдні зібрання жителів судової околиці¹³ й співгромадян-сусідів для розгляду першорядних питань та судового розслідування злочинів на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Руського, Жомойтського фіксувались у документальних джерелах XV–XVI ст. під різними назвами. Відповідні актові матеріали переважно згадували «віче», «право», «копу», «купу», «сок», «слід», «заклич» та інші терміни¹⁴, які позначали як цілісну судову інституцію, так і її окремі правничо-слідчі функції та дії (починаючи від оголошення про початок громадського судочинства й до виконання судового вироку).

Зокрема, «сок», як форма громадського судочинства, зустрічався на українських землях переважно у XIV–XV ст. А на середину XV ст. він навіть потрапляє до законодавчих актів ВКЛ. Зокрема, в Судебнику Казимира IV Ягеллончика, великого князя литовського (1440–1492) та короля польського (1447–1492), виданому 29 лютого 1468 р., було записано: «А пак ли сок усочить на кого... а перво будет украл и околица будет перво злодейства на нем не ведала... ино ему платити татбу истцу и вину»¹⁵. Дане положення Судебника передбачало судові збори жителів сусідніх сіл (околиці) у справах про крадіжки на їхній території. Причому помітно, що жителі околиці постійно

¹³ Гурбик А. Тракткування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. Київ, 2009. Т. 1. С. 11–33.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК), ф. 256, оп. 1, спр. 1, арк. 43; Ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 99 зв.; Акты Западной России (далі – Акты ЗР). Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 82; *Иванишев Н.* О древних сельских общинах Юго-Западной России. Киев, 1863. Приложение. Док. № 1. С. 36.

¹⁵ Акты ЗР. Т.1. С. 82; Гурбик А. О. Судебник Казимира IV 1468 // *Енциклопедія історії України: У 10 т.* Київ, 2012. Т. 9. С. 944.

збирались для суду і добре були обізнані з його попередніми рішеннями. Якщо звинувачений вперше попадався на крадіжці, то він тільки відшкодував збитки і сплачував штраф. Але наступна стаття Судебника 1468 р. передбачала випадок, коли злодія і раніше околиця звинувачувала у крадіжках. В подібних випадках закон передбачав смертний вирок¹⁶. У процесі переходу великокнязівських сіл до приватних власників громадське судочинство все більше звужувало сферу своєї діяльності. Але, незважаючи на вплив вказаних чинників, «сок» продовжував існувати не тільки в другій половині XV, а й на початку XVI ст. Більше того, великокнязівська влада наказувала окремим власникам селян посилати своїх підданих на «сок». В судній грамоті великого князя литовського Олександра від 6 квітня 1499 р. писалось: «Мы помежи них то врядили штож маот с obu сторон на сок людей своих... посылати там где ся шкода станет, а кто не выйdet тот без суда виноват, а шкоду маеть платити»¹⁷. Вказана грамота також юридично оформила один із давніх звичаїв, коли окрема особа або ціла громада, які не виходили на спільний суд або на слідчі дії, зобов'язані були відшкодувати збитки. Про «сок» також сповіщалось у великокнязівських уставних підтверджувальних грамотах Київської землі від 8 грудня 1507 і 1 вересня 1529 рр.¹⁸

Загалом «сок» як правовий елемент був характерний для громадського життя Київської Русі. Зокрема, 77 ст. Поширеної редакції Руської Правди передбачала відповідальність верві, якщо на її територію вели сліди злочину, а жителі не могли «отсочить от себе следа»¹⁹. Враховуючи і той факт, що «сок» був відомий чеському середньовічному праву²⁰, правомірно зробити висновок про те, що вказаний інститут становив не лише важливий елемент правового життя української громади, а й мав глибоке історичне коріння як явище, власне різним слов'янським народам.

Однією з назв копних зборів представників сільських громад для здійснення судочинства було «віче». У Луцькому повіті в 1564 р. «дей там в дуброве на вечю» селяни розглядали справу про те, що були «подраны пчелы с бортей». На віче тоді зійшлись «люде Велецкие, Селецкие, Подлеские, Арсоновские, Корсынские, Читогищские, Бреховские и Угольские (тобто господарі з одноіменних сіл. – *Авт.*)»²¹. Віче XVI ст. на Волині не можна, звичайно, ототожнювати з вічем Київської Русі, яке, як загально визнано в сучасній

¹⁶ Акты ЗР. Т. 1. С. 82; *Гурбик А. О.* Судебник Казимира IV 1468. С. 944.

¹⁷ Акты ЗР. Т. 1. С. 169–170.

¹⁸ Там же. Санкт-Петербург, 1848. Т. III. С. 34; Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 209.

¹⁹ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая // Законодательство Древней Руси. Москва, 1984. Т. 1. С. 69, 72.

²⁰ *Яковлев А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст. Прага, 1929. С. 23.

²¹ *Иванишев Н.* О древних сельских общинах в Юго-Западной России. Киев, 1863. Приложение. № 1. С. 36.

історичній науці, не було інститутом народовладдя, а лише становим, представницьким органом²². Але застосування в середині XVI ст. терміну «віче» для назви загальних зборів представників сільських громад може свідчити не лише про збереження протягом століть давньоруської термінології, а й про існування у східних слов'ян в додержавний та й давньоруський період громадських зборів, які іменувались вічем (не в загальновідомому, а в більш вузькому значенні).

Найбільш поширеною назвою громадських судів, вживаною у правових актах і документальних матеріалах, була «копа», «купа». Це давньоруська назва, яка, найвірогідніше, утворилась від дієслова «копить», «копиться», що означало «збирати», «збиратися». Звідси можна зробити висновок про те, що стосовно правових відносин у сільській громаді вказаний термін означав «збори», «зібрання», що підтверджує і його змістове навантаження в документальних матеріалах. Щоправда, термін «копа» на згадуваному відрізку часу вживався і в інших значеннях (копа жита дорівнювала 60 снопам, а в грошовому обігу копа становила 60 грошей)²³. Але твердити про копу як про зібрання чітко визначеної кількості співгромадян немає ніяких підстав. Тут швидше було присутнє значення «багато», тобто йшлося про кілька десятків учасників копи.

В розумінні судового зібрання громади на українських землях копа вперше згадувалась в окружній королівській грамоті про введення нового Статуту в розряд діючих законів ВКЛ від 29 вересня 1529 р.: «Ино некоторые панове ждали его милости господаря, абы тыи речи, которые ся первой почали о земле, о копы и о иныи речи, абы тым старым правом коналися, и его милость господар рачил сказати, иж яко первой рок зложил, святого Михайла день, иж вси речи мают от того часу... как о земли и копы и иншии речи ничего не выймаючи, абы сужены были тыми новыми правы»²⁴. Перша документальна згадка про копи в Україні відноситься до 1546 р. Серед описів границь між ВКЛ та Королівством Польським, зокрема, згадувалось «врочищо Беседы», у якому «сходят завжды на копу село Опарипеское из селом Бродским», які перебували відповідно у складі Волинської та Подільської земель²⁵. В цьому

²² Колчин Б. А., Янин В. Л. Археологи Новгорода 50 лет. // Новгородський збірник: 50 лет раскопок Новгорода. Москва, 1982. С. 117; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. Киев, 1985. С. 92; Толочко П. П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 224–230; Вілкул Т. Л. Віче в паралельних повідомленнях літописів // Український історичний журнал. 1998. № 4. С. 70–81; Її ж. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 19 с.; Еє же. «Людьє» и князь в констракциях летописцев XI–XIII вв. Київ, 2007. 387 с.; Еє же. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва, 2009. 408 с.

²³ Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Київ, 1968. С. 94; АЛМ. Варшава, 1986. Т. 1. С. 61.

²⁴ Акты ЗР. Т. II. С. 211.

²⁵ Виленский археографический сборник. Вильна, 1869. Т. I. С. 106.

ж документі описувались і інші місця, на яких люди «от давних часов и от предков их о злодейство и о всякие кривды яко з сел Лядских, так з сел Великого князства повету Киевского права себе даютъ»²⁶.

На сусідніх білоруських та власне литовських землях ВКЛ перші згадки про копи містяться у перших трьох книгах судових справ Литовської Метрики. Вказані документи без датування, але містяться вони серед актів, які відносяться до 1510 р.²⁷ Перші точні відомості про копи у Віленському повіті відносяться до 1514 р.²⁸, а на Слонімщині – до 1517 та 1519 рр.²⁹ Причому один із документів вказував на те, що жителі околиці «на копу... здавна хоживали, если ся кому шкода станет»³⁰.

Аналіз документального матеріалу, а також та обставина, що в 1529 р. копні зібрання були узаконені Першим Статутом ВКЛ³¹ як активно діючий елемент правового життя, дають можливість відсунути хронологічні межі термінологічної появи «коп» як мінімум до середини XV ст.

Процедурно після «закличу» й відповідного повідомлення сільська громада або кілька сусідніх громад збирались у вказаний час на певне місце для копного суду. Такі збори відбувалися, як правило, під відкритим небом. Учасники копи традиційно ставали в «коло копне», утворюючи посередині місце для основних судових дій. Перед початком розгляду справи проводилися певні підготовчі заходи й перевірялося, чи всі запрошені прийшли на копу. І тільки коли всі необхідні для легітимності копного зібрання «мужі» сходилися, починався суд. Коли на копу збиралося кілька громад, то для ведення суду обирали представників від кожного села. Кількість копних суддів не була чітко визначеною і на кожному конкретному зібранні копи коливалась від 3 до більш ніж 20 осіб³². Це залежало перш за все від розмірів копи, складності справи та кількості сіл, які брали участь у копному суді. Судьями, як правило, вибирали високодостойних та авторитетних «мужов добрых (з доброю репутацією в околиці. – *Авт.*), веры годных (гідних довіри. – *Авт.*) и ведомых копного суду (обізнаних із процедурою ведення копи. – *Авт.*)»³³. На великих

²⁶ Там же. С. 122.

²⁷ РИБ. Петербург, 1903. Т. XX. С. 22–23.

²⁸ Там же. С. 140, 145.

²⁹ Там же. С. 452–454, 1334.

³⁰ Акты о копных и панских судах (далі – Акты КПС) // Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-русском государстве. Киев, 1897. Т. 1. Дополнение. № 324. С. 737.

³¹ Статут ВКЛ 1529 г. Р. VI. Арт. 22; Р. VII. Арт. 6; Р. XII. Арт. 2.

³² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та українського права. Вип. 4. Київ, 1928. С. 143; Гурбик А. О. Копні суди на українських землях в XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. 1990. № 10. 110–111.

³³ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далі – Акты ВАК). Вильна, 1891. Т. XVIII. С. 465.

копах для об'єктивності судочинства зазвичай судьями обирали рівну кількість представників від кожного села: «выбрали з каждого села... по два мужи людей веры годных»³⁴. Вказанні судді виконували на копі традиційні судові функції: вели розслідування, опитували свідків, проводили обшук, але не мали права без правового або прецедентного обґрунтування і згоди більшості співгромадян виносити свій остаточний вирок. Діяльність громадських суддів не означала того, що лише обрані особи активно брали участь у судовому процесі, а інші присутні пасивно спостерігали за ходом справи. На невеликих копах всі, хто приходили на суд, не тільки уважно слідкували за його ходом, але й по можливості брали участь у всіх його етапах, аж до винесення вироку та приведення останнього до виконання. Це підтверджують збори громади села Твердин Володимирського повіту на Волині. Там на копі судьями обирали «людей и мужов обчих (сторонніх. – *Авт.*), тоест з села Осмигович на имя Марка Биршевича, из Сенявки двох – Федка Короля та Сенка Кислення, а з Мокович – Остапа Скрышку и Ивана Лучченяти... при всей громаде Твердинской». А вже вирок виносили усі разом «тыи мужове, так чужосельцы, громада вся Твердинская, яко и иньшие... оного (злодія. – *Авт.*) на горло водлуг права всказали (винесли обґрунтований чинними правовими нормами смертний вирок. – *Авт.*)»³⁵.

Вказаний народний звичай обирати суддів, який зафіксували в громадському судочинстві джерельні матеріали XVI ст., був результатом не лише кількісного зростання селянських господарств, але й прагнення заможних співгромадян впливати на хід та результат копних судів шляхом усунення решти / більшості селян від суду і перетворення їх у простих спостерігачів / статистів. У попередній же історичний період невелика кількість учасників копних зібрань і не настільки глибокі процеси майнової диференціації в селянському середовищі давали можливість всім жителям села чи околиці нарівні чинити суд.

Цікаво відзначити, що в народній правосвідомості правомірність копних судів обґрунтовувалася не лише традицією, але і так званим селянським «правом». Зокрема, на Волині ще наприкінці XVI ст., тобто за умов дії Статуту 1588 р., селяни збирались на копи не згідно зі статутовими артикулами, а «водлуг давного звичаю» і «права посполитого» та «водлуг копного права»³⁶. Це свідчить про досить високий рівень правових уявлень посполитих зазначеної епохи, оскільки копні суди в селянському розумінні були лише одним з елементів цілої системи «посполитого» та «копного» права.

У процесі підготовки до копи потерпілий сповіщав сусідів про злочин і часто сам починав розслідувати справу чи переслідувати злочинців. Прикладом цього були дії селянина Михайла, в якого в селі Варковичі Луцького повіту

³⁴ Там же. С. 355.

³⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Киев, 1986. Ч. VI. Т. I. С. 460–461.

³⁶ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 45. Арк. 10.

(1569 р.) покрали коней. Він зразу ж «в Луцку, в Ровном и по иным местам околичным волати (піднімати гвалт, оповіщати, опитувати. – *Авт.*) и пятна (оригінальні клейма, якими господарі позначали своїх тварин. – *Авт.*) прибивати казал, одно ж дей нигде опытати не могли»³⁷. У вказаному випадку «пятна» прибивалися, тобто оприлюднювалися в публічних місцях, для того, щоб усі знали, що коні з таким тавром крадені (це забезпечувало співгромадян від купівлі крадених тварин, яких зрештою довелося б повертати їх господарю), а «волали» / оголошували в людних місцях не тільки, щоб сповістити про злочин, але й для того, щоб щось дізнатися про злочинця, розшукати можливих свідків, з'ясувати обставини події та можливе місце перебування вкрадених тварин.

Звичай «волати по местам околичным» не лише тривалий час зберігався в звичаєво-правовій культурі українських громад, але й увійшов до Третього Статуту ВКЛ 1588 р. Зокрема, в артикулі 26 розділу XI («О забитье человека переездного и безплеменьного») передбачалася спеціальна процедура розслідування вбивства невідомої людини та збору копи: «А тая копа маеть быти чынена воколь по две мили, люди на нее взываючы через возного оголошаньем на торъгохъ, при костелехъ и везде о том даючи знать, кому ся трафить»³⁸. Причому така деталізація (про «взивання» та «оголошення») з'явилася вперше, і її не було в аналогічному артикулі (Р. XI, арт. 31.) попереднього Другого Статуту 1566 р. Витоки вказаної традиції ховаються своїм корінням в давньоруських звичаях XI–XIII ст., коли також існував тотожний «заклич» на багатолюдних місцях: «Аче кто конь погубить (втратить коня. – *Авт.*), иль оружье, иль порт (або зброю. – *Авт.*), а заповесть на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицом взяти (має право повернути назад собі втрачене. – *Авт.*)»³⁹.

Як бачимо, в часи Руської Правди власник втраченого коня або речі повинен був оперативнo й привселюдно про це оголосити, і якщо пізніше у когось ці речі знаходилися (незалежно від того, як новий власник їх набув: купив, виміняв чи просто знайшов), то потерпілий мав право повернути їх назад. Порівнюючи ці подібні правничі традиції й інститути, які існували в різні періоди XI–XIII та XIV–XVI ст., слід відмітити, що спільною залишалась назва звичаю, суть якого зводилась до оголошення на багатолюдних місцях (в містах, на ринках і торжках, коло церков і костелів тощо) про скоєний злочин, а метою останнього був якнайшвидший розшук злочинця та повернення втраченого майна чи відшкодування збитків. Хоча існувала й відмінність, яка полягала в тому, що «заклич на торгу» в Київській Русі був початком громадського розслідування / суду, а «волення по местам околичным» в Україні XVI ст. проводилося лише одним потерпілим – як попереднє слідство та збір даних для майбутнього повноцінного копного суду.

³⁷ Акты КПС. № 132. С. 309–311.

³⁸ Статут ВКЛ 1588 г. Р. XI. С. 301.

³⁹ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая // Законодательство Древней Руси. Т.1. Москва, 1984. С. 66.

Підготовчі процедурні моменти були обов'язковим елементом копного судочинства. І лише завершивши усі передбачені звичаєвим правом попередні дії, громада починала суд. Усі присутні на копі ставали, а інколи й сідали колом копним. У центр зібрання на «пляц» виходив потерпілий і переповідав свою скаргу⁴⁰. Інколи разом із скаргою висувалося і звинувачення комусь із співгромадян, яке було результатом попереднього самостійного розслідування. Традиційно всі були зобов'язані мовчки вислухати потерпілого і потім починали слідство («опит», «лик»). Копні судді викладали свої міркування, а інші їх обговорювали, намагаючись згадати, що відбувалося в селі / околиці напередодні та в час скоєння злочину. Якщо людям нічого не було відомо про злочин, то представник кожного дворогосподарства сповіщав про це і «чинил отказ» – тобто давав вичерпні пояснення, що вони нічого не знають, а їхні домочадці не причетні до цієї справи⁴¹.

Початок копи, як і інші судові дії, відзначався певним чітко встановленим ритуалом. І селяни досить різко реагували на порушення правил і порядку ведення копи. Це ставалося в тих випадках, коли хтось із «коплян» заважав як загалом ходу копи, так і, зокрема, потерпілому висловити свій погляд на справу. Так, у 1570 р. на копі в с. Богурині (Волинь) селяни поставили в провину якомусь Нестору те, що він, «не выслухавши обыск» потерпілого Томилця, «почал говорити перекаживаючи (перебиваючи. – Авт.) ему речь»⁴².

Громадське судочинство відзначалося досить складною й досконалою системою розслідування злочинів. Зафіксовані джерелами «след», «опыт», «лик», «обыск», «шкрутиниум», «выведання» та інші передбачали різноманітні слідчі дії учасників копи. На практиці це означало і опитування жителів околиці, і «гоніння сліду», і пошуки речових докозів, і обшук у садибах підозрюваних, і допит, і навіть тортури («мука огнем» тощо).

При проведенні звичайного копного суду, коли громада / громади збиралися на давньому традиційному місці, для детальнішого розслідування справи учасники копи посилали своїх представників на місце злочину. При потребі та наявних умовах по слідах злочину копа організовувала гонитву / «погоню» й переслідування злочинців⁴³. Якщо слід приводив до території іншої сільської громади, то копа чекала на границі, щоб у них взяли сліди і вели його далі місцеві селяни. У протилежному разі вина лягала на ту громаду, яка не виходила на слід. Учасники копи могли йти по сліду через території декількох сіл. У такому випадку звинувачення лягало на жителів останнього поселення, яке не могло вивести слід злочину за межі своєї території⁴⁴. Звинувачували у

⁴⁰ Акты КПС. № 72. С. 168.

⁴¹ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 62; Акты ВАК. Т. XVIII. С. 75, 194, 256, 347; Статут ВКЛ 1588 г. Р. XI. Арт. 61. С. 327.

⁴² *Иванишев Н.* Указ.соч. Приложение № 2. С. 40.

⁴³ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 79, 84; Акты КПС. № 34. С. 314.

⁴⁴ *Иванишев Н.* Указ. соч. Приложение. Док. № 3. С. 47–48.

злочині також тих співгромадян, які свідомо чи несвідомо знищували слід або перешкоджали продовжувати погоню на своїй території⁴⁵.

Попри напрацьований віками значний досвід і традиції громадського судочинства, більшість складних справ все ж не знаходили свого вирішення на одних копних зборах, а вимагали проведення двох і більше коп. Це відбувалося у тих випадках, коли на першій копі не вдалося зібрати всіх даних про злочинця, коли не всі жителі околиці вийшли на копу або ж потерпілі вимагали привести «чужого человека», який перебував у селі в час скоєння злочину⁴⁶. Зустрічалися й інші випадки, коли збори копи переносились на другий і третій раз, особливо якщо злочинець був вже спійманий, але ще не всі селяни розпитали його про свої попередні «шкоди», а також коли чекали дозволу суду від поміщика, чийм підданим був злочинець, тощо⁴⁷. Чітко визначеної періодичності у проведенні другої і третьої копи не існувало. Все залежало від низки процесуальних особливостей. Згідно документальних матеріалів, друга копа, як правило, проводилася на другий, третій⁴⁸, а то й сьомий⁴⁹ день після першої. На білоруських землях, згідно з тогочасними джерельними відомостями, перерва між копними зборами інколи тривала близько чотирьох тижнів⁵⁰. Друга копа, як правило, за розмірами була більшою за першу, і на ній часто закінчувався розгляд справи. Так, в Луцькому повіті саме на повторній / другій копі у 1576 р. селяни винесли кінцевий вирок у справі про крадіжку худоби⁵¹. Але спостерігалися і випадки, коли жителі околиці з однієї і тієї ж справи збирали третю копу, причому це ж передбачало й державне законодавство⁵². Зокрема, на копному суді в Луцькому повіті (1572 р.) селяни «на двох копах опыт чинили (провели розслідування. – *Авт.*), нижли винного опитати не могли для чего дей водле артыкулу статутного (Статут ВКЛ 1566 р. – *Авт.*) тридцать первого в разделе первомнадцат (одинадцятому. – *Авт.*), вжо на третью копу присяжную... выехали хотечи то правне скончити»⁵³. В даному випадку учасники копи продемонстрували добру обізнаність із конкретними артикулами Другого Статуту ВКЛ 1566 р. де дійсно зазначалося: «а где бы се на таких двох копах о том забитью (вбивстві. – *Авт.*) выведатися не могли, тогда третью копу присяжную маеть врьд собрати». Практично без змін, лише із незначними редакційними правками (замість «выведатися» законодавець вставив «доведати»), вказана правова норма копного судочинства увійшла й до Третього Статуту 1588 р.⁵⁴.

⁴⁵ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 243.

⁴⁶ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 62, 221; Акты ВАК. Т. XVIII. С. 93–94.

⁴⁷ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 158, 449–451.

⁴⁸ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 85–86.

⁴⁹ *Иванишев Н.* Указ. соч. Приложение. № 5. С. 64.

⁵⁰ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 355.

⁵¹ Акты КПС. № 244. С. 575.

⁵² Статут ВКЛ 1566 г. Р. XV. Арт. 31. С. 164; Статут ВКЛ 1588 г. Р. XI. Арт. 26. С. 301.

⁵³ Акты КПС. № 185. С. 417–426.

⁵⁴ Статут ВКЛ 1566 г. Р. XI. Арт. 31. С. 164; Статут ВКЛ 1588 г. Р. XI. Арт. 26. С. 301.

В законодавчих актах ВКЛ копа часто називалась присяжною, що означало необхідність присутності на ній представників усіх господарів та околичних сіл / поселень, щоб, за потреби, принести присягу: «А врьдъ маеть з местечокъ и з сель околичныхъ по три чоловіки старъшихъ, яко войтовъ, лавниковъ и иныхъ мужовъ добрыхъ, веры годныхъ, до присеги обрати»⁵⁵. На білоруських землях завершальну / останню копу селяни називали «остаточною», «завитою»⁵⁶, що також підкреслювало її важливість. В цілому ж кількість зібрань копного суду в одній і тій самій справі не була обмеженою, а громади могли збиратися по одній справі стільки разів, скільки потурбувалося для її остаточного вирішення⁵⁷.

Загалом же всі дії учасників копних судів в Україні були спрямовані на виявлення винного, якому «давалась вина», і який зобов'язаний був відшкодувати збитки. Парадоксально, але останній не завжди був справжнім винуватцем скоєного злочину, а звинувачувався на підставі невиконання певних формальних норм поведінки. Згідно з селянською правосвідомістю, копи зазначеного періоду визнавали винуватими окремих селян або цілі громади у випадках невиходу на слід; невиведення сліду за межі дворища, села; невиходу на копу без поважних причин; знайдення крадених речей в когось у дворі; відмови відвести від себе підозру очищувальною присягою; відмови громади заступитися за когось із жителів села чи присягнути за останніх; спійманих на місці злочину, і т. п. Така широка мережа визначення копним судом винних вимагала від селян активної участі в копних зібраннях та вивчення положень копного права, по крайній мірі хоча б для того, щоб не потрапити до розряду звинувачуваних. А це в свою чергу дає підстави твердити про високий рівень правосвідомості українських селян декларованого періоду.

У системі вироків і покарань, що виносилися громадськими судами «водле обычаю права», найпоширенішими були грошові штрафи та тілесні покарання. Хоча непоодинокими були й смертні вирокі за особливо тяжкі злочини. Цікаво, що у свідомості посполитих загалом смертна кара не асоціювалась із чимось екстраординарним. Так, копа в Луцькому повіті (1568 р.) застосувала її навіть у справі про крадіжку речей, оголосивши злочинцям: «Сказуем вас обоих на шибеницу, водлуг права нашего копного»⁵⁸. Селяни чітко розуміли мету покарання як невідворотність відповідальності за злочин і як «науку» іншим. Це підкреслювали учасники зазначеної копи: «Не хотечи такого злодейства межи собою мети и... штобы ся десятый на то гледечи каял»⁵⁹. На позбавлення доброго імені в околиці було спрямоване і таке покарання: злодія водили по селу, повісивши на нього знаряддя злочину та вкрадені речі, що теж передбачало «науку» для інших.

⁵⁵ Статут ВКЛ 1588 г. Р. XI. Арт. 26. С. 301.

⁵⁶ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 5, 30.

⁵⁷ Акты КПС. № 185. С. 417–426.

⁵⁸ Акты КПС. № 185. С. 224.

⁵⁹ Там же. С. 225.

Інститут «гоніння сліду». На означеному періоді на українських землях ВКЛ досить вагому роль у загальній структурі копного судочинства відігравав давній та відпрацьований віками правовий механізм – інститут «гоніння сліду», що, перш за все, означало проведення розшуку та переслідування злочинця за слідами злочину (сліди / відбитки людини, тварини, возу, саней, загублених крадених речей, залишків краденого чи вбитих тварин, слідів крові на поверхні землі чи снігу тощо). Вказана правнича інституція передбачала не тільки самостійну судову діяльність (як одну із вище зазначених трьох коп), але й складову частину / етап ширшого громадського / копного суду (часто його початок), про що свідчить значна кількість актових матеріалів. Останнє явно оприлюднилося у XVI ст., відповідно скоригувавши змістове навантаження самого терміну "слід". Зокрема, це засвідчували слова вїйта і жителів села Хотешова на зібранні представників 8 сусідніх сіл Володимирського повіту (1569 р.): «коли якая шкода межи нами мужеми станет, тоды дей мы на том врочишу... на след збираемся у Березови-Берви»⁶⁰.

Загалом інститут гоніння сліду як норма звичаєвого права в Україні пройшов складний шлях еволюції, зберігаючись у свідомості та громадському судочинстві протягом багатьох століть⁶¹. Ще в часи Руської Правди однією з найважливіших функцій громади (верви) була допомога потерпілому «гнати слід», тобто йти по сліду злочинця: «Не будет ли татя (злочинця. – *Авт.*), то по следу женуть; аже не будет следа ли к селу или к товару, а не отсочать от себе следа, ни едут на след или отбьтятся, то тем платити татбу и продажу; а след гнати с чюжими людми а с послухи» (ст. 77)⁶². Вказана стаття встановлювала рамки відповідальності членів громади за злочини, які були скоєні невідомою особою на її території. Передбачалася процедура розшуку злодія по його слідах. Зазначена стаття Руської Правди передбачала, що такі сліди могли привести на територію іншої громади або ж до «товару» – обозу купців чи стану пастухів, які тимчасово зупинились на землях поселення або поблизу. Жителі села, на територію якого приводив слід, зобов'язані були йти по слідах разом з потерпілим, допомагати останньому шукати злочинця. Якщо ж запідозрена громада не могла довести свою непричетність до злочину, то вона відшкодовувала всі збитки потерпілому. Якщо ж сліди виводили на велику дорогу («гостинець»), де не було поселень, або на безлюдне місце, то громада не відповідала за таку крадіжку. Процедура переслідування злочинця повинна була вестись за участю осіб, які не були жителями даного поселення. Ця нова для Поширеної редакції Руської Правди стаття не мала аналогів у її Короткій редакції й, очевидно, закріпилася в законодавстві десь у XII ст. та вказувала на існування територіальної громадської організації, підпорядкованої князівській юрисдикції, яка здійснювала владу над певною територією.

⁶⁰ Там же. С. 301.

⁶¹ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей (далі – РНБ. ОР), ф. 293, оп. 1, д. 185, л. 1.

⁶² Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Руськая. С. 77.

Інститут слідогону як усталена в правосвідомості норма продовжував існувати на українських землях і в наступні після Руської Правди часи. У Вислицькому статуті 1347 р. (ст. 49) передбачалось: «О злодею, имае быти погоня за ним от сусед. Наготь кметь жаловал нам на своих суседов иж ему в ночи конь украденъ... просил, абы с ним во след пошли за злодеем, а они не хотели, а у том ему кон изгинул. Мы сказуем: суседам на ком та вина, коня заплатить»⁶³. В даному випадку стаття статуту покладала відповідальність на сусідню громаду, що не вийшла на слід, який, імовірно, проходив через її територію. Тому вірним є зауваження дослідників про тотожність правничих інститутів, зафіксованих у Руській Правді та на українських землях XIV й подальших віків⁶⁴. А аналіз еволюції звичасвої норми гоніння сліду є ще одним цьому підтвердженням.

Інститут гоніння сліду продовжував існувати і в XV ст. Зокрема, відомі документи про факти слідогону на галицько-волинських землях, де в грамоті від 1413 р. межі сіл Покослівці та Блудники визначались місцями, до яких їхні жителі повинні були гнати / приймати слід: «а поколе ты то границы, по толе имет пан Мирослав и след примати и одгонити, поколи ему тот войчич вывил з старыми людми...»⁶⁵. У справі за скаргою перемишльського владика Іллі (1422 р.) король проводив розслідування конфлікту про спірні границі єпископських володінь. Остаточню справу було розв'язано після свідчення «земян и старцев», які підтвердили заяву владика про те, що «владычни люде след гонят по Лисий брод и узда ют (передають. – *Авт.*) Топольничаном, занеже Топольничане имеют су владыкою границу (спільну межу прилеглих земель. – *Авт.*)»⁶⁶.

Відома грамота галицького старости Михайла Бучацького від 1435 р. також сповіщала про обов'язок жителів села, до якого привів слід злочину, допомагати розшукувати злочинця: «иж поидеть кто за своим злодеем горячим пытом (свіжими слідами. – *Авт.*), а где приидеть занити до которого села... тогда право (невідкладне зібрання місцевої громади й розслідування. – *Авт.*)

⁶³ Statuta Wislickie. Teksty // *Hube R. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1881. 305 s.; *Ливанцев К. Е. Полный свод статутів Казимира Великого*. URL: // www.monsalvat.globalfolio.net/rus/dominator/kazimir_great/ivancev_kazimir/; *Zwód zupełny Statutów Kazimierza Wielkiego z tłumaczeniem Świętosława z Wojcieszyna* // *Helcel A. Z. Starodawne prawa polskiego pomniki*. T. 1. Warszawa, 1856. 699 s.; *Uruszczak W. Statuty Kazimierza Wielkiego jako źródło prawa Polskiego*. URL: // www.law.uj.edu.pl/users/khpp/dznauk_pliki/statuty.htm; *Bardach J., Lesnodarski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa, 1996. 655 s.; *Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая*. С. 77.

⁶⁴ *Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века*. Москва; Ленинград, 1946. С. 294.

⁶⁵ *Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой Руси XIV–XV в.* Москва, 1894. С. 161.

⁶⁶ *Греков Б. Д. Указ. соч.* С. 294–295.

ему маєть быти... без отволоки»⁶⁷. А в 1440 р. згадувалося, що львівський гродський суд вимагав від шляхтича Миколи довести свідками, що він не випустив злодія, якого зловили селяни трьох королівських сіл Сокольники, Солонки та Журавки, коли гнали слід⁶⁸.

На українських землях, які входили до складу ВКЛ, інститут гоніння сліду як важливий елемент звичаєво-правової культури набув особливо широкого поширення. Хоча в міру розширення шляхетського землеволодіння й переходу українських сіл у приватну власність ареал його чинності поступово обмежувався. З-поміж актів Литовської метрики згадується цікавий документ – привілей (від 20 травня 1428 р.) про пожалування великим князем литовським Вітовтом низки волинських сіл «вечным правом»⁶⁹. І саме така форма довічного пожалування, як виявилось, значною мірою змінювала традиційний звичаєвий уклад українських сіл. Адже у тексті великокнязівського привілею особливо зазначалося, що на території вказаних сільських громад відмінявся споконвічний місцевий інститут слідогону: «А в тыхъ именахъ следу не гонити... а пана Ильинымъ людемъ следу не брати»⁷⁰, тобто пожалувані магнатам і шляхті на вічність села фактично виривалися із системи сусідських відносин околиці / волості й відтепер не були зобов'язані приймати слід від своїх сусідів та солідарно допомагати останнім у розкритті злочину. Хоча у згаданому привілеї великого князя Вітовта й було збережено не вповні зрозуміле застереження щодо права сусідів доходити своєї справедливості на території пожалуваних у власність шляхті помість⁷¹. Тобто сусідні жителі все ж зберігали право прийти й повернути собі вкрадені речі, які могли перебувати на території вказаних у привілеї приватних сіл. Але вони вже не могли розраховувати на допомогу, а тим більше вимагати у приватних селян активної участі у колективному (як це було раніше) гонінні сліду й розкритті злочину.

Зазначені вище приклади правового інституту гоніння сліду, зазвичай, мали досить поширений характер. Зокрема, значна кількість фактів слідогону відобразилась в документальних матеріалах Луцького⁷², Володимирського⁷³ та Кременецького⁷⁴ повітів не тільки в литовську добу, але й протягом наступного XVII ст.⁷⁵ А свідченням широкого побутування і великого суспільного

⁶⁷ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum t. zv. Bernardynskiego we Lwowie (далі – AGZ). Lwów, 1887. Т. 12. С. 425–426.

⁶⁸ *Линниченко И. А.* Указ. соч. С. 161.

⁶⁹ Lietuvos Metrika. Knyga № 22 (1547). Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vaszcuk, D. Antanavičius. Vilnius, 2010. № 4.1. P. 15.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

⁷² РНБ. ОР, ф. 293, оп. 1, д. 185, л. 1; Акты КПС. С. 479, 514.

⁷³ Акты КПС. С. 300–302.

⁷⁴ *Новицкий И.* Содержание актов о крестьянах // Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 241–243.

⁷⁵ Архив ЮЗР. Приложение. С. 54–56.

значення даної норми звичаєвого права слугувало те, що вона була кодифікована Статутами ВКЛ (1529, 1566, 1588 рр.)⁷⁶. Зокрема, у Першому (Старому) Статуті 1529 р. (в розділі XIII, артикулі 3 під назвою «Которым обычаем заставати маеть лицо або след в чием дому») зазначалось: «если бы кому сок (слідчий / розслідування. – *Авт.*) вел або за лицом (вкраденими речами. – *Авт.*) следом пришол в чий дом, а не мог мети вижа (судового урядовця. – *Авт.*)... тогда мает при той стороне трести (обшукати. – *Авт.*) дом. А если бы знашол лицо, тогда маеть вести того человека з лицом до того враду, чий ест человек. А если бы его отбили от лица або от свежего следу, а он то переведеть тыми ж сторонними людми, тогда таковой маеть шкodu платити, на чом присягнеть»⁷⁷. Особливо цікаві в зазначеному положенні про слідгон у XVI ст. відомості про участь «сторонніх людей», оскільки останні досить схожі на учасників давньоруських судів. Адже згідно зі ст. 77 Руської Правди, жителі околиць теж гнали слід з «чужими людми». Протягом віків, до моменту кодифікації Статутом ВКЛ, збереглися й інші положення Руської Правди та звичаєвого права, зокрема, про відповідальність тієї сільської громади, яка відбивала переслідувачів злочинця від слідів та сплачувала за це збитки потерпілому і штраф⁷⁸.

В ході еволюції інституту гоніння сліду від періоду Київської Русі і до XVI ст. збереглося багато давньоруських нюансів слідгону, згадки щодо яких у відповідних положеннях Статутів ВКЛ підкреслюють давність даного звичаю: «собравши суседов водле давного обычаю гонил следом»⁷⁹. А це дає можливість припускати існування даного звичаєво-правового інституту практично на всіх українських землях, які перебували у складі ВКЛ. Тим паче, що вказаний звичай гоніння сліду також чітко прослідковувався за документальними матеріалами на сусідніх білоруських землях, зокрема, у Мінському, Берестейському, Вітебському, Слонімському та інших підвладних великокнязівській владі повітах⁸⁰.

Проведений аналіз етапів еволюції інституту гоніння сліду свідчить, що на період XVI ст. на українських землях збереглися не тільки яскраві приклади визначення границь території громади, але й живучості давніх звичаїв і традицій, які, безсумнівно, вели своє походження від часів Руської Правди, і навіть ще раніших. Якщо ж врахувати ту обставину, що обов'язок співгромадян допомагати гнати слід до XIII ст. побутував і в чеському праві, у відповідності з яким сусіди, які склали осаду, зобов'язані були йти разом з потерпілим по слідах злочинця, а також згадки про тотожний термін та правничий інститут

⁷⁶ Статут ВКЛ 1529 г. С. 98–99; Статут ВКЛ 1566 г. С. 179; Статут ВКЛ 1588 г. С. 310–311.

⁷⁷ Статут ВКЛ 1529 г. С. 98–99.

⁷⁸ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Русская. С. 69.

⁷⁹ Статут ВКЛ 1588 г. С. 310.

⁸⁰ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 823, оп. 1, д. 81, л. 5; Акты КПС. С. 768; Акты ВАК. Т. XVIII. С. 5–6, 23–24, 53.

в давніх польських актах (починаючи із XIII ст.), то правомірно зробити висновок про те, що вказана норма звичаєвого права була властивою для багатьох слов'янських та інших сусідніх народів на різних етапах їхнього розвитку⁸¹.

Копна присяга / рота. Важливим елементом копного суду загалом та процедури гоніння сліду, зокрема, було принесення присяги. Всі учасники копного зібрання у випадку безрезультатності усіх судово-слідчих копних дій (у тому числі й гонитви за слідами злочинців) на останній копі присягались, що нічого не знають про злочин, і суд на цьому закінчувався, хоча злочинця не було знайдено. Але таку присягу мусили вчинити всі учасники копи лише в разі, якщо потерпілий не мав доказів чиєї-небудь вини. Коли ж на когось падала підозра (хоча й не вповні доведена копному зібранню), то «очищувальну присягу» приймали тільки ті селяни, дворища або навіть цілі села, кому з них «давалась вина». Причому потерпілий сам обирав представників дворища, диму чи села для присяги. Чим важливіша була справа, тим більша кількість співгромадян мала присягати. Присяга в даному випадку була одним із кінцевих етапів копного слідства і слідогону зокрема, і до неї вдавалися тоді, коли фактичних доказів виявлялося недостатньо для кінцевого вирішення проблеми.

«Очищувальну присягу» звинувачені копою особи приносили з метою остаточного доказу своєї невинуватості. Таку присягу приносили, як правило, в церкві в присутності священника. Наведемо приклад однієї копної присяги: «Я, Михайло Якович и я, Иван Горегляды присягаем пану Богу Всемогущему во Троици Святой единому на том, иж што на копе обжаловал нас урядник Иван Дроздович... что мы бобров за озером у в Узком от Лядина нияким способом не били, а не ловили, а ни о шкоднику не ведаем. На чом яко справедливие присягаем так нам пане Боже помози, а если не справедливие пане Боже нас убий»⁸². Або закінчення ще однієї присяги: «яко справедливо, так нам Бог

⁸¹ *Ulanowski B.* Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII // *Rocznik Akademii Umiejętności.* R. 1893–1894. Kraków, 1894. S. 120–178; *Яковлів А.* До питання про генезу копних судів на Україні. Львів, 1928. С. 23; *Plaza S.* Funkcjonowanie chłopskich sądów wójtowskich w Sądeczyźnie XVI–XVIII w. // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Zakład Historii państwa i prawa. T. XVIII. Zesz. 1. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966. S. 119–180; *Kubiak B.* Gromada wiejska i jej funkcjonowanie w Małopolsce w XVI i XVII wieku // *Spółczeństwo staropolskie: Studia i szkice.* T. III. Warszawa, 1983. S. 139–159; *Wyrozumski J.* Gromada w życiu samorządowym średniowiecznej wsi polskiej // *Spółczeństwo Polski średniowiecznej: Zbiór Studiów.* T. III. Warszawa, 1985. S. 219–251; *Голубеў В. Ф.* Абшчынны (копны) суд у сістэме судовага ладу Беларусі XVI–XVIII ст. // *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця / Матэрыялы рэсп. навук. канф., Гродна, 3–4 мая 2002 г.: У 4 ч.* Гродна, 2003. Ч. I. С. 233–238; *яго.* Абшчынны (копны) суд у дзяржаўнай судовай сістэме ВКЛ у другой палавіне XVI – першай палавіне XVII ст. // *Леў Сапега (1557–1633 гг.) і яго час: 3б. навук. арт.* Гродна, 2007. С. 100–106; *яго.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. Мінск, 2008. С. 74–89.

⁸² Акты ВАК. Т. XVIII. С. 359–360.

поможи во Троици Святой единый, а ежели несправедливе пане Боже нас убий на теле и на всем добром нашем. Аминь»⁸³. Вказана процедура присяги відбувалась урочисто і надзвичайно емоційно впливала на релігійну свідомість середньовічних селян. Тому люди вважали «великим гріхом... приводити людей невинних до присяги»⁸⁴, а особливо говорити неправду й свідчити неправдиво під час процедури церковної присяги. І якщо потерпілий, який попередньо вимагав від підозрюваних селян «очищувальну» присягу, все ж бачив / відчував їх непричетність до злочину, то він не з'являвся у встановлений термін на місце присяги, тож остання не проводилась. З тих же мотивів, «щоб надаремне не тривожити Всевишнього», деякі звинувачені на копі (хоча насправді невинні люди) готові були відшкодувати збитки і самим шукати злочинця, ніж очищатися присягою⁸⁵.

Якщо проти звинувачених у різноманітних злочинах співгромадян висувалися більш-менш серйозні докази, через які їх вже не могли допускати до очищувальної присяги, однак все ще недостатні / непереконаливі для винесення остаточного вироку, тоді потерпілий пропонував у додаток принести звинувачувальну присягу перед Богом у церкві. Якщо копа погоджувалася і потерпілий присягав, то звинувачена таким чином окрема особа, все дворогосподарство чи ціле село вважались винними у скоєнні злочину⁸⁶.

Першим Статутом ВКЛ 1529 р. було кодифіковане положення звичаєвого права про відповідальність усієї сільської громади у разі підозри її членів у причетності до злочинів у околиці: «И тѣж коли бы што в кого вкрадено, а видит ся ему шкода от которого села, а шкодника своего не ведаеть, тогда маеть выпросити право в том селе (зібрати копу. – *Авт.*), а дал бы о то всему селу вину, тогда три мужи з оного села, которых он обереть, мають присягнути, как в том селе шкодника его не ведають»⁸⁷. Таким чином, звичаєво-правова культура XVI ст. передбачала певну відповідальність територіальної громади за правопорядок як на своїх, так і на суміжних землях. Зв'язані круговою порукою, жителі села виступали як колективна юридична особа, якій назагал могли давати вину. Від зазначених звинувачень не можна було легко-важно відмахнутися, тож поставала необхідність оперативно провести розслідування висунутих претензій та спростувати останні ритуалом присяги. В протилежному разі звичаєва практика передбачала як матеріальну, так і юридичну відповідальність: «И пак ли бы о тое не присягнули, тогда оное село все оную шкоду всю тому шкоднику (потерпілому. – *Авт.*) мають платити, а собе злодея искати» (Р. 13. Арт. 5)⁸⁸.

⁸³ Там же. С. 411.

⁸⁴ Там же. С. 228.

⁸⁵ Там же. С. 410.

⁸⁶ ЦДІАУК, ф. 25, оп. I, спр. 5, арк. 48 зв.; ф. 25, оп. I, спр. 45, арк. 99 зв.

⁸⁷ Статут ВКЛ 1529 г. С. 297–298.

⁸⁸ Там же. С. 298.

Загалом інститут присяги / «роты» був широко відомий на українських землях ще в часи Руської Правди. Стаття 10 Короткої редакції останньої вже допускала можливість іноземцям доводити особистою присягою провину їхнього кривдника⁸⁹. А в статті 22 Поширеної редакції вже чітко видно прообраз подальшої звинувачувальної присяги копного права литовської доби. Дана стаття вказує на використання потерпілим присяги при крадіжках речей та інших злочинах, розміри яких не перевищували двох гривен: «до дву гривен, аже менее, то роте ити по свое куны». Присяга також згадувалась у 31 та 47 статтях Поширеної редакції Руської Правди⁹⁰.

Копний присуд та визначення провини. В цілому і правова процедура гоніння сліду, і ритуал копної присяги, як і інші судові дії на копі, були спрямовані, перш за все, на виявлення / визначення винного, тобто того, хто зобов'язаний був відшкодувати збитки, хоча присуджений до цього не завжди виявлявся дійсним винуватцем злочину, а потрапляв до розряду «винних» на формальних підставах. Згідно з джерельними відомостями, учасники копних судів визнавали винними окремих селян або цілі громади (кутки села) в таких випадках: якщо вони не виходили на слід або не виводили слід злочину за межі диму, дворища, села; тих, хто не з'являвся на копу без поважних причин; тих осіб, у кого в ході слідогону чи обшуку / трусу знаходили крадені речі; тих селян, які відмовились очиститись ритуальною церковною присягою; спійманих на місці злочину або тих, кого наздогнала копна гонитва / погоня; тих, хто приховував, що приймав у себе незнайомих співгромадянам сторонніх осіб в період скоєння злочину і т. п. Така широка сітка визначення копою винного призводила до того, що жителі копних околиць брали активну участь в копних судах, вивчали звичаєве право, щоб не потрапити до числа звинувачених, зобов'язаних відшкодувати збитки. А це в свою чергу дає можливість твердити про високий рівень правової культури українських селян, міщан та шляхти.

Існуючий в середині XVI ст. в Україні порядок визначення винних на копних судах був не стільки результатом поглиблення майнової нерівності в селянському середовищі, скільки посилення їх залежності від панівних верств, через що магнати, шляхта та й заможні співгромадяни (боляри, слуги) прагнули використати копні збори в своїх інтересах, для захисту своєї власності, перекладаючи матеріальну відповідальність за злочини на рядових односельців.

Після встановлення / визначення копою винних у скоєнні злочину, останніх могли помістити в темницю / «турму», де утримували під вартою. Інколи громада брала таких односельчан на поруки, зобов'язавшись наглядати за ними та доставити їх на наступне копне розслідування. Щоправда, не щодо всіх своїх співгромадян та жителів селяни погоджувалися на це. Так, коли копа запропонувала взяти неблагонадійного селянина Маска на поруки, то громада села Ситниця (Волинь) «вси его на поруку брати не хотели и не взяли мовили

⁸⁹ Краткая редакция Правда Руськая // Указ. соч. С. 47.

⁹⁰ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая. С. 65–67.

што дей хочете то с ним чините, кгдаь мы его на копе поставили и перед вами его учинков не затаили, а большей в тое се не вступаемо и о нем ведати не хотим и присегати за него не будемо»⁹¹. Як бачимо, селяни, усвідомлюючи свою відповідальність перед копними зборами, поставили на суд свого односельця, але поручатися за нього відмовились. Приводів для цього було багато. Це і неблагонадійність винного, і вагомі проти нього докази, але все ж головна причина була викладена у вказаному документі. Селяни так мотивували свою відмову: «а до того теж Маско не есть з нами тяглый и жадного кгрунту з нами не держитъ, только жидовским паробком (помічником / слугою. – *Авт.*) есть»⁹². Тож, громада обстоювала інтереси тільки тих односельців-господарів, які брали участь у виконанні загальних сільських повинностей. А вказаний Маско не тільки не виконував спільних повинностей, а й взагалі «жадного кгрунту» разом з селянами не тримав, тобто або був неповноправним членом, або взагалі не належав до вказаної громади. Жителі іншого села так мотивували свою відмову взяти на поруки свого односельця: «у нас тен злодей мало мешкал и маестности своее нигде не мел и не мает, яко заслужил, такую заплату (таке копне покарання. – *Авт.*) пусть односит, мы се оного зрекаем»⁹³. Таким чином, селяни брали на поруки тільки тих співгромадян, хто був благонадійним, мав постійну осілість на території села, тривалий час проживав у ньому і вів своє господарство, а відповідно разом з усією громадою відбував усі повинності.

Копне дізнання. Наступним етапом громадського суду був ґрунтовний допит звинуваченого в злочині. Якщо останній не міг переконливо довести свою невинуватість, а наявних проти нього доказів / фактів було недостатньо, щоб винести остаточний вирок, то копа могла застосувати тортури / «муку». Частіше всього вимагав застосувати катування підозрюваного потерпілий від злочину господар. Однак той, хто посилав іншого «на муку», зобов'язувався винагородити обвинуваченого, якщо «не домучиться своее шкоды», тобто не з'ясує суті справи шляхом застосування тортур. Інколи підозрюваний в злочині селянин, якому копа присуджувала «муку», добровільно зізнавався в усьому скоєному. На копі в Овруцькому повіті в справі про крадіжку котла з церкви села В'язівка та інших речей в Народичах «Матвей добровольне визнал, боячись бития, что котел в Мошках схован»⁹⁴. Та навіть добровільне зізнання не завжди звільнювало від копних тортур. Селяни на копі прагнули дізнатися не тільки все про даний злочин, а й про інші злочини в копній околиці за минулий від попередньої копи час. Незрідка роль ката виконував потерпілий від злочину господар, який застосовував для катування кий та вогонь. З часом для проведення тортур з ближнього міста запрошували, так би мовити, штатного дізнавача / ката / містра. Так, у Володимирському повіті «мужи» з околечних сіл та громада

⁹¹ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 300.

⁹² Там же. С. 300–301.

⁹³ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 324.

⁹⁴ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 192.

села Твердинь «по мистра Ковельского посылали» і звинуваченого у злочинстві селянина «на квестию мистрови взяти розказали»⁹⁵. На вічу в Луцькому повіті (1564 р.) у присутності жителів восьми сіл звинуваченого селянина «прутьем били, мордовали, огнем палили и там же его на смерть замордовали, и ничего ся на нем не домучили»⁹⁶. В даному випадку тортури не допомогли розслідувати злочин. Втім, незважаючи на це, як архаїчний пережиток звичаєвого права, вони і в XVI ст. були досить поширеним явищем в громадському судочинстві.

На білоруських землях тортури (кїї, вогонь), як засіб розслідування злочинів, теж мали поширення, і навіть по відношенню до дітей⁹⁷. Загалом же «мука» – це давній загальнослов'янський звичай. Так звані «Божі суди» ґрунтувалися на віруванні в надприродну допомогу для розслідування справи, яку не можна було вирішити звичайними судовими засобами. Випробування у слов'ян розподілялися на поєдинки, залізо і воду⁹⁸. Вказані звичаї були відомі вже з Руської Правди. Стаття 22 Поширеної редакції передбачала, що коли звинувачуваний у вбивстві не може знайти послухів, то справа вирішувалась шляхом випробування розпеченим залізом. Йшлося про одну із форм середньовічних ордалій, коли вину визначали за ступенем опіку від розжареного заліза, яке повинен був взяти в руки звинувачений. Стаття 22 Поширеної редакції Руської Правди вже чітко визначала застосування ордалій при відсутності матеріальних доказів – «поличного». В даному випадку розжареним залізом передбачалося користуватися при звинуваченні не тільки у вбивстві, але й при крадіжках значних цінностей (вартістю половини гривни золота). При менших цінностях вкраденого присуджувалось випробування водою, а при ще менших – присяга / «рота»⁹⁹. Причому при випробуванні водою невинуватим вважався той, хто топився, а винуватим той, хто плив. Відмінною ознакою давньоруських випробувань було зовнішнє підтвердження вини або правоти звинуваченого, а не його зізнання в скоєнні злочину, як це вже помічаємо згодом на українських землях у XVI ст.

Вироки копних судів. Завершальним і найбільш драматичним етапом громадського судочинства було винесення вироку та його виконання. Після розслідування справи учасники копи переходили до прийняття рішення про вину підозрюваного, про відшкодування збитків і тільки тоді про його покарання. Документальні дані дають підставу твердити про різні форми покарання злочинців. Найбільш суворою мірою покарання був смертний вирок. Учасники копи в поселенні Любче Луцького повіту (1568 р.) оголосили винним у крадіжці речей такий вирок: «скажем вас обох на шибеницу, водлуг

⁹⁵ Там же. С. 457.

⁹⁶ *Иванишев Н.* Указ. соч. Приложение. № I. С. 36–37.

⁹⁷ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 15, 57, 63.

⁹⁸ *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. Киев, 1865. № 4. С. 11.

⁹⁹ Пространная редакция суд Ярославль Володимерич Правда Руськая. С. 65.

права нашого копного». Нижче у цьому ж документі копа чітко визначала і мету покарання: «не хотечи такого злодейства межи собою мети... шtbody ся десятий на то гледечи каял»¹⁰⁰. Як бачимо, громада розуміла мету покарання не тільки як його неминучість і відповідальність за кожен злочин, але й як «науку» іншим, що свідчить про високий рівень народної правової культури. Сам факт застосування копними судами смертної кари красномовно свідчить про широкі права та значну їх роль у суспільному житті українських земель. Причому ці права визнавалися за копними судами не тільки в XVI, але й у XVII ст. представниками великокнязівської влади. Зокрема, на одному із копних судів у 1619 р. Криштоф Юндил, «судья кгородский Слонимский», сказав, що «суграничники водле права... шкодника злодея, который бы се оказал с копного узнанья, судити и на горло его сказывать мощь мають (копа правомочна присуджувати смертну кару. – *Авт.*)»¹⁰¹.

Як на українських, так і на білоруських копах у згаданий період смертні вироки виносилися за такі кваліфікації злочинів: вбивства людей, розбійні напади, спалення майна, крадіжки коштовних речей, коней, худоби, бджіл і муду¹⁰². Як правило, закоренілим злочинцям присуджували страту через повішання – «шибеницу». Щоправда, за «чародійство» та «колдовство» винних могли засуджувати до спалення¹⁰³. Важливо відмітити, що застосування смертної кари в громадських судах – це явище, яке стійко спостерігається саме з XVI ст. Адже раніше Руська Правда такої кари не передбачала. Більше того, в статті 22 Поширеної редакції було записано: «По Ярославе же паки совокупешесе сынове его Изяслав, Святослав, Всеволод... отложиша убиение за голову, по кунам ся выкупати»¹⁰⁴, що відмінило кровну помсту і замінювало її грошовою вірою у всіх випадках. Найвищим покаранням за Руською Правдою був «поток» і «розграбление» (тобто вигнання винного, конфіскація його майна, перетворення жінки і дітей на холопів), які застосовувались за розбій, спалення двору та конокрадіство (7, 35, 83 ст. Поширеної редакції)¹⁰⁵.

Крім смертної кари, копи у справах про незначні злочини присуджували тілесні покарання або штрафи, які стягувалися паралельно із відшкодуванням збитків¹⁰⁶. Ще одна повчальна форма покарання застосовувалася в копних судах, коли злодія водили по селу або місту, почепивши на нього знаряддя злочину чи вкрадені речі¹⁰⁷. Вказане покарання не було таким вже безневинним, оскільки не тільки позбавляло чесного імені в околиці, а й дозволяло, при повторному злочині чи навіть підозрі в причепності до нього, покарати винуватого на смерть.

¹⁰⁰ Акты КПС. № 97. С. 224–225.

¹⁰¹ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 249.

¹⁰² *Иванишев Н.* Указ. соч. Приложение. № 6. С. 72.

¹⁰³ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 265.

¹⁰⁴ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая. С. 64.

¹⁰⁵ Там же. С. 64, 66, 70.

¹⁰⁶ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 192, 216.

¹⁰⁷ Там же. С. 416.

Після оголошення вироку починалось його виконання. Тілесні покарання (переважно побиття киями) проводили тут же на копі. Відшкодування збитків та виплата штрафів також здійснювалися одразу ж після копи¹⁰⁸. Однак у випадку значних сум встановлювався термін виплати від 2 до 12 тижнів¹⁰⁹.

Найбільш драматичним та складним вважалося виконання копою смертного вироку. Це відбувалося в основному шляхом повішання злочинців на шибениці, хоча траплялося, що знаряддям страти / шибеницею ставало будь-яке дерево¹¹⁰. Страта, як правило, відбувалася або на місці копних зборів, або на границях сільських земель, або в інших людних місцях. Зокрема, жителі сіл Вітковичі, Березне, Князьсела, виконуючи вирок копи, повісили «Самуила Савича над речкою Тетевкою над гостинцом, который гостинец идет от Хотыня до Князь и до Ленча и далее на Полесье»¹¹¹. Перед стратою засуджений сповідався в присутності священника, як це було на Волині та Київщині¹¹², в інших випадках він «был напоминая от зацных людей абы патер измовил (виголосив молитву. – *Авт.*)», як це було на Берестейщині¹¹³. Потім, коли злочинець вже стояв на останньому верхньому щаблі драбини під шибеницею, селяни востаннє його запитували про інші злочини та про співучасників. Ці останні свідчення мали велику вагу на подальших судах. Після «остатних» слів злочинець, засуджений до страти, сам, траплялося, надівав на шию мотузку і кидався з драбини¹¹⁴. Інколи страту проводив сам потерпілий селянин, однак на кінець XVI – початок XVII ст. для цього, як згадувалося вище, існував спеціальний виконавець¹¹⁵.

Зважаючи на те, що смертні вироки на копних судах були не таким вже й рідкісним явищем, відзначається не тільки їх відстрочка для апеляції до гродського суду, а й відміна страти за згодою потерпілих від злочину співгромадян. Страта відмінялась і тоді, коли громада брала на поруки злочинця, але в таких випадках копа зобов'язувала односельців останнього нести повну відповідальність за поведінку звільненого¹¹⁶.

Після завершення копного суду господар, справа якого вирішувалась, виплачував суддям частину судових виплат – «пересуду»¹¹⁷. Інша його частина давалась спочатку великокнязівським намісникам, а з другої половини XVI ст.

¹⁰⁸ Виленский археографический сборник. Т. I. С. 220.

¹⁰⁹ Статут 1566 г. Р. IV. Арт. 59. С. 96.

¹¹⁰ Акты КПС. № 104. С. 243.

¹¹¹ Там же. № 173. С. 388.

¹¹² Архив ЮЗР. Киев, 1893. Ч. VIII. Т. I. С. 64; Приложение. С. 367.

¹¹³ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 52.

¹¹⁴ *Ефименко А.* Народный суд в Западной Руси // Русская мысль. 1893. № 9. С. 28; Акты КПС. №. 189. С. 441.

¹¹⁵ *Иванишев Н.* Указ. соч. № 6. С. 22.

¹¹⁶ Архив. ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 192.

¹¹⁷ Там же. С. 282.

«вряду гродському» або сюзерену / «пану» підданих, чиє питання розбиралось на копі¹¹⁸.

Якщо копа вирішувала питання матеріальних збитків, то сума пересуду становила 10% від заподіяної шкоди. Судові виплати були відомі ще Руській Правді, але там вони виступали під загальною назвою «уроци судебнии», і сплачували їх як потерпілий, так і звинувачений¹¹⁹. В процесі переходу українських земель в XIV ст. під владу ВКЛ, кожна область отримувала уставні грамоти. В одній із таких грамот великого князя литовського Олександра Ягеллончика (1492–1506) вже згадувався пересуд: «ведь мы на то право наше дали всей земли Киевской, што врядник ваш не мает слуг и людей панских и князских и боярских ни судити ни радити, а ни вин ни пересудов на них брати» (1495 р.)¹²⁰. Вказана грамота підкреслювала, що з переходом частини земель до рук приватних власників, до останніх перейшло від великокнязівських намісників і право збирати пересуд. У 1509 р. одна із грамот наказувала в межах ВКЛ брати пересуд лише з того, хто виграв справу. Розміри останнього знову ж таки мали становити 10% від суми збитків¹²¹. Статут ВКЛ 1529 р. також зберіг вказане співвідношення («от десяти грошей – грош»). Це ж підтвердила додаткова до Статуту стаття, яку було прийнято у 1555 р.: «Судьям пересуду от звычаю давного по половине, тоесть от копы грошей три гроши»¹²². Другий Статут ВКЛ 1566 р. наказував від 60 грошей брати 1 грош пересуду, а Статут 1588 р. від 60 грошей – 2 гроші¹²³.

Іншою судовою виплатою, яка збиралася в громадських судах, було пам'ятне. Той, хто виграв справу, давав учасникам копії гроші, щоб закріпити в пам'яті прийняте судом рішення. І якщо через деякий час необхідно було підтвердити рішення минулих копних зборів, то «старци», які отримали пам'ятне, повинні були це зробити. Зібрані в 1592 р. в Луцькому повіті селяни згадували: «от часу немалого может дей быти зо дванадцать лет... водлуг давного звычаю зобравшися з околичных сел громада» прийняла копне рішення. І через 12 років старші співгромадяни слово в слово повторили рішення тієї копії, бо тоді вони «памятное есмо взяли»¹²⁴. Таким чином, в народі зберігалось й передавалось прецедентне право.

Інститут судових свідків. Важливий блок положень звичаєвого права, який узаконили Статути ВКЛ, стосувався інституту свідків, чії свідчення вважали вагомим доказовим засобом в судочинстві. Перш за все це стосується справ про землеволодіння. У тих випадках, коли зацікавлений господар хотів

¹¹⁸ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 24.

¹¹⁹ Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Руськая. С. 71.

¹²⁰ Акты ЗР. Т. I. С. 152.

¹²¹ Там же. Т. II. С. 63.

¹²² Там же. Т. III. С. 68.

¹²³ Статут ВКЛ 1529 г. Р. VI. Арт. II; Статут 1566 г. Р. IV. Арт. 3; Статут 1588 г. Р. IV. Арт. 5, 14.

¹²⁴ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. I. С. 215–216.

«держання свого слухним доводом доводити», то, згідно з Першим Статутом ВКЛ, це слід було робити з «людьми добрыми шляхтичи, або листы (грамоти. – *Авт.*), або иными людьми годнейшими, близкими суседы. Чи и будут светки годнейши (переконливіші. – *Авт. Г.*), тые мають светчити без присяги их телесное, подле давного звычайу земского»¹²⁵. Важливо зазначити, що вагомість свідків в правовій культурі визначалася не стільки шляхетністю походження, скільки близькістю проживання й обізнаністю із звичаями та старими межами земельних володінь. Статут 1529 р. у зв'язку з цим підкреслював: «А веждо не таковыя маот ся розумети светки, штобы была шляхта, але тые светки шляхта и люди добрые, неподозреные, которые будут суседи близкие и сумежники, тые годнейшие будут ку сведецтву, нижли тые шляхта, которые не граничники и не сумежники»¹²⁶.

Крім зазначених вимог до моральних якостей свідків, Перший Статут ВКЛ також передбачав допускати по важливих справах «ку сведецтву... о реч земленую» лише «хрестьян латынского або греческого закону», тим самим обмежуючи правоздатність євреїв і татар. Також законодавство детально регламентувало благочестя осіб, яких мали допускати до свідчення. Вони мали бути «хрестьяны, которые бы на каждый год в плебанов (священников. – *Авт.*) або в попов своих на их споведи бували»¹²⁷. Зазначеній нормі приділялась неабияка увага як в звичаєво-правовій культурі, так і в законодавстві, а тому строгість у вірі розглядалась не лише як моральна чеснота, але й як умова правоздатності при розгляді важливих справ. Статут ВКЛ 1529 р. особливо на цьому наголошував: «А хотя бы хрестьяне, будь латынского або греческого закону, которые Божьего тела не принимают (не причащаются. – *Авт.*) и на исповедь не ходят, тые в жадном сведецтве перед правом не маот допущоны быти о земную реч (в земельних справах. – *Авт.*)»¹²⁸. Разом з тим перед допуском свідків до свідчення чи присяги учасники копних судів по земельних спорах детально розпитували присутніх про моральність претендентів, щоб останні не були запідозрені «ани у славе (ославлені. – *Авт.*) межи околицы, ани в злодействе, ани в фалшивстве»¹²⁹.

Водночас Перший Статут ВКЛ унормував положення звичаєвого права, які стосувалися кількості свідків. У важливих справах передбачалося «с obu сторон по осминадцати светков перед правом поставити»¹³⁰. Далі законодавець регламентував процедуру відбору з тих 18 претендентів шести реальних свідків: «которой стороне повод указан, светков своих, подле обычая права, осминадцать повинен будет перед правом поставити и по три разы водити; а сторона с тых трох одного обирати маеть, аж покуль шесть маеть обрати»¹³¹.

¹²⁵ Статут ВКЛ 1529 г. Р. VIII. Арт. 2.

¹²⁶ Там же. Арт. 4.

¹²⁷ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 222

¹²⁸ Статут ВКЛ 1529 г. Р. VIII. Арт. 5.

¹²⁹ Там же. Р. VIII. Арт. 5.

¹³⁰ Там же. Р. VIII. Арт. 1.

Порубіжні копи. Особливо слід відмітити ті документальні відомості, в яких згадувалися випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на межуванні сільських громад та сусідніх волостей, а й порубіжних повітів та земель ВКЛ. Важливо відзначити, що й жителі тих українських теренів, що опинилися по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛ, теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах «на приграничних» землях. У 1546 р. поблизу сіл Глинне і Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому «завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское на тых границах право с обеих сторон дають»¹³². В цей же період поблизу села Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування «Руды Грузское и поведили иж тут в тое долины права дають с обеих сторон, яко з Князства так и Теревольского повету (Королівства Польського – *Авт.*), тут завжды на право ся зьеждчаем»¹³³. Тобто населення порубіжжя активно вирішувало правові питання на традиційних місцях, незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні колективні правовідносини сусідів, а й про власне «копне» судочинство. Селяни в 1546 р. сповіщали ревізорам: «дорога, которая идет от села Великого Князства Опарыпсов до села Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тое дороги врочишо Беседы и поведили, иж дей се тут сходят завжды на копу село Опарыпеское и з селом Бродским и на права всякие»¹³⁴.

Важливо відзначити, що поселяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛ з давніх давен, можливо, ще до тих часів, коли українські землі перерізав кордон між вказаними державами. Відповідно українське населення обстоювало своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: «от давних часов и от предков о злодейство и о всякие кривды, яко з сел лядских (польських. – *Авт.*), так и з сел Великого Князства... права себе дають (чинять правосуддя. – *Авт.*)»¹³⁵. При цьому не слід вважати, що українські поселяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛ, цим злісно порушували законодавство чи не виконували якісь приписи / положення офіційного права вказаних держав. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, а й для шляхетського правосприйняття у XVI ст.: «тут права даем межи собою, яко з Великого Князства князи и панове, так с Коруны (Польської. – *Авт.*), людей ставят ку справедливости всякое речи» (1546 р.). Аналогічною була ситуація і на порубіжних українсько-білоруських

¹³¹ Там же. Арт. 5.

¹³² Виленский археографический сборник. Т. 1. С. 101–122.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Там же.

¹³⁵ Там же.

землях, де в 1586 р. (Берестейський повіт) згадувалося урочище Побийконя, «где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звикли»¹³⁶.

Загалом правові відносини в українських землях ВКЛ у достатутувий період регулювались переважно загальноземськими привілеями та уставними земськими грамотами окремим цілісним історичним регіонам, які в своїх статтях кодифікували чимало місцевих звичаєво-правових норм. Найраніші з відомих обласних привілеїв для України відносяться до початку правління великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика (1440-1492). Саме в другій половині 40-х та 50-х роках XV ст. видано уставні земські грамоти Київській, Волинській та Подільській землям, які на початку XVI ст. було поновлено й підтверджено Київськими (1507 р., 1529 р.), Волинськими (1501 р., 1509 р.) та Подільським (1522 р.) привілеями¹³⁷.

В процесі перетворення удільних князівств України в області / землі ВКЛ та впровадження в них інститутів намісників (воєвод, старост, державців) більшість судових повноважень переходить до останніх. Як наслідок під юрисдикцію великокнязівських намісників потрапила переважаюча частина місцевого населення, за винятком католицького духовенства, жителів міст на магдебурзькому праві та приватних підданих, яких судили в доменіальних судах згідно із загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником Казимира IV Ягеллончика від 29 лютого 1468 р.¹³⁸ Втім, і на початку XVI ст. великокнязівська влада залишала у віданні своїх намісників суд над приватними підданими за деякими видами тяжких кримінальних злочинів. Зокрема, в уставній грамоті жителям Волинської землі від 1509 р. зазначалося: «Старосте судити на замку нашом князских або панских або землянских людей што ся датычеть розбою, приличного кгвалту, шляхетское раны, пожоги, абыся злодейство не множило»¹³⁹. Решту кримінальних та цивільних судових справ розглядала та шляхта, якій належали відповідні селяни: «судити им самим люди свои». Причому втручатися в зазначене доменіальне судочинство великокнязівським намісникам Волинською грамотою рішуче заборонялося: «людей их (підвладних шляхті. – *Авт.*) не судити»¹⁴⁰.

¹³⁶ Там же.

¹³⁷ *Леонтович Ф.* Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. Киев, 1865. № 2. С. 7; *Ясинский М.* Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Киев, 1889. С. 31–43; *Якубовский И.* Земские привелеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. 1903. № 6. С. 241–246; *Ващук Д. П.* Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. С. 10–11.

¹³⁸ *Леонтович Ф. И.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV–XVI ст. // Университетские известия. Киев, 1863. № 10. С. 39; *Его же.* Областные суды Великого княжества Литовского // Журнал министерства юстиции. 1910. № 9. С. 93.

¹³⁹ Акты ЗР. Т. 2. № 54. С. 65.

¹⁴⁰ Там же.

Важливою рисою загальнодержавного законодавства ВКЛ, зокрема, обласних привілеїв, було те, що вони зобов'язували представників великокнязівської адміністрації на місцях при вирішенні будь-яких правових колізій спиратися на тамтешні традиції й звичаї: «судити... подлуг давного обычая» (Уставна грамота Волинській землі 1509 р.)¹⁴¹. Причому вказана практика зберігалася і в середині та другій половині XVI ст., коли вже вступив в законну силу Статут ВКЛ 1529 р. Зокрема, при призначенні воєвод на початку 60-х років XVI ст. зазначалося: «А управа давати... распрося про здешние всякие обиходы, как из них обычьи ведутца, да с их обычя сперва и судити и управы им... давати»¹⁴². Такими носіями місцевої звичаєво-правової культури в регіонах, на чий досвід могли спиратися новоприбулі намісники, були так звані «люди добрі» – старші авторитетні співгромадяни, які в деталях знали процедуру громадського судочинства й вирішували різноманітні правові казуси серед жителів околиць на вічах та копах. Досвід «людей добрих» мав чимале значення і у встановленні контролю намісників за діяльністю місцевих копних судів, у віданні яких в XVI ст. залишались практично всі правові питання внутрішнього життя селянських громад (за винятком тяжких кримінальних злочинів). Зазначена судова автономія громадського судочинства в Україні цього періоду пов'язувалася як із самостійністю місцевих громад, так і з нерозвиненістю адміністративно-судового апарату намісників та воєвод, коли останні просто не встигали вирішувати значну кількість незначних судових справ. У зв'язку з цим великокнязівські воєводи, старости й державці все частіше делегували свої судові повноваження підвоєводам та воєводкам, а з 1529 р. – ще й маршалкам, яких попервах призначав сам воєвода, а згодом вибирала місцева шляхта¹⁴³.

Етапним моментом в еволюції місцевого судочинства земель та воєводств ВКЛ стала державна кодифікація права та створення першого зводу законів – Першого (Старого) Статуту, який набрав чинності 29 вересня 1529 р. Щоправда, в автентичній назві цього зводу слово «Статут» було відсутнє, він іменувався «Права писаные даны панству Великому князьству Литовскому, Русскому, Жомойтскому и иных через найяснейшого пана Жикгимонта, з Божье милости короля Польского, великого князя Литовского...». Згідно з положеннями останнього, суди намісників розширювалися шляхом вибору в кожному повіті по два авторитетних місцевих землянина: «уоставуем, иж воєводи, старосты и державцы наши мають каждый у своем повете обрати двух землянинов, людей добрых а годных веры, и ку присязе привести»¹⁴⁴. Зазначені посадовці уповноважувалися чинити суд поряд з намісниками, маршалками та іншими нижчими урядовцями: «установити тым обычаем: коли пан воєвода, староста и державца наш сами за некотрыми справами нашими або зем-

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² Демченко Г. В. Притомные люди и копная сторона // Варшавские университетские известия. 1899. Т. 5. С. 10.

¹⁴³ Леонтович Ф. Областные суды Великого княжества Литовского. С. 98.

¹⁴⁴ Статут ВКЛ 1529 г. С. 162.

скими не поспешни будутъ которыхъ правъ судити, тогда тые два землянины весполок (спільно. – *Авт.*) з наместники и маршалки тых панов, врадников наших, мають того смотрети и то справовати водле тых писаныхъ прав, которые есмо всей земли дали» (Розд. VI. Арт. 2)¹⁴⁵. Причому державне законодавство ВКЛ наголошувало на обов'язковій участі в повітовому судочинстві представників місцевого поспільства: «А без тых пановъ землянъ присяжныхъ естли бы обоюхъ не было, тогда не мають наместникове ани маршалкове судити, нижли бы одинъ с тыхъ землянъ уставичне при нихъ мелъ быти»¹⁴⁶. Але принцип організації судової влади, незважаючи на розширення апарату нижчих посадовців, залишався незмінним і полягав практично у всевладді великокнязівських воєвод, старост і державців.

В подальшому зростання економічної та політичної могутності шляхти призвело до збільшення її судово-адміністративного впливу та юридичного оформлення зазначених тенденцій. Більський привілей 1564 р. кодифікував спільні для шляхти й магнатів виборні земські судові установи, а Віленський привілей 1565 р. запровадив систему виборних повітових сеймиків та вальних сеймів. Подальше унормування адміністративно-територіального устрою українських земель, проведене в 1565–1566 рр., призвело до формування території воєводств та належних їм судових повітів. До Київського воєводства увійшли Київський та Мозирський, до Волинського – Володимирський, Кременецький і Луцький, до Брацлавського – одноіменний Брацлавський повіти. Остаточно новостворена судова система (з судом земським, гродським і підкоморським) була кодифікована Другим (Волинським) Статутом ВКЛ (Розд. 4. Арт. 1-70), який вступив у дію 26 січня 1566 р.¹⁴⁷.

Ареали поширення копних судів. Досліджуючи регіональний аспект проблеми, слід зазначити, що загалом територія поширення копних судів була досить значною. Копні збори співгромадян спостерігались в багатьох селах Луцького¹⁴⁸, Володимирського¹⁴⁹, Кременецького¹⁵⁰ повітів Волині, а також на Київщині¹⁵¹, Житомирщині¹⁵², в селах Овруцького та Остерського¹⁵³ замків.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ Там же. С. 164.

¹⁴⁷ *Любавский М.* Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1901. С. 228–231; *Ланто И. И.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI ст. // Журнал министерства народного просвещения. 1908. № 13. С. 51–53, 56; *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 51–60.

¹⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, с. 5, арк. 48 зв.

¹⁴⁹ Акты КПС. № 99. С. 228–231.

¹⁵⁰ Архив ЮЗР. Ч. VI. Т. 1. С. 241–243.

¹⁵¹ Виленский археографический сборник. Т. 1. С. 122.

¹⁵² ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, с. 1, арк. 182.

¹⁵³ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. 1. С. 75–88; ЦДІАУК, ф. 1421, оп. 1, с. 11, арк. 13 зв.

Діяльність копних судів, як згадувалося, була властива і правовому життю білоруських громад. Згідно з документальними даними, копи збирались у Мінському¹⁵⁴, Слонімському¹⁵⁵, Гродненському¹⁵⁶, Пінському¹⁵⁷, Берестейському¹⁵⁸, Полоцькому¹⁵⁹ та Вітебському¹⁶⁰ повітах. Причому в Берестейському повіті на кордоні між ВКЛ та Королівством Польським також зустрічались місця копних зборів. Одним із них у 1546 р. було урочище Баба, куди збирались «села многие, яко з Великого Князства, так с Коруны Польское»¹⁶¹.

Викладені матеріали дають можливість розширити географію копного судочинства, охопивши не лише прикордоння з ВКЛ, землі Галичини й Західного Поділля, але й віддалені українські землі, по крайній мірі, для сіл на так званому руському (давньоукраїнському) праві. Підтвердженням даної думки може слугувати і той факт, що після Люблінської унії 1569 р., коли Волинь, Київщина і Брацлавщина відійшли до Польщі, не спостерігалось помітних змін у громадському судочинстві. Зокрема, копні суди на вказаних землях продовжували збиратись, розглядаючи те ж коло питань, що й раніше, користуючись правом смертної кари не лише наприкінці XVI, а й у XVII ст.

Що стосується власне етнічних литовських земель ВКЛ, то тут віднаходимо згадки про копи (Віленський повіт) як на початку, так і в середині XVI ст.¹⁶² На кінець століття на деяких литовських землях, зокрема, в Троцькому повіті (м. Троки / Тракай), у багатьох селах не було коповищ, тож копи не збирались. Тому в 1590 р. представник гродського уряду підкоморій Богдан Огинський їздив по повіту й назначав коповища згідно до ухвали Литовського статуту 1588 р., в якому було записано: «на тых же местцах где досель копы не бывали, таковым же порядком и поступком копы збираны и отпраованы быти мають яко ся и на Руси заховывало и заховываесть (діялося і діється. — Авт.)»¹⁶³. Б. Огинський визначив п'ятнадцять сіл повіту, в кожне з яких «тая околица на вси стороны по мили и с тых сел люди становити се мають и повинни будуть»¹⁶⁴. Аналіз артикулів Статутів ВКЛ та документальних даних все ж дає більше підстав вважати, що копні збори були невід'ємною рисою правового життя «на Руси», тобто на українських і білоруських землях і звідси поширились, інколи при активному втручанні адміністрації ВКЛ, на територію власне Литви, хоча і в литовців існував подібний термін, який означав

¹⁵⁴ ЦДІА Росії, ф. 823, оп. 1, с. 81, арк. 3.

¹⁵⁵ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 3, 4.

¹⁵⁶ Там же. С. 3.

¹⁵⁷ Там же. С. 8–9.

¹⁵⁸ Там же. С. 26, 29–30.

¹⁵⁹ Акты КПС. № 331, 332. С. 245–247.

¹⁶⁰ Там же. № 328. С. 741.

¹⁶¹ Виленский археографический сборник. Т. 1. С. 50.

¹⁶² Акты ВАК. Т. XVIII. С. 1, 132–133.

¹⁶³ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 80–90; Статут 1588 р. Р. XIV. Арт. 9. С. 311.

¹⁶⁴ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 80–90; Статут 1588 р. Р. XIV. Арт. 9. С. 311.

родову громаду¹⁶⁵. Є також незначні дані про те, що копи були притаманні громадському життю в Лівобережній Україні, хоча і в дещо пізніший час. У 1667 р. згадувалась «купа» на Стародубщині в справі про крадіжку селянином села Субочович меду з борті¹⁶⁶. Серед протоколів магістратського суду Стародуба під 1690 р. згадуваний документ про судовий розгляд громадою села Азарівки справи про вбивство та крадіжку коня. І хоча термін «копа» відсутній, але всі дії «азаровской громады», хід судового розслідування тотожні з копним судочинством. Причому магістрат Стародуба вважав законним розслідування справи громадою і брав до уваги здобуті копними зборами відомості¹⁶⁷. Таким чином на Лівобережжі і впродовж XVII ст. ще стійко зберігались традиції копного судочинства.

Стосовно визначення верхніх хронологічних рамок діяльності копних судів в Україні можна констатувати, що останні активно діяли протягом всього XVII ст. в селах Житомирського¹⁶⁸, Остерського¹⁶⁹ та Овруцького¹⁷⁰ замків, у Володимирському¹⁷¹ і Луцькому повітах¹⁷², в Лівобережній Україні. Що стосується XVIII ст., то на той час копні суди були документально зафіксовані на Овруччині, а одна з останніх згадок про копу на Правобережжі відноситься до 1742 р.¹⁷³ Існують фрагментарні дані про копні суди у XVIII ст. і на Лівобережжі. Зокрема, у 1722 р. збиралась «купа» в селі Хильчичі Стародубського полку Новгородської сотні. На ній були присутні представники шести сусідніх сіл, які так говорили про спійманих злодіїв: «як збереться купа, повишати обох... бо бортницького злодія не ведуть на право миское (міське), але сами вотчичи судят»¹⁷⁴. У 1754 р. на Стародубщині відбувся копний суд над «ведьмою Москаленчихой», який виніс їй смертний вирок, і її було спалено¹⁷⁵. Копи були активно діючим елементом правового життя у XVII–XVIII ст. і на білоруських землях¹⁷⁶. Одна з останніх документальних згадок про копні збори взагалі, і на білоруських землях зокрема, відноситься до 1773 р.¹⁷⁷

¹⁶⁵ *Єфименко А.* Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина. 1885. № 10. С. 201.

¹⁶⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 7. С. 77–78.

¹⁶⁷ *Бакай Н.* Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киевская старина. 1886. С. 568–569.

¹⁶⁸ ЦДАУК, ф. 2, оп. 1, с. 4, арк. 200, 202.

¹⁶⁹ Там само, ф. 1471, оп. 1, с. 1, арк. 13 зв., 100 зв.

¹⁷⁰ Архив ЮЗР. Ч. IV. Т. I. С. 109–111, 169–171, 178–180, 189–200, 231–234.

¹⁷¹ Там же. С. 70–72; Ч. VI. Т. I. С. 451–461.

¹⁷² Там же. Ч. IV. Т. I. С. 54–56; Ч. VI. Т. I. С. 296–302, 345–347.

¹⁷³ Там же. Ч. IV. Т. I. С. 374–376; Ч. VI. Т. I. С. 366–370, 414–417.

¹⁷⁴ *Єфименко А.* Копные суды в Левобережной Украине. С. 189–193.

¹⁷⁵ *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII ст. С. 69.

¹⁷⁶ Акты ВАК. Т. XVIII. С. 169–517.

¹⁷⁷ Виленский археографический сборник. Вильна, 1867. Т. III. С. 239–241.

Тож існування копних судів у різних регіонах України протягом багатьох століть свідчить не лише про їх спільне коріння, яке сягало Київської Русі, але й про те, що багато рис громадського життя й звичаєво-правова культура зберігались в період великого цивілізаційного зламу, незважаючи на відмінності соціально-економічних та політичних умов розвитку українських земель.

Загалом громадські / копні суди в Україні XVI ст. відігравали важливу роль у житті територіальних громад, свідчили про високий рівень масової правової культури і правових «звичаїв» того часу, а також слугували дієвим засобом регулювання суспільних відносин. При цьому для громадського судочинства декларованого періоду була властива помітна ритуалізація багатьох правових дій. З дотриманням певних обрядів та регіонального колориту проходились як загальні (початок та закінчення судових віч-коп), так і спеціальні судові процедури, які в свідомості учасників віч-коп набували певних словесних формул: «годная речь вижу врядникову верити», «невыход всигды платить шкоду», «хто без пригоды (достатніх підстав і доказів вини. – *Авт.*) кого сожжеть (тут маються на увазі і тортури вогнем і смертний вирок через спалення. – *Авт.*), тот сам огню годен», «хто ся на сведомье (на свідків і вірогідні свідчення. – *Авт.*) не шлеть, тот свою речь тратит (той не має права виголошувати свої аргументи адже голосливим заявам віри не ймуть. – *Авт.*)»¹⁷⁸. Чимало положень звичаєвого (копного) права набували в правосвідомості мас і форм прислів'їв та приказок: «чия шкода того й гріх», «винного двома батогами не б'ють», «не взявшись за невинного, не будеш мати винного», «хто став у ряду, держи й біду [громада разом захищає свої інтереси та несе відповідальність]», «правда не втоне в воді, не згорить в огні», «копа переможе й попа»¹⁷⁹. Таким чином, у правосвідомості українців важливе місце належало не лише судовим процедурам і діям – «праву», а й «звичаям» – ритуалам, обрядам-символам, усним словесним формулам.

Andrii Hurbyk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
agurbyk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4977-0180>

¹⁷⁸ Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ, 1993. С. 230–236.

¹⁷⁹ Гурбик А. О. Правові уявлення та народна правосвідомість С. 60-70; Яковлів А. Українське право. С. 230–236.

Петро Сас

доктор історичних наук,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
ukraine.middle.ages@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-5492>

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЯВИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ВОЛИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

Як випливає з документальних джерел, у другій половині XVI – першій половині XVII ст. в станових судах Волинського воєводства не бракувало справ, що їх тогочасні юристи тлумачили як кримінальні. Критерії, за якими вони відносили до цієї категорії ті чи ті правопорушення, за великим рахунком, залежали від історично зумовленого соціально-політичного, а також культурного (в широкому сенсі цього слова) рівня тогочасного суспільства, в тому числі від характеру правових норм і відносин, правосвідомості і правової культури, притаманних, насамперед, панівному шляхетському стану. Представники останнього часто потрапляли в історії, пов'язані з різними злочинами. Останні могли набувати особливого публічного резонансу і масштабності під час запеклих сутичок між шляхтичами із залученням їхніх озброєних прибічників, яких ініціатори конфлікту спрямовували проти опонентів, проти їхнього житла і маєтків загалом. У документах подібні інциденти позначено терміном «наїзд». Щодо цього шляхетство українських земель Речі Посполитої не було унікальним. Приміром, історичне минуле західноєвропейських країн також насичене насильницькими акціями, типологічно близькими до «наїздів» волинської шляхти. Тому є потреба охарактеризувати значущі дослідницькі версії сучасних авторів щодо конфліктів у середовищі соціальної еліти середньовічної і ранньомодерної Західної Європи. Як видається, це дасть можливість генералізованіше подивитися на політико-правові процеси, правові норми, принципи, ціннісні настанови і звичаєву практику, сфокусовані на шляхетські міжусобиці на Волині.

Відомо, що в усі часи не бракувало людей, які вдавалися до різного насильства, зазіхаючи на здоров'я і життя, на честь і добре ім'я, на майнові та інші права своїх ближніх. Подібна поведінка була зумовлена різними причинами. Своєрідним каталізатором імпульсивної агресії могли слугувати ті чи ті конфліктні життєві ситуації, а також стани людської психіки, що породжували емоції ворожості, як-от злість, велике роздратування, обурення, гнів. Фахівці слушно звертають увагу на те, що розуміння культури й історії

конкретних суспільств не може бути вичерпним без вивчення впливу на людей сильних негативних емоцій, в тому числі гніву (середньовічні богослови відносили його до списку семи смертних гріхів, які загрожували духовному спасінню). Із погляду історії соціалізації, одним з істотних факторів, що позначався на цьому соціальному процесі, поставав контроль над агресивністю і насильницькою поведінкою¹. За певних обставин виникали стійкі відносини ворожнечі між окремими індивідами, в чвари втягувалося їхнє близьке соціальне оточення. З ескалацією конфлікту і набуттям ним публічно-правового виміру, він у той чи той спосіб справляв вплив на соціальну рівновагу суспільства.

За декілька останніх десятиліть у сучасній західній історіографії помітно активізувалося вивчення проблематики, пов'язаної із так званою ворожнечею. Протягом цього часу, порівняно з попереднім етапом наукового осмислення феномена «ворожнечі», кількість відповідних досліджень зросла в геометричній прогресії і перетнула тисячу назв. Однак досі не розставлено всі крапки над «і» в розумінні того, що насправді витворювало «ворожнечу» і як саме потрібно окреслити предметне поле цього поняття, приміром, віднісши до нього довготривалі сутички між поколіннями чи, можливо, ще й короткочасну помсту; родинні групи або також інші угруповання; лише вбивство чи додатково – несмертельні поранення, пошкодження майна? Чи потрібно відносити до «ворожнечі» кровну помсту, вендету²?

Фахівці пропонують різні відповіді на ці запитання. Аж ніяк не маючи на меті вичерпно охопити увесь масив публікацій, присвячених уже згаданій проблематиці, охарактеризуємо лише найзначущіші, на нашу думку, тлумачні версії і концептуальне бачення сучасними західними вченими «ворожнечі», що протягом століть помітно впливала на життя людей у різних країнах Західної Європи. Йтиметься, насамперед, про праці, в яких під різним дослідницьким кутом висвітлено конфлікти історичного минулого як такі, що виконували певні функції соціально-правового регулювання.

Деякі особливості «ворожнечі» як інструмента балансування соціальних відносин у середньовічній і ранньомодерній Західній Європі

Феномен «ворожнечі» був притаманний як ранньосередньовічному, середньовічному, так і ранньомодерному суспільствам. Щодо того, яких рис могло набувати насильство в західних суспільствах раннього середньовіччя, своє бачення представив Гай Халсолл. У своїх дослідженнях він звернув увагу те, що у разі, якщо певна соціальна група або інституція (монастир) зазнавали від когось кривди, вони в певний спосіб публічно демонстрували гнів, заявляли про

¹ *Lamberg M. Anger as a Spiritual, Social and Mental Disorder in Late Medieval Swedish Exempla // Mental (Dis) Order in Later Medieval Europe. Brill, 2014. P. 70.*

² Докладніше див.: *Grant A. Murder Will Out: Kingship, Kinship and Killing in Medieval Scotland // Kings, Lords and Men in Scotland and Britain, 1300–1625: Essays in Honour of Jenny Wormald / Ed. St. Boardman and J. Goodare. Edinburgh, 2014. P. 193–226.*

своє право помститися кривдникам. До пов'язаних із ворожнечею ритуалів охоче зверталися як світські, так і духовні особи. Приміром, проти ворогів монастирів виголошували прокльони, ченці закликали свого святого помститися за скоєне зло. Щоб змусити святого заступитися, вони навіть вдавалися до ритуального приниження його мощів.

Способи скривдження опонента були різні, як-от пряме захоплення спірних земель або майна, завдання противнику дзеркального удару у відповідь. Якщо роздмухувач конфлікту не був упевнений в своєму праві щодо силового з'ясування відносин з опонентом, бо остерігався, що його дії матимуть осуд і їх визнають незаконними, то вдавався до погроз. За подібних обставин активна сторона конфлікту могла вчиняти символічний або ритуалізований акт насильства. Цим вона привертала публічну увагу до суперечки, аби залучити для її залагодження певних арбітрів – королівських офіцерів, представників церкви або монастиря, авторитетних членів місцевої спільноти або спільноти однолітків. Загалом при вирішенні конфліктів у постримський час загроза насильства поставала елементом своєрідної стратегії боротьби.

Сторона, яка зазнала кривди, зазвичай у різний спосіб чинила тиск на суперників, вимагаючи компенсації. Із виплатою останньої конфлікт припинявся. Однак якщо у виплаті було відмовлено, скривджені могли завдати відплатного удару. Питання компенсації тісно було пов'язане з наданням допомоги при клятві. У ворогуючих суспільствах (на кшталт бедуїнів) родинна група могла воювати від імені свого члена, якщо клятву виконали обидві сторони, зібравши потрібну кількість тих, хто присягає. Тим часом у ранньосередньовічному суспільстві компургація (очищувальна клятва від звинувачень у злочині, підтверджена також клятвою певної кількості інших осіб) була дієвою за умови встановлення консенсусу в громаді щодо вини або невинуватості людини.

Вбивство з помсти, якщо попередньо було дотримано правильних процедур (у Галлії VI ст. належало вдаватися до помсти за сприятливого рішення місцевого графа або судді на користь скривдженої сторони), вважали цілком законним, і воно припиняло суперечку. Підтвердженням законності вбивства поставав ритуал публічної демонстрації мертвого тіла – його виставляли на стовпі, або, приміром, викидали на вулицю. Тим часом підлягали покаранню (потрійному штрафу) ті особи, які приховували тіло вбитого або кидали його в колодязь, адже це можна було витлумачити в тому плані, що вбивці не мали поважних причин для смертельного насильства. Ще суворішим було ломбардське право VII ст. щодо покарання за вбивство, скоєне вночі³.

«Ворожнечі» в середовищі західноєвропейських соціальних еліт середньовічної доби приділив увагу Томас Рош, дослідник «Церковної історії» авторства англійського хроніста Ордеріка Віталія (1075–1142). Торкнувшись

³ *Halsall G. Reflections on Early Medieval Violence: The example of the “Blood Feud”// Memoria y Civilización. 1999. Vol. 2. P. 7–29.*

історіографічного аспекта, Т. Рош зазначив, що тривалий час історики, які орієнтувалися на модель держави, що утверджувала монополію законного використання фізичної сили на певній території (за Максом Вебером), оцінювали «ворожнечу» як ірраціональні прояви насильства в середньовічних суспільствах. Протягом ХХ ст. в цьому плані відбувся певний історіографічний поворот: «ворожнечу» стали розуміти як своєрідну інституцію, котра парадоксально допомагала суспільству зберегти внутрішню стабільність. Її вже не пов'язували з нестримними пристрастями, а розглядали як чинник соціального регулювання, пов'язаний із сімейними зобов'язаннями, почуттям честі. «Ворожнечу» стали розглядати крізь призму певних «правил гри», що запобігали спалахам неврівноваженого насильства. Історики акцентували увагу на процесі мобілізації, використанні юридичних аргументів і процедур. Попри накопичення великої кількості праць на вже згадану тему, таки не вдалося виробити загальноприйнятого визначення поняття «ворожнечі».

Чимало дослідників тлумачили помсту без надмірного негативізму, що мало наголосити на особливостях середньовічної поведінки. Отже, не зводячи подібні конфлікти лише до родинних суперечок (з притаманним їм нестримним насильством), вони розглядали їх як процес, що переходив у «політичну» площину. Термінологічно позначали його як «ворожнеча» (нім. *faida*, фр. *faide*, англ. *feud*). Примітно, що, деякі дослідники, котрі вивчали в такому плані «ворожнечу», відчували потребу протиставляти її ідеальному типу «нерозумної» помсти, власне насильству на кшталт війни, дуелей або вбивства з помсти (Miller W. I. *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*. Chicago, 1990).

Т. Рош звернув увагу на те, що представлені в «Церковній історії» Ордеріка феодальні оповідання являють собою епізоди, вирізнені в контексті ширшої розповіді із заплутаною хронологією. Причому в розповідях Ордеріка про прояви «ворожнечі» XI ст. порівняно мало звісток про смерті, натомість насильство спрямоване проти селян, воно проявляється в грабунках товарів, підпалах тощо. Це насильство постає певною мірою регульованим. Принаймні в ньому простежується бінарний ритм, що проявляється в чергуванні ударів, що мало на меті, схоже, зберегти баланс честі. Зазвичай Ордерік згадував емоційний контекст ворожнечі, не розкриваючи її справжніх причин. Його наголоси на кипінні пристрастей, на символічному спілкуванні та на захисті честі, напевно, були як його нарративним інструментом і соціальним кодом, так і частиною світу, що він його описував.

За спостереженням Т. Роша, теорія середньовічної «ворожнечі» народилася з критики старої моделі державного будівництва. Відповідно у цій теорії «ворожнеча» розглядається не як частина феодальної анархії, а як інший вид порядку. Причому королі або герцоги щодо цього самі поставали «гравцями». Через своїх придворних і клерикальних пропагандистів вони маскували свою помсту, апелювали до римського права, звинувачували своїх ворогів у «бунті».

Діючи як у межах, так і поза межами культури «ворожнечі», володарі могли, приміром, керувати «ворожнечами» інших осіб⁴.

Говард Камінський звернув увагу, крім іншого, на те, що представники середньовічної європейської знаті, які фактично вели один з одним приватні війни і розглядали їх як «ворожнечу» (лат. *faidae*) або як «війни» (фр. *guerres*), не сумнівалися в своєму праві силою домагатися дотримання належних їм прав. Причому подібна «ворожнеча» істотно різнилася від кривавої, власне кровної, помсти за вбитого родича – від так званої вендети. В останню могли бути втягнуті люди різних соціальних прошарків. Ця кровопролитна боротьба вигасала з тотальним знищенням однієї із ворогуючих сторін. Тим часом «ворожнеча» (інакше кажучи, насильницькі акції як інструмент обстоювання своїх прав) стосувалася привілейованих соціальних верств. Вона мала обмеження щодо конкретних методів насильства, а також щодо тривалості (припинялася після того, як сторона, котра провадила наступ, домагалася свого або ні). Попри те, що чимало авторів називають «приватні війни» проявом феодалної анархії і невинуватого жорстокості, насправді ці війни, наполягає Г. Камінський, поставали елементом підтримання соціального порядку, що різнився від системи миру, заснованого на принципах центральної влади (ідея торжества свободи за законом).

У різноманітних регіональних звичаях, інформація про які зафіксована в збірниках звичаєвого права, поняття «ворожнеча» фактично тлумачиться як соціально-політичний інститут на кшталт панування або васалітету. Власне, йдеться про погляд на «ворожнечу» як на загальновизнані відносини, легітимність яких захищав, зокрема, ритуал. Подібна легітимність могла означати лише формальність. Важливою була не правдивість заяв того чи того лорда про порушення його прав, а те, що він реалізував своє право на війну, покладаючись на випробування в битві. Останнє прибирало форму звернення до Божого суду (*judicium dei*). Як впливає з історичного досвіду середньовічної Франції, правом на звернення до інструментарію «ворожнечі» могли скористатися дворяни, які вважали, що їх права порушено. Водночас до цієї практики долучалися, зокрема, їхні родичі аж до четвертого покоління, а також усі прибічники й особи, пов'язані з лордом союзними договорами. Від обов'язку участі в міжособній боротьбі звільняли, приміром, духовних осіб, жінок, неповнолітніх, інвалідів, які перебували в лікарнях. Офіційно міжусобиця розпочиналася з оскарження-виклику (*diffidatio, de'fi, Absage*), причому з наголосом на тому, що права ініціатора цієї акції порушено іншою стороною. По тому, як суперника попередили (найдоречнішим у цьому випадку вважали зачитання йому листа відповідного змісту), оскаржувач мав право розпочати бойові дії, однак не відразу, а через сорок днів. Подібну наступальну війну, що її називали «обмеженою» (*guerre couverte*) – на відміну від «відкритої»

⁴ Roche T. The Way Vengeance Comes: Rancorous Deeds and Words in the World of Orderic Vitalis // Vengeance in the Middle Ages / Ed. S. A. Throop and P. R. Hyams. Ashgate, 2010. P. 115–136.

або «публічної» (*guerre ouverte*) війни короля чи принца), провадили за певною стратегією і правилами. Зокрема, намагалися завдати великої шкоди майну противника, аби змусити його піти на укладення миру. Однак не можна було нищити будинок суперника, а також вдаватися до вбивств. Тим часом на практиці подібних обмежень дотримувалися аж ніяк не завжди. А от ідучи на примирення, ворогуючі сторони мусили, зокрема, відмовитися від усіх претензій, пов'язаних із міжусобицею.

Примітно, що французькі королі визнавали звичаєве право дворянства воювати не лише між собою, а й із короною. Органи державної влади нерідко закидали учасникам міжусобиць скоєння тяжких злочинів (заколот, викрадення, вбивство, згвалтування тощо). Звинувачені в цьому дворяни, аби себе виправдати, апелювали до звичаєвого права ведення війни. Загалом королівська влада Франції була нездатна приборкати «ворожнечу» в дворянському середовищі. Винуватці майже завжди виходили сухими з води, їх милували – в тому числі через те, що в французькому звичаєвому праві «суверенітет» означав не винятково політичну (у сучасному розумінні), а загалом владу. Тому королі вдавалися до незліченної кількості помилювань учасників «ворожнечі» (протягом 1302–1568 років видано близько 54 тисяч таких актів).

Щось подібне спостерігалось і в середньовічній Англії. Загалом тамтешнє королівське законодавство свого часу визнало дворянські міжусобиці («ворожнечу») тяжким злочином. Однак подолати насильство в середовищі панівних соціальних верств не вдавалося. Через це вихідці з цих верств воювали між собою не менш енергійно і безкарно, аніж деінде. Деякі сучасні дослідники дотримуються думки, що подібна «ворожнеча» еволюціонувала від злочинного порушення королівського закону і порядку в Англії до витворення альтернативної законності, яка ґрунтувалася на своїй логіці умиротворення⁵.

«Ворожнеча» була одним із факторів, що впливали на залагодження конфліктів у Шотландії ранньомодерного часу. Марк Годфрі, який досліджував тенденції розгляду судових справ цивільного і кримінального характеру в цій країні XVI ст., дійшов думки, що поряд із державним, публічним правосуддям, подібні справи розглядали також в межах арбітражного механізму «ворожнечі». Причому методи останньої дедалі більше втрачали своє значення під тиском зрослої ефективності центрального правосуддя⁶.

«Ворожнеча» на службі захисту власницьких прав

Насильство і міжусобна боротьба процвітали також на території німецьких князівств в часи середньовіччя. Так звана ворожнеча була важливим елементом

⁵ Kaminsky H. The Noble Feud in the Later Middle Ages // The Past and Present Society. № 177. Nov., 2002. P. 55–83.

⁶ Godfrey A. M. Rethinking the justice of the Feud in Sixteenth-Century Scotland // Kings, Lords and Men in Scotland and Britain, 1300–1625. P. 136–154.

правового порядку і в ранньомодерній Німеччині⁷. Вона поставала в тому числі інструментом, спроможним забезпечити економічні інтереси осіб, які до нього вдавалися. Вивченню цього питання присвятив свою працю Олівер Волкарт. Причому він сфокусував дослідницьку увагу на сфері торгівлі пізньосередньовічної Німеччини.

Відомо, що імператор Священної Римської імперії мав всеосяжні юрисдикційні повноваження, його визнавали верховним суддею. Однак на практиці йому бракувало матеріальних засобів, аби забезпечити виконання своїх вироків. Для людей, які хотіли справедливо вирішити спір у звичайному суді, зробити це було вельми непросто. Адже організація судових інстанцій та правове адміністрування стали справою, яку заповідали, продавали тощо. Порівняно менше проблем щодо юрисдикції було в містах. Однак приїжджі купці зазнавали дискримінації, нерідко їх ставили в таке становище, аби змусити відмовитися від контрактів і втекти з міста. На іноземців поширювалася колективна відповідальність, що передбачала конфіскацію їхніх товарів (подібні колективні розправи практикували і в XV ст.). За цих умов важливу роль у захисті прав власності відігравала практика «ворожнечі».

Використання відповідного інструментарію мало на меті, насамперед, захистити власницькі права, забезпечити виконання договірних умов і домогтися сплати грошових боргів. У тогочасних джерелах чітко розрізняється незаконне насильство на кшталт розбою, а також «ворожнеча», котрій надавали значення законного засобу, що міг забезпечити виконання вимог. Якщо ініціатор зав'язання суперечки таки хотів спрямувати насильство проти опонента в законне русло, він, зокрема, мусив надіслати останньому спеціальне письмове звернення (фігурувало під назвою «виклик» або «непокора»). В ньому, крім іншого, належало назвати суперника, а також зазначити, що автор цього документа дбає про захист своєї честі.

Втім, напад міг розпочатися і без листа-виклику, або цього листа передавали в настільки стислий термін, що суперник не мав можливості підготуватися. Нападники вдавалися до грабежів і спустошень, аби якомога більше дошкулити опоненту. Загалом тактика боротьби під час «ворожнечі» була різною. Приміром, із декого вимагали гроші, погрожуючи пограбуванням і спаленням майна. Практикували викуп за захоплених осіб, влаштовували засідки на купецькі каравани тощо. Якщо напад був спрямований проти дворян-землевласників, то, насамперед, страждали їхні селяни. В маєтках, які атакували, траплялося чимало вбивств. Однак самого опонента намагалися не вбивати,

⁷ Докладніше про механізм функціонування «ворожнечі» в Німеччині середньовічної доби, а також раннього нового часу див., приміром: *Zmora H. State and nobility in early modern Germany: The knightly feud in Franconia, 1440–1567. Cambridge, 1997; Ibid. The Feud in Early Modern Germany. New York, 2011; Ibid. Violence, feud, and peace-making // The Origins of the German Principalities, 1100–1350. London; New York, 2017. P. 181–204.*

оскільки мета «ворожнечі» полягала в змушенні його виконати договірну вимогу. Конфлікт завершувався по тому, як одна зі сторін погоджувалася на мир.

Учасники «ворожнечі» дотримувалися певних правил міжусобної боротьби. Приміром, при нападі на село, що було у володінні кількох власників, належало завдавати шкоди лише в межах юрисдикції свого суперника. До цього нападників спонукав як принцип відплати «око за око», так і потреба зберегти репутацію людини «честі» в своєму соціальному середовищі. Загалом право на «ворожнечу» належало певним соціальним групам, які вели лицарський спосіб життя. Однак на практиці до подібних міжусобиць могли вдаватися і представники непривілейованих верств населення. Оскільки міщанам і селянам здебільшого це було не під силу, вони наймали з числа дворян фахівців зі застосування насильства. За умов браку в пізньосередньовічній Німеччині неупередженої судової системи та інших засобів для виконання контрактів «ворожнеча» дисциплінувала контрактантів. На думку О. Волкарта, принаймні до кінця XV ст. міжусобна боротьба об'єктивно сприяла зростанню торгівлі й економічному процвітання, хоча через неї і постраждало багато людей⁸.

Прояви «ворожнечі» в локальних громадах

Як уже зазначено, вивчення історії «ворожнечі» активізувалося в останньому десятилітті XX ст. Увагу фахівців привертала конфлікти, що відбувалися, в тому числі, в межах порівняно невеликих провінційних спільнот, а також певних міст. В середині 1990-х років побачила світ стаття Деніела Лорда Смайла, присвячена проявам насильства і способам його залагодження в Марселі XIV ст. На цей час дослідник вже був знайомий із низкою праць, в яких представлено оригінальні тлумачні версії проблематики «ворожнечі» на теренах Європи часів середньовіччя і раннього нового часу. Йдеться, приміром, про дослідження Стівена Уайта, Вільяма Міллера, Едварда Мюра⁹. Д. Лорд виходив із того, що автори, які пишуть про помсту і миротворчість як про складники логічної і раціональної системи (схоже, що він зараховував до них, крім інших, Макса Глюкмана¹⁰), ладні відокремлювати подібну практику від інших правових і судових факторів середньовічного суспільства.

⁸ *Volckart O.* The economics of feuding in late medieval Germany // *Explorations in Economic History*, 41 (2004). P. 282–299. URL: https://web.stanford.edu/~avner/Greif_228_2007/Volckart%20O.%202004.%20The%20Economics%20of%20Feuding.%20EEE.pdf

⁹ *White S. D.* Feuding and Peace-Making in the Touraine around the Year 1100 // *Traditio*. 1986. Vol. 42. P. 195–263; *Miller W. I.* Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland. Chicago, 1990; *Muir E.* Mad Blood Stirring: Vendetta and Factions in Friuli during the Renaissance. Baltimore, 1993.

¹⁰ *Gluckman M.* The Peace in the Feud // *Past and Present*. 1955. Vol. 8. P. 1–14.

На думку Д. Лорда Смайла, важливо зрозуміти, в який спосіб в історичному минулому відбувалася взаємодія практик помсти і миротворчості з правовими системами королівств і національних держав. Добре уявлення про це дає правова культура Марселя пізнього середньовіччя. Протягом першої половини XIII ст. місто було незалежною комуною, а 1252 р. потрапило під владу Карла Анжуйського, засновника Анжуйської династії, короля Неаполя і графа Провансу. В XIV ст. Марсель став виходити з владної орбіти Неаполя. Тому призначені в міські суди анжуйською короною судді та функціонери мали обмежені владні можливості. Місцевий суд інквізиції, що займався кримінальними справами, неохоче розглядав вбивства й тяжкі злочини, пов'язані з насильством (до компетенції інквізиційного суду входило висунення звинувачення, підбір свідків, а також застосування катування, аби домогтися від підозрюваного зізнання). Законодавчі норми про вбивство, які мали чинність у Марселі в середині XIV ст., не надто були націлені на невідворотне і найсуворіше покарання винних у скоєнні подібного злочину. Якщо вбивця, який мав налагоджені зв'язки у своїй громаді, таки опинявся в ув'язненні, то по тому, як його прихильники уклали мир із родичами жертви, він виходив на свободу.

Отже, представники судової системи Марселя воліли займатися справами звичайного і дрібного насильства, а серйозніші справи залишали арбітражу і миротворчості. Особи, які вчиняли вбивства на території міста, без особливих труднощів і перешкод не лише втікали (здебільшого їм це фактично дозволяли), а й через якийсь час успішно себе реабілітували. Річ у тому, що вбивця-втікач міг повернутися до Марселя, якщо через систему миротворчості й арбітражу укладав із чотирма-п'ятьма родичами своєї жертви угоду і сплачував певний штраф. В актах про замирення зазвичай згадували про християнське прагнення до миру і про підступи диявола щодо виникнення ненависті. Приміром, в одному з тогочасних актів йшлося про те, що підбурена дияволом Адаласія Рогієра, дружина пекаря, наговорила чимало образ на адресу якогось Ентоні Борта. В нападі гніву той ударив мечем сварливу жінку і вбив. Із врахуванням того, що Ентоні був засліплений гнівом, цей інцидент трактували не як вбивство, а лише як прикрий випадок.

Як у кримінальних, так і в цивільних судах зацікавлені особи використовували на свій захист аргумент необхідної самооборони. Щодо дворян, які протистояли один одному в суді, то вони апелювали, насамперед, до факту взаємної ненависті. Побутувало переконання, що ненависть є прерогативою сильних, тих, хто має родичів, друзів і союзників. У судовій риторичі, крім іншого, тлумачили насильство як продукт божевілля або диявольського впливу, не пов'язуючи його з раціональним мисленням. По залагодженню ворожих відносин між вбивцею і родичами жертви саме на останніх поклали обов'язок не порушувати мир. Зазвичай арбітрами-миротворцями в подібних справах поставали дворяни або представники патриціату. З-поміж способів, якими намагалися запобігти новому витку ворожнечі, був обмін поцілунками

миру або, приміром, укладення шлюбу між представниками родин, які напередодні конфліктували. Загалом у Марселі XIV ст. укладений мир міг стати ефективним за умови, якщо нападник і жертва мали певний соціальний статус, впливових друзів і родичів. У боротьбі з насильством знаходилося місце для переговорів, гнучкості сторін, які протистояли одна одній, а також, зокрема, для судових зловживань¹¹.

Освальдо Раджіо у своїй монографії, що побачила світ 2018 р.¹², простежив різні аспекти взаємодії Генуезької республіки з місцевими громадами Східної Лігурії, в тому числі приділив певну увагу «ворожнечі». За його спостереженням, в західній історіографії останніх десятиліть щодо теми «ворожнечі» і вендети в часи середньовіччя простежується зосередження дослідницької уваги на аспектах злості, ненависті, кровної помсти і насильства загалом. Постає два різних інтерпретаційні підходи: з одного боку, «ворожнечу» розглядають як ритуальний, правовий, політичний та економічний процес, а з іншого – її тлумачать як емоційну реакцію, як жорсткий і неконтрольований імпульс. З останнім підходом пов'язані певні неясності щодо того, чи є почуття та емоції соціальним і культурним продуктом або ж вони підсвідомі й абстрактні, біологічно універсальні та мимовільні. Ті автори, котрі орієнтуються на певні теорії і гіпотези нейронауки, розглядають ворожнечу / вендету як «примус», «соматичний жест» або й «ірраціональну поведінку». Зазвичай подібні погляди ґрунтуються на літературних та оповідних джерелах, вони близькі до ідеї, згідно з якою експресивні явища відображають або породжують соціальні відносини.

О. Раджіо фокусується, насамперед, на дослідженні сукупності соціальних практик (як-от мікроконфлікти, «ворожнечі», фактор втручання центральних органів влади), що дають уявлення про певне споріднене і стратифіковане суспільне утворення, з притаманними його буттю політичними, економічними та фіскальними ролями. Дружба і ворожість часто доповнювали одна одну. «Ворожнечі» можна було покласти край, принаймні тимчасово, мирним договором, весіллям, ритуалізованою участю у спільному бенкеті. «Ворожнечу» пом'якшували місцеві арбітри, переговори або мирні угоди, нав'язані генуезькими комісарами. Однак першочергову відповідальність за «ворожнечу» і прояви ворожості брали на себе усі члени розширеної родинної групи.

Загалом індивідуальна і колективна поведінка – як дружба, так і «ворожнеча» – були ритуалізовані. «Ворожнеча» поставала інститутом, а також принципом суспільної організації. Притаманні «ворожнечі» особливі правила і норми поведінки закріплювали за кожною людиною коло родичів, визначали межі соціальних груп і відносин, увічнюючи їх як своєрідну систему боргів і кредитів – все це допомагало вирішувати конфлікти. «Ворожнеча» окреслювала

¹¹ *Lord Smail D. Common Violence: Vengeance and Inquisition in Fourteenth-Century Marseille // Past and Present. 1996. Vol. 151. P. 28–59.*

¹² *Oswaldo R. Feuds and State Formation, 1550–1700: The Backcountry of the Republic of Genoa. Early Modern History: Society and Culture. New York, 2018.*

кордони соціальних полів між родинними групами, які ворогували. Вбивствам, вчиненим у межах «ворожнечі», надавали виразного символічного значення. В реальному житті місцевих спільнот Східної Лігурії співіснували «ворожнеча», звичайні процедури компенсації, а також правові структури держави. Все це утворювало суперечливі або протилежні одна одній нормативні системи, які могли використовувати як альтернативні. Причому справа про «ворожнечу» ставала історичним документом, якщо її розглядали в судовій інстанції¹³.

Дуелі і миротворчість

Як впливає з історичного досвіду західноєвропейських країн, зміцнення королівської влади автоматично не гарантувало цілковитої її монополії на насильство в суспільстві, в тому числі щодо соціальної еліти. Згідно з дослідженнями Стюарта Керолла, у ранньомодерній Франції «ворожнеча», яку, про що вже йшлося, не надто успішно контролював центральний уряд, значною мірою каналізувалася в таку форму боротьби, як дуелі. Подібні звичаї не вдавалося контролювати і духовенству, яке проповідувало християнські моральні принципи й наголошувало, що помста належить лише Богу. Тим часом дещо інші тлумачення траплялися у французькій літературі доби Відродження, для якої тема помсти була провідною. Письменник Франсуа де Бельфоре (1530–1583) висловив поширену в ті часи думку, згідно з якою у помсті насправді немає чогось особливо тривожного. Навпаки, вона спонукає пам'ятати про несправедливо вбитих батьків і шукати засобів, аби не залишити безкарною зраду та обурливу образу.

Щодо права на індивідуальне застосування насильства висловився також письменник і філософ Мішель Екем де Монтень (1533–1592). Він критикував дуелі через те, що вони сприяють злісному індивідуалізму. Страх перед ворожнечею, каталізатором якої стали громадянські війни, спонукав Монтеня запропонувати альтернативу традиційному ідеалу героїчної чесноти. Він вмотивував розуміння чесноти як спроможності терпіти помсту. З цього погляду справжня помста полягала в публічному приниженні ворога через опору на «етику поступливості». Оскільки милосердних звеличує милосердя, а їхня цивілізованість і чесність ґрунтуються на таких цінностях, як стриманість, помірність і поштивість, то джентльмен, який виявляє милосердя, підноситься над жорстокістю натовпу.

Однак подібні ідеї Монтеня дістали належний відгук у суспільній свідомості набагато пізніше смерті цього французького мислителя. Тим часом прихильники дуелей у Франції XVII ст. стояли на тому, що їхнє мистецтво вивисується над традиційними засобами вирішення суперечок. Мовляв, дуелі, проведені за всіма правилами, постають перемогою розуму над гнівом. Вони не мають нічого спільного з помстою, бо насправді їхнє завдання полягає в тому, щоб довести або ні правоту суперників.

¹³ Ibid. P. XII. XIV–XVI, 261–264.

Хоча дуелі прибирали форму випробування честі двох осіб, однак, за великим рахунком, насправді вони перебували в орбіті традиційної ворожнечі і часто продовжували мстиву криваву боротьбу між угрупованнями родичів. Причому зміцнення державної влади аж ніяк не означало занепаду кровної помсти в середовищі панівних верств суспільства. Через те, що рівень насильства залежав від системи цінностей і життєвих установок, притаманних певним соціальним або соціально-професійним прошаркам, то індивідуалізм, агресивність і конкуренція, які пов'язують із цінностями і кодексом честі касти воїнів, мусили посилювати насильство. Водночас у більшості ворогуючих суспільств були механізми, що запобігали переростанню помсти в нескінченну вендету (йдеться про соціальний і культурний тиск, завдяки якому міжусобиці врешті-решт припинялися). З помітним посиленням рівня насильства у Франції, особливо в часи релігійних воєн 1562–1594 рр., конфлікти намагалися залагоджувати не лише з опорою на заангажовану судову систему, а й на приватне насильство.

Загалом дворяни часто втягувалися в чвари, що завершувалися кровопролиттям. Сучасним дослідникам, які звертаються до цієї теми, зазвичай бракує повноти джерел. До того ж, в останніх справа могла бути представлена так, що насправді вбивцю спровокували, або він змушений був заподіяти смерть супернику, бо діяв у межах самозахисту, чи через те, що перебував під впливом тимчасової втрати розуму. Загалом на практиці дворяни-опоненти часто гинули через дріб'язкові суперечки, приміром, про почесні, про першочергові права в церквах або про прерогативи щодо полювання. Реакцією на посилення насильства стало, зокрема, зростання популярності трактатів, спрямованих проти проведення дуелей. Поради щодо того, як залагодити суперечки, могли зводитися до такого: людині честі належить просити вибачення лише у випадку, якщо вчинений нею напад на противника відбувся зненацька або застав його в невігідному становищі. Тому нападник, спроможний у своїй шляхетності визнати право потерпілого на помсту, мав би говорити з ним на цю тему скромно і довго. Натомість відповідь ображеного суперника мусила бути лаконічною – в тому плані, що, мовляв, він відмовляється від помсти лише на прохання своїх родичів.

Гострі суперечки в дворянському середовищі намагалися вгамувати, зокрема, представники губернаторської влади. Арбітрами ставали також авторитетні місцеві особи, скажімо, сеньйори, парафіяльні священники. Їхнє посередництво (власне, миротворча діяльність) мало на меті запобігти кривавим поєдинкам (хоча прихильники дуелей розглядали їх як чесну боротьбу між рівними, насправді звернення до них могло бути прикриттям підступних учинків, приміром, нападів із засідок). Труднощі, пов'язані з миротворчістю, в принциповому плані зумовлювало те, що родинна солідарність і моральна система кодексу честі дворян суперечили християнським імперативам. Це стало однією з причин того, що зусилля миротворців не завжди клали край ворожнечі. Тому рівень насильства у Франції залишався високим і після релігійних воєн XVI ст. Щодо смертності на дуелях, то за часів правління французького короля Генріха IV (посідав престол у 1589–1610 рр.) обірвалося життя

близько 7–10 тис. дуелянтів. Відшкодування, які мусили надати призвідці кривавих акцій, передбачали сплату фінансової компенсації. Винні мали пройти ритуал покаяння. До прикладу, у випадку осквернення зброї свого ворога належало прибути на церемонію відшкодування в траурному одязі. Від убивць могли вимагати спорудження за свій кошт каплиць для увіковічення пам'яті їхніх жертв, а також встановлення кам'яних хрестів на місцях трагедій¹⁴.

Отже, в сучасній зарубіжній історіографії помітну увагу приділено вивченню насильства в Західній Європі доби середньовіччя і раннього нового часу. Дослідники по-різному розуміють «ворожнечу». Приміром, відносять до неї або ні кровну помсту, за давнину ворожість, поодинокий акт помсти. Певна мозаїчність тлумачних версій «ворожнечі» зумовлена, крім іншого, тим, що фахівцям, які тяжіють до тих чи тих наукових методів і теорій, доводиться переосмислювати сутнісно строкату історичну дійсність (насильницькі практики, а також способи залагодження конфліктів, породжені соціально-культурними реаліями різних суспільств минулого). Водночас, принаймні від останнього десятиліття XX ст. і донині, простежується дещо спільне в працях із цієї проблематики, а саме – розуміння «ворожнечі» фактично як соціально-культурного, свідомісного, політико-правового, регуляторного щодо власницьких прав і практично-діяльнісного фактора, що справляв той чи той балансуєчий вплив у деяких сферах суспільного буття.

Практика доводить, що процес домінування певних уявлень, ідей і теорій в гуманітарному знанні не є тривким, адже рано чи пізно відбувається зміна наукової парадигми. Свого часу історики охоче пов'язували інтереси нації зі зростанням держави, державним будівництвом і не зосереджувалися на менталітеті і практиці, котрі, на перший погляд, перешкоджали цьому зростанню та руйнували громадянський мир, гарантування якого мало б бути головним завданням постсередньовічної держави. Наукові підходи, новизна яких потім з'явилася, не відразу втрачають своїх поціновувачів. Приміром, по тому, як так званий гранд-наратив (термін, запропонований наприкінці 1970-х років Жаном-Франсуа Лютаром для позначення домінуючих універсалістських наративів, на протигагу яким виникли мікронаративи, котрі вже не мали претензії на абсолютну істину і були зорієнтовані на локальні соціальні об'єкти¹⁵)

¹⁴ *Carroll St.* The Peace in the Feud in Sixteenth and Seventeenth-Century France // *Past and Present*. 2003. Vol. 178. P. 74–115. Див. також монографію Стюарта Керролла «Blood and Violence in Early Modern France» (Oxford, 2006). У цій праці, крім іншого, досліджено криваві дуелі серед французької знаті у XVI–XVII ст., що були притаманні її менталітету і політичній культурі. Докладніше про історію дуелей у західноєвропейських країнах див., приміром: *Kiernan V. G.* The Duel in European History: Honour and the reign of aristocracy. Oxford, 1988; *Peltonen M.* The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour. Cambridge, 2003.

¹⁵ Докладніше про гранд-наратив в контексті української історіографії див.: *Верменич Я. В.* Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу // *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 4–23.

вийшов з моди й історики піддали його деконструкції, уявлення про національно-державну структуру як засадничу формотворчу рамку буття суспільства остаточно не зникло. Звідси живучість сприйняття «ворожнечі» в історичному минулому європейських суспільств як розколу, анархії, нав'язування своїх принципів іншим. Іноді за настороженістю до теорій «ворожнечі» стоїть ностальгічна підтримка подієвої історії зі спробами витлумачити середньовічні джерела у такий спосіб, щоб витворити якийсь раціональний напрям подій¹⁶.

Якщо все ж прийняти, що в історичній науці немає місця безперервному в часі торжеству будь-яких наукових поглядів і концепцій, то, схоже, що і теорії «ворожнечі» не стануть у цьому плані щасливим винятком. Хай там як, значущість досліджень насильства, «ворожнечі» у західноєвропейських суспільствах доби середньовіччя і ранньомодерного часу не обмежується лише теоретичними поясненнями цього феномена, що нині видаються оригінальними. Важливим є предметно-практичний «зріз» цих досліджень, а саме: виявлення на підставі джерел низки об'єктивних, сутнісних проявів так званої ворожнечі. Йдеться, зокрема, про практику обміну між учасниками конфлікту дзеркальними ударами – за принципом «око за око»; про можливість залагодження суперечки за допомогою, приміром, погроз, митотворчих зусиль посередників, сплати родичам скривдженої сторони матеріальної компенсації; про солідарність розширеної родинної групи щодо захисту честі свого члена, втягненого у конфлікт (у захисті правовими методами «свого» вбивці в хід ішли аргументи на кшталт того, що той, хто заподіяв смерть супернику, діяв у межах самозахисту); про спричинені ураженням дворянської честі поединки у формі дуелі. «Ворожнечі» були притаманні певні ритуали, своєрідні правила і ціннісні настанови, дотримання яких розглядали як аргумент для виправдання насильства. Це могло бути попереднє публічно-правове попередження суперника про помсту, надання насильницьким акціям символічного забарвлення тощо. Вважалося, що легітимності помсти шкодять таємні напади, вбивства під покровом ночі, приховування трупів убитих.

Деякі форми насильства і практика судового залагодження конфліктів у шляхетському середовищі Волині

Поняття кримінального злочину було добре відоме волинським правникам другої половини XVI – першої половини XVII ст., які в своїй професійній діяльності керувалися, насамперед, так званим Волинським Статутом, власне Литовським Статутом 1566 р. Зокрема, в його розділі XI «О квалтехъ и о головщызнахъ шляхецскихъ» («Про насильства і про головщизни (штрафи за вбивство і поранення) шляхетські») є чимало статей, в яких хоча і не фігурують терміни на кшталт «кримінальний», однак низку злочинів фактично ква-

¹⁶ *Kaminsky H. Op. cit. P. 67; Roche T. Op. cit. P. 136.*

ліфіковано саме в такому розумінні, адже мірою покарання за них була, в тому числі, смертна кара. Приміром, у ст. 1 цього розділу, в якій йдеться про умисно організований наїзд (збройний напад) на помешкання шляхтича з метою вбивства когось із пожилців, зазначено: якщо нападник завдав комусь поранення або вчинив убивство, то, якщо це доведуть в правовому плані, його покарають смертю, а родичам вбитого заплатять головщизну з маєтку вбивці. В разі, якщо при наїзді на шляхетський дім обійшлося без смертей і поранень, нападник не підлягав смертній карі. За умови доведення його вини він мусив лише заплатити певний штраф за гвалт, а також за заподіяну ним матеріальну шкоду. Покарання смертю загрожувало винному у вбивстві під час нападу на міську «господу» шляхтича.

Насправді довести вину і притягнути до відповідальності шляхтича, який скоїв те чи те кримінальне правопорушення, було доволі складно. Крім іншого, це зумовлювалося труднощами правового доведення в суді саме умисного характеру вбивства або поранення, що сталися під час нападу суперника на шляхетське помешкання. Особи, які воліли уникнути відповідальності за подібні смерті або поранення, могли скористатися інструментарієм шкрутинії, тобто слідчо-розшукової практики, яку сторони провадили в приватних інтересах. Уникнути кримінального переслідування допомагали різні шпарини в судово-правовій системі, як-от недостатньо чітке розмежування компетенції станових шляхетських судів – насамперед, гродського і земського.

У цьому можемо переконатися, приміром, на прикладі судового протистояння наприкінці 1610-х років між, з одного боку, шляхтичем Бенедиктом Гулевичем і його дружиною Софією (Зофією) Струсівною Гулевич, а з іншого – шляхтичем Яном Бондзинським. Відповідна інформація (збережена в Луцькій гродській книзі за 1610 р.) проливає світло, в тому числі, на дискусії між сторонами судового процесу щодо тлумачення змісту поняття «кримінальний злочин».

Судовий позов подружжя Гулевичів проти Я. Бондзинського датовано 4 жовтня 1610 р. З цього документа випливає, що 29 вересня Я. Бондзинський у стані алкогольного сп'яніння повертався з Луцька разом із кілька десятками озброєних приятелів, родичів, а також слуг, козаків і татар. Діставшись двора Б. Гулевича, розташованого в луцькому передмісті, кавалькада увірвалася до нього з гучними криками й влаштувала стрілянину з півгаків (ручна вогнепальна зброя). В цей час господар дому, нічого не підозрюючи, сидів за столом зі своїми гостями – князем Яковом Четвертенським, а також зі слугою брацлавського старости Войтехом Киселенським. Відреагувавши на шум, що раптово зчинився в дворі, Б. Гулевич звелів своєму машталеру (конюху) Станіславу довідатися, що коїться. Однак варто було останньому відчинити двері, як у його бік пролунав постріл із півгака. Куля навиліт пробила жупан конюха на правому плечі, зачепивши тіло, а потім застрягла

в дверях. Не встигнувши оговтатись від несподіванки, Станіслав дістав шабельне поранення в ліву руку. Поранений нарешті сховався в приміщення від небезпеки. Тим часом нападники «з великим страшливим окриком» раз-у-раз під'їжджали під будинок, гарцювали по двору, стріляли та викрикували образи на адресу господаря і його дружини. Вагітна господиня дому С. Струсівна Гулевич через великий переляк втратила дитину і тяжко захворіла («Не знаю, чи житиме»).

Шляхетське подружжя не збиралося дарувати Я. Бондзинському організований ним збройний напад. Б. Гулевич і С. Струсівна Гулевич вдалися до певних правових дій, в тому числі звернулося до Луцького гродського суду з позовом проти цього шляхтича. Позивачі звинуватили його в «гвалтовному наїзді на двір, у його закривавленні, а також у втраті дитятка». Постраждали від дій Я. Бондзинського закидали йому також те, що він вдався до насильницької акції без попереднього повідомлення про свої претензії, власне, без оприлюднення погрози застосувати силу проти опонента. Не давши («поводови жаднои неприязни своєї, если бы ѿ што якѣю противко емѣ мел знати и не отповедивши»). Натомість він зі своїми поплічниками «навмисно, гвалтовно і знагла набігли на тих, хто не остережені, [вчинили це] неприязельським звичаєм, із великим окриком, намірившись позбавити позивача здоров'я або сильно зневажити». До каталогу звинувачень учасників збройного нападу внесли і те, що вони «образили безневинні вуха поштивих панянок мерзотними, ганебними словами»¹⁷.

Щодо попередження-погрози про застосування сили, з яким, за тогочасними правовими уявленнями шляхти, належало звертатися до свого опонента, то, як дослідила Н. Старченко, подібні погрози, що їх доносили до суперника в усній або письмовій формі, фігурують у джерелах під термінами «похвалка» і «одповідь» (в актових текстах перший із них постає питомим «руським» словом, другий – полонізмом). Примітно, що в сеймовій конституції 1588 р. зазначено, що «одповідь» матиме законну силу за дотримання певних умов: відповідач-шляхтич у кримінальній справі мусив пред'являти її рівній собі за соціальним статусом особі через возного і двох шляхтичів-свідків, а також особисто внести відповідний акт до гродських книг. По цьому лише за шість тижнів можна було вдаватися до насильства, ворожнечі (*violentum*) проти супротивної сторони. Тим часом на практиці напади здебільшого відбувалися без будь-якого попередження¹⁸.

Розгляд у Луцькому гродському суді позову Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського призначили на 8 грудня 1610 р. На судовому

¹⁷ Декрет Луцького гродського суду щодо шкрутинії за позовом Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського, 8.XI 1610 // Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 87, арк. 393–394.

¹⁸ Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ, 2014. С. 166, 167, 170.

засіданні позивачі за участю відповідача спочатку мали «вивести» так звану шкрутинію*. На практиці вона могла зводитися до того, що сторона позивач за спеціальною правовою процедурою представляла суду дібраних нею свідків, аби надати їхнім свідченням юридичної сили. Зі свого боку аналогічні правові дії мала право вчинити сторона відповідач. Уже згадане шляхетське подружжя прибуло до суду особисто. Я. Бондзинський не з'явився, натомість прислав адвоката Миколая Кротовського, доручивши йому захищати свої інтереси.

Вже на початку судового засідання М. Кротовський відкинув висунуті проти його клієнта звинувачення. Свою позицію він підкріпив конкретними аргументами: «Цю справу не можна розуміти як кримінальну з наступних причин. Домові наїзди суть двоякі: одні – якщо хтось умисно наїде на дім, уб'є, або також жорстоко поранить; інші – якщо ані першого, ані другого не буде, лише якась вчинена шкода. Тому цей учинок належить не гродові, а земству, а щодо цього не буває шкрутинії, про що виразно йдеться в праві».

Позивачі Б. Гулевич і С. Струсівна Гулевич аж ніяк не погодилися з подібним правовим обґрунтуванням сторони відповідача. Вони наполягали, що розгляд шкрутинії є прерогативою, насамперед, гродського суду. Звертали увагу і на таке: процедуру шкрутинії проводять на найближчому, по вчиненні відповідного правопорушення, засіданні цього суду. В їхньому випадку – по наїзді на шляхетський дім, обтяженому кровопролиттям. Гродські судді визнали позицію сторони позивача слушною. Тому винесли рішення, згідно з яким ця справа належить компетенції їхнього суду, і що відповідачу належить взяти участь у «виведенні» шкрутинії.

* Про правовий зміст терміна «шкрутинія» дізнаємося з тогочасних законодавчих джерел. Приміром, згідно з доповненням, внесеним до Литовського Статуту 1566 р. сеймовою конституцією 1578 р., шкрутинія фактично являла собою інструмент так званого інквізиційного процесу, що давав можливість шляхтичу, несправедливо звинуваченому в тяжкому кримінальному злочині (за який загрожувала смертна кара), а також у запламуванні чужої шляхетської честі, довести свою невинуватість у суді. Задля цього передбачили такий слідчо-розшуковий механізм: гродський суд уповноважував двох запряжених урядників (або інших осіб, які заслуговували на довіру) зібрати інформацію щодо злочину на місці його скоєння, причому в присутності позивача та відповідача, кількох їхніх свідків-шляхтичів, а також возного. Розслідувачам, яких делегував суд, належало скрупульозно опитати гідних довіри й обізнаних свідків із боку позивача та відповідача – як-от: сусідів, панів, їхніх урядників, слуг і підданих. Покази опитаних записували, опечатували і в такому вигляді надавали як обвинуваченому, так і його опоненту, аби вони представили ці документи на розгляд гродського суду на найближчі рочки. В разі встановлення судом безпідставності висунутих позивачем звинувачень йому загрожувало піврічне ув'язнення, а також грошовий штраф. Незгідна з вироком суду сторона могла подати апеляцію до великого князя на сейм (Статут Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, 2003. С. 420, 421).

Адвокат Я. Бондзинського обурився таким поворотом справи. Він заявив, що готовий оскаржити рішення гродських суддів у Люблінському Трибуналі. М. Кротовський наполягав, що його звернення до цієї вищої апеляційної інстанції цілком виправдане. Пропонував щодо цього усім добре поміркувати: якщо нині на судовому засіданні йдеться про «встановлення справи», що виникла між позивачем і відповідачем, то Люблінський Трибунал може визнати її такою, що підлягає розгляду земським судом. Тому, резюмував М. Кротовський, «шкрутинія буде марною і непотрібною». Однак місцеві гродські судді – луцький підстароста Матій Стемковський і суддя Войтех Станішевський – стояли на своєму. Свою правоту вони висновували зі своєрідної судово-правової максими: жодні апеляції неприпустимі, якщо йдеться про процес, пов'язаний зі шкрутинією.

Зіткнувшись із таким ігноруванням свого клопотання, адвокат спробував зайти з другого боку в захисті свого клієнта. Отже, твердо обстоюючи, що наїзд на шляхетський двір Гулевичів є мнимим, він зауважив: навіть якщо припустити, що подібний випадок справді можна було б кваліфікувати як наїзд, то і в цьому разі позов Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського цілком безпідставний. Адже, наполягав М. Кротовський, насправді права позивачів на шляхетський двір у луцькому передмісті вельми непевні, відповідно, «не маючи посесії, вони не можуть судитися про наїзд».

Оскільки і цей аргумент не справив на суд враження, на яке розраховував адвокат сторони відповідача, він пустив у хід ще деякі свої козири, а саме – фактично звинуватив позивачів в образі шляхетської честі Я. Бондзинського. Власне, М. Кротовський оприлюднив у суді таку інформацію: у тексті протестації, яку подружжя Гулевичів ще раніше внесло до Луцького гродського суду проти його клієнта, останнього представлено «Яном Бондзинським, не називаючи його шляхтичем». Оскільки адвокат розцінив цю обставину як «ущипливі слова», що шкодять шляхетській гідності Я. Бондзинського, то, апелюючи до права, наполягав, що розгляд судового позову потрібно призупинити, аж доки відповідний документ не буде виправлений і належно оформлений.

Тим часом позивачі, які і собі долучилися до дебатів, наголосили: «в кримінальній справі кожному належить виводити шкрутинію». Розвиваючи цю тезу в контексті своєї справи, вони, крім іншого, поставили певне риторичне запитання і дали на нього свою відповідь: «Чи є більш кримінальною справа, аніж наїзд на дім і його закривавлення? – Це справа криміналу. А що не все в ній кримінальне, то [насправді] його [є] більш, аніж потрібно – злого і недоброго. Тому, якщо йдеться про домовий наїзд і його закривавлення, то це належна шкрутинія справа».

Врешті-решт суд наказав позивачам і відповідачеві приступити до проведення шкрутинії. Свідків, яких представило подружжя Гулевичів, а також Я. Бондзинський, привели до присяги. Кожного з них М. Стемковський і

В. Станішевський заслухали осібно. Вже згадані луцькі гродські судді власноруч підписали записані і запечатані свідчення осіб, які присягнули, відбили на цих «ротулах» свої печатки і вручили документи, призначені тій чи тій стороні («поводово поводом, а позвано[о] позваномѣ отдали єсмо»)¹⁹.

Судове засідання, на якому «вивели» шкрутинію за позовом Бенедикта Гулевича і його дружини Софії (Зофії) Струсівни Гулевич проти шляхтича Яна Бондзинського, не вичерпало порядок денний Луцького гродського суду, присвячений конфлікту між цими особами. Річ у тому, що того ж таки 8 листопада 1610 р. луцькі гродські судді Матій Стемковський і Войтех Станішевський провели ще одне засідання, фігурантами якого стали подружжя Гулевичів і Я. Бондзинський. Цього разу воно відбулося не за спеціальною процедурою (як у випадку розгляду шкрутинії), а в межах традиційного змагального судового процесу (за термінологією джерела останній названо «апеляцією»).

По тому, як у суді знову зачитали згаданий вище судовий позов від 4 жовтня 1610 р., слово взяв адвокат Я. Бондзинського Миколай Кротовський. Обстоюючи інтереси свого клієнта, він крізь призму чинних правових норм докладно проаналізував інцидент, що відбувся 29 вересня 1610 р. в дворі шляхтичів Гулевичів:

– Ця справа не належить гродському суду, – розпочав адвокат зі своєї старої тези, а по цьому продовжив. – Це з тієї причини, що [саме] сказано про домовий наїзд у коронних правах, а також [із врахуванням] тутешніх, волинських обставин. Насамперед [у праві йдеться] про умисний наїзд. А тут, як це постає з протестації, [відповідач] їхав із Луцька посполитою дорогою мимо двора, що є при гостинці. Друге. Якщо [хтось] когось *enormiter* [надмірно], тобто жорстоко, поранив або вбив. А тут – куля прорвала жупан, конюха поранено шаблею в плече. І хто бачив ту рану? Возний? – То не уряд. Та й той возний під підозрою. Оскільки уряд не бачив, то вірити возному не можемо. Той увесь кримінал тримається лише на свідченні возного. Щодо знаків гвалтовного наїзду – кулі. Нею легко вистрілити [для обману] в стіну, а потоптання подвір'я кінськими копитами вчинить шкоду. Якщо хтось на когось умисно наїхав, напевне шукав би господаря по коморах і скрізь – аж доки не домігся б свого. Щодо втрати дитятка – це мала ознака наїзду. Однак, якщо б це було, то належало пред'явити уряду, а не возному. Ще про поранення. Немислимо мовити, що воно через сутичку, адже це могло статися з іншої, природної, причини. Цей знак гвалту... не міг бути умисним, він є лише розумуванням. Із зазначених причин та з природи самої акції... ця справа... не кримінальна і належить не гроду, а земству.

Однак позивачі не сприйняли ці аргументи і наполягали на своєму: справу про наїзд на шляхетський дім та його закривавлення має розглядати гродський суд. Аналогічну позицію зайняли і судді Луцького гродського суду.

¹⁹ Декрет Луцького гродського суду щодо шкрутинії за позовом Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського, 8.XI 1610, арк. 394 зв. – 396 зв.

В своєму декреті вони зазначили, що правомочні розглядати справу за позовом Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського, а також, що останній мусить взяти участь у судовому процесі. М. Кротовський, адвокат Я. Бондзинського, заявив про оскарження цього декрету в Люблінському Трибуналі. Його клопотання задовольнили, ув'язавши подальший розгляд цієї справи в Луцькому гродському суді з відповідним рішенням, яке мав ухвалити Люблінський Трибунал²⁰.

Як можемо переконалися, сторона позивач і сторона відповідач мали діаметрально протилежні думки щодо того, як саме кваліфікувати інцидент, що трапився 29 вересня 1610 р. в передмісті Луцька, в дворі шляхетського подружжя Гулевичів. Постраждали від вчиненого Я. Бондзинським бешкету були за те, що на їхній дім здійснено наїзд, збройний напад, який супроводжувався кровопролиттям і спричинив втрату дитини у вагітної С. Струсівни Гулевич. Тому є всі підстави вважати справу кримінальною. Натомість адвокат сторони відповідача наполягав: те, що сталося в дворі Гулевичів, за визначенням не належить до категорії кримінальних діянь. Адже йшлося, доводив він, не про умисний, спеціально спланований наїзд, а про випадковий, загалом незначний інцидент цивільного характеру, який мав би розглянути земський суд. Аби довести цю тезу, адвокат вдався до різних казуїстичних аргументів. Хоча сторона позивач домоглася розгляду свого позову в гродському суді, однак через брак джерел невідомо, як саме завершилася ця справа, і чи вдалося подружжю Гулевичів її «криміналізувати». Як уже зазначено, за тогочасної судово-правової практики потрібно було довести умисний намір нападника. Хай там як, Я. Бондзинський зі своїм адвокатом явно не збиралися погоджуватися зі звинуваченням в організації умисного наїзду, в тому числі з метою домогтися загибелі ще ненародженої дитини Гулевичів.

Отже, суперечка між шляхетським подружжям Гулевичів і Я. Бондзинським точилася щодо того, мав або ні кримінальний характер напад на помешкання позивачів у їхньому «дворі» (адвокат Я. Бондзинського ставив під сумнів власницькі права Гулевичів на двір у передмісті Луцька). Тим часом представники шляхетства, які мешкали в так званих господах, тобто винайманих помешканнях, також нерідко зазнавали насильства від різних нападників, у тому числі тих, які не були знайомі зі своїми жертвами. Чи впливала ця обставина на правові позиції і на тактику боротьби між опонентами в судово-правовій площині? Про це можемо дістати певне уявлення, приміром, із позову шляхтича Яна Цимінського проти шляхтича Філона Гулевича від 20 вересня 1609 р.

З цього документа випливає, що конфлікт між ними виник 17 вересня 1609 р. Увечері цього дня Я. Цимінський разом із дружиною і малими дітьми

²⁰ Розгляд у Луцькому гродському суді справи за позовом Б. Гулевича і С. Струсівни Гулевич проти Я. Бондзинського, 8.XI 1610 // ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 87, арк. 397–400.

готувалися до сну у своїй «господі», яку винаймали в луцької аптекарки Войтехової. Була десь «година в ніч», як в господі несподівано вчинилася кривава колотнеча. До приміщення, де перебувала родина Цимінських, вдерся Ф. Гулевич разом зі своїми помічниками, озброєними півгаками і рушницями. Керівник наїзду заволав: «Бий, убий!» У напрямку Я. Цимінського пролунали постріли з кількох півгаків. На його щастя, стрільці не влучили. Втім, шляхтич таки дістав доволі тяжке поранення. Хтось із нападників холодною зброєю розсік йому, зокрема, ліву частину обличчя, зачепивши «пульси». Поранення не оминуло також слугу цього шляхтича – Войтеха Білоберезького. Скоївши злочин, непрохані нічні візитери ретирувалися.

27 жовтня 1609 р. Луцький гродський суд розглянув позов Я. Цимінського проти Ф. Гулевича. Одне з судових засідань відбулося за процедурою шкрутинії. По тому, як зачитали вже згаданий позов, слово взяв адвокат сторони відповідача. В цій ролі постав шляхтич Михайло Гулевич, рідний дядько Федора Гулевича (останній не з'явився на судове засідання). Покликаючись на розповідь племінника, дядько-адвокат запропонував суду, крім іншого, таку версію конфлікту. Отже, 17 вересня його підзахисний ярмаркував у Луцьку. Оскільки Федору знадобилося дещо придбати в аптеці, він послав хлопця, свого слугу, до місцевої аптекарки Войтехової. Сталося так, що спроба слуги Ф. Гулевича виконати це буденне доручення, несподівано запустила розвиток подій, що супроводжувалися агресією і кропролиттям. Усе розпочалося з того, що аптекарка Войтехова посварилася з посланцем Ф. Гулевича. Спочатку вона шарпала хлопця в сінях. По цьому непривітна представниця тогочасної фармації тумакми виштовхала покупця аж на вулицю, до воріт. На шум, що зчинився, з хати вискочив Я. Цимінський зі своєю челяддю. У цей час де не взялися невідомі, які завдали йому поранення. Свідком цієї небезпечної сцени випадково став Ф. Гулевич, який проходив повз дім аптекарки, причому, за його словами, він і гадки не мав, що в ньому міг бути Я. Цимінський. Аби і собі не постраждати від лихих незнайомців, Федір розсудливо вирішив втекти, причому заледве спромігся врятуватися.

Отже, на основі інформації, яку озвучили в Луцькому гродському суді Я. Цимінський і адвокат Ф. Гулевича, маємо загальне уявлення про подієву канву інциденту, внаслідок якого 17 вересня 1609 р. постраждала сторона відповідач. Не станемо з'ясувати, яка з цих двох діаметрально протилежних версій конфлікту правдива, а яка є вигадкою. Для нас становить інтерес інше: як із правового погляду опоненти кваліфікували наїзд на шляхетську господу, а також до якого суду вони відносили підсудність своєї справи.

Щодо Я. Цимінського, то він наполягав, що Ф. Гулевич, вдавшись до наїзду, вчинив всупереч Божим заповідям і чинному законодавству, а також завдав удару громадському порядку і спокою. Позивач закидав своєму опоненту як порушення правових норм, так і нехтування шляхетськими цінностями. Адже Ф. Гулевич напав на його помешкання безпричинно, попередньо не по-

передив про свої претензії і про намір помститися. («ѿ жаднои неприязни, ани ѿтповеди знати не давши»). Постраждалий висловив переконання, що нападник мусить понести покарання за скоєний напад на чуже помешкання і за його закривавлення, бо цього вимагає право («за чимес ѿ вины въ праве посполитомъ ѿписание попал»). Звідси він домагався, зокрема, «виведення» шкрутинії проти свого нападника в гродському суді.

Тим часом адвокат Ф. Гулевича не поділяв думок позивача. По-перше, він розцінив кривду, що її зазнав Я. Цимінський, як мниму. По-друге, М. Гулевич заявив: ця справа не може бути розглянута в Луцькому гродському суді, оскільки йому непідсудна. Відповідно не може йтися і про «виведення» шкрутинії.

– Ця справа не підпадає під жоден артикул, що належить гродському суду, – наголосив адвокат Ф. Гулевича. – А що охрещує криміналом, цього не може бути: не буває, щоб за нападом – кримінал. Лише [за умови], якщо хтось щось таке вчинить, маючи перед цим із кимось якісь чвари, а також наперед це замислить (*pro medidatum*). Цього між сторонами не було, адже раніше вони не були знайомі... Звідси впливає, що будь-якого нападу не було, все сталося випадково.

На ці слова М. Гулевича відреагував Я. Цимінський:

– Посполите право Волинського воєводства укріпило посполитим миром шляхетські доми і господи і визначило підсудність (*форумъ*) гродського суду щодо таких гвалтівників. Щодо цього є артикул 2 в розділі XI і артикул 20 в розділі IV*. Запевнення відповідача, що все це сталося в місті, а не в

* В арт. 2, розд. XI, в якому йдеться про напад (наїзд) на шляхетське помешкання, про порядок правового документування цього злочину, про його підсудність, а також про відповідні покарання, терміни «дім» і «господа» на позначення шляхетського помешкання, яке стало об'єктом наїзду, фактично рівнозначні в цьому змістовому контексті: «Кгды бы хто на кого нахаль кгвалтомъ и забиль, а вдь же на такового кгвалтовника такій доводъ маеть быти: естли бы на чый домъ або на господу чью нахал и забиль кого; тогды скоро по ономъ кгвалт того жъ часу кгвалтъ и того забитого маеть оповдати и оказати околичнымъ суседомъ своимъ, а въ небытности ихъ ино врьдникамъ ихъ, шляхт, людем добрымъ... а потомъ обжаловати врьду замковому або двору нашому, которій близшій будетъ, и возного взяти и такъ же оказати кгвалтъ и забитого, и тотъ кгвалтъ и жалобу въ книги записати... А естли бы кгвалтомъ на домъ нахаль и не забиль, только раниль; тогды также маеть тотъ кгвалтъ оповдати и раны оказати околичными сусьдми, яко вышей описано и при такомъ довод оного вгвалтовника кгвалту и ранного маеть самъ семь зъ людьми добрыми шляхтою поприсегнути, а кгды присягнеть, таковий кгвалтовникъ маеть быти горломъ каранъ, нижли естли бы сполна шести свдковъ не мел, тогды и съ трема свдки самочвартъ присегнути маеть, а кгвалтовникъ за таковымъ незуполнымъ доводомъ горла не тратить, одно кгвалту дванадцать рублей грошей, а навезку водле стану и шкоду за доводомъ маеть платити, а за вину дванадцать недль въ везенью седти...». Щодо арт. 20, розд. IV, то в ньому, зокрема, фактично перелічено так звані старостинські артикули, що належали компетенції гродського суду, в тому числі і наїзд на шляхетський дім: «О наздь кгвалтовный

шляхетському домі (висновуючи з цього, що в гроді немає форуму), зноситься вище названим правом, яке в жодному разі не можна розуміти інакше – лише так, як воно гласить. Бо в чому різниця: шляхетський дім, шляхетська господа? Посполите право гарантує безпеку не місця, а особи. Якщо шляхтич спокійно сидить у господі, не даючи нікому приводу [для ворожості] – залишити його в спокої! Бо шляхтич забезпечений посполитим миром, як найміцнішим муром. Важко обійтися відмовкою, що все те сталося випадково. Адже позивач мав свою осібну господу, замкнувся з жоною і зі своїми дітками і вже готувався до сну. Не сидів із відповідачем, навіть і не знав його, не мав із ним спільної господи... Не було це щось інше, як навмисний гвалтовний напад, жорстоке поранення позивача і його челяді. Звідси є справжній кримінал.

Дебати між стороною позивачем і відповідачем щодо того, чи є ця справа кримінальною, чи ні, а також який саме суд мусить її розглянути, продовжувалися. М. Гулевич, не погоджуючись з тими чи тими проміжними ухвалами Луцького гродського суду, намірявся апелювати до Люблінського Трибуналу, однак здебільшого діставав відмову. Адвокату не вдалося домогтися і того, щоб його клієнту дозволили присягнути щодо своєї невинуватості («брал себе на присягу, иж теперешнему поводу на господу не находил»). У кінцевому підсумку, суд заслухав свідків сторони позивача, які під присягою свідчили за процедурою шкрутинії, що надало їхнім показам законної сили. Було також ухвалено, що «виведення» шкрутинії Ф. Гулевичем відбудеться на найближчій сесії Луцького гродського суду²¹.

По «виведенні» шкрутинії Я. Цимінським, цього самого дня, 2 жовтня 1609 р., відбулося ще одне засідання Луцького гродського суду, на якому на засадах змагального судового процесу розглянули вже згаданий позов. На ньому сторони фактично підтвердили свої старі позиції щодо нападу 17 вересня 1609 р. на луцьку «господу» Я. Цимінського. Оскільки відповідач, Ф. Гулевич, через свого адвоката наполягав на внесенні апеляції до Люблінського Трибуналу на неприйнятну для нього ухвалу Луцького гродського суду, судді пішли йому назустріч. Тому вирішили, що наступне засідання з цієї справи відбудеться невдовзі по прийнятті Люблінським Трибуналом відповідного декрету²².

Як впливає з матеріалів засідань, що відбулися в Луцькому гродському суді 27 жовтня 1609 р., сторона позивач використовувала формальні способи дискредитації свого опонента. Власне, відповідача ганили, крім іншого,

на дома шляхецкіє, кгвалтъ въ мстехъ нашихъ, о пожогу и разбои по дорогахъ, о квалтоване панень и невьсть, о злодйство, о фалшъ, о голову шляхецкую...».

²¹ Акт шкрутинії у справі за позовом Я. Цимінського проти Ф. Гулевича, 27.X 1609 // ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 85, арк. 509–515.

²² Розгляд Луцьким гродським судом справи за позовом Я. Цимінського проти Ф. Гулевича, 27.X 1609 // ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 85, арк. 515–518.

за те, що він попередньо не повідомив про свої претензії і не заявив про «одповідь», тобто про намір помститися (не зрозуміло, як він міг це зробити, бо раніше не знав позивача і не підтримував із ним будь-яких стосунків). На етапі попередніх судових дебатів між позивачем і відповідачем спалахнула гостра боротьба щодо правової кваліфікації нападу на помешкання шляхтича (в межах «двору», у винайманий «господі») – було це кримінальне чи цивільне правопорушення? Залежно від того, яка відповідь на означене запитання була переконливішою, справу мав розглянути гродський або земський суд. Впадає в око, що захист Ф. Гулевича вважав пом'якшуючою обставиною для організатора наїзду спонтанність його насильницької акції. Ідеться про аргумент, згідно з яким Ф. Гулевич попередньо не планував наїзд, а також що раніше він не був знайомий із тим, проти кого вчинив правопорушення, і відповідно не мав із ним конфліктних відносин.

Отже, зі вже розглянутих судових справ, пов'язаних із насиллям у шляхетському середовищі, випливає: скоєння нападу на шляхетське помешкання із кровопролиттям конче не означало, що винний у цьому правопорушенні понесе відповідальність як кримінальний злочинець. Адже якщо адвокати вправно тлумачили чинні правові норми на користь своїх клієнтів, був шанс довести, що, приміром, завдання нападником своїй жертві поранення немає нічого спільного з кримінальним злочином. Аби представити подібний «наїзд» цивільним інцидентом, розгляд якого був компетенцією земського суду, захист наполягав, що організатор насильницької акції вчинив її випадково, без наміру зашкодити здоров'ю і життю того, хто постраждав (довести протилежне часто було неможливо).

Шляхтич, який скоїв вбивство, міг розраховувати на звільнення від передбаченого правом для вбивць суворого покарання, якщо йому вдалося б переконати суддів, що він ненавмисно позбавив життя іншого шляхтича, оскільки фактично діяв у межах необхідної самооборони. 4 серпня 1609 р. подібну справу розглянув Луцький гродський суд. Ідеться про позов неповнолітніх братів Івана і Костянтина Несвіцьких (згідно з тогочасною практикою, їхні інтереси таки мав би представляти опікун) проти шляхтича Матиса Ланецького, який служив товаришем у підрозділі ротмістра Криштофа Свенціцького. У своєму позові Іван і Костянтин Несвіцькі звинуватили відповідача у вбивстві свого брата Юрія, який служив в тій самій роті, що й М. Ланецький. За версією малолітніх позивачів, події, що завершилися трагічним фіналом для їхнього брата, розвивалися так:

– 13 листопада минулого року, коли рота вже згаданого пана Свенціцького йшла на лежу (військовий постій) до Луцька, поручник цієї роти уроджений пан Криштоф Цярновський задля деяких своїх справ подався до села Ярославич... із братом сторони позивача, уродженим паном Юрієм Несвіцьким, своїм товаришем... Із ними був також відповідач. Того самого дня всі вони поверталися до вже згаданої роти. На возі разом зі згаданим

паном поручником сидів брат позивачів і дрімав. У цей час відповідач, забувши про страх Господній, про християнське милосердя і про посполите право, не давши знати братові позивачів про свою ворожість – як це годилося зробити доброму чоловікові – прискочив на коні до воза. Не попередженого, беззбройного (Ю. Несвіцького) рубонув у голову аж до мозку, зачепив чоло і ніс. І в Луцьку, у своїй господі, від рук відповідача він пішов із цього світу²³.

На підставі цього позову, в якому Іван і Костянтин Несвіцькі звинуватили М. Ланецького в заповідянні брату смерті і висловили на адресу відповідача типові для тогочасної судової канцелярської практики негативістські оцінки (в тому числі щодо того, що він завчасно не попередив про свої претензії і про намір помститися), відбулося засідання за процедурою шкрутинії. Хоча подробиць щодо неї не збереглося, однак відомо, що її «вивели» обидві сторони²⁴.

Цього самого дня, 4 серпня 1609 р., відбулося також «ординарне» засідання Луцького гродського суду, прив'язане розгляду позову Івана і Костянтина Несвіцьких проти шляхтича М. Ланецького. Суд взяв до уваги як матеріали вже «виведеної» шкрутинії, так і те, що відповідач разом зі своїми шістьма свідками виконали присягу за запропонованою їм формулою. Остання зводилася до того, що М. Ланецький «поранив брата позивачів не намісно, а в обороні свого здоров'я».

По цьому судді винесли вирок, згідно з яким позивач вже не підлягав застосуванню проти нього кримінальних статей. Оскільки він одразу сплатив дітям-позивачам «головщизну», грошовий штраф, за скоєне вбивство, то відтепер його вважали ні в чому невинною, цілком добросовісною особою («Которю присегу, иж позваныи зь шестма свитьками викональ при бытности 8 суд8 стороны поводовое, для тог[о] позваного ѿт вин в праве посполитом ѿписаных, волным 8чинили есмо. **О**днакъ головъсчизну, водлуг права (права) платити наказали есмо. Которю головъсчизну, иж позваныи поводом заплатил, для тог[о] позваного ѿт позву речи и плаченъя головъсчизны волним 8чинили есмо вечныи часы. И нынешним декретом нашим чинимъ»²⁵.

* * *

Як можна було переконалися, в зарубіжній історіографії активно провадяться дослідження, пов'язані з проблематикою насильства в середньовічному і ранньомодерному суспільствах західноєвропейських країн. Та обставина, що

²³ Акт шкрутинії у справі за позовом Івана і Костянтина Несвіцьких проти М. Ланецького, 4.VIII 1609 // ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 85, арк. 405.

²⁴ Там само, арк. 405 зв.

²⁵ Розгляд Луцьким гродським судом справи за позовом Івана і Костянтина Несвіцьких проти М. Ланецького, 4.VIII 1609 // ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 85, арк. 405 зв. – 407.

встановлені цими авторами особливості насильства поставали в різних варіаціях і мали актуальність для суспільств Західної Європи, причому впродовж століть, дає підстави припустити, що «ворожнечу» спричинило не якесь механічне наслідування певного зразка. Подібні процеси однозначно породили внутрішні потреби, а також закономірності розвитку конкретних історичних спільнот. Загалом, про що вже йшлося, в західній історіографії останніх десятиліть «ворожнеча» (feud) постає як освячене традиційною практикою так зване приватне насильство, котрим у публічній площині послуговувалися зацікавлені особи, аби домогтися свого в протистоянні з опонентами (це насильство об'єктивно виконувало функцію суспільного регулювання, і його підживлювали, в тому числі, негативні емоції на кшталт гніву і ненависті).

Водночас на все це можемо подивитися в ширшому історичному горизонті суспільного буття. Є доволі очевидним, що схильність до силового самоствердження і домінування насправді закладена біосоціальною природою людини (до слова, і в тваринному світі легко знайти приклади внутрішньовидової боротьби, елементами якої було залякування суперника перед поединком, опора на підтримку принаймні деяких представників своєї зграї тощо). Звісно, що в людських спільнотах природу насильства в публічній сфері зумовлювали і зрощували в різних формах аж ніяк не біологічні чинники, інстинкти та емоції. Насправді насильницькі практики породжували соціально-культурні фактори, як-от певні амбіції соціалізованої особи, особливості її світогляду, актуальні моральні пріоритети і система цінностей, персональна зорієнтованість на досягнення конкретних економічних, політичних та інших цілей.

Якщо насильство було спеціальним інструментом обстоювання приватних інтересів, а не винятково психічною патологією, то, за великим рахунком, воно поставало фактично елементом соціальної взаємодії, що ґрунтується, зокрема, на спільності або розбіжності інтересів. Відповідно в процесі різновекторного впливу індивідів один на одного насильницькі акції могли чергуватися з продуктивною співпрацею, приміром, задля здобуття конкретної економічної вигоди, протидії стихійним лихам або спільному ворогу (чи не тому за умов зростання соціальної згуртованості дворянства в ранньомодерній Франції відбувалося помітне зниження рівня внутрішнього насильства²⁶). Тобто, суспільствам минулого вдавалося утримувати достатні рівні саморегулювання не лише за рахунок характерного для «ворожнечі» своєрідного режиму приватного терору в середовищі панівних соціальних верств, який емоційно підживлювали страх, гнів і ненависть (насильство притишували різні способи залагодження конфліктів), а й завдяки взаємовигідній співпраці, груповій і корпоративній солідарності

²⁶ *Carroll St.* The Peace in the Feud in Sixteenth and Seventeenth-Century France. P. 82.

членів місцевих спільнот, виправленню звичаїв під впливом християнської моралі тощо.

Оскільки протягом людської історії різні суспільства, зокрема, ранньомодерного часу, утверджували свою життєздатність в тому числі з опорою на процес соціальної взаємодії, що суперечливо проявлялася також у жорсткому соціальному конкуруванні індивідів, то під впливом набутого практичного досвіду (а також через певні культурні взаємовпливи) в локальних спільнотах виникали сутнісно подібні зі своїми сусідами уявлення про добро і зло, спроектовані на «приватне» насильство в публічній сфері, як-от засудження таємних змов, мстивих підступних нападів і навпаки – схвалення відкритої боротьби зі своїми опонентами.

Щодо волинської шляхти другої половини XVI – першої половини XVII ст., то прояви насильства в її середовищі, насамперед, у вигляді так званих наїздів, поставали у формах, сутнісно близьких до західноєвропейської «ворожнечі» середньовіччя і ранньомодерного часу. Ідеться, в тому числі, про уявлення, що напад набуває форми (або принаймні видимості) справедливості, пристойності і законності, якщо опонента завчасно попередять про майбутню насильницьку акцію, яка на нього чекає. Однак на практиці нападник не завжди був у цьому зацікавлений. Аби убезпечити себе від звинувачень у карному злочині, він міг представляти свій наїзд, приміром, як випадковий інцидент, власне такий, що завдав незначної шкоди здоров'ю своєї жертви, – це переводило судову суперечку з опонентом у категорію цивільної справи. Позбавлення шляхтичем життя іншого шляхтича могло обійтися йому майже безкарно (сплатою штрафу), якщо вдавалося довести, що вбивця діяв у межах необхідної самооборони.

В шляхетському середовищі Волині насильство, безперечно, не обмежувалося розглянутими нами деякими прикладами. Насправді спектр цього насильства був доволі широкий, так само, як способи правового доведення кримінального або цивільного характеру правопорушення. Ідеться, приміром, про трагічні інциденти, в яких у ролі вбивць і жертв фігурували близькі родичі. Не лише шляхтичі, а й представники непривілейованих соціальних станів тогочасного суспільства нерідко потерпали від розбійних нападів, зґвалтувань, крадіжок майна і худоби тощо.

Вивчення кримінальних проявів у повсякденному житті мешканців Волині у другій половині XVI – першій половині XVII ст. потребує встановлення принаймні найважливіших конкретно-історичних реалій тогочасної судово-правової системи і закономірностей того, як у її інституційних межах розглядали ті чи ті правопорушення. Адже виставлення подібних методологічних реперів і «фільтрів» допомагатиме сучасному читачу адекватно сприймати реалії минулого. Водночас потрібно зважати і на те, що насправді не було і немає двох абсолютно однакових злочинів. Історичні джерела, які проливають світло на подібні прояви людського життя, дають,

крім іншого, вельми широкі можливості для розуміння психології людей, які усвідомлено або мимовільно опинялися у вирі подій, пов'язаних із тими чи тими конфліктами, проявами насильства і злочинності. Документальні матеріали в низці випадків увиразнюють рівень правосвідомості і ціннісні орієнтації фігурантів правопорушень, їхніх прихильників та опонентів. Подібні джерела можуть чимало розповісти, скажімо, і про світ речей, які оточували тогочасних людей, про побутові звички представників різних соціальних верств та про їхній спосіб життя загалом. Звідси стає зрозуміло: для того, аби докладно висвітлити подібні сюжети, аж ніяк не можливо обмежитися однією статтею або навіть монографією. Насправді дослідницьке поле в цій сфері доволі неозоре.

Petro Sas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Chief Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
ukraine.middle.ages@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3428-5492>

Василь Кононенко
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
kononenkovas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6572-8017>

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ (1709–1759)

«Пам'ять – це динамічний механізм, котрий сам себе оновлює:
ми згадуємо не саму подію, а свою останню згадку про неї
і не звертаємо уваги на те, що з кожним новим спогадом
все більше міняємо сам сюжет.

Таким чином, ми вибудовуємо пам'ять в причино-наслідковій зв'язки,
мимоволі та несвідомо її трансформуючи.
Ми постійно переосмислюємо минуле
відштовхуючись від наших уявлень про логічність»¹.
(*Нассім Ніколас Талеб*)

Багато вчених початку ХХІ ст. визначають ідентичність ключовим явищем, функціонування якого пояснює закономірності розвитку сучасних соціумів². Ідентичність у свою чергу не можлива без цінностей конкретних людей. Цінності базуються на спогадах, котрі є складовою частиною пам'яті³.

¹ *Талеб Н.* Искажение нарратива // *Талеб Н.* Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости. Москва, 2021. С. 135.

² Див. невеликий перелік робіт: *Мегилл А.* История. Память. Идентичность // *Мегилл А.* Историческая эпистемология. Москва, 2007. С. 133–160; *Астафьева О.* Историческая память как ресурс культурной политики и формирование коллективной идентичности // *Культурная память в контексте формирования национальной идентичности России в ХХІ веке.* Москва, 2015. С. 95–114; *Фукуяма Ф.* Идентичность. Потребность в гідності й політика скривдженості. Київ, 2020.

³ Принагідно важливо зауважити, що за останні 40 років намітилася тенденція до розгляду пам'яті не лише представниками різних національних шкіл, але й різних дисциплін, зокрема, філософами. Проблематика пам'яті навіть виділяється в окрему міждисциплінарну галузь – *memory studies* (Див.: *Рікер П.* Пам'ять, історія, забвение. Москва, 2004; *Constructing the Past: Essays in Historical Methodology* / Ed. by J. Le Goff and P. Nora. Cambridge, 2011; *Ле Гофф Ж.* История и память. Москва, 2013; «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. Москва, 2019; *Талеб Н.* Искажение нарратива. С. 121–156).

Історики доводять, що кожна спільнота на певному етапі розвитку починає відчувати потребу у пам'яті про минуле⁴. Оскільки людина – істота соціальна, то пам'ять про минувшину у розвинених соціальних групах є колективною. Ця пам'ять визначає історичну ідентичність: остання формується зі спогадів про свою територію, Батьківщину, визначні місця і міста; спільноту й певні соціальні групи; героїв; важливі символи й матеріальні пам'ятки у цілому; духовні, соціальні й інтелектуальні цінності тощо.

Пам'ять про козацькі часи віддалена від нас трьома–чотирма століттями. Різня у Батурині, винищення полонених козаків під час знищення Запорозької Січі у травні 1709 р., після Полтавської битви у червні того ж року чи знущання над козаками й селянами імперської адміністрації та військових – ці події можуть так само болісно сприйматися, як і трагічні сюжети історії ХХ–ХХІ ст.

Втім, кожна людина та спільнота не може жити лише болісними спогадами про минуле. Часто негативна пам'ять підштовхує до актуалізації позитивної візії минулого. Скажімо, про козаків ми зараз пам'ятаємо (чи хочемо пам'ятати) як про войовничу спільноту, яка брала участь у переможних битвах на суші та морі: під Кафою 1616 р., під Москвою 1618р., під Хотином 1621 р., на Жовтих Водах й наступних перемогах у 1648 р., козацькі успіхи проти кримських татар та турок. Також великою перемогою тодішніх українців є укладення «Конституції Пилипа Орлика» 1710 р. Як бачимо, пам'ять про минуле складається зі своєрідних цеглинок-конструктів пам'яті. Ці конструкти важливо вивчати не лише у часі теперішньому, але й як люди минувшини їх пам'ятали.

Дослідження колективної пам'яті має свою історію, висновки з якої впливають на сучасні тенденції в історіографії⁵. Приміром, у Франції дослідження колективної пам'яті має значну традицію⁶. Важливою віхою на цьому шляху стало видання авторитетним французьким істориком П'єром Нора трьохтомника «Les Lieux de mémoire». Це дослідження започаткувало вивчення конструктів, з яких складалася пам'ять про минуле; автор їх називав «місцями

⁴ Прийнято вважати, що у стародавньому Єгипті історії як виду професійної діяльності не існувало, не існувало історичної свідомості, оскільки життя концентрувалося на теперішньому. Втім, колективна пам'ять у цій цивілізації все ж простежується (Див. працю Яна Ассмана про культурну пам'ять в стародавніх східносередземноморських цивілізаціях: *Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 1992*; рос. переклад: *Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва, 2004*).

⁵ Однією з перших праць французького соціолога про колективну пам'ять була книга, опублікована майже століття тому, котра стала помітнішою з 1970-х років (Див.: *Halbwachs M. Les Cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1925*; рос. переклад: *Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва, 2007*).

⁶ Див.: *Constructing the Past...*

пам'яті»⁷. Це видання почали порівнювати з всесвітньовідомою історією за редакцією Ернеста Лавісса і Альфреда Рамбо. П. Нора розвинув концепцію засновника історичної колективної пам'яті Моріса Альбвакса, котрий показав, що пам'ять – не лише психофізіологічне явище, але й значною мірою соціальне⁸.

Французький вчений розвинув окремий підхід у висвітленні минулого через аналіз пам'яті певних соціальних груп. До його основної ідеї належала робоча гіпотеза: пам'ять існує лише у межах соціальної групи. Для П. Нора колективна пам'ять соціальної групи є сукупністю так званих конструктивів – «місць пам'яті». Ними є і Жана Д'арк, і французька література, і французьке вино. Це саме ті конструкти, на які нанизується колективна пам'ять і твориться французька ідентичність. Тож, колективна пам'ять суспільства (нації чи соціальної групи) може бути «побачена» і «досліджена» у певних «місцях пам'яті». Останні не завжди мають прив'язку до певної території, це може бути й певний герой, історична подія чи артефакт.

Маркерами «місця пам'яті» дослідники визначають:

1. те, що необхідно пам'ятати (нація, релігія тощо);
2. соціальні групи, котрі визначають конкретні конструкти;
3. соціальні групи, які їх визнають⁹.

Основна функція «місця пам'яті», як вже згадувалося, – утвердження певної ідентичності. В українських реаліях аналіз та глибоке вивчення «місць пам'яті» є запорукою пізнання української ідентичності та культурної спадщини.

Серед українських «місць пам'яті» важливе значення посідають «місця пам'яті» Гетьманату. До сформованих «місць пам'яті» Української держави відносяться:

1. територія, міста, річки (територія «Отчизни», Київ, Запорозька Січ, Дніпро);
2. герої (безіменні «войовничі козари», Богдан Хмельницький);
3. політичний устрій («права та вольності», інституції козацьких рад, гетьмана та підскарбія);
4. візуальні «місця пам'яті» клейноди (булава, бунчук, печатка, «гармати» тощо), письмові «договори та постанови», художні образи на суспільно-політичну тематику тощо.

⁷ Підхід до вивчення минулого через «місця пам'яті» зародився саме у Франції, оскільки до минулого цієї країни була постійно прикута посилена увага істориків, особливо на етапах бурхливого розвитку, який міняв краєвиди країни та душі французів. Отож збереження суспільної пам'яті стало по-особливому актуальним (Див.: Франція-пам'ять / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюїмеж, М. Винок / Пер. с франц.: Дина Хапаева. Санкт-Петербург, 1999. С. 17–50).

⁸ Див.: Maurice Halbwachs, *La Mémoire collective*. Paris, 1950.

⁹ Доронин А. Введение к сборнику // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. С. 5–13.

Отже, сучасні знання про уявлення українською емігрантською елітою свого минулого є надзвичайно актуальними для студій над Гетьманатом. В історіографії з'явилася низка праць на цю тематику, котрі дають можливість краще зрозуміти ту чи іншу історичну подію на українських землях¹⁰.

Географічні об'єкти як «місця пам'яті». «Місцем пам'яті», в межах якого локалізувалася Вітчизна козацької спільноти, стала територія відповідно до Зборівського договору 1649 р. Кордони козацької України у 1649 р. одразу були сприйняті у козацькому середовищі як цінність. У битві під Берестечком, тобто через 2 роки після укладання договору, навіть прості козаки висували вимоги про мир з ляхами на Зборівських умовах. На початок XVIII ст. згадка про Зборів для багатьох вже забулася, однак прив'язаність до території кристалізувалася через пам'ять про кордони відповідно до цього договору. Зокрема, вони були зафіксовані конкретним пунктом «Договорів та постанов» (п.1); а сам цей документ отримав підтвердження шведського короля Карла XII¹¹. Ці уявлені межі Української держави йшли у розріз з межуванням за Карловацьким трактатом 1699 р., були порушенням кордонів Речі Посполитої, стверджених цим важливим для усієї Східної Європи політико-юридичним документом. Це засвідчує, наскільки географічні межі, встановленні Зборівським договором були важливими для колективної пам'яті та козацької ідентичності.

Важливо, що проти цих західних меж козацької Вітчизни виступав Станіслав Лещинський – король союзної Карлу XII Речі Посполитої. Тому П. Орлику доводилося використовувати максимально продуману аргументацію задля захисту кордонів козацької держави. Приміром, у маніфесті від 4 квітня 1712 р. гетьман-емігрант звертався до європейських християнських правителів з поясненням, що протекція Османської імперії над Україною потрібна для протиставлення Московській державі, і вона не буде порушувати європейський баланс на користь мусульманського світу. Також у «Виводі прав України» П. Орлик представляв свою державу у кордонах Зборівської угоди; а останню трактував як визнану усією Європою¹². Цей цікавий документ завершувався тим, що висловлювалася думка про необхідність існування незалежної

¹⁰ Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire) // Teksty Drugie. 2008. № 4. S. 11–20; Бовгуря А. «Украина обоих берегов Днепра»: Гетманщина конца XVII–XVIII в. и дискурс единой отчизны // «Места памяти» руси конца XV – серелины XVIII в. С. 378–397. Праця міждисциплінарного характеру: Емельянова Т. П., Кузнецова А. В. Представления коллективной памяти об эпохе Петра I и его личности у представителей различных социальных групп // Психологические исследования. 2013. Вып. 6 (28). URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n28/809-emelyanova28.html>

¹¹ Confirmatio Horum Pactorum a Rege Suecie / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). Київ; Львів, 2011. С. 347.

¹² Вивід прав України // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ, 2006. С. 136.

України задля відновлення рівноваги сил в Європі¹³. Тож, представлення турецької протекції над Гетьманатом – як вельми вигідної для європейської політичної стабільності – в Орликовій творчості засвідчує конструювання ним пам'яті про козацьке минуле. Для аргументації кордонів «отчизни» у межах Зборівської угоди П. Орлик прописав її європейське минуле. Значну частину своїх аргументів він взяв з історичної пам'яті військових канцеляристів 1690–1700-х років, а частину додумав сам, як-от твердження про визнання Зборівської угоди усією Європою.

Власне, спроби Орлика привернути увагу європейських дипломатів до історичних кордонів Гетьманату підштовхнули його до органічного вписання останнього в європейську систему політичних координат. Козацька Україна стала представлятися як легітимна європейська держава з кордонами відповідно до Зборівського договору 1649 р.* Заслугою П. Орлика та його прихильників стало те, що йому на дипломатичному рівні вдалося представити кордони України «обох берегів Дніпра», про які тодішні інтелектуали й політики Гетьманату мали досить різні уявлення¹⁴. Отже, «отчизна» у межах не лише лівобережного, але й правобережного Середнього Подніпров'я стала «місцем пам'яті» першої української політичної еміграції.

Київ як «місце пам'яті». Для П. Орлика та його прихильників столицею Гетьманату уявлявся саме Київ. До цього сучасна українська столиця представлялася центром Давньої Русі чи місцем перебування митрополита, або ж репрезентувалася, насамперед, Києво-Печерською лаврою чи як фортеця з значним гарнізоном російських військ. Для гетьманської адміністрації Київ був передусім центром однойменного полку. Більше того, на початку XVIII ст. полкову канцелярію цього полку було перенесено у Козелець, тобто в рамках козацької політичної системи статус Києва було ще понижено.

У «Договорах та постановах» Києву, у контексті визначення статусу міст Гетьманату, присвячено окремий пункт: «Городъ столѣчный Кієвъ и инныя українскіе города з маїстратами своїми, во всѣхъ правах и привилеях

¹³ Там само. С. 140.

* Прикметно, що формування пам'яті про територію Вітчизни за Зборівським договором в опції лівобережних політиків та інтелектуалів йшло у розріз з традицією, започаткованою Глухівськими статтями 1669 р. Згідно з цим українсько-російським договором, територія Української держави концентрувалася у межах 10 лівобережних полків.

¹⁴ А. Бовгиря показав, що у наративах та актових документах кінця XVII – початку XVIII ст. «своею» землею козацькою верхівкою визнавалася територія під гетьманською юрисдикцією, тобто передусім лівий берег Дніпра; водночас ідеальними її межами були кордони, передбачені Зборівським договором (Див.: *Бовгиря А. Представление о «своей» земле в исторических наративах Гетманщины второй половины XVII – XVIII века // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. Москва, 2018. С. 293–310.*)

слушне наданых непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціалного постановляється и подтвержене оных своего часу гетманской власти поручається». У латинській же версії документа (зробленій чи відредагованій між 5 квітня та 10 травня 1710 р.) з Києвом пов'язувалася і Давня Русь: «стольний град Русі – Київ»¹⁵. Втім, у «Скороченому викладі договорів між гетьманом та Військом Запорозьким» повторювалося формулювання україномовних «Договорів та постанов»¹⁶.

Нове бачення Києва у середовищі емігрантів представлено у листі П. Орлика до великого візира від 10 травня 1712 р., в якому стверджувалося, що Київ не може бути від'єднаним від України, а Україна від Києва¹⁷. У такому творі, як «Релация про Київ» (бл. 1712 р.), йде мова про те, що українські козаки мають виключне право на місто та правий і лівий берег Середнього Подніпров'я. Це аргументувалося на підставі вже раніше прописаної у «Договорах та постановах» ідеї «поєднання» тодішнього козацтва з давніми хозарами¹⁸. Відтак Москва не мала жодних підстав для претензій на Київ¹⁹. У меморіалі П. Орлика татарському хану (бл. 1713 р.) йшлося про те, що у разі

¹⁵ «Metropolis Urbs Rossiae, Kiiovia, caeteraeque Ucrainae civitates in omnibus suis legibus ac privilegiis aequo iure collatis, inviolatae ac intactae ut conserventur, autoritate huius Actus Electoralis statuitur et confirmandum hoc suo tempore Ducali potestati committitur». (Див.: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Москва, 1847. Кн. 1. С. 14. П. 13).*

¹⁶ «Civitas [Ciuitas] metropolitan Kiioviae [Kijouiae], ceteraeque...» (Див.: *Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitus Zaporoviensem conventorum, in Compedium brevi stylo collecta // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 170–171. П. 13).*

¹⁷ «Nec Kiioviam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiiovia unquam posse esse» (Див.: *Soria Literarum a Duce Orlik ad Supremum Visirium, X mart., 1712 // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 59).*

¹⁸ Центральний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5–6.

¹⁹ «...inuste Moscusc praetendit metropolim Ucrainae urbem Kijoviam, eamque ab Ucraina separare conatus» (Див.: ЦДІАУК, ф. 2236, оп. 1, спр. 71, арк. 5–6). Детальніше про це йдеться у праці: *Затилюк Я.* Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // *Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fonts» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р.* Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. Київ, 2011. С. 134.

визнання турецьким султаном прав гетьмана на всю Україну (з Києвом), останній зможе поновити контроль над цією територією²⁰.

П. Орлик та його прихильники (передусім генеральний писар І. Максимович) представляли Київ як козацьке «місце пам'яті», котре увібрало в себе подібні до означених військовим канцеляристом й історіописцем С. Величком щодо Чигирини «столичні» функції.

Дніпро у сприйманні минулого. За рікою Дніпром було закріплено «місце пам'яті» козацької еліти. Рада 5 квітня 1710 р. сталася «з послами от Войска Запорожского Низового у Днѣпру застаючого»²¹. На ній підтверджувалося («постановлялося»), що на цій річці могла бути лише одна твердиня – Січ Запорозька, а московські «фортецы на Днѣпрѣ» мають бути знищені. Якщо «помянутое Войско Запорожское тых крgroundовъ своих и Днѣпра от насилства московского неочиститъ и не уволнитъ», то П. Орлик мав старатися досягти цього шляхом мирних переговорів²². У листах орликівців та запорожців пониззя Дніпра також фігурувало як місце проживання низовиків. П. Орлик і після 1714 р. активно використовував річку Дніпро як «місце пам'яті». У своїй переписці з правителями та вельможами тодішньої Європи він постійно нагадував, що є гетьманом войовничого (хоч і пригніченого на той момент) народу, а в пониззі Дніпра жили його козаки, з допомогою яких він планував реалізувати той чи інший проект²³. Якщо московські царі, польські королі та турецькі сулатини ділили Україну по Дніпру, то у тодішній колективній пам'яті Дніпро виступав конструктором, котрий об'єднував Правобережжя й Лівобережжя та був своєрідною «віссю», на яку нанизувалася козацькими канцеляристами тодішня історія.

Колективна пам'ять про героїв. Важливими «місцями пам'яті» стали герої, колективна пам'ять про яких формувала українську ідентичність. Хоча П. Орлик не створив великого нарративу козацької історії, його короткі тексти пропонують досить чітку картину українського минулого. З Бендерської конституції випливає, що вільний козацький народ у давні часи мав іншу назву – козарський. І хоч він був завойований польськими королями, його вольність залишалася неодмінною умовою всіх вимог, і до неї він, зрештою, повернувся. Бог, бажаючи відродження давнього козацького / козарського войовничого народу, «воздвигнулъ ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ

²⁰ Российский государственный архив древних актов, ф. 124, оп. 1, 1713 г., л. 1–9 об.

²¹ Договори и постановлепа правъ и волностей войсковыхъ // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 84–85. Преамбула.

²² Там само. П. 4.

²³ Научно-исследовательский отдел Российской государственной библиотеки (далі – НИОР РГБ), ф. 204, картон 37, д. 6, л. 8–9 об. У польськомовному листі П. Орлика також йшла мова про козаків на Дніпрі: «Pójdę z mym wojskiem, które stoi na Wyspach Dniepru...» (Див.: Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku, wstęp i oprac. H. Głębocki, tłum. P. Zaremba // Arcana: Kultura – Historia – Polityka. № 26/2. 1999. S. 52–60).

и волностей войсковых стародавних оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого...»²⁴. Цей мужній народ, який очолив Хмельницький, утворив державу, яка протистояла потужній Речі Посполитій. З метою успішного функціонування цієї держави гетьман уклав оборонний союз з православним монархом та піддався під його руку.

Утім, сподівання, що «г[осу]д[а]рство Московское, яко з нами єдино-вѣрноє, додержит, и вѣчне Войско Запорожское и пародъ волный малоросійскій при правахъ и волностяхъ ненарушимо под обороною своєю заховаєт»²⁵, виявилися марними. Більше того, «по смерті славной памяти того ж Гетмана Богдана Хмельницкого, кгда тоє жь г[осу]д[а]рство Московское многими избрѣтенными способами усилювало права и волности войсковые собою потверженые, надвередити и до конца разрушити, а на пародъ волный козацкій, собою никогда незавоеванный, неволничое ярмо вложить...»²⁶. Новим рятівником українського народу у «Договорах та постановах» представлений І. Мазепа. Військо Запорозьке (Городове і Низове) продовжило цю Богоугодну справу й у важкий час боротьби за «права та вольності» уклало «Договори та постанови» з новообраним на булаву й усіма наступними гетьманами²⁷. Такою є коротка козацька історія, починаючи від козар і завершуючи державницькими діяннями її автора, який лаконічно та цікаво її виклав. У П. Орлика «козари» органічно і цілісно вмонтовані у пам'ять про минуле. Тож, «козари» стали «місцем пам'яті», котре пояснювало права козацької старшини на землю по обох берегах Дніпра у межах Середнього Подніпров'я.

Крім анонімних героїв, важливими для колективної пам'яті були і є конкретні особистості, оповиті героїчною славою. Історія таких постатей сама по собі є цікавою темою. З цього погляду унікальною є доля гетьмана Богдана Хмельницького

У багатьох джерелах українського походження другої половини XVII – початку XVIII ст. Хмельницький – звичайний керівник повстання проти поляків (у деяких випадках навіть негативний персонаж). У текстах «війни маніфестів» 1708–1709 рр. «Богом даний гетьман» очолює список правителів, таких як І. Виговський та П. Дорошенко. Після Полтавської битви Б. Хмельницький для емігрантів-мазепинців – видатний (можна навіть сказати, «національний») герой, з якого брали приклад І. Мазепа і П. Орлик. Зокрема, мазепинці звернулися до авторитету Хмельницького вже 26 вересня 1709 р. у «Витягах з покiрного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції», де закликали Карла XII затвердити західний кордон

²⁴ Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 81–82. Преамбула.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же.

²⁷ Про циклічність успіхів та невдач козарської / козацької історії див.: Кононенко В. Казацко-московские отношения в оригинале текста «Договоров и постановлений» 1710 г. // Исторический вестник. Т. 163. С. 62–101.

по річку Случ, як це було за Богом даного гетьмана, згідно з умовами Зборівського договору²⁸. Про лідера повстання 1648 р. у «Договорах та постановах» від 5 квітня читаємо, що сам Бог «воздвигнуль ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковыхъ войсковыхъ стародавнихъ оборонцу, валечного Гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого»²⁹. У Бендерській конституції «славной памяти Богдан Хмельницкий» згадується неодноразово. Він піднімає народ з колін, заключає, наслідуючи при цьому свого діда, союз зі шведським королем Карлом X, при ньому московський цар не наслідують порушувати цілісність Вітчизни, її «права та вольності»³⁰. Як записано у маніфесті від 4 квітня 1712 р., лише «після смерті блаженної пам'яті самого гетьмана Богдана Хмельницького Московська імперія, використовуючи самі різноманітні методи, порушила права та вольності козацького народу»³¹. Тож, «Богом даний гетьман» став ідеальним героєм омріяної емігрантами-мазепинцями ідеальної національної держави.

Політичні цінності як «місце пам'яті». «Права та вольності», козацькі ради, «договори та постанови», уряди гетьмана, підскарб'я були для першої української політичної еміграції тими «місцями пам'яті», через які розумілися і захищалися політичні цінності козацького суспільства.

Цілісність «прав та вольностей» перед виступом І. Мазепи представлялася як порушена не лише ззовні (шляхом втручання в українське життя північно-східного самодержця-протектора), але й через згубні московські впливи на гетьманів (через які останні відступалися від цього важливого маркера окремішнього життя Гетьманату). У Бендерській конституції представлялося, що українські реґиментарії після Хмельницького намагалися абсолютизувати надану їм владу і тим самим «значне надвередили давные порядки, права и волности войсковіє (підкреслення наше. – Авт.)»³². Перехід під шведську протекцію представлявся як повернення цілісності козацьких «прав та вольностей», а щоб скріпити це «повернення», були укладені «Договори та постанови»³³.

²⁸ Витяги з покiрного меморіала Вiйська Запорозького до святого королiвського маєстату Швеції від 26 вересня 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 353.

²⁹ Договори и постановлеп правъ и волностей войсковыхъ. С. 78–79. Преамбула.

³⁰ Там же.

³¹ Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. Київ., 2006. – С. 120.

³² Договори и постановлеп правъ и волностей войсковыхъ. С. 84–85. Преамбула.

³³ «Войско Запорозкое не для чего иного под протекцію Наяснѣйшого Королевского В[є]л[и]ч[є]ства Шведского удалося и тепер оной крѣпко и непоколѣбимо держится, тьлько для поправки и подвиженія упалыхъ правъ своихъ и волностей войсковыхъ, договорили и постановили з Ясневелможнымъ Его Милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ (підкреслення наше. – Авт.)» (Див.: Договори и постановлеп правъ и волностей войсковыхъ. С. 84–85. Преамбула).

Завданням новообраного гетьмана (його наступників також, оскільки це впливає з двох контекстів Бендерської конституції) стало забезпечення, за допомогою шведської протекції й Божого сприяння «правам та вольностям», цілісності України³⁴.

У Бендерах у 1709 р. українські політики просили шведського короля виступити протектором, «щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю»³⁵. Тобто «права та вольності», які втрачали свою цілісність, так чи інакше були поставлені в один ряд з такою бідою, як загарбання сусідами. Також у привілеї Карла XII від 10 травня 1710 р. («Confirmatio horum Rectorum a Rege Sueciae») зазначалося, що П. Орлика обрано гетьманом «для ненарушимого правъ и вольностей войсковыхъ захованя»³⁶. У 9-му пункті «Інструкцій Пилипа Орлика послам Війська Запорозького до Османської імперії» від 3 листопада 1711 р. також йшла мова про те, щоб султан забезпечив непорушність України з її «правами та вольностями»³⁷. Згодом це було підтверджено султаном: ніхто не мав права втручатися в українські закони (права) та свободи (вольності), а за непорушністю цього мав стежити сам візир³⁸. Таким чином, «права та вольності» були тими «місцями пам'яті», через які сприймалося минуле козацькими інтелектуалами Гетьманату.

«Права та вольності» реалізовувалися на козацьких радах. На останніх вибирався гетьман, старшина, приймалися важливі рішення. Приміром, попри те, що І. Мазепа помер у ніч з 22 на 23 вересня 1709 р., П. Орлик став українським правителем лише через півроку. Це пояснюється тим, що він міг бути

³⁴ Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ. С. 90–91. П. 2; С. 100–101. П. 6; С. 114–115. П. 16; С. 116–117. Присяга. Для прикладу, П. Орлик присягав піклуватися «о цѣлости публичной, о разширеню правъ и волностей войсковыхъ старане, сколько силъ, розуму и способовъ станеть, мѣти...». У данному випадку цілісність публічного життя прямо пов'язана з розширенням, покращенням і поверненням цілісності «правам та вольностям» (Див.: Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ. С. 116–117. Присяга).

³⁵ Витяги з покiрного меморiала Вiйська Запорозького до святого королiвського маєстату Швеції... С. 353. П. 3.

³⁶ Confirmatio horum Rectorum a Rege Sueciae / Привілей від 10 травня // «Пакти і конституції» Української козацької держави... С. 346.

³⁷ Instructio Dom. Dom. Demetrio Horlenko etc. extraordinariis Zaporoviensibus Legatis ad Portam Otomanicam, a Duce Orlik in urbe Vaba data III d. 9-bris, 1711 / Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках. С. 66. П. 9.

³⁸ Переклад привілею імператора турків, що його було дано гетьманові запорозькому Пилипові Орлику на володіння Україною цього боку Дніпра. Сталося це в Бендері в царській канцелярії 1712 року. 10 травня // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. С. 129. Також див.: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття? // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 307–320.

обраний таким лише на раді, а її проведення потребувало розв'язання цілої низки проблем. У самих «Договорах та постановах» раду було презентовано як політичну інституцію з довершеною процедурою прийняття рішень: «А чому ж бы в волномъ народѣ таковый збавенный порядокъ не мѣль быти захованъ [...] назначаются три Енералные в каждом року Рады, мѣючієся в резиденціи Гетманской отпраовати: первая – о Рождествѣ Х[ри]стовомъ, другая – о Воскресеніи Х[ри]стовомъ, третья – о Покровѣ Пр[ѣ]святой Б[огороди]цы»³⁹.

Своє обрання гетьманом Війська Запорозького на раді у Бендерах 5 квітня 1710 р. Орлик активно використовував для вигідного представлення своєї влади впродовж всього життя. Цікаво, що немає свідчень про скликання рад Орликом на Покрову, Різдво Христове та Великдень. Навпаки, є факти, котрі свідчать про те, що супротивники Орлика намагалися скликати раду, щоб відібрати в нещодавно обраного гетьмана булаву. Втім, реалізація подібних намірів деяких ключових представників української еміграції без освячення Радою ставала неможливою⁴⁰. Орлик розумів політичне значення ради і, враховуючи не дуже вигідну для себе поточну політичну ситуацію, не ініціював її скликання⁴¹. Більшість політичної еліти Гетьманату під тиском зовнішніх обставин відмовилася від боротьби з московським царем. Однак для Орлика рада стала «місцем пам'яті», яке він активно продовжував використовувати задля реалізації свого високого титулу «ясновельможного»⁴². Таким чином, розуміння козацьких рад українськими емігрантами відіграло важливу роль у їхній поточній політиці.

Козацькі посади в колективній пам'яті. Пам'ять про уряд гетьмана як-краво представлена у «Витягах з покiрного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р. Володар булави постає тут як «перший серед рівних» заслужених старшин. Водночас влада його регламентувалася певними правовими рамками. Зокрема, він не міг самовільно користуватися тим, що належить «всьому війську»⁴³.

Уряд генерального підскарб'я представлено так, ніби він постійно існував⁴⁴ (хоча в реальності у «Договорах та постановах» це мало місце лише за І. Брюховецького). Крім генерального підскарб'я, уряди підскарб'їв вводилися у полках та містах (згідно з латиномовним текстом «Pacta et constitutiones»).

³⁹ Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ. С. 98–99. П. 6.

⁴⁰ НИОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д. 11, л. 6 зв.–8 зв.

⁴¹ Прикметно, що сприйняття П. Орликом ради як «місця пам'яті» у схожих політичних інтерпретаціях було подібним до Величкового. Наприклад, козацький історіописець так само описує спробу зриву ради М. Пушкарем: «не тилко на тую елекцію з Полтави в Чигринъ не поѣхаль, але и листоподавцу отправилъ назадъ з бранними и досадителными Виговскому словами, чинячи его недостойнимъ того гетманского уряду, а знаючи лучших и заслуженных в Войску Запорозскомъ товаришовъ (Российская национальная библиотека. Отдел рукописей, погод. 2020/1–3, л. 191 зв.).

⁴² НИОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д. 11, л. 6 зв.–8.

⁴³ Витяги з покiрного меморіала Війська Запорозького до святого королівського маєстату Швеції... С. 349. П. 2.

⁴⁴ Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ. С. 101–103. П. 7.

Згідно з написаним латиною документом, планувалося функціонування інституту підскарбія у кожному місті; причому цей «міський» підскарбій (*The-saurarius*) мав бути підзвітний полковому (*Chiliarchatus*): «...у громаді кожного міста треба обрати і привести до присяги підскарбія, підлеглого полковому підскарбію, який би мав під своєю орудою і опікою усі прибутки і видатки і правдиво вносив їх в облікові книги»⁴⁵. Пропоноване у латинському тексті нововведення було досить продуманим: «міський» підскарбій був фінансово зацікавлений захищати міщан, оскільки мав би заплатити за зловживання подорожуючих у містах з власних коштів⁴⁶. У латинському тексті у справі обмеження зловживань подорожуючих (відповідно й сфері захисту інтересів міщан), на відміну від україномовного документа⁴⁷, є наголошення на необхідності копіювання практик, поширених у більш розвинених державах.

Тож, підскарбії стали важливим «місцем пам'яті» П. Орлика, покликаним модернізувати суспільно-політичний лад Гетьманату. Пункти «*Pacta et Constitutiones*» створювали більш-менш привабливу «картинку» ладу в країні, яку очолив Орлик, а протектором вже був Карл XII.

Клейноди як «місце пам'яті». До видимих ознак гетьманської влади належали клейноди. Без клейнодів гетьман не вважався законним керівником держави. Тому у згаданому документі старшина просила, щоб А. Войнаровський повернув усі «гетьманські клейноди і наші привілеї та увесь скарб в цілості»⁴⁸. У цьому переліку козацьких цінностей гетьманські клейноди значилися на першому місці. Повернення «клейнодів» стало однією з умов козацької верхівки в питанні обрання нового гетьмана.

Слово «kleinod» з німецької перекладається як «скарб», «цінність». Козацькі клейноди були не лише цінними у символічному сенсі – без булави, печатки, бунчука гетьманський уряд взагалі не уявлявся. Відповідно важливою є та увага, яка приділялася П. Орликом візуальним символам представлення

⁴⁵ *Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum dominum dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter generales, colonellos, nec non eudem Exercitus Zaporoviensis, publico utriusque partis laudo Conventa ac in libera electione formali iuramento ab eodem illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы, Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 1. Москва, 1847. С. 13–14. П. 14.*

⁴⁶ «Якщо по щорічному обрахунку тих видатків буде поміченим у боргах і незаконних витратах, – то їх варто відшкодувати з власних коштів того підскарбія, щоб повернути місту. Тому повинен вносити в облікові книги лише ті випадки, що пов'язані з поїздками у конкретній справі: хто з чиею подорожною відбував подорож та якими вигодами користувався». (Там же).

⁴⁷ Договори и постановленя правъ и волностей войсковыхъ. П. 12, 13, 14.

⁴⁸ Там же.

гетьманської влади на чужій території. Це стосується як булави, так і печатки й бунчука⁴⁹. Гетьманська влада презентувалася булавою: Орлик лише за дуже скрутних фінансових обставин застав її. Печаткою скріплювалися важливі документи, наприклад «Договора та постанови»⁵⁰. Завідувачі бунчуків – генеральні бунчужні відігравали важливе місце в представленні влади в Гетьманаті, ця ж роль зберігалася за ними в еміграції. Навіть у 1719 р., в скрутних умовах проживання у Швеції, при гетьманові було два бунчужних, які отримували значні суми за свій уряд⁵¹. Таким чином, вивчення колективної пам'яті у середовищі політичної еміграції має велику перспективу для розуміння козацької ідентичності.

Висновки. З кінця XVII – на початку XVIII ст. у Лівобережній Україні з'явилася низка наративів, які акцентували козацькі «місця пам'яті». Територія, Вітчизна, ідея походження козаків від хозар, постать Б. Хмельницького, міста, політичні цінності стали тими конструктами, які колективно пам'яталися українськими політичними емігрантами. Останні були змушені рахуватися з новими викликами: деякі з «місць пам'яті» були розвинені («права та вольності»), інші модифіковані на основі вже існуючих («Вітчизна», Київ), треті – наново створені (політичне значення походження козаків від войовничих хозар, перманентне існування уряду підскарбія).

«Місця пам'яті» набували для емігрантів як соціальної групи символічного значення та впливали на їхню ідентичність. Якість їх творення засвідчується тим, що сучасний український національний наратив Гетьманату початку XVIII ст. значною мірою користується тими ж «місцями пам'яті», які розвинулись 300 років тому.

Vasyl Kononenko
Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
kononenkovas@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6572-8017>

⁴⁹ НІОР РГБ, ф. 204, картон № 37, д. 11, л. 6 зв.

⁵⁰ Див. факсиміле українського оригіналу Бендерської конституції: Договори и постановления правъ и волностей войсковыхъ. С. 116. Присяга.

⁵¹ *Молчановский Н.* Несколько данных о смерти и наследстве Мазепы. Киев, 1903. С. 8.

2. ІСТОРИОГРАФІЧНІ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Олександр Одрін

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
olodrin@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

АНТИЧНЕ СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ: СТРУКТУРА, ТИПОЛОГІЯ, ЕВОЛЮЦІЯ

Навряд чи багато знайдеться істориків-античників, які заперечуватимуть той факт, що саме сільське господарство було базою античної економіки та античного суспільства. Тож його вивчення було й лишається однією з головних задач антикознавства: без розуміння природи аграрного базису античного суспільства неможливе розуміння природи цього суспільства загалом. Саме тому історіографічні дискусії про сільське господарство Давньої Греції та Риму не обмежуються самими лише рамками економічної (і вужче – аграрної) історії, а торкаються і багатьох аспектів соціальної та навіть військової історії. Так, однією з найфундаментальніших проблем дослідження античного суспільства є визначення питомої ваги рабовласницьких відносин у ньому, і тут саме вагомість використання рабської праці у сільськогосподарському виробництві є однією з ключових проблем, яка й досі викликає запальні дискусії. А, скажімо, вивчення історії військової справи в Давній Греції в пізньоархаїчну та класичну добу неодмінно впирається у «гоплітське питання», тобто у питання справедливості концепції гоплітського ополчення, складеного з середніх землевласників, як станового хребта давньогрецької демократії, про що ще йтиметься далі.

Звичайно, висвітлення усіх ключових питань аграрної історії античного світу неможливе у межах однієї праці. У фокусі уваги перебуватиме головно давньогрецьке сільське господарство, частиною якого було аграрне господарство античних держав на території сучасної України, а давньоримське згадуватиметься лише принагідно. Крім того, висвітлюватимуться саме ті питання аграрної історії Давньої Греції, які видаються авторові головнішими.

Вивчення аграрного господарства Давньої Греції, як і античного загалом, триває, хоча і з неоднаковою інтенсивністю, вже понад століття. Між тим і досі в поглядах на його природу, на рівень технологічного розвитку та на низку інших важливих питань лишаються принципові розбіжності, а позиції дослідників часом є взаємовиключними.

Частина антикознавців вважає давньогрецьке сільське господарство, як і давньогрецьку економіку в цілому, вкрай консервативною, статичною системою, інші ж навпаки – системою доволі динамічною, відкритою для інновацій, а погляди третіх являють собою ту чи іншу форму компромісу між обома крайніми точками зору.

Напевно, не буде надмірним перебільшенням твердити, що початок наукової полеміки між обома «таборами» сягає корінням ще рубежу ХІХ–ХХ ст., часу відомої дискусії між К. Бюхером та Е. Майером про природу античної економіки. Щоправда, на той час дискусія стосувалась головню не технологічної, а загальноекономічної та соціальної проблематики, зосереджуючись на питаннях природи античної економіки та питомої ваги рабської праці в різних її галузях, і найперше – в аграрній.

Карл Бюхер у своїй відомій роботі «Становлення народного господарства»¹ сформував концепцію «ойкосного», тобто домашнього, самодостатнього, не орієнтованого на ринок господарства античної доби. Саме від праць Бюхера веде початок ідея про граничну статичність, консервативність сільського господарства античних часів. При цьому він рішуче наголошував на винятково важливій ролі рабської праці в античному господарстві загалом, і чи не в першу чергу – у сільському господарстві, адже саме рабська праця давала змогу забезпечувати цю замкненість. І, зрозуміло, що остання теза, тобто заперечення товарного характеру античного господарства, не могла не викликати критичних зауважень.

Рішучим опонентом Бюхера виступив Едуард Майер, який у своїй доповіді «Економічний розвиток у давнину»², яка вийшла окремим виданням у 1895 р., не менш рішуче доводив товарність та ринкову орієнтованість античної економіки, категорично відкидаючи надмірну примітивізацію, властиву концепції Бюхера. Зі свого боку, відповідно до ідей циклічності в економічному розвитку світового господарства, Майер намагався максимально уподібнити античну економіку модерній, капіталістичній. Авторитетний учений прагнув довести обмеженість сфери використання рабської праці, твердячи про примат вільнонайманої, і відводив першій допоміжну роль, вагому лише у гірській справі та окремих галузях ремесла. Відповідно заперечувалась скільки-небудь помітна роль рабів у сільськогосподарському виробництві, яке, таким чином, уподібнювалось фермерському господарству модерних часів. І хоча у подальшому, зокрема, у своїй фундаментальній «Історії стародавнього світу»³, Майер дещо пом'якшив категоричність своїх тверджень, ідея переважання вільнонайманої праці здобула широку підтримку, особливо у найавторитетнішій на той час німецькій історіографії, і на довгий час стала домінуючою.

¹ *Bücher K.* Die Entstehung der Volkswirtschaft. Tübingen, 1893.

² *Meyer Ed.* Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, ein Vortrag. Jena, 1895.

³ *Meyer Ed.* Geschichte des Altertums. Bd. 1–5. Stuttgart, 1884–1902.

Втім, якщо говорити не так про соціальну, як про економічну історію, то тут чи не найбільше значення мали праці не стільки німецьких дослідників, скільки американського історика російського походження Михайла Ростовцева, який у своїй фундаментальній праці «Соціальна та економічна історія елліністичного світу»⁴ розвивав близьку до ідей Майєра концепцію економічного розвитку античного світу доби еллінізму⁵.

Після Другої світової війни, коли класична німецька історіографія в силу різних, у тому числі і позанаукових, причин втратила своє провідне становище, її теоретичні побудови зазнали різкої критики з боку перш за все антикознавців англо-американської школи, найвпливовішим представником якої був Мозес Фінлі. Говорячи про аграрну історію античності, слід зазначити, що представники фінліанської школи та чолі з її творцем доволі стримано ставились до перспектив використання археологічних даних у власних соціо-економічних реконструкціях, не кажучи вже про інформацію археобіологічних досліджень, геть нечисленних на той час. Та й загалом питання античної агротехніки залишалися поза фокусом їхніх зацікавлень навіть у тому випадку, коли для їх висвітлення можна було залучати традиційні – писемні та епіграфічні – джерела. Так, наприклад, у відомій праці, присвяченій обігу земель в Аттиці, базованій на даних епіграфіки⁶, Фінлі концентрується головню на питаннях кредиту, хоча, як показав М. Джеймсон, епіграфічні матеріали з Аттики містять цінну інформацію і про агротехнічні практики (див. нижче).

Натомість питання організації праці, і «рабське» питання зокрема, розроблялись дослідником послідовно та плідно. У серії статей, присвячених різним аспектам історії античного рабства – від економічних до правових, які згодом були зібрані у вигляді книги⁷, Фінлі піддав різкій критиці модернізаторські настанови Майєра. Спираючись на ідеї Макса Вебера про неконкурентоздатність вільнонайманої праці порівняно з рабською, а також про принципову відмінність між античними трапдезами та ергастеріями, з одного боку, і капіталістичними банками та мануфактурами – з іншого, Фінлі будує власну концепцію, яку іноді вважають, по суті, необюхеріанською, принаймні у загальних примітивізаторських настановах⁸. Дослідник, вказуючи на своє-

⁴ *Rostovtzeff M. The Social and Economic History of the Hellenistic World. Vol. 1–3. Oxford, 1941.*

⁵ Див.: *Archibald Z. Away from Rostovtzeff: a new SENHW // Hellenistic economies. London; New York, 2001. P. 279–285.*

⁶ *Finley M. I. Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500–200 B.C. The Horos Inscriptions, 1952, перевидання у 1973.*

⁷ У монографії «Античне рабство і сучасна ідеологія» (*Finley M. Ancient Slavery and Modern Ideology. New York, 1980*) був зібраний цикл із півдюжини статей, які висвітлювали найрізноманітніші аспекти історії античного рабовласництва. Для нас, напевно, найважливішою є найперша з них – «Чи була грецька цивілізація базована на рабській праці?», вперше видана ще у 1959 р. (*Finley M. I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? // Historia. 1959. Bd. 8. S. 145–164.*).

рідність античної економіки та античного суспільства загалом, стверджував і про значну роль рабовласницьких відносин і рабської праці в ньому, характеризує античне суспільство як «рабське» суспільство (slave society) на противагу давньосхідним «суспільствам з рабами» (society with slaves)⁹. Втім, попри гостру полеміку з концепцією Майєра, Фінлі все ж істотно обмежував сферу домінування рабської праці, і якраз перш за все – у сільському господарстві¹⁰. На кілька десятків років фінліанські ідеї стали домінуючими у світовому антикознавстві¹¹.

Звичайно, не всі дослідники беззастережно підтримували панівну концепцію. Однією з ключових робіт, яка йшла врозріз із нею, була програмна стаття американського антикознавця британського походження Майкла Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Афін¹². Праця Джеймсона і по сьогодні лишається неперевершеною за оригінальністю підходу та системністю охоплення матеріалу. На поглядах дослідника варто зупинитись детальніше.

У своїй праці Джеймсон виходив з тези, що поскільки Давня Греція була переважно аграрною країною, то навіть у такому економічно розвиненому полісі, як Афіни, рабовласницькі відносини відігравали найважливішу роль саме в аграрній сфері (а не в самій лише гірничій справі)¹³. Відповідно соціальні та технологічні аспекти цієї проблематики мають розглядатися комплексно. Він зазначав, що давньогрецьке сільське господарство зазвичай вважається технологічно відсталим та застійним. На його думку, це викликано неправильним розумінням причин, які спонукали до інновацій. Ключовою з них, вважав дослідник, є демографічна: перенаселення, яке (у випадку, коли масовий відтік у колонії був неможливий, як-от в Афінах) призводило до появи великої кількості робочої сили, що могла бути задіяною у трудомістких заходах¹⁴.

Надалі автор наводить перелік таких заходів, які вели до інтенсифікації, диверсифікації та спеціалізації сільського господарства.

⁸ Так, про «сплеск бюхеріанських захоплень» школи Фінлі пише відомий російський дослідник Е. Д. Фролов (*Фролов Э. Д. Прибыль и предприниматели в Античной Греции // Торговля и торговец в античном мире. Москва, 1997. С. 5*).

⁹ Див. про ідеї Фінлі стосовно рабовласництва та їх вплив на антикознавство: *Vlassopoulos K. Finley's Slavery // M. I. Finley: An Ancient Historian and his Impact. Cambridge, 2016. P. 76–99*.

¹⁰ Тут Фінлі активно опонував марксистському баченню «рабського питання» (*Finley M. I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? P. 161 ff.*).

¹¹ Див. згадану вище колективну працю «M. I. Finley: An Ancient Historian and his Impact».

¹² *Jameson M. H. Agriculture and Slavery in Classical Athens // Classical Journal. 1977–1978. № 73. P. 122–145*.

¹³ *Ibid. P. 124*.

¹⁴ Тут він зазначає, що часто вкладення ресурсів перевищувало віддачу (*Ibid. P. 126*).

До інтенсифікації він відносить¹⁵:

1. збільшення площ сільськогосподарських земель, включно із залученням маргінальних територій на гірських схилах (*eschatiai*); це мало відбуватись, зокрема, шляхом розчистки, терасування схилів тощо, що вимагало великих вкладень трудових ресурсів;

2. якіснішу обробку ґрунту, як вручну, так і боровами;

3. боронування та прополювання для захисту молодих посівів;

4. удобрювання, головню органічними добривами (Джеймсон не згадує тут зелені добрива) – на думку дослідника, угноювались в першу чергу городи, сади та виноградники;

5. скорочення терміну, відведеного під пар, аж до безпарових сівозмін.

Говорячи про форми диверсифікації та спеціалізації, можливі в Атиці, з її кліматично-ландшафтними умовами, Джеймсон виділяє такі¹⁶:

1. вирощування одночасно озимих та ярих зернових (весняних / зимових¹⁷);

2. культивування зернобобових культур – як на їжу, так і на фураж – у сівозмінах із зерновими;

3. зрошувані городи (*keroi*). Такі городи, разом із виноградниками та молодими фруктовими садами – одні з головних «полігонів» інтенсивного господарювання. Їм відводилися найкращі ґрунти, саме на них здійснювалося внесення добрив, прокладення зрошувальних каналів та / або колодязів. Одночасно, зазначає дослідник, варто розглянути і можливість інтенсифікації збирання диких плодів¹⁸. Збиральництво, зазначимо, звичайно, не належить до інноваційних стратегій, але вимагає додаткового вкладення трудових ресурсів;

4. більші вкладення праці у вирощування фруктових дерев, особливо маслин, як у садах, так і в міжряддях;

5. більші вкладення праці у виноградарство (це була чи не найбільш трудомістка галузь давньогрецького аграрного господарства);

6. тіснішу кооперацію землеробів з тваринниками: надання останнім права випасу в обмін на гній, молочні продукти, тварин та працю або й безпосередні вкладення у стада та пастухів (родина, наймані працівники чи раби).

Кожну тезу чи припущення дослідник прагнув підкріпити даними писемних та епіграфічних джерел та / або етнографічними матеріалами. Такий підхід, при якому автор при обґрунтуванні тези про широке використання

¹⁵ Ibid. P. 128.

¹⁶ Ibid. P. 129–130.

¹⁷ Джеймсон вживає саме цей термін, який, можливо, формально є коректнішим, адже, приміром, пшениці, які висіваються в Середземномор'ї восени, не є біологічно озимими, оскільки не потребують і не переносять тривалих зимових приморозків.

¹⁸ Говорячи про збиральництво, Джеймсон посилається на етнографічні дані, що було новаторським для свого часу. Утім, саме питання ролі збиральництва (не лише їстівних, але й лікарських рослин) в давньогрецькому господарстві і досі лишається слабо розробленим в історіографії.

рабської праці у сільському господарстві Аттики відштовхувався від аналізу структури і технологічного рівня афінського сільського господарства, виявивши добре знання як античних агротехнологій, так і традиційного господарства Середземномор'я, був незвичним для свого часу. Незвичним був і міждисциплінарний підхід. Саме на цій основі дослідник прийшов до висновку про широке використання праці рабів у господарствах не лише заможних землевласників, але й землеробів середнього достатку. Стаття викликала гостру полеміку, яка змусила автора, який був відійшов від «рабської» тематики на ціле десятиліття, згодом знову повернутись до неї¹⁹.

Так, у пізнішій праці з доволі-таки марксистською назвою «Клас у давньогрецькій сільській окрузі»²⁰ Джеймсон звертається до відмінностей у використанні земельних ресурсів між власниками невеликих відокремлених садиб та мешканцями традиційних нуклеарних поселень. Тут, розглядаючи феномен античної садиби, він знову піднімає ті самі два питання: про те, яким там був сільськогосподарський режим і якою була класова (тобто соціальна) структура. Він припускає, що на поселеннях і на садибах (в межах одного поліса!) могли існувати принципові відмінності щодо цього: на перших домінувала екстенсивна система вирощування на відносно великих площах з двопільними сівозмінами, де використовувались орні знаряддя з волами як тягловою силою та розведенням худоби; на других – інтенсивна система землекористування, яка поєднувала вирощування польових культур з садівництвом, виноградарством та городництвом (на зрошених ділянках), з коротшим періодом пару, більшою увагою до покращення властивостей ґрунтів (угноєння, прополювання, терасування схилів) і більшими вкладеннями праці, особливо ручної²¹. На підтвердження цієї тези Джеймсон наводить інформацію з договорів оренди, на жаль, значною мірою досі не опублікованих²².

Варто зазначити, що у цій праці дослідник істотно розширив географічні рамки свого дослідження, не обмежуючись самою лише Аттикою, залучаючи матеріали як з інших полісів Балканської Греції, так і з західногрецьких колоній. Праці М. Джеймсона, звичайно, мають більшою мірою постановочний характер, але тут за рівнем системності та скрупульозності теоретичних побудов

¹⁹ *Jameson M. H. Agricultural labour in ancient Greece // Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens, 16–17 May 1990. Stockholm, 1992. P. 135–146; Його ж. Class in the ancient Greek countryside // Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992. Paris, 1994. P. 55–63 та ін.*

²⁰ Це було відсилкою до монографії неортодоксального марксиста Дж. Де Сент Круа «Класова боротьба в античному світі» (*Ste. The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests. Ithaca; New York. 1982.*), в якій її автор солідаризувався з ідеями Джеймсона про значне поширення праці рабів у сільському господарстві Давньої Греції.

²¹ *Jameson M. H. Class in the ancient Greek countryside... P. 56.*

²² *Ibid. P. 57, note 12.*

вони й досі лишаються, певно, неперевершеними. Між тим, в історіографії він довго лишався радше маргіналом, і лише з кінця минулого століття, з постанням так званої «нової», чи «альтернативної», моделі у вивченні аграрної історії Давньої Греції ситуація почала зазнавати відчутних змін.

80–90-ті роки минулого століття загалом стали часом «зміни парадигм» в багатьох галузях історії античності. Історія античного сільського господарства є одним із найяскравіших прикладів подібних змін.

Здавалося, що після праць М. Фінлі та його послідовників, які з ентузіазмом громили модернізаторські, на їхню думку, побудови «стовпів» німецької класичної історіографії на чолі з Е. Майером та їхніх однодумців в англо-американській історіографії античності, таких як американський історик-емігрант М. Ростовцев, в західному антикознавстві остаточно утвердився погляд на античне господарство не лише як на надто своєрідне, але й як на доволі примітивне, яке не знало ані розвинених механізмів обміну, ані якісного технологічного поступу (і чи не в першу чергу це стосується сільськогосподарської складової давньогрецької економіки). А самотні голоси «сретиків», на кшталт М. Джеймсона, не робили погоди в тогочасній історіографії.

Але в останні кілька десятиліть обидва ці положення підлягли радикальному перегляду в працях цілої низки істориків-антикознавців, серед яких – і чимало фахівців з аграрної історії античності. Однак, що характерно, поява нових підходів не призвела до відмирання старих, останні продовжують співіснувати з першими, хоч і не сказати б, що занадто мирно – прибічники обох підходів жваво дискутують на сторінках численних тематичних збірників та у журнальних і монографічних публікаціях. Про співіснування обох поглядів свідчать і автори загальних історіографічних праць (див., наприклад, написаний Е. Маргарітіс та М. Джонсом розділ, присвячений технологіям сільського господарства античності у «Оксфордському довіднику з технологій античного світу»²³).

Тож варто спробувати, зокрема, окреслити позиції учасників дискусії і з'ясувати причини співіснування в сучасній історіографії часом діаметрально протилежних поглядів на ключові аспекти давньогрецької агротехніки, на її еволюцію (або, навпаки – на відсутність будь-яких якісних змін протягом століть), на структуру трудових ресурсів, задіяних в аграрному виробництві і, зокрема – на питому вагу рабської праці. Усі перелічені аспекти, як відзначав ще Джеймсон, тісно взаємопов'язані, тож і їх розгляд має носити комплексний характер.

Але перш ніж розпочати аналіз теоретичних побудов традиціоналістів та модернізаторів, слід детальніше зупинитись на стані джерельної бази вивчення аграрної історії античності, а точніше – на тих змінах, які відбулися в ній протягом останніх десятиліть. Річ у тім, що протягом тривалого часу в історії античної економіки панували тенденції щодо переважного (якщо не виняткового) використання традиційних, писемних та, меншою мірою, епіграфічних

²³ *Margaritis E, Jones M. K. Greek and Roman Agriculture // The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World. New York, 2008. P. 158–174.*

джерел²⁴. Між тим якщо для римського часу дослідники, принаймні, мають у своєму розпорядженні низку спеціальних агрономічних трактатів, то для економічної історії Давньої Греції подібні джерела наразі відсутні²⁵, і, як вже неодноразово відмічалось²⁶, наявні дані є непрямими, а до того ж – уривчастими. Нові джерела з категорії традиційних (головним чином, епіграфічні) з'являються не надто часто, а можливості реінтерпретації наявних без залучення нових, а особливо – якісно нових, нетрадиційних джерел є вкрай обмеженими.

Власне кажучи, поява новаційних підходів до вивчення аграрної історії античності великою мірою і є наслідком активного використання дослідниками таких нових джерел інформації, які можна поділити на кілька видів.

1. Першим видом є власне археологічні джерела, які, на перший погляд, важко назвати новими і нетрадиційними. Однак насправді для істориків-консерваторів вони саме такими і є. Більше того, серед фахівців-антикознавців загалом, і серед дослідників античного сільського господарства зокрема, доволі довго тримався вкрай скептичний погляд на можливість належної інтерпретації археологічних даних (провідником таких ідей був згадуваний вище «володар думок» кількох поколінь античників Мозес Фінлі²⁷). Звичайно, не можна не зазначити, що для подібного скепсису були й об'єктивні причини, адже археологи, які досліджували великі середземноморські центри, в основному зосереджувались на вивченні монументальних споруд, часто ігноруючи рядові будівлі (житлові чи господарчі) і зовсім не звертаючи уваги на сільську округу²⁸. Втім, саме в останні десятиліття, із розвитком ландшафтної археології²⁹, ситуація стала динамічно змінюватись на краще. Прикладом цих змін

²⁴ Див., наприклад: *Skydsgaard, J.E. Agriculture in ancient Greece. On the nature of the sources and the problems of their interpretation, Agriculture in Ancient Greece. Stockholm, 1992. P. 9–12.*

²⁵ Нам відомо про існування цілої низки таких праць, але вони або повністю не збереглися, або від них лишилися незначні фрагменти. І тут хіба що щаслива папірологічна знахідка могла б виправити ситуацію.

²⁶ *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views // The Journal of Peasant Studies. 1993. Vol. 21. № 1. P. 128.*

²⁷ Про Фінлі та археологію див. детальніше: *Gates-Foster J. Finley and Archaeology // D. Jew. R. Osborne and M. Scott (eds.) The Impact of Moses Finley. Cambridge. 2016. P. 250–69.*

²⁸ У цьому питанні, між іншим, радянська археологія являла собою щасливий виняток: дослідження хори античних держав Північної Надчорноморщини почалося кількома десятиліттями до старту проектів вивчення хори полісів Середземномор'я, про які йтиметься нижче. Звичайно, частково такий ентузіазм пояснюється відносною бідністю північнопонтійських апоїкій, принаймні коли йдеться про монументальні споруди.

²⁹ Див., наприклад: *Halstead P., Frederick Ch. Landscape and Land Use in Postglacial Greece (Sheffield Studies in Aegean Archaeology). Sheffield, 2000.* Утім, початок подібних досліджень, принаймні стосовно праісторії, сягає ще 1970-х років. Див.: *Bintliff J. L. Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece Based on Original Fieldwork. (Parts I and II). Cambridge, 1977.*

є, зокрема, дослідження на хорі Метапонту в Південній Італії або в Арголіді (останні, до речі, за участі М. Джеймсона)³⁰, в яких центр уваги був зміщений саме на вивчення просторового розвитку сільської округи давньогрецьких полісів.

2. Наступною групою джерел є дані археобіологічних дисциплін – археоботаніки та археозоології (включно з іхтіологією). До відносно недавнього часу подібні джерела рідко використовувались при реконструкції аграрної історії Давньої Греції та, меншою мірою, Риму, адже археологи-античники, на відміну від своїх колег, які займалися добою неоліту чи бронзи³¹, довго, по суті, ігнорували археобіологічні дані (особливо це стосується археоботаніки). Більше того – вони взагалі не відчували потреби у залученні фахівців-археобіологів (причини цього були ті ж самі, що й у попередньому випадку).

Ситуація почала якісно змінюватись в останні кілька десятиліть. Щоправда, і на сьогодні археобіологічні дослідження більшою мірою торкаються давньоримських, ніж давньогрецьких матеріалів, до того ж більшою мірою археозоології, ніж археоботаніки, тож досі, приміром, загальна кількість археоботанічних матеріалів з розкопок давньогрецьких апоїкій Середземномор'я лишається доволі незначною³². Та все ж їхня кількість неухильно зростає.

Між тим, навіть вже зараз це дає змогу скоригувати деякі усталені погляди на сільське господарство Давньої Греції. Так, спираючись саме на археоботанічні дані (щоправда, далеко не лише з доби античності, а головню з доби бронзи), грецький археоботанік Аная Сарпакі сформулювала концепцію «середземноморського квартету» провідних сільськогосподарських культур. Вона доводила, що традиційна ідея «середземноморської тріади» (зернові, маслини, виноград) як основи місцевого рослинництва не вповні адекватно відповідає археоботанічним (так само, до речі, як і етнографічним) реаліям: четвертими у цьому переліку мають стояти різноманітні бобові культури³³. Цілком оче-

³⁰ Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. Ann Arbor, 2006: Jameson M. H., Runnels C. N., Van Andel T. A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day with a Register of Sites by C. N. Runnels and M. H. Munn. Stanford, 1994 та ін.

³¹ Див., зокрема: Kroll H. Agriculture and Arboriculture in Mainland Greece at the Beginning of the First Millennium B.C. // Pallas: revue d'études antiques. 2000. Series 52. P. 61–68.

³² Сьогодні у нашому розпорядженні, крім даних з античних держав Надчорномор'я та з елліністичного Єгипту, є матеріали з Малої Азії (хора Мілету архаїчної доби: Stika H.-P. Pflanzenreste aus dem archaischen Milet. Vorbericht zur Kampagne 1992. Archäologischer Anzeiger. 1997. S. 109–188), Південної Італії (хора Метапонту доби класики-еллінізму: Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto... (аналіз Л. Константіні)) та Сицилії (хора Селінунту: Stika H.-P., A. G. Heiss & B. Zach. Plant remains from the early Iron Age in western Sicily: differences in subsistence strategies of Greek and Elymian sites // Vegetation History and Archaeobotany. 2008. Vol. 17. Suppl. 1. P. 139–148), а також із низки святилиць з різних регіонів античного світу.

³³ Sarpaki A. The Palaethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or Is It a Quartet? // Agriculture in Ancient Greece. Stockholm. 1992. P. 61–75.

видно, що скільки-небудь активне використання зернобобових (добрих азот-фіксаторів) у польових сівозмінах несумісне із примітивним двопіллям – системою чергування зернових із чистими парами – і є маркером складнішої, прогресивнішої агротехніки. Очевидно, саме тому такі прибічники консервативного погляду, як Ісагер та Скідсгаард, по суті, проігнорували дані, що послужили основою для концепції Сарпакі³⁴. Натомість дослідники, які активно залучають дані етноархеології, повністю підтримали ідеї грецького археоботаніка, про що йтиметься нижче.

Ще однією важливою групою джерел є дані етноархеології. Вони, подібно до археобіологічних даних, почали використовуватись відносно нещодавно. Особливо це стосується істориків, адже для тих із з них, які воліли взагалі відмовити археологічним джерелам в інформативності, використання даних археобіологічних дисциплін та етноархеології довгий час було чимось з розряду наукових дивацтв, попри те, що плідність такого використання при проведенні палеоекономічних реконструкцій була продемонстрована ще у 1970-ті роки, зокрема, у розглянутій вище фундаментальній статті М. Джеймсона «Сільське господарство і рабство у класичних Афінах», в якій аналізувалися як агротехнічні, так і соціальні аспекти розвитку давньогрецького сільського господарства³⁵.

Етноархеологія як окрема дисципліна почала формуватися ще на межі XIX–XX ст.³⁶, але цей процес затягнувся більш ніж на півстоліття, а дискусії про назву і точну дефініцію предмету і завдань нової дисципліни тривають вже не одне десятиліття³⁷. При цьому чимало етноархеологів прагнуть обмежити використання етноархеологічних методик дописемним періодом, тобто реконструкціями суспільства додержавної доби. Відповідно, античність часом віддається на відкуп «чистим» історикам. Та й навіть ті, хто все ж використовує етноархеологічні методики в антикознавчих реконструкціях, не надто поспішають приділяти увагу такій фундаментальній галузі античної економіки, як сільське господарство.

Причин такої неуваги до етноархеологічних досліджень античного сільського господарства було декілька: і зосередженість на вивченні традиційних для антропологічних досліджень регіонів³⁸, і концентрація уваги на питаннях

³⁴ *Isager S., Skydsgaard J. E. Ancient Greek Agriculture: An Introduction. London; New York, 1992.* При розгляді праць творців «нової моделі» (Р. 108–114) про її ідеї навіть не згадується. Утім, це можна пояснити тим, що книжка була завершена ще до виступу грецького археоботаніка. Натомість відмова від врахування археоботанічних та етноархеологічних даних є принциповою позицією (Пор.: *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views...* Р. 130).

³⁵ *Jameson M. H. Agriculture and Slavery in Classical Athens // Classical Journal. 1977–1978. Vol. 73. P. 122–145.*

³⁶ *Nicholas D., Kramer C. Ethnoarchaeology in Action. Cambridge, 2001. P. 6*

³⁷ *Ibid. P. 7 ff.*

³⁸ Наприклад, Арктика, Африка чи Нова Гвінея.

розселення та їм подібних, що лишало економіку на периферії зацікавлень, і зосередженість на «технологічних» питаннях, таких як виробництво кераміки чи чорна металургія³⁹.

Утім, в останні десятиліття етноархеологічні дослідження у Середземномор'ї загалом, і у Греції зокрема, почали провадитись чимдалі активніше та успішніше, хай і часто з акцентом більше на етнографічній, ніж археологічній складовій⁴⁰. Розширилась і їх тематика: так, все більше уваги почало приділятися традиційним сільськогосподарським практикам⁴¹. А найвищим здобутком тут, безперечно, є фундаментальна праця британського дослідника – археолога (фахівця із неоліту Греції) та етнографа Пола Гальстеда «Два воли попереду»⁴², в якій підсумовано багаторічні дослідження різноманітних аспектів традиційного сільськогосподарського виробництва у Середземномор'ї – технічного його оснащення, аграрних технологій, організації праці тощо.

Залучення етноархеологічних даних особливо важливе при вивченні периферійних регіонів грецької Ойкумени, де гостро відчувається брак інформації писемних джерел, а дані археології не завжди інтерпретуються належним чином.

Завершуючи розгляд джерельної бази, на яку спираються у своїх побудовах представники новаторського напрямку в аграрній історії античності, слід наголосити, що на початку постання нової школи (чи, радше, напряму) поява новаторських ідей була зумовлена все ж не так опануванням нових, як переглядом вже добре відомих писемних та епіграфічних джерел. Варто також наголосити, що самі «модернізатори», здається, ніколи не позиціонували себе саме як представників якоїсь однієї «школи». Власне, і сам термін «нова», або «альтернативна», модель у вивченні аграрної історії античності був уведений в обіг не ними, а традиціоналістами Сіне Ісагером та Єнсом-Еріком Скіндсгардом у вже цитованій праці, яку без перебільшення можна назвати маніфестом консервативного підходу у вивченні давньогрецького сільського господарства⁴³. Очевидно, під цією «моделлю» мались на увазі будь-які ідеї, які йшли врозріз із їхньою концепцією⁴⁴, згідно з якою аграрне господарство

³⁹ *Forbes H.* The ethnoarchaeological approach to ancient Greek agriculture // *Agriculture in Ancient Greece...* P. 87.

⁴⁰ *Ibid.* Note 2.

⁴¹ Яскравим прикладом цього є праці Г. Форбса. Крім цитованої вище, це, зокрема, і спеціально присвячена дослідженню середземноморського пасторального господарства стаття: *Forbes H.* The identification of pastoralist sites within the context of estate-based agriculture in ancient Greece: Beyond the «Transhumance versus agro-pastoralism» debate // *The Annual of the British School at Athens.* 1995. Vol. 90. P. 325–338.

⁴² *Halstead P.* Two Oxen Ahead: Pre-Mechanized Farming in the Mediterranean. Chichester, 2014. Від грецького селянського прислів'я про оранку «два волики попереду і один (себто орач) – позаду».

⁴³ *Isager S., Skydsgaard J. E.* Ancient Greek Agriculture: An Introduction... P. 108 ff.

⁴⁴ П. Кертледж (Op. cit. P. 130) пише: їхнє «майже фундаменталістське бажання зберегти довіру до писемних джерел» (додам від себе – як єдино достовірних джерел інформації – О.О.).

Давньої Греції відзначалося крайнім ступенем консерватизму: беззастережним домінуванням примітивної двопільної системи, відсутністю практики регулярного внесення добрив, слабким (або й відсутнім) зв'язком між рослинницькою та тваринницькою галузями⁴⁵, незалежно від того, наскільки самі ці «альтернативні» концепції різняться одна від одної.

Між тим, як це буде показано далі, не лише самі «альтернативніки» створювали концепції, які різнилися між собою, часом доволі істотно (зокрема, і за ступенем використання якісно нових джерел), але й існували автори, чий погляд поєднували консервативні та новаторські елементи, часом у дивних комбінаціях.

«Батьком-засновником» «альтернативної» моделі С. Isager та Є-Е. Скідсгаард вважають вже згаданого вище британського археолога та етнографа П. Гальстеда, а до її активних творців зараховують Т. Галланта, П. Гернсі, Ст. Годкінсона та, ретроспективно, М. Джеймсона. З них у 80-ті та 90-ті роки минулого століття з монографічними дослідженнями виступили Галланта, Гернсі та не згаданий у книзі В. Генсон, чий розвідки, разом із працями Р. Саллареса та Е. Барфорд, будуть розглянуті нижче.

Одним із найвідоміших піонерів «нової» школи був британський дослідник Пітер Гернсі, чия монографія «Голод і харчові запаси у Греко-римському світі» побачила світ ще 1988 р.⁴⁶ У ній автор поставив низку важливих проблемних питань (хоча сам часто і не давав на них відповідей). Першим із них була відмова від надто узагальненого погляду на Давню Грецію як на «єдиний організм», а не сукупність окремих держав та регіонів, які мали суттєві відмінності як у природних умовах (регіони), такі і в економічному, зокрема й агротехнічному аспектах (держави)⁴⁷. У своїх реконструкціях британський дослідник, крім іншого, залучав і дані природничих наук, перш за все – кліматології⁴⁸. Щоправда, при цьому він обмежився використанням лише сучасних даних, без належних палеокліматичних коректив (ризикованість цієї практики він і сам усвідомлював)⁴⁹.

Утім, основну увагу П. Гернсі приділив аналізу цілком традиційних писемних джерел, особливо зосереджуючись на працях «батька ботаніки» Теофраста (через що, природно, тваринницька складова античного аграрного господарства лишилась на маргінесі його зацікавлень). Про існування прогресивних, порівняно з примітивним двопіллям, аграрних практик у Давній Греції дослідник заговорив ще у згаданій монографії⁵⁰, але детально ці ідеї знайшли втілення у статті «Родючість землі у давній Греції», яка увійшла до

⁴⁵ Isager S., Skydsgaard J. E. Op. cit. P. 19–114.

⁴⁶ Garnsey P. *Famine and food supply in the Graeco-Roman world*. Cambridge; New York; Melbourne, 1988.

⁴⁷ Ibid. P. 8–9.

⁴⁸ Ibid. P. 11–13.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Ibid. P. 40 ff.

авторського збірника 1998 р. «Міста, селяни і їжа в Класичну Античність (есе з соціальної та економічної історії)»⁵¹.

На думку автора, говорити про прогресивні зміни в аграрних практиках Давньої Греції можна лише, з'ясувавши три важливі обставини: 1) чи існувала в Давній Греції практика регулярного внесення добрив; 2) чи існував там продуктивний зв'язок між рослинницьким і пасторальним господарством і 3) чи практикувались тогочасними грецькими селянами сівозміни, насичені бобовими культурами (як перший крок у напрямі безпарових сівозмін). Залишивши в стороні друге питання, Пітер Гернсі зосереджується на пошуку відповідей на два інших, і в обох випадках його відповіді є ствердними⁵².

Це виглядає дещо парадоксально, але свої висновки британський дослідник зробив на базі аналізу інформації тих самих джерел, спираючись на яку Ісагер та Скіндсаард приходять до прямо протилежних умовиводів: про відсутність скільки-небудь помітних прогресивних змін у давньогрецькому сільськогосподарському виробництві⁵³. Очевидно, що для підтримки своєї позиції «модернізатори» потребували залучення додаткових джерел – чи то за рахунок даних природничих наук, чи то за рахунок інформації археології, включно із напрацюваннями археобіологічних дисциплін (археоботаніка, археозоологія включно з іхтіологією), чи то за рахунок використання даних етнографії та, особливо, етноархеології (а в ідеалі – усіх цих груп джерел у комплексі).

І вже у 1991 р., майже одночасно, виходять дві монографії, в яких цілком успішно здійснюється подібне розширення: «Ризик та виживання у Давній Греції» пера Томаса Галланта⁵⁴, який у своїх реконструкціях активно використовував дані етнографії й етноархеології, та «Екологія давньої Греції» Роберта Саллареса⁵⁵, який зосередився на інформації природничих наук й, особливо, археоботаніки.

Т. Галлонт присвятив свою працю спробі реконструкції сільського хатнього господарства: його життєвому циклу, адаптаційним заходам та аграрним системам тощо. На початку своєї книги він, подібно до Гернсі, висловив застереження проти надмірної уніфікації наших уявлень про системи сільського господарства у Давній Греції, що, за великим рахунком, у першу чергу означає відмову від уявлень про афінське господарство як еталонне для всієї

⁵¹ *Garnsey P. The yield of the land in ancient Greece // Garnsey P. Cities, Peasants and Food in Classical Antiquity: Essays in Social and Economic History. Cambridge, 1998. P. 201–213.*

⁵² *Ibid. P. 210–211.*

⁵³ Про цей парадокс пишуть і самі автори «Вступу до Сільського господарства Давньої Греції», щоправда, говорячи не про працю Гернсі, яка на момент виходу їхньої книги ще не була опублікована, а про монографію Галланта, про яку йтиметься далі. (*Isager S., Skydsgaard J. E. Op. cit. P. 3–6, 201–208.*)

⁵⁴ *Gallant T. W. Risk and Survival in Ancient Greece: Reconstructing the Rural Domestic Economy. Cambridge, 1991.*

⁵⁵ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world. London; New York, 1991.*

грецької Ойкумени, адже, по суті, ніякого «давньогрецького господарства» не існувало в природі – була лише сукупність окремих господарств та сільсько-господарських систем, а продуктивні стратегії у різний час та у різних регіонах мали значні відмінності.

На відміну від Гернсі, Галлант надзвичайно активно використовував дані навіть не так етноархеологічних, скільки суто етнографічних досліджень. При цьому в своїх побудовах дослідник сміливо проводив аналогії з аграрними практиками країн Азії, Африки тощо (представники традиційної школи, м'яко кажучи, підозріло ставляться до такої рішучості).

Дослідник вказує, що в сучасній Греції і в Середземномор'ї загалом (а тим більше, в античності) врожайність зернових культур суттєво варіює з року в рік залежно від погодних умов, тож місцеві селяни впроваджують низку практик, здатних зменшити втрати на випадок кліматично несприятливого року⁵⁶.

Першою з таких практик, як показує Галлант, є диверсифікація посівів зернових, тобто вирощування кількох зернових культур одночасно⁵⁷. Дослідник зазначає, що в число таких культур могли входити не лише зернові, а й низка зернобобових⁵⁸. Останнє, до речі, добре кореспондується зі згаданою вище концепцією А. Сарпакі про «середземноморський квартет», також багато в чому базованою на етноархеологічних даних. На підтвердження своєї гіпотези Галлант не обмежується самими паралелями з іншими регіонами, а наводить низку археологічних та етнографічних даних з грецької території⁵⁹, причому не лише з Афін, а й з інших регіонів Давньої Греції.

Другою стратегією боротьби з неврожайами, про яку йдеться у праці Галланта, є ущільнені посіви. Хоча агрономи говорять про три різновиди практики ущільнених посівів, для античної доби в першу чергу слід вести мову про найпростіший різновид цих практик – вирощування двох культур на одній ділянці поля⁶⁰. Утім, Галлант, спираючись на дані Теофраста, твердить про існування різних форм ущільнених посівів у Давній Греції⁶¹.

Таким чином, Т. Галлант, як і П. Гернсі (до речі, обидва дослідники є співавторами у низці праць з аграрної історії античності⁶²), твердить про різноманітність агротехнічних заходів у Давній Греції, що очевидно контрастує з «уніфікаторським» підходом традиціоналістів.

⁵⁶ *Gallant T. W. Risk and Survival in Ancient Greece...* P. 35.

⁵⁷ *Ibid.* P. 36 ff.

⁵⁸ *Ibid.* P. 37.

⁵⁹ *Ibid.* P. 44.

⁶⁰ *Ibid.* P. 38.

⁶¹ *Ibid.* P. 40.

⁶² Зокрема, питання про різноманітність аграрних практик розглядалося ними у статті про зернове господарство Фессалії II ст. до н. е. (*Garnsey P., Gallant T. and Rathbone D. Thessaly and the Grain Supply of Rome during the Second Century B.C. // The Journal of Roman Studies Vol. 74. 1984. P. 30–44*).

Якщо розглянути вище праці Гернсі та Галланта загалом формально слідували у руслі традиційних дослідницьких парадигм, а їх новаторство полягало перш за все у якісному розширенні джерельної бази, то у монографії Роберта Саллареса новаторською була вже сама концепція дослідження – вивчення зв'язку між діяльністю людини (господарською, у першу чергу аграрною) і навколишнім середовищем – те, що сам автор називає «історичною екологією»⁶³.

Р. Салларес зосереджується головним чином на двох аспектах піднятої проблематики – демографічному (включно із соціодемографічним) та аграрному, в обох випадках активно використовуючи дані природничих наук та археобіологічних дисциплін. Цілком новаторським для тогочасної історіографії було активне залучення даних археоботаніки, причому, зважаючи на брак археоботанічних даних з античних пам'яток (ця ситуація почала виправлятися лише останнім часом), дослідник широко використовує порівняльні матеріали з інших епох та регіонів⁶⁴. Дуже актуальною є підкреслена Р. Салларесом необхідність враховувати залежність розвитку сільського господарства від позаекономічних факторів. Сам автор наголошує фактично лише на демографічному факторі, підкреслюючи, наприклад, принципову різницю між ситуацією в класичній Аттиці з її високою щільністю населення та домінуванням ячменю в посівах і низькою популяцією, сильно пригніченою епідеміями чуми, і твердою пшеницею як основною сільськогосподарською культурою на цій самій території в пізнім середньовіччі⁶⁵, практично лишаячи в стороні соціальні – чи то структуру землеволодіння, чи то забезпечення робочою силою – вільнонайманою чи рабською, а також співвідношення цих останніх.

До позитивних сторін роботи Саллареса слід безумовно зарахувати і той факт, що він не обмежується аналізом лише орного (чи навіть лише зернового) землеробства: окремо (щоправда, лише на матеріалах Аттики) він розглядає і садівництво (точніше, вирощування маслин)⁶⁶, і тваринництво у його зв'язку з орним землеробством⁶⁷.

Утім, найбільшу увагу автор зосереджує все ж таки на зернових культурах, роблячи суттєвий наголос на двох факторах: 1) взаємовпливі змін у щільності людської популяції та співвідношенні у посівах окремих видів зернових та 2) на біологічній еволюції зернових, перш за все – в аспекті їхньої продуктивності⁶⁸. Взагалі добре знайомство з біологічною та археоботанічною проблематикою є сильною стороною книги Саллареса, попри наявність в ній

⁶³ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world... P. 3.*

⁶⁴ *Ibid. P. 316–371.*

⁶⁵ *Ibid. P. 361.*

⁶⁶ *Ibid. P. 304–308.*

⁶⁷ *Ibid. P. 309–312.*

⁶⁸ *Ibid. P. 361.*

окремих сумнівних тверджень⁶⁹. Дослідник, на відміну від багатьох істориків, так би мовити, «філологічного» спрямування, добре орієнтується і у різноманітні зернових культур античної доби (голозерні та плівчасті пшениці, ячмінь, просовидні хліби, жито тощо), і у тому, наскільки різнилося співвідношення різних зернових у різних районах грецького світу залежно від природних умов.

Новаторський підхід Р. Саллареса здобув широке (хоча, можливо, і не загальне) визнання, свідченням чого є той факт, що в цілій низці узагальнюючих праць, присвячених економічній історії античного світу, почали з'являтися розділи, в яких розглядається екологічна проблематика. Так, саме розділом «Екологія», написаним, до речі, автором монографії «Екологія давньої Греції», відкривається фундаментальний двотомник, присвячений економіці греко-римського світу, який вийшов у відомій Кембриджській історичній серії⁷⁰. Р. Салларесом написаний і розділ, присвячений історії навколишнього середовища, для довідника з давньої історії видавництва «Блеквел»⁷¹.

Утім, попри всі позитивні сторони праці Саллареса, не можна не відзначити, що у його версії екологічної історії Давньої Греції можна спостерігати чіткий «афіноцентризм», який уже здавна є прикметою інших галузей антикознавства: політичної, соціальної та й економічної історії. Між тим, якраз в екологічній історії він навряд чи може бути виправданим диспропорцією інформації про різні поліси та регіони, спричиненою станом джерельної бази, адже писемні джерела аж ніяк не є основними при створенні еколого-економічних реконструкцій. Саме тому дослідник завжди повинен пам'ятати про специфіку природного середовища Аттики і уникати некритичного поширення висновків, зроблених на аттичному матеріалі, на весь грецький світ. Між тим, Салларес не робив спеціального порівняння природних умов цього, надто специфічного, регіону з умовами інших областей, населених греками (це відбувалось лише факультативно, як-от при аналізі зв'язку між рослинницьким та тваринницьким господарствами у регіонах із різним рівнем аридності⁷² тощо). Крім того, у роботі відсутній детальний аналіз ландшафту (зокрема, таких його важливих складових, як ґрунтовий покрив та рослинність) навіть самої Аттики, не кажучи вже про Грецію в цілому. Між тим, є достатньо очевидним, що відмінності у ландшафтах (в цілому, чи в окремих

⁶⁹ Наприклад, про існування якоїсь особливої популяції полби-двозернянки у Давньому Єгипті (пор.: *Nesbitt M., Samuel D. From Staple Crop to Extinction? The Archaeology and History of the Hulled Wheats. Hulled wheats. Proceedings of the First International Workshop on Hulled Wheats. Promoting the conservation and use of underutilized and neglected crops. 1996. 4. P. 41–100.*

⁷⁰ *Sallares R. Ecology. The Cambridge economic history of the Greco-Roman world. Cambridge, 2007. P. 15–37.*

⁷¹ *Sallares R. Environmental history. A companion to Ancient history. Chichester; Malden, MA, 2009. P. 164–174.*

⁷² *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world... P. 312.*

складових) навіть сусідніх регіонів, приміром Аттики та Беотії, не кажучи вже про території, більш віддалені географічно, були доволі значними, на чому неодноразово наголошували автори цитованих вище монографій (і не лише вони). Сам дослідник, очевидно, розумів ці проблеми, але пішов шляхом найменшого опору, часто прагнучи скоріше сформулювати питання, аніж спробувати дати на нього відповідь. Це, звичайно, пояснюється і неповнотою джерельної бази (йдеться не лише про писемні чи епіграфічні, але й археологічні джерела), і складностями в їх інтерпретації.

Загалом, попри усю новаторську парадигму, працю Саллареса навряд чи можна зарахувати до «нової» школи аграрної історії античності, бо його погляди вирізняються певною амбівалентністю. Так, з одного боку, він заперечує тезу Пола Гальстеда про існування (принаймні в класичній Греції) агропасторального господарства⁷³ та, відповідно, доводить на аттичному матеріалі відсутність поширеної практики використання органічних добрив⁷⁴. У цьому ж руслі йде і заперечення можливості існування в античності системи *ley-farming*, про яку (щоправда, стосовно Риму а не Греції), говорилося у працях Б. та Л. Чаттертонів⁷⁵.

Утім, сам Салларес визнає певну обмеженість власних побудов через концентрацію на матеріалах Афін (він і сам демонструє відмінності у структурі аграрного виробництва Аттики та інших областей Греції, таких, як Фессалія). Однією з ключових причин подібної диспропорції є майже повна відсутність археоботанічних досліджень з поселень Балканської Греції доби античності⁷⁶, що змушує дослідників оперувати традиційнішими категоріями джерел. Повертаючись до специфіки аграрного виробництва в Аттиці, можна, наприклад, задатися питанням, наскільки загальнопоширеною була практика обробки ґрунту вручну, а не орними знаряддями, про яку пише Салларес⁷⁷; наскільки

⁷³ Ibid. P. 383.

⁷⁴ Ibid. P. 385.

⁷⁵ *Chatterton B., Chatterton L. A hypothetical answer to the decline of the Granary of Rome? Libyan Studies. 1985. Vol. 16. P. 95–99; Chatterton B., Chatterton L. Medicago – its possible role in Romano-Libyan dryfarming and its positive role in modern dryfarming // Libyan Studies, 1984. Vol. 15. P. 157–160.* Австралійські автори пов'язують поширення прогресивних змін у землеробстві римської провінції Африка із впровадженням тут культури люцерн, яка відома і у знахідках із грецьких поселень Південної Італії (див. нижче). Пор.: *Kron G. Roman ley-farming // Journal of Roman Archaeology. 2000. Vol. 13. P. 277–97.*

⁷⁶ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world... P. 345.* І це при тому, що археоботанічні дослідження з поселень доби неоліту чи бронзи у Греції є доволі чисельними. Прикро, що з часу публікації «Екології давньої Греції» у цьому відношенні ситуація майже не змінилася (Див. наприклад: *Livarda A. Archaeobotany in Greece // Archaeological Reports. 2014. Vol. 60. P. 106–116.*)

⁷⁷ *Sallares R. The ecology of the ancient Greek world... P. 312.* Пор. етноархеологічні дані, наведені у цитованій монографії П. Гальстеда (*Halstead P. Two Oxen Ahead... P. 33–57.*)

універсальною і непорушною була двопільна система, стійкість якої в Аттиці, як показує він, була викликана кліматичними причинами (надто малою кількістю опадів)⁷⁸, через що практика введення бобових у сівозміни тут не була поширена до останнього часу⁷⁹, тощо.

Між тим, і сам дослідник наводить дані, які свідчать про наявність інновацій у давньогрецькому сільському господарстві. Так, заперечуючи можливість поширення у Давній Греції трипільної системи північноєвропейського типу (пшениця – ямінь – пар) через екологічні причини, Р. Салларес водночас припускає існування іншої, суто середземноморської системи (пшениця – бобові – пар), в якій вирощування бобових – добрих азотфіксаторів – сприяє покращанню родючості ґрунту⁸⁰. Так само він неодноразово твердить про існування даних, які засвідчують практику селекції у грецькому рослинництві⁸¹. Не надто кореспондується з ідеями «традиціоналістів» і практика вирощування спеціалізованих фуражних рослин, таких, як люцерна деревовидна – культура, яка нині не вирощується, але була поширена в античну добу⁸².

Що ж стосується представників «традиційної» та «модернізаторської» шкіл у вивченні аграрної історії Давньої Греції, то перші поставилися до напружаних Саллареса без жодного ентузіазму, попри те, що він, як показано вище, не висловлював радикальних поглядів на ступінь прогресивності давньогрецької агротехніки. Очевидно, це пов'язане із загальною тенденцією представників цієї школи ігнорувати археобіологічні джерела⁸³. Утім, і далеко не всі «новатори» поспішали використовували Салларесову методику.

Одним із аспектів, які заторкнув у своїх соціодемографічних студіях Р. Салларес, була наявність рабів серед сільського населення Давньої Греції. Утім, якщо він сам торкнувся цього питання лише побіжно, то інший автор, Елісон Берфорд Купер, темі соціальних аспектів аграрного виробництва присвятила поважну монографію, яка побачила світ двома роками пізніше за «Екологію давньої Греції». Книжка «Земля і робітники у Грецькому світі»⁸⁴ розглядає найрізноманітніші аспекти землеволодіння і землекористування у Давній Греції, як соціальні, так і суто технологічні.

⁷⁸ *Sallares R. Op. cit. P. 303.*

⁷⁹ Пор. етноархеологічні дані у працях А. Сарпакі та П. Гальстеда.

⁸⁰ *Sallares R. Op. cit. P. 331.* Лишається припускати, що така трипільна система могла бути поширена у вологіших за Аттику районах Греції, адже в Аттиці, як твердить Салларес, бобові у сівозмінах не були поширені, про що йшлося вище.

⁸¹ *Ibid. P. 343–344.* Про селекцію в тваринництві однозначно говорить Арістотель.

⁸² *Ibid. P. 384–385.* Щоправда, Р. Салларес вказує на той факт, що деревовидна люцерна – багаторічна рослина, яка відповідно не може вводиться в сівозміни. Утім, в інших регіонах Греції на зайнятих парах могла вирощуватись уже згадана однорічна люцерна, знахідки якої відомі і на хорі Метапонту – грецької апойкії у Південній Італії (*Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. Ann Arbor. 2006. P. 24.*)

⁸³ На це вказує, зокрема, Пол Кертледж: *Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views... P. 130*

⁸⁴ *Burford A. Land and Labor in the Greek World. Baltimore, 1993.*

Слід одразу зауважити, що термін «Грецький світ» у назві книжки не був порожнім звуком: американська дослідниця і справді використала джерела, які стосуються найрізноманітніших полісів еллінської ойкумени, і не лише у материковій чи малоазійській Греції, але й у колоніях на заході та сході⁸⁵. Однак при цьому книжка лишається цілком традиціоналістською з погляду джерельної бази, практично без залучення інформації природничих чи археобіологічних та й навіть археологічних даних – широта охоплення досягається широким використанням епіграфічного матеріалу.

Загалом працю Барфорд, з її індуктивним підходом, як і монографію Саллареса, можна вважати зразком «середньої лінії» у вивченні античного сільського господарства, адже на її сторінках мирно співіснують факти, які можуть слугувати підтвердженням обох альтернативних поглядів на його природу.

З одного боку, авторка твердить про значну консервативність давньогрецької агротехніки, про звичайність практики примітивного двопілля⁸⁶, а з іншого – наводить низку даних, які виразно свідчать на користь впровадження прогресивних агротехнологій. Так, на відміну від Саллареса, Барфорд говорить про активне використання грецькими селянами органічних добрив (як гною, так і зеленого добрива)⁸⁷, а також, цілком перегукуючись із поглядами Гернсі та Галланта, про можливість використання бобових у польових, а не в городніх сівозмінах, зокрема – у зайнятих парах⁸⁸. При цьому, роблячи останнє твердження, вона спирається не лише на писемні (як обидва згадані дослідники), але й на епіграфічні джерела. Взагалі достатньо широке залучення даних епіграфіки є, безумовно, дуже позитивною рисою цитованої праці, що, як вже відмічалось в історіографії, дало їй «справді Панеллінське охоплення»⁸⁹. І саме завдяки досягнутій таким чином відмові від надмірної концентрації на афінському матеріалі, авторка змогла вести мову, зокрема, про спеціалізацію аграрного виробництва окремих полісів⁹⁰, спричинену різницею в природних умовах (мікроландшафтах⁹¹).

Утім, як видно з самої назви книжки, поряд із темою землекористування іншою провідною темою дослідження, проведеного Е. Барфорд, було питання трудових ресурсів давньогрецького сільського господарства. І тут одним із

⁸⁵ Це підкреслював ще Пол Кертледж у цитованому огляді 1993 р. (*Cartledge P. Classical Greek agriculture: Recent work and alternative views*. P. 128), порівнюючи цю працю з монографією Ісагера та Скідсгаарда, де вся увага науковців сконцентрована на афінському матеріалі.

⁸⁶ *Burford A.* Op. cit. P. 123.

⁸⁷ *Ibid.* P. 122–123.

⁸⁸ *Ibid.* P. 123–124.

⁸⁹ *Cartledge P.* Op. cit. P. 128.

⁹⁰ *Burford A.* Op. cit. P. 110.

⁹¹ *Ibid.* P. 109. Недаремно ж, говорячи про освоєння маргінальних земель (*eschatia*), про які детальніше йтиметься далі, Барфорд оперує не лише аттичними, як М. Джеймсон, а й сицилійськими матеріалами (P. 111 ff.).

ключових, поза всяким сумнівом, було питання співвідношення в античному аграрному виробництві вільнонайманої і рабської праці. Звичайно, американська дослідниця аж ніяк не була першою, хто підняв цю тему, адже розглянута вище програмна стаття американського антикознавця британського походження М. Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Афін, з'явилася ще у 1971 р.⁹², більш ніж за два десятиліття до праці Барфорд, і хоча суттєво поступається останній широтою охоплення матеріалу, значно переважає її повнотою поставлених питань та системністю розгляду.

Повертаючись до праці Барфорд, слід зауважити, що, як і у випадку з агротехнологіями, вона утримується від того, аби однозначно стати чи то на бік Джеймсона та його однодумців, чи то на бік його опонентів, натомість дає стислий та інформативний огляд наявної в джерелах (щоправда, в цьому випадку майже виключно писемних) інформації про участь рабів у сільськогосподарському виробництві⁹³.

Якщо праця Барфорд мала на меті радше систематизувати матеріал з аграрної історії Давньої Греції в її агротехнічному та соціальному аспектах, аніж сформулювати нові узагальнюючі концепції, то монографія Віктора Генсона «Інші греки», яка побачила світ двома роками пізніше і вийшла новим, доповненим виданням у 1999 р.⁹⁴, і в якій також заторкнuto обидва ці аспекти, є однією з найбільш концептуальних праць «модернізаторського» напрямку⁹⁵.

Слід визнати, що на противагу новаторству в побудові гіпотез, про що детально йтиметься нижче, джерельна база праці Генсона є від новаторства достатньо далекою: її основу складають навіть не археологічні чи епіграфічні, а писемні джерела в точному значенні терміну – від Гомера та Гесіода⁹⁶ до Теофраста, чії ботанічні праці, як вже неодноразово зауважувалося вище, інтенсивно використовувались і попередниками Генсона з обох історіографічних «шкіл».

В. Генсон відносить початки прогресивних змін в аграрному господарстві – як в агротехнічному, так і в соціальному аспектах – у час завершення так званих «Темних віків», з їх сконцентрованим на вирощуванні зернових (не надто диверсифікованим) рослинництвом, без розвинутого садівництва та виноградарства, з відсутністю індивідуального селянського господарства та праці покупних рабів⁹⁷. Значна частина інновацій у сільському господарстві Давньої

⁹² Jameson M. H. *Agriculture and Slavery in Classical Athens...* P. 122–145.

⁹³ Burford A. *Op. cit.* P. 208–220.

⁹⁴ Hanson V. D. *The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization.* Berkeley; Los Angeles; London, 1999.

⁹⁵ Cartledge P. *Classical Greek agriculture II: Two more alternative views // Journal of Peasant Studies.* 1995. Vol. 23. № 1. P. 134.

⁹⁶ Другий розділ першої частини книги Генсона має промовисту назву «Laertes' Farm: The Rise of Intensive Greek Agriculture», а наступний – «Hesiod's Works and Days: The Privilege of the Struggle».

⁹⁷ Hanson V. D. *The Other Greeks.* P. 78

Греції, на його думку, відбувалася вже на початку епохи архаїки, як-от поширення інтенсивного оливководства, яке автор відносить до початку VIII ст. до н. е.⁹⁸ Генсон ставить питання про залежність інтенсифікації сільського господарства Давньої Греції, особливо у галузі оливководства та садівництва, від запозичення малоазійських аграрних технологій⁹⁹, а це означає, що саме колонізація дала перший поштовх інтенсифікації давньогрецького аграрного виробництва.

Розвиток нових форм господарства, вважає дослідник, був пов'язаний позитивним зворотним зв'язком із становленням нового стану – середніх землевласників, які утворювали основу тогочасної грецької армії – важку піхоту (гоплітську фалангу)¹⁰⁰. Протягом переходу від господарства Темних віків, з його пануванням пасторалізму та зернового господарства до інтенсивного господарства доби архаїки – часів підйому полісу, рабська праця, подібно до індивідуальних (фермерських) садиб та іригації, стає звичною для сільської округи грецьких держав¹⁰¹. У цей час відбувається і трансформація тваринницької галузі, відхід від пасторалізму з його великими стадами та екстенсивністю на користь менших за чисельністю стад та інтенсивного господарства¹⁰², пов'язаного з рослинництвом (тут Генсон солідаризується з ідеями П. Гальтеда¹⁰³, які не викликають жодного ентузіазму в Ісагера та Скіндсгаарда¹⁰⁴). Очевидно, саме в цей час починається і регулярне внесення добрив та вирощування бобових, що також підвищувало родючість ґрунту¹⁰⁵.

На думку В. Генсона, цілком вірогідно, що технологічні інновації, включно із широким залученням праці покупних рабів в аграрному виробництві, на початку поширювались на маргінальних землях (*eschatia*), до яких у Середземномор'ї відносились перш за все гірські землі, які потребували терасування¹⁰⁶. Умови для ведення господарства там були складнішими, аніж на

⁹⁸ Ibid. P. 41.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid. P. 43.

¹⁰¹ Ibid. P. 64.

¹⁰² Ibid. P. 74.

¹⁰³ Halstead P. Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe: Plus ça Change? // The Journal of Hellenic Studies, Vol. 107. 1987. P. 79. Див. також пізнішу працю цього дослідника: Halstead P. Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry // World Archaeology Vol. 28. № 1, Zooarchaeology: New Approaches and Theory (Jun., 1996). P. 20–42.

¹⁰⁴ Isager S., Skydsgaard J. E. Op. cit. P. 99–103. Ці дослідники чомусь вважають, що давньогрецьке тваринництво загалом не мало розвинутої скотарської складової. Археозоологічні дані, принаймні з Північної Надчорноморщини, спростовують таке твердження.

¹⁰⁵ Hanson V. D. The Other Greeks. P. 78.

¹⁰⁶ Ibid. P. 79–88. Див. також: Jameson M. H. Attic *Eschatia* // Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard. Rome, 2002. P. 63–68.

рівнинах, а відтак успішне господарювання на таких землях було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій¹⁰⁷, інтенсивнішого використання робочої, і перш за все – рабської, сили¹⁰⁸. І лише згодом прогресивні форми господарства, так би мовити, «спустились» із схилів гір у долини¹⁰⁹.

Цю гіпотезу згодом підтримав і М. Джеймсон, який в одній зі своїх останніх робіт на аграрну тему¹¹⁰, услід за Генсоном, але спираючись головню на матеріали Аттики і залучаючи маловідомі епіграфічні джерела, твердить, що технологічні новації в аграрному секторі впроваджувались у першу чергу в невеликих господарствах, розташованих на маргінальних землях (схили гір тощо). Утім, варто зазначити, що подібні ідеї він висловлював і раніше, просто більш побіжно.

Повертаючись до праці Генсона, слід наголосити, що у ній дослідник підкреслює: термін *eschatia* (маргінальна земля) був багатозначним, його не слід обов'язково ототожнювати лише із гірськими схилами, ними могли бути будь-які землі, де умови були гіршими, порівняно зі звичайними, чи то через бідність ґрунту, чи то через рельєф, чи через інші обставини¹¹¹. До цього розширеного розуміння маргінальності земель я ще повернуся в кінці своєї праці.

Отже, ключовим, на мою думку, в концепції Генсона є її комплексність: він вважає, що від VIII до VI до н. е. було сформовано новий тип сільського господарства та аграрної ідеології, який визначався чотирма взаємопов'язаними факторами¹¹²: 1) появою окремих індивідуальних (родинних) господарств з відокремленою забудовою; 2) диверсифікацією сільськогосподарських культур; 3) введенням в обіг маргінальних земель і 4) використанням рабської праці в аграрному виробництві. Таким чином, дослідник пов'язав в єдину систему як суто економічні, зокрема, і агротехнічні, так і соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва Давньої Греції.

Говорячи про новаторські настанови праці В. Генсона, не можна, звичайно, не зауважити, що вони з'явилися не на порожньому місці. Деякі ідеї, які лягли в основу низки авторських положень, висловлювались ще представ-

¹⁰⁷ Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M. H. Class in the ancient Greek countryside...* P. 57.

¹⁰⁸ І прикладом таких земель він називає гірські тераси Хіосу, відомого інтенсивним використанням у сільському господарстві праці покупних рабів: *Hanson V. D. The Other Greeks...* P. 88.

¹⁰⁹ *Ibid.* P. 79.

¹¹⁰ *Jameson M. H. Attic Eschatia...* P. 63–68. Див. також: *Jameson M. H. On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery» // P. Cartledge, E. E. Cohen and L. Foxhall (eds.), Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* P. 168.

¹¹¹ *Ibid.* P. 84.

¹¹² *Ibid.* P. 125 ff.

никами німецької класичної історіографії¹¹³, але саме під пером американського дослідника вони набули системності і довершеності, поєднуючи в єдину цілісну картину економічні, соціальні та військові аспекти.

Звичайно, не всі складові генсонівської концепції можна вважати однаково добре аргументованими. Чи не найбільшими її критиками виступають військові історики, прибічники скептичного погляду на доктрину «гоплітської революції»¹¹⁴. Утім, часом слушно критикуючи окремі недостатньо аргументовані складові теоретичних побудов американського дослідника (особливо хронологічні чи суто військово-історичні, як-от послідовність появи гоплітської паноплії та фаланги як тактичної одиниці¹¹⁵), опоненти ідей Генсона та його однодумців наразі не здатні запропонувати альтернативну картину належного рівня деталізації та аргументації.

Недоліком побудов Генсона є також надто вузька джерельна база, про що вже йшлося вище. Але з усіх розглянутих концепцій запропонована ним є найбільш системною і багатоаспектною, вона, як справедливо зазначає Пол Кертледж¹¹⁶, стимулює подальші дослідження, які, можна додати, дозволять уточнити, модифікувати чи спростувати окремі її елементи.

Одним з таких елементів є, наприклад, гіпотеза про вплив малоазійських агротехнологій на сільськогосподарські практики грецьких колоністів малоазійського узбережжя та прилеглих островів¹¹⁷. На сьогодні в нашому розпорядженні вже є археобіологічні дані з Сард та Гордіону¹¹⁸, надходить інформація і з інших пунктів, тож порівняльний аналіз стає цілком можливим.

Насамкінець слід зауважити, що протистояння «традиціоналістської» та «модернізаторської» шкіл дослідників аграрної історії Давньої Греції аж ніяк не завершилося у дев'яностих роках минулого століття, а триває і по сьогодні.

¹¹³ Зокрема, це стосується соціальних аспектів «гоплітської революції». Див. детальніше, наприклад: *Lloyd M., Konijnendijk R. and Kucwicz C.* Introduction: Beyond the Phalanx // *Brill's Companion to Greek Land Warfare Beyond the Phalanx*. 2021. P. 1–16.

¹¹⁴ Див., зокрема: *Van Wees H.* Farmers and Hoplites: Models of Historical Development // *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*. 2016. P. 222–255.

¹¹⁵ *Echeverría F.* Hoplite and Phalanx in Archaic and Classical Greece: A Reassessment // *Classical Philology*. 2012. Vol. 107. iss. 4. P. 219–318; *Hale J. R.* Not Patriots, Not Farmers, Not Amateurs: Greek Soldiers of Fortune and the Origins of Hoplite Warfare // *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece...* P.176–193; *Konijnendijk R.* Classical Greek Tactics: A Cultural History. 2018 та ін.

¹¹⁶ *Cartledge P.* Classical Greek agriculture II: Two more alternative views... P. 134.

¹¹⁷ Характерно, що військові історики, які критикують окремі ідеї Генсона, на своїх матеріалах упевнено вказують на малоазійські впливи на грецьку практику (Див. наприклад: *Brouwers J.* The Anatolian Roots of Archaic Greek Warfare // *Brill's Companion to Greek Land Warfare Beyond the Phalanx*. P. 64–82.

¹¹⁸ *Naomi F.* Miller Botanical Aspects of Environment and Economy at Gordion, Turkey 2010.

Очевидно, той факт, що обидві настільки відмінні одна від одної концепції досі знаходять прихильників, а зближення крайніх точок зору загалом не спостерігається, не може бути випадковим. Його не можна пояснити винятково зміною історіографічної «моди», істинна причина, напевно, лежить набагато глибше.

Річ у тім, що сама природа наявних джерел (і не лише писемних) дозволяє знаходити в них підтвердження як примітивності, так і прогресивності античного сільського господарства. Чи означає це, що ми недостатньо розуміємо джерела, чи насправді сама агрономічна практика Давньої Греції та античного світу поєднувала в собі, здавалось би, непомітне? Останнє виглядає вірогіднішим, особливо, якщо пригадати, що у Давній Греції зовсім територіально недалеко одне від одного розташовувались держави з принципово різним рівнем соціально-економічного розвитку – від «буржуазних» (за термінологією П'єра Левека) Афин (чи Корінфу) до край малорозвинених общин Етолії чи Локриди.

Цілком вірогідно, що і в аграрному господарстві різних полісів (а можливо, як показують праці М. Джеймсона, і в межах одного полісу) могли співіснувати як консервативні тенденції, так і прогресивні, а самè античне сільське господарство все ж не було статичною системою, а динамічно розвивалось у часі та просторі, нехай і нерівномірно, якщо говорити про окремі його складові. Тож поле для подальших досліджень лишається відкритим, а притік нових джерел, особливо археологічних, археоботанічних та епіграфічних, відкриває ширші можливості верифікації існуючих гіпотез та побудови нових.

Загалом кажучи, сама ідея побудови якоїсь однієї, універсальної для всіх полісів, моделі сільського господарства в цілому, та його окремих галузей зокрема, була порочною з самого початку. Не раз справедливо зазначалося, що не існувало ніякого єдиного «давньогрецького господарства», як не існувало єдиної давньогрецької держави, а лише сукупність у кілька сотень окремих полісів¹¹⁹. При цьому цілком очевидно, що грецькі поліси розташовувались у різноманітних ландшафтних умовах, що набувало особливої ваги з огляду на те, що більшість із них займала дуже невеликі площі. У такому випадку суто локальні відмінності у ґрунтовому покриві, рослинності, мікрокліматі тощо відіграють дуже істотну роль, як це було показано автором цієї праці на матеріалах античних держав Надчорноморщини¹²⁰. Так само значними були відмінності і в Балканській Греції, де ландшафтні умови Аттики аж ніяк не можна вважати еталонними, радше навпаки. Тим більшими були відмінності

¹¹⁹ На цій обставині постійно наголошував, зокрема, неодноразово згадуваний П. Кертледж. Спробою відійти від сприйняття давньогрецької історії крізь призму лише Афіно-Спартанської дихотомії була його книжка «Ancient Greece: A History in Eleven Cities» (Oxford, 2009).

¹²⁰ Див.: *Одрін О. В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ, 2014. 312 с.

між природними умовами, наприклад, Провансу, Кіренаїки та Сицилії¹²¹. Ще більше різнилися клімат, ґрунтовий покрив та рослинність різних ландшафтно-географічних зон, освоєних греками: Середземномор'я, (зони ксерофільних лісів та фриган, включно із Субсередземномор'ям), степової зони (від Добруджі до Прикубання) і Понтичної зони (зони вологих лісів Східного Причорномор'я)¹²².

З іншого боку, вивчаючи розвиток сільського господарства, слід враховувати той факт, що античні держави значно різнилися за демографічним і економічним потенціалом¹²³. Необхідно також враховувати і взаємини з оточуючими варварськими племенами чи державами, які могли прискорювати або гальмувати економічний розвиток полісів, впливати на структуру їх господарства.

Окремо слід сказати про значимість розглянутих історіографічних концепцій для дослідження економічної історії Великої грецької колонізації, і навпаки – господарської історії грецьких колоній як полігону для верифікації наявних гіпотез. У більшості колоній, принаймні на ранніх стадіях їхньої історії, не спостерігалось дефіциту землі, багато з них мали доступ до «рабських» трудових ресурсів – чи то у вигляді «кріпосних» на кшталт сіракузьких кіллрійів або гераклеїських маріандінів, чи то покупних рабів.

І саме в останні десятиліття помітно інтенсифікувалось вивчення економіки колонізованих греками регіонів загалом, і її аграрної складової зокрема. Утім, теоретичні дискусії, про які говорилося вище, лишилися якимось поза увагою дослідників, які займаються практичними реконструкціями соціально-економічної історії окремих регіонів грецького світу. В їхніх дослідженнях нечасто зустрічаються посилання на праці представників що модерністського, що консервативного напрямів у вивченні аграрної історії Давньої Греції. Утім, з іншого боку, вони прагнуть максимально розширити джерельну базу своїх студій, відмовляючись від абсолютизації писемних джерел, активно залучаючи поряд з ними також дані археології та природничих наук.

Яскравим прикладом такого – дещо еkleктичного – підходу, є дві монографії, які побачили світ протягом минулого десятиліття. Примітно, що вони обидві стосуються того самого періоду (доби архаїки та меншою мірою класики), обидві піднімають комплекс соціально-економічних питань, та й за дослідницькими підходами між обома працями помітно чимало спільного. Першою за часом виходу є книга британського дослідника Алана Грівза,

¹²¹ Крім того, різним було і антропогенне навантаження на ландшафти цих регіонів. Див.: *Салларес Р.* Екологія древнього мира: проблемы и подходы // Вестник древней истории. 1995. № 3. С. 80–102.

¹²² Про це, див., зокрема: *Одрін О. В.* Адаптація технології землеробства грецьких колоністів до екологічних умов Північного Причорномор'я (кінець VII–VI ст. до н. е.) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. Київ, 2010. С. 99–114.

¹²³ Цілком можливо, що і за технологічним потенціалом також.

присвячена архаїчній Іонії¹²⁴, другою – монографія канадського антикознавця Франко Де Анджеліса з соціально-економічної історії грецької Сицилії доби архаїки та класики¹²⁵.

Перше, що варто підкреслити, це бажання обох дослідників оцінити залежність господарства грецьких полісів від навколишнього середовища, від природних ресурсів, зокрема – кліматичних. У монографії Гривза окремий розділ присвячено ландшафту (точніше, ландшафтам) Іонії та його впливу на господарство місцевих полісів¹²⁶. Автор розглядає місцеві географічні зони (як на суходолі, так і в акваторії Егейського моря), окремо акцентуючи увагу на динамічності місцевих ландшафтів¹²⁷ (і не лише внаслідок антропогенного впливу¹²⁸). На думку Гривза, саме мозаїчний характер ландшафту регіону слугував базою економічної потужності іонійських полісів¹²⁹. Про це детальніше говориться і в наступному, присвяченому економічним питанням, розділі: «мозаїчна структура» ландшафту (ландшафтів) давала змогу розвивати багатогалузеве господарство, відводячи різні території під орні землі, під пасовиська, а в акваторії провадячи інтенсивну риболовлю¹³⁰.

Натомість Франко Де Анджеліс у першому розділі своєї книги, присвяченому географії та історії, практично обходить увагою питання навколишнього середовища, щоправда, згадуючи про них у наступних розділах, зокрема, у третьому, присвяченому економіці грецьких полісів (а також принагідно і в другому, при розгляді території окремих полісів, що є безумовним плюсом праці). При цьому тут він багато в чому перегукується з Гривзом, зокрема, наголошуючи на антропогенних змінах у ландшафтах¹³¹ і залучаючи для реконструкції природного середовища палеоботанічні дані¹³².

Утім, в обох випадках дослідники загалом продовжують розглядати регіони, які досліджують як єдине ціле не лише у суто історико-географічному, але й в економічному відношенні, всупереч справедливій думці (про яку вже говорилося вище), згідно з якою кожен поліс, нехай і невеликий, становив собою в господарському плані окрему автономну одиницю. При цьому рівень соціально-економічного розвитку навіть сусідніх апойкій (наприклад – Мілету

¹²⁴ Greaves A. M. *The Land of Ionia: Society and Economy in the Archaic Period*. New York, 2010.

¹²⁵ De Angelis F. *Archaic and Classical Greek Sicily: A Social and Economic History*. New York, 2016.

¹²⁶ Greaves A. M. *The Land of Ionia...* P. 45–68.

¹²⁷ Ibid. P. 57 ff.

¹²⁸ Ibid. P. 70.

¹²⁹ Ibid. P. 67.

¹³⁰ Ibid. P. 70–71. Окрему увагу автор приділяє сприятливості місцевого ґрунтового покриття для розвитку виноградарства, а відтак і виноробства (Ibid. P. 72–73).

¹³¹ De Angelis F. *Archaic and Classical Greek Sicily...* P. 229 ff.

¹³² Ibid. P. 230.

і сусідньої маленької Прієни¹³³) міг різнитися дуже суттєво. І в цьому відношенні обидві праці, попри широку, як для консервативного напрямку в історіографії античного господарства, джерельну базу¹³⁴, продовжують поширені саме в ньому тенденції.

Повертаючись до питання про різницю в розвитку господарства окремих полісів, можна пригадати, що не в останню чергу це стосується і рівня розвитку агротехніки. Про аграрні технології обидва автори згадують доволі побіжно, не приділяючи їм спеціальної уваги. Однак ті конкретні спостереження, які містяться в їхніх працях, йдуть у руслі саме «модернізаторських», а не «примітивізаторських» ідей. Переважно це стосується практики комплексного, рослинницько-тваринницького господарства, яка так затято заперечується традиціоналістами. А. Гривз, приміром, не лише доводить існування змішаного аграрного господарства, а й прямо твердить, що, цілком вірогідно, іонійці тримали овець головно не заради м'яса, вовни чи молока, а саме для відновлення родючості ґрунтів¹³⁵ (а це, крім іншого, говорить і про практику внесення органічних добрив). Ту саму думку про інтеграцію рослинницької і тваринницької галузей давньогрецького господарства, але вже на сицилійських матеріалах, підтримує і Де Анджеліс (посилаючись, до речі, на праці П. Гальстеда)¹³⁶. Однак інші аспекти давньогрецької агротехніки так і лишилися поза увагою обох дослідників.

Звичайно, і брак детального розгляду агротехніки давньогрецького господарства в обох регіонах, і відсутність належної деталізації не в останню чергу зумовлені браком джерельної бази (утім, як було продемонстровано у праці Е. Барфорд, і тут все не так безнадійно, навіть якщо говорити суто про традиційні види джерел). Але лише цією обставиною справа аж ніяк не обмежується: відчувається брак інтеграції між загальнотеоретичним і, так би мовити, «локально-практичним» напрямками досліджень античного господарства. Адже теоретичні напрацювання мали б не лише перевірятись на практичному матеріалі, а й допомагати у постановці конкретних задач при дослідженні регіональних аспектів аграрної історії античності загалом, і давньогрецької зокрема. На жаль, цього не відбувається або ж відбувається далеко не в повній мірі.

Останнє виглядає особливо прикро, коли ми звернемося до матеріалів інших регіонів грецького світу, адже ціла низка з них, і у першу чергу – Степова Надчорноморщина від Добруджі до Кубані, характеризувалась якісно

¹³³ Заради справедливості не можна не згадати, що детальний розгляд навколишнього середовища території Мілету був здійснений А. Гривзом в окремій праці: Greaves A. M. *Miletos: A History*. 2002. P. 1–38.

¹³⁴ Крім згаданих вище даних палеоботаніки та етноархеології, автори залучають і наявні на той час археоботанічні дані, зокрема, з праць німецького археоботаніка Ганса-Петера Штіки, який працював в обох регіонах.

¹³⁵ Greaves A. M. *The Land of Ionia...* P. 75–76.

¹³⁶ De Angelis F. *Archaic and Classical Greek Sicily...* P. 238.

відмінними від метрополії кліматичними, едафічними (грунтовими) та іншими природними умовами. У цьому відношенні їх, нехай і з застереженнями, також можна вважати «маргінальними» територіями по відношенню до земель метрополії. Отже, наявність таких земель вкупі з доступом до «рабських ресурсів» (фракійських, гетських або скіфських в широкому розумінні терміну¹³⁷) робило сільські округи багатьох колоній своєрідним потенційним полігоном для сільськогосподарських інновацій. Археологічні дані демонструють наявність тут як нуклеарних поселень, так і садиб, причому часто в межах території одного полісу, а археобіологічні дані – певні, не завжди до кінця зрозумілі зміни у структурі сільського господарства (зернового господарства, тваринництва тощо).

Усвідомлення необхідності важливості вивчення специфіки саме цього регіону для розуміння економічної (в тому числі аграрної) історії давньогрецького світу нині поширюється не лише серед самих учених країн чорноморського басейну, а й серед авторитетних західних науковців. Яскравим прикладом є стаття одного з чільних дослідників у галузі ландшафтної археології британця Джона Бінтліффа, вміщена у колективній праці, присвяченій хорі грецьких апоїкій басейна Понта Евксинського¹³⁸. В ній дослідник розглядає хори чорноморських полісів з, так би мовити, балканської перспективи, аналізуючи залежність особливостей в організації сільськогосподарської округи від специфіки місцевих ландшафтів. Дані з метрополії (у першу чергу Беотії, але також і Аттики та інших регіонів) дають авторові змогу сформулювати цілий комплекс питань, відповідь на які могла б прояснити особливості організації хори полісів, розташованих у степовій зоні. Чи не найширше сформульованим із них є питання про вплив особливостей степового ландшафту на просторову організацію хори¹³⁹. Ціла низка питань стосується організації праці, задіяності у процесі виробництва самих власників землі, рабів та найманих працівників¹⁴⁰, взаємин з місцевим населенням¹⁴¹. Якщо до них додати ще питання про специфіку місцевої агротехніки, то ми матимемо той самий перелік постановочних проблем, розв'язання яких, навіть на гіпотетичному рівні, має становити завдання дослідників аграрної історії Давньої Греції загалом і дослідників сільського господарства античних держав Північної та Західної Надчорноморщини зокрема.

Тож комплексні дослідження аграрного господарства грецьких колоній взагалі, і таких понтійських апоїкій, як Істрія, Ольвія чи Херсонес, зокрема,

¹³⁷ Тобто як власне степових скіфів, так і мешканців Лісостепу.

¹³⁸ *Bintliff J.* Issues in the Economic and Ecological Understanding of the Chora of the Classical Polis in its Social Context: A View from the Intensive Survey Tradition of the Greek Homeland // *Surveying the Greek Chora: The Black Sea Region in a Comparative Perspective.* Black Sea Studies. Т. 4. 2006. Р. 13–26.

¹³⁹ *Ibid.* Р. 25, 22 та ін.

¹⁴⁰ *Ibid.* Р. 14, 20–21.

¹⁴¹ *Ibid.* Р. 23.

мають дати змогу з'ясувати, яка саме з двох полярних точок зору на природу давньогрецького сільського господарства є ближчою до істини, а, можливо, і дозволити сформуванню новий інтегральний підхід чи компромісну гіпотезу. З іншого боку, використання теоретичних напрацювань сучасної історіографії та порівняльних матеріалів з метрополії та західногрецьких колоній уможливіє повнішу та адекватнішу інтерпретацію тих, часто фрагментованих, матеріалів з полісів Північної Надчорноморщини, які є нині в нашому розпорядженні.

Oleksandr Odrin

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
olodrin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2729-6548>

Валентина Матях,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ)
matyakhvm@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0567-4680>

ІНТЕГРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕГМЕНТУ РАНЬОНОВІСТИЧНОГО СТУДІЮВАННЯ В ПРАКТИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ: НОВІТНІЙ ДОСВІД ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПТУ «РЕВОЛЮЦІЯ»

Пошук нового формату спільної європейської ідеї, яка ґрунтується на спільному історичному минулому європейських держав і народів, помітно актуалізував у сучасному національному історіографічному просторі інтеграційний контекст, практичним виміром чого, зокрема, в раньоновістичному студіюванні, стало розширення інтегрально спрямованих евристичних горизонтів в проблематиці дослідження українського раннього модерну та корельованості історичних процесів тогочася континентальними цивілізаційними вимірами.

На сьогодні в українському раньоновістичному студіюванні запропоновані оригінальні дослідницькі підходи та інтерпретації щодо низки важливих наукових питань в контексті створення цілісного уявлення про історико-політичний та культурний феномен ранньомодерної України з урахуванням сукупної дії законів суспільного розвитку, що виявляють себе в різноманітних суспільних організаціях і взаємодії різних поступальних сил, як змінної константи під впливом еволюційних зрушень в конкретних цивілізаційних умовах соціальних, культурно-духовних і політичних детермінант і пріоритетів. При цьому в епіцентр концептуалізації ранньомодерної української історії виведено людський фактор та його впливовість на перебіг і результативність історичних подій і явищ.

Широкий міждисциплінарний методологічний контекст (в методологічному плані сучасні студії в історії українського раннього нового часу спираються на принципи історизму, герменевтики, семіології, історичного синтезу та інших сучасних методів наукового дослідження) сприяв створенню за останні десятиліття раньоновістичного циклу новаційних тематичних розробок як на рівні емпіричного синтезу, так і позначених оригінальними підходами історіософсько-теоретичних спостережень. З подібних ракурсів наскрізною методологічною ідеєю пропонованої сучасної концепції виступає ідея єдності української історії з європейським цивілізаційним процесом, з одночасною акцентацією уваги на національній специфіці конституювання в ранньомодерній Україні політико-інституційних структур та формування ментальних і культурно-духовних систем.

В цих пошукових координатах українські науковці реалізували масштабні проекти в аспектах дослідження національної складової європейських державотворчих та націєтворчих процесів, становлення інституту держави в політичній системі України. Всебічно вивчаються свідомісно-політичний та культурно-духовний виміри українського суспільства ранньомодерної доби. Останнім часом увага звертається на аспекти, пов'язані з конструюванням образу української ранньомодерної цивілізації в контексті сучасних дискурсів вітчизняної та світової історичної науки. Вітчизняними фахівцями-новістами продемонстровано методологічну готовність щодо реалізації складних дослідницьких проектів на макро-, мега- і мікрорівнях, вписання національних формовиявів в контекст єдиного європейського історичного потоку, враховуючи при цьому й критично використовуючи досягнення світової історичної науки, а також суміжних дисциплін соціогуманітаристики.

Втім, досить глибоко досліджуючи окремі аспекти національної історії, науковці інколи опускають загальноісторичний контекст, ніби дистанціюючись від того, що, перебуваючи у силовому полі європейських цивілізаційних течій, Україна не лише постійно відчувала їхні впливи на своєму політичному, економічному, соціальному чи культурному розвитку. При цьому водночас самотністю і оригінальністю власних процесів вона неодноразово змінювала геополітичну ситуацію на європейському Сході, відлуння чого мало далекосяжні наслідки для всього континенту. Зокрема, саме з українського соціополітичного простору Європі було продемонстровано прогресивну форму суспільно-політичної організації, модернізовану модель побудови соціально-економічних відносин. Специфікою перебігу державотворчих процесів український соціум помітно збагатив не лише теоретичний арсенал європейської політичної культури, а й континентальну політичну практику. Особливо помітним цей цивілізаційний зв'язок став саме на переході у добу європейського модерну.

Загалом нинішні тенденції розвитку вітчизняного студіювання вказують, насамперед, на необхідність вироблення нових теоретичних та методологічних засад вивчення реалій національного історичного процесу раннього нового часу. Зокрема, в працях українських вчених дедалі більше наголошується на доцільності комплексного інтегрального підходу до об'єкту дослідження, представлення образу ранньомодерної України як єдності об'єктивного і суб'єктивного, можливого і дійсного, закономірного і випадкового, масового і одиничного, соціального, групового та індивідуального. Практично необмежену перспективу при цьому як для теоретичних, так і конкретноісторичних дослідницьких пропозицій відкриває глибинний порівняльно-історичний контекст, який в разі посилює міждисциплінарність історієзнавчих практик.

Тут, безперечно, було б некоректно не відзначити, що загальноєвропейське тло більшою чи меншою мірою враховувалося й істориками попередніх генерацій, від яких ця традиція перейшла у спадок до представників молодших поколінь. Разом з тим в історіографії загалом, і в ранньоновістичному студіюванні зокрема, все ще поодинокими залишаються комплексні праці, які б

всебічно й повно відтворювали місце нашої держави в європейському цивілізаційному просторі. Між тим методологічні й методичні засади історичної компаративістики надають справді широкі можливості в аспектах концептуалізації підходів щодо створення цілісної моделі ранньоновістичної української цивілізації, яка виявиться спроможною чітко окреслити місце України в соціально-економічних, політико-правових, етно-національних, культурних, духовних та антропологічних координатах раннього нового часу, відобразити динаміку формування в ситуативних комбінаціях українського раннього модерну комунікаційно-поведінкових практик в різноформатних полях взаємодії людини, суспільства та влади, наголосити на тій ролі, яка відводилася комплексу національно та континентально орієнтованих факторів у формуванні українського структурно-комунікативного простору, а також визначення співвіднесеності його з еволюційно-темпоральними формовиявами загальноцивілізаційного європейського поступу.

Шлях, який довелося подолати українській історичній думці, зокрема, і в її ранньоновістичному сегменті, протягом вже більш як трьох десятиліть її незалежного існування, виявився доволі драматичним. Невипадково по річниці проголошення державної незалежності України, оцінюючи ситуацію, що склалася на той момент в історичній науці, Станіслав Кульчицький зауважив, що фактично на початок 1990-х років «держава, яка мала свої кордони і столицю, конституцію і гімн, герб, прапор і місце в ООН, опинилася без власної історії...». Пояснення цього феномена український вчений бачив у тому, що «право на інтерпретацію історичних подій належало аж ніяк не українським історикам»¹. Дійсно, в епоху свого незалежного існування Українська держава увійшла з масштабною деформацією історичної пам'яті про власне минуле. Причому рівною мірою це стосувалося як радянсько-тоталітарної доби, так і фактично всіх історичних періодів, явищ та подій, на яких будувався національний історичний наратив.

Слід зауважити, що переформатування українського історіографічного простору відповідно до апробованих світовою історичною думкою новітніх методологічно-методичних моделей виявилось процесом хоча й не безболісним, проте швидким і доволі успішним. При цьому, на думку сучасних історіографів, в започаткованій в Україні три десятиліття тому «своєрідній реконквісті в історичній науці»² основне рефлексивне навантаження припадає на, «як мінімум, осмислення двох взаємопов'язаних процесів – становлення української державності сучасного типу, розбудова її економічної і соціальної системи»³. Виокремлення цих взаємопов'язаних проблемних сфер в осмисленні періоду новітньої української незалежності безпосередньо витікає із більш широкого засадничого принципу розробки концепції національної

¹ *Кульчицький С.В.* Історія і час: Роздуми історика // Український історичний журнал. 1992. № 4. С. 3.

² *Удод О., Ясь О.* Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст. Київ, 2020. С. 192.

³ Там само. С. 178.

історії, згідно з яким сучасні українські історики покликані «окреслити контури минулого й сучасного України як розвинутої й достойної європейської держави, самостійного політичного гравця на міжнародній арені, рівного серед рівних суб'єктів геополітики»⁴.

Подібний розлогий державницький дискурс наводить на доцільність залучення в практики історичного студіювання широко застосовуваного в політичній концептології – тобто нещодавно впровадженого в історіографічні практики «міждисциплінарного підходу до дослідження, розуміння і моделювання політичної реальності в її взаємопов'язаності з усіма сферами соціальної і природної реальності»⁵, що є невід'ємною складовою сучасної компаративістики, «метатеоретичного аналізу ключових політичних концептів (політика, влада, свобода, держава, суверенітет, республіка, демократія...)»⁶. В цьому ряду, з урахуванням національної специфіки еволюції державності, особливого значення для України в дослідженні державотворення нової і новітньої доби набуває концепт «революція», зміни в змістовому наповненні якого становлять окрему предметну сферу. При цьому зауважимо, що «ревiзiя старого дискурсу “революцій”» та рiшучий вiдхiд вiд «радянської iнтерпретацiйної парадигми подiй»⁷ започаткувалися, насамперед, на прикладі переосмислення українського революційного феномена раннього нового часу, досвід методологічної переорієнтації щодо дослідження якого на сьогодні заслуговує на окрему увагу.

Зважаючи на варіативність прочитання сутнісного навантаження самого наповнення дефініції «концепт» в науково-методологічному просторі сучасної соціогуманітаристики, візьмемо за основу визначення останнього як носія в сфері політики «єдності об'єктивного й аксиологічного змісту»⁸, тобто, за виразом Р. Закоłodного, «своєрiдного теоретичного конструкту» з виразним цiннiсним вiстом⁹, «орiєнтованого на диспут, цiллю якого є виявлення

⁴ *Смолій В.* Вступне слово редактора // *Історик і влада.* Київ, 2016. С. 7.

⁵ *Макаренко А.П.* Политическая концептология: первые итоги разработки // *Политека.* 2007. Т. 3, № 4. С. 5-6.

⁶ *Кошляков Д.М., Швырков А.И.* Концепт и философия науки // *Эпистемология и философия науки.* 2020. Т. 57. № 2. С. 131. Детально питання наділення політичних концептів інструментальним та методологічним сенсом розглянуто в працях: *Закоłodний Р.А.* Политическая концептология как направление политико-философских исследований: Автореф. дис. ... канд. полит. наук. Ростов-на-Дону, 2012. 23 с.; *Макаренко В.П.* Политическая концептология: первые итоги разработки // *Политическая концептология.* 2009. Вып. 1. С. 79-116 та ін.

⁷ *Бевз Т.* «Українська революція» у науковому дискурсі: суперечності оцінок і висновків // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.* 2017. Вип. 5-6. С. 68-80.

⁸ *Лубський А.В.* Политическая концептология как «захват мира политики» и приглашение к дискурсу // *Политическая концептология.* 2009. Вып. 1. С. 117.

⁹ *Закоłodний Р.А.* Политическая концептология как компаративистика в пространстве политического дискурса // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов, 2011. № 8 (14). С. 77.

сенсів»¹⁰ того чи іншого політичного явища, яке мало місце в різних історичних темпоральностях.

Концептуалізація українських подій середини – другої половини XVII ст. стала лейтмотивом наукової творчості двох провідних вчених сучасності – доктора історичних наук, академіка Національної академії наук України, професора Валерія Смолія та доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова, основна фахова спеціалізація яких зосереджена в площині дослідження політичних, соціальних та ментально-свідомісних вимірів української ранньоновісної історії.

Вочевидь, становлення цього заснованого на спільних ціннісно-світоглядних компонентах і надзвичайно продуктивного в науковому плані (попри глибину задіяності в організаційно-адміністративні та освітні процеси) творчого тандему двох вчених навряд чи варто розглядати результатом ланцюга випадкових збігів. Скоріше, про випадковість можна було б вести мову в тому разі, якби їх творчі долі в певний момент не пересіклися. Здавалося, до їхньої майбутньої співпраці підводило все, починаючи від незначної – менш ніж у три роки – різниці у віці й дивовижних паралелей у становленні їхніх людських, а пізніше професійних особистостей.

Обидва вчені народилися на Поділлі, в мальовничій місцевості з багатою драматичною історією, тож захоплення героїкою минувшини і духовністю свого народу ставало органічною частиною формування їхнього світогляду з перших років нелегкого повоєнного дитинства. Їхні людські і моральні якості, ціннісні орієнтири, нахили, уподобання формувалися атмосферою родинного кола (обидва зростали в сім'ях сільських інтелігентів, де в пріоритетах завжди була книга і потяг до знання), а повага до праці закладалася прикладом односельців, які наполегливо піднімали занепадлі у роки війни господарства.

Перші кроки у велику науку обидва зробили у стінах Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під опікою таких викладачів, як Петро Щербина, Леонід Коваленко та Петро Лаптін, які не лише помітили непересічні дослідницькі здібності своїх вихованців, їх нахил до пошукової роботи в архівах, здатність до систематизації та узагальнення матеріалу, а й допомогли визначитися з масивом їх майбутніх наукових інтересів, в епіцентрі яких виявилися події Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Це дбайливо виплекане у студентські роки за підтримки наставників зацікавлення «переломною в перебігу українського історичного процесу епохою, тривалий час відомою в історіографії як Хмельниччина»¹¹, і стало основним фактором об'єднання самотніх дослідницьких потенціалів двох молодих науковців.

¹⁰ Гиль С.Е., Городинская М.В. Проблема идентификации понятия и концепта в оценочной деятельности // *Бізнесінформ*. 2013. № 8. С. 271.

¹¹ Смолій В. Дослідник ранньомодерної України // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ, 2017. С. 16.

Однак постає цілком слушне питання: чим приваблював історичний «період, який в полі радянської історіографії перебував у полоні нав'язливої ідеологічної регламентації» і фактично виявлявся «на маргінесах тогочасної тематичної структуризації історичного знання»¹²? Здається, вичерпну відповідь на нього дав у 2017 р. Валерій Смолій. За його словами, «Хмельниччина з її величезною, майже фантастичною енергією, незвичайними державотворчими експериментами та неймовірними соціокультурними колізіями приваблювала, зачаровувала, надихала історика, збуджувала його уяву, спонукала якомога глибше зануритися у розбурханий вир тогочасся. Заплутаний візерунок міжнародних відносин, вражаюча культурна багатоманітність, розмаїття перехідних соціальних форм, масштабні конфесійні змагання, величезний діапазон стосунків, повсякденних практик і почувань тодішньої історичної людини на тлі всеохоплюючого, наскрізного конфлікту традиційного й модерного – від такої захоплюючої пропозиції неможливо було відмовитися»¹³.

За словами Валерія Степанкова, їх творчий союз розпочався з того, що вони «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблем з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б. Хмельницького; по-друге, співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалася б на співставленні результатів аналізу процесів, подій і явищ, дискурсів, в яких до уваги бралася лише виключно наукова аргументація (правота “золотої середини” була відхилена відразу) і абсолютне право кожного... на збереження власного погляду»¹⁴.

Тепло відгукується про початки спільної праці над студіюванням революційної доби і Валерій Смолій. «Із величезною приємністю і неприхованою ностальгією, – зазначає вчений, – пригадуються наші тривалі дискусії і розмови кінця 1980-х – початку 1990-х років. На тих товариських бесідах ішлося про велику особистість та її призначення в історії, соціальну інертність і творчий динамізм нижчих верств, політичні устремління й культурні цінності традиційного суспільства, кумулятивний ефект державотворчих рішень на ниві етнокультурних процесів у козацькій Україні, що спричинився до пришвидшення процесу творення нації, та десятки інших контекстів і ракурсів з обсягу ранньомодерної минувшини. Цей спільний творчий діалог не тільки збагачував нас обох цікавими ідеями, підходами та спостереженнями, а й переріс у багаторічне плідне співробітництво і міцну дружбу»¹⁵.

На зламі останніх декад минулого століття, коли в українському історіографічному просторі на тлі певної методологічної розгубленості точилися численні дискусії про кризу вітчизняної історичної науки, вчені запропонували науковому загалу свою концепцію історії національно-визвольних змагань

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ *Степанков В.* Творчий доробок співробітництва // Студентський меридіан. 2002. 18 травня.

¹⁵ *Смолій В.* Дослідник ранньомодерної України. С. 17.

українців, імпульс яким надав потужний козацький виступ на Січі на початку 1648 р.¹⁶ Спираючись на ґрунтовну джерельну базу та історіографічний до-робок кількох попередніх наукових генерацій дослідників цих подій, автори аргументовано доводили, що велична національно-визвольна епопея, якою виявилися охопленими українські землі з кінця 40-х років і яка мала тяглість у середину 70-х років XVII ст., не може бути зведеною до тривіальної ідеоло-гічної схеми «загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією», оскільки вона «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»¹⁷.

Власне, з появою невеликої за обсягом методологічної праці Валерія Смо-лія та Валерія Степанкова з обширу української історіографії було рішуче ви-тіснено нав'язаний у попередні десятиріччя радянський стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні у середині – другій половині XVII ст. Водночас відкривалася нова евристична перспектива в царині дослідження національної історії раннього нового часу.

Дещо згодом запропонована авторським тандемом концепція Національно-визвольної війни трансформувалася у концепцію Української національної ре-волюції XVII ст. Її основні положення було оприлюднено у працях «Українська революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення» (Київ, 1999), на сторінках окремого, присвяченого революційній добі 1648-1676 рр. тому в п'ятнадцятикнижковій серії «Україна крізь віки»¹⁸. У згаданих монографіях на широкій джерельній базі автори спробували дати комплексне висвітлення ре-волюційного процесу на українських теренах, по-новому поглянути на його типологію, рушійні сили; з'ясувати особливості і співвідношення у ньому на-ціонально-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби; показати його роль і місце в історії України. Апелюючи до джерел, вони довели, що революційні події 1648-1676 рр. «за своїми масштабами не мали собі рівних серед револю-ційних рухів Європи XVI-XVII ст. На теренах козацької України стався рево-люційний вибух, традиції якого зберігали своє значення протягом наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу»¹⁹. Основний результат Української революції вчені вбачали у тому, що у вирі революційних змагань у межах підпорядкованої революційній владі території України було витворено соборну незалежну державу²⁰.

Вчоргове до цього епохального явища вчені звернулися у 2009 р., під-готувавши монографію «Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)», у якій посиленна увага зверталася на європейський контекст

¹⁶ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с.

¹⁷ Там само. С. 3.

¹⁸ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ, 1999. 352 с.

¹⁹ Там само. С. 7.

²⁰ Там само.

українського революційного руху ранньомодерної доби та розкриття його дискусійних проблем, що, за словами авторів, становлять важливі складові «єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно великий і різнобічний комплекс факторів». До таких вони, зокрема, зараховують і геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна, і рівень її економічного розвитку та політичну ситуацію всередині країни. «Це, – стверджують науковці, – і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії, це і відмінності засадничих принципів функціонування державних організацій і систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інститутам, це і розстановка політичних сил, і економічний та військовий потенціал, і рівень політичної культури елітарних прошарків, і особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості й політичної культури суспільства; зрештою, мудрість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному сенсах) тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі»²¹.

На новий теоретично-методологічний рівень тема революції XVII ст. була піднесена вченими у 2019 р. На цей раз представлений ними монографічний формат складався із семи проблемно-тематичних нарисів²². В них автори, остаточно відступивши від позитивістської моделі комплектування матеріалу, оприлюднили своє бачення феноменального явища української ранньомодерної історії з перспективи компаративної проекції, вписавши національний революційний проект в найширший контекст революцій раннього нового часу та визнавши за ним значення важливого складника того єдиного революційного потоку, що помітно спричинився до «глобальних суспільно-політичних, соціальних, культурних зламів»²³ перехідної в цивілізацію модерну епохи. Викладені на сторінках праці спостереження, за власним визначенням самих авторів, акцентувалися на теоретичних зрізах «змістового наповнення термінологічно-понятійного апарату; факторах формування революційної конфліктності та її динаміки; соціальному складі і мобілізації революційних акторів; масштабності викликаних революцією змін; наслідках революційного виступу»²⁴ тощо.

Праця містить глибокий аналіз сучасного стану розробки революціологічної проблематики в соціогуманітаристиці. При цьому новаційною для української історіографії виглядає спроба органічного представлення революційної боротьби в Україні як важливого фактора формування на обширах Центрально-Східної Європи особливого регіонального осередку ранньомодерної цивілізації. На думку авторів, у складних перипетіях революційних

²¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009. С. 9-10.

²² *Смолій В., Степанков В.* Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проекції. Київ, 2019. 374 с.

²³ Там само. С. 6.

²⁴ Там само. С. 7.

змагань 1648-1676 рр. виразно проявився весь комплекс першочергових завдань, що «визначили сутність революційного процесу раннього нового часу», – національних, державотворчих, громадсько-демократичних, соціальних²⁵. Водночас викликане подіями в Україні докорінне переформатування геополітичного простору центрально-східноєвропейського регіону спричинило «поразку і занепад традиційних центрів, що були опорою католицької середньовічної культури», та виведення на перші ролі нових регіональних політичних гравців²⁶.

Відзначаючи великий пізнавальний потенціал низки «виразно присутніх в українському революційному процесі» аспектів, сконцентрованих на актуалізації в суспільному житті нації – та державотворчих потенцій, елітотворення, моделей протестної активності тощо, автори підкреслюють, що «дієвим при його повномасштабній науковій реконструкції має стати накладення типологічного змісту явища на його характер, розкриття типології сфер “політичної взаємодії”, виявлення головних русел “конфліктної динаміки”» тощо. Однак найголовнішим, з їх погляду, є врахування «наслідків зміни цивілізаційних векторів розвитку в аспектах внутрішньої та зовнішньої суб’єктивізації нової політичної системи та улегітимнення нових принципів структуризації суспільства», «виявлення динаміки українських революційних практик в аспектах структуривання національного та регіонального (в масштабах Центрально-Східної та Південної Європи) соціополітичного та геополітичного просторів»²⁷.

Загалом присвячений Українській революції XVII ст. монографічний цикл Валерія Смолія і Валерія Степанкова підтверджує виваженість висловленого ще на початку 1980-х років Джеймсом Фарром спостереження щодо того, що наповнення дефініції «революція» повноцінним змістом має ґрунтуватися не на апорі побудованих моделях, а на підставі ґрунтовного дослідження «політичної практики в контексті “поняття” революції»²⁸. Зокрема, постає на основі багаторічних авторських спостережень над суспільно-політичними процесами XVII-XVIII ст. в Україні концепт, як «складний теоретично-образний конструкт»²⁹, структурно відбиває такі концептуальні поля цього багатоаспектного явища, як політика урядових структур Речі Посполитої стосовно включених до її складу внаслідок унійних процесів XVI ст. українських земель та наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв до польського політичного режиму; специфіка національно-визвольної боротьби українців на різних етапах революції; Селянська війна 1648 – першої половини 1652 рр. та її вплив на закладання основ соціальної політики революційної влади; моделі політичних відносин та норми їхнього регулювання; вплив геополітичного

²⁵ Там само. С. 193.

²⁶ Там само. С. 196-198.

²⁷ Там само. С. 215-216.

²⁸ *Фарр Дж.* Історичні поняття у політичній науці: «Революція» // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. Київ, 2016/2017. Вип. 9. С. 332.

²⁹ *Заколотний Р.А.* Политическая концептология как направление политико-философских исследований. С. 16.

фактора на результативність Української революції та боротьба української дипломатії за збереження революційних завоювань; формування образу революції в ментально-інтелектуальній матриці України. Значна увага зверталася на аспекти, пов'язані із впливом революційної боротьби на модернізацію українського соціополітичного простору, залежністю перебігу революції від тієї чи іншої міри концентрації ідеологічних та ментально-свідомісних чинників тощо.

Запропонований погляд на сутнісний зміст революційного процесу середини – другої половини XVII ст. актуалізував для вчених трактування проблеми українсько-російських відносин раннього нового часу в контексті практичної реалізації механізмів імперської доктрини поглинення українських земель, ґрунтованої на «концепції безперервної спадкоємності Рюриковичів», «патримоніального права московських володарів на всі руські землі»³⁰. Тим самим докорінно змінювалися акценти стосовно цілого комплексу аспектів суспільно-політичного виміру української історії не лише нового, а й новітнього часу.

У цьому контексті заслуговує на увагу монографія Валерія Смолія та Валерія Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (Київ, 1997), з появою якої українська історіографія збагатилася новою концепцією українського державотворчого процесу раннього нового часу. Вченим вдалося не лише визначити та комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі України ідеї державотворення, а й показати її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. На підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме державна ідея в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тим політичним та ідеологічним орієнтиром, який один зберігав спроможність об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність національного політичного організму, яка простежувалася в окремих створених за межами України працях (певною мірою її присутність є помітною і у вітчизняному історіографічному просторі)³¹.

Ще одним значним внеском у змістове наповнення концепту «революція» стала реконструкція творчим союзом двох істориків соціально-політичного портрета однієї з найвизначніших постатей української ранньомодерної історії – гетьмана Богдана Хмельницького³². Без сумніву, монографія, яка, постійно до-

³⁰ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. С. 5-6.

³¹ Див., наприклад: Грицак Я.Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. Київ, 1992. С. 121.

³² Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 502 с.; 2-ге вид., допов., перероб. – Київ, 1995. 624 с.; 3-тє доопрац. вид. – Київ, 2009. 680 с.

опрацьовуючись методологічно та в аспектах уточнення і доповнення фактичного матеріалу, витримала три видання, стала помітним явищем в новітній українській біографістиці. Дещо пізніше авторами на її основі було підготовлено науково-популярний варіант для проекту «Особистість і доба»³³ та розраховані на широкий читацький загал виклади у рамках видавничих серій «Гетьмани України та їхня доба»³⁴ та «Політичні портрети»³⁵.

В авторській концепції постать великого гетьмана постає в усіх іпостасях своєї небуденності – як людини, державотворця, політичного діяча, дипломата, полководця. Основні віхи його життєвого шляху документально запротоколювані. Динамічно, на широкому історичному тлі, розкривається формування його політичної харизми, механізми вироблення ним підвалин своєї політичної програми.

По завершенні широкоформатної біографії великого українського володаря вчені пропонують увазі читача ще один об'ємний біографічний формат непересічної історичної особистості – життєпис соратника і наступника Богдана Хмельницького на ниві національного державотворення гетьмана Петра Дорошенка³⁶. Стосовно цієї праці Валерій Степанков в одному із своїх інтерв'ю для газети «День» зазначив: «...в Україні про людину, яку, на мою думку, варто ставити вище на голову від Мазепи у державотворенні, населенню майже нічого не відомо. Дорошенко... повністю присвятив своє життя Україні, він боровся за її незалежність, не тільки зовнішню, але й внутрішню»³⁷. Торкнувся вчений і іншої магістральної лінії праці. «Разом зі співавтором книги, – зазначив він, – ...ми виявили, що сучасна історіографія заповнена міфами про період, який відомий під назвою «Руїна»... Ми чомусь зовсім забули, що українці за цей період показали такі приклади боротьби за незалежність, яких ніколи не знала й, можливо, не знатиме Європа... Тому ми... зрозуміли, що без вивчення такого болючого питання, як «Руїна», ніколи не дізнаємося того, що переживала Україна у XVII столітті. Нам потрібна була нова джерельна база, тому що відомі тексти не давали відповіді на основне завдання...»³⁸.

Слід зазначити, що пропозиції таких широких і багатоаспектних історичних полотен, побудованих навколо життєписів непересічних політичних особистостей епохи, передувала багаторічна зацікавленість вчених жанром історичного портрета. Фактично вони обидва стояли біля витоків відродження

³³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Біографічний нарис. Київ, 2002. 400 с.

³⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Київ, 2013. 656 с.

³⁵ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ, 2020. 752 с.

³⁶ *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011. 632 с.

³⁷ *Степанков В.* Гетьман, якому «не пощастило»: Інтерв'ю газеті «День» // День. 2011. 14 жовтня.

³⁸ Там само.

в українській історичній науці кінця ХХ ст. традиції створення історико-біографічних студій. Зокрема, з-під їхнього пера вийшли яскраві нариси, присвячені суспільно-політичним, військовим і державним діячам ХVІ–ХVІІІ ст., проводирям національно-визвольних виступів та героям козащини, видатним представникам української історичної думки другої половини ХІХ–ХХ ст., котрі практикували в дослідженні козацького періоду української історії.

Прикметно, що саме через діяльність великих українських гетьманів вчені впритул наблизилися і до переоцінки українсько-турецьких відносин революційної доби. Зокрема, автори роблять наголос на можливій протекції Стамбула козацькій Україні на початку 1650-х років як цілком реальній альтернативі українсько-російському договору 1654 р.; детально описують місію Антона Ждановича до турецької столиці, яка започаткувала постійне українське резиденство при султанському дворі. Власне, дипломатична підтримка політичних заходів Богдана Хмельницького Османською імперією неодноразово відіграла позитивну роль на етапах загострення українсько-польського протистояння. Основний розрахунок на Стамбул покладав і Петро Дорошенко у своїх проєктах об'єднання Правобережного і Лівобережного гетьманатів.

Іншими важливими аспектами в контексті дослідження українського державотворчого процесу раннього нового часу, які так чи інакше переломлювалися через концептуальний контекст революційних подій, а нерідко слугували важливим імпульсом набуття ними нових – більш глибоких – змістів, для Валерія Смолія та Валерія Степанкова стали формування і організаційне оформлення на теренах козацької України наприкінці 1640-х – у 1670-х роках національної моделі політичної системи та становлення на цьому хронологічному відрізку інституту влади. Результати пошуку в означеному тематичному полі вилилися у появу праць «Політична система українського суспільства у роки Національної революції ХVІІ століття» (Київ, 2008), «Український політичний проєкт ХVІІ ст.: становлення національного інституту влади» (Київ, 2014) та «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина ХVІІ ст.)» (Київ, 2014).

Відзначаючи пошуковий характер своїх напрацювань, вчені, зокрема, зазначили: «Виклад авторських поглядів щодо процесуально-інституційного оформлення владного простору Української держави... а також його суб'єктно-ціннісного виміру є далеко не повним. Скоріше, йтиметься про кілька концептуальних моментів, що, власне, і презентують вектори, за якими позиціонується процес становлення тієї національної просторово-ментальної інфраструктури, яка обумовлювала як специфіку, так і самі можливості формування системи державного управління на рівнях структурування та конституювання з одночасним визначенням міри результативності владного волевиявлення та алгоритму регуляції відносин між суб'єктами влади і збереження цілісності самої інституції»³⁹. Можна припустити, що в наведеній цитаті прихована, по суті,

³⁹ Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина ХVІІ ст.). Київ, 2014. С. 4.

магістраль авторських наукових пошуків на найближчу перспективу. При цьому видається цілком імовірним, що на порядок денний для вчених висувається питання концептуалізації феномена українського ранньомодерного державотворення, віднайдення – шляхом порівняльно-історичного аналізу – місця конституційованої на початку 1650-х років Української держави в тогочасній системі європейських держав. Не випадково, акцентуючись на взаємозв'язку революцій раннього нового часу з тогочасними процесами державного будівництва, Валерій Смолій недвозначно підкреслює, що «найвищого ступеня... концентрації державотворчої енергії», спрямованої на «творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи», було досягнуто в революціях в Нідерландах, Сполучених Штатах Америки та України⁴⁰.

Насамкінець зазначимо, що формований в сучасному українському ранньоновістичному дискурсі науковою творчістю Валерія Смолія і Валерія Степанкова концепт Української національної революції XVII ст. виходить далеко за межі своєрідної «одиниці пам'яті», структурованої з певного ракурсу осмислення й інтерпретації феноменального в історії ранньомодерної України суспільно-політичного явища, відлуння якого чи його застережні експлікації не важко спостерегти в процесах сьогодення. Саме цією своєю вкоріненістю у сьогоденні практики, він, за образним висловом сучасних представників філософської думки, дає підстави говорити про себе як про перспективний, з «рухливою і мінливою структурою», проект, «поліморфне ціле», що перебуває в безупинному «саморозвитку»⁴¹.

З іншого боку, в цьому концепті виразно відбитий «загальний контекст сучасності, що розуміється не в сенсі “того, що відбувається у даний час”, а як культурна і політико-економічна динаміка, в якій перебуває наш світ десь з XVII-XVIII ст. і яка у свою чергу “запущена” виниклими приблизно тоді ж і такими, що не підлягають остаточному вирішенню, проблемами»⁴². Подальше виявлення прихованих в концепті смислів, на думку Валерія Смолія і Валерія Степанкова, видається перспективним, зокрема, з ракурсу повноформатного аналізу наслідків Української революції 1648-1676 рр. «При такому повороті, – зазначають вони, – одночасно активізуються пошуки в напрямках концептуального осмислення змісту і значення революційної доби, закладеного в ній соціального і політичного досвіду»⁴³.

⁴⁰ Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду // Український історичний журнал. 2021. № 1. С. 17.

⁴¹ Ширше щодо цього див.: Ромащенко М.А., Ромащенко А.А. Актуалізація поняття «концепт» і «концептуальне поле» в методології історико-філософських досліджень // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2015. № 7 (57). Ч. 1. С. 147-150.

⁴² Капустин Б.Г. Революция как концепт // Революция как концепт и событие: монография. Москва, 2015. С. 7.

⁴³ Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.... С. 215.

Загалом останні десятиліття переконливо засвідчили, що в українській історичній науці започатковано незворотній процес інтегрування в загальне історіографічне поле, в якому творчо аккумуляовано передовий досвід світового наукового інтелекту. Рухатися цим шляхом означає не лише поверхово засвоювати погляди представників різних історіографічних шкіл або всліпу використовувати їхні методи дослідження. У нових умовах українські історики можуть і повинні впливати на інтеграційні процеси в гуманітаристиці, робити свій внесок у розвиток загальної філософії історії. Найпершою умовою цього повинна стати рішуча відмова від існуючих стереотипів, більша творча розкутість, що дасть змогу позбутися десятиліттями, а то й століттями імплантованого українцям ззовні відчуття другорядності.

Сам процес формування в історіографічному просторі сучасної України концепту «революція», засновуючись на емпіриці українських революційних подій XVII ст. і при цьому демонструючи виразний компаративний контекст, став можливим завдяки комплексному застосуванню в евристичних ракурсах вирішення важливої і багатоаспектної наукової проблеми сучасних методик та принципів наукового дослідження, вироблених в методологічному полі як історичної науки, так і інших дисциплін соціогуманітаристики. В пропонованих авторах підходах виразно простежуються загальнометодологічні орієнтири на представлення революційної динаміки в Україні як складної, багаторівневої і багатоканальної взаємодії внутрішніх і міжнародних факторів, з характерними для процесів революційних переламів періодами піднесення, закладання нових, а також повернення втрачених можливостей. При цьому при пропозиції нового змістового наповнення одного з найбільш важливих концептів, що маркують український політичний простір раннього нового часу, окреслено основні поля його проблемно-тематичного наповнення в інтерполяції на практики сучасного ранньоновістичного студіювання. Показано нерозривний зв'язок Національної революції XVII ст. з основними виявами української цивілізації раннього модерну, зокрема, процесами фундації національної держави.

Valentina Matyakh

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),

Senior Research Fellow,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

matyakhvm@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0567-4680>

Андрій Бовгира
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

«СВОЯ ЗЕМЛЯ»: ТЕРИТОРІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ В ТЕКСТАХ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст.¹

Демаркація реального чи уявного кордону створює дві культурно-географічні категорії – «свою» землю та землю «інших»². Такі кордони, поряд з іншими маркерами, виступали важливим компонентом ідентичності спільноти, яка мешкала в їх межах.

В історичних наративах і актових документах Гетьманщини можна позначити три умовних рівня уявлень про «свою» землю. Йдеться про прабатьківщину, уявний / ідеальний і реальний простір. Між ним не можна провести чітких розмежувань, оскільки в текстах вони взаємодіють. При цьому одні й ті ж територіальні найменування – Русь, Малоросія, Україна – могли змінювати своє значення і просторові межі. Кожен із цих рівнів спирається на певний пласт знань про минуле. Завдання автора полягає в аналізі того, як образ «своєї» землі корелювався з етногенетичним міфом, рецепцією давньоруської спадщини, сучасною авторам політичною кон'юнктурою. Тож якою мірою уявлення про минуле впливало на контури уявних чи реальних кордонів і яку спільноту / спільноти вони конституювали, для кого вони виступали маркерами ідентичності?

«Предковична вітчизна»

Автор «Літопису Габ'янки» конструє обширний діалог, який, згідно із його текстом, відбувся в 1654 р. між гетьманом Богданом Хмельницьким і кримським ханом Іслам-Гіреєм. Його основу складають взаємні претензії щодо порушення попередніх договірних зобов'язань. У хід вступають історичні аргументи: хан погрожує застосувати військову міць проти козаків, нагадуючи про Батисеве завоювання Русі. У відповідь Хмельницький дорікає хану за віроломство по відношенню до своїх предків – «праотцев племени нашого козар», яких татари «жестокими бранми в конец погубивши». По суті,

¹ Стаття підготовлена в рамках дослідницького проекту «Киево-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства»

² Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху. Назви української території між кінцем XVI і кінцем XVII ст. // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. Київ, 2009. С. 58.

він висуває хану територіальні претензії, звинувачуючи татар у захопленні «землі предків» – хозар: «...на их земле и доднесь в Криму обретаєте»³. Підставою подібних претензій для автора нарративу послужив відомий хозарський етногенетичний міф, викладений на початку «Літопису Граб'янки». Його зміст ретранслюється на більш пізній період, ілюструючи континуїтет «своїї» історії з найдавніших часів до середини XVII ст. Відповідно до цього міфу, праатьківщиною «козар», а значить, і «малоросійського народу», який вважається їх нащадком, є ареал Північного Приазов'я та Причорномор'я, Крим, звідки вони потім почали свою експансію, розселившись по берегах Дону на схід і вгору по Дніпру, а також в Паннонію, на береги Волги і Каспійського моря⁴.

Слід зазначити, що «хозарський міф», зокрема, його географічна складова дещо різняться у короткій і повній редакціях «Літопису Граб'янки»⁵. У обох текстах хозари не були автохтонами цієї території. У короткій версії згадується про їх найменування від річки «Козари», осілисть «над озером Меотійським»⁶. В поширеній версії первинна локалізація хозар представлена більш докладно. Тут вони мають подвійну номінацію – «аляно-козари», які отримали свою назву від «Алянських гір» і тієї ж річки «Козари», «текущей чрез Бухарскую землю в Хвалынское море». Ще одним суттєвим розходженням між текстами обох редакцій є згадка про «цимбрів», або «кимерів». У короткій редакції вони прямо ототожнюються з «козарами», будучи екзонімом, – «от римлян нарицахуся»⁷. У поширеній редакції «козари» витіснили «цимбрів / кімерів» – предків «литви», «жмуди», «швен» – і осіли на їх землях. У цьому ж нарративі згадується Таврика або Крим – «крепчайшая твердыня и убежище козар». Автор докладно описує природні умови Криму, його географічні кордони, багаті ресурси півострова. Ця територія названа основним джерелом добробуту хозар, а також їх військової могутності: «Тими изобилии Каган воинство сильное собирал и у себя держал и богатился оттуда зело»⁸.

Сюжет про праатьківщину «козар» в такому ж вигляді, крім двох редакцій «Літопису Граб'янки», присутній також в «Житіях св. Мефодія і Костянтина» авторства Дмитра Ростовського (Туптала)⁹. Цей текст у свою чергу є своєрідною трансформацією сюжету про етногенез європейських народів з «Хроніки польської, литовської, жемойтійської і всієї Русі» Мацея Стрийковського, де

³ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. Киев, 1854. С. 142.

⁴ Там же. С. 3–4.

⁵ Про співвідношення обох редакцій «Літопису Грабянки» див. докладніше: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. Київ, 2010. С. 71–96.

⁶ Гистория Г. Граб'янки. Літопис краткий / Упор. В. Мойсієнко. Житомир. 2001. С. 40.

⁷ Там само. С.40.

⁸ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. С. 5–6.

⁹ [Дмитрий Ростовский (Туптало)] Книга житий святых во славу Святыя Животворящия Троицы на три месяци – март, апрель, май. Киев, 1700. С. 541.

хозари побіжно згадані як «народ руський»¹⁰, якому платили данину інші русичі¹¹. У зазначеному сюжеті «Хроніки» перераховані нащадки двох синів Яфета – Гомера і Мосоха: кимери, алани, саси, гепіди, германи, готи та ін., які, об'єднавшись, почали своє просування з Малої Азії на північ. Їх притулком на деякий час стають береги Меотійського озера, звідки кожен з народів продовжив свій історичний шлях¹².

У «Літописі Граб'янки» і згаданих «Житіях св. Мефодія і Костянтина» до цього сюжету екстрапольовані хозари – як предки «малоросійського народу»¹³, а Крим, Приазов'я та Причорномор'я стають їх новою батьківщиною, центром, звідки вони продовжують своє розселення і експансію. Саме тут, згідно з аналізованими наративами, і закінчується історія власне «козар», володіння яких звузилися до споконвічних територій, що поклато початок новій спільноті – «а козаров нарицаные малоросийстии воины, пременившие мало, козары во козаки именуются посем»¹⁴.

Подальший розвиток і адаптація хозарського міфу в контексті уявлень про прабатьківщину спостерігається в двох інших наративах – «Конституції» Пилипа Орлика 1710 р. і «Літописі» Самійла Величка. У першому з них згадуються «валечный стародавний козацкий народ, прежде сего именованный козарский» та його «обширные владения»¹⁵. Їх рамки не конкретизуються, але зміст сюжету дозволяє стверджувати про його запозичення з тексту короткої редакції «Літопису Граб'янки».

Подібні запозичення фіксуються і у Величковому «Літописі». Тут предки «малоросійського козацького народу», «козари», визнаються спорідненими з

¹⁰ Ототожнення хозар з «людьми народа руского» вперше серед історичних наративів, написаних у період Гетьманщини, фіксується у передмові до «Скарбниці» (1675) Іоанікія Галятовського (*Галятовський І.* Ключ розуміння. Київ, 1985. С. 345). Спробу ототожнити хозар з козаками зробив також польський історик Ян Гербург на початку XVII ст. (Див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ, 2013. С. 111).

¹¹ *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. T. I. S. 121.

¹² *Ibidem.* S. 21–22.

¹³ У «Хроніці Софоновича», написаній у 70-х роках XVII ст., також є фрагмент про хозар, але без згадки про їх спорідненість з «руссю» або «козаками / малоросіянами». Феодосій Софонович пише про них як «народ рицерской з народу готского и цемберского, з которого литва и ятвяже пошли». Їх географічна локація збігається з відомостями «Літопису Граб'янки» і «Житій св. Мефодія і Костянтина» – «над озером Меотис, названым и над Черным морем» (*Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. до друку, передмова, коментарі Ю. Мицика, В. Кравченка. Київ, 1992. С. 57). Гіпотетично цей текст міг бути посередником між «Хронікою» М. Стрийковського і «Житіями св. Мефодія і Костянтина», звідки сюжет про хозар міг бути запозичений автором короткої редакції «Літопису Граб'янки».

¹⁴ Гисторія Г. Граб'янки. С. 45.

¹⁵ Договори і постанови / Упор. О. Алфьоров. Київ, 2010. С. 21.

«кімврами» / «цимбрами», а «своя» земля – Мала Росія, ототожнюється з «старовечною истою козарскою отчизною»¹⁶. У цьому наративі уявлення про межі «предковичної вітчизни» дещо розширилися за рахунок включення до неї значної частини киеворуської території, що є своєрідним прикладом рецепції давньоруського минулого, а також певної адаптації хозарського міфу. У творі спостерігаємо його поєднання з сарматською легендою, в якій, крім хозар, предками визнаються і сармати, що було наслідком впливу відомого польського етногенетичного міфу. Величко використовував сарматський міф для доказу спільного походження польського і «козако-руського народу»: «Вольный шляхетский савроматийский козако-русский народ и другой народ сарматийский – полский... от нас Савроматов и Русов уродившись и изшедши, и сами власною братиею нашою Савроматами и Русами с початку бывши». Міф спільного походження мав сприяти побудові конструкції «ми і вони – рівні», для доказу неправомірності польських претензій на володіння Руссю. Спільне походження передбачало також і спільну територію проживання, розміри якої набагато ширші уявної споконвічної землі хозар: «истинные з древних веков земли и провинции наши Сарматийские Козако-русские, от Подоля и Волох по Вислу и аж до самого Вилня и Смоленска долгие и обширные границы свои имущии, а именно: Киевскую, Галицкую, Львовскую, Хелминскую, Белзскую, Подольскую, Волинскую, Премислскую, Мстиславскую, Витепскую и Полоцкую».

Поляки, згідно з цим міфом, вважаються зрадниками або навіть порівнюються з старозавітним Каїном – не лише через утиски своїх «єдинокровних братів», але також через нехтування «землею предків», в яку вони повернулися, але вже як завойовники: «...от сопребывания з продками нашими древних оных веков отделилися, и иное именование (еже есть ляхи и поляки) себе учинивши, а за Вислу заволокшись, на чуждых кгрунтах и землях там между знаменитыми реками Европейскими Одрою и Вислою осели»¹⁷.

Відтак річка Вісла, а також просторове визначення «за Віслою» стали своєрідним топосом в текстах як символ «чужої» землі і в той же час географічним маркером, що визначає межі «своєї» землі.

Які наслідки мали уявлення про прабатьківщину, їх інструменталізація для подальших ідеологічних конструкцій і територіальних обґрунтувань в наративних текстах? Пониззя Дніпра – частина прабатьківщини, територія розселення хозар – в деяких сюжетах козацьких літописів розглядається як ареал поширення козацтва¹⁸, яке уявлялося елітою «малоросійського народу», «корень и утверждение чести и векопомной славы», як називав його Самійло Величко¹⁹. Легітимація цього ареалу, закріплення його за козаками в текстах літописів пов'язуються з реформами Стефана Баторія (1576–1586), який

¹⁶ Самійло Величко. Літопис / Упор. Г. Боряк, Т. Таїрова. Київ, 2020. С. 475.

¹⁷ Там само. С. 135, 138–139.

¹⁸ Летопись Григория Грабянки. С. 18.

¹⁹ Самійло Величко. Літопис. С. 258.

дарував козакам землі, визнав їх рівними шляхетському стану, затвердивши їх права і привілеї, а також герб, запровадив адміністративну структуру²⁰. Запорожжя – козацькі володіння – вважалися відособленими, які в тому ж творі Величка представлені своєрідним витокком, «предковичною вітчизною»²¹.

Про саморепрезентацію запорожців йдеться, зокрема, у вмонтованому в наративний текст листі Івана Сірка до кримського хана, де він відстоює свої права на козацькі володіння, куди вторглися татари. При цьому запорозький кошовий, так само як і Хмельницький в «Літописі Граб'янки», апелює до історичного минулого, предків «древнейшим и славнопамятным вождям нашим козацким», котрі «не тилко Цариграду, но и всему царству Греческому были страхом»²². Із наведеної цитати не зовсім зрозуміло, хто мався на увазі під «предками нашими». Можна припустити, що йшлося саме про хозар.

Цікавим свідченням того, як хозарський міф і його територіальний аспект, відображений в наративах, отримав подальший розвиток, є порівняно пізні (1828–1831) свідчення колишнього козака Запорозької Січі Микити Коржа (1731–1835), який стверджував: «...по устному преданию чрез прадеда, деда и отца моего дошло до меня сведение, что оные запорожцы в древние времена назывались козарами. Поелику их главное место жительство было над Днепром пониже порогов, то и названы уже после того, чрез гетмана Богдана Хмельницкого, запорожцами»²³.

Уявлення про прабатьківщину – місце, звідки починалася історія, географічну локалізацію спільноти, що вважалася родоначальником «малоросійського народу», корелюється з етногенетичним міфом, представленим в історичних наративах. Таким чином, хозарський міф з його конкретною територією розселення «козар» є одним з відображень уявлення про прабатьківщину. Він був інструменталізований в окремих сюжетах різноманітних текстів Гетьманщини для легітимації своєї історії, прав на займану територію.

Давньоруська спадщина: уявна територія

Самійло Величко, описуючи обставини укладення Переяславських статей 1654 р., особливо відзначив ставлення московського царя до цієї події: «Радостен был, же так значная часть земли малороссийской, в православии

²⁰ Самійло Величко. Літопис. С. 130; Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. С. 21–22.

²¹ Самійло Величко. Літопис. С. 579. Сама Січ в документах кінця XVII ст. іноді іменувалася «столицею козацькою», «столица наша запорожская, откуда предки наши здобували славу» (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. С. 302; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). Т. 5. Санкт-Петербург, 1867. С. 145).

²² Самійло Величко. Літопис. С. 490.

²³ Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1842. С. 10.

грекоруском зостававшей, к нему, православному монарху, без жадной войны и кровопролития добровольне приклоняется»²⁴. Величко, таким чином, уявляє території, що прийняли царський протекторат, як частину цілого – Малоросії, а не ареал з аналогічною назвою. Продовжуючи цей сюжет, у Білоцерківському універсалі 1648 р. він зазначає, що копії документа були розіслані «по обеих берегах Днепра», «выражаючи в них обширность границ русских». В одному з наступних фрагментів автор навіть означає їх «вселенной малороссийской». В його візії вона мала свої кордони: «...по обоих сторонах реки Днепра застающую; сягнувши оними по одной стороне, то есть от Белой Церкви аж до Полонного, до Лвова и до Камянца Подолского; а по другой стороне Днепра, от Переяславля сягнувши онимиж до Чернигова, Стародуба, Гомля и за Днепр аж до Борисова и далее, до Бихова теж, Могилева и далее»²⁵. Згідно з цим уявленням, Малоросія приблизно повторює межі Київської митрополії і «руських» земель у складі Речі Посполитої. У подальших сюжетах «Літопису» територія Малоросії редукується до меж власне Гетьманщини і позначає переважно лівобережну її частину, яка проіснувала до 1783 р.

У «Літописі» Величка представлений образ території, яка в минулому являла політичну сутність – Русь, з визначеними межами. Тепер же, у XVIII ст., ці кордони стали уявними, ідеальними. Втім, на думку автора, вони становили межі «своєї» землі, а давньоруська спадщина використовується як інструмент для їх конструювання.

Два рівня територіального трактування Малоросії – обширної і скороченої, в зазначеному тексті не існують паралельно – вони розведені хронологічно. При цьому широке трактування «малоросійських кордонів» і «вселенной малороссийской» відноситься виключно до часу Богдана Хмельницького. Подібний територіальний образ відсутній в інших наративах, він є лише в «Літописі» Величка. Не виключено, що його автор, що служив у Генеральній військовій канцелярії та Генеральному суді, мав доступ до певних документів середини XVII ст., де існувала подібна просторова концепція Малоросії. Спробуємо на основі документальних матеріалів середини – другої половини XVII ст. простежити можливі витоки подібних просторових поглядів.

Перш за все, слід зазначити, що термін «Мала Росія», на думку ряду істориків, має візантійське походження, і пов'язаний він із створенням на початку XIV ст. Галицької митрополії. Для позначення нової церковної структури в канцелярії константинопольського патріарха стали використовувати назву «Мала Росія» – *Μικρὴ Ρωσία*²⁶. Надалі ця назва вийшла за рамки церковного і набула територіально-політичних рис. Нею стали називати Галицько-Волинську державу. Титули її правителів містили найменування «*Rusiae Minoris*»

²⁴ Самійло Величко. Літопис. С. 198.

²⁵ Там само. С. 162.

²⁶ *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 80; *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху. Назви української території між кінцем XVI і кінцем XVII ст. С. 76.

Галицькі бояри, після приєднання держави до Польського королівства, іменували короля Казимира III «король Ляхії і Малої Росії»²⁷. Надалі, в силу політичних чинників, що визначали і церковну структуру на землях колишньої Русі, змінювалася і семантика терміна «Мала Росія», яка виходила за межі свого початкового територіального позначення²⁸.

Пошуки протекції московського царя знову актуалізували в середині XVII ст. образ Малої Росії. Цей термін за часів Хмельницького використовувався для офіційного діловодства та листування з Москвою і практично не вживався для внутрішніх адресатів²⁹.

У 1653 р. гетьман пише листа до царя Олексія Михайловича, в якому просить допомоги від поляків, які мали намір «погубити веру православную и народ христианский из Малой всей Росии»³⁰. Роком пізніше у промові ніжинського протопопа Максима Филімоновича, адресованій царю, Малоросія – «истинная земля руская, восточное дедичество Царского Величества», що охоплювала «Лвовскую землю, Подолскую, Покутскую, Полескую, Белорускую»³¹.

Отже, Хмельницький і його оточення під Малоросією розуміли землі, які приблизно збігалися з територією Київської митрополії. Саме цю територію Величко визначав як «вселенную малоросийскую». Його уявлення про такі межі «своїї» землі спиралися на ідеї, які існували задовго до написання наративу в документальних матеріалах середини XVII ст.

Не можна обійти увагою того факту, що поряд з терміном «Мала Росія», під яким розумілися землі колишньої Русі, в документах цього періоду фіксується також визначення «Біла Росія», що мало аналогічне семантичне наповнення. Його вживання зустрічається лише в документах часів гетьманування

²⁷ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. С. 80.

²⁸ Шевченко І. Україна між Заходом і Сходом. Львів, 2014. С. 92–98.

²⁹ Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху. Назви української території між кінцем XVI і кінцем XVII ст. С. 80.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 2. С. 365.

³¹ Акты ЮЗР. Т. 14. Санкт-Петербург, 1889. С. 176–177. Більш ранні приклади інструменталізації руського минулого для конструювання образу «своїї» землі можемо знайти в документальних джерелах, які стосуються початку революції. Так, у 1648 р. в листі до турецького султана Богдан Хмельницький, якого вже тоді називали «русським князем», визначаючи територіальні перспективи, писав: «Господь Бог в награду за наши обиды, позволил взять нам под свою власть большую часть Польского королевства, Украину, Белую Русь, Волынь, Подолье со всей Русью аж по Вислу» (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. Киев, 1961. С. 627). На думку З. Когута, уявлення Хмельницького про колишню Русь як територіальну перспективу розширення своєї держави було складовою частиною його «руського / рутенського проекту», від якого він був змушений відмовитися після Берестецького поразки 1651 р. (Див.: Kohut Z. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 31. № 1/4. Cambridge, 2009–2010. P. 3–4).

Хмельницького й Виговського. В історичних наративах, написаних через півстоліття, «Біла Русь» вживається вже стосовно власне білоруських земель ВКЛ або ж як складова частина царського титулу. Втім, цілком імовірно, що «Біла Русь» – це результат простого переказу і трансформації терміну «Мала Росія», здійснених в московських наказах, враховуючи походження цитованих нижче документів. Так, статейний список 1649 р. московського посла Григорія Унковського до Богдана Хмельницького містить переказ промови гетьмана, в якій він, зокрема, висловлює власні територіальні уявлення: «Уступили бы мне [поляки] и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи»³². Г. Унковський цитує також інше висловлювання гетьмана: «И в какой стороне Войско Запороское и и вся Белая Русь будет, та сторона сильна всем неприятелем будет»³³. Згідно зі свідченням московського посла, про себе гетьман був наступної думки: «Изволением Божиим последнему в человецех мне повелено над Войском Запороским и всей Белой Русью в войне сей начальником быть»³⁴.

Існує трактування понять «Мала Росія», «Біла Росія», в яких «Мала» і «Біла» є визначеннями, а Росія, Русь – прямим зверненням до історичного найменування всієї землі актуальної «вітчизни», є прикладом рецепції давньоруської спадщини відносно ідеальних територіальних уявлень, ментальної географії. Слід зазначити, що прояви подібної рецепції у наративних текстах другої половини XVII – початку XVIII ст. непоодинокі й не обмежувалися лише образом Малої Росії. У «Літопису» Величка, про що уже згадувалося, киеворуське минуле проектується на рубежі «сарматской предковечной отчизны»³⁵. У цьому ж творі територіальне визначення Русі виходить навіть за рамки звичних кордонів. У одному з сюжетів Величко порівнює військовий талант Хмельницького і доблесть козацького війська з діями війська під проводом Одоакра, що поклав кінець Західній Римській імперії. У його тексті читаємо про «валечних Русов з Ругии от Помория Балтицкого албо Немецкого собранием, за предводителством князя их Одоацера, року по рождестве Господнем 470, был взятый и чотиринадцать лет обладаемый; то нам теперь, кшталтом оним древних Русов, продков наших, кто может возбранити делности войнственной и уменшити отваги рицерской»³⁶.

Що лежало в основі проектування територіального образу давньої Русі на уявлення про «свою» землю в XVII–XVIII ст.? Які маркери для цього використовувалися? Найбільш частим маркером, до якого вдавалися автори текстів,

³² Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 154.

³³ Там же. С. 152.

³⁴ Там же. С. 154.

³⁵ Самійло Величко. Літопис. С. 159.

³⁶ Там само. С. 162. Очевидно, цей сюжет був запозичений із Стрийковського, де без географічної прив'язки із посиланням на «Хроніку» Длугоша згадано про Одоацера – «руського князя, який захопив Рим і правив там 14 років (*Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. T. I. S. 111*).

звертаючись до концепту «русь / Русь», було православ'я – «віра грецька руська древня». Територія Київської митрополії представлялася «своєю» землею, оскільки на ній проживали люди «благочестиві», які сповідують одну віру³⁷. Ще одним маркером, який фіксується в декількох документах, є мова («язык»), точніше – територія її розповсюдження. У 1659 р. наступник Хмельницького, гетьман Іван Виговський, уклав Гадяцький договір з Річчю Посполитою, за яким визнавалося існування Великого князівства Руського. Крім його реальних кордонів, у трактаті визначено ареал, де мають бути збережені всі права православних – “докуда язык народа руского достигает”³⁸. Шведський посланник на переговори з Богданом Хмельницьким Готтард Велінг в донесенні королю Карлу X повідомляв про претензії гетьмана на «всю старую Украину или Роксоланию, где есть греческая вера и существует их язык аж до Вислы»³⁹. У 1672 р. Коронний гетьман і майбутній польський король Ян Собеський ставив до відома Сейм про прагнення гетьмана Петра Дорошенка позначити межі «руському краю» «по Люблин и Краков, куда заходят имена и церкви руские». За його словами, Дорошенко претендував на територію в таких межах: «...этой стороной от Вислы просто на Казимеж, от Казимежа через Литву аж на Белую Русь до Жмуди, взявши до Смоленска, этой стороной Днепра»⁴⁰. Невідомо, що малося на увазі під визначенням «язык» в наведених цитатах – власне мова або певне етнічне наповнення. У всякому разі, «імена руські» слід розуміти в останньому контексті.

Таким чином, пам'ять про давньоруське минуле лягла в основу уявлень про максимальні або уявні межі «своїї» землі. Вони включали в себе території колишньої Русі, частково об'єднані Київською митрополією. Для позначення цього великого ареалу в текстах використовувалися терміни «Русь», «Мала Русь», «Біла Русь», які згодом змінювали своє значення. Головними маркерами, що допускали ототожнення цього простору зі «своєю» землею, для інтелектуалів Гетьманщини стали православ'я, що виступало також маркером для спільноти «руський народ», який проживав в її межах, та інтерпретація історії.

³⁷ У проекті договору Петра Дорошенка з Османською імперією 1669 р. кордони «своїї» землі обумовлені також етнічним фактором – ареалом проживання «руського народу», який прямо асоціюється з козаками. «А занеже руский народ нине разделился в различные страны людей, а держат едину и ту ж веру со Греки, не токмо в сих странах, но и в иных пределах и по границах. Сиреч из единыя страны Перемишля, Самбора и от града Киева и далее даже на двенадесят миль из другия страны, из реки Вислы, и из инья третия страны, сиречь от Мемна, и из четвертыя страны от Севска и Путивля, вси суть казаки...» (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). С. 381).

³⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). С. 40.

³⁹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. С. 92.

⁴⁰ Там само. С. 159.

Територія реальна

Уявлення про прабатьківщину та ідеальні межі «своєї» землі доповнюються також сприйняттям кордонів реальної території. Остання, на відміну від двох попередніх рівнів ментальної географії, для свого обґрунтування не потребувала етногенетичного міфу чи глибоких історичних аналогій. Її межі позначалися реальними соціально-політичними подіями, міжнародними договорами. При цьому рамки реального простору були менше уявного і часто не збігалися з його кордонами.

У ряді документів Богдана Хмельницького, його наступників, історичних наративах другої половини XVII–XVIII ст. реальна територія відповідала ареалу юрисдикції української автономії, приблизно в межах трьох воєводств напередодні війни – Чернігівського, Брацлавського і Київського – частини «руських» територій Речі Посполитої⁴¹. У політичному дискурсі, а також в традиції історіописання XVI–XVII ст. за ними закріпилася назва «українні воєводства», або Україна. Хмельниччина, за словами Франка Сисина, об'єднала значну їх частину, тим самим позначивши нові соціальні і політичні кордони⁴².

Вперше це сталося в рамках Зборівської угоди 1649 р. Її укладенню передували пункти Війська Запорозького, передані королю Яну Казимиру, в яких містилися наступні територіальні вимоги: «Начав от Днестра, Берлинцев, Бар, по Старый Константинов, по Случ и за Случ, впадающий в Припять, по Днепр, а от Днепра, начав от Любеча до Стародуба и аж до московской границы с Трубецким»⁴³. Конфігурація цих рубежів була закріплена польською стороною, і саме в таких межах була прийнята протекція московського царя⁴⁴.

Відтак поза реальними кордонами «своєї» землі залишилася значна частина уявної території. Втім, у документах другої половини XVII ст. претензії на частину цих територій часто актуалізувалися, що було пов'язано з перспективами укладання договорів, військовими планами тощо. Мова йде в основному про західні терени – Поділля, Галичину, що входили до складу Польської

⁴¹ Kohut Z. *Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas*. P. 2.

⁴² Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società, a cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 47.*

⁴³ Документи Богдана Хмельницького. С. 130; Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1998. С. 56. Про «Зборовський кордон» згадується також у листі гетьмана Юрія Хмельницького до царя Олексія Михайловича (Див.: *Источники малороссийской истории, собранные и выданные Д. Н. Бантыш-Каменским. Москва, 1858. С. 123–124.*

⁴⁴ Таирова-Яковлева Т. Представления о границах Украинского Гетманства у казацкой старшины середины XVII века // *Canadian-American Slavic Studies*. Vol. 49. № 2–3. 2015. С. 295.

Корони⁴⁵. Автори наративних текстів цьому питанню приділяли порівняно менше уваги. Але все ж сюжети про перспективи розширення західних меж Гетьманщини фіксуються. Так, за версією одного з фрагментів «Літопису» Величка, такий рубіж повинен позначатися річкою Вісла. Згідно з цим текстом, послі Хмельницького в Стамбулі повідомляють султану наміри гетьмана встановити кордон з Короною Польською саме по Віслу⁴⁶.

У «Літописі Граб'янки» вміщений сюжет з територіальною ситуацією вже після Зборовської і Переяславської угод. В інструкції послам від 1655 р. на переговори з польською стороною Хмельницький вимагає від них відстоювати територію «от устя Днепра до верховья Горыни, от Горыни по Припять до Быхова. От Быхова чрез Днепр понад рекою Сожем до уезду Смоленского под Рославль. Також от Черного моря от устя Днестра на Очаков до лиману»⁴⁷. Тут відображено вкладені в уста знакового героя української історії погляди автора XVIII ст. на територіальний образ «своєї» землі. Він є своєрідним проміжним варіантом між уявленнями про Русь, Київську митрополію і реальними територіальними обрисами, згідно зі Зборівським договором. В основу таких уявлень, мабуть, покладені плани щодо територіального розширення козацької юрисдикції за рахунок білоруських земель, створення там козацької адміністрації, що привело свого часу до конфлікту між царською і козацькою владою за право адміністрування новими територіями⁴⁸.

Для маркування реальної території в наративах часто використовуються природні об'єкти. Так, західний кордон в трьох козацьких літописах Самовидця, Граб'янки та Величка позначається річками Случ і Горинь. У «Ніжинському

⁴⁵ У 1648 р., згідно свідчень королівського посланника В. Мясковского, гетьман окреслив ще одну конфігурацію «своєї» території, стверджуючи, що має намір звільнити «з-під лядської неволі весь народ руський»: «...за границу не пойду, досить нам на Украйни Подоли и Вольни. Тепер досить достатку в земли и князстве своем по Львов, Хелм и Галич, а ставши над Вислой, скажу ляхам – сидить и мовчить ляхи!» (Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 118). Після укладання Переяславського договору, що закріпив за Гетьманом статус автономії в складі Московського царства, в 1656 р. Б. Хмельницький у листі до царя аргументував свою позицію по кордонах України з Річчю Посполитою, які повинні проходити по Віслі і «угорському кордоні» (Документи Богдана Хмельницького. С. 502). Питання про кордон «по Віслу» обговорювалося також під час посольства ніжинського полковника Василя Золотаренка до Москви у 1660 р. (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 5. С. 15). Гетьман Петро Дорошенко, який прийняв протекторат турецького султана, в одному з варіантів договору представляє своє бачення кордонів простору, де проживає «руський народ». До нього включені території від Путивля і Севска на сході до Вісли на заході (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). С. 381).

⁴⁶ Самійло Величко. Літопис. С. 177.

⁴⁷ Летопись Григория Грабянки. С. 145.

⁴⁸ Докладніше про конфлікт за білоруські землі між гетьманською і царською адміністраціями див.: *Таирова-Яковлева Т.* Инкорпорация. Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). Киев, 2017. С. 181–306.

літописі» поміщений фрагмент, який емоційно визначає межі «своєї» землі після Зборівського миру: «Смотри ж, ляше, по Случ наше. Назад не обертайся, а жить уже тут не сподевайся»⁴⁹. Такими ж межами позначається «вітчизна наша» в «Конституції» Пилипа Орлика 1710 р: «Яко всякое панство цілостію границ ненарушимою состоится и утвержается, так и Малая Росія, отчизна наша, жебы в своих границях, пактами от Річи Посполитой полской, от наяснійшой Порты и от гдрства Московского стверженных, найбарзій в тих, которые по ріку Случь, за гетманства славной памяти Богдана Хмельницкого, от тоей же Річи Посполитой полской, области гетманской и войсковой поступлены, вічне отданы и пактами обварованы zostали, не была зквалчена и нарушена...»⁵⁰.

Основною для позначення «своєї» землі в межах цих кордонів виступала передусім назва «Україна». Поряд з одиничними випадками позначення уявної території, що збігається з межами колишньої Русі, ця назва в наративних текстах в основному маркує конкретні землі козацької автономії. У «Літописі Самовидця» цей термін взагалі єдиний для позначення територіальної категорії. Він переважає також і в «Літописці Дворецьких». Але у пізніших текстах зустрічається паралельне позначення – «Малоросія», яке теж трансформується для маркування реальної території.

Основна назва також могла доповнюватися означеннями: «Украина малоросийская», «Украина козацкая» или «отчизна малоросийская», «отчизна украино-малоросийская»⁵¹. Частими визначеннями виступали також «Правобережна» і «Лівобережна Україна», або «тогбочная» і «сегобочная», в залежності від місця розташування суб'єкта оповіді. Термінами, які символізували єдність «своєї» землі, виступали «наш край украинский»⁵², «по обоих сторонах Днепра суцая Украина»⁵³.

В аналізованих текстах, поряд з сприйняттям України як певної територіальної категорії, окремо існують і регіональні назви. наприклад: «На Вольни

⁴⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису, ф. 310, № 34, арк.155.

⁵⁰ Договори і постанови. С. 41.

⁵¹ Тема «отчизны» виходить за рамки даної розвідки. Див. докладніше: *Sysyn E. F. Fatherland in Early Eighteenth-century Ukrainian Political Culture // Mazepa and his time. History, culture, society. Alessandria, 2004. P. 39–53; Таирова-Яковлева Т. «Отечество» в представленнях української козацької старшини кінця XVII – початку XVIII століть // Journal of Ukrainian Studies. 2009. Vol. 34. P. 453–459; Багро С. Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII – першій половині XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 188–191; Його ж. Поняття вітчизни в козацькій політичній риторичі (друга половина XVII – початок XVIII ст.): Дис... канд. іст. наук. Київ, 2019.*

⁵² Летопись Григория Грабянки. С. 139.

⁵³ Самійло Величко. Літопис. С. 254, 432, 497.

и Украине уния начала гору брати»⁵⁴, «граница украинская и подольская»⁵⁵. У «Львівському літописі» і «Літописі Граб'янки» також окремо згадуються Волинь, Полісся, Поділля. Причому вони не корелюються з категоріями «Україна» і «Польща». Паралельне співіснування в текстах назв «Україна» та регіональних – «Полісся», «Поділля», «Волинь», «Сіверщина» може свідчити про певні «сліди» регіональної ідентичності, характерні для більш раннього періоду.

Як уже зазначалося, в наративних текстах реальна територія «своєї» землі не збігається з її ідеальним образом. На світосприйняття авторів значний вплив мала політична реальність, фактор існуючих політичних кордонів. Тож, західна територія поза межами козацької держави сприймалися як Польща, попри те, що міста Львів, Броди, Кам'янець-Подільський, Збараж, Константинів у текстах часто іменувалися «руськими», населеними «руським народом»⁵⁶. Втім уже С. Величко називав ці міста «полскими, близкими от Украины». У його тексті є багато епізодів, які свідчать про розмежування «своєї» землі – України – від «чужої», Польщі, до якої він відносив ряд подільських міст і землі Руського воєводства. Втім, в одному з сюжетів свого твору він називає Львів, Броди, Жовкву «городами малоросийскими». Але при цьому зазначає, що зробив це «не з своєї думки», а цитуючи «Скарбницю» авторства чернігівського архімандрита Іоанкія Галятовського, «где [он] ясно грады нареченные Малою называет Росиею»⁵⁷.

Те ж саме фіксуємо і в «Літописі Самовидця»: «тянул Хмельницкий с Украины к польским городам, где притяг под Пилявци, не доходя Константинова», «рушили на Украину от Камянца», «Бар и иние города Польщи»⁵⁸. По інший бік кордону уявлення про локацію України в цілому збігалися. Так, львівський міщанин Петро Кунашак – автор хроніки-щоденника, написаної в другій половині XVII ст., їздив по справах до Києва – «в Україну». У той же час одного із своїх синів він посилав з торговою місією «зі Львова в Польщу»⁵⁹. Таким чином, це місто в його уявленні не було ані Україною, ані Польщею. Остання, очевидно, сприймалася в її споконвічних межах, без новопридбаних в XIV ст. руських земель. В іншому творі, написаному «по інший бік кордону», – «Львівському літописі» авторства православного міщанина Михайла Гунашевського, зустрічаємо дві основні просторові категорії – Польща і Україна. Описуючи похід Хмельницького під Львів в 1649 р. і його облогу, Гунашевський вказує, що гетьман після цього повернувся з козацьким військом в Україну. Туди ж прямували загони польських солдатів для боротьби з повстанцями⁶⁰.

⁵⁴ Літопис Самовидця. С. 46.

⁵⁵ Самійло Величко. Літопис. С. 192, 549.

⁵⁶ У листі 1655 р. до мешканців Львова, що перебували в облозі, Б. Хмельницький писав про свої наміри «освободить Украину свою рускую», трактуючи Львів її частиною (Документи Богдана Хмельницького. С. 457).

⁵⁷ Самійло Величко. Літопис. С. 486.

⁵⁸ Літопис Самовидця. С. 53, 70, 82.

⁵⁹ Канушак П. Родинна хроніка XVII ст. // Жовтень. 1987. № 4. С. 90–96.

⁶⁰ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Київ, 1971. С. 122–124.

У подібному контексті автори історичних наративів Гетьманщини сприймали Волинь і Полісся. Незважаючи на те, що їх межі включалися в ідеальні уявлення про «свою» землю, у текстах їх трактовано як польську територію. Найбільш показовим тут є епізод «Літопису» Величка про напад татарської орди, що вторглася по «полские» річки Прип'ять і Північ та спустошили Полісся і Луцьк⁶¹.

Ще одним із способів відображення реальної території в історичних наративах є опис адміністративного полкового устрою, де кожна територіальна одиниця – полк – займає позначений простір з головним полковим містом. Такі описи присутні в козацьких літописах. Своєрідним візуальним символом полкового устрою і «своєї» землі можна вважати картину «Хмельницький з полками»⁶² Біля підніжжя гетьмана зображено умовну карту Української держави обох берегів Дніпра, розділену на адміністративні одиниці – полки, кожен з яких позначений булавою. На карті немає меж як таких, що може вказувати на відсутність сформованого візуального образу своєї території, рамки якої позначалися природними об'єктами⁶³. Але в той же час це унікальний зразок візуалізації території, що символізує не тільки її образ, а й його спадкоємність для світогляду XVIII ст., коли таких меж вже не існувало.

* * *

Кожен з наведених вище рівнів сприйняття «своєї» землі базувався на певних просторових межах: від невеликого приморського ареалу – прабатьківщини «козар» до макротериторії колишньої «великої» Русі. Ці кордони в кінцевому підсумку залежали від одного важливого чинника – необхідності конструювання і легітимізації нової спільноти – «малоросійського козацького народу». Відтак хозарський міф не лише визначив історичні корені цієї спільноти, але й закріпив за нею територію, представлену як прабатьківщину. Творці міфу тим самим вписали «малоросійський народ» в загальний контекст етногенезу європейських народів, невід'ємною складовою якого були поняття «земля предків», «прабатьківщина». Елементи цього міфу, в тому числі й територіальна його складова, були вмонтовані у пізніші періоди історії Гетьманату.

⁶¹ Самійло Величко. Літопис. С. 164.

⁶² Означена картина, можливо, слугувала декорацією для п'єси «Милість Божа», поставленої студентами Києво-Могилянської академії у 1728 р. з нагоди 80-ї річниці від початку виступу Хмельницького (Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. В 2 ч. Ч. 1. Київ, 2014. С. 60–66; К портрети Хмельницького // Киевская старина. 1882. № 1. С. 230; Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII століть. Київ, 1978. С. 303).

⁶³ Багро С. Уявляючи козацьку вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 4–6.

В історичних наративах Гетьманщини відсутня давньоруська історія як така. Але територіальний образ Русі, представлений в них, використовується перш за все для обґрунтування спільноти, яка мешкала в межах автономії. Категорія «руський народ» в текстах має амбівалентне значення. З одного боку – це конфесіонізм, що позначає православне населення території колишньої Русі, яка вважається «своєю» землею, оскільки це Рах Orthodоха, де проживають одновірці. У той же час Русь сприймалася також як історичний простір. Для авторів XVII–XVIII ст. «руський народ» часто виступав синонімом до «український / малоросійський / козацький» – нащадок історичних традицій Русі. Пам'ять про неї в наративах актуалізується через концепт «прав і вольностей», витоки яких вбачалися в давньоруському періоді й дарувалися «нашими» князями руськими. Визнання останніх «своїми» означало також визнання «своєю» території, якою вони управляли.

Реальна територія, представлена в наративах, на яку поширювалася юрисдикція новоствореної держави, асоціювалася в текстах з Україною, Малоросією, вітчизною. Цей рівень уявлення про «свої» землі був детермінований реальними політичними кордонами, що конституювали собою спільноту «малоросійський козацький народ», який проживав в їх межах.

Andrii Boygyria
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9060-6409>

Ольга Ковалевська
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
o_kovalevska2013@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

СЮЖЕТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У середині ХХ ст., до 100-річчя з дня народження Івана Франка, видавництво Академії наук УРСР видало невеличку працю, яка називалася «І. Я. Франко як історик»¹. Серед авторів, які подали до цієї збірки статей свої тексти, було кілька поважних дослідників, зокрема, Іван Гуржій², Федір Шевченко³, Анатолій Санцевич⁴ та деякі ін⁵. Натомість загальна тематика матеріалів цілком узгоджувалася з настановами «маркситсько-ленінської методології» і подавала постать Франка виключно як історика селянства або «співця братньої дружби народів». Жодних натяків на справжні зацікавлення Франка історією в цій колективній праці не було.

Двома десятками років пізніше, на початку 1970-х років, це питання, явно несподівано для багатьох, було опосередковано висвітлено в монографії відомого радянського літературознавця Арсена Каспрука «Українська поема кінця ХІХ – початку ХХ століття»⁶. Саме зі змісту цього дослідження читач чи не вперше міг довідатися про цілу низку Франкових творів, заснованих на реальних історичних подіях. Ставало зрозумілим, що для їхнього написання автор мав ознайомитися з доступною йому науковою літературою з теми та опублікованими на той час джерелами. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

¹ І. Я. Франко як історик. Київ, 1956. 160 с.

² Гуржій І. О. Іван Франко як історик селянства України // І. Я. Франко як історик. Київ, 1956. С. 34–50.

³ Шевченко Ф. П. Іван Франко про польсько-українські відносини та історію Польщі // Там само. С. 51–79.

⁴ Санцевич А. В. Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства // Там само. С. 97–113.

⁵ Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка // Там само. С. 3–33; Філіпова С. Г. Іван Франко про боротьбу трудящих в період капіталізму // Там само. С. 80–97; Вервес Г. Д. Іван Франко в робітничій газеті «Праца» // Там само. С. 114–138; Дунін-Вонсович К. Про ставлення Івана Франка до польського селянського руху в Галичині // Там само. С. 139–160.

⁶ Каспрук А. Українська поема кінця ХІХ – початку ХХ століття. Київ, 1973. С. 102–136.

інтерес до минулого, особливо до історії козаччини, постійно зростає, чому сприяли археологічні розкопки, збирання та колекціонування предметів старовини, публікація виявлених історичних джерел та написання наукових монографій. Загальну зацікавленість письменників кінця XIX – початку XX ст. козацьким минулим А. Каспрук намагався продемонструвати цитатою з листа Павла Грабовського до Бориса Гринченка (1901), де йшлося про те, що писати про козаччину є вкрай необхідним, «бо в нас не сказано ще правдивого слова про се історичне явище; треба тільки одкинути той туман, химери та нісенітниці, якими наші письменники обмальовують колишню й сучасну Україну. Про козаччину в нас пишуть так, як писали 100 літ тому назад, як велить традиція, а не висліди науки про еволюцію громадських рухів»⁷. Необхідність застосування наукового, об'єктивного підходу до висвітлення історичних фактів у творах художньої літератури нібито була очевидною, але мало хто з письменників того часу розумів, як це можна зробити на практиці. Першим, хто «гостро виступив проти ідеалізації історичних фактів», засилля легенд та міфів, хто вимагав від авторів історичної правдивості⁸, був саме Іван Франко. Свої думки з цього приводу він висловив у рецензії на «Листи» К. Устияновича⁹. Аби не бути голослівним, Франко особисто продемонстрував сучасникам, як варто писати про історичні події різних історичних періодів.

Зокрема, звернувшись до козацької тематики, яку він радше використовував як контекст, на тлі якого міг висвітлити сучасні йому проблеми політичного, соціального та національного розвитку українців, Франко написав чимало цікавих творів, які до нині залишаються мало відомими та поцінованими істориками. Цінність цих текстів не лише у тому, що автор звертався до цілком реальних, але мало відомих фактів, подій або сюжетів, але й у тому, що йому напрочуд точно вдалося передбачити чимало з того, що відбувається нині, у 20-х роках XXI ст.

Проте розповідь про майбутню серйозну зацікавленість Івана Франка козацькою тематикою варто починати з того, як молодий поет-початківець вирішив обрати собі літературний псевдонім. Як відомо, перший твір поета був опублікований у 1874 р., коли він ще був учнем Дрогобицької гімназії¹⁰. Сонет був підписаний дещо дивним іменем «Джеджалик». Згодом, уже будучи студентом Львівського університету, Франко почне активно друкуватися на шпальтах різних видань, послуговуючись саме цим псевдонімом. Відтак літературна слава вперше прийде не Франкові, а саме «Джеджаликові». На питання, чим був викликаний такий вибір першого Франкового псевдоніма, франкознавці давали різні відповіді. Найбільш обґрунтованою з них виглядає думка Богдана Тихолоза. На його переконання, цей вибір був обумовлений

⁷ Там само. URL: <https://arsenkaspruk.wordpress.com/2014/05/19/>

⁸ Франко І. Літературно-критичні статті. Київ, 1950. С. 16.

⁹ Франко І. Слівце критики (рецензія на «Письма К. Н. Устияновича») // Друг. 1876. № 2. С. 31–32.

¹⁰ Франко І. Народні пісні (Сонет) // Друг. 1874. Ч. 3 [1(13).V]. С. 51.

впливом тієї наукової літератури, яка була доступна гімназістам в бібліотеці навчального закладу або у книгозбірнях їхніх викладачів. Безпосереднім джерелом, із якого юний Іван Франко вперше отримав відомості про особистого друга, заступника і порадника Хмельницького, стала монографія Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький»¹¹, третє видання якої вже було у власній бібліотеці юнака¹². Згодом саме цій праці Франко дасть дуже високу оцінку у своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», а юнацьке захоплення постаттю та подвигами Філона Джеджалія знайде відображення в його поемах.

До поетичних творів, в основу яких було покладено сюжети з історії козацтва та його найбільш видатних очільників, належать поеми «Самійло Кішка» (розпочата у 1875–1876 роках і незакінчена)¹³ та «Хрест чигиринський» (1876)¹⁴, пролог під назвою «Великі роковини»¹⁵, поема «На Святоюрській горі» (1900)¹⁶ та деякі інші.

Особливу увагу привертає текст «Великих роковин». Цей твір був задуманий як урочистий пролог до святкової вистави «Наталка Полтавка» з нагоди сторіччя з дня виходу в світ першої частини «Енеїди» Івана Котляревського. Вперше він прозвучав зі сцени Львівського театру Станіслава Скарбка в артистичному виконанні письменника й актора Льва Лопатинського. Після виголошення в театрі пролог був опублікований у низці періодичних видань,

¹¹ Її журнальний варіант було опубліковано в «Отечественных записках» за 1857 р. під назвою «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», того ж року твір з'явився окремою працею; 2-е видання у 2-х томах вийшло 1859 р., 3-є в 3-х томах – 1870 р.

¹² *Тихолоз Б.* Хто такий Джеджалик? (Таємниця Франкового псевдоніма). URL: <https://frankolive.wordpress.com/2016/08/09/>

¹³ Початок поеми «Самійло Кішка» становить лише 34 рядки, на основі яких важко скласти уявлення про задум твору і його вирішення. Каспрук писав, що досліднику видно лише, що «поет мав намір створити широке епічне полотно в романтичному стилі».

¹⁴ В цьому творі І. Франко подав історичний переказ про битву між Северином Наливайком і поляками під Чигирином у 1596 р. За сюжетом, очільник польського шляхетського війська, коронний гетьман Жолкевський, виступає в поемі як зарозумілий, пихатий, жорстокий ворог. Він наказує на пострах козакам виставити три шибениці з написом: «Се жде бунтівників». Наливайко ж радить своїм воїнам поставити хрест з написом: «Мир мирним! На враждующих сам бог і хрест його». Цим твором Франко прагнув продемонструвати, що саме впевненість у справедливості боротьби проти поневолювачів і визискувачів, нестримна жага волі допомагають козакам перемогти грізне польське військо (Див.: *Каспрук А.* Українська поема кінця ХІХ – початку ХХ століття).

¹⁵ *Франко І. Я.* Великі роковини: Пролог, говорений перед ювілейною виставкою «Наталки Полтавки» в пам'ять столітніх відродин української народності: Вірш-поема: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд., передм. та прим. Ф. П. Погребенника. Київ, 1995. 23 с.: іл.

¹⁶ На Святоюрській горі // *Франко І. Я.* Зібрання творів у 50 томах. Київ, 1976. Т. 3. С. 84–98.

зокрема, у «Літературно-науковому віснику», а згодом вийшов окремим друком. Відверта національна спрямованість цього твору призвела до того, що радянські франкознавці його ігнорували. Відтак за радянських часів він був надрукований лише один раз у зібранні творів письменника, виданому 1926 р. У жодному з наступних видань творів Івана Франка, в тому числі й у п'ятидесяти томному, цього твору немає.

Один з видавців Франкової спадщини, Федір Погребенник, у 1990 р. вперше опублікував статтю, присвячену цьому твору¹⁷, а вже після набуття Україною незалежності надрукував текст прологу окремим ілюстрованим виданням*, яке одразу перетворилося на бібліографічну рідкість. У передмові до цього видання Ф. Погребенник зазначав, що поштовхом до написання «Великих роковин» послужила та культурна ситуація, яка склалася на момент підготовки до святкування 100-річчя виходу в світ «Енеїди». Ця подія мала засвідчити «невмирущість нашого народу, його культури, духовну єдність українців обох частин України – Наддніпрянської і Надністрянської, розмежованих кордонами Австро-Угорської та Російської імперій»¹⁸.

Головним персонажем прологу Франко зробив козака з промовистим ім'ям Невмирака. За авторським задумом, герой двічі з'являється на сцені. Спочатку – у вигляді старого діда-бандуриста, який, оглядаючи те, що робиться на батьківщині, гірко дорікає Енеєвим нащадкам, що довели до такого стану свою рідну землю-матір, за якою вже дзвонить дзвін. Саме в цей момент Невмирака пригадує, як болять йому всі колишні рани: поразка під Берестечком (1651), наслідки битви під Чудновом (1660), поділ Української держави за умовами Андрусівської угоди (1667) і, насамкінець, поразка під Полтавою і тріумф Петра I (1709). За кількома рядками віршованого тексту проглядається глибоке знання Франком української історії та розуміння того, до чого призвели помилки, яких припустилися колись наші предки: Богдан і Юрій Хмельницькі, Петро Дорошенко та Іван Самойлович, Іван Мазепа.

Вдруге Невмирака вже з'являється відмолоділим і задається питанням: де він, хто тепер живе на цій землі, якою мовою тут говорять? З виразом найвищої радості він констатує: тут звучить українська мова, цей народ живе, а його молоді покоління пам'ятають про ті криваві бої, які вело козацтво заради свободи.

У цьому творі, як й у багатьох інших, де Франко лише використовує історичний контекст, аби поговорити про сучасність, автор пише про нові війни, які чекають народ у майбутньому, і про те, що для цих війн потрібна нова зброя. У контексті подій 2022 р. ці слова сприймаються як пророчі. Кожне слово прологу звучить актуальним заклик до дій, звернутим до теперішніх українців. Пророче звучить й фінал твору:

¹⁷ Погребенник Ф. «Великі роковини» Івана Франка // Дніпро. 1990. № 5. С. 110–111.

* Ілюстрації до твору виконав відомий український художник Іван Литвин (1942–2017).

¹⁸ Погребенник Ф. «Великі роковини» Івана Франка. С. 110–111.

*Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре,
Та ми крикнем: «Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмер!»¹⁹.*

Того ж самого року, коли Франко написав «Великі роковини», він явно глибоко опрацював різноманітні історичні матеріали часів Хмельниччини. Це дозволило йому підготувати досить професійну рецензію на польськомовну трагедію Тимона Заборовського «Богдан Хмельницький» не лише з літературознавчого боку, але й з історичного.

Студіюючи різні документальні збірки, Іван Франко в рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові натрапив на кілька томів рукописних творів згаданого автора. Між ними був і текст трагедії «Bohdan Chmielnicki». На думку Франка, цей текст привертав увагу не стільки своєю будовою чи поетичною вартістю, скільки тим, як автор сприймав Хмельницького і як інтерпретував його вчинки²⁰.

Аналізуючи цей текст, Іван Франко виступив справжнім істориком-дослідником. Він продемонстрував свою глибоку обізнаність з літературою по темі і зазначив, що Заборовський у своїй трагедії подав образ Хмельницького не як ворога Речі Посполитої, що було притаманним польським авторам, а як її патріота. Ідея полягала у тому, що Хмельницький, по суті, став виразником настроїв тієї частини шляхти, які вбачали всі проблеми в державі від політики, яку проводили магнати. Відтак, повставши проти магнатів («королев'ят»), гетьман прагнув врятувати Корону Польську від імовірних негараздів у майбутньому. Така інтерпретація причин козацького повстання під проводом Хмельницького була непопулярною, однак очікуваною від представника «української школи» в польській романтичній літературі, яка, до того ж, цілком узгоджувалась із позицією відомого історика Антонія Ролле, з чікими творами Франко був знайомий.

Цитовані рецензентом значні фрагменти трагедії, та ще й власноруч ним перекладені, дають загальне уявлення про зміст твору. Хмельницький виступає явним патріотом Речі Посполитої, а єднання України та Польщі після повалення магнатерії є для автора очевидним. Натомість, заглибившись у текст твору та біографію самого автора, Франко дійшов висновку, що чимало слів про свободу, вкладених в уста головного героя, є ні чим іншим, як відлунням подій початку ХІХ ст.: появи першої масонської ложі, яка з часом перетворилася на Національне патріотичне товариство, що мало за мету боротьбу за

¹⁹ Франко І. Я. Великі роковини... С. 23.

²⁰ Рецензія вперше була опублікована на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» (Див.: Франко І. Хмельницький – непризнаний польський патріот // ЗНТШ. 1898. Т. 23–24. Кн. 3–4. С. 9–17), пізніше цей текст був опублікований вже у ХХІ ст. (Див.: Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50 томах. Київ, 2010. Т. 54. С. 84–97).

свободу Польщі та відродження польського народу. Таким чином, апеляція до козацького минулого була використана Заборовським лише як тло для промоції власної політичної позиції, що було притаманним багатьом тогочасним авторам і чим часто користувався сам Франко. Єдине, що має викликати відверту критику, це цілком вигаданий сюжет, який не мав під собою жодної історичної основи. Навпаки, використання Заборовським імен реальних історичних постатей лише вводить читача в оману і пропонує абсолютно хибні інтерпретації історичних подій.

Одночасно з підготовкою рецензії на трагедію Тимона Заборовського, Іван Франко сам знову повертається до теми козацького повстання і пише коротеньку новелу «Хмельницький і ворожбит», яка буде опублікованою дещо пізніше, у 1901 р.²¹ Зміст твору дуже нагадує легенду, в якій дивним способом переплітається історичний факт з вигадкою. Дід-віщун, з яким зустрічається Хмельницький, демонструє гетьману його призначення. Богдан усвідомлює свою долю, однак чіткого розуміння про те, що на нього чекає, так і не отримує. Голову гадюці, яка опинилася в його руці, він відірвав, але саму гадину не спалив, і згодом вона знову ожила. Такою була символіка передбачення, яку читач мав витлумачити так: гадюка – це той політичний лад Речі Посполитої, який призвів до повстання та кривавих війн між колишніми побратимами, відривання її голови мало означати не звичайну перемогу, а принципову зміну устрою держави, а той факт, що гадина втекла і відродилася, можна було сприйняти як часткове відродження після повстання та війни колишніх порядків та повернення до ідеї продовження боротьби. Не розпитуючи у віщуна про подробиці цього передбачення, Хмельницький вирушає на Січ, де вже на нього чекає гетьманська булава.

Цікаво, що у цій новелі Франко використав образ гада як символ зла. Натомість вже в іншому творі вуж стане позитивним персонажем. Загалом звернення Івана Франка до народної творчості та вмонтовування вживаних у ній символів і образів у сюжети його власних творів було невинуватим. Багаторічне збирання та дослідження фольклору дозволило письменнику майстерно використовувати накопичений матеріал, який цілком органічно вписався у його власні твори. Не в останню чергу опановувати історію повстання та визвольної боротьби під керівництвом Хмельницького письменнику допоміг комплекс етнографічного матеріалу, який він згодом опублікував під назвою «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах» (1898)²². Продовження опрацювання Франком українського фольклору, пов'язаного з Хмельниччиною

²¹ Франко І. Хмельницький і ворожбит // Літературно-науковий вісник. 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 40–44; Рініше цей сюжет викладено в студії: Франко І. Хмельницький – непризнаний польський патріот // ЗНТШ. Т. XXIII–XXIV. Кн. 3–4, Львів, 1898. С. 9–17. URL: <https://www.i-franko.name/uk/HistLit/1898/Xmelnyckyj-NepryznPolskPatriot.html>

²² Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. Т. XXIII–XXIV. Кн. 3–4. С. 1–114; передрук праці був поданий у зібранні творів І. Франка (Див.: Франко І. Я. Зібрання творів у 50 томах. Київ, 1979. Т. 31. С. 188–253).

та козаччиною, призвело до публікації ним на сторінках «Записок НТШ» великого за обсягом дослідження під назвою «Студії над українськими народними піснями». Оскільки ця праця є значною за обсягом і вимагає окремого аналізу, її огляд стане предметом іншої нашої публікації.

Поступове і ґрунтовне занурення Івана Франка в тему Хмельниччини, яке найбільш інтенсивно відбувалося саме у 1898 р., сприяло тому, що, крім праці над створенням поетичних творів за сюжетами з козацького минулого українців, написання коротенької новели та підготовки критичної рецензії на твір польського поета, український літератор мав власні цікаві задуми щодо створення великих прозових творів з теми. Відомо, що після повісті «Захар Беркут» (1882) письменник задумав написати прозову драму про того таки Богдана Хмельницького*, яка мала складатися з кількох окремих творів: «Жовті Води», «Берестечко», «Смерть Богдана». Згодом до трилогії він планував долучити драму «Іван Богун». Франко мав на меті показати у цих творах різні соціальні групи тогочасного українського суспільства та відносини між ними. На жаль, в силу різних обставин цей задум так і залишився не реалізованим. Зберігся лише уривок трилогії – «Пролог», який не дає уявлення про те, яким мав бути завершений твір²³.

Проте зібраний письменником матеріал не пропав даром. Іван Франко використав частину його для написання оригінальної поеми «На Святоюрській горі», яка вперше була опублікована у збірці «Із днів журби» (1900). Поема виявилася тим самим твором, в основу якого були покладені цілком реальні історичні події, а не авторські вигадки, лише нав'язані історією козаччини.

За авторським задумом, у поемі нібито відображено події одного дня – 30 жовтня 1655 р. На той момент польський король Ян II Казимир вже втік до Сілезії і звідти прислав Богдану Хмельницькому дарунки й улесливі листи, щоб схилити гетьмана до переговорів.

Подіям, описаним у творі, передували цілком реальні воєнні дії – битва під Городком²⁴. Козацькі загони Григорія Лісницького разом з московським військом під командуванням воєводи Василя Бутурліна розбили коронне військо під командуванням Станіслава Потоцького і підійшли до околиць Львова. Там же розбив табір Хмельницький, який тримав місто в облозі і вимагав сплати контрибуції²⁵. Як виявилось, чимало деталей цієї битви були мало відомими

* Про це свідчить його лист до М. П. Драгоманова від 14 січня 1893 р.

²³ Каспрук А. Українська поема кінця XIX – початку XX століття.

²⁴ Станіславський В. Городецька битва 1655 // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004. С. 173; Яцкевич Є. Визвольні походи Б. Хмельницького на західні землі України. Львів, 1954. 36 с.; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. 3-є доопрац. вид. Київ, 2009. 502 с.; Рябуха Ю. В., Горб Є. С. Городецька битва 1655 р. // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України (Науковий вісник) «Меджибіж» – 2'2013. Хмельницький, 2013. С. 254–260.

²⁵ 10 жовтня Хмельницький погодився піти на деякі поступки і вимагав контрибуцію у 60 тисяч злотих (Див.: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 533).

дослідникам ХІХ ст. через брак або суперечність тогочасних джерел. Сучасні дослідники цієї битви стверджують, що основні відомості про неї були зафіксовані в тексті «Історії війни козацько-польської» Самуїла Грондського. Восени 1655 р. її автор перебував у таборі Богдана Хмельницького під Львовом, де він з ним переговори від імені біглого польського магната І. Радзейовського²⁶. Крім наведеної історичної оповіді, Франку, коли він зацікавився цією темою, могли бути доступними «Хроніка міста Львова від 1634 до 1690 року» Т. Юзефовича²⁷ та щоденник М. Ємьоловського, в якому були зафіксовані події в Речі Посполитій від 1648 р. до 1679 р.²⁸ Без сумніву, автор поеми скористався й монографією М. Костомарова, присвяченою самому Хмельницькому.

Сучасні дослідники стверджують, що переговори між Хмельницьким та полами від польського короля відбувалися не 30 жовтня, як у поемі, а 18 жовтня²⁹, і присутнім на них був шляхтич Лубовицький, який добре знав Хмельницького.

Поема, по суті, є монологом головного героя – гетьмана Хмельницького. Його мовчазними опонентами є Любовицький (насправді – цехановський чашник Ян Францішек Лубовицький, кум Хмельницького) і королівський посол Грондський (колишній підканцлер Самуель Грондський, автор історії про битву під Городком), які були реальними історичними постатями, що брали участь у тогочасних подіях³⁰. Композиційно перший розділ формує так званий пейзажно-психологічний інтер'єр поеми, занурює читача в атмосферу козацького табору під Львовом на Староюрській горі. Дев'ять наступних розділів – це власне монолог гетьмана, в якому він багато говорить про взаємини між Польщею та Україною, для підсилення ефекту образності згадує цікаву байку про вужа, яка явно була зафіксована в одному з джерел, якими користувався Франко³¹. Переповідаючи ту казку послам, Богдан у метафоричній формі, по суті, описує відносини між шляхтою та козаками в межах Речі Посполитої. І що цікаво, в тексті цієї поеми є безпосередня відсилка автора до свого улюбленого героя, на честь якого він узяв собі літературний псевдонім, – до Філона Джеджалія.

Завдяки М. Костомарову до нас дійшла та крилата фраза, яку нібито Джеджалій кинув в обличчя київському воєводі Адамові Кисілю та польським послам під час перемовин у лютому 1649 р.: «Нехай злизнуть ваші солодкі

²⁶ Горб Є., Рябуха Ю., Цибрій А. Битва під Городком 29–30 вересня 1655 року: нова спроба реконструкції перебігу бою. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Riabukha_Yurii/Bytva_pid_Horodkom_29-30_veresnia_1655_roku_nova_sproba_rekonstruktsii_per_ebihu_boiu/

²⁷ Jozefowicz T. J. Kromka miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lwów, 1854. 504 s.

²⁸ Jemolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający 1648–1679 społeczenie, porządkiem lat opowiedzie. Lwów, 1850.

²⁹ Різниця в датуванні події може бути пов'язана із застосуванням різних систем літочислення.

³⁰ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький... С. 534.

³¹ Там само.

дари: уже тепер нас не загнуждаєте; не словами, а шаблею розправимось, коли хочете! Майте ви собі свою Польщу, а Україна нам, козакам, нехай зостається»³².

В інтерпретації Франка ця фраза була вкладена в уста Богдану Хмельницькому, який висловлює її польським послам Любовицькому і Грондському, але так, ніби її промовляє персонаж байки – вуж – до свого господаря, з яким вони посварилися:

*Ні, мій куме! Краще чисто
розмежуймося як слід:
вам хай буде ваша Польща,
Україну нам лишіть*³³.

Не менш цікавими і навіть пророчими виявилися слова поета про те, що для того, щоб між поляками та українцями знову настав мир, потрібно, щоб пройшло багато років і старі образи та рани забулися. У контексті нинішніх історичних подій, коли Польща та її народ стали першими, хто простягнув руку допомоги українцям, які зазнали удару з боку Російської Федерації, ці слова Франкової поеми сприймаються по-новому:

*Так мине сто літ чи двісті,
наші рани заживуть,
спомини всіх кривд і сварок
у непам'ять попливуть,
замість зрад, і звад, і сварок
набереться скарб новий
згідних ділань, спільних змагань
і сусідської любови,
пройдемо велику школу,
та не езуїтську, ні! –
запануєм кожний в себе,
станем розумом міцні,
отоді – коли вчасніше
ваша Польща не згорить –
час настане, любий куме,
про єднання говорить.*

Історичні реалії 1655 р. були такими, що Богдан Хмельницький під час переговорів нагадав послам від Яна II Казимира про численні невиконані королівські обіцянки і зазначив, що єдиним шляхом, який міг би спонукати козаків допомогти Речі Посполитій у боротьбі зі шведами, може бути визнання претензій козаків на Львів, Володимир, Ярослав та Перемишль. На такі умови ані

³² Цит. за: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. Изд. 3-е, испр. и доп. Санкт-Петербург, 1870. Т. 2. С. 69–70.

³³ На Святоюрській горі. С. 95–96.

король, ані шляхта не погодились би. Відтак Хмельницький 29 жовтня написав листа шведському королю Карлу X Густаву, в якому привітав його з перемогами на теренах Корони і пояснив, що не може до нього приєднатися через брак коней та фуражу. Того ж дня козацьке військо відступило з-під Львова. Хмельницький під розгорнутими корогвами пройшов по-під міським валом і рушив під Білий Камінь³⁴.

Отже, поема Івана Франка «На Святоюрській горі» виявилася доволі вдалою інтерпретацією цілком реальних історичних подій, інформацію про які поет міг почерпнути з цілої низки опублікованих джерел тієї епохи.

На завершення слід додати, що інтерес Івана Франка до історії загалом та козацького минулого українців зокрема не згасав впродовж усього його життя. Батьківське зацікавлення козаччиною передалось і його синам. Якщо Тарас Франко звертався до її історії лише крізь призму творчості свого батька³⁵, то Петро Франко сам написав чимало творів на історичну тематику, присвячених як подіям Хмельниччини, так і часам Івана Мазепи: «Битва під Пилявцями» (1923), «Махнівська попівна» (1922 р. написано, 1928 – надруковано); «Семенко» (1922), «Полковник Абазин» (1922 р. написано, 1923 р. – надруковано), «Жінка» (1925 р. написано, опубліковано у 1926 та 1928 рр.)³⁶.

Таким чином, Іван Франко був не лише письменником, який вдало і захопливо описував козацьке минуле свого народу, а й зацікавленим і фаховим дослідником тієї епохи. Національно-визвольна спрямованість тогочасних подій обумовлювала заборону дослідження цієї тематики у радянські часи або ж вимагала суттєвого перекручування суті подій середини XVII – початку XVIII ст. в радянській історіографії. Цей чинник спричинився й до того, що радянське франкознавство також переважно оминало козакознавчі студії Франка та його літературні твори з цієї теми. Натомість нині чимало Франкових текстів вимагають нового прочитання, зважаючи на їх суголосність з поточними подіями в Україні і цілком актуальне звучання.

Olga Kovalevska

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Researcher,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

o_kovalevska2013@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-3388>

³⁴ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький... С. 534.

³⁵ *Франко Т.* Іван Франко про Богдана Хмельницького // Вітчизна. 1954. № 4. С. 126.

³⁶ *Тихолоз Н.* Літературний доробок Петра Франка: у пошуках творчого «Я» // Сіверянський літопис. 2021. № 2. С. 75–91.

Олександр Пономарьов
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Центральний державний історичний архів України
(Україна, Київ)
mihalych1878@gmail.com

ФАНАРІОТИ МОЛДОВИ ПОМІЖ МИРОМ І ВІЙНОЮ: НОВЕ БАЧЕННЯ

«Ura autohtonilor, neîncrederea Porții, presiunea reprezentanților marilor Puteri, uneltirile rivalilor – iată condiția domnitorului fanariot în căutarea unui echilibru precar»

Leonid Voicu

«Ненависть місцевого населення, недовіра Порти, тиск представників великих держав, інтриги суперників – ось стан фанаріотського правителя в пошуках хиткої рівноваги»

Леонід Бойку

«**П**оміж миром і війною: Господарі-фанаріоти в контексті міжнародних відносин (1774–1812)»¹ – саме таку назву має книга історика ранньомодерного часу Молдови Влада Міскевки, відомого на всьому румуномовному просторі дослідника. Вся історія людства є не що інше, як військово-політична історія, й лише потім на її тлі проступають абрисы соціально-економічного та інших зрізів. Світ (або ж країна) оживає лиш у невеличкі проміжки часу, які відділяють його від минулої війни до наступної, так було й у XVIII ст. Хронологічний період 1774–1812 рр., розглянутий у монографії починається від укладення Кючук-Кайнарджийського мирного договору й закінчуються трагічною датою – 1812 р., коли Бухарестським мирним трактатом було вирішено долю румуномовного молдовського населення Бессарабії. Щоправда, між цими двома датами була ще одна російсько-турецька війна 1787–1791 рр., яка не принесла значних геополітичних змін в Південно-Східній Європі (не рахуючи встановлення Росією контролю над Північним Причорномор'ям), але вкотре показала намагання амбітного й самовпевненого російського уряду загарбати побільше територій, які Російська Федерація зараз (з 24 лютого 2022 р.) намагається нібито «повернути». Однак загалом історія російсько-османського протистояння у боротьбі за Протоки протягом XVIII–XIX ст. наочно показала, з одного боку, всю недолугість російської дипломатії, яка була нездатна зафіксувати свої «надбання», а з іншого – байдужість та цинізм воєнного відомства, яке поклато силу-силенну своїх вояків заради примарної мети.

¹ *Mischevca V. Între pace și război. Domnii fanarioți în contextul raporturilor internaționale (1774–1812)*. Chișinău, 2021. 430 p.

Слід відзначити, що історія князівства Молдова (включно з другою половиною XVIII ст.) окреслена в історіографії доволі рельєфно, але фактографічний її бік має все ж таки нез'ясовані моменти і вимагає глибшого дослідження. Це пов'язано із браком джерел, а також з доволі калейдоскопічною зміною правителів на молдовському престолі, зокрема, й тих, хто не залишив після себе помітних слідів та переконливих відомостей. Першим компендіумом в Республіці Молдова стала колективна монографія часів перебудови², а пізніше вийшла праця яка містить стислий виклад історії країни³. В Румунії також були створені оглядові та синтетичні роботи з історії Молдови другої половини XVIII ст., котрі торкались того чи іншого аспекту історії князівства⁴. Внесок в історію греків-фанаріотів зроблено й українськими істориками, які опосередковано розглянули сторінки молдовської історії⁵. Однак монографічного дослідження, присвяченого історії Молдови останньої чверті XVIII – початку XIX ст, ще не було. Тому важливою як для історіографії в цілому, так і для розуміння історії міжнародних відносин і дипломатії стала книга В. Міскевки.

Період 1774–1812 рр. в історії Молдови має кілька вузлових моментів, які є болючими для усіх представників молдовського й румунського світу. Це, насамперед, втрата усієї Буковини, яку анексувала Австрія 1775 р., та окупація Бессарабії, що відбулася 1806 р., коли нога російського вояка вкотре ступила на землю князівства Молдова, а 1812 р. окупація перетворилась на анексію, закріплену Бухарестським мирним договором. До речі, російсько-турецька війна 1806–1812 рр., а особливо її дипломатична історія, є предметом наукового дослідження автора вже не один десяток років⁶, а тому цілком логічним стала поява вказаної монографії.

² Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (XIV – начало XIX). Кишинев, 1987. 463 с.

³ *Istoria Moldovei din cele mai vechi timpuri pînă în epoca modernă: Aspecte din viața politică, socială și a culturii*. Chișinău, 1992. 230 p.

⁴ *Voicu L. Principatele române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*. București, 1986. 295 p.; *Ciobanu V. Statutul juridic al Principatelor Române în viziunea europeană (secolul al XVIII-lea)*. Iași, 1999. 304 p.

⁵ *Томазов В. Греки-хиосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації*. Київ, 2020. 354 с.

⁶ Бібліографія В. Міскевки з історії правління господарів-фанаріотів Молдови, зокрема, їх ролі у війні 1806–1812 рр. та дипломатичної історії укладення Бухарестського трактату така: *Pacea de la București. (Din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16 (28) mai 1812*. Chișinău, 1992, пер. 1993, 2015. 408 p. (coautor Ion Jarcuțchi.); *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea*. Chișinău, 1999. 143p.; *Principele Constantin Ypsilanti, 1760–1816*. Chișinău, 1999. 175 p.; *Anul 1812: Două secole de la anexarea Basarabiei de către Imperiul Rusiei*. Chișinău, 2012, пер. 2015, 2018. 182 p.; *Geneza problemei basarabene – 1812 / Prefață de Demir Dragnev*. București, 2016. 368 p.; *Domni fanarioți din Principatele Române – emigranți politici (Sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea): Alexandru Ypsilanti & Emanuel Giani-Rosetti & Alexandru II Mavrocordat (Firaris) & Constantin Ypsilanti*. Chișinău, 2017. 248 p.

Головними пріоритетами пропонованого дослідження стало представлення політичної історії князівства Молдова в контексті російсько-турецьких воєн, висвітлення зовнішньополітичної діяльності молдовських господарів, показ намагань Росії вирішити східне питання (яке, в свою чергу, породило бессарабську проблему) шляхом послаблення Порти тощо. Хронологічно-генеалогічний метод дав змогу автору найповніше розкрити досліджувану тематику, показавши через постаті господарів-фанаріотів складне становище князівства на міжнародній арені. Протягом усього XVIII ст. відбувся економічний занепад Османської імперії, на результати чого Росія покладала чималі сподівання, очікуючи розпаду колись могутньої держави. Однак інші великі держави, як от Австрія та Франція, бажаючи подальшого послаблення Порти та усвідомлюючи усі загрози з боку Росії, зрештою виступали за збереження «статусу кво».

Джерельна база монографії В. Міскевки має солідне підґрунтя, лише вибрана бібліографія містить 376 позицій. Не оминув увагою автор як оприлюднені, так й невидані архівні джерела з архівосховищ Румунії, Росії, Туреччини та Франції. До вагомих переваг видання можна віднести багатий ілюстративний матеріал, який наочно представляє особи турецьких султанів, господарів-фанаріотів, драгоманів та інших османських сановників того часу, крім того, подає зображення гербів й печаток господарів.

Східне питання, яке було спровоковане протистояння Росії, Османської імперії та Австрії протягом XVIII–XIX ст., безпосередньо торкалось долі Дунайських (Румунських) князівств, оскільки вони географічно знаходились на перетині шляхів, а геополітично входили до сфери зацікавленості кожної з імперій, що постійно породжувало територіальні претензії. Спочатку Росії вдавалося доволі вдало маскувати економічну експансію, прикриваючись турботою про балканських християн. Невдалий Прутський похід 1711 р., який закінчився для Петра I військовою поразкою, мав ще й довготривалі політичні наслідки. Султанський уряд Ахмеда III того ж року, з метою запобігання російського впливу, почав призначати на молдовський престол господарів-фанаріотів⁷, така політика тривала до 1821 р., отримавши назву «фанаріотської епохи». Етнічні греки, які походили з константинопольського району Фанар, були впливовими сановниками при дворі численних султанів, обіймаючи найвищі посади. Так, фанаріоти подарували Дунайським (Румунським) князівствам господарів з 11 родинних домів: Каллімакі, Караджя, Ханжерлі, Гіка, Маврокордат, Маврогені, Морузї, Раковіце, Русет (Росетті), Суцу, Іпсіланті (с. 27). Перед тим, як обійняти посаду господаря, фанаріоти з вказаних родин, як правило, займали посаду великого драгомана Порти (вона була найвищою, яку міг обійняти чиновник немусульманського віросповідання) й поряд з великим візиром справляли вплив на політику султанського уряду, входячи до найближчого оточення султана.

⁷ У Волощині (Цара Роминяске) фанаріоти стали на чолі князівства дещо пізніше, а саме у 1714 р., відразу після втрати господаря Костянтина Бринковяну.

На початку XVIII ст. на Фанарі існувало 19 грецьких родин, з яких вийшли драгомани, а згодом і господарі Дунайських (Румунських) князівств, а протягом усього XVIII ст. фанаріоти дали 40 господарів для Волощини (Цара Роминяске) та 36 – для Молдови (с. 28). Посади господарів (драгоманів та ін.) князівств купувалися за значні суми, які власник посади мав «відбити» шляхом збільшення податків чи введення нових. Це значно посилювало експлуатацію селян та призводило до виснаження економічного ресурсу країни⁸. Однак поряд з цим «епоха фанаріотів» 1711–1821 рр., на думку автора, могла бути названа «століттям реформ», адже господарями-фанаріотами було проведено низку їх: фіскальну, аграрну, адміністративну, юридичну та церковну (с. 30). Втілення реформ дало можливість господарям бути більш ефективними менеджерами країни. Окремо розглядає автор й існування такого соціального інституту, як драгоманство, кадри для якого походили, як зазначалося, з середовища фанаріотів (с. 32). Східне питання, яке загострювалося напередодні й вирішувалося під час російсько-турецьких воєн, протягом усього XVIII ст. входило до сфери інтересів і впливу драгоманів Порти, чий статус при дворі султана був доволі вагомим.

Також автор зупиняється на долі господаря Григоріє III Гіка, якого відразу після окупації князівств російськими військами у 1770 р. було вивезено до Петербурга, де він пробув до 1774 р., після чого був відновлений турками (за наполяганням Росії) на престолі. Як відомо, господаря страчено 1777 р. турецьким посланцем за втрату Буковини, але, на нашу думку, приводом для цього стало те, що він потрапив під російський вплив, виявившись «заручником власної долі» (с. 35).

В розділі «Діяльність господарів-фанаріотів в межах суперництва великих держав (1774–1806)» автор продовжує розглядати розчленування князівства шляхом анексії Австрією усїєї Буковини у 1775 р., що припало на часи правління вже згаданого Григоріє III Гіка. Він наводить історичне тло та показує дипломатичні перипетії, які супроводжували цю подію. Однак зазначимо, що анексії передували дипломатичні перемовини між австрійським імператором Йосифом II та пруським королем Фрідріхом II у м. Нейс (серпень 1769 р.) та м. Нейштадт (вересень 1770 р.). Між Австрією та Пруссією було укладено своєрідний договір, який отримав назву «політичного катехизису», що декларував наміри про дружбу та взаємодопомогу. Спираючись на це, Австрія оголосила, що залишає за собою зайняті в 1769 р. польські землі. Також ці домовленості

⁸ «Система назначения господарей позволяла султану, используя многочисленных претендентов, повышать плату за престол и смещать по своему усмотрению господарей до истечения трёхлетнего срока их правления. Выросла и выплачивавшаяся княжествами сумма харача, других податей и поставок Османской империи. Общая сумма этих платежей, по подсчётам исследователей, с начала до середины XVIII в. увеличилась в 3 раза» (*Семёнова Л.Е.* Русско-турецкие войны XVIII в. и Дунайские княжества // *Семёнова Л.Е.* Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва, 2006. С. 311).

дозволили Австрії проводити більш впевнену політику щодо Росії. Під час перемовин в Нейштадті прибулі турецькі уповноважені запропонували Австрії та Пруссії виступити посередниками при укладенні миру з Росією. Ці події зрештою привели до австро-турецького зближення та укладення 6 червня 1771 р. так званої «субсидної конвенції» між Портою та Австрією⁹.

Анексія Австрією Буковини була пов'язана з двома значними подіями останньої третини XVIII ст. – російсько-турецькою війною 1768–1774 рр. та першим поділом Польщі. Вже в листопаді 1769 р. російська армія захопила Ясси й Бухарест, одночасно окупувавши князівства. Росія, на думку імперського уряду, прийшла «навсегда», а отже Катерина II проголосила себе «молдавской княгиней», а у вересні того ж 1769 р. змусила населення Молдови скласти присягу на вірність¹⁰. Такий успіх російських військових безпосередньо зацікавив інтереси Австрії, котра не хотіла допустити, аби Дунайські (Румунські) князівства потрапили до російської сфери впливу, що й викликало протидію офіційному Петербургу¹¹.

Вже після закінчення війни 1768–1774 рр. Австрія, усвідомлюючи, що Росія доб'ється відновлення Григоріє III Гіка на молдовському престолі (що й було прописано в Кючук-Кайнарджийському договорі), вирішила шукати підходи до нього. Так, тесть господаря, молдовський дипломатичний представник (капукехая) у Порті Яковакі Різо, обіцяв Тугуту схилити правителя Молдови на бік австрійців¹².

На початку січня 1775 р. австрійський посланець у Стамбулі Тугут отримав відомості про те, що Григоріє III Гіка прохав султана не допустити передачі Буковини Австрії. Господар також повідомляв, що Австрія, окупувавши Буковину, надалі не надаватиме підтримки Порті супроти Росії, що всі обіцянки Відня нещирі. Григоріє III Гіка водночас заявив, що якщо це питання не буде вирішене у Стамбулі, тоді він звернеться по допомогу до росіян, що, звісно, не могло не обурити й так принижений після війни османський уряд¹³.

Автор наводить історичні паралелі з подіями у захопленому Росією Криму та Дунайськими (Румунськими) князівствами. Однак історичне тло подій 1777 р. можна подати дещо ширше. Рішення турків стратити молдовського господаря, на нашу думку, могло бути прийнято й під впливом подій у Криму. В березні 1777 р. «под нажимом России крымские мурзы избрали ханом»¹⁴

⁹ В історіографії «субсидну конвенцію», укладену 6 червня 1771 р., зазвичай називають на честь австрійського посланця у Стамбулі барона Франца-Марії Тугута – «тугутівською» (Див.: Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). Чернівці, 2005. С.169–170).

¹⁰ «Референдумів» в ті часи не проводили, а отже, бояри, духівництво, все податне й служиле населення просто складало присягу новому правителю.

¹¹ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин... С.169.

¹² Там само. С.186.

¹³ Там само. С.190.

¹⁴ История внешней политики России. XVIII век. Москва, 1998. С. 125.

російського симпатика Шагін-Гірея, проти якого в Криму в листопаді-грудні того ж року піднялося повстання¹⁵. Причиною невдоволення політикою хана були невдалі адміністративні реформи, а також конфіскація вакуфів й спроба створити армію за європейським зразком¹⁶.

Усунути проросійського хана Порті не вдалося, незважаючи на висадку турецького десанту в Кафі. Більше того, восени 1777 р. російським резидентом було надіслане повідомлення генерал-фельдмаршалу П. О. Рум'янцеву-Задунайському, що «Порта всячески старается, чтоб умертвить хана Шагин-Гирея», для чого зі Стамбулу був відправлений турок, який мав «вкрасца к нему (хану. – *О. П.*) в любовь (в довіру. – *О. П.*)», а потім, дочекавшись слушної нагоди, вбити¹⁷. Однак цей план реалізувати не вдалося, Шагін-Гірей залишався живим ще кілька років.

Нагадаємо, що саме восени 1777 г. було страчено молдавського господаря. Порта, не бажаючи миритись з принизливими для неї умовами Кючук-Кайнарджийського мирного договору, могла прийняти рішення про усунення незручних політичних осіб. Водночас страата господаря стала резонансною подією в Молдові, а «все молдавские бояра в великом о жизни своей находятца страхе»¹⁸. Можна припустити, що бояри, доносячи на господаря, очікували лише його усунення, а не позбавлення життя.

Донос молдавських бояр був лише приводом, а причиною стали проросійські настрої Григоріє III Гіка та прагнення Петербурга створити з князівств бар'єр супроти Порти. Виникнення буферної зони в Карпато-Дунайському регіоні, яка б була залежною від Росії, після 1774 р. мало б негативні наслідки для турецького панування на Балканах. Хоча молдавська радянська історіографія не визнавала анексіоністських планів стосовно князівств (принаймні, найближчим часом після Кючук-Кайнарджі), вона все ж таки відзначала, що Катерина II «лишь в перспективном плане... видела цель своей политики в отторжении их от Турции и объединении в одно буферное государство»¹⁹.

У березні 1779 р. в статтях Айналі-Кавакської конвенції Османська імперія погодилась не лише визнати ханом Шагін-Гірея, але й усі пункти Кючук-Кайнарджийського миру. Було очевидно, що Крим поступово виходить зі сфери турецького впливу. Просування Росії в балканському напрямку змушувало Порту остерігатися подібних територіальних втрат і в князівствах, що вже напряду зачіпало б інтереси великих держав. Однак анексувати князівства після воєнного й дипломатичного успіху у війні 1768–1774 рр. Росії було б непросто, вважає американська дослідниця Б. Єлавіч. В такому випадку майже всі великі держави виступили б проти Росії. Тому Петербург активно

¹⁵ Широкопад А.Б. Русско-турецкие войны 1676–1918 гг. Минск, 2000. С. 231.

¹⁶ Там же.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 246, оп.1, спр.691, арк. 17.

¹⁸ Там само, арк. 43.

¹⁹ Гросул Г. С. Дунайские княжества в политике России. 1774–1806 гг. Кишинёв, 1975. С. 70.

схилив Стамбул до поступок, котрі, з одного боку, зміцнювали автономію князівств, а з іншого – ще більше посилювали вплив Росії на Ясси та Бухарест²⁰.

У своїй праці В. Міскевка окремо зупиняється на часах правління господаря Костянтина Морузі та господаря Олександра Іпсіланті, присвятивши окремий підрозділ генеалогії роду останнього (с. 85-96). Його увага також зосереджена на господарях-емігрантах: Олександрові II Маврокордату (Фіраріс), який напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. був змушений втекти до Росії; Емануелі Джіані-Росетті (він же Маноле Русет), який втік до м. Херсон, де й був похований, та Олександрові Іпсіланті, котрий після вступу австрійських військ став «політичним в'язнем», заточеним у м. Брно.

Емануель Джіані-Росетті (Маноле Русет) – маловідомий господар, який має відношення до історії України. Він походить з роду Джіані (Джянет), котрий дав ще одного представника – Афендуліса Джянету (Afendulis Gianetu) з Константинополя (одного з контрагентів українського гетьмана Івана Мазепи), який, очевидно, у 1709 р. «втратив свої статки через російську армію, яка переслідувала знаменитого українського гетьмана» (с. 147).

Емануель Джіані-Росетті на початку своєї кар'єри лише протягом 1755 р. був сердаром у м. Кишиневу (с. 151). Однак ця дата вкрай важлива й для дослідників українського козацтва, оскільки саме цього року зафіксовано контакти військових Нової Сербії, які відправлялись (у різних справах) до Молдови. Так, капітан Івашов звітував 11 червня 1755 р. київському генерал-губернатору І.Ф. Глебову, що він «переправився за Дністр в Молдавию и потребовав проводников к местечку Кишину, где сердари живут...»²¹. Далі маємо більш конкретні дані про контакти запорожців з молдовськими високосадовцями та про перебування їх у Бессарабії вже з інших джерел.

Сердар, як військовий керівник краю, відповідав не лише за безпеку, а й за будь-які переміщення осіб Бессарабією, а тому він не міг не знати про те, що 400 запорожців знаходяться у містечках Кишинів та Оргіїв. Можна припустити, що вони й прибули до Бессарабії, з дозволу сердара Маноле-воде, задовго до лютого 1756 р., що дає підстави для пошуку глибшого зв'язку між майбутнім молдовським господарем та запорозькими козаками.

Так, у лютому 1756 р. священник Архангельського шанця Даміан Васильєв повідомляв про запорожців-утікачів у згаданих пунктах, що мало б викликати стурбованість у російського уряду. Він наголосив на непевному становищі запорожців у перші часи по прибутті до турецьких володінь: спочатку перебіжчиків хотіли заслати на каторги чи взагалі перебити, але, поміркувавши, прийняли на службу. Зокрема, він вказував, «что имеетца в Татарщине беглых из Сечи Запорожской самих злодеев казаков в жителстве в местечках Игрееве и Кишиневе чetyреста человек, о коих-де слышно было, яко татарское согласие было выбить или на каторгу сослать, но потом разсудили того не

²⁰ *Славич Б.* Історія Балкан. XVIII і XIX століття / Пер. з англ. Київ, 2003. С. 144.

²¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф. IX, од. зб. 160, арк. 61.

делать, а принял их доволствовать в таком намерени, что-де может быть и вся Запорожская Сечь в подданство их чрез тех злодеев отдастца, как-де и прежде от них запорожцов было»²². Ці відомості є верифікованими, оскільки підтверджуються даними й з інших джерел²³.

Господарем Молдови Емануель Джіані-Росетті був нетривалий час, лише з травня по жовтень 1788 р. У лютому-березні 1789 р. він відбув на помешкання до Херсону, отримавши від російського уряду 6 тис. крб річної пенсії (с.158). За п'ять років він помер (8 березня), а був похований 12 березня того ж таки 1794 р. у Катерининському соборі Херсона. Дослідивши метричні книги з Херсонського обласного архіву (с. 159), дослідник виявив, що на надгробку вказано хибну дату смерті – 8 березня 1788 р. (с. 160).

У розділі «Фанаріоти в контексті російсько-турецької війни 1806–1812 рр.», найбільшому за обсягом (с. 165-348), В. Міскевка аналізує, насамперед, міжнародне становище Дунайських (Румунських) князівств на початку ХІХ ст., роль Росії, Австрії та Франції у вирішенні східного питання, яке загострювалось щоразу, як тільки-но котрась з великих держав бажала якось його «врегулювати».

Низка російсько-турецьких війн ХVІІІ ст. (1710–1713, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.), через свою регулярність і те, що вони мали безпосередній вплив на долю Дунайських (Румунських) князівств, є такими, що вказували на послідовне і невпинне прагнення Росії вирішити східне питання на свою користь, встановивши контроль над Карпато-Дунайським регіоном. Ці війни змусили князівства перетворитися на плацдарм у військових зіткненнях між трьома імперіями. Війна 1806–1812 рр. виявилася більш тривалою за всі попередні воєнні зіткнення з Портою, так що за цей час встигло змінитися три султани: Селім ІІІ (1789–1807 рр.), Мустафа ІV (1807–1808 рр.), Махмуд ІІ (1808–1839 рр.).

Окремо автор зупиняється на ролі фанаріотів у проголошенні війни 1806–1812 рр., підкреслюючи, що креатури Росії – князі-фанаріоти О. Морузї й К. Іпсіланті, не користувалися рівнозначною довірою з боку офіційного Петер-бурга. В російській столиці були більш схильні довіряти К. Іпсіланті, що й обумовило те, що О. Морузї не став ключовою фігурою при вирішенні

²² Пономарьов О. М. Донесення запорозької розвідки про події у Кримському ханаті середини ХVІІІ століття // Архіви України. 2019. № 2. Док. № 5. С. 222.

²³ У березні 1756 р. стає відомо про запорожців, котрі «перешли в Татарщину в местечки Игрѣв и Кишиневку» (Игрѣв, Оргеев = Orhei, Кишиневка = Chişinău). Детальніше див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів / Упоряд.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. Т.4. Київ, 2006. С.134–136). Також відлуння перебування запорожців у Бессарабії фіксує, за даними російських архівів, й В. Мільчев. Так, 3 жовтня 1756 р. до Правлячого Сенату надійшло повідомлення про перебування у бессарабських містах Оргееві та Кишиневі 400 запорожців, разом з тими, які вийшли з-під російської протекції (Див. Мільчев В. І. Нариси з історії запорозького козацтва ХVІІІ століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). Запоріжжя, 2009. С.32).

Росією східного питання у Дунайських (Румунських) князівствах (с. 206-207). Найважливішим внеском в розвиток історичної науки є ті висновки до яких дійшов В. Міскевка, чітко обозначивши театр воєнних дій та зазначивши, хто саме був ініціатором війни, хто її підтримував, хто виступав проти, до яких наслідків вона призвела, хто отримав від неї зиск (родини Іпсіланті, на початку війни, та Морузї – на її кінцевому етапі (с. 212-213).

Дослідник виділяє в перебігу війни 1806–1812 рр. чотири періоди, окрім додаткового.

I період – правління Константина Іпсіланті під час панування російської адміністрації: від переходу Дністра, 10-11 (22-23) листопада 1806 р. російською армією під орудою І.І. Міхельсона і до укладення перемир'я в Слободзії (12 серпня 1807 р.).

II період – Слободзійське перемир'я (серпень 1807 р. – весна 1809 р.).

III період – час вирішальних баталій: від поновлення військових дій навесні 1809 р. і допоки М.І. Кутузову не вдалося змінити співвідношення сил на користь Росії, отримавши перемогу під Рущуком (22.06/4.07.1811 р.)

IV період – час другого перемир'я і дипломатичних угод: від початку мирних переговорів в Джурджіу 19 (31) жовтня – 21 листопада (3 грудня) 1811 р. і до підписання 16(28) травня 1812 р. миру в Бухаресті.

Окремий (повоєнний) період тривав після 16 (28) травня 1812 р. до остаточного виводу російських військ з території князівств на початку жовтня 1812 р., коли на чолі Дунайської армії знаходився адмірал П.В. Чічагов.

Важливими у будь-якій війні є наслідки, до яких вона призвела. Зокрема, В. Міскевка намагається на підставі оприлюднених джерел показати втрати російської армії під час цього воєнного протистояння. Йдеться про численні цифри, за якими стоять долі вбитих та понівечених вояків, яких, втім, Росія ніколи не рахувала і не рахувалась із ними (с. 217-223). Що ж – історія вкотре повторюється, але вже на наших очах.

Також автор вкотре повертається до висвітлення історії родини Іпсіланті, показуючи її роль в політиці Росії у 1807–1808 рр. (с. 227-236), роль родини Морузї (зокрема, великого драгомана Порти Димитрія Морузї) у анексії Бессарабії Росією у 1806–1812 рр. (с. 270-294).

Окремо розглядається роль бухарестського купця вірменського походження, який сповідував іслам, Манук-бея, котрий вніс свою «лепту» у підготовку та укладення Бухарестського мирного договору 1812 р. Саме на його подвір'ї (заїжджому дворі – *hanul Manuc-bei*) відбулося його укладення. Цей сюжет ґрунтується на маловідомих та рідкісних джерелах, показуючи роль таємної дипломатії у вирішенні Росією східного питання (с. 307-323). Зазначимо, що як російський агент Манук-бей доклав чималих зусиль, аби Росія напередодні війни з наполеонівською Францією отримала вигідний для неї мир, загарбавши при цьому ще й Бессарабію. Після 1812 р. Манук-бей довго переховувався в Європі, перебуваючи в Сибіу та Брашові (Трансильванія), а згодом у Відні (Австрія), допоки не отримав у квітні 1815 р. дозволу на

помешкання із родиною в межах Російської імперії (с. 322). Манук-бей перебрався до Хинчешть, де мав свій маєток із розкішним (не по його статусу) палацом. Однак османські агенти не дали зраднику інтересів Порти насолоджуватись життям у сонячній Бессарабії, вкоротивши йому віку 20 червня 1817 р. (с. 322). Цілком закономірна доля як для шпигуна, колаборанта й зрадника.

Підбиваючи підсумки, дослідник зазначає, що господарі-фанаріоти, внаслідок невваженої політичної та економічної діяльності, привели князівство Молдову до фатальних наслідків, що позначилося і на їх власних родинах. Красномовними свідченнями цього є вбивство господаря Григоріє III Гіка, загадкова смерть у Києві господаря Костянтина Іпсіланті відразу після повернення з Петербурга, втеча деяких господарів та їхніх сімей за межі османської юрисдикції. Територіальні втрати, яких зазнало князівство у 1775 р. та 1812 р., також підтверджують ці висновки. Від себе зазначимо, що, будучи етнічними греками, ставлениками Порти, отримавши господарський трон лише на певний час (як правило, на три роки, а частіше й менше), господарі-фанаріоти навряд чи могли бути палкими патріотами Молдови. Попри це, сторінки життя сановників та правителів князівства, які діяли у складних міжнародно-правових обставинах, навряд чи залишать байдужими читача.

3. ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОНТЕНТ

Казімеж Латак

доктор габілітований, професор,
університет ім. Кардинала Стефана Вишинського
(Республіка Польща, Варшава)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПЕЧАТКИ У ЗІБРАННЯХ ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ МОНАСТІРЯ БОЖОГО ТІЛА У КРАКОВІ: ПРИЧИНОК ДО ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СФРАГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вступні зауваги – мета та діапазон дослідження. Наміром автора даного тексту є вступна презентація печаток із архіву краківського монастиря латеранських каноніків регулярних, які залишаються у тіні дотеперішніх сфрагістичних студій, а водночас складають досить важливу та цінну, але також і різнорідну частину цього зібрання. Зібрання монастирського архіву містять документи та матеріали від останньої декади XIII ст. За попередніми підрахунками, в архіві нараховується не менше тисячі відтисків печаток. Поміж ідентифікованими вдалося віднайти кілька унікальних, а також рідкісних та особливих на польському ґрунті. До таких зараховуємо, зокрема, відтиск печатки Адама Пьотровича гербу Ястрембець, діди́ча дібр Камон (сьогодні Камінь), привішеної до документа, виставленого 3. 06. 1319 р., а надто відтиски печатки венецьких дожів Франческо Донато (1545–1553) та Ніколо да Понте (1578–1585).

З огляду на надалі триваючий дослідницький проект («Печатки в зібраннях кляштору Божого Тіла латеранських регулярних каноніків у Кракові. Старопольський період») та незавершене джерельне дослідження, не займемося тут печатками цілого старопольського періоду, але тільки печатками періоду середньовіччя. Це зібрання створюють відтиски печаток, прикріплених до документів, та виділене зібрання печаток, відірваних від документів, яке створене протягом 1990-х років при нагоді нової спроби інвентаризації колекції. Сумарно ціле зібрання печаток середньовіччя нараховує 145 об'єктів різних світських та церковних виставників. З хронологічного погляду дане зібрання відкривають відтиски печаток десяти кардиналів при відпустовому колективному документі, виставленому в 1289 р. в Рієті, а закривають відтиски печаток монархів при документах, виставлених в 1500 р. в Кракові. У зібранні з періоду середньовіччя не збереглися печаткові матриці, хоча, як доводять рештки та джерельні писемні згадки, в монастирі використовували в той час принаймні дві матриці, виконані незабаром після фундування, тобто в 1405 р., а

найпізніше на початку 1406 р.¹ В усякому разі, найстарший із відтисків датується 7 січня 1407 р. та зберігається сьогодні в фондах державного архіву у м. Брно в Моравії².

Середньовічні печатки з монастирського історичного архіву, як ми вище засигналізували, не були донині предметом особливої уваги. До них зверталися натомість при нагоді інших студіювань, головню в контексті досліджень з дипломатики, але також в контексті спостережень над історією та культурою краківської англомерачії, костьолу, а також братства Найсвятішого Сакраменту, яке діяло при костьолі від 1343 р., монастиря регулярних каноніків, бібліотеки та монастирського архіву, при вивченні релігійного культу та народної побожності. Перед тим, як перейдемо до презентації самих печаток, варто коротко представити історію монастиря та його архіву, тобто середовища та місця, в якому вони зберігаються, становлячи істотну частину його багатовікової культурної польської та центральноєвропейської спадщини.

1. Монастир і його архів

Монастир Божого Тіла регулярних каноніків у Кракові має пізньосередньовічну метрику. Він постав з ініціативи королівської пари Ядвіги Андегавенської (+1399) та Владислава Ягайла (+1434), хоча документ фундації виставив вже сам король у четвер 26 березня 1405 р.³ Чималий вплив на рішення королівської пари в справі фундації мав також краківський єпископ Пьотр Виш (+1414), виконавець тестаменту королеви Ядвіги та головний архітектор відновленого Краківського університету. Ченці прибули з Клодзка в Сілезії, який тоді був у межах Чеської держави та празької архидієцезії. Всі були випускниками Празького університету, один мав ступінь доктора теології,

¹ Перший збережений документ. виставлений у монастирі з двома печатками – препозита та капітули конвенту, – датований 7 січня 1407 р. На відтисках печаток препозита бачимо образ Матері Божої з Дитиною на лівій руці, натомість на відтисках печатки конвенту бачимо *Vir Dolorum* в готичній конструкції. Иконографія печатки конвенту асоціювалась із посвятою костьолу та складала відображення частини готичного головного вітваря (Див.: *Łatak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku. Ełk, 1999; Ibid. Średniowieczne pieczęcie krakowskiego klasztoru kanoników regularnych // Echa Przeszłości. 2002. T. 3. S. 19–25; Krafl P. Monasterium fratrum canonicorum regularium s. Augustini de novo extruxit et fundavit. Kapitoly z dejin augustiniansych kanoniku roudnickeho okruchu, zejmena ve vychodnich Cechach, v dobe predhusitske. Hradec Kralove, 2009.*

² *Krafl P. Pocatky konfraternit reholnich kanovniku sv. Augustina v Kazimierzi s konwenty z Cech a Moravy. Edice konfraternitnich listin klastera Tela Pane z morawskych archivu // Przemijanie i trwanie. Kanonicy regularni laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce / red. K. Łatak, I. Makarczyk. Kraków, 2009. S. 209–216.*

³ Привілей фундації див.: *Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie (далі – ABC), Pergaminy, sygn. 25. Видання: Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej (далі: KDKK), II / Ed. F. Piekosiński. Kraków, 1883. S. 301–303; Łatak K. Kongregacja krakowska w regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów. Kraków, 2002. S. 443–444.*

інший доктора обох прав, два інших – доктори artium. Вибраний на уряд препозита Конрад Алеман (Bohemus), пріор Ян Австріяк (Rakuszanin) та канонік Лукаш Романус були, без сумніву, добре знані ще з Празького університету таким професорам Краківського університету, як Ян Існер (+1411)^{*}, Миколай Віганді (+1413), Пьотр Вольфрам (+1428)^{**}, Павел Влодковіц (+1436)^{***}, Станіслав зі Скарбімежа (+1431)^{****}, Ян Шафранец (+1433)^{*****}. Походження, освіта, зацікавлення та досягнення на науковому ґрунті, як також раніші зв'язки ченців, мали вагу для їх прийняття у Кракові. Король осадив їх у сусідньому із Краковом місті Казімежі біля монументального та престижного костьола Божого Тіла, будову якого розпочав король Казимир Великий близько половини XIV ст.⁴

Монастир швидко врісся у простір, структури та в костельний, суспільний, культурний клімат англомерачії Кракова, стаючи одним із найважливіших осередків реформ в дусі визнаної на той час у Європі течії *devotionis modernaе*. Ченці підтримували тривалі контакти з багатьма професорами університету, самі із успіхом займалися наукою та дидактикою, досконало вели скрипторій, який продукував книги на власний вжиток та на продаж, дбали про літургійний культ та широко зрозуміле душпастерство, закінчили будівлю костьола, займалися науковим та мистецьким меценатством, подарували світу

* Ян Існер (Isner, Esneri, Eysner, Hysneri), професор університетів у Празі та Кракові, автор філософських, теологічних трактатів та біблійних коментарів. Походив із краківської міщанської заможної родини. Навчання відбув у Празькому університеті, пізніше професор філософії в тамтешньому факультеті Artium. У 1397 р. переїхав до Кракова, де на замовлення королеви Ядвіги працював над відновленням університету та організацією його теологічного факультету. У 1401–1411 рр. був професором того ж факультету. Помер 25. V. 1411 р. у Кракові. Частину своєї великої книгозбірні переписав у заповіті монастиреві каноніків регулярних у Казимірі.

** Пйотр Вольфрам, студент у Празі, Падуї та Римі, професор права у краківському університеті, королівський дипломат, на соборі в Констанці зустрівся з італійськими гуманістами і під їх впливом почав збирати твори стародавніх авторів, у листах показував свою свіжу гуманістичну ерудицію. Належав до опікунів та благодійників монастиря. Мусив значно прислужитись для фундації виконання інтер'єру новозбудованої каплиці Трьох Королів та Внебовзяття Найсвятійшої Панни Марії, оскільки при вівтареві у тій каплиці ще в XVII ст. відправили урочисте служіння в річницю його смерті.

*** Павел Влодковіц, правник, королівський дипломат, благодійник монастиря. Заклав препозитуру у Клодаві, перший конвент якої співтворили каноніки краківського та тжемешинського монастиря.

**** Станіслав зі Скарбімежа, перший ректор відновленого Краківського університету.

***** Ян Шафранец, попервах підканцлер, а згодом коронний канцлер, врешті кувявський єпископ.

⁴ Місто Казимір локалізовано на магдебурському праві в 1335 р. на межі існуючих віддавна осад (Див.: *Latak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu...* S. 47–61; *Starzyński M. Średniowieczny Kazimierz: jego ustrój i kancelaria. Kraków, 2015.*

багато заслужених для культури постатей, приміром – правника та дипломата Дерслава з Божимова (+1452), копіїстів Шимона (+1457) і Саломона Вежбановіча (+1484), художника Яна з Ниси (+ок. 1494), святого Станіслава Казимирчика (1433–1489), одного з головних представників *felicis saeculi Cracoviae*⁵. Після короткої кризи в другій половині XVI ст. новий дух у готичні монастирські мури вніс ксьондз Марцін Клочиньські, препозит в 1612–1644 рр.* Зоряний період монастиря, ініційований реформами препозита Клочинського, тривав до падіння Речі Посполитої під кінець XVIII ст.

На думку багатьох науковців, які провадили дослідження над історією краківської англомерачії у ранньомодерний період, монастир Божого Тіла регулярних каноніків у XVII ст. був одним із найбільш потужних осередків інтелектуальної та мистецької культури столичного міста⁶. Тривалим пам'ятником того періоду є, без сумніву, ренесансно-бароковий інтер'єр костюлу із творами італійських митців Астольфа Вагіола та Томаша Долабеллі, а також непоцінована хроніка Стефана Ранатовича з майстерним описом нападу шведів на Польщу та Краків⁷ чи Віденської війни⁸.

Падіння держави в 1795 р., її останній поділ та зовсім нова політична ситуація, в якій життя і монастирська культура були ледве толеровані, стали для монастиря початком періоду сильних матеріальних, а також персональних та дисциплінарних проблем. Аби вберегти комплекс пам'ятників архітектури від остаточної руїни, а також забезпечити мінімум екзистенції монастирю, слід було продати досить іноді цінні пам'ятники давнього сакрального мистецтва, які переховувалися у скарбниці. В першій половині XIX ст., коли група ченців кількісно зменшилася, а їх вік обмежував інтенсивну зовнішню активність, видавалося, що надійшов час закриття монастиря. Монастир, однак, не було

⁵ Łatak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu... S. 3–4; Łatak K., Nalbach S. Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku. Kraków, 2009.

* Марцін Клошиньські (1567–1644), доктор обох прав, студент університетів у Кракові, Оломоуці та Римі, нотарій та канцлер курії краківських єпископів Єжи Радзивілла та Бернарда Мацейовського, аудитор апостольського нунція у Польщі, костюльний реформатор в тридентському дусі, автор юридично-теологічних трактатів, реставратор костюла Божого Тіла в Кракові, співфундатор багатьох монастирів каноніків регулярних у Великому князівстві Литовському (Див.: Łatak K. Poczet rządców opactwa Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie. Kraków, 2005. S. 85–96).

⁶ Urban W. Szkoła parafialna Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie w pierwszej połowie XVI w. w świetle krakowskiego Archiwum Archidiecezjalnego // Nasza Przeszłość. T. 78. 1992. S. 385.

⁷ Mitkowski J. Stefana Ranatowicza Opisanie Inkuryi Szwedów do Polski. Kraków, 1958; Łatak K., Pęgier M. Kronika Stefana Ranatowicza. Studium historyczno-źródłoznawcze. Łomianki, 2017.

⁸ Łatak K. Odsiecz Wiedeńska w relacji Kroniki księdza Stefana Ranatowicza CRL // Sic erat in fati. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bohdanowi Rokowi. T. 1. Toruń, 2012. S. 227–238.

зачинено. Поповнили його особисто ченці польського походження, виховані в західних осередках Ордену, головню в Італії, а реформаційні кроки, розпочаті в 1857 р. препозитом Станіславом Домініком Слотвінським (1828–1905), дали свої наслідки.

Сьогодні монастир є значним осередком на релігійній та культурній мапі Кракова⁹. У внутрішній організації монастиря бібліотека (армагіум) та архів (сгініум) становили неймовірно важливе місце та простір. Про них дбали та стерегли так само скрупульозно, як *oratorium* та скарбницю. Найстарша джерельна згадка про бібліотеку походить від 1411 р. *, натомість архів першу копію більшості збережених у ньому документів отримав у 1433 р. Початком архівного фонду була документація, яку ченці прийняли в 1405 р. разом із костьолом та парафією¹⁰. Щонайменше в 1439 р. бібліотека та архів були перенесені до нового південного крила монастирського комплексу, який збудовано близько 1430 р.¹¹ Привілей короля Владислава Ягайла від 18 червня 1426 р.¹² сигналізує, що бібліотека буда вже досить забезпечена, могла нараховувати десь з 50 кодексів, але копія, нотаріально завірена 2 квітня 1433 р. в канцелярії курії краківського єпископа Збігнева Олешніцького¹³, доводить, що архівний фонд мав принаймні 50 документів монархів та їх урядників, римських понтифіків, єпископів та їх урядників, шляхетських земських власників, міщан та урядів міст Казімежа, Кракова та ін. Архівний фонд складала також копія документів, які виставляв монастир¹⁴.

⁹ Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI–XVIII. T. 2. Kraków, 1984. S. 284–285; Adamczewski J. Kraków od A do Z. Kraków, 1986; Szczur S. Historia Polski. Średniowiecze. Kraków, 2002.

* Це є тестамент професора Яна Існера.

¹⁰ Łatak K. Archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie // Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu. Olszyn, 2009. S. 187–204.

¹¹ Ranatowicz S. Casimiriae Civitatis Urbi Cracoviensi Confrontatae Origo, rkps w BJ, sygn. 3742, k. 8, 146.

¹² Король тоді перебував у Клобуцку (Див.: KDKK, II, 449, s. 316; Kodeks Dyplomatyczny Małopolski (далі – KDMłp). T. IV, 1238. S. 288; Łatak K. Kongregacja krakowska... S. 444–445; Pietrkiewicz I. Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku. Kraków, 2003. S. 43; Łatak K., Nalbach S. Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych... S. 209).

¹³ Формулу завірення вписав Ян Длугош, згодом історіограф, а в ролі свідків виступило багато каноніків кафедральної капітули і водночас професорів Краківського університету (Див.: ABC, Metrica Conventus Corporis Christi in Casimiria, I, rkps b. sygn.).

¹⁴ Монастирські статuti (розд. XXVI) накладали обов'язок спорядження копії документа, виставленого монастирем, та складення його в архів (Див.: Więzik S. Najstarsze statuty (konstytucje) kanoników regularnych laterańskich obediencji krakowskiej // Klasztor Bożego Ciała Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie w okresie przedtrydenckim. Ludzie – Wydarzenia – Budowle – Kultura. Łomianki, 2012. S. 407–414).

У першій полові XVII ст., в період війни зі Швецією, званої в польській історіографії як шведський потоп, архів втратив близько половини своїх зібрань¹⁵. Частина архівалій була знищена на місці¹⁶, частина вивезена до корони¹⁷. З давніх зібрань збереглося тільки те, що препозит Яцек Ліберій встиг вивезти до Фулнеку на Моравії. Спустошення та крадіжки монастирського архіву були також і в XVIII ст. в період чергового входження шведських військ (1702–1705)¹⁸, а згодом російської армії до Кракова (1709–1710)¹⁹. Інвентар 1779 р. згадує у фондах понад тисячу одиниць назв справ в 69 згортках, розкладених в дерев'яних вишуканих книжкових шафах та в броньованих скринях²⁰. Серед архівних матеріалів відзначено присутність ще понад ста документів з періоду середньовіччя. На жаль, в першій чверті XIX ст. бібліотека та архів зазнавали вилучень під виглядом наукових досліджень та багаторазового обкрадання не одним шляхетним колекціонером та збирачем «поважних пам'яток минулого»²¹. До зменшення зібрання пергаментних документів у фонді спричинилися не тільки війни, природні стихії (пожежі), чи спеціальні та зорганізовані пограбування. Вже у XV ст., але головно в XVII і XVIII ст. здійснювали бракування пам'яток та не одну із них, визнану неактуальною, було використано вдруге як оправлений матеріал, що засвідчують оправи не однієї книги. Найстаршим таким прикладом є оправа рукопису *Sermones Manfreta* 1449 р. Для її спорядження використано документ від 6. 06. 1429 р.²² У 2005 р., з нагоди урочистостей 600-річчя заснування монастиря, прийнято рішення про поділ зібрання на давню та нову частини.

¹⁵ Rożek M. Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655–1657) // Biuletyn Historii Sztuki. 1974. T. 36. № 2. S. 142–144, 146–147, 149; Romanowska-Zadrozna M. Grabieże szwedzkie w Polsce. Przyczyny, charakterystyka, skutki. Warszawa, 2005.

¹⁶ Див.: Ranatowicz S. Casimiriae Civitatis Urbi Cracoviensi Confrontatae Origo. K. 38v–39, 46. Хроніст зазначив, що архівалії служили шведським кухарям для розпалювання вогню в кухні.

¹⁷ Там же, к. 46.

¹⁸ Шведські війська ввійшли в Краків 10. 08. 1702 р.

¹⁹ Łatak K. Archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie...

²⁰ ABC, Summarium Privilegiorum, Iurium et Documentorum quorumvis in Archivio Conventus Canoniorum Regularium Lateranensium ad Aedes Sacratissimi Corporis Christi Casimiriae prope Cracoviam siti reperibilium Anno Domini 1779 conscriptus, rkps b. sygn.

²¹ Переглядали її між іншими емісари Й. М. Осолінського від 1794 р., зокрема, його бібліотекар Б. С. Лінде, а потім Т. Чацкі, який мав рекомендаційні листи від короля Станіслава Августа Понятовського та примаса Міхала Понятовського, що полегшувало йому огляд монастирських бібліотек та князь Адам Чарторийський. В 1920-х роках. – К. Пекарські та С. Вальчиньські (Детально див.: Pietrzkiewicz I. Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku. Kraków, 2003. S. 55–60).

²² Див.: Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej (далі – ZDKDK). T. IV. Cz. 2 / Wyd. S. Kuraś. Lublin, 1973. S. 148–151.

У дотеперішньому приміщенні залишився давній фонд, новий розміщено в готично-ренесансній залі в межах соціального помешкання²³. Давне зібрання, в якому найціннішу частину складають пергаментні та паперові документи, нараховує нині 1217 одиниць²⁴. Завершуючи цю частину міркувань, автор прагне зазначити, що є свідомий того, що опис історії монастиря та його архіву може скласти враження занадто обширно піднятої теми. Прослідковування тих подій дозволяло зрозуміти чинники, які вплинули на нинішній склад давнього монастирського архівного фонду, зокрема, зібрання печаток.

2. Сфрагістичний матеріал у фонді – стан досліджень

Дотеперішні зацікавлення сфрагістичним матеріалом в історичних фондах монастирського архіву, і це слід повторити, не призвели до його окремого опрацювання, хоча певна кількість печаток, які тут зберігаються, була коротко описана або згадана в публікаціях на тему осіб та інституцій, які їх використовували, а також документів, які ними завірялись. Предметом наукових зацікавлень печатки стали в першій половині ХІХ ст. в контексті дипломатичних досліджень. Одним із перших дослідників, які в своїх публікаціях вмістили про них інформацію, був Францішек Пекосінські (1844–1906) – історик, дослідник геральдики, сфрагістики, філігранології та видавець історичних джерел²⁵. Пізніше згадували про них в своїх працях історики такого рівня, як Антоні Малецькі²⁶, Адам Бонєцькі²⁷, Станіслав Кжижановські²⁸, Адам Хмель²⁹, Маріан Гумовські³⁰, Казімеж Качмарчик³¹, Маріан Хайсіг³², Маріан Фрідберг³³,

²³ *Latak K.* Archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie. S. 198.

²⁴ ABC, sygn. 1. Див. також: *Szyborski W.* Odpusty w Polsce średniowiecznej. Kraków, 2011. S. 308.

²⁵ *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej / Ed. F. Piekosiński.* Т. I. Kraków, 1874; *Kodeks Dyplomatyczny Miasta Krakowa / Ed. F. Piekosiński.* Т. I. Kraków, 1879; *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski / Ed. F. Piekosiński.* Т. IV. Kraków, 1905. Принаймні слід згадати, що наведені в тих дипломатичних виданнях описи печаток в архівному фонді монастиря каноніків регулярних викликають деякі застереження.

²⁶ *Malecki A.* Studia heraldyczne. Т. 2. Lwów, 1890.

²⁷ *Boniecki A.* Herbarz Polski. Т. IX. 1909. S. 187, 192.

²⁸ *Krzyżanowski S.* Podwoły kazimierskie 1407–1432. Krakow, 1913.

²⁹ *Chmiel A.* Pieczęcie Krakowa, Kazimierza i Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku // *Rocznik Krakowski.* Т. XI. 1909. S. 77–183.

³⁰ *Gumowski M.* Monety, pieczęcie, medale // *Polska. Jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej.* Т. 1. Krakow, 1927. S. 121.

³¹ *Katalog archiwum Opactwa Cystersów w Mogile / Opr. K. Kaczmarczyk, G. Kowalski.* Warszawa, 1919.

³² *Haisig M.* Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza. Lwów, 1938.

³³ *Friedberg M.* Inwentarz Archiwum Miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802. Warszawa, 1966.

Станіслав Курась³⁴, Зенон Пех³⁵, Антоні Гансьоровські³⁶, Казімеж Латак³⁷, Ева Желіньська³⁸, Віктор Шимборські³⁹, Марцін Стажинські⁴⁰, Божена Копіцкова⁴¹, Павел Отомар Крафль⁴² та інші. Прориси та фото кількох печаток з фондів архіву були вміщені в наукових та популярно-наукових публікаціях, архівних та музейних каталогах. Вони репрезентують зазвичай королівські, міські та костельні, рідше лицарські печатки⁴³. Досить охоче займались також лицарською печаткою згаданого Адама Пйотровіча, діди́ча дібр Камінь під Краковом. Він є найстаршим знимим у Польщі представником гербу

³⁴ Zbiór Dokumentów Katedry i Diecezji Krakowskiej / Wyd. S. Kuraś. T. 1. Lublin, 1965; T. 2. Lublin, 1973.

³⁵ Piech Z. Średniowieczne herby w kościele Bożego Ciała na Kazimierzu pod Krakowem // Między tekstem a znakiem: prace ofiarowane profesor Barbarze Trelińskiej w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 2013. S. 435–466.

³⁶ Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski / Wyd. i opr. A. Gąsiorowski, H. Kowalewicz. T. IV. Warszawa; Poznań. S. 45–47.

³⁷ Łatak K. Przywilej lokacyjny wsi Kamień. Kraków, 2009; *Ibid.* Średniowieczne pieczęcie krakowskiego klasztoru kanoników regularnych. S. 19–25; *Ibid.* Kanonicy regularni laterańscy śląskich klasztorów w nekrologu krakowskiego klasztoru // Lux ex Silesia. Księga Pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Józefowi Mandziukowi. Warszawa, 2013. S. 447–460.

³⁸ Zielińska E. Siedemnastowieczna pieczęć klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Kraśniku // Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Lublin, 1998. S. 63–72.

³⁹ Szymborski W. Średniowieczne dokumenty odpustowe ze zbiorów Archiwum Klasztoru Bożego Ciała. S. 333–353; *Ibid.* Odpusty w Polsce średniowiecznej. Kraków, 2011. S. 308, 335, 463, 513.

⁴⁰ Starzyński M. Średniowieczny Kazimierz...

⁴¹ Kopiczkova B. Fontes Archivi publici Olomucensis et Opaviensis. Praga, 1986. S. 314.

⁴² Krafl P. Dokumenty konfraterni czeskich, morawskich i śląskich klasztorów z pierwszej połowy XV wieku. Z archiwum klasztoru kanoników regularnych laterańskich w Krakowie-Kazimierzu // Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie. T. 48. 2003. S. 9–29; *Ibid.* Pocatky konfraternit reholnich kanovníku sv. Augustina v Kazimierzi konventy z Cech a Morawy. Edice konfraternitních listin kláštera Tela Pane z moravských archivu // Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni Laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce. Kraków, 2009. S. 209–216; *Ibid.* Monasterium fratrum canonicorum regularium s. Augustini de novo extruxit et fundavit...; Krafl P., Mutlova P., Stehlikova D. Reholni kanovníci sv. Augustina v Landskrounie. Dejiny a diplomatar kláštera. Praha, 2010.

⁴³ Gumowski M. Monety, pieczęcie, medale. S. 121. Poz. 29; *Ibid.* Pieczęcie królów polskich. Kraków, 1919; Łatak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie. S. 50, 51, 70, 158, 203, 291; *Ibid.* Przywileje, prawa i dokumenty podkrakowskiej wsi Kamień XIV–XVIII wiek. Łomianki, 2018. S. 107, 115, 117, 109; Derwich M. Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Piastów 1038–1399. Warszawa; Wrocław, 2003. S. 115; *Ibid.* Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. Warszawa; Wrocław, 2003. S. 20, 21, 23, 28, 29, 43, 87, 163. (печатка короля Владислава Ягайла з архівного фонду монастиря оздоблює передню обкладинку публікації).

Ястжембець⁴⁴. Поза наведеними вище авторами, які більшою чи меншою мірою виказали зацікавлення питанням, сфрагістичний матеріал, що зберігається в архіві монастиря, не був донині достатньо ідентифікований та інвентаризований.

Цитуючи формулювання, вжите свого часу проф. Зеноном Пехом, можна сказати, що “це надалі великою мірою є terra incognita”⁴⁵. Використовувати цей матеріал допомагає картотека, яку спорядив проф. Казімеж Латак. Вона вміщує, зокрема, королівські печатки від XIV до кінця XVIII ст., князівські печатки освенцимських та заторських Пястів XV ст., печатки вибраних королівських урядників до кінця XVI ст., лицарські печатки до першої половини XVI ст., печатки венеційських дожів XVI ст., печатки римських понтифіків та їх урядників до другої половини XVII ст., печатки кардиналів до кінця XV ст., печатки краківських єпископів та їх урядників до кінця XVI ст., печатки міст Казімежа та Кракова до половини XVII ст., печатки польських та закордонних монастирів, головню чесько-моравських, до половини XVI ст. В сумі картотека містить сьогодні 428 позиції за 1289–1795 рр. Опис кожної з печаток має робочий характер та класичну форму, є стислий та вміщує тільки елементи, необхідні до ідентифікації*. Сформовані картотеки печаток їх творець поділив на одинадцять груп: 1. королівські печатки; 2. князівські печатки; 3. печатки королівських урядників; 4. лицарські печатки; 5. печатки венеційських дожів; 6. папські булли; 7. кардинальські печатки; 8. єпископські печатки; 9. печатки єпископських урядників; 10. монастирські печатки; 11. міські печатки. На завершення варто пригадати, що вступна ідентифікація, яка є ефектом нового упорядкування фонду після його поділу на давній та новий, дозволяє обрахувати, що в давньому фонді може знаходитись понад тисячу відтисків печаток різних типів та власників.

3. Відтиски печаток, пов’язані з документами

З періоду середньовіччя у архівному фонді збереглося 117 документів. XIII ст. репрезентує один, XIV ст. – 17 і XV ст. – 99 об’єктів**. Не біля всіх до наших часів збереглися відтиски виставників печаток, але залишені сліди в формі надрізів, пергаментних пасків та шнурочків доводять, що всі вони ними супроводжувались. Доказом цьому є збережений збірник копій монастирських

⁴⁴ *Malecki A.* Studia heraldyczne. S. 132; *Boniecki A.* Herbarz Polski. T. IX. S. 187, 192; *Gumowski M.* Monety, pieczęcie, medale. S. 121; *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego gycerstwa polskiego. Warszawa, 1993. S. 138–141; *Łatak K.* Dzieje parafii i kościoła Opieki Matki Bożej w Kamieniu. Kraków, 2010. S. 29–30; *Ibid.* Przywileje, prawa i dokumenty podkrakowskiej wsi Kamień XIV–XVIII wiek. S. 107, 109 (прорис печатки? споряджений М. Гумовським? оздоблює також передню обкладинку цієї публікації).

⁴⁵ *Piech Z.* Zbiory pieczęci jako przedmiot badań sfragistycznych // *Zbiory pieczęci w Polsce.* Warszawa, 2009. S. 7.

* До картотеки додано також їх фотокартки.

** Їх перший картковий каталог спорядив у 1902–1905 рр. проф. Станіслав Кжижановскі.

документів, датований від 1433 р. та доведений до кінця XVI – початку XVII ст., в якому детально описано також відтиски печаток, що супроводжують копійовані документи (коробораційні формули)⁴⁶. Деякі з документів мали ряд печаток⁴⁷, що збільшувало кількість примірників останніх у порівнянні із супроводжуваними їх документами. Презентацію середньовічних відтисків печаток, які зберігаються в архівному фонді, розпочнемо від об'єктів, пов'язаних із документами. Для більшої методологічної та предметної чіткості вирішено поділити матеріал на дві групи: печатки світських та печатки костьольних виставників.

3.1. Група печаток світських виставників

У першому ряді будуть пам'ятки монаршої сфрагістики. Якщо йдеться про королівські документи, то з періоду середньовіччя їх є у архіві сімнадцять, зокрема, одна печатка короля Владислава Локетка, дві короля Казімежа Великого, одинадцять короля Владислава Ягайла, одна короля Казимира Ягеллончика і дві короля Яна Ольбрахта. Скріплених із печаткою є тільки дванадцять документів, зокрема, один короля Владислава Локетка, виставлений 10. 08. 1327 р. в Кракові⁴⁸; два короля Казимира Великого – перший виставлений в восьмиденній урочистості Святої Трійці 1335 р. в Кракові⁴⁹, другий виставлений 8. 05. 1344 р. в Неполоміцах⁵⁰; вісім короля Владислава Ягайла – перший виставлений 11. 01. 1396 р.⁵¹, другий виставлений 3. 07. 1399 р. в Кракові⁵², третій – 26. 03. 1405 р. в Кракові⁵³, четвертий – 21. 03. 1414 р. в Кракові⁵⁴, п'ятий – 4. 04. 1421 р. в Кракові⁵⁵, шостий – 29. 08. 1423 р. в новому місті Корчині⁵⁶, сьомий в 1431 р.⁵⁷ і восьмий в 1432 р.⁵⁸; один короля Казимира Ягеллончика,

⁴⁶ ABC, *Metrica Conventus Corporis Christi in Casimiria*, I, op. cit., passim.

⁴⁷ Див., зокрема: sygn. 1, 6, 29, 32, 38, 44, 46, 56, 73, 81, 115.

⁴⁸ ABC, sygn. 3. Надання мельнику Герлахові третьої частини прибутків з млина, що на річці Рудава в Кракові.

⁴⁹ ABC, sygn. 4. Надання мельнику Бенешу, сину Миколи, третьої частини прибутків з млина Кам'яний в Кракові.

⁵⁰ ABC, sygn. 5. Дозвіл на локацію на німецькому праві села в лісі Хмельовець.

⁵¹ ABC, sygn. 14. Затвердження продажу третьої частини прибутків з млина Кам'яний Гаспарові Кругельові Бенешом, сином Миколи.

⁵² ABC, sygn. 17. Затвердження продажу за 700 гривень половини третьої частини прибутків з млина Герлах Анджейові Лібеталові Яном, сином Катерини Казе.

⁵³ ABC, sygn. 25. Фундація монастиря регулярних каноніків при костьолі Божого Тіла в Казимири під Краковом.

⁵⁴ ABC, sygn. 45. Затвердження продажу третьої частини прибутків з млина Герлах.

⁵⁵ ABC, sygn. 53. Привілей вільного сплаву монастирем регулярних каноніків деревини з власних лісів в селі Камінь на вжиток монастиря.

⁵⁶ ABC, sygn. 54. Затвердження документа короля Владислава Локетка з 1327 р. і переказ прибутків з млина Герлах монастиреві каноніків регулярних.

⁵⁷ ABC, sygn. 67.

⁵⁸ ABC, sygn. 71.

виставлений 25. 01. 1456 р. в Кракові⁵⁹; два короля Яна Ольбрахта – перший виставлений 17. 01. 1496 р. в Кракові⁶⁰, другий виставлений 17. 06. 1500 р. в Кракові⁶¹. Документи, у більшості добре збережені, були записані на якісному пергаменті. Всі мають оздобні ініціали або титули. Печатки, витиснені в червоному воску та вміщені в воскових мисочках, прикріплено до документа за допомогою шовкових стрічок зеленої барви (документ Владислава Локєтка), пурпурових (документ Казимира Великого), пурпурово-жовтих (документ Владислава Ягайла), пурпурово-чорно-жовтих (документ Казимира Ягеллончика) та пурпурово-чорної (документ Яна Ольбрахта). Іноді печатку вміщували в охоронний полотняний мішечок (sygn. 4, 17, 25, 45, 53, 54).

Печатка короля Владислава Локєтка є меншою гербовою печаткою, що містить зображення п'ястівського орла в короні з головою, оберненою вправо. Легенда довкола слабко читається, хоча можна ідентифікувати її фрагменти: S (sigillum) WLADISLAI [...]. Печатки короля Казимира Великого належать до групи маєстатичних (sigillum maiestatis). Стан їх збереження є незадовільний. Одна існує у половині (1335), інша в рештках (1344). З легенди на печатці, збереженої в половині, можна відчитати тільки два слова: KASIMIRUS D(e)I [...].

До маєстатичної групи також належить сім печаток короля Владислава Ягайла⁶². Вони показують можновладця на троні під балдахіном в готичному стилі, одягненого в довгі шати та широкий урочистий плащ, з короною та голові та атрибутами влади в долонях (яблуко, берло). Трон оточує вінець із семи щитів з гербами Білого Орла, Погоні та п'яти земель. Стан збереження п'яти печаток є різний. Близько половини з них пошкоджені як у частині самих печаток так і охоронних мисочок. На добре збережених печатках легенда виконана готичною мінускулою: S(sigillum) WLADISLAUS DEI GRA(cia) REX POLONIE N(ec)-NO(n) T(e)RARV(m) CRACOVIE SANDOMI(rie) SYRADIE LA(n)CI(ci)E CUYAVIE LITWANIE P(ri)NCEPS SUP(re)M(u)S POMERANIE RUSSIEQ(ue) D(omi)N(u)S (e)T H(e)R(e)S (e)TC. Восьма з печаток короля Ягайла є більшою канцелярською печаткою. Представляє собою великий чотиридільний щит, на якому бачимо герби Польщі, Литви, Великопольщі та Куяв. На малому щиті вище – подвійний хрест, герб Ягайла. Довкола напис: (зірочка) WLADISLAUS DEI GRA(cia) REX POLONIE LITWANIEQ(ue) P(ri)NC(eps) SUPREMUS HE(res) RUSS(iae).

⁵⁹ ABC, sygn. 96. Затвердження угоди поміж монастирем та Марціном Чехом щодо чиншу, належного монастиреві з млина при миколаївській брамі.

⁶⁰ ABC, sygn. 116. Підтвердження всіх привілеїв, прав та належностей монастиря.

⁶¹ ABC, sygn. 117. Підтвердження прав монастиря до набуття третьої частини прибутків з краківських млинів.

⁶² Королі Казімеж Великий та Владислав Ягайло використовували маєстатичні печатки досить часто. Про це свідчать збережені до нині та зідентифіковані відтиски. Частота використання маєстатичної печатки змінилась тільки за урядування короля Казимира Ягеллончика (Див.: *Węcowski P. Pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka. Датування та спроба з'ясування, чому король перестав її використовувати, див.: Studia Źródłoznawcze. T. XLIX. 2011. S. 97–116).*

Печатки королів Казимира Ягеллончика та Яна Ольбрахта репрезентують групу великих коронних печаток. У чотиридільному щиті печатки короля Казимира Ягеллончика бачимо зображення перемінно гербів Орла та Погоні. Над щитом вміщено готичні літери K та R (Kasimirus Rex). Печатка короля Яна Ольбрахта представляє зображення гербового щита, який підтримують два леви. У серединному полі зображено Орла, а в решті полів Погоня, руський лев та каліський і кувявський герби. Над щитом містяться літери I та A (Ioannes Albertus)⁶³. Печатки витиснені в червоному воску та вміщені у воскових мисочках. Довкола печатки короля Казімежа Ягеллончика читається інскрипція: S(sigillum): KAZIMIRUS: DEI: GRATIA REX POLONIE MAGNUS DUX: LITHWANIE: ETC(e)T(era), натомість довкола печатки короля Яна Ольбрахта можна прочитати: + IOANNES ALBERTUS DEI GRA(cia) REX POLONIE SUPREMUS DUX LITHWANIE.

З князівських печаток у фонді збережена тільки печатка освенцимського князя Яна III (бл. 1366–1405), привішена до документа, виставленого у Освенцимі в середу 11. 08. 1405 р.⁶⁴ Печатка витиснена у темному воску, зображує у щиті орла. Довкола легенда фактично не читається. З літер можна ідентифікувати лише кілька.

Групу печаток королівських сановників та інших урядників репрезентують: печатка краківського намісника Яна з Обехова гербу Венява при документі, виставленому 1. 04 1399 р.⁶⁵; печатка краківського підкоморія Пьотра Шафранця гербу Старий Кінь при документі, виставленому в Кракові 2. 06. 1418 р.⁶⁶, та при документі, виставленому в Неполомицях 25. 11. 1419 р.⁶⁷; печатка підканцлера Яна Шафранця гербу Старий Кінь при документі, виставленому в Кракові 8. 07. 1426 р.⁶⁸; печатка краківського комірника Якуба з Чяновіц герба Тужина при документі, виставленому на ґрунті в селі Камінь 12. 04. 1418 р.⁶⁹; печатки земських краківських суддів Павла з Богуміловіц при документі, виставленому в Кракові 16. 04. 1414 р.⁷⁰, Яна з Олесниці герба

⁶³ Печатку короля Яна Ольбрахта репродуковано в: Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 87.

⁶⁴ ABC, sygn. 27. Надання Влажейові Вольфарт саду по Мікушові.

⁶⁵ ABC, sygn. 15. Підтвердження продажу Яном, сином Катажини з Кракова, третьої частини прибутків з млина Анджейові Лібеталь.

⁶⁶ ABC, sygn. 50. Документ фундації бічного Матері Божої в костьолі Божого Тіла та переказ монастиреві села Ліпляс, в Щирському повіті, як його утримання.

⁶⁷ ABC, sygn. 51. Затвердження кордонів поміж монастирським Камінь та шляхетським селом Бродла.

⁶⁸ ABC, sygn. 61. Затвердження від імені папи Марціна V фундації монастиря Божого Тіла.

⁶⁹ ABC, sygn. 49. Ревізія давніх та проведення нових кордонів поміж монастирським селом Камінь та шляхетським селом Бродла.

⁷⁰ ABC, sygn. 44. Підтвердження продажу Міколаєм із Русочіц, дідача того села, частини над Віслою Пьотрові з Каменя.

Дембно (Dębno) при документах, виставлених 6. 03. 1408 р. в Кракові та 12. 07. 1408 р. в Прошовицах⁷¹; печатки підсудків Краківської землі Христини Мишки з Непшешні гербу Гриф при документі, виставленому 16. 04. 1414 р.⁷², та Добеслава з Кошиц герба Остоя при документі, виставленому в Прошовицях при документі 12. 07. 1408 р.⁷³ Всі з тих печаток збережені в різному технічному стані, відтиснені в воску, вміщені в охоронних мисочках, привішені до документів на пергаментному паску або на шовкових зелено-чорних, блакитних, жовто-біло-чорних шнурках.

З лицарських печаток збереглися тільки три. Найстаршим із об'єктів є згадана вище печатка дідича дїбр Камон (сьогодні Камінь) Адама Пьотровіца при документі локації села на німецькому праві, виставленому в Кракові 3. 06. 1319 р.⁷⁴ Печатка відтиснена в воску та вміщена в охоронній мисочці, привішена до документа на грубом шнурі з зелених шовкових ниток. Печатка представляє у трикутному щиті підкову, ріжками обернену доверху, з хрестом посередині, тобто герб Ястшембець (Jastrzębiec). Довкола вміщено інскрипцію: S(igillum) + ADE + D(omini) + CAMON + FILY PETRI. Ця печатка є найбільш описана та найчастіше цитована в науковій літературі, переважно геральдичній та сфрагістичній, поміж середньовічних печаток із фонду архіву. Причиною цього є те, що вона є давньою польською сфрагістичною пам'яткою та найстарішим польським джерелом до історії гербу Ястшембець⁷⁵. Другим із об'єктів є відтиск печатки Яна з Лібертова при документі, виставленому в Кракові 28. 12. 1438 р.⁷⁶ Третім та останнім є відтиск печатки Францішка Юти, дідича села Жешотари, виставлений в Кракові 25. 05. 1440 р.⁷⁷

Міські печатки репрезентують переважно місто Казімеж під Краковом (сьогодні район Кракова) та місто Краків. Монастир обслуговував парафію Казимира, над якою патронат мала міська рада, при парафії утримував одну з найкращих шкіл в краківській англомератії, аптеку та популярне братство Божого Тіла та Найсвятійшої Панни Марії, збудував каплицю, в якій виставив копію популярної в Чехії реліквії чудотворного образу Матері Божої Рудницької з реліквіями Святого Хреста, Обрусу зі стола Останньої Вечері, окривавлений вельон Найсвятійшої Панни Марії та дванадцяти Апостолів. Звідси й

⁷¹ ABC, sygn. 32. Джівіш та Блажей з Пшецлавіц виступають гарантами малолітніх синів померлого Святослава з Каменя препозитові монастиря Божого Тіла у тому, що по досягненні їхнього зрілого віку не будуть претендувати на продане монастиреві їхньою матір'ю дідичне село Камінь.

⁷² ABC, sygn. 44 (Див. прип. 62).

⁷³ ABC, sygn. 32 (Див. прип. 63).

⁷⁴ ABC, sygn. 2.

⁷⁵ *Szymański J.* Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego. S. 193; *Latak K.* Przywilej lokacyjny wsi Kamień. Kraków, 2009.

⁷⁶ ABC, sygn. 81. Передача права патронату костьола св. Вавжинця (Лаврентій) в Казімежу на користь монастиря Божого Тіла.

⁷⁷ ABC, sygn. 88.

така його популярність у середовищі цього осередку та велика кількість добродійців поміж міщан обох міст. Природно, що він мав також багато адміністративних контактів з їх ратушами. Правничі чинності, пов'язані із дарчими, записами, виконанням заповітів, здійснено перед судовою лавою та радою обох міст.

Виставлені документи супроводжували печатки – відповідно лавнича та радецька. Таких документів у фонді є багато, записаних на пергаменті та на папері, латиною та німецькою*. Не при всіх збереглися печатки. Найстарший із відтисків лавничої печатки Казімежа датується 1387 р. Привішений на пергаментному ремінці до документа виставленого 24 червня, що підтверджує продаж Петрашем, Яном та Леонардом, синами Вацлава з Шошовиць, своїх дідових частин того ж села Миколайові Воткенстетс з Казимира⁷⁸. Інші походять з 14. 03. 1392⁷⁹, 13. 06 1404⁸⁰, 15. 10. 1408⁸¹, 27. 07. 1432⁸² і пізніших років. З печаток радних Казимира збереглися тільки три відтиски – з 1424⁸³, 1459⁸⁴ та від 28. 11. 1472 рр.⁸⁵ Печатки витиснуто в натуральному та в зеленому воску. У полі лавничої печатки знаходиться повний герб міста, тобто літера “К”, увінчана короною та обрамлена двома коронованими головами⁸⁶, довкола напис: SIGL(lum) DOMI(orum) SCABI(norum) CIVITA(tis) KASIMIRIE. Документи, виставлені бургомістром та міською радою, завірено натомість меншою печаткою. У полі печатки знаходиться коронована королівська голова (король Казимир Великий, фундатор міст). Печатки міста Кракова

* Канцелярія Кракова та Казимира в XIV і XV ст. послугоувалась латиною та німецькою.

⁷⁸ ABC, sygn. 10.

⁷⁹ ABC, sygn. 12. Лавничий суд Казимира підтверджує, що Ян Герлах, краківський міщанин, продав дім у Казимирі при вул. Краківській Марцінові Гоппе, казімежському міщанинові.

⁸⁰ ABC, sygn. 22. Міський суд у Казимирі підтверджує, що Ян Шувірт продав палац в Казимирі Миколайові Хольчові.

⁸¹ ABC, sygn. 34. Міський суд Казімежа підтверджує, що Миколай, ткач із Кракова, віддав свою площу в Казимирі зятеві Бартоломею.

⁸² ABC, sygn. 70.

⁸³ ABC, sygn. 55.

⁸⁴ ABC, sygn. 98.

⁸⁵ ABC, sygn. 106. Міська рада Казимира підтвердила даровизну поля на Заболотті Миколаєм Хефтажем із Кракова на користь монастиря Божого Тіла.

⁸⁶ Кс. Стефан Ранатовіч, історіограф та літописець монастиря Божого Тіла в Казімежі у XVII ст., навів у своїй хроніці міста та монастиря наступний вірш на “Клейнот зацного Міста Казимира”: “Щасливе Місто Казимир, яке має Корону/ За зацний Клейнот, при тому за тверду оборону/ Вона тебе охороняє, її боронять два Мужі/ Які своїх цнот Корони мають на своїй голові/ Добрий знак зацне Місто, що вічності вона/ На твою голову буде покладена Корона” (Див.: *Ranatowicz S. Casimiriae Civitatis Urbis Cracoviensi Confrontatae, Origo*, а. 86). Цей вірш також вміщений в життєписі св. Станіслава Казимірчика, опублікованому тим же автором в 1660 р.

представлені шістьома об'єктами. Найстарший із них – це лавнича печатка, привішена при документі, виставленому в Кракові 26. 06. 1375 р.⁸⁷ Решта відтисків привішена до документів, виставлених у Кракові 7. 05. 1404 р.⁸⁸, 3. 11. 1406 р.⁸⁹, 2. 05. 1412 р.⁹⁰, 18. 01. 1413 р.⁹¹ та 14. 08. 1435 р.⁹² Печатки витиснені в воску, вміщені у охоронні мисочки та привішені до документа на пергаментних ремінцях. Їх стан збереження є різним. Іноді пошкодження є такими великими, що печатку було б складно ідентифікувати, якби не була пов'язана із документом.

3.2. Група печаток із костьольних кіл

До групи широкого кола костьольних печаток входять папські булли. Найстаршою є олов'яна булла антипапи Івана ХХІІІ, привішена до документа, датованого 15. 05. 1411 р. та виданого в Римі⁹³. Затим йде олов'яна булла папи Мартина V при пергаментному документі від 9. 09. 1425 р., виданому в Римі⁹⁴. Третя та остання – це булла папи Євгенія IV при документі, виставленому 7. 03. 1433 р.⁹⁵ Булли добре збережені, привішені до документів на шнурках, репрезентують форму та схему, які практиковані від часів понтифікату папи Пасхалія II (1099–1118). Всі відтиснені з обох сторін. На

⁸⁷ ABC, sygn. 9. Лавничий суд засвідчує, що Томаш, син Міколая Вежинка, набув ділянки від Хенкона Бартфаля.

⁸⁸ ABC, sygn. 20. Краківський лавничий суд підтверджує, що Ян Шадо з Свошовіц із дружиною Ганною продали свою дідичну частину у тому ж селі за 64 гривні кс. Яну, пробошу костьолу Божого Тіла в Казімежі.

⁸⁹ ABC, sygn. 28. Краківський лавничий суд підтверджує, що Ян Мордбір, син Якуба, з Кракова відступив за 600 гривень частину млина при брамі св. Миколая Миколайові Зидльоному, краківському міщанину.

⁹⁰ ABC, sygn. 36. Краківський лавничий суд підтверджує, що Катажина Дангзеїдлоріс із дітьми Павлом, Катажиною та Ельжбетою продала третю частину прибутків з млину Герлах Катажині Давідіс, краківській міщанці.

⁹¹ ABC, sygn. 40. Краківський лавничий суд підтверджує, що Мачей Поляк, краківський міщанин, переказав монастиреві Божого Тіла половину третьої частини прибутків з млина Герлах у Кракові.

⁹² ABC, sygn. 74. Краківський лавничий суд підтверджує, що Міхал Крумпте з дружиною Малгожатою продали м'ясну ятку у Кракові Дороті Єгендорферрін з Кракова.

⁹³ ABC, sygn. 35. Пізанський папа Іван ХХІІІ видає розпорядження препозиту монастиря Божого Тіла Конраду Алеману впровадити ксьондза Міколая з Біскупіц до уряду пребендарія костьола св. Лаврентія в Казімежу. У 1439 р. цей костьол був інкорпорований до парафії костьола Божого Тіла.

⁹⁴ ABC, sygn. 57. Папа розпоряджається до декана краківської капітули та коронного підканцлера вивчити справу та затвердити від його імені фундацію монастиря Божого Тіла.

⁹⁵ ABC, sygn. 72. Папа розпоряджається до препозита костьола св. Міхала на замку, аби костьол св. Лаврентія в Казімежу інкорпорував до монастиря Божого Тіла. Розпорядження з незнаних мотивів не було виконане.

аверсі знаходяться голови апостолів св. Петра та св. Павла, які розділені хрестиком, з літерами S(anctus) PA(ulus) S(anctus) PE(trus), а на реверсі ім'я, іноді розкладене на кілька лінійок, і римський номер папи з літерами P(apa) P(ontifex).

З печаток урядників папи та соборних комісарів збереглися тільки дві, зокрема, печатка Вільгельма, капелана папського палацу антипапи Івана ХХІІІ, при документі, виставленому в Болонії 8. 07. 1414 р.⁹⁶, та печатка Миколая Козловського, краківського каноніка та базельського соборного комісара, при документі, виставленому в Кракові 7. 08. 1436 р.⁹⁷ Гострооувальна печатка папського капелана привішена на шнурку, натомість округла печатка комісара привішена до документа на пергаментному шнурку.

Відтиски печаток кардиналів репрезентують 46 об'єктів, збережених у різному технічному стані. При відпустовій буллі папи Миколая ІV, виставленій у Рієті 5. 06. 1289 р., свої печатки додатково привісили десятеро достойників: Лаврентій, єпископ Колоси; Ногер, архієпископ Беневенту; Петро, архієпископ Орістано; Конрад, єпископ Туоль; Петро, єпископ Таразони; Дуян, єпископ Гвару; Петро, єпископ Сеньї; Миколай, єпископ Котроне; Петронус, єпископ Ларіно та Роберт, єпископ Інсерні⁹⁸. При відпустовій буллі папи Клементія VI, виставленій в Авінйоні 15. 04. 1347 р., збережено дванадцять кардинальських печаток: Миколая, єпископа Аксієну; Тадеуша, єпископа Каффи; Августина, єпископа Дестілларієн; Івана, єпископа Даон; Марка, єпископа Скутарі; Вільшельма, єпископа Умбріатіко; Лаврентія, єпископа Лавелло; Івана, єпископа Требінье-Мркан; Петра, єпископа Бруніаценіс; Томаша, єпископа Тиненіс; Григорія, єпископа Сальвії; Григорія, єпископа Оппідо⁹⁹. При буллі Олександра VI, виставленій 1. 10. 1496 р., свої печатки привісили вісімнадцять кардиналів: Оліверіус, єпископ Сабіни; Юліан, єпископ Остії; Іван, єпископ Порто; Георгій, єпископ Альбано; Хієронім, єпископ Палестріни; Домінік,

⁹⁶ ABC, sygn. 46.

⁹⁷ ABC, sygn. 75. Комісар наділяє повноваженнями кс. Миколайові з монастиря Божого Тіла до відпущення гріхів ересі та апастазії. Той самий комісар також надав подібні повноваження іншому ченцеві того ж монастиря – кс. Мацейові. При другому документі, однак, не збереглась печатка.

⁹⁸ ABC, sygn. 1. Папа та кардинали надають відпусти костьолу святих Яна та Павла при монастирєві домініканок у Познані. Не вдалося визначити, коли та в яких обставинах документ дістався до монастирського архіву. Документ зберігся в доброму стані, був каліграфічно записаний, має оздобний ініціал. Той документ, як писав В. Шимборські, заслуговує на увагу дослідників з огляду на факт, що вказує кілька доречностей, пов'язаних із пропагуванням поміж вірян відпустових надань.

⁹⁹ ABC, sygn. 6. Папа та кардинали надають відпусти братству Найсвятійшого sacramенту при костьолі Божого Тіла в Казімежу. Та хартія заслуговує на особливу увагу, оскільки багато ілюстрована (Див.: *Łatak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku. S. 290–291; Szymborski W. Średniowieczne dokumenty odpustowe ze zbiorów Archiwum Klasztoru Bożego Ciała. S. 333–353*).

кардинал с. Клементія; Павло, кардинал с. Сикстуса; Ян Яків, кардинал св. Стефана; Ян Антоній, кардинал св. Нерей та Ахілей; Баптиста, кардинал св. Яна та Павла; Ян, кардинал св. Сабіни; Раймонд, кардинал св. Віталія; Ян, кардинал св. Євпраксії; Ян, кардинал св. Марії в Аквіро; Асканій, кардинал св. Вітія; Ян, кардинал св. Марії в Домінісі; Юліян, кардинал св. Сергія та Вакха і Домінік, кардинал св. Миколая¹⁰⁰. При відпустовій буллі папи Павла II, виставленій 26. 06. 1470 р., свої печатки привісили шість кардиналів: Вільгельм, єпископ Остії; Рішард Олівері, Ангелій де Капраніка; Франциск Гонзага; Теодор де Монтеферрато; Ян де Міхаеліс¹⁰¹. Кардинальські печатки при згаданих вище відпустових буллах, як наголошувалося, збереглися у досить поганому стані, іноді тільки у фрагментах. Деякі зі збережених були краще або гірше чи нерівномірно відтиснені, звідси складно відчитати деталі зображення у їх полі.

З печаток польських єпископів костьольних провінцій збереглась тільки печатка краківського єпископа Збігнева Олешніцького, привішена при документі, який виданий у Кракові 5. 05. 1430 р.¹⁰²

Печатки урядів та урядників єпископів репрезентують відтиски печаток каноніків та полюбовних суддів Станіслава зі Скарбімежа та Пйотра Вольфрама при документі, виставленому 11. 05. 1424 р.¹⁰³; генерального вікарія *in spiritualibus* та краківського Анджея Мишки при документі, виданому в Кракові 14. 07. 1428 р.¹⁰⁴; генерального вікарія *in spiritualibus* та генерального офіціала Яна Ельгота при документах, виданих у Кракові 4. 12. 1437 р.¹⁰⁵, 15. 05. 1438 р.¹⁰⁶ та 29. 12. 1438 р.¹⁰⁷ Печатки Станіслава зі Скарбімежа (1424 р.), Пйотра Вольфрама (1424 р.) та Яна Ельгота (1438 р.) були репродуковані в третьому томі багатотомної історії польських земель "Польща. Історія цивілізації та народу. Монархія Ягеллонів 1399–1586", виданому в 2003 р.¹⁰⁸

¹⁰⁰ ABC, sygn. 115.

¹⁰¹ ABC, sygn. 104. Папа із кардиналами надає відпусту Братству Найсвятішого Сакраменту та Найсвятішої Діви Марії при костьолі Божого Тіла.

¹⁰² ABC, sygn. 64. Єпископ дозволяє будівництво сакраментарія в костьолі Божого Тіла та надає відпусту w kościele Bożego Ciała i udziela odpustów донаторам.

¹⁰³ ABC, sygn. 56. Вирок у суперечці поміж монастирем Божого Тіла з пробощем парафії в Неговіці щодо десятини (Репродукція документа в: Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 28).

¹⁰⁴ ABC, sygn. 62. Розпорядження та делегація для пробоща костьолу св. Якуба в Казімежу, аби запровадив до урядництва кс. Гжегожа, вибраного на уряд препозита монастиря.

¹⁰⁵ ABC, sygn. 78. Угода монастиря Божого Тіла з пробощем у Неговіці щодо десятин з села Ліпляс.

¹⁰⁶ ABC, sygn. 80. Декрет інкорпорації костьола св. Лавріна у Казімежу до костьола та монастиря Божого Тіла.

¹⁰⁷ ABC, sygn. 82. Підтвердження зречення права патронату костьолу св. Лавріна в Казімежу шляхтичем Яном з Лібертова на користь монастиря.

¹⁰⁸ Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 20, 21.

З монастирських печаток збереглись гостро овальна печатка препозита Августина та частково пошкоджена округла печатка конвенту монастиря регулярних каноніків у Клодзку, привішена при документі, виданому 26. 01. 1407 р.¹⁰⁹; частково пошкоджена печатка абата Мачея та пошкоджена печатка монастиря регулярних каноніків у Празі на Карлові при документі, виданому 29. 06. 1412 р.¹¹⁰; округла печатка Мачея, препозита монастиря регулярних каноніків у Садчі в Чехії, при документі, виданому 15. 11. 1414 р.¹¹¹; печатка Яна, абата цистерсів у Могилі під Краковом, при документі, виданому 25. 01. 1426 р.¹¹²; гостроовальна печатка абата та гостроовальна печатка монастиря абатства каноніків регулярних на Пяску у Вроцлаві на документі, датованому 13. 01. 1434 р.¹¹³

Зображення печатки препозита клодського монастиря представляє Мадонну з Дитям, що стоїть у готичній архітектурі, натомість легенда збережена тільки у фрагментах: S(igillum) AUGUSTINI [...] GLACENSIS. Зображення на печатці конвенту того ж монастиря складне до ідентифікації, хоча, здається, на ньому представлена сидяча постать. З легенди можна відчитати тільки: S(igillum) CANONICORUM REG(ularium) [...]. Пошкоджена печатка абата монастиря у Празі представляє постать у повний зріст на тлі готичної архітектури, правдоподібно – Мадонну із Дитям, натомість з епіграфу довкола збережено тільки: S(igillum) MATIE ABBATIS [...]. Зображення на печатці конвенту того ж монастиря є складним до інтерпретації, з огляду на слабкий відтиск та пізніше ушкодження. Огляд під збільшуваним склом, здається, переконує, що перед нами постать, прихилена на коліно перед коронованою постаттю в повен зріст. Округла печатка препозита монастиря в Садській є також агіографічною, але двосторонньою. У полі печатки (аверс) представлено єпископа у понтифікальних шатах із пасторалом у лівиці, правдоподібно, св. Аполінарія, із двома постатями, прихиленими на коліна біля його ніг. Легенда читається повністю: S(igillum) + CONUEN(us) CANONICORU(m) REGULAR(IUM) ET M(ona)STERII S(an)C(t)I APOLINARI IN SACZKA. Гостроовальний реверс тієї печатки представляє у повен зріст єпископа із

¹⁰⁹ ABC, sygn. 29. Документ братства клодського монастиря з монастирем Божого Тіла в Казімежу.

¹¹⁰ ABC, sygn. 38. Документ братства монастиря св. Кароля в Празі з монастирем Божого Тіла в Кракові.

¹¹¹ ABC, sygn. 47. Документ братства монастиря св. Аполінарія в Садчі із монастирем Божого Тіла в Кракові.

¹¹² ABC, sygn. 59. Абат Ян та монастир цистерсів підтверджують, що Катажина, вдова Давида з Кракова, переказала Миколайові Голтбі гроші, записані в тестаменті Анною Гроверін, сестрою Катажини (Репродукція документа: Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 43).

¹¹³ ABC, sygn. 73. Документ братства вроцлавського абатства регулярних каноніків із монастирем Божого Тіла в Казімежу (Репродукований у: Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 43).

пасторалом у руці (св. Августин?), натомість довкола напис: S(igillum) MATHIE PREPOSITI M(onasterii) SADSKA. Останні із серії середньовічних монастирських печаток, які знаходяться у фонді, є печатки вроцлавського абатства регулярних каноніків. Гостроовальна печатка абата представляє постать єпископа у понтифікальних шатах, без сумніву, це св. Августин, а добре збережена довкілля легенда інформує: S(igillum) + ABBATIS + S(antae) MARIE : IN WRATISLAVIA. Печатка конвенту того ж монастиря, також гостроовальна, представляє Мадонну із Дитям на троні. Довколо легенда: + CONVENTUS + [...] MARIE + W(rati)SSLAVIE. Обидві печатки представлено у третьому томі праці “Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586”¹¹⁴.

4. Печатки, відірвані від документів

Група таких відтисків складається із 35 оригінальних об’єктів. Серед них є як світські, так і церковні екземпляри. Поміж зразків світських виставників на перше місце виходить печатка короля Владислава Ягайла. Із досліджень відомо, що цей володар підписав на користь монастиря 14 документів¹¹⁵. Однак не всі з них збережені до наших часів у оригіналі, хоча інвентар архіву, створений у 1779 р., ще їх згадує. Тому варто вважати, що та печатка була пов’язана із документом, який знищено між 1779 та 1899 рр., коли безпосередню опіку над архівом прийняв кс. Юзеф Августин Блахут, та за допомогою проф. Станіслава Кжижановського, який почав упорядковувати фонд. Печатка має статичну, значно пошкоджену.

З лицарських печаток одна представляє герб Старий Кінь, друга – герб Шьренява (Śreniawa), третя – герб Порай, четверта – герб Венява. Печатку із зображенням герба Старий Кінь, без сумніву, слід асоціювати із Шафраньцями – Пйотром I (+1437), Яном (+1433) або Пйотром II; печатку з гербом Порай слід поєднувати з Курозвенцким або його братом Кжеславом; натомість печатку із гербом Венява – із Яном Ельготом, генеральним вікарієм *in spiritibus* та краківським офіціалом періоду понтифікату Звігнева Олесницького. Як обидва Шафранці, так і Курозвенці належали до грона виняткових опікунів та донаторів монастиря. Пйотр та Ян Шафранці фондували один із вівтарів, натомість брати Пйотр та Кжеслав Курозвенці фондували монастир у Курозвенках¹¹⁶. На користь монастиря документи представив також син Пйотра, теж Пйотр.

¹¹⁴ Polska. Dzieje cywilizacji i narodu. Monarchia Jagiellonów 1399–1586. S. 43.

¹¹⁵ Łatak K. Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku. S. 67–69. Сьогодні половина тих документів є знаною тільки із копій.

¹¹⁶ У некролозі монастиря окреслено кожного із них як “tutor et benefactor singularis Conventus nostri” (Див.: ABC, Memoriale Fratrum et Benefactorum defunctorum Congregationis Canonice Regularium Lateranensium Congregationis Cracoviensis, rkps, b. sygn.).

Міські печатки у тій групі репрезентують шість відтисків лавничої печатки міста Казімежа, які за формою ідентичні відповідно до вище вже описаних.

Із церковних печаток першочергово слід назвати булли пап Піуса II (1458–1464), Павла II (1464–1471), Сикстуса IV (1471–1484), Іннокентія VIII (1484–1492), Олександра VI (1492–1503). Не виключено, що булла папи Олександра VI була привішена до відпустового документу (1 X 1496 р.), який зберігся в оригіналі, але без печатки¹¹⁷. Що до решти булл, то не вдалося визначити, коли та за яких умов вони потрапили до архіву. Споряджена у XV ст. та збережена копія документів, які знаходились у архіві, не згадує екземплярів, датованих за понтифікату тих пап на користь костюлу чи монастиря Божого Тіла.

Із монастирських є тільки дві печатки монастирів чесько-моравських регулярних каноніків. У полі печатки представлено Мадонну із Дитям, натомість легенди відчитати складно, вони частково пошкоджені. Без сумніву, слід їх поєднувати із оригінальними документами тих монастирів, які зберігаються у архіві, але вже без печаток¹¹⁸.

Всі екземпляри печаток у зібранні поза документами були відтиснені у червоному, зеленому або натуральному воску. Деякі із них зберегли коротші чи довші фрагменти шнурків, якими були прикріплені до документів. Стан їх збереження, про що вже згадувалось, є різним. У кількох випадках, з огляду на значні втрати, легенди, вміщені довкола, не можна вповні відчитати, але візерунки печаток досить складно чітко ідентифікувати. Подібні проблеми існують з визначенням форм та розмірів. Більшість із них округлі та невеликі.

5. Підсумки

Сфрагістика у фонді архіву краківського монастиря регулярних каноніків, заснування якого сягає початку XV ст., а найстарший із документів датується 1289 р., не дочекалася до нині на окреме дослідження, хоча про ряд печаток згадувалось у публікаціях від XIX ст., зокрема, в дипломатичних кодексах та студіях, присвячених як особам, так і інституціям, які ними скріплювали документи. Запропонований вище текст є, по суті, першим описом, хоч і обмеженим епохою середньовіччя. Тим не менше, він дає загальне уявлення та містить багато інформації про зібрання, наукова та культурна вартість якого беззаперечна. Неоднорідне з погляду типу, форми та розмірів зібрання утворене з печаток як світських, так і церковних осіб, як фізичних, так і юридичних. Переважна більшість із них інтегрально пов'язана із документами, печатки без документів складають невелику частину зібрання. Понад половина відтисків добре збережені, але не бракує також примірників із значними

¹¹⁷ На тему тих документів див.: *Szymborski W*, *Średniowieczne dokumenty odpustowe ze zbiorów Archiwum Klasztoru Bożego Ciała*. S. 333–353.

¹¹⁸ Zob. np. sygn. 24, 30, 37, 39.

механічними ушкодженнями та розплавлених внаслідок впливу змін температур*. Деякі екземпляри збережені тільки фрагментарно. На прикладі тих печаток, їх іконічних та умовних зображень, елементів ідей та символіки можемо спостерігати еволюцію ментальності, звичаєві та мистецькі зміни, що відбувалися як у світських, так і в церковних середовищах. Печатка була одним із наймовірніших важливих знаків ідентифікації в візуальній сфері, але також маніфестувала соціальний зміст. Резюмуючи, автор прагне висловити переконання, що стаття, поза свій причинковий характер, виконає свої наміри та сподівання та прислужиться сфрагістичній науці.

* Монастирський комплекс кілька разів знищувала пожежа. Найбільша із них, коли було знищено також значну частину міста, мала місце в травні 1556 р. Сліди в формі розплавлення та копчення, а також у формі плям після заливання водою помітні до нині на багатьох книгах та архівних документах.

Юрій Мицик

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
mytsyk2002@ukr.net
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Інна Тарасенко

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
innatarasenko86@gmail.com
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА З АРХІВУ ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО

Якщо про гетьмана Івана Самойловича відомо хоча б в загальних рисах всім українцям, то ім'я полковника Іллі Новицького (бл. 1630–1704) знане далеко не всім. Тому варто коротко нагадати головні факти його біографії. У Гетьманщині часів Івана Самойловича та Івана Мазепи він був у числі найпомітніших військових особистостей, який фактично очолював оборону південних кордонів України. Його біографія в загальних рисах відома завдяки працям істориків ще дореволюційної пори М. Костомарова, В. Модзалевського, М. Стороженка, які доповнюються роботами сучасних авторів В. Горобця, В. Заруби та ін.¹ Новицький походив чи то з шляхетського (що більш вірогідно), чи то козацького роду. Відзначимо, що Новицькі є прізвище широкого кола осіб, з яких видатний дослідник козацької генеалогії В. Модзалевський зупинився лише на двох гілках. Та, до якої належить Ілля, можливо, походить від козака Федора Новицького, вписаного в реєстр Війська Запорозького 1649 р. Очевидно, Ілля вчився в Києво-Могилянській Академії. Початки його військової діяльності не вповні ясні. Коли ж гетьман Дем'ян Многогрішний створив у 1669 р. полк особливого призначення з тисячі найманців, то очолив його саме Ілля, ставши першим компанійським (охочокомонним) полковником Лівобічної Гетьманщини. З падінням Многогрішного цей полк було розформовано, а Новицький перейшов на службу Речі Посполитій і протягом двох років був комендантом містечка Димер на Київщині. Оскільки воно стояло на тодішньому кордоні між Московською державою і Річчю Посполитою, то Новицький вже тоді здобув досвід прикордонної служби. Повернення Самойловича до практики формування найманих підрозділів мало наслідком перехід Новицького на український бік і очолення ним компанійців. Протягом 20 років він боронив південні кордони Гетьманщини і був фактично

¹ Література про Новицького вказана в енциклопедичній статті Віктора Горобця: *Горобець В. М.* Новицький І. Ф. // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. Київ, 2002. С. 393–394.

командувачем її прикордонними військами, брав участь у основних військових походах 70–90-х років XVII ст. проти ординців. У 1696 р. він пішов у відставку, але ще в 1697 р. брав участь у поході на Низ Дніпра. Помер Новицький на початку 1704 р.

Ілля Новицький має заслуги не тільки як військовий. Дуже важливим є те, що він ретельно зберігав всі листи, які надходили на його ім'я, і, по суті, він є єдиним з полковників XVII–XVIII ст., котрий зберіг свій архів у досить повному вигляді. Це близько тисячі листів, які переплетені у 6 томів і зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Тут міститься насамперед його листування з гетьманами Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою, генеральною старшиною та полковниками Лівобічної Гетьманщини (Максим Ілляшенко, Леонтій Свічка, Іван Рубан та ін.). Крім того, зберігся ще том документації, яка стосується його маєностей². Не рахуємо поодиноких документів, розпорошених по різних фондах.

Архів Новицького є унікальним джерелом з історії Гетьманщини і здавна привертав увагу істориків та археографів. Особливо слід відзначити внесок білоруського вченого Івана Григоровича (1792–1852), який у 5-му томі серії «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею» (далі – Акты ЗР) опублікував 50 універсалів і листів гетьманів Самойловича й Мазепи³ та ще 9 листів інших осіб. Всі ці універсали й листи, були передані в Археологічну комісію придворним протоієреєм Наумовим. Він, поза сумнівом, знав про архів Новицького, принаймні всі ці документи представлені у згаданому рукописному шеститомнику. Однак дивно, чому Наумов не скопіював всі листи Самойловича до Новицького. Український історик Іван Бутич перевидав 36 універсалів у відповідному томі серії «Матеріалів до Українського Дипломатарію»⁴. Відзначимо, що, крім того, він передрукував і документи поміжної категорії (листи-накази), які можна віднести як до листів, так і до універсалів. Документи архіву Новицького часом використовувалися дослідниками, але в їхній роботі бракувало системності, не кажучи про публікацію самих їх текстів. З огляду на це, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України запланував видання архіву Новицького, але непроста економічна

² ІР НБУВ, ф. 201, спр. 73.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЗР). Санкт-Петербург, 1853. Т. 5: (1533–1699).

⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ; Львів, 2004. № 504, 507, 508, 528, 529, 532, 533, 539, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 559, 560, 562, 563, 568, 571, 574, 575, 591, 594, 595, 596, 600, 610, 612, 615, 617, 621, 624, 625, 627, 628. До десятка листів Самойловича з архіву Новицького були надруковані нами: *о. Юрій Мицик*. З документів полковника Іллі Новицького // Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної. Київ, 2020. С. 405–421; *його ж*. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького // Сіверянський літопис. 2020. № 6. С. 8.

ситуація, в якій опинилася українська наука, відтермінувала виконання цього задуму. Тим не менш, певні кроки зроблені – насамперед, видано, крім вищезгаданих 36 універсалів Самойловича, близько 200 листів гетьмана Мазепи до Новицького⁵; листи Луки, ігумена Рихлівського монастиря; св. Димитрія Ростовського⁶ та ін.⁷, а листи гетьмана Івана Мазепи з «Актів ЗР» були передруковані С. Павленком⁸.

Що стосується листів Самойловича, то 50 з них було видруковано у згаданому томі Актів ЗР. Тут же наводимо 87 документів. Це переважно листи Самойловича з архіву Новицького (публікуємо повністю або тільки згадку, що цей документ був раніше друкований). Майже всі листи були адресовані Новицькому, інколи йому та іншим компанійським полковникам, а то й всьому товариству компанійського полку Новицького. Два документи є універсалами Самойловича. Один універсал (№ 6) був опублікований І. Бутичем за іншим списком, оскільки оригінал документа з архіву Новицького зберігся у край незадовільному стані. Однак ми наводимо його текст. Інший був чомусь пропущений.

Відначимо, що І. Григоровичем було опубліковано 9 листів гетьманича Семена Самойловича, стародубського полковника у 1682–1685 рр. Ще один його універсал опублікував за іншим списком із значними помилками В. Мазепа⁹. В архіві Новицького є ще два документи цього гетьманича: один універсал і один лист до Новицького. Збереглися в цьому архіві й чотири листи до Новицького іншого гетьманича – Григорія, авторство ж ще одного листа не вдалося ідентифікувати. Отже, наводимо нижче тексти цих 7 неопублікованих документів.

Всі ці 87 листів розподіляються по роках таким чином (в числівнику показана кількість неопублікованих листів, а в знаменнику – опублікованих): 1673 р. – 0/1, 1674 р. – 1/2, 1675 р. – 6/1, 1676 р. – 8/6, 1677 р. – 1/4, 1678 р. – 6/6,

⁵ Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 175–196; № 3. С. 102–121; *Його ж.* Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького // Український історичний журнал. 2018. № 2. С. 39–42.

⁶ о. Юрій Мицик. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. 2004. № 1. С. 22; *Його ж.* З документації козацької старшини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (за матеріалами Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2002. Вип. 7. С. 186–203.

⁷ о. Юрій Мицик. Із невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської Академії останньої третини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Історичні науки. Київ, 2000. Т. 18. С. 4–11; *Його ж.* З документів... С. 405–421.

⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ, 2007

⁹ Документи з історії Стародубського полку (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Сіверянський літопис. 2008. № 1. С. 8.

1680 р. – 6/0, 1681 р. – 3/1, 1682 р. – 8/2, 1683 р. – 3/0, 1684 р. – 10/7, 1685 р. – 2/2, 1686 р. – 1/0, 1684 р. – 1/0. Тож 61 документ друкується вперше. Їх ми коротко охарактеризуємо.

У першому недрукованому раніше листі 1674 р. (№ 3) гетьман пише до Новицького ще як до димерського коменданта, сповіщаючи про надіслання провіанту. Серія документів 1675 р. відкривається вищезгаданим універсалом Самойловича (№ 6). У листі № 7 міститься подяка Новицькому за доставлені відомості із закликом економії борошна. У трьох наступних листах (№ 8, 9, 10) гетьман дякує за вісті і просить у подальшому надсилати відомості про дії неприятеля. Він додає, що дорошенківці і частина ординців пішли до Чигирина, а піхотний полк розділили і ухвалили поставити в Корсуні і в Богуславі. Тижнем раніше він писав про успіх під Мошнами і заходи безпеки при переселенні людей на Лівобічну Україну¹⁰. Завершує серію лист (№ 12), у котрому йдеться про скаргу новомлинських сторожів на мешканців Нехаївки (під Коропом), маєтності Іллі Новицького, на те, що вони не хочуть виплачувати належні їм гроші за службу. 24 (14).11.1676 р. Самойлович знову повернувся до нехаївських справ, бо Новицький вимагав від тамтешніх козаків річної стації, як це було заведено щодо підданих селян. Гетьман вимагав припинення такої практики (№ 25). В листі від 12 (2).08.1676 р. (№ 16) Самойлович писав, що після отримання відомостей від полковників гадяцького (Михайла Васильовича) й лубенського (Максима Ілляшенка) він вирушає в похід проти Дорошенка, і наказує Новицькому й іншому компанійському полковнику Павловському, щоб були готові виступити з своїми полками. Наступним листом, написаним через 10 днів, гетьман уточнює деталі походу і повідомляє, що до нього приєднується чернігівський полковник (Василь Дунін-Борковський) з своїм полком. Про цей же похід і з'єднання козацьких військ з московськими силами князя Григорія Ромодановського у верхів'ях Хоролу, про підхід частин до Новицького, про намір зайняти замок в Мошнах йшлося у листах № 18, 19, 20. 13 (3).09.1676 р. (№ 21), Самойлович обурювався тим, що компанійці пограбували колишнього невільника, який визволився «з бусурманскої неволі», і вимагав вжити відповідних заходів. Наприкінці вересня гетьман просив Новицького терпляче переносити труднощі і обіцяв сам прибути в Чигирин (№ 23). У листі 1677 р. гетьман пише про розташування компанійців на зимові квартири і закликає Новицького утримувати серед них належну дисципліну, не допускати насильств над місцевим населенням (№ 31).

Часів Другого чигиринського походу стосується лист від 29 (19).08.1678 р. (№ 32). У ньому гетьман наказує карати дезертирів, конфісковувати у них коней, бо вони дуже потрібні «под возки и под арматы». У наступних (жовтень–листопад 1678 р.) листах знаходимо звичний для листування Самойловича з Новицьким сюжет: подяка за отримані відомості і закликає не припиняти розвідувати про неприятельські «обороти», залучаючи й шпигунів; зберігати

¹⁰ Акты ЗР. Т. 5. № 96.

дисципліну на зимових квартирах (№ 37, 38, 41, 43). Ще в одному листі жовтня 1678 р. (№ 39) йдеться про дії щодо Корсуня, який відмовився бути під московською кормигою. 14 (4) січня 1680 р. (№ 44) Самойлович вітав Новицького з Різдом Христовим, дякував за присилку музикантів і водночас повідомляв про дії ординців, союзних Юрію Хмельницькому («проклятого врага Хмелниченка з Немірова»), між селами Вороньків і Бориспіль. У лютому того ж року гетьман писав про труднощі з постачанням провіанту компанійцям і в зв'язку з цим про переміщення їх частини з Миргородського полку в Лубенський (№ 45). У червні він писав про необхідність відправки розвідувального загону (50 компанійців) до р. Буг. (№ 46), хвалив за те, що поставив свій полк на Роменщині «межи Хмеловом и Медвежим» (№ 47). Листи жовтня–листопада (№ 48, 49) стосуються інших справ. У першому Самойлович наказував всім компанійським полковникам надати конвой (40 козаків) московському дипломату – стольнику Василю Тяпкіну, який їде «в... гдсрских ділах з Москвы до Чигрин». Це важлива сторінка історії російсько-українсько-кримських дипломатичних зв'язків. Тяпкін був, зокрема, з 1674 р. у Варшаві (перший московський закордонний резидент), потім (1677–1680 рр.) – московським послом у Гетьманщину. У 1680 р. він очолив московське посольство до Криму, а в січні 1681 р. підписав Бахчисарайський мирний договір. Якраз у цьому листі йшлося про ескорт послу, який мали забезпечити козаки Новицького. Їм же доручалося супроводжувати Тяпкіна з Черкас до Чигирини і з Чигирини на Лівобережжя. У другому листі йшлося про слідство в справі лукомського сотника Барабашенка. Тут важливо те, що цей сотник не згадується навіть в найповніших довідниках Ю. Гаєцького і В. Кривошеї¹¹. І якраз на 1673–1680 рр. припадає лакуна, яку тепер можна принаймні частково заповнити. У двох листах 1682 р. містяться переважно накази щодо розвідки і оборони від можливого нападу ординців на Лівобічну Гетьманщину (№ 51, 52). У третьому листі того ж року (№ 53) йшлося про конфлікт «Игнатовой Мідиеньковой з Хвилонихою Пірятинскою» і про дозвіл Новицькому накласти арешт на будинок останньої. У листі від 22 (12).05.1682 р. (№ 54) міститься подяка Новицькому за належну підготовку компанійців, в листі від 8.07.(28.06.)1682 р. (№ 59) – за обіцянку роздобути відомості, в листі від 14 (4).08.1682 р. – за відправку сотника «з товариством» на дніпровський берег для розвідки (№ 61). У наступних епістоляріях червня 1682 р. (№ 56, 57) йшлося про перебіжчика на Правобережний Гетьманат Грембашевського і про необхідність розслідувати справу його можливого спільника – компанійського полкового осавула. У липні того ж року гетьман у відповідь на прохання Новицького, який стояв на сторожі у полях, про допомогу борошном видав відповідний наказ лубенському (Максим Ілляшенко) та миргородському (Павло Апостол) полковникам (№ 60).

¹¹ *Gajecy G. The Cossack Administracion of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V. 2. P. 442; Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 230.*

У березневому листі 1683 р. (№ 62) містилася подяка за затримання прочан, котрі намагалися перейти на Правобережжя, а у жовтневому – за розміщення компанійців на зимових квартирах (№ 64). Документ № 63 є, по суті, універсалом (проїжджим листом), зверненим гетьманом до городових старшин, з вимогою надавати Новицькому та його супутникам нічліг і провіант. Такої ж категорії є універсал 1686 р. (№ 86). У лютому 1684 р. (№ 65) Самойлович повідомляв про необхідність змістити з посади сотника Івана Михайленка, бо кілька компанійців з його сотні «в лядскую загналося сторону». Про Михайленка, який перебував у затриманні в Батурині, йшлося і в листі від 7.02.(28.01.)1685 р. (№ 82). Самойлович повторював свою вимогу змістити його з сотницької посади, а на його місце поставити «гідного якого товариша». Одна з «цидул», які додавалися до листа № 65, була видана як окремий документ І. Григоровичем¹². Очевидно, проти таких втікачів був виданий гетьманський універсал (текст якого досі не виявлено), який посилався Новицькому з тим, щоб публічно був оголошений компанійцям (№ 67). У травневому листі містилася подяка за провозагих з компанійського товариства гетьманським посланцем до Криму (№ 69), а у липневому повідомлялося про надіслання грошового утримання на полк (№ 73). Про грошове утримання йшлося і у листі від 8.09.(29.08.)1684 р., а у листах серпня – вересня 1684 р. про п'ятьох кандидатів (запорожців) у компанійці (№ 74, 76). У жовтневому листі (№ 78) мова йшла про постачання борошном компанійців, їхнє розташування «по становисках звыклых», про необхідність дотримання дисципліни. Про подібні речі йшлося і у листі від 14 (4).11.1684р. (№ 79). Через день Самойлович написав нового листа до Новицького (№ 80), у котрому говорилося, що після очної ставки сотника компанійського полку з новомлинським сотником (Олексієм Семеновичем?) удоводнилася невинність компанійця і він був відпущений до полку. Термін закінчення каденції на сотницькому уряді Семеновича невідомий, у довідниках існує прогалина у 1684–1687 рр., тож, можливо, вдасться її частково заповнити. У лютому, очевидно, того ж року був написаний Самойловичем лист (№ 83), в котрому йшлося про кадрові зміни в Каневі.

Завершує публікацію лист від 16(6).06.1686 р. (№ 87), написаний незадовго до падіння Самойловича. У ньому гетьман пише про померлого від побиття компанійця і про замовлення в церкві сорокоусту за його душу.

Далі йдуть листи (один – універсал) гетьманичів, котрих взагалі збереглося дуже мало. Це стосується насамперед Григорія, котрий після падіння батька був замучений московитами в Сівську. Його листи були суто приватними, а їх тогочасних взагалі збереглося дуже мало. Листа 1676 р. написано в основному польською мовою, що може свідчити про його навчання в Києво-Могилянській академії, де раніше навчався і сам гетьман. Довідуємося, що Новицький і Григорій Самойлович були кумами! Не виключено, що вони називали себе так тому, що кумувалися їхні дружини. В цьому листі міститься прохання до куми зробити (вишити?) мішечок, а також вістка про надіслання

¹² Акты ЗР. Т. 5. № 143. С. 174.

Новицькому пістолетів. В другому листі мова йде про коней: присланих Григорій повертає і просить взяти з собою гнідого коня, якого передасть під час зустрічі в Ромні; в третьому – про бровар.

В двох документах 1683–1684 рр. Семена Самойловича, який був стародубським полковником у 1685–1687 рр., відзначимо перш за все лист такого ж типу, як і листи Григорія. Він має характер дружнього послання, причому Семен Самойлович теж називає Новицького кумом! У цьому листі міститься прохання прислати йому верблюда (!), «бо в наших литовських краях они диво», а якщо це буде верблюдиця, то прислати й верблюда. Що й казати – прохання незвичне, хоча козаки загалом мали справи з цими тваринами. Наприклад, в одному з виявлених нами документів початку XVII ст. говориться про надіслання запорожцями королю Речі Посполитої Сигізмунду III верблюда в подарунок. Нарешті, останній документ був виявлений нами в іншому фонді ІР НБУВ в копії початку XX ст. В цьому універсалі Семен надає село Артюшково стародубському сотнику Михайлу Мархаленку (сотникував у 1671, 1675 та 1682–1685 рр.). Цікаво, що в титулі Семена значиться, що він є гетьманичем, явно для більшої ваги документа.

При публікації заради економії місця ми пропускаємо адресу, яка має майже незмінний вигляд: «Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого полковникови охочокомонному пану Илиї Новицькому, моему ласкавому приятелеви пильно подати». Інколи на звороті (своєрідному конверті) поруч з адресою були записи, внесені трохи пізніше. Вони повторювали у стислій формі суть листа або адресу, говорили часом про те, куди (в яке місто чи село) було направлено листа, і хто його привіз. В разі, якщо в них є важлива ін-формація, ми наводимо ці записи. Передача текстів здійснюється нами за правилами Я. І. Дзири¹³ з незначними змінами, про які ми неодноразово писали. Відсутні фрагменти через дефекти рукопису беруться в квадратні дужки [...], а нерозбірливі слова позначені так: (...)*.

Таким чином, наведені документи дозволяють доповнити «Український Дипломатарій XVI–XVII ст.», котрий є одним з пріоритетних напрямів досліджень ІУАД НАНУ, а їхня інформація важлива і для кращого зрозуміння родинних зв'язків сім'ї гетьмана, і для подій доби Руїни.

* * *

№ 1

1673, квітня 30 (20). – Під Черкасами.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. Санкт-Петербург, 1853. № 90. С. 130–131.

№ 2

1674, липня 9 (червня 29). – Під Черкасами.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 94. С. 134.

¹³ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 40–42.

№ 3

1674, липня 28 (18). – Табір під Талдиками.

«Мої ласкавій приятелю, пну коменданте.

На жадане в. мс. посылаю на подводах ваших куфу горілки, пшеничное муки бочек чотыры, крупув кулюв чотыри, солі пудов десять, салі (?) шість, сухаров кулюв тры и житное муки сколько подоймуть подводы, любо бым в. мс. и болшей того дал, але же не было на чом провадити, занехалем. Атоли кгды того потреба указоватимет, готовое найдете. Мілем то и собі, жебы в. мс. при боку моем найдовался, леч же оказыя тепер и там будеш, не тескливо в. мс. до часу там зоставати хоти. Вскорі даст Гсдь Бг вкупі зоставатимемо. При том (...)»* в. мс. мою залецаю приязни.

Писан в таборі под Талдыками мсца иуля 18 року 1674.

В. мс. всего добра зичливий пртел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пресвітлого велич[ества] Запор[озкого] рукою.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви, пну Гелияшови Новицкому комендантови нашому, Войска его црского пр. велич. Запор. отдати належит».

(IP НБУВ, ф. II, № 14154. Оригінал. Запис іншою рукою: «1674»)

№ 4

1674, жовтня 21(11). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 95. С. 134.

№ 5

Опубліковано під іншою датою (21(11) грудня 1679 р.): Акты ЗР. Т. 5. № 127. С. 159.

№ 6

**1675, липня 20 (10). – Батурин. –
Універсал гетьмана Івана Самойловича.**

«[...осо]бливе людем войсковым охочим военную при[...]ным ознаймуем, иж за сполною войсковою [...]паніями нашими розно на части поділеными [...] годного чоловіка над собою міли и за его пи[...]ого до того углядивши чоловіка и так в ві[...]нам Войску Запорозком сталого яко зособна [...]ком]енданта димерского тот то ряд старшинства [...]исми и належний знак войсковый, при котором [...]радити и справовати ними во всем, а иле (?) що зово[...]оставати будет службі слушний межи ними яко то [...]абы ему, пану Новицкому, в справованю тими [...]од пилно жадаем и сурово варуем. Людем зас [...]старшого свого належную чест и повинное во всем [...]пос]лушенство и за его, а не по своей волі военную для [...]Нов]ицкий своей постерегаючи повинности доброго [...]не отсилаючи, би и на горле карати волен есть во[...].

Дан в Батурині 10 иуля 1675.

(IP НБУВ, ф. I. № 14074. Сильно ушкоджений оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Опубліковано за іншим списком І. Л. Бутичем: Універсали українських гетьманів. № 494)

№ 7

1675, липня 26(16). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне Новицький.

Будет еще немало таких німьцом занесенные теперешных часов на певном чом(?) стану відомостей, которими в. мс. нас тепер през козака обеслалес, поневаж свід[...] якие и при бытности еще тут в. мсти розние з розних містц нас заходили, а мало коли до увірення годные. Еднак же и за тое тепер в. мсти дякуем, абыс и вперед старался якие певние откол завзяты и нас оным чим прудше у[відомити]. До того теж жадаем, абыс в. мс. всюй той при собі знайдуючийся компан[іи нака]зал, абы борошна, которое при собі мають, збитечне не тратячи час, ошажовали, поневаж трудно его тепер розшафовавши избытно, трудно оногo где набувати. Тое тепер в. мсти наменивши, Гсду Бгу полекаем .

З Батурина июля 16 1675.

В. мсти зичливый Іван Самойлович, гетман Войска его црского пресвітлого величества Запор[озского] рукою.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14048. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою.)

№ 8

1675, серпня 9 (липня 30). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне Новицький.

На сых днях прибул до нас в Батурич з полского войска еден м[ой] служальый, которого мы, видячи до военной услуги способного, ум[ыслили] оногo тепер з сым листом ншим до в. мсти выслати. Который скоро т[...] абыс в. мсть до компуту компаней, от нас повіреной, оногo [...] ровную такой яко и ннішому, при собі знайдуючомуся товариству, [осві]дчал ласку, жадаем. До того теж наменяем, абы в. мсти в. мсти в[...] якие тылко, коли можете о неприятелском теперешном обороте [...]ских замыслах засягнути, нас часто оными засылал. Так те[ж о] повоженю зчаста давал нам знати, повторе жадаем и Бгу Всмсти[вому...] полекаем.

З Батурина июля 30 1675 року.

В. мсти зичливый приятел Іван Самойлович, гетман [Войска] его црского величества [Запорозского] рукою».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14049. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «1675»)

№ 9

1675, серпня 15 (5). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пане Новіцький.

Вдячны естесми и миле похваляем так пилное и дбалое старанье в. мстино, которое подлуг нашой устной при експериованю на тую прислугу з охочими людьми информацией около засягнення языков и певных о неприятелском обороте и замыслах відомостей ложити не занехивает, яко з листу в. мстиного

на сей час доволне вичиталисми. А же згола и за так пилное дбалостю нічого до сих час помислне не моглисте справити. Теды погодного и щасливого угляжуй в. мсть часу, азали Бг Всемогущий подат способ и впрядсявзятого стараня поблагословити рачит. Чого отцевско зычачи за выдомости, выражение в листе о тогобочном повоженю, дякуемте, о нашем зась обороте и повоженю вскоре будет в. мсть чути. А тепер доброго узычивши здоровья и щасливых сукцесов, Гду Бгу в. мсти поручаем.

З Батурина 5 августа 1675.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озского] рукою».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14055. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 10

1675, серпня 20(10). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне Новицкий.

За відомостими зособна в цедуле нам од в. млсти выписаные, которими доводне зоставши увідомлены, велце в. мсти дякуем и вперед, счо бы ся здарило, одкол міти в. мст. певного, абысте нас завше засилали жадаем. То зас, счо в. мст. припомнил нам, в той же цедулі своей з боку узналисмо быти за слушную реч и якобы могло прийти до skutку, вскорі нашого не занехаем ложити стараня. О чом наменивши, приятни ншой в. мс. засилаем.

Дан в Батурині августа 10 дня 1675.

Відомост певная, же ся прошлое суботы гармати и часть піхоти з ордою до Чегирина пошли, а полк другой піхотний роздели[т](?) на двое в Корсуни и в Богуславлі постановили.

В. мсти зичливый пртель Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14156. Оригінал, завірений печаткою)

№ 11

1675, серпня 27(16). – Батурин. –

Лист гетьмана Івана Самойловича до охочекомонного полковника Іллі Новицького і переяславського полковника Войці Сербина.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 96. С. 135–136.

№ 12

1675, листопада 26 (16). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пане Новицкий.

Супликовали до нас сторожі новомлинские на жителей села Нохаевки, в державі в. мсти зостаючой, ускаржаючися, же не хотят и збороняются им умовленной за цілый рок заслуги так як з иньших сел уезду Новомлинского тяглие люде, хто поле пахает, по чвертце овса и по шагу дают, давати. Зачим

любо постановлено им за к[ождо]го члвкa поле вибирати, однак в. мсти чверту тую юж овса занехавши, розкажіте нохаевчанам, жеби з диму кождый тамошний обывател мененным сторожом толко по шагу неотмовне за их працу, кгда будут вибирати, давал. Жадаем якобы они, ставши контенътными. за свої услуги болшей нам о тое не докучали. О що и вторе в.мсти жадаючи, поручаем Гсду Бгу.

З Батурина 16 ноемврия 1675 року.

В. мсти зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запорозкого рука в[ласна]».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14053. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 13

1676, травня 13 (3). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. З документів полковника Іллі Новицького // Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної. Київ, 2020. С. 405–421.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14057. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на звороті: «W Zolotonoszy 1676».)

№ 14

1676, серпня 4 (липня 25). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького // Сіверянський літопис. 2020. № 6. С. 7.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14064. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 15

1676, серпня 12(2). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 7.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14067. Автограф, завірений підписом і печаткою. Запис: «Привезено 2 августа позно под Бахмачем»)

№ 16/6

1676, серпня 12(2). – Батурин.

«Мой ласкавый прятелю пне полковнику комонный.

Поневаж певные через многих, меновите через пнов полковников гадяцкого и лубенского, на сых днях свіжо завзятые, з тамтого боку Днепра мает відомости, же поблызу Чигирина неприятеля, о котором перед сым голошено запевне ні маеш. Теды писалисмы тепер до пна полковника лубенского, абы он так сам з того містца, на котором тепер ся знайдует, на час який ку домові вступил, яко и товариство полку своего роспустил, жебы ліпей во вшелякие военные порядки и запасы на болшую дорогу тым часом моглися приспособити, приказуючи ему и тое, абы и в. мости посполу з пном Павловским и зо

всім при вас знайдуючим товариством в городах яких и селах полку своего указал станцію и на оной выжывлене до далшое волі ншое, а особливе нім и мы подлуг волі и указу црского пресвітлого велечества сами особою ншою само вскорі, даст Бг, в поход рушим. Тилко того пилно в. мс. поберегайте, жебы товариство, где будет стояти, там жадных кривд людем и вымыслов не чинили, але на том, що господар для себе ести зготовит, переставали, а тое борошно, которое тепер при собі мают, вціле зашажовали, жебы в той час, кгда юж всі рушит (?) міли, зачым военную службу одправляти и жебы надалей оной статьи (?) могло. Що и повторе в. мсти наменивши, Гсду Бгу затим поручаем.

З Батурина августа 12 1676.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14069. Оригінал, завірений підписом і печаткою Запис на звороті: «Привезено до Сенчи 16 августа 1676»)

№ 17

1676, серпня 24(14). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику.

Любо по выправі в. мсти з полком до Сенчі, оберегаючи цілости людской от вторгнення неприятелского татарского, которим было потривожено, умыслили были и цале постановили пна асаула нашего енерального з сотнями засеймскими, также у полк Лубенский на певное місце, гдебы власне належало выслати. Еднак кгда повзялиси відомост певную, же татаров поблизу Чигрина в полях ведлуг усылованя Дорошенкового не маш, теды не тилко пну асавулові, леч и пну полковникови черніговскому з выборным его товариством, з которым тамже надийти ку Днепру указалиси были, задержавшия от того походу малого до великого порушения при особі нашой зо всім полком, во вшелякие запасы военные як найпорадній прибиратися тим часом розказали. Чим в. мсти увідомивши, жадаем жебы з теперешного містца, на котором станулисте, где индей не отдаляючися, так до далшого ординансу нашего чекал, нім мы особою нашою рушивши, укажем в. мсти где нас переймати и до нас лучитис будеш. А жебы товариство полку в. мстиного на далший час, до обозу готовое у возках маючи борошно, зашадіти могло, писалиси до полковника лубенского о том и до в. мсти дня вчорайшого информиючи подлуг которой информации знести з ним, полковником, на сей ч[ас] расположити маєте товариство и так, а не иначе справитися [...] взглядом цедулы листу пна полковника гадяцкого пилно ся[...]рай выбавити о том Ивановичу и як даст Бг злучившия [...]час нам устную учинит об нем реляцию. Що наменивши, Гсду Бгу за тим в.мсти поручаем.

З Батурина 14 августа 16[76 року].

В. мсти зычливый при[ятел] Иван Самойлович, гетма[н Войска] его црского величества Запорозкого [рука власна]».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14060. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 18

1676, серпня 29(19). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Якомос иншим пном полковником, меновите полтавскому, гадяцкому, миргородскому и лубеньскому, такой наш тепер заслалисмы указ, абы ораз, не чекаючи уже од нас другого, зо всім полков своих коньным и пішим товариством при вшеляких военных порядках и з таборами в поход военный рушали и споро простуючи, нас в верху Хорола переймали, албо наджидали. Так в. мсти сым листом ншим тепер заславши, жадаем и приказуем абыс в. м. скоро за одобранем оного zarazом зо всім полку своего товариством, табором при вшеляком военном порядке, знявшися посполу з пном Павловским, рушал и верхом Сулы простовал до Костяньтинова, и там ставши, на наш приїзд очекивал, кгдаж неодмінне на сых днях и мы в Бжый час особою ншою, зо всіми тяжарями военными рушивши, туда маем зміряти и там межи вершиною Хорола з боярыном его млстю кнзем Ромодановским злучатися. Тое в. мсти наминивши и приказавши, Гду Бгу во сохранение поручаем затым.

З Батурина августа 19 1676.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества рукою».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14068. Автограф, завірений печаткою)

№ 19

1676, вересня 12(2). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пане Новицкий.

Як скоро товариство до нас в табор з Воронівки(?) прибуло, так зараз до в. мс. оных отпустилисмо (?). Которих абыс в. мс. до своего полку принял, жадаем, и як до ново к нам пришлих з людей можеш ставитис ласкаве. О що и повторе в. мс. жадаючи, поручаем Гду Бгу.

З пристани дніпровое септеврия 2 (?) 1676.

В. мс. во всем жичливый Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] величества Зап[орозкого] рукою».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14076. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 20

1676, вересня 13 (3). – Табір над Дніпром.

«Даем в. мсти пане полковнику відати, иж писалисми до калницкого полковника пехотного ординованого в Канев, указуючи ему, жебы з Канева в Мошенский замок зо всім своим полком піхотним увойшол. Гды увойшовши и обсталевавшися, если бы яковой и в. мстей міл потребовати и жадати помочи, абысте оного во всем ему додавати не отмовлялися и овшем жадаю и помочю всперали, приказуем».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14073. Оригінал)

№ 21

1676 (?), вересня 13 (3). – Табір над Дніпром.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

За отобранем сего нашего писаня, абысте в. мсти зараз сему неволникови его власные коні з кульбаками и оруже, которые у него ваше товариство одоб- рало, поворочали, пишно жадаем. Кгдыж потреба каждому Бга бояться и самая христианская регула того нам чинити не позволяет, жебы в неволников, кото- рыї за Бжою помочю з бусурманской неволі визволившыся, до своєї природ- ное христианское віры наворочают и цале до оное берутся, що кгвалтом отбирати. Зачым яко такового звичаю не годится уводити так, абы оный межи нами христианами и не вкоренявсья, цале того постерегати потреба, болш не ширячы. Гсду Бгу затим в. мсти поручаем.

З табору над Днепром 3 септеврия 1676 (?) року.

В. мсти во всем зычливый приятель Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. велич[ества] Запор[озкого] рукою».

(IP НБУВ, ф. I, спр. 14075. Оригінал завірений особистим підписом і печат- кою)

№ 22

1676, вересня 18 (8). – Табір над Дніпром напроти Воронівки.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 102. С. 140.

№ 23

1676, вересня 30(20). – Табір над Дніпром напроти Воронівки.

«Мой ласкавый прятелю пане полковнику комонный.

Справуючому всі речы и ку доброму концу прыводящому Бгу, должное од всіх нехай будет блгодарение, поневаж отчызну нашу расторгненную Ук- раину привел под одного монарха и реймент в соединеніи. Пышеш в. мс. до нас, же товариству и конем их сходит на належытым корму, на том даемо такую в. мс. декларацию. Сыми днями самы быти в Чегирині обіцуем, где в. мсти абыс не сходило ни наго в жывности, цілую дамо науку, а тепер бысте были до часу терпеливыми жадаючы, поручаем Гду Бгу.

В таборі над Дніпром против Вороновки септеврия 20 1676.

В. мс. всего добра жичливый пртел Иван Самойлович, гетман Войска его црского велич[ества] Запор[озкого] рукою».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14071. Оригінал, завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «Привезено до Сенчи 16 августа 1676»)

№ 24

1676, жовтня 6(вересня 26). – Батурин. –

**Лист гетьмана Івана Самойловича
до Ілля Новицького і Якова Павловського.**

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 107. С. 145.

№ 25

1676, листопада 24(14). – Батурин.

«Мой ласкавий прятелю пане полковнику комонный.

Супліковали до нас нехаевскіи козаки, ускаржуючися на власного в. мсти, же якобы в. мс., не уважаючи на их давныи у Войску Запорозком заслугы, зоставши там свою челяд, приказалес оной, абы в них так, як и в посполитих тяглых людей належную роковую стацію вимали. Чому мы непомалу удивляемся, уважаючи, же в. мс. любо до козаков не належиш, еднок не відати для чого до повинности тяглої потягати их роскажуеш. Прето жадаем в. мсти пишно, абы скоро по отобраню сего нашого писаня зараз до нас тую свою челяд, которуюс там до Нехаевки посилал, для росправы з тыми козаками присилав, котрая по уссправедливеню ся незабавом до в. мсти повернет. Тое в. мсти наменивши, Гсду Бгу поручаем.

З Батурина 14 ноеврия 1676 року.

В. мсти во всем зычливый прятел Іван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запор[озкого] рукою.

Супліку тую до в. мсти посылаем, которую прочитавши, присылай тую и челяд, жебы слушную о тях, яких нам дали справу и пи(...)* жадаем».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14072. Оригінал, завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «Привезено до Сенчи 16 августа 1676»)

№ 26

1676, листопада 18 (8). – Батурин. –

Лист гетьмана Івана Самойловича до охочокомонних полковників.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 8.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14182)

№ 27

1677, серпня 26 (16). – Табір на Солониці. –

Лист гетьмана Івана Самойловича полковникам чигиринському Григорію Коровці (Карповичу), ніжинському Якову Журахівському, глухівському Данилу Рубану, охочопіхотним Гарасиму Василенку, Ясиковському.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 106. С. 144–145.

№ 28

1677, жовтня 6(вересня 26). – Батурин. –

Лист гетьмана Івана Самойловича до Ілля Новицького і Якова Павловського.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 107. С. 145.

№ 29

1677, жовтня 27 (17). – Батурич. – Лист гетьмана Івана Самойловича до Ілля Новицького і Якова Павловського.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 108/І. С. 145.

№ 30

1677, листопада 9 (жовтня 30). – Батурич. – Лист гетьмана Івана Самойловича до Ілля Новицького і Якова Павловського.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 108/ІІ. С. 146–147.

№ 31

1677, листопада 21(11). – Батурич.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Якосмо в першых листах наших таковым нашим в. м. засылали ординансом, абыс полком своїм в полк Лубенский пришовшы, росправыл оный, половину в том полку Лубенском оставыл, а половицю в полк Миргородский ординовал, так тепер певни того естесмо, же ся в том волі нашой за порядком в. м. досит учинило. Тут тепер ознаймуем в. м., же писалисмо до панов полковников лубенского и миргородского, приказуючы, абы в полках своїх по городах слушное товариству учинили роспоряжене и належитое приказали давати выживлене. В. м. зас якосмо в прошлих писмах упоминали, так и тепер упоминаем, абыс приказал товариству скромне з людми на становиску обыходитися, жебы на том перествал выживленю, що для себе господар готует, а жадных ані грошовых, ані сировых стацій не вымагали, кгдаж мы міем старане одкол им одягнутися, нехай собі сами з становиск на одержу не обмышлевают, але нехай ласки наше певни будут, же мы з иншого стороны им обмыслити стараемся. А так в. мст. роспорядившы и старшынство в обоіх полках над товариством порядным людем, кому розумітимеш, полечившы, сам ведлуг першого нашего указу зо всім своїм челяди и коней почтом прибувай до боку нашего, певен будучы, же тут где поблизу умыслимисмо в. м. одпочинене показати. О оброках юж [...]о полковников установу послалисмо. При том Гду Бгу в. м. поручаем.

З Батурина ноеврия 11 1677 р.

В. мсти всего добра жычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого] рукою».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14081. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 32

1678, серпня 29 (19). – 3 табору біля Бужина.

«Мой ласкавый пр[ия]телю пне полковнику комонный.

Козаков, которие утікают з войска, яко здрайцов переймайте и карайте срокго яко неприятелей, одобравши од них щоколвек при них будет, самих наго пускайте. А коні, иле их наотбираете, все в реестр опысавши, до стада пускайте, абовім уже з тых здрайцов нічого сподіватися доброго, а коні будет

нам потреба, дай Бже толко що доброго з тым неприятелем учинити и под возки и под арматы. И повторе жадаем и росказуем, жебысте тым утекачом одних не фолкгуючи, все одних реестровне одбирали, барзій коні яко потребные Войску, одбираючи у стадо, оддавали. Бгу при том в. мс. поручаю.

Писано в таборі над Бужином августа* 19 1678.

В. мсти зичливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого] рукою»

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14092. Оригінал завірений підписом)

№ 33

1678, серпня 30(20). – Табір.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 113. С. 149.

№ 34

1678, вересня 15(5). – Переяслав.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 117. С. 151.

№ 35

1678, вересня 19 (9). – Борзна.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 8.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14182)

№ 36

1678, вересня 29(19). – с. Обмочев.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 119. С. 152–153.

№ 37

1678, жовтня 3 (вересня 23). – Батурич.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Чулоост, которую в. мс. на том пограничю заховуеш, похваляем барзо. Жадаем теж абыс своему чинячи досыт поволаню, не переставал старатися о відомости о неприятельских оборотах, а часто нам о всем давал знати. А мы, як час тому будет, не омешкаем в. мс. нашого заслати ординансу, абы оттол на певное полк свой зпровадил становиска. А на сей час пилно наше в. мсти засылаем поздоровленьє.

З Батурина септ[еврия] 23 року 1678.

В. мсти зичливый Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого].

О Корсуно особливе дайте нам знаки хто в нем ест [як] много и где стоят [...] певне довідайтеся, хочай шпигом».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14095. Оригінал завірений підписом. Запис на звороті: «Октовриа 4 прибыл от его мс. пана гет[мана] в рок 1678»)

* «августа». Це слово дописано пізніше.

№ 38

1678, жовтня 8 (вересня 28). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику охочый комонный.

Же в. мст. там застаючий чулост належитую заховаючи, вшеляким способом стараешся провідовати о оборотах неприятельских, ижес часто відомостями засылаеш о том, за тое в. мсти яко похваляем, так и дякуем. И вперед, жебыс в. мст. в таковой своей не устаючи чулости и промислі, щобыколвек нового и годного до увідомленя там моглося здарити, нам давал знати и з пном полковником переясловским часто во всем зносилься, до котрого тепер (?) зособна писалисмо, абы в том и он з в. мстю а иле в потребном діле зсылки чинил и описовалем и приказалисмо, абы полчаном своим всім предложил и упоменул, щоб без сквірні товариству компанії в. мстиной и пна Павловского там належитая в виживленю была выгода. А то для того, же в том полку не для якого приват албо потреб ваших (?), але для обереженя и цілосты в нем живучих всіх людей, особливе по деревнях застаете. Однакоже жадаем в. мсти, постерегайте того и не допускайте, щоб збитные якие и неслушные от товариства в покармах и ні в чом не діялися вымыслы. А як пора на тое будет, зпроватмо (?) мы в. мсти оттол на готовое сюда ближе становиско, чим в. мст упевняючи, о відомости повторе жадаючи, доброго от Гда Бга в. м. здоровья при том зычим.

З Батурина 28 септеврия 1678.

В. мсти зычливий приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества Запорозским рукою.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14948. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «Товкач в Золотоноши октебра 5 (...)» 1678»)

№ 39

1678, жовтень (?). – Уривок з листу Івана Самойловича.

«[...]Так над Корсунем, яко и над тоеми городчанами, якие ку Корсуню прихилилися, а свою присяжную віру, православному монарсі обіщаную, зломили, а то запобігаючи, абы противност ку нам не коренилася и людям сегобочным до истя на той бок охота не запалаяся, приказалисмо пну полковникови переяславскому чинити промысл, иле зможност будет. О чом велілисмо ему зноситися з в. мстю и з пном Павловским. А так и в. мстей жадаем, жебысте товариству своему цале допустили тогобочан уривати, а особливе, знюсшися з п. полковником переяславским, учиніте в. мс. промысл одностайной над Корсунем и над ворогом, в нем застаючим, если пора и способ на тое будет. Прочан також на той бок над заказ тиснучихся, зо всего обирати, а хоч бы и самых не живити допустіте, бо и тоее туда наміривши, ничего нам доброго не мыслит (?).

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14095. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 40

1678, жовтня 12(2). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 120. С. 153.

№ 41

1678, жовтня 25 (15). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Засилаем в. мсти такое наше жадане, абыс скоро по отобраню сего нашего писаня зараз до нас сам з своєю тилко челядю чим найпрудшей прибувал, бо того пилная указывает потреба. А на своем зас місцу так над товариством хоч асаула своего полкового, хоч якого иньшого товариша пристойного и згодного старшим остановите. Который жебы в трізвости заховуючися, знав як порядок всему полкови вести и прикажите ему от себе, абы зносячися завше з паном полковником переяславским и з паном Павловьским, который там до далшее волі нашой зоставати мает, поволным им был и во всем завше порядку (!) слухав. О що и повторе в. мс жадаючи, а до всего товариства вашого універсал наш при сьом же листі, абы не тескливе там постояли, посылаючи, Гсду Бгу затим в. мс. поручаем.

З Батурина 15 октоврия 1678 року.

В. мсти всего добра зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] велич[ества] Запор[озкого] рукою.

Універсал наш всему товариству вашому презентовати прикажи».

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви, пну Иляшеви Новицкому, полковникови Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого комонному».

(IP НБУВ, ф. II, спр. № 14096. Оригінал завірений підписом. Запис на звороті: «Октоврия 16...1678»)

№ 42

1678, жовтня 25 (15). – Батурин. –

Похвальний лист гетьмана Івана Самоловича товариству компанійського полку Іллі Новицького.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 121. С. 154.

№ 43

1678, листопада 1(жовтня 22). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонный.

Заслалисмо недавно листом нашим в. мс., жадаючи, абыс чим найскорій поспішал з своєю дворнею до бок нашого. Который лист наш и сим писанем потвержаем. А товариству полку в. мс. за их поднятые так в Войску при боку нашом, яко и тепер на том побережью труды и працы, об[і]цований выищаючи наш респект, показуем становиско в полках Лубе[н]ском и Миргородском. На которое то становиско наказный в. мсти з товариством, абы зараз за одобранем сего писаня нашого з полку Переяславского рушившиися, простовал, засылаем

указ наш рейметарский. Докладаем однак тое, абы в полку Лубенском, яко в просторішом, дві корогві ваши под которыми болшая личба товариства, а в полку Миргородском дві корогві под которыми менший почет найдутся, станули. Где до панов полковников городовых оных листы наши посылаем при сем писаню до в. мсти, абы становиско товариству слушне было розположено. Жадаем теды в. мсти и всего вашего товариства, абы на том стоновиску (!) звыкляя захована была без збытков скромност, без вымыслов ласкаве з людми обходитися хотійте, за що бысте и от Бга своих (?) фортунах ласкавост и от нас вдячност міли. Зычим при том в. мс. и всему товариству доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина 22 октоврия 22 року 1678.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пну Иляшу Новицкому, полковникови Войска его царского пресвітлого величества Запорозкого комонному оддат. В небытности его наказному его оддат».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14141. Оригінал завірений підписом і печаткою)

№ 44

1680, січня 14 (4). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

За поздоровлене ст урочистых Рожества Хва в. мсти подяковавши взаемне тыми ж урочистостями в. м. віншуем и жебыс тот новорожденный (...)* з помыслными в. мсти при добром здоровю обдарал сукцессорами зичим. Же подлуг указу нашего музыкантов, о которых писалисмо до в. мсти, прислал, слушнес то в. м. учинил. Похваляем и тую в. мсти охоту, же в. м. готов над неприятелем, ежели бы оного было вторгнене належне вшелякий промысл чинити, о которых зближеню яко певных, так далеце тепер не маш відомостей. Так даст Бже и вперед абы было. Еднак доносим в. мсти відати, же писал до нас пн. полковник переяславский, ознаймуючи, же сими днями килкодесят коней орды перехватившися на сюю Днепра сторону в селі Кораблищах, межи Воронковом и Баришполем лежачом, одного чоловіка взявши, назад ломя голову покрутились, которые не откол инуд, тылко од того проклятого врага Хмелниченка з Немірова міли быти. Поновы відомостей, якие бы у себе міли, давайте нам знати, жадаем в. мсти Гду Бгу затым поручаем.

Дан з Батурина януария 4(...)*.

В. мсти во всем зычливый приятель Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. велич[ества] Запор[озкого].

За прислане музыков тепер (?) трохи дякоем, а як их спробуем, найпаче подякуем.

(IP НБУВ, ф. I, спр. 14109. Оригінал завірений особистим підписом і печаткою. Адреса і запис на звороті: «Моему ласкавому приятелеви пну Иляшови Новицкому, полковникови Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого комонному от его млсти п. г. за прислане музыков дякуе 1680»)

№ 45

1680, лютого 22 (12). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Поневаж там в полку Миргородьском, як ознаймуєте, людем трудност чинится тамошным и товариству не маш належитого в кормах поживеня, теды засылаем в. мс. таковой указ, абыс для полегки людской оставившы одну тилко сотню полку своего в полку Миргородском тую, якая там и зоставала на становиску з дома (!) сотнями просто ку Лубням ишол и там задержвшыся до указу нашего, сами в. мс. товариство все свое на звиклом давном становиску распорядйте и прикажите оным, жебы уважаючи людзкую трудност, же через всю зиму у забегах найдовалися, скромне обходилися и не барзо оброками обтяжали оных. А як почнет Дніпр в своей кріпости ослабівати, теды мы зашлемо в. мс. вперед указ наш и позволене, щоб ку дому своему ехалисте. А тепер поручаем в. мс. Гсду Бгу.

З Батурина 12 февраля 1680 року.

В. мсти во всем зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его ц[а]рского пр[есвітлого] велич[е]ства Запор[озкого] рукою.

Відаем и то, же помаркотно в. м. не в дому запускати приходит; так я Пилипа (?) а наипаче того молодого (?) скрипника взявши, роскажи им за заговійную заиграти».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14106. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «1680»)

№ 46

1680, червня 27 (17). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику охотный комонный.

Харко, хоружий полку в. мсти, повернувшись з поля, припровадил двох язиков татарских, з которимы послалисмо его самочварт на Москву, а иншое товариство з конмы отпустилисмо до полку в. мсти, которие устную о себі дают вист регуляцию. О том ознаймивши поручаем Гсду Бгу.

З Батурина 17 юня 1680 року.

В. мсти во всем жичливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. влчства Запор.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14159. Оригінал. Запис на звороті: «Юня 17 хоружого припроважению язык[a] татарском 1680»)

Цидула: «Тут же пилно жадаем и приказуем в. мст, абыс з полку своего вибрав (...) товариства чоловіка пядесят свідомих добре тако зоб(...) поля и приказавши им взяти всякого борошна на недел три, здал на руки п. Новицкому, а то для того, жеби оное опровадивши товариство вце (?) ку Богу ріці, назад повернулися и нам дали відати о том виправленом войску. Которий за оказанем сеї цедули не будет далее от Богу и он, пан Новицкий, далее вести за собою, але з всякою відомостю о своем повоженю ку нам отпустит».

№ 47

1680, червня 30 (20). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охочый.

Гаразд в.мс. учинил, же на росказане нше рейментарское з полком своим ставши тут, mezi Хмеловом и Медвежым, дал нам знати. Зачим там уже и стуйте, не рушаючи далее нікуда. Кгды и мы, даст Бг, на сых же днях маем волю туда ж найближати, где и в. мсти вперед будет наш указ, куда маете обернутися. Що предложивши, Гду Бгу при том в. мсти поручаем.

З Батурина 20 июня 1680.

В. мсти зичливый пр(ия)тел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого]».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14108. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «Июня 20. О похвали же на вказ стал с полком mezi Хмеловым и Медвежим. 1680»)

№ 48

1680, жовтня 21(11). – Батурин.

«Мої ласкавій приятелі пнове полковники комонные.

Его црского пресвітлого влчства столник и полковник Василий Михайлович Тяпкин в певних гедрских ділах з Москвы до Чигрин едет. З которым и мы посполу канцеляристу нашого войскового Ивана Дорошевича туда ж в Чигрин посилаем. Зачим кгды оный прибувши до Черкас в. мстем о собі дадут знати. Теды жадаем в. мстей абысте з своїх полков вибравши товариства го-жого на конех добрых чоловіка тридцат, им в конвой придали якобы их тое ваше товариство з Черкас до Чигрина и з Чигрина [на] сей бок Днепра опровадили. О своїм зас повоженю где и на яковом місцу зостаєте и яковые откол у себ[е] маете відомости нам ознаймите, жадаем. И зат[им] Гсду Бгу в сохранение в. мстей поручаем .

З Батурина 11 октоврия 1680.

В. мстам всего добра зичливый Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. велич[ества] З[апорозского] рукою.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14043. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пну Илиї Новіцкому, полковникови Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого охочому комонному отдати в Золотоноши»)

№ 49

1680, листопада 7 (жовтня 28). – Батурин.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Лист в. мсти ку нам писанный в справі Барабашенка, сотника лукомського, и невісти той завод з нем міючий, дошол до рук нших. Которий ми вичитавши и в нем описанный вывод и остатную (?) инквізицию от в. мсти учиненную в-розумівши, якосмо перво всю тую справу позволили в. мсти розсудові, так и

тепер жадаем в. мсти, абыс конец оной и декрет остатний подлуг слушности учинил, жебы болш межи собою заводу жадного обидві стороні в тих термінах не міли. О том ознайомивши, Гсду Бгу поручаем в. мс.

З Батурина 28 октоврия 1680.

В. мсти зичливый пртел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр. влчства] З[апорозского].

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14739. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою)

№ 50

1681, січня 2 (1680, грудня 23). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 9.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14112)

№ 51

1681, січня 15(5). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Похваляем в. мсты тое, же нам даеш о собі знати, и вдячна нам тая в. мс. чулост, иж працею товариства своего вывідалеся о том досконале, же неприятели татаре в краях наших там не бывали, где нам о их втарчках відати было донеслося. Гаразд сталося и тое, иж споряженем борошна и под оное сани приспособилилесея в. мс. з полком своим до походу военного. А той овшем слушне учинил, иж для вывіданя ся о татарех около Медведовки ославленных (можливо описка і тоді це слово слід читати: «оставлених» –Ю. М., І. Т.) послалес при певном члвку килкодесят товариства. Еще слушний бы было, кгдыбыс болшую част людей туди выправил, азали бы там где на побережю Дніпровом помогл Гсдь языка достати татарского, якого нам велце потреба. Леч если вже тогды в. мс. болшей части не послал, нехай и тым, шо сут посланы во всем щастит и помогает Гсдь Бг, рейментарско зычым. А однак потреба нам в пришлое время пилно через умыслное людей войсковых ку Дніпрови выслане постаратися, абысмо могли за помочю Бжею языка міти. Абовім о послові царского величества, в Крим выправленом, не маючи відомости, дбати бы о оную в достатю языка пилно належало; в. мс. в пришылые дні, щобыс міл відомостей давай нам знати. Зычым за тим в. мс. доброго здоровья.

З Батурина дня 5 януария* року 1681.

В. мс. всего добра зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого].

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14113. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороты: «В Лохвиці генваря 7 1681 року»)

* Слово «януария» дописано пізніше.

№ 52

1681, лютого 15 (5). – Батурин.

«Мой ласкавый пр[ия]телю п[а]не полковнику комонный.

През всі тие часи аж до сего времени сподівалимося неприятелского силного на сей край нш наступства и для того умислне не посилалисмо в. мсти з полком своим до Ирклієва, любо нас пн полковник переяславский о тое и просил, варуючися, жеби вас од нас в сих городах далших застаючих не отехав неприятел и в яком крайном не осадил городі. Тепер теди не сподіваючися сильного неприятеля в сюю сторону ншу наступства, хиба тилко утарчки звичайние могут бити около городов крайных, а до того уважаючи, же юж пора зимная от часу слабіет, жадаем в. мсти, абис зараз со всім полку своего товариством ишол до Ирклієва, взявши з собою борошна и оброку для коней з так веле, жеби вам потрвало до того часу, поки ріки почнут ропущатся, а сіна и около Ирклієва, яко нам повідают, повно по лугах найдуется и там застаючи, при вшелякой чулости з пном полковником переясловским часто зношуйся. Которому также велілисмо стати з компанією Курилчатиною и з виборним товариством у Воронкові и Попилной в. мс. на неприятелские утарчки, азали бисте за щастям его црского пресвітлого в[е]л[и]ч[е]ства нам и отчизні працею своею прислужилися. О що и повторе пилно в. мсти жадаючи, Гсду Бгу поручаем вас.

З Батурина дня 5 февруария 1681 року.

В. мсти всего добра зичливый пр[ия]тел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого]».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14115. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороты: «З Батурина 9 февруари(я) дано в Лубнях 1681»)

№ 53

1681(?), червня 10(травня 31). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный охочый.

Поневаж справа Игнатовой Мідієньковой з Хвилонихою Пірятинскою еще не могла skutku своего взяти, а то за небытностью поводовой стороны, теды, абы Мідієньковая тым ліпшой в тим з Филонихою заводі была надії, позволяем в. мсти певний арешт на дом Хвилоньшин и на добра оное, ежели якие сут, до звороту ей ж, Филонихы, з нового двора, положить. Тим взглядом ватаг товариства полку своего в. мс. намени[т] дат, же еще з полков не поворотили, а и тепер свіжо другим в. мс. виправилис. Теды як сый, так и тым давнійшым, абы Гсдь щасливую гостину и щасливый поворот дал, зычим и Гду Бгу затим в. мсти поручаем.

З Батурина 31 мая [1681](?).

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска его црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого].

А скоро би відомост якая у в. мсти появилася, давайте нам днем и ноч знати».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14110. Оригінал завірений підписом і печаткою)

№ 54

1682, травня 22 (12). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Добре барзо сталося, же в. мс. по розказаню нашом для так пилное потребы и к цілости и к повозі (!) Войска и народу нашого [наде]жной на войсковую услугу хижо и порядне товариство полку своего прибравши, посланым нашим для опроваження выготовал. Що яко похваляем в. мсти, так и дякуем за тое послушенство. А жебы вже тое товариство в назначоную дорогу выслал, о том писалисмо до в. мсти. Якое писане наше міло вже дойти до рук в. мс. Зычим при том в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина мая 12 д. року 1682.

В. мсти зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] в[є]л[и]ч[є]ства Запор[озкого].

А которого часу тое товариство на услугу выпровадится, о том дайте нам знати».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14120. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «З Батурина через товаришов двох сотні Ивановой у табор под Кляйкову (?) Доброве (?) подан мая 13 1682»)

№ 55

1682, травня 29 (19). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 9.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14182)

№ 56

1682, червня 4 (травня 25). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Пишет до нас полковник полтавский, ознаймуючи, же ніякийсь Иван суботовский, мешкающий тепер в Новом Санджарові, будучи на тих днях за відомом его полковничим на том боку Дніпра у Медведовці по нікоторых потребах своих, кгда юж поворочал назад ку домови через Чигрин, трапилось ему видітися з тым то злодіем, з Кгрембашевским. Который хвалился пред ным добротливостю асавула вашего полкового, же якобы его, идучого з сеї стороны за Дніпр ку Немирову, незборонно пропустил и тепер до его з приязню отзывается. Чому мы любо цале не доймаем віри, жебы тое так міло быти. Еднак жадаем в. мсти: запитай в. мс. наедині про тое асавула своего и що он скажет на тое питане в. мстино, ознайми нам, а мы и лист той полковника, до нас о том писаний, посылаем в. мсти для зрозуміня. Затым зычим в. мсти доброго от Гсда Бга здоровья.

З Батурина мая 25 року 1682

В. мсти зычливый Іван Самойлович, гетман Войска его црского пр. велчства Запор.»

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14126. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис назвороті іншою рукою: «Подан з Батурина 23 мая по вечерни 1682»)

№ 57

1682, червня 8 (травня 30). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю п[а]не полковнику комонный.

Прибывши тут в Батурич, асаул ваш полковный чинил пред нами реляцию невинности своей ведлуг уданя того шалбіра Кгрембишевского, в листі полковника полтавского о нем выраженого. Которому уданью, як на той час, кгда до нас донесено, досконало не давалисмо віры, дорозуміваючися, же из зависти того шалбіра и инших ему подобных особ оное на его было нанесено. И з того респекту мілисмо тое у себе за річ плонную, так и тепер намній того до увірення не беручи и жадного порозуменя на его за тое не маючи, овшем при неотмінной нашой реиментарской ласці для его статку, цноты рицерское и вірности непорушне заховиваючи, отпустилисмо его опят до в. мсти. Который жебы был при першой своей годности у полку в. мсти, повинен в. мс. того постерегати. А поневаж на зложеный термін он, асаул, в. мсти. и з сотником до выконаня присяги там на вірност црскому влчству ново тепер нам, дай Бже, щасливе на многие літа пануючому, не поспіл, теды тут розказалисмо им оную выконати. И так цале оный то выконавши, отехал до в. мсти. Через которого жадаем в. мсти: задержся в. мс. тут з полком, не отходячи ку Днепрові, до далшого указу нашего, где тепер застаеш, а застаючи, если бы где трапилися прочане, идучие ку Днепрові, теды заворочайте в. мс. их назад до своих городов, не пропускаючи в наміреную им дорогу безпутную. Такое давши в. мсти позволение, поручаем Гсду Бгу.

З Батурина мая 30 року 1682.

В. мсти во всем зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого]».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14119. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «З Батурина под Мормизину (?) доброву 3 июня подан 1682»)

№ 58

1682, червня 17 (7). – Батурич.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 136. С. 167–168.

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14122. Оригінал завірений підписом і печаткою)

№ 59

1682, липня 8 (червня 28). – Батурич.

«Мой ласкавий пр[ия]телю п[а]не полковнику комонный.

Же в. мс. розказаню ншому рейментарскому досыт чинячи, обіцуете з повинности своей старатися о засягнене вшеляких відомостей, за тое похваляем в. мс. Ажебысте и вперед в том же пилного своего стараня прикладали и если одкол будете якие міти відомости, нам давали знати, а злых и сами припыняйте, жадаем. Козака теж того, о котором в листі своем зміняете, не потреба к нам присылат. О що в. мс. и повторе жадаючи, Бгу при том поручаем.

З Батурина июня 28 року 1682.

В. мсти зычливый пр[ия]тел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого].

А взглядом того нашего діла жадаем в. мсти поступи в. мс. як найскромній».

Цидула 1 (до цього документу?): «А взглядом того нашего діла жадаем в. мсти: поступи в. мс. як найскромній»

Цидула 2 (до цього документу?): «Тут же ознаймуем в. мс., же подлуг обітници ншой роковую заплату так в. мс. самому, яко и всему товариству, через сего ж посланого посылаем. Однак жадаем в. мс., жебысте не скорблячи товариства, нічого у них не выбирали (?) для посланого ншого, бо мы тую працу его своего часу нагородим.

Цидула 3 (до цього документу?): «При отправі асаула вашого принесен от в. мсти другой лист. През который увідомилисмося о татарах, же виділи под Криловом на том боку Дніпра килка сот. Которие якобы и двох члвка взяли там же под Криловом. А же в. мс. через той же лист свой питаешся нас: если маеш послати еще корін один який до тых двох, у Дніпра застаючих, товариства полку своего. Теды не посилаи в. мс. того кореня. Будет и тих двох з тамошную потребу, бо татаре хоч ездят на сей час на том боку Дніпра, нічого им чинити. Трудно им юж заборонити, може то так, же як и наші болохові ездячи на сей однак бок Дніпра, не поедут не треба впроватис (?). Для приведеня теж до присяги там застаючого товариства сюды до себе не турбуючи, слушне кого розумного до их позволяем в. мсти и жадаем учинити так».

(IP НБУВ, ф. II, спр 14118. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті: «Подан од пна 29 июня 1682»)

№ 60

1682, липня 21(11). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Далес в. мст нам знати, же у товариства полку вашого комонного, через два місяці вже в полю стоячого, не стало борошна и просиш о указ наш абы опять оному борошенное было вспоможенье. А так пишем мы до панов полковников лубенского и миргородского, абы опят на два місяці подлуг першое уставы на полк в. мсти борошно было выдано. А товариство борошно тое взявши, нехай найдуется в полевом становиску не тескliwe, албовім в городах на господах под час жнивной работы, коли всі люде еще в полю, скучливое бы было становиско. За тым зычим в. мсти доброго здоровья.

З Батурина июля 11 року 1682

В. мсти зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр. велчства Запор.»

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14125. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «От пана подан з Батурина 11 июля под Талалаевку о борошне 1682»)

№ 61

1682, серпня 14 (4). – Батурич.

«Мой ласкавый приятелю пне полковнику комонный.

Дякуем в. мсти за тое, же в. мс. росказаню нашому чинячи досыт, выправил полку своего сотника з товариством ку Днепрові до Чигрин-дубровы, приказавши ему пилную там зостаючи заховати чулост и острожност. При том за прислане рыбы и дичини розное в. мсти подяковавши, поручаем Гсду Бгу.

З Батурина августа 4 року 1682.

В. мсти зласкавый Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого]».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14123. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Подан од пана з Батурина 5 августа под Талалаевкой 1682»)

№ 62

1683, березня 15 (5). – Батурич.

«Мой ласкавый пртелю пне полковнику комонный.

Присланые од в. мс. через товариство ваше перенятые утікаючы прочане доправа[жены] сут тут в Батурич. Которых мы од посланцов ваших росказавши отобрати, похваляем в. мс. за такову чулост и вперед жебы товариство ваше, на побережу Дніпровом зостаючое, пилновали на таких непостоянных людей пилный в. мс. оным приказ учиніте жадаем и зычим притом в. мс. здорова доброго.

З Батурина марта 5 року 1683.

В. мсти зычливый Иван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14134. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Принесен з Лохвиці 6 марта 1683»)

№ 63

1683 (?), липня 20 (10). – Батурич.

«Иван Самойлович, гетман з Войском их црского пресвітлого влчства Запорозким.

Старшинам городовым ознаймуем, иж для діл наших певных посылаем до берега дніпрового пна Илию Новицкого, полковника комонного, придавши ему людей певных. Міти теды хочем и жадаем, кгда где припадет ему попас албо ночліг, абысте давали живности, хліба с потребу и по два бараны, а подвод пятнадцет, туда тылко простуючому.

Дан в Батурині июля 10 д. року 1683 (?).

Звышменованный гетман рука власна».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14664. Оригінал, завірений підписом і печаткою)

№ 64

1683, жовтня 19 (9). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Слушне сталося, же росправилисте товариство полку свого на звыклие зымовые становиска, которое як росправили з реестру вашого, до нас присланого, ест нам відомо. За яке ознаймене похваляем вас. Сам теж в. мс., поневаж діла там тепер не маш, можеш ехати ку домові, позволяем и Гсду Бгу вас затим поручаем.

З Батурина октоврия 9 року 1683

В. мсти зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

Оброками людем товариство нехай не наприкрається при(..)*ози в. мс., бо сами знаете же (?) нігде по всій Україні [...] весь не родил згола».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14128. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Похвалене о роспоряженню польку, подан у Лохвицю 12 октоврия 1683»)

№ 65

1684, лютого 7 (січня 28). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю, пне полковнику комонный.

На причину в. мс., з которою з полку в. мс. сотники до нас присиланы, отпускаем, [...] в. мсти Івана Михайленка, сотника, в задержанью будучого тут в Батурич. А яко не может быти он правый в своем проступку, бо если бы из вірного ку нам умыслу оний з атаманом чегиринским зносился, повинен был конечно, если не нам, то в. мс. о том ознаймити, жебы тое его зношене ся нам было відомо. А то стало погоршенем таким, же з сотні его килко чоловіка в лядскую загналося сторону. Так годится, абы в. мс. оного от уряду сотницкого отставил, а на его містце годного якого товариша, который бы нам был вірным, вели в. мс. товариству сотником обволати. А тот без сотництва нехай научится заховати справній свою ку рейменту нашому зычливость. Затим засылаем в. мс. ласковое поздор[ов]лене.

З Батурина генваря 28 д. року 1684.

В. мсти зычливый приятел Іван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запор[озкого].

Додаток на інших аркушах дві «цидули»: «При бытности тут сотников полку вашого прибыл до нас от пресвітлого монаршого престола столник Петр Петрович Зіновиев, через которого по указу монаршому при милостивом слові учинено нам извіщение, же изволением всемогущаго Бга великий гсдр црь и великий кнзь Иоан Алексіевич всея Великия и Малія и Білыя Росии самодержец, его црское пресвітлое величество изволил сочетатися законному браку, принявши в супружество девицу Параскевию Федоровну, дщер Федора Петровича Салтикова. З якої радости монаршой от монаршого стола при-

слано нам розных творених овощей, з которых мы и в. м штуку специялу, орлом напечатаную, через сотников ваших посылаючи, о той црского величества радости извѣстно чиним и радуочися многолітствія монарсі з ново-сопряженою монархиною зычывши, залецаем».

(Опубліковано як окремиий лист: Акты ЗР. Т. 5. № 143. С. 174).

«Самому в. мсти и пану Пашковскому позволяем на час збігнути додому. А пан Михайло Кузменко з товариством нехай там зостаєт, где сей наш лист застанет. А где станет, нехай до нас отищется, щоб мы о его становиску відали».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14142. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «З Батурина през сотников дано 2 февр[аля] 1684 у Снетині с цедулами двома о сотникові же Ивану Михайленку»).

№ 66

1684, лютого 12 (2). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 144. С. 174–175.

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14117. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою).

№ 67

1684, березня 2 (лютого 20). – Батурин.

«Мой ласкавий пртелю пне полковнику комонный.

Універсал нш на обличение оных бігунов, которые на оманчливые (!) людские затяги неуважне бігали и на завстегнене од такой их неудачи, жебы вперед оная не діялася, писанный в полк вш, справивши, посылаєм до в. мс. Який хотя в. мс. при зобраню полку своего старшины и що можная черні на яком будете розуміти містцу, казат вычитати и устне тую волю ншу оным вытлумачити. А по вычитаню знову абы тот універсал нш упоминателный до нас в канцелярию был прислан, жадаєм и зычим притом в. мс. здоровья доброго.

З Батурина февраля 20 року 1684.

В. мсти зычливый прител Иван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рскогo пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14135. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «З Батурина в Снетин подано 23 февраля 1684 при універсалі»)

№ 68

1684, травня 18 (8). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 146. С. 176.

№ 69

1684, травня 25 (15). – Батурин.

«Мой ласкавий пртелю пне полковнику комонный.

З листу в. мостиного відомо нам, жесте подлуг розказаня ншого з высла-ными нашими в Крым послали у провожатых товариства своего. За тоє теды

послушенство, же волі ншой досыт учинилисте, дякуем в. мс. и зычим притом оному здоровя доброго.

З Батурина мая 15 року 1684.

В. мсти зычливый пртел Иван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14137. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «З Батурина в Снетин подано 23 феверяля 1684 при універсалі»)

№ 70

1684, червня 9(травня 30). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 147. С. 176–177.

№ 71

1684, червня 23 (13). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 148. С. 177–178.

№ 72

1684, липня 17 (7). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 9.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14182)

№ 73

1684, липня 18 (8). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пане полковнику комонный.

Харка, бывшего хорушого вашего полкового, который по росказаню нашом побывал на Москві и за нашим ласкавым залеценьем получил монаршую милост, отпускаем до в. мс. и до его домовки, а же ораз и грошовое уконтентоване на цілый полк в. мсти посылаем. Теды постарайся в. мс. о тое, абы полку в. мсти товариство все а все на одно місце было стягнуено, жебы не порозно, але вкупі респект наш всі одержали. При том зычим в. мс. доброго здоровя.

З Батурина июля 8 року 1684.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

Додаток окремо: «По розданю грошового уконтентованя товариству приезжай, в. мс., до нас для одобраня о войсковом ділі устное науки, а озмы з собою и асаула своего полкового»

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14148. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «Од его млсти ясневелможного пна гетмана о заплаті. Под Комишную подано юля 10 1684»)

№ 74

1684, серпня 30 (20). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Пяти чоловіков запорожцов, до реестру полку вашого допрошуючихся, не велілибыс приймовати, если бы не дал нам хто слова за ними, же при полку статковати будут. Але кгда велілисмо тут трох их роспросити, яким они чинят тое наміренням, теди едно показали они, иж незаезджбї сут люде и хотят щире неотходне в полку вашом великим гсдрем и нам, рейментарови, послужити, другое и сумненем своим щирост свою поправити мають з людским о собі посвідченем. А так позволяем в. мс. оных принять. Тылко повинни они в полку при бытности всего товариства образ Спасителей добрым сумненем поціловати на том, же як зычливе, так и статечне, не на малый час, але надовго, никуда без нашего рейментарского позволения и вашего полковничого відома не отездячи, найдоватися. При том зычим в. мсти доброго здоровья.

З Батурина августа 20 д. року 1684.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчства Запор[озкого].

Адреса: «Моему ласкавому приятелєві пну Иліяшу Новицкому, полковникові Войска их црского пре[світлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запорозкого комонному»

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14151. Оригінал. Запис іншою рукою: «Сотником понотопом (?) о запорожцях пяти до полку под Волошиновку 28 августа 1684»)

№ 75

1684, вересня 8 (серпня 29). – Батурич.

«Мой ласкавий приятелю пне полковнику комонный.

Мілисмо дати досконале в. мсти знати о тых сороку и шести чоловіках, которых в. мсти в полк свой приймуючи, обіцал им в ласці нашой пришло-рочное грошовое уконтетоване Тепер теди о том помисливши, так волю нашу утверждаем, жебы як у в. мсти, так и у пана Павловского, в полках ровно было по шестсот чоловіка, жеби тим лучше и станцією и платою моглисмо их удоволствовати, а так абыс не тилко тых сорока з лишком чоловіка не компутовал в. мс. в полк свой, але що и тепер над шестьсот чоловіка вынайдуется. Постарайся в. мс. тых, якие мнїй до службы способние, отдаленем (?) шестсотную учинити личбу. О том в. мсти извістивши, засилаем наше поздоровлене.

З Батурина августа 29 року 1684.

В. мсти зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчства Запор[озкого].

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14150. Оригінал. Запис іншою рукою: «З Батурина о постановленю полку не держати болше од шестисот чоловіка августа 29 1684»)

№ 76

1684, вересня 16(6). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Асаула вашого полкового отпустилем до в. мсти, выслушавши з уст его той повісті, якую он нам оповиділ. Однак маем мы вже давно о той повісті відомость и тепер низовые посланые, до нас прибывши, при поданю листов достатечне о всем повоженю тамошнем учинили донесене, о чом и асаул ваш тут чул. При том зычим в. мсти доброго здоровья.

З Батурина сеп[тембра] 6 року 1684.

В. мсти зычливый приятел Иван Самуйлович, гетман Войска их црского пр. влчства Запороз[кого]».

(ІР НБУВ, ф. I, спр. 14145. Оригінал завірений особистим підписом і печаткою. Запис: «З Батурина через пана асаула в пленицю (?) подан 6 септембра 1684»)

№ 77

1684, жовтня 25 (15). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю, пне полковнику комонный.

Відомо нам з донесеня в. мсти, же борошна в товариства полку вашого потечет до двадцет осмого дня октовриа. А так до того часу нехай полк в. мсти стоит в полю, а по том часі позволяем мы сим листом нашим розыйтися по становисках звыклых. Тылко о тое в. мс. жадаем пишно, абыс всякого на той час упоменул товариша, жебы будучи на становисках, скромне з людмы обходилися, и як старшина, так и чернь над уставу нашу ничого не вымагали и жебы о збытках жадная нас не доходила скарга. А сему товариству вашому именно десяток члвк, за которыми от в. мс. внесена до нас причина, велілисмо дати по пятнадцеть золотих грошей и отпускаючи оных зычим в. мсти доброго здоровья.

З Батурина октовриа 15 д. року 1684.

В. мсти зычливый при[я]тель Иван Самойлович, гетман Вуйска их ц[а]рского пр[есвітлого] вел[и]ч[е]ства Запор[озкого].

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14144. Оригінал завірений підписом і печаткою. Запис на звороті іншою рукою: «З Батурина на Галъку (?) через атамана Корсуна подано 16 октовр[иа] 1684»)

№ 78

1684, листопада 14(4). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

О роспоряженю товариства полку в. м. по становисках відомо нам з листа в. м. Що если з порадою панов полковников лубенского и миргородского и иншое старшины учинилисте, то и нам тое есть ку уподобаню. Тылко як устне говорилося, так и тепер о скромности пишно упоминаем. З оброками слушне еще здержатися, поневаж сіна в людей всюди добрый без праці не схуднуть на них коні товарискій. Зычим при том в. м. доброго здоровья.

З Батурина ноевриа 4 д. року 1684.

В. мсти зычливый приятель Иван Самуйлович, гетман Войска их црского пр. влчства Запороз[кого]».

(ІР НБУВ, ф. I, спр. 14164. Оригінал завірений особистим підписом і печаткою. Запис: «Через Конотона, сотника успени (?) Семеном (?) подан у Снетин ноем[врия] 6 1684»)

№ 79

1684, листопада 16(6). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Сотника полку вашого з товариством зводячи тут перед судом на очную ставку з сотником новомлынским, отпустилем назад до полку. А поневаж на сотника новомлынского перевелося, же веліл бити в звон на квалт, а еще под час ярмарку, теды не тилко от ласки нашой и от уряду свого будет отдаленый, але и належитое понесет каранье. О чем в. м. ознакомивши, зычим доброго при том здоровья.

З Батурина ноеврия 6 д. року 1684.

В. м. зычливый приятель Иван Самуйлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] в[е]л[и]ч[е]ства Запороз[кого]».

(ІР НБУВ, ф. I, спр. 14163. Оригінал завірений особистим підписом і печаткою. Запис: «Через сотника Ивана о праві его з новомлынском сотником у Снетин подан ноем[врия] 11 1684»)

№ 80

1684, листопада 17 (7). – Батурин.

Опубліковано: о. Юрій Мицик. Відомості про Сіверщину в неопублікованих листах гетьмана Івана Самойловича до полковника Іллі Новицького. С. 10.

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14182)

№ 81

1684, листопада 20 (10). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 152. С. 181–182.

№ 82

1685, лютого 7 (січня 28). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

На причину в. м. з которою з полку в. м. сотника, до нас присланого, отпушаем [...] в. мсти Ивана Михайленка, сотника, в задержанью будучого тут (?) в Батурині, а яко не может быти он правым в своїм проступку, бо если бы из вірного свого ку нам (?) умыслу оний з атаманом чигиринским зносился, повинен был конечно если не нам, то в. м. о том ознакоми, жебы тое его зношене если (?) нам было відомо, а то стало погоршенем таким же з сотні его килко чоловіка в лядзскую загналося сторону, так годится, абы в. м. оног от уряду сотницкого отставил, а на его містце годного якого товариша, который бы нам был вірным вели в. м. товариству сотником обволати, а той без сотництва нехай научится заховати справній свою ку респекту нашому зычливость.

Затым засылаем в. м. ласкавое поздор[ов]лене

З Батурина генваря 28 д. року 1685.

В. м. зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр[есвітлого] влчства Запор[озским].

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14142. Оригінал. Запис на конверті «З Батурина през сотников дано 2 фев. 1685 у Снетині с цедулами двома о сотникові же Івані Михайленку».)

№ 83

1685(?), лютого 20 (10). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане Новицкий.

Умисливши мне пана бунчучного нашего з Канева тут, ку домови, спрова[ди]ти, а на місце его сотника тутейшого батуринского послати п[иса]лисами и до в. мсти через посланца пана полковника переяславского, у н[ас] на сих днях бувшого, жадаючи, абы кгда будет пан бунчучный з [Ка]нева тут, в Батурын, простовати и в. мсть сам вспол з ним бувал, а взглядом компаніей писались до пана полковника т[утеш]ного переяславского, жебы по городках полку своего хоч по килка чол[овіка] для тим ліпшой самим и конем в звычайной живности выгоды и [...] зруйнованый (?) полегкости на малый час расположил, нім т[ут]юж колвек теперешной рвекали (?) укажется просужа (?) и нінійшое до слушного самим и конем выпочнення по немалых во[йскових] трудах и фатикгах вынайдет и назначит містце. Зачи[м] тую ж волю нашу взглядом компаніей в. мстиной до пана [полковни]ка тамошнего, жебы на час тилко певний в полку своем д[о]живши, задержал, поновляем, а в. мсть сам подлуг пе[рвого] листу нашего вспол з паном бунчучным тут за нас пр[...] жадаем и Гду Бгу оного поручаем.

З Батурина 10 фе[враля] 16[...].

В. м. зычливый пр[иятел] Иван Самойлович, гетман Войска его црского величества З[апорозским] рукою.

Адреса: «Моему ласкавому приятелю пану Илияшови Новіцкому в Золотоноши отдати».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14141. Оригінал завірений особистим підписом гетьмана і печаткою. Запис на конверті «До Золотоноши (?) 1685»)

№ 84

1685, червня 14 (4). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 154/І. С. 182–183.

№ 85

1685, червня 14 (4). – Батурин.

Опубліковано: Акты ЗР. Т. 5. № 154/ІІ. С. 183–184

№ 86

1686, липня 12 (2). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Самойловича.

«Иван Самойлович, гетман з Войском их црского пресвітлого влчства Запорозким.

Вам старшому и меншому полку комонного товариству доброго от Гсда Бга здоровья зычачы, ознаймуем, иж для певных и потребных діл посылаем до берега дніпрового пана полковника вашего пана Илию Новицкого, при-
давши ему людей особливых. А так що з порученя нашого гетманского кому з межи товариства полужити з потребі належитой, он розкажет. Міти хочем, абы тот всякий вірное учинил послушенство. А за поворотом его, пна полковника, от берега мы ласкаве обіцуем обыслати вас звыклым грошовым уконтетованем. Чим вас всіх упевнивши, поручаем вас Гсду Бгу.

З Батурина июля 2 д. року 1686.

Звыш менованный гетман рука власна».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14668. Оригінал, звірений підписом і печаткою)

№ 87

1687, червня 16 (6). – Батурин.

«Мой ласкавый приятелю пане полковнику комонный.

Повторное повоженя в Казикермані діючогося описанем відомо нам з листа в. мс. О сконченю sprawy товариша, з побою умерлого, декрет в. мстин похваляем. Тылко ж если артикулы правные такого забойцу, по которого разях, зараженный не хутко умирает, от караня выймуот, а тылко раны навязати кажут. То здается нам много на ноздрулі двадцети коп на вязки тое вытягати. Досыт бы и десятка талярей, которые в него взявши, дати на сорокоуст, люб до монастыра, люб до свіцкие церкви, где в. мс. самы уважите, а не кривным умерлого. Що намінивши, засилаем в. мс. наше поздоровлене.

З Батурина июня 6 д. року 1687.

В. мс. зычливый приятел Иван Самойлович, гетман Войска их црского пр. влчства Запор».

(IP НБУВ, ф. II, спр. 14161. Оригінал. Запис на звороті: «В табор под Волошиновку респонс, що Харко послан о п. суді нуж (?) искать подан июня 3 1687»)

Yurii Mytsyk

Doctor of Historical Sciences
(Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Researcher Fellow,
of Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies
of National Academy
of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
mytsyk2002@ukr.net
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Inna Tarasenko

Candidate of Historical Sciences
(Ph. D. in History),
Senior Research Fellow
Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies
of National Academy
of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
innatarasenko86@gmail.com
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Андрій Блануца
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
andriiblanutsa@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0849-8056>

**КНИГА ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ № 270 ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ІСТОРІЇ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
У 70-х РОКАХ XVI ст.**

For a long time, the author of this article prepares to publish a Book of Inscriptions Nr 270 of the Lithuanian Metric by the original, which is currently stored in the Russian State Archive of Old Acts. The documents of this book, like other books of the Lithuanian Metric, are unique. There are 38 acts of various character, from documents of limitations (postponement) of the Grand Duke's court to the Sigismund Augustus' (King of Poland and the Grand Duke of Lithuania) instructions concerning the organization and holding of the Sejm in 1572. The proposed publication provides a register of documents from the Book of Inscriptions Nr 270, as well as one of the important and interesting documents under Nr 16. This document from the King of Poland and the Grand Duke of Lithuania Sigismund II Augustus is an instruction addressed to the elected ambassadors to the Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth of 1572. The instruction contains the King's «parting words» to the ambassadors, as well as a detailed description of the current international policy of the Grand Duchy of Lithuania.

Публікація документів:

1. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389, оп. 1, ед. хр. 270, Л. 21 об.–30.
Варшава, [1571.10.01.]

При том листы поветовые.

Справа соймоя.

Року 1571 м(е)с(я)ца

У Варшаве справа соймоя на съемь¹, который на Три кроли в року 72 зложонъ. || [22]

Наперъвей инъструкцыи до всихъ поветов писаные тымъ обычаемъ.

Наука г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти и великого кн(я)зя Жикгимонта Августа послови его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти.

¹ Так у ркп., слід читати сейм.

На соймикъ о выправленье пословъ до Варшавы на съемъ² вальный в року 72, на Три к(о)роли зложоний, дана у Варшаве летъ Бож(его) нарожь(еня) 1571 м(е)с(я)ца.

Посоль его к(о)р(олевской) м(и)л(о)сти ихъ м(и)л(ости) паномъ радамъ и инымъ всимъ станомъ, также рыцерству шляхъте, которые ся на тотъ соймикъ зъедутъ, ласку его м(и)л(ости) г(о)с(по)д(а)рьскую оповедивши, то все, яко нижей описано, с того жъ писма мовити маеть:

Ижъ его королевская м(и)л(о)сть, уставичне обмышлеваючи тую працу и всякое старанье, чинити рачит, абы за фортунного панованья своего Коруну Польскую и Великое князьство Литовское и вси паньства свои добримъ радомъ и беспечнымъ покоемъ опатрил от всякого нераду и небеспечность Речъ Посполитую вызволил и высвободилъ, в чомъ яко его королевская м(и)л(о)сть ничого не фолькуеть здоровью своему, такъ певне за тымъ стараньемъ своим не такъ далеко своего ищеть пожитьку, але болшь доброго, пожиточного и беспечного Речи Посполитой.

А хто се одно хочеть присмотрети такъ на частымъ соймом, которые его его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть мевати рачит, ничого певне иньшого з нихъ не обачить, одно его королевское м(и)л(о)сти и Речи Посполитой великие а праве незносные працы и старанья, за которими здоровье своего ргает и ущербляеть, фрасуньковъ частыхъ а немалыхъ уживаючи, зъвляща кгда на тыхъ соймехъ некоторые речи бывають, въ та|| [22 v]чины не такъ нагле потребные Речи Посполитое, для которыхъ большие справы, которые отъ его королевское м(и)л(о)сти з рецесовъ соймовъ прошлыхъ и водлугъ часу и потребности належные прекладаны бывають, волочи ся и з великимъ небеспеченствомъ и нерадомъ паньствъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) на инший часъ откладати ся мусять.

А про то жъ где бы его к(о)р(олевской) м(и)л(ость) здоровья своего, леты и тежъ розмаитыми працами в Речи Посполитой, аснуть³ и росторненьемъ в мысли своей около теперешнего стану своего, так же и частыми соймами сторчаного и парушоного, большей хотелъ постерегати. Анижли мильшое мель у себе доброе, безъпечное Речи Посполитое, тогда бы тыхъ соймовъ черезъ часъ долгий занехаль. Але помнечи на повинность свою, радней отъкладает на сторону вшелякий в часъ и опатриванье здоровья своего, абы только за живота своего вшелякие трудности и небезъпеченства успокоилъ и осмотрель, а Речъ Посполитую по себе у добромъ порадку и въ варованомъ безпеченстве зоставилъ, которие Речи Посполитой великие затруднения ея и небезпеченства ач за всякою потребою его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть зажды звикль пильне обмышливать и опатривать.

А вед же ижъ на тотъ часъ такъ ся ихъ много а таковыхъ знесло, которимъ его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть самъ жаднымъ способомъ, окомъ радъ и зезволенья всихъ станомъ здолати не можетъ для того, тогда за доложеньемъ и

² Так у ркп., слід читати сейм.

³ Так у ркп., слід читати гаснуть.

радою их м(и)л(ости) пановъ радъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского съемъ⁴ валный спольный на день Трехъ к(о)ролей св(я)та римьского, которое будетъ в року прийдучомъ семъдесять второмъ в Варшаве, водлугъ уфалы любельское складати рачит. На который абы есте згодне обравши с посродку себе послы свои послали, напоминати в том его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть васъ рачит.

А тые послы жебы били люди мудрые, годные и которые || [23] бы милуючи Речъ Посполитую, во всемъ на жадную речъ болшь ся не огъледали, одно на самые потребности Речи Посполитое, и маючи *от* васъ моць зупольную а незамероную, при к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) весполокъ з ынъшими станы о тыхъ речахъ наперъвей радили и становили, которые его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть за радою ихъ м(и)л(о)сть пановъ радъ будутъ ся здали, абы яко тые, которые маючи у себе великое небезпеченъство, отъволоки и отъкладу не теръпели, а Речи Посполитое инъшими речъми не забавляючи з добрымъ а пожиточнымъ *от*правлены и опатроны были.

На который день тому то вальномъ сойму назначоный, яко до его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) ихъ м(и)л(ости) панове рада до Варшавы зъехати ся будутъ рачили, такъ тежъ ничего в томъ не вонтъпить его к(о)р(олевской) м(и)л(ости). *Иж* за тымъ напоменьемъ и послове, отъ васъ обранные, на *тот* же день становити ся и приехати не омешкают.

А *иж* бы всимъ тайные не были причины, для которыхъ его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть тотъ съемъ⁵ складати рачить, для того тые небезпеченъства и потребности Коруны Польское и Великого князьства Литовьского вашимъ м(и)л(остям) к(о)р(олевская) его м(и)л(о)ст прекладать, а праве на очи показывать рачить, же частокротъ з многихъ посторонныхъ краевъ такъ послове его к(о)р(олевская) м(и)л(о)стъ яко и инъшие люди объчие становъ зацныхъ, которые суть зычливими приятели к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) и панъствамъ его м(и)л(ости) г(оспо)д(а)ръскимъ и черезъ листы дають знати, же мистръ немецкий по всей Реши у всихъ праве кн(я)жать и мечь вольныхъ преднейшихъ решскихъ дивные старанья и практеки чинить.

Яко жъ и на прошломъ решскомъ сойме такъ у цесара его м(и)л(ости), яко тежъ у всихъ становъ решскихъ не занехаль, старанья вышелякого чинити, яко бы до земель прускихъ и ку Лифлянтюмъ прийти могъ, для чого много людей такъ пешихъ, яко и езныхъ, абы тому предъ ся взятью своему досытъ учинилъ розмаитымъ способомъ за часу се збираеть, а часу пого|| [23 v]ды своее ждетъ, за которою бы щастя своего покусить, а до тамъ тыхъ земель вторгнути и опановати ихъ могъ.

На которые таковые практыки того мистра и инъшихъ некоторыхъ к(ня)жать немецкихъ ачь его к(о)р(олевская) м(и)л(о)стъ яко повиненъ пыльное око маеть и всякое престереженъе противку имъ завсегда чинить рачить.

⁴ Так у ркп., слід читати сейм.

⁵ Так у ркп., слід читати сейм.

Однакъ того не бачить котрымъ бы способомъ отъ такового небеспеченства тамъ тые земли альбо радней вся Коруна на потомъные часы прожъна и волна быти могла, толко ижъ бы се на томъ *сойме* за радою всихъ становъ беспечне опатрило и обваровало. Яко жъ отъ теперешнего цесара его м(и)л(ости) подають ся до того слушные обычаи, которие неоднокротъ кор(олевская) его м(и)л(ос)ть такъ через листы, яко и черезъ послы свои приятельскимъ а праве повиннымъ обычаемъ упоминаеть, абы послы свои до его цесарское м(и)л(ости) послати рачиль, при которыхъ бы цесарь его м(и)л(ос)ть *тот* давный споръ о земли пруские, на которые Реша менеть ся, метъ право на вечные часы, з добримъ паньствъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) могъ заговорать и успокоить, которой яко слушне *от* цесара его м(и)л(ости) для спокоенья и отъ верьненья небеспеченства земель прускихъ, дороги поданое к(о)р(олевской) его м(и)л(ости), яко на сторону не *от*кладаетъ и о вшемъ есть вдячонь.

Такъ тежъ розуметь рачить, абы вжо безъ далшее *от*волоки послы с того *сойму* для тое потребы Речи Посполитое до цесара его м(и)л(ости) за радою всихъ становъ корунныхъ сполна и Великого к(ня)з(ства) Л(и)т(овского) посланы были, которые бы не новую якую речъ о земли пруские вщинали и достаточными правы, але ижъ бы у цесара его м(и)л(ос)ти такъ ся старали, яко бы вжъды || [24] доброго злучоного приятельства, а не инымъ способомъ черезъ цесара его м(и)л(ос)ть з Решою тая давная справа сконъчона была.

А за тымъ мистрови немецкому, который ся с тыхъ земель домагаетъ и дивные, а паньствамъ его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) шкодливе практыки чинить, вечное мольчанье заказано было.

А з московскимъ маеть его к(о)р(олевской) его м(и)л(ости) до коротького часу, толко уже до польтора года, черезъ послы взятое перемирие, котрые послы яко у Москве часто ваны отъ него и хованы были, яко свыхъ се зельживостей и утисненья натерьпели, розумееть. Тому его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) ижъ то всимъ вамъ есть ведомо добре а тое перемерье с тымъ непиятелемъ, у которого есть вера завжды непевная, присегою малое *местце* маеть и черезъ тотъ часъ коротький не розумееть к(о)р(олевская) его м(и)л(ос)ть, абы мело быти певное и статечное. И кгда жъ тотъ неприятель замокъ Тавру, который былъ черезъ войско его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) взятый, в перемерьномъ листе менованый, жебы ани король его м(и)л(ос)ть, ани *от* того замьку не уживаль черезъ тотъ часъ, поки перемирье тръвати будетъ.

Предъ ся его к(о)р(олевская) м(и)л(ос)ть то забудоваль, а на иньшихъ местцахъ або урочищахъ з стороны границъ Великого к(ня)з(ства) Л(и)т(овского), в которие в покою быти мають, подъ тымъ перемирьемъ некоторые замьку збудоваль и другие будовати хочеть. При томъ много иныхъ таковыхъ речей вщинаеть, за чимъ ясне се показуеть, ижъ *он* того примерья статечне деръжати не будетъ, але зо всякою погодою впирагися и поседати паньства его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) не престанеть.

То же неприятель черезъ Макгнуса, которому немало войска своего зложилъ, леса, дворъ его корь(олевской) м(и)л(ости) и колькое естъ Ифлянтской земли подь тым же перемиремъ спалилъ, опустошилъ. || [24 v]

Про то кгда жъ непевное естъ с тыхъ причинъ з московскимъ перемирье, а к тому бы тежъ и на певнейшее было, тогда польтора года толко будетъ потребность естъ реч на томъ сойме, яко о томъ радити и то постановить, яко бы и противьку не преспеченьству, естли бы которые часу того перемирья отъ него на паньства его королевское м(и)л(ости) пришла была певная оборона и опатренье певное. Ижъ кгда перемерье выйдеть, абы се згодне *от* всихъ коруньныхъ и Великого кн(я)зства Литовское становъ обычай варовный нашоль и постановиль, за которымъ бы не только панства его к(о)р(олевское) м(и)л(ости) мели певную а статечную и уставичную оборону, але ижъ быхъ за се то все ку Коруне и Великому кн(я)зству Литовскому назадъ вернути и освободити могло, што обычаемъ тыранскимъ тотъ неприятель и продькове его забрали и посели.

А *иж* на болшей за его королевское м(и)л(ости) стараньемъ в Щетине угода и поровнанье стало се межи корольми шведскимъ и дуньскимъ, в которомъ меновите естъ тое до листу всихъ комисаровъ вложено, которые на тотъ часъ⁶ тамъ были, абы тые вси розницы, которые король его м(и)л(о)сть з обема тыми корольми мети рачить, на певный часъ угожены и поровнаны были, а тотъ часъ давно минулъ. Вжо не можетъ ничего иньшого отътоль его его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) розумети, одно кгда жъ тамъ тые обадва короли статечне межи собою угоду постановленую держать, а ижъ бы с королемъ его м(и)л(ость) розницы поровнаны были, ничего о то не дьбають. Ижъ тежъ обадва тое приязни и покою, которую зъ его к(о)р(олевской) м(и)л(остью) за тымъ способомъ принели, мало што важать отъколь потреба ся еще обавлять, абы тые кор(оли) где могутъ, а больше панствамъ его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) || [25] шкодити, тымъ спрудка не зашкодили, то естъ абы в Лифлянтех, где немало замковъ обадва держать, ничего нового ку остаточному скаженю тамъ тое земли не зачали.

Яко жъ в Щетинской угоде обадва тое, такъ король дуньский и шведский, владност Лифлянтское земли цесару его м(и)л(ости) к реши немецкой прызнали и место Ревел з ынъшими месты и замъки до рукъ комисаровъ цесарскихъ отдати обещали. Потреба тогда о томъ печу мети, абы тые обадва преречоные короли, маючи межи собою порозумения панованья его королевское м(и)л(ости) морьского, король его м(и)л(о)сть не затруднили або не опановали, за чимъ портъ Кгданьский и иные порьты его королевское м(и)л(ости), с которыхъ маеть Коруне и Великое кн(я)зство Литовское больше похопъ до всякихъ богастьствъ и с тебы внивеъ обернути ся мусели.

А портъ Московский до Нарви вжо бы вольный былъ, яко жъ з стороны короля дуньского ясне се то предъ ся взятые показати можетъ, который черезъ *армату* свою тепер в тыхъ часехъ тринадцать окрутовъ властныхъ король

⁶ У ркп. слово вписане над стрічкою.

его м(и)л(о)сть фребиторомъ, которые кор(оль) его м(и)л(ость) для бороненья до Наръви, порту Московьского, ховати рачить в порте Пуцкой на кгрунъте его кор(олевской) м(и)л(ости) недавно передъ колком недел бы зъ жадного данья причины неприязни свовольне взялъ в потреба. Тогда на таковыя sprawy и поступки тыхъ кор(олей) пыльне абы зъ омешканья обозрети и такое опатренье за радою всихъ становъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовьского учинити, яко бы не только в земли Лифлянтьской покой або безъпечность отъ нихъ быти могла, але и панованье на моры, на которомъ вси порты короля его м(и)л(о)сть засели, а с тыхъ без мала не вси купецства и богатства до панствъ его кор(олевской) м(и)л(ости) приходять, жебы ся статечне осмотрело и такий обычай нашолъ, за которымъ бы || [25 v] вжо не фрабитерами, только могли ся небезпеченства на мору гамовати и портъ до Наръви нищити и псовати, але и статечную *армату*, которую кожъдый с пановъ хрестианьскихъ, который кольвекъ одно маеть портъ морьский, звикъ з великим коштомъ, также з розмаитыми а великими пожитками на мору свое ховати.

До тыхъ же небезпечностей прыступило и тое великое, Б(о)же дай, только абы непевное небезпеченство, ижъ царь перекопский не поодинъ разъ черезъ послы, а на остатку черезъ теперешнего гоньца своего, который оповедилъ именовъ того жъ пана своего о звытежестве, которое недавно тотъ поганецъ никгды передъ тымъ неслыханое одерьжалъ надъ великимъ кн(я)земъ московскимъ и великую *оттоль* користь *отнесъ*, за чимъ тымъ *большей* поднесши ся, упоминається у его королевьской м(и)л(о)сти упоминьковъ за три годы задержаныхъ, а то не вкладаючи до того четревьтого году, которого былъ в торгненье до земли и панствъ корунныхъ учинилъ, черезъ которые послы свои явные припригрозки указуетъ, ижъ, есми ему тые упоминьки врыхле заплачоны не будутъ, зо всякою моцью своею в панства его королевьское м(и)л(о)сти вторгнути и оные обычаемъ неприятельскимъ нищити и воевати обещуетъ, которие упоминьки, ижъ по двакротъ сто тисечей золотыхъ выносятъ. Отъколь бы такъ великая сума тому царови заплачона быти могла, розумети тому его кор(олевская) м(и)л(ость) не рачить, абовем штос я дотычетъ, абы король его м(и)л(ость) з доходовъ, коториевластьне на выхованье столу его королев(ской) м(и)л(ости) приходять, тую суму заплатити могъ, сведомо ихъ м(и)л(о)стямъ паномъ радомъ, же король его м(и)л(о)сть маючи тые доходы, многими || [26] росходы обложоны, жаднымъ способомъ тому *зделати* не могутъ.

А тымъ больше, ижъ король его м(и)л(о)сть через тые два годы з доходовъ тыхъ, до столу его кор(олевской) м(и)л(ости) належачихъ, яко о томъ ваша м(и)л(ость) ведаете четвертую часть в Коруне Польской, Речи Посполитой, которыя жолнеромъ не были заплачоны, платити рачилъ а *скарбу* земьского Великого кн(я)зства Литовьского замки украиные и в земьли Лифлянтьской опатрують ся, и многыя ротмистромъ, пешим и пушкаромъ, на тыхъ замцахъ еще винно. А естли бы тежъ хто розумель, жебы тотъ долгъ такъ великий цару перекопскому *скарбу* Речи Посполитое корунное заплачонъ быти могъ, снадне того *дорозумети* ся можетъ, який естъ того *скарбу* великий недостатокъ.

Кгда жь тотъ малый почоть людей служебныхъ, который есть на Подолью и в земли Лифлянтской, жаднымъ способомъ с четвертое части черезъ целый годъ выховати ся не можетъ потреба, тогды в тое пыльне вглянути, яко бы ся пригрозкамъ и небезпечностямъ отъ неприятеля свежим и такъ великимъ зви-тежствомъ над московскимъ поднесеного, забечи могло. За тымъ тежъ зеш-стьем с того св(я)та королевича его м(и)л(о)сти угорьского, с чого король его м(и)л(о)сть, яко з смерти сестренца своего есть велми жалостивъ, кгда жь сприяльный ему был для служьбы Речи Посполитое хрестияньское долго живота ачъ зычить его королевская м(и)л(о)сть, абы Коруна Польская и Ве-ликое кн(я)зство Литовское были отъ земли Угорское безъпечны. Ведже, ижъ ся в Седмиградской земли паномъ отмена великая стала, обавляетъ ся его королевская м(и)л(о)сть, жебы за тымъ якая наглая и шкодливая небез-ъпечность з Угор на Коруну не прышла. Яко жь вжо и от Турковъ, которые суть на филяку немалые ся шкоды подъданымъ его королевской м(и)л(о)сти в Спиской земли деють.

Про то || [26 v] на том же пришломъ сойме пристойная речъ будеть, абы се товаровне осмотрело.

Рыга – место, на которое не толко инъшие места, але и вся земля Лиф-лянтская огледать ся до того часу еще до skutечного послушенства королеви его м(и)л(о)сти Коруне и Великому князству Литовскому, яко одной Речи По-сполитой прывести ся не можетъ, бо и тые комисары, которые тамъ по про-шломъ сойме варшавскомъ для постановенья кгруньтовного в томъ месте король его м(и)л(о)сть послати былъ рачиль, ничего тамъ праве не спра-вившы, додому ся вернули. Зась и тые другие комисары, которые там же его королевская м(и)л(о)сть послати рачиль, невеликая надея есть за незгодою ве-ликою того места, жебы тамъ в той мере около упевненья skutечного въ вер-номъ подъданстве обывателей тамошнихъ, противъ короля его м(и)л(о)сть и Речи Посполитой панъствъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьскихъ справити што кгруньтовного могли.

Кгда жь яко его королевская м(и)л(о)сть с певное справы отъ его м(и)л(о)сть пана старосты жомоитьского, администратора и гетмана земли Лифлянтское вырозумети рачиль, же за приеханьемъ недавного часу черезъ Рыгу до Московского пословъ цесара его м(и)л(о)сти хрестияньского и за посельствомъ до тыхъ же рыжан, цесара его м(и)л(о)сть и некоторыхъ кн(я)жать зъ Реши немецкое есть в немаломъ затрвоженью около подъдань-ства его кор(олевской) м(и)л(ости) и Речи Посполитое, панъства короля его м(и)л(о)сть, тое место и инъшие обыватели земли Лифлянтское, а подъда-ные его королевское м(и)л(о)сти у Кгданьску тежъ, до которого его к(о)р(олевская) м(и)л(ость) по колко разъ з соймовъ прошлыхъ комисаровъ своихъ посылати рачиль, есть теперь всихъ речей замешанье || [27] и затре-сенье великое.

Кгда жь кгданьщане упорне того всего приняти не хотели, што тамъ ко-мисары его кор(олевской) м(и)л(ости) з сойму любелского посыланье, поста-

новили, и самъ его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть моцью соймовою на томъ прошломъ варшавскомъ сойме потвердити и по сойме черезъ комисаровъ своихъ попирати рачил.

Потреба на томъ пришломъ сойме пильне в тое вглянути, жебы Кгданьскъ, на которомъ яко месте портовомъ панъствомъ его кор(олевской) м(и)л(ости) много належить, в такий порядокъ былъ вправлень, за которимъ бы не только своя воля и упоръ кгданщанъ ускромень и загамованъ бы ти могъ. Але ижъ бы ся зо всякою небезпечностью и тамъ тое место богатити, а Коруна з Великимъ кн(я)зствомъ звыклые купецства с пожиткомъ своимъ там мети могла.

Также и другие места пруские, Торунъ и Ельбенгъ, в многихъ речахъ упорне ся ставятъ противъ росказанью и декретомъ его королевское м(и)л(ости), а в томъ згодне посполъ з местомъ Кгданьскимъ ихъ поборовъ на соймехъ вальныхъ прошлыхъ, любельскомъ и варшавскомъ, уфаленыхъ, давати ексекуции декретомъ короля его м(и)л(ости), збраняючи ся, чинили. Што се дееть з великою шкодою скарбу Речи Посполитое, панъствъ его м(и)л(ости) г(о)с(по)д(а)рьскихъ и з ублаженемъ звирхности его кор(олевской) м(и)л(ости).

Яко жъ много людей в Коруна Польской и у Великомъ кн(я)зстве Литовскомъ, а злаща тые, што слушне и справедливе поборы выдали, на то се тежъ ускаржають и такъ розумеють, абы се имъ безправье якое деяти мело. А тоже видят, ижъ онъ и иньшие хотъ тыхъ уфаленыхъ податковъ або ихъ не даючи, альбо вели мало даючи, улечають при томъ и то розумеють, где бы спольна а справне тые податки, отъ всихъ выданы, ижъ бы певне было больше п(е)н(я)зей податковыхъ до скарбу кор(оля) его м(и)л(ости). || [27 v]

Монета, ижъ за тымъ зъедноченьемъ Коруны Полское з Великимъ кн(я)зствомъ Литовскимъ, маеть быти однако роблена. О той вжо потреба певное постановеньє вчинити, жебы тотъ артыкуль о монете, который естъ все Речи Посполитой потребный и пожиточный, далей ся не отъкладалъ. Кгды жъ для того отъкладу по розность подлое⁷ мынцы чужоземское, которое велми много до панства его королевское м(и)л(о)сти внесено, великую шкоду везде подыймуютъ, а меновите яко ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского, маючи свою добрую старую мынъцу, ижъ се около нее до того часу жадное постановеньє не стало. Кгды тутъ до Коруны приездчаєте, не могучы своее мынъцы водлугъ ее ваги, одно за полскую удавати, много на томъ шкодуете. Про то яко о поровнанье с тое мынцы литовское, жебы вси ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовского на ней не тратили, такъ тежъ окованю новое однакое мынъцы, безъ далшого отъкладу слушне маеть ся на томъ сойме постановити и з анамою всихъ становъ оказати откол бы ся сребро набытьє новое монеты достати и доложити много.

А такъ на початку того пришлого сойму пристойная речъ будетъ, абы около бранья тое литовское мынъцы, вже накованое, постановеньє, яко бы мела быти брана або яко бы ее шацунокъ уставичне мель быти. Постановеньє

⁷ У ркп. слово вписане над рядком.

было, жебы яко вышей поменено ваша м(и)л(о)сть обыватели Великого кн(я)зства Литовського на томъ не шкодовали, около чого его королевская м(и)л(о)сть рачиль розказати доложити в науце до всихъ земель и поветовъ корунныхъ на соймике и черезъ послы свои оповедити, же || [28] ваша м(и)л(о)сть панове рады Великого кн(я)зства Литовського такъ на прошломъ сойме тутошнемъ варшавскомъ, яко тежъ и теперъ черезъ листы свои его королевской м(и)л(о)сти в томъ оповедалися, иж где бы ся на початьку сойму о томъ на шацуньку монеты литовское не намовило и не постановило, статечные трудно бы послове и сами ваша м(и)л(о)сть панове рада Великого кн(я)зства Литовського на томъ же сойме особами своими ку далшимъ поступкомъ соймовымъ задержати се могли, што все ку обмышлеванью станомъ коруннымъ польскимъ его королевская м(и)л(о)сть ознаймити розказать рачиль.

Люстраторове з сойму любенького на ревизью и шацунокъ добръ вольныхъ короля его м(и)л(о)сти в Полще высланные, на томъ же тежъ сойме справу ревизии своее дати мають. Которие ижъ тежъ мели тое злеценые [...] ⁸ месьца и урочища в земляхъ подольскихъ, волынскихъ и киевскихъ покуль бы мели быти роздавань вечности або леньна. Про то кгда такое описане на тотъ съемъ отънесуть, потреба будеть о томъ радить, и што певного постановити, яко бы тые тамъ и ран з добримъ и пожиточнымъ Речи Посполитое и короляего м(и)л(о)сти осажати ся могли. А такъ вжо кождый з вашихъ м(и)л(о)сти бачити можетъ, яку слушне тому король его м(и)л(о)сть за такими, которые ся вы чили бы небезъпеченствы и потребами, соймъ тотъ на часъ, вышей менованый, складати рачить.

При чомъ тежъ его королевская м(и)л(о)сть вамъ на память приводить тые sprawy, которые суть любельскомъ и варшавскимъ рецесомъ на тотъ съемъ пришлый и ку скуточной намове и коньченью завислы || [28 v] яко опатренью потомства его королевское м(и)л(о)сти водле декларации рецесу варшавского. Такъ же тежъ по зейшстью пана о обычаю и месьцу выбиранья короля на кролевство, кгда жъ каждой мудрой и fortunной речи посполитой за часу притоить, то обмышлевать и опатривать, жебы прышлые небезъпеченства отъверъненье отъ нее быти могли, бо на тыхъ двоухъ артыкулахъ, яко на фуньдаменте преднейшомъ уся беспечность, покой посполитый, целостъ здоровье и захованье Корунны тое и Великого кн(я)зства Литовського праве зависло.

О заложенью тежъ *скарбу* посполитого не последней намова слушне бы быти мела, кгда жъ безъ него трудност, што такъ часу покою яко и небезъпеченства почати и зъ добримъ Речи Посполитое отъправити маеть. В чомъ прыкладъ ясный з ыншихъ порадныхъ кролевствъ слушне брати маемъ, в которыхъ наглые и квальтовные небезъпечности з *скарбу* посполитого осмотриваны и загамованы бывають.

⁸ Далі у ркп. пошкоджено пів рядка, через що неможливо прочитати фрагмент тексту.

На справедливости, которая есть кгрунѣтомъ всякое Речи Посполитое, яко много Коруне Польской и Великому князѣству Литовьскому належить. Добре з васъ розумееть, которую король его м(и)л(о)сть водлугъ повиньности своее ачь з великою хутью радъ чинити, ведъ же ижъ за тымъ покоемъ, которого Коруна Польская з ласки Божей за фартуньного панованья его королевское м(и)л(о)сти много летъ уживаетъ, намножило розьмаитыхъ а незличоныхъ справъ межи людми снадне, то каждый мудрый абачный розумееть и у себе уважить, естли его королевская м(и)л(о)сть той повиньности своей во всемъ досытъ учинити можетъ, для чого слушне ся маеть на томъ сойме радити, яко-вый бы || [29] обычай для прудьшое справедливости людьское могъ быти знай-день и постановлень.

Есть еще до того много иныхъ справъ Речи Посполитое потребныхъ, которые на прошлыхъ соймехъ зачатые рецесами, на тотъ пришлый съемъ суть отъложено, яко цла, мыта так же в Польще, а не у Великомъ кн(я)зѣстве Литовьскомъ ликвидацие евикъцые о добрахъ екъзекуцьи подлеглых. И што кому надъ право взято, такъ же теж и в статутехъ не мало правъ и привилевь, которые того потребууть для захованья покою посполитого и выпольненья skutecznego справедливости, абы повиньное а своевластьное выпольнене взяли, што ижъ ся давно в Польще зачало, а ку выконанью водле правъ полскихъ еще не пришло. Про то и о томъ всемъ слушне се на томъ сойме маеть намовляти и становити.

Вжо тогды каждый з васъ слышали таковые, которые ся именовемъ его королевское м(и)л(о)сти вашей м(и)л(о)сти преложили небезпеченства, а ведаючи о такъ много важныхъ потребахъ и справахъ Речи Посполитое снадне обачити можете, яко слушне и потребне тотъ съемъ его королевская м(и)л(о)сть на часъ, вышей помененый, складать рачить, при чомъ пану Богу кождый з васъ дяковати повинень, ижъ онъ з ласки своее часу погодного узычати рачить. Абы такъ за помочью и благославеньствомъ Божимъ могли ся предъ часомъ тые небезьпеченства корунные и Великого кн(я)зѣства варовне осмотрети, а наглые и важные потребности Речи Посполитое з добрымъ порадькомъ и покоемъ посполитымъ отъправить и постановити до чого всего за помочью Божою на его королевской м(и)л(о)сти сходити, ничего не будеть.

В томъ тежъ его королевская м(и)л(о)сть ничего не вонтъпить, || [29 v] о што и пилне напминати рачить, абы есте черезъ послы свои весполокъ зъ его к(о)р(олевской) м(и)л(остю) и с паны радами старати ся о то не занехали, жебы вжо кроме дальшее отъволоки тые преложоные кгвальтовнейшне небезьпечности и пильнейшие потребности Речи Посполитое на томъ сойме за радю и намовою згодою мели певный варунокъ и skuteczną отъправу. Што все жебы ся снадней, рыхлей, а з лепьшимъ пожиткомъ Речи Посполитое опатрити и отъправити могло, ача на Бога напервей отовси сполне просить маемъ, который яко до всего доброго самъ оказью и часъ намъ даетъ, такъ старанья и рады наши щастити будеть, рачиль, вед же ку тому розумеетъ его кор(олевская) м(и)л(ость) тымъ бытьвеликую дорогу и причину.

Кгда ся тые впередь небезпеченьства объмышливать и осмотрывать, а потребы Речи Посполитое отъправовать будуть, которые яко ороужшии и наглейшии вамъ суть преложоны инъшимъ справамъ и потребамъ коруннымъ и Великого князства. Естли бы ся которые вамъ здали, опатренья потребовать, не *первей* мествца даваючы, в чомъ не вонтъпить его королевская м(и)л(о)сть, и *ж* вы маючы ведомость такъ пыльное а м(и)л(о)стивое его кор(олевская) м(и)л(о)сть о Речи Посполитой старанье меновите, а зупольную моць до становенья всихъ речей, посломъ своимъ поручивши то однакъ имъ тыхъ часовъ такъ небезъпечныхъ поручити особливе не занехаете.

Абы се згожаючи з волею и радою его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть и радъ корунныхъ и Великого кн(я)зства, або радъ не маючи баченье на самую потребу Речи Посполитое sprawy, *вышей* менованые, которые суть вамъ досыть долгими словы преложоны, порадне отъправили, которые, кгда ся дасть Богъ || [30] тымъ способомъ за его к(о)р(олевская) м(и)л(о)сть и за вашихъ всихъ корунныхъ и Великого кн(я)зства Литовского становъ пыльнымъ старанемъ з добримъ Речи Посполитое отъправлять. Яко его кор(олевская) м(и)л(о)сть по долгихъ а уставичныхъ працахъ, бачечи быти Коруну Полскую и Великое кн(я)зство Литовское отъ всякого небезъпеченьства вольное и на всемъ порадное великого отътуль коханья и роскоши заживать будеть. Так и ваша м(и)л(о)сть не толко сами за часу живота своего милый покой мети и спорадное а безъпечное вольности тешитися будеть, але *тож* все в цалости на вечные часы потомству своему зоставите.

Andrii Blanutsa

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
andriiBlanutsa@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0849-8056>

Дмитро Ващук
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України
Національної академії наук України
(Україна, Київ),
dmvashchuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

271/57 КНИГА СУДОВИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ: ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛІВ ТА УКРАЇНСЬКИЙ СЕГМЕНТ (1569–1574)*

5 7-а Книга судових справ є цінним джерелом для вивчення правової системи як Великого князівства Литовського загалом, так і українських земель зокрема. На сьогоднішній день рукописний варіант Книги зберігається у Російському державному архіві давніх актів¹ із таким заголовком: «Метрика справ судовых через пана Остафья Воловича за подканьцлерства его м(и)л(о)сти оть року 1569, до року [15]74»². Також в Архіві головному актів давніх (м. Варшава) міститься реєстр документів книги польською мовою: «Rejestr xięgi krola Zygmunta Augusta od Roku 1569 do Roku 1574 Spraw Sądowych»³. У Реєстрі С. Пташицького вона позначена під номером 57/129, однак заголовок відрізняється від оригінального: «1569–1574. Метрика справ судовых через пана Остафья Воловича за подканцлерства его мсти; преимущественно дела Берестейские и Кобринские. Переписывал Ян Мархач»⁴. Книга не оригінальна, а переписана у 1597 р., про що засвідчує її анотація: «Переписана, зреєстрована и знову интролингована за розказаньем ясневелможного п(а)на, п(а)на Льва Сапеги, канцлера Великог(о) князства Литовског(о), старосты слонимского, остринского и блудненског(о). За справованя в тот чась Метрикою от его м(и)л(ости) мене, Александра Корвина Кгосевского, писара его м(и)л(ости) канцлярейского в року 1597»⁵.

* Матеріал підготовлено за фінансової підтримки Canadian Institute of Ukrainian Studies (from the Dr. Ivan Iwanciw and Dr. Myroslawa Mysko-Iwanciw Ukrainian Studies Endowment Fund).

¹ Российский государственный архив древних актов, ф. 389: Литовская Метрика, оп. 1, ед. хр. 271 (далі – ЛІМ. 271), л. I–VII, 1–77.

² ЛІМ. 271, л. VII.

³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, f. 5: Sumariusz Metryki Litewskiej, t. V, sygn. 1/5/0/-/5, str. 196–199.

⁴ *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской Метрики. Санкт-Петербург, 1887. С. 119.

⁵ ЛІМ. 271, л. VII.

У книзі міститься 41 документ за період від грудня 1569 р. до лютого 1574 р. Переважна більшість їх має повне датування. Водночас у документі № 7 дата відсутня зовсім, а у № 28 зазначено тільки рік. Відповідно датування встановлено за змістом документів. Усі акти у книзі розподілені у хронологічному порядку.

Згідно із сучасними науковими дослідженнями, документи цієї книги класифікуються як джерела судочинства публічно-правового характеру⁶. Вони писані староукраїнською мовою, за виключенням одного польськомовного (№ 18).

Можемо розподілити їх на такі типи:

1. Вироки – 12 од. (№ 1, 2, 4, 5, 8, 10, 12, 13, 23, 28, 31, 34);
2. Присяга – 1 од. (№3);
3. Повідомлення («Оповеданье») – 4 од. (№ 6, 15, 17, 25);
4. Відстрочення («отложенье») справи – 4 од. (№ 7, 9, 14, 38);
5. Зізнання («сознанье») – 6 од. (№ 11, 21, 22, 24, 26, 41);
6. Справа – 11 од. (№ 16, 20, 27, 30, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40);
7. Dekret – 1 од. (№ 18);
8. Запис пильності – 1 од. (№ 19);
9. Взяття на поруки («рукоемство») – 1 од. (№ 29).

⁶ *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. Рига, 1970. С. 52–53; *Ковальский Н.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск, 1979. С. 14–33; *Каушанов С.* Русская дипломатика. Москва, 1988. С. 150–154; Его же. Исследования по истории княжеских канцелярий средневековой Руси. Москва, 2014; *Менжинский В.* Документальный состав книг Записей Литовской Метрики за 1522–1552 гг. // Литовская Метрика: Исследования 1988 г. Вильнюс, 1992. С. 50–51; *Жеребцова Л.* Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження // Дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. С. 71–110; *Благуца А.* Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. 2009. № 2. С. 194–207; *Його ж.* Господарська політики королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами 32 книги записів Литовської метрики) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2011. Вип. 11. С. 191–206; *Його ж.* Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ, 2017. С. 55–89; *Ващук Д.* Інститут “старини” у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської Метрики) // Український історичний журнал. 2011. № 1. С. 195–209; *Його ж.* Матеріали Литовської Метрики до вивчення інститутів “старини” та “новини” у Великому князівстві Литовському // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 11. С. 207–216; *Його ж.* 57-а книга судових справ Литовської Метрики: джерелознавчий аналіз матеріалів // VII Міжнародна наукова конференція “Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі”. Програма та тези доповідей. Кам’янець-Подільський, 20-23 жовтня 2021 р. Київ, 2021. С. 28–29.

Документи представленої книги стосуються території Берестейщини, а саме Берестейського, Кобринського та Пінського повітів та висвітлюють діяльність пана троцького, підканцлера Великого князівства Литовського, старости берестейського та кобринського Остафія Воловича. Незважаючи на те, що нині цей регіон належить до Республіки Білорусь, проте історично – це етнічні українські землі⁷, а тому становлять чималий інтерес для вітчизняних дослідників.

Найбільш часто у судовій книзі вживається місто Берестя⁸. Пов'язано це, головним чином, із місцем перебування О. Воловича та містянами, котрі шукали правосуддя в урядника (документи № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 20, 22, 23, 24, 26, 30, 31, 37, 38, 39, 40). Також маємо окремі відомості про Берестейський замок (документи № 10, 15, 23, 31, 32, 35, 37) та Берестейський повіт (документи № 2, 4, 7, 10, 11, 31, 32, 40). Кобрин⁹ згадується у заключному протоколі як місто, де вирішувались судові суперечки і написано відповідний акт (документи № 9, 10); місце укладання окремих документів (документ № 28); місце затримання правопорушників із подальшими судовими процесами (документ № 33, 35, 40); територія проживання однойменних міщан (документи № 5, 15, 17). Крім цього, фіксуються повідомлення про Кобринську волость (документ № 12), Кобринський замок (документи № 8, 17, 33, 38), Кобринський повіт (документ № 10) та Кобринське староство (документ № 17). В одному із документів розглядалась судова справа між пінським міщанином¹⁰ Олексієм Кошелем та пінськими купцями Василем, Сеньком Рацевичами і Федьком Клишовичем (документ № 16).

Досить цікавими є документи № 1 та № 7. У першому йдеться про отчизних підданих князя Станіслава Єндровича – Ярмоша і Кохана, які втекли із Костомолотського маєтку¹¹ до села Прилуки¹². Другий стосується перенесення на інший час вирішення судової справи того ж князя Станіслава Єндровича, який скаржився на прилуцьких підданих щодо заповіданих ними збитків у Костомолотському маєтку.

Серед матеріалів книги маємо згадки про львівського купця Криштофа Ормянина, котрий разом із познанським міщанином Шимоном Фуксперикгером судився із берестейським євреєм Якубом Шмерлевичем щодо порушень правил торгівлі (документ № 23). У вирокі між паном Михайлом Заранком Горбовським та берестейським євреєм Тобіяшом Богдановичем міститься інформація про водний торговий шлях між Берестям та Гданськом річкою Західний Буг (документ № 31). Міст через цю річку і оплата мостового «водле

⁷ Докладніше про це див.: *Леонюк В.* Словник Берестейщини. Т. 1. Львів, 1996. 360 с.; *Словник Берестейщини.* Т. 2. Львів, 2010. 248 с.

⁸ Тепер – місто Берестя (Брест), Білорусь.

⁹ Тепер – місто Кобрин, Берестейська обл., Білорусь

¹⁰ Тепер – місто Пінськ, Білорусь.

¹¹ Тепер – село Костомолоти, гміна Кодень, Більський повіт, Люблінське воєводство, Польща.

¹² Тепер – села Малі і Великі Прилуки, Кобринський р-н, Берестейська обл., Білорусь.

стародавнього звичаю» у м. Берестя стали предметом суперечки між піщадськими¹³ та ломазьськими міщанами¹⁴ (документ № 39). Окрему справу присвячено мешканцям с. Річиця¹⁵, зокрема, місцевий вїйт із підданими скаржились на урядника Домашевського про заподіяні ним збитки і шкоди (документ № 37). У цьому ж документі як географічний регіон згадано Волинь.

Отже, змістовність 57-ої Книга судових справ досить інформативна щодо історії ранньомодерної України. Вона буде корисною історикам, правознавцям, архівістам, генеалогам, документознавцям, мовознавцям, фахівцям із джерелознавства, історичної географії, ономастики, дипломатики тощо. Нижче публікуємо реєстр документів (польською та староукраїнською мовами), а також документ, який стосується жителів с. Річиця. Подання тексту здійснено у такий спосіб:

1. Відповідно до сучасного правопису текст поділено на речення, абзаци та проставлено пунктуаційні знаки. Кінець аркуша позначено двома вертикальними рисками ||, а кінець стрічки не позначався.

2. Нумерація аркушів відповідає нумерації, проставленій працівниками РДАДА у 50-х роках ХХ ст.

3. Текст передається сучасними літерами. Проведено заміну тих літер кирилиці, які вийшли з ужитку: *У* та *Z* замінено на **я**, *ј* – на **о**, *у* – на **у**. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру *й*. Надрядкові літери також передано курсивом. Всі титла розкрито через вписування літер у круглі дужки. Слова, які пропущені або пошкоджені, але читаються з контексту, вписувались у квадратних дужках.

4. Дати позначено арабськими цифрами.

5. Усі розходження, різночитання та уточнення подаються у посторінкових примітках.

* * *

Публікація реєстрів

[I] Rejestr xięgi krola Zygmunta Augusta od Roku 1569 do Roku 1574 Spraw Sądowych.

1. Wyrok Prowincyału Świętego Augustyna z Brestia¹⁶ z poddanymi jeho dwiema imenia kosztelnoho, kotoryie byli do siela hospodarskoho Pryluk powtekali.

2. Wyrok ziemieninu z Korony Polskoie Panu Floryanu Jampolborskomu z żydom beresteyskim¹⁷ Moszkom Izakowiszom o Summu Penezey piat sot zołotyeh dołhu, pozyczonoho żydom beresteyskim Chaimu, a Abramu Rubinowiczom.

¹³ Тепер – село Піщаць (pol. Piszczac), Більський повіт, Люблінське воєводство, Польща.

¹⁴ Тепер – село Ломазі (pol. Łomazy), Більський повіт, Люблінське воєводство, Польща.

¹⁵ Тепер – с. Річиця, Волинська обл., Україна.

¹⁶ Підкреслено у ркп.

¹⁷ Підкреслено у ркп.

3. Wykonanie Prysiahi wodłuh nakazu || [I v] sudowohood toho ž Sampolborskoho w sprawie z tym že žydom o tot že dolh.

4. Wyrok zemieninu kobryńskomu¹⁸ Awdeiu Iwanowiczu z bratom ieho Naumom Iwanowiczom o niesłusznie uwezanie iego u dwa czołoweki imenia iego Buhowickoho za nawezki poddanomu Naumowomu prysużonuiiu za szto iemu dosyt czyneno.

5. Wyrok meszczanom kobryńskim¹⁹ a Radku Iuszkowiczom z žydom beresteyskom Moszkom Łapczyczom o plac w mieste Beresteyskom za Whrynkoiu na Okopiszczu žydowskom.

6. Opowედanie Dziewiałtowskoho, podkomoroho mstyslawskoho do Pana Miłołaiia Suchodolskoho o podanie iemu listu otroczonoho w sprawie i pozwanii Pana Suchodolskoho, otczymia ieho, Pana Woytecha || [II] Stabrowskoho, a małżonku ieho, a matku Dziewiałtowskoho, o niekatoryie imienia.

7. Otłozenie na inszyi czas Roku za komisiyami hospodarskimi w sprawie Prowincyala zakonu Świętego Augustyna z Brestia²⁰ o zabranie gruntow kostelnych sęła Kostomolotskoho do sęła hospodarskoho Pryluk.

8. Wyrok poddanym wołosty zamku Kobryńskomu²¹ z sęła Stryiewskoho²² i Horezryckoho z choruzym kobryńskim, Panom Michnom Jeskowiczom o zabranie gruntow ich do imenia Buchowickoho.

9. Otłozenie Roku na inszyi czas w sprawie žyda beresteyskoho Tobiasza Bohdanowicza z žydami kobryńskimi dwiema o niewiernienie niekotorych listow cerografow || [II v] na dolhi iemu należaczyie odżyda pińskoho Michelia Chamicza im do zachowania danyie.

10. Wyrok zemieninu kobryńskomu Woytechu Drożdzy z žydom beresteyskim Smoіłom Jeskowieczem, ktory w tot czas horełki i promyty w Beresty peresterehal, o zhinienie z domu meszczanina beresteyskoho Stepana Hnietkowiecza 50 boczok żyta ieho za odbiciem toho žyda zamku do komory.

11. Soznanie chorużoho i niekotoroie szlachty kobryńskoie, iż zemenin kobryński Tobiasz Wyslouh na woynie w roku (15)67 i (15)68 był i službu ziemskuiiu służył odkul chory i iduczy w dorozie umer. || [III]

12. Wyrok Panu Michaiłu Jeskowiczu Buchowieckomu, chorużomu kobryńskomu, z poddanemi dwiema i synami ich, kotoryie z imenia otczynnoho Charyczow Ostromeckoho²³, na tot czas u nieho zastawlenoho, poutikali do sęła hospodarskoho Woli.

13. Wyrok zimianom kobryńskim Bohdanu, Konradu, a Pawłu Sawickim z žydom kobryńskim Faiwiszom o dolh od nego matce ich Zienkowoy Sawickoy winny 44 kopy hroszey.

¹⁸ Підкреслено у ркп.

¹⁹ Підкреслено у ркп.

²⁰ Підкреслено у ркп.

²¹ Підкреслено у ркп.

²² Підкреслено у ркп.

²³ Підкреслено у ркп.

14. Otlózenie na inszyi czas roku mezy żydom beresteyskim Tobiaszom, a żydami kobryńskimi dwiema o położenie listow cerografow na dolhi im w zachowanie danych od muza²⁴ pińskoho Mizela²⁵ Chaimicza. || [III v]

15. Opowiedanie żyda kobryńskoho Faywisza Ieskowicza o wyżnanie, iż on zemeninu kobryńskomu Stanisławu Pawłowiczu za sumu penezey u nieho wziatuiu osm sot kop hroszey derewom, towarami lesznimi dosit uczynił y zapłacił.

16. Sprawa mieszczaninu Pińskomu Olexieiu Koszelu z druhimi meszczany pińskimi o 18 sztuk wosku y o innyie towary.

17. Opowiedanie żyda kobryńskoho Faywisza na mieszczanina kobryńskoho Iwaszka Slezycza, kotory pozywał o dolh, iakoby iemu winny, o 120 kop hroszey, a pozwawszy na roku sam ne stał.

18. Dekret między Macieiem Radziszewskim, || [IV] umocowanym Pana Dmitra, a między Pawłem Przewłockim za appellacya abo odesłaniem od urzędu Łomaszskiego o rzeczy ruchome, kotore zostały po neboszczyku Woytechu Klewieckim.

19. Zapisanie pilnosti y opowiedanie żyda kobryńskoho Faywisza na żyda kobryńskoho ż Szapszeia ż o niestanie na roku za odesłaniem od namiestnika kobryńskoho w sprawie z nim o dwa tysieczy złotych hotowych on za nieho ruczył.

20. Sprawa Panu Stanisławu Mohilnickomu z żydami beresteyskimi Mendelem Izakowiczom, a Lipmanom Szmerlewiczom o nie oddanie sumy penezey dołhu na rok w zapisie pomeneny. || [IV v.]

21. Soznanie żydow beresteyskich Mendela Izakowicza a Lipmana Szmerlewicza iż zostali winni Panu Janu Tarłu 8900 złotych, kotoryie obowiezali się po ratach płatit.

22. Soznanie żydow beresteyskich tychże ut supra listu zapisnich, na kotory zostali winni Panu Mikołaiu Ilińskomu 50 kop hroszy.

23. Wyrok meszczaninu poznańskomu Szymonu Fukszte Ryger a kupcu lwowskomu Krystofu Ormianinu z żydem beresteyskim Jakubom Szmerlewiczom o towary onych kupcow z jarmarku Lubelskoho bez zapłaty zwiezenyie.

24. Soznanie żydow beresteyskich Mendela Izakowicza a Lazara Szmerlewicza listu zapisu ich, kotorym zostawil winni Panu Mikołaiu || [V] Ilińskomu y małżonce ieho 1300 złotych Polskich.

25. Opowiedanie Pana Jana Pawłowicza, podskarbiewicza, na dwóch słuh swoich Ambrosa, a Jana Bohumiłowicza, kotoryie nieucztiwszy ieho y zaszkozywszy, proce otyszli.

26. Soznanie żyda beresteyskoho Morduchaia Izakowicza, Doktora, postanowienia uczynenoho zmieszczaninom beresteyskim Stanisławom Szpakowiczom o dolh 130 kop hroszcy tomu Szpakowiczu winny, kotory obowezał sia iemu po ratach płatit.

27. Sprawa Panu Hryhoryu Możeyku z tymiż mytnikami kobryńskimi, *Jermoszem Szlezkom y towarzyszom ieho*²⁶, o niezaplacenie iemu wsich penezey mytnych wodle urandy 15 kop hroszey. || [V v.]

²⁴ Так у ркп, має бути żyда.

²⁵ Так у ркп, має бути Michela.

²⁶ Написано поверх стрічки.

28. Wyrok tomuż z Hryhoryu Możeyku z tymiż mytnikami kobryńskimi za appełacyeu od urądu kobryńskoho a niezaplacenie iemu wsich penezey spolna wodluch urandy.

29. Wziatce od niekotorych żydow beresteyskich y kobryńskich na rukoienstwo z wzięnie żyda kobryńskoho Szapszaia Jeskowicza.

30. Sprawa Panu Stanisławu Mohińnickomu z żydom beresteyskim Mendelem Izakowiczom, a Lipmanom Szmerlewiczom o dołh winny 222 kop hroszcy, w kotorych perwey iemu dom ih był poddan.

31. Wyrok mezy Panom Michajłom Zarankom Horbowski, a mezy żydom beresteyskim Tobiaszom Bohdanowiczom o niewystawienie szkuty || [VI] na splaw do Gdańska y 400 sot boczok żyta wodluch listow zapisow ich y o szkody.

32. Sprawa mieszczaninu beresteyskomu Walentomu Platneru y doczce ieho z Panom Iwanem Hryczynom o zabicie ziatia ieho, a muža doczki ieho, Tymofieia Obuchowa.

33. Sprawa kniazia Hawryła Kimbułatowicza z żydom kobryńskim Szapszaiem Jeskowiczom o dołh winny, ktoroho niekotoryie żydowie na rukoienstwo uziali dla postanowienia na Roku naznaczonym.

34. Wyrok Panu Kirdeiu Kryczowskiemu z żydom beresteyskim Ienasom Izakowiczom o sumu penezey dołhu pozyczonoho piatsot kop hroszcy.

35. Sprawa kniazia Hawryłu Kimbułatowiczu Petyhorskomu z żydom kobryńskim Szmoiłom Fiszyłowiczom Hronkom, porucznikom żyda kobryńskoho Szapszaia o nie || [VI v.] uiszczenie się w paruce o niepostanowienie drugich parucznikow y taia Szapszaia.

36. Sprawa mieszczaninu upitskomu Iuriu Mikołaiewiczu y żonie ieho Połonie Staszkwonie Skilondownie y dom y wołoku w mesteczku Upitie, toy Połonie od pierweho muža zapisanie na wiecznost.

37. Sprawa woytu y usim poddanym wołosty zamku Beresteyskoho z seła Reczyckoho o roznyie szkody y krywdy im podełanyie od uradnika ich Domaszewskoho y o inszyie rzeczy.

38. Otłozenie na inszyi czas sprawy meży ziemiany kobryńskimi Ianom Petrykowskim a Hładowiczami dla horoby Petrykowskoho, o roznyie krywdy.

39. Sprawa meszczanom mesta Peczatskoho z meszczany Łomadzkimi o branie na nich protiwy prywileiu korola i(eh)o m(i)łosti myta na mostech, tuz nie dokonczona, ono poczatok.

40. Sprawa Walentomu Twarowskiemu o bliskost synu ieho Ianu nalezaczuu dom z sadom, z ohorodom, z wołokuu w mestie Kobryńskom, y o inszuiu maietnost po Zapolskoy babce ieho z Ianom Peskim, kotory to reżał.

41. Soznanie Iuria Masalskoho, iż neboszczyk brat ieho, kniaz Ian Masalski, ostał winien pewnoho dłuhu Panu Dominikowi Adamowi, stołniku lubelskomu, 235 zołotyh czerwonyh.

Koniec Regestru xięgi № 129²⁷.

²⁷ Саме такий номер у ркп.

[1] Реестръ всех справ в той Метрице вписаных

1. Вырокъ провинцялу закону Светого Авьгуштына з Берестя с подданными его двема имена костелного Костомолоцкого, которые были до села г(о)с(по)д(а)рьско(го) Прилукъ повтекали (Листъ 1).

2. Вырокъ земенину с Коруны Полское п(а)ну Флерияну Самполборскому зъ жидом берестейским Мошкомъ Изаковичом о суму п(е)н(я)зей пятсот золотых долгу, позычногого жидом берестейским Хайму, а Абраму Рубиновичом (Лист 3).

3. Выконане присеги водлугъ наказу судового от тогож Самполборского в справе с тым же жидом о том же долгъ (Листъ 4).

4. Вырокъ земенину кобринскому Авьдею Ивановичу з братом его Наумомъ Ивановичомъ о неслушное увезане его в два ч(е)л(о)в(е)ки имена его Буховицкого за навезку подданному Наумовому присужоную (Листъ 5).

5. Вырокъ мещаном кобринским Михну, а Радку Юшковичомъ зъ жидом берестейским Мошкомъ Липъчичом о пляц в месте Берестейском за Вгринъкою на окопищу жидовскомъ (Листъ 6).

6. Оповедане [...] ²⁸ Девялтовског(о) на подкоморог(о) мстиславского п(а)на Миколая Суходолского о подане ему листу отсрочоного в справе и позваню п(а)на Суходолского, отчима его, п(а)на Войтеха Стабровского и малжонку его, а матку Девялтовского, о некоторые имена (Листъ 7).

7. Отложено на инший часть року за комисеями г(о)с(по)д(а)рьскими в справе провинцяла светого Авьгуштына з Берестя о забране кгрунтов костелных села Костомолотского до села г(о)с(по)д(а)рьского Прилукъ (Лист 8).

8. Вырок подданными волости замку Кобринскому з села Стрыевског(о) и Горезрицкого с хоружим Кобринским п(а)ном Михном Есковичом о забирание кгрунтов их до имениа его Буховицкого (Листъ 9). || [1 v]

9. Отложено року в справе жида берестейского Тобияша Богдановича зъ жидами Кобринскими двема о верненье некоторых листовъ церокграфов на долги ему належачие от жида пинского Михеля Хамича им до захованья данные (Листъ 11).

10. Вырок земенину кобринскому Войтеху Дрождчы зъ жидом берестейским Шмойломъ Есковичом, который в тот час горелки и промыты перестерегал, о згинене з дому мещанина берестейского Степана Гнедковича 50 бочок жита его за отбитем того жида замку до коморы (Лист 12).

11. Сознанье хоружого и некоторое шляхты кобринское, иж земенин кобринский Тобияш Вислоух на войне в року (15)67 и (15)68 был и службу земскую служил, откул хорый едучи в дорозе умеръ (Лист 14).

12. Вырокъ п(а)ну Михайлу Есковичу Буховецкому, хоружому кобринскому, с подданными двема и сынами их, которые з ыменья отчизного Харичов Остромечского, на тот часъ у него заставленого, повтекали до села г(о)с(по)д(а)рьского Воли (Листъ 15).

²⁸ Им'я пропущене у ркп.

13. Вырокъ земляном кобринским Богдану, Кондрату, а Павлу Савицкимъ зъ жидом кобринским Файвишом о долгъ от него матце их Зенковой Савицкой винный 44 копы гр(о)шей (Листъ 15).

14. Отложене на инший часть року межи жидом берестейским Тобияшом, а жидами кобринскими двема о положене листовъ церографовъ на долги им в заховане данных от жида пинского Михеля Хаимчича (Листъ 17).

15. Оповедане жида кобринского Файвиша Есковича и вызнане, иж он земнину кобринскому Станиславу Павловичу за суму п(е)н(я)зей у него взятую осмьсот копь гр(о)шей товарами лесными досыт учинилъ и заплатилъ (Лист 18). || [2]

16. Справа мещанину Пинскому Олексею Кошелю з другими мещаны пинскими о 18 штукъ воску и о инъшие товары (Листъ 18).

17. Оповедане жида кобринского Файвиша на мещанина кобринского Ивашка Слезчича, который его позывал о долгъ, якобы ему винный, о 120 коп гр(ошей), а позвавъши самъ на року не сталь (Листъ 19).

18. Dekret między Macieiem Radziszewskim, umocowanym Pana Dmitra, a między Pawłem Przewłockim za odesłaniem od urzędu Łomaszkie(g)o o rzeczy ruchome, które zostały po nieboszczyku Woiciechu Klewieckim (Листъ 19).

19. Оповедане и пилност жида кобринского Файвиша на жида кобринского Шапъшея о нестане на року за отосланем наместника кобринского в справе з ним о две тысени золотых, по которых он за него ручил (Лист 20).

20. Справа п(а)ну Станиславу Мокгилницкому зъ жидами берестейскими Менделем Изаковичом, а Липъманом Шмерлевичом о неотданье сумы п(е)н(я)зей долгы на рокъ в записе помененый (Листъ 21).

21. Сознане жидов берестейских Менделя Изаковича а Липъмана Шмерлевича, ижъ zostали винни п(а)ну Яну Тарълу осмъ тысячей и девяност золотых, которые обовезалися по ратах платити (Листъ 22).

22. Сознане жидов берестейских Менделя Изаковича а Лазара Шмерлевича листу запису их, на который zostали винни п(а)ну Миколаю Илинскому петьдесят копь грошей (Листъ 23).

23. Вырокъ мещанину познанскому Шимону Фуксперикгер(у) а купъцу лвовскому Криштофу Ормянину зъ жидом берестейским Якубом Шмерлевичомъ о товари оных купцов зъ ярмарьку Любелкого без заплаты звезеные (Лист 24).

24. Сознане жидов берестейских Менделя Изаковича а Лазара Шмерлевича листу запису их, которим zostали винни п(а)ну Миколаю Илинскому и малжонце его тысячу и трыста золотых полских (Листъ 30). || [2 v]

25. Оповедане п(а)на Яна Павловича, подскарбевича, на двух слугъ своих Амброса, а Яна Богумиловича, которие, неучтивши его и зашкodikвши, прочь отышли (Листъ 32).

26. Сознанье жида берестейского Мордухая Изаковича, доктора, постановеня учиненого з мещанином берестейским Станиславом Шпаковичом о долг 130 копь гр(о)шей тому Шпаковичу винный (Лист 33).

27. Справа п(а)ну Григорю Можейку з мытниками кобринскими Ермошом Слезком и товаришом его о незаплачене ему п(е)н(я)зей мытных водъле аренды 150 копь гр(о)шей (Листъ 35).

28. Вырокъ тому жъ п(а)ну Григорю Можейку з тымиж мытниками кобринскими за апеляцыею *от* вряду кобринского о незаплачене ему всих п(е)н(я)зей сполна водлугъ аранды (Листъ 36).

29. Взятые *от* некоторых жидов на рукоемство з везеня жида кобринского Шапъшея Есковича (Листъ 40).

30. Справа п(а)ну Станиславу Мокгилницкому зъ жидами берестейскими Менделем Изаковичом а Липъманом Шмерлевичом о долгъ винный 222 копы гр(ошей) в которые *первей* ему дом был подан (Лист 40).

31. Вырокъ межи п(а)номъ Михайлом Заранком Горбовским, а межи жидом берестейским Тобияшом Богдановичом о невыставене шкуты на сплав до Кгданска и чотырох сот бочок жита водлугъ листов записовъ ихъ и о шкоды (Листъ 41).

32. Справа мещанину берестейскому Валентому Платнеру и дочце его зъ п(а)номъ Ивановомъ Гричином о забите зятя его, а мужа дочки его, Тимофея Обухова (Листъ 55). || [3]

33. Справа кн(я)зя Гаврила Кимбулатовича з жидом кобринскимъ Шапъшаемъ Есковичом о долгъ винный, которого некоторые жидове на рукоемство взяли (Листъ 56).

34. Вырокъ п(а)ну Кирдею Кричовскому зъ жидомъ берестейскимъ Енасомъ Изаковичомъ о суму п(е)н(я)зей долгу *пятсот* копъ грошей (Листъ 58).

35. Справа кн(я)зю Гаврилу Кимбулатовичу Петигорскому зъ жидом кобринскимъ Шмойлом Фишиловичом Гронком, поручником жида Шапъшая, о неуищенье в паруце о непоставене другихъ поручниковъ и того Шапъшая (Листъ 59).

36. Справа мещанину упитскому Юрю Николаевичу и жоне его Полонеи Сташковне Скилондевне о дом и волоку в местечку Упити, той Полонеи *от* первого мужа ее записаны на вечност *от* близкихъ его (Листъ 63).

37. Справа войту и всимъ подданнымъ волости замку Берестейского зъ села Речицкого о розные шкоды и кривьды имъ поделаные *от* врядника ихъ Домашевьского и о иньшие речы (Листъ 65).

38. Отложено на иньший часъ sprawy межи земяны кобринскими Яномъ Петриковским и Глядовичами для хоробы того Петриковьского, о розные кривьды (Листъ 69).

39. Справа мещаномъ места Пешчадского з мещаны ломазскими о бранье на нихъ противъ привилью короля его м(и)л(о)сти мыта на мостех, недокончона, одно початокъ (Листъ 70). || [3 v]

40. Справа Валентому Тваровьскому о близкость сыну его Яну належачую дом з садомъ, з огородом и з волокою в месте Кобринском, и о иншую маетность по Запольской бабыце его зъ Яномъ Песким, который то держаль (Листъ 71).

41. Сознанье Юря Масалского, ижъ небожьчикъ брат его, княз Янь Масалский, остал винен певного долгъгу п(а)ну Доминикови Адамови, столнику любелскому, 235 золотых червонных (Листъ 73). ||

Оригінал: *Российский государственный архив древних актов, ф. 389: Литовская Метрика, оп. 1, ед. хр. 271, л. I–VI зв., 1–3 зв.*

* * *

Публікація документа

1571 грудня 27. Берестя. Справа вйту та усім підданым волості замку Берестейського із села Річицького про заповідяні урядником Домашевським шкоди і кривди.

Справа вйту и всім подданым волости замку Берестейского зь села Речицкого о розные шкоды и кривды имь поделаные от врядника их Домашевског(о) и о инши речи. || [68]

Лет(а) Бож(его) нарож(енья) 1571, м(е)с(я)ц(а) декабр(а), 27 ден.

Передо мьною, Остафьемь Воловичомь, паномь троцкимь, подьканьцлеримь Великого кн(я)зьства Литовского, старостою берестейскимь и кобринскимь.

Жаловали вйть и вси подданные г(о)с(по)д(а)рьские волости замьку Берестейского, староства моего зь села Речицкого з рейстру пописаня шкодь ихь через служебника моего Юря Бобровича оть мене тамь посланого, которие они шкоды менять себе быти поделаные.

Жаловали вси подданные того села, ижь Домашевский в року прошломь семьдесятомь з озера неведомь рыбь, якобы на мене волочывшы, и чотыры бочьки насолившы не отдаючи ихь до мене до имения своего, на свой пожитокь одьвезь, ино Домашевский повинен будеть мне самому с того личбу чынити. А што за огороженью гостинца, жаловали и просили, жебы тамь двор не былъ, ино яко за пана Цыпрыского тоть двор тамь збудован такь и тепер быти мусить. Жаловали тежь, ижь Домашевский на работы незвычайные ихь гонилъ, такь на дворную, яко и на свою потребу властную. На то имь уставу безь омешьканья дамь, водле которое они повинности свои польнити будуть ку тому, што жаловали, ижь што которите подданные у покормь прочь пошли и заставившы быдла и статковь домовыхь, то якобы Домашевский себе побрати мель.

Ино ижь обачывшы то, я з рейстру служебника своего || [68 v] Юря Бобровича же того быдла одходьщыны и тепер воловь три, быков чотыры, козь четверо, про то которие бы подданные г(о)с(по)д(а)рьские с тыхь, што в покормь пошли, зась до дому своего назадь до Речицы звернулисе, тогды халупы, земли, дерево бортное ихь, чого хто перед тымь ужываль, такь быдло, збожье и статьки домовые, чые бы властное было отдано и ворочано имь быти маеть. Ведже, естли бы при которомь цыншу и дань медовая зостала, за то его властного быдла ошачовавшы такь иногo взято маеть быти, штобы за цыншь г(о)с(по)д(а)рьский и за дан медовую стояло.

А што которие з нихь озываются быти близькими и кривными оныхь подданных, которие проч пошли и приповедают се до кгрунтовь и дерева бортного доходечы того близкостью, я в том такь застановляю, ижь тымь близькимь,

яко кгрунъты, халупы, такъ и дерево бортное давано быти маеть на том же цыншу и на вшеляку повинности, которую они повинни будутъ полнити, яко оные подданные тамошние и яко перед тымъ с того будетъ платъ плачыванъ; одно жъ естли бы которий подданный одшедъшы проч або вмер, дети свои заставившы, тогды близские таковую отчызъну ихъ только до летъ детиныхъ на той же повинности держати мають. Ку тому, што жаловали ижъ якобы Домашевский для своее потребности в подводы на Волынъ ихъ выганяють, ино ижъ || [69] Домашевский тыми жъ подданными речыцкими за признаньемъ ихъ самыхъ с того се вывелъ и то показаль, же они то по своей властной потребе на Волынъ едучы и его потребу за прозбою его отправили. С того я Домашевского вольнымъ чыню.

При томъ, што жаловади, ижъ, дей, Домашевский пограбил у подданныхъ кн(я)зя Курпского Хотешовцовъ воловъ чотыри и коней двухъ, а свиней шестеро якобы забити и то все до имения своего отъпровадити казалъ. А подданные кн(я)зя Курпского Хотешовцы якобы за то пограбили в нихъ быдла полтораства и ни от кого иного, только с прычины Домашевского, речычане менуючы себе быти шкоду просили, абыхъ о то з Домашевскимъ справедливость имъ вчынилъ. А Домашевский поведель, же того была и коней у Хотешовцовъ не браль и свиней бить не казалъ, и не с прычины его речычане у полтораства быдла своего у пограбенью от Хотешовцовъ шкоду приняли. Я ачъ былъ всказаль Домашевскому на томъ присягнути, яко у Хотешовцовъ того быдла и коней не грабиль, и свиней бить не казалъ; альбо же бы подданные речыцкие присегнули на томъ, же зъ с прычины Домашевского в томъ шкоду приняли. Нижли яко подданные речыцкие до присеги Домашевского не ведучы такъ и сами присегати не хотечы, добровольне на вгуду се вдали, с которое Домашевский маеть теперъ заразомъ тые чотыри волы, два кони и шестеро свиней, што речычане меновали быть, якобы он у Хотешовцовъ пограбिति || [69 v] и свинье побити, мель подданнымъ речыцкимъ отдати. Ведже маеть имъ давати таковыя кони, которые бы стояли по пети копь грошей, а они мають себе своего быдла такъ много, албо штобы за тые чотыри волы и два кони, и за шестеро свиней стояло у подданныхъ Хотешовскихъ отъменою отыйскать; альбо такъ тежъ в себе тые волы, кони и свине держати мають до того часу, поколь ся росправа skutечная о забранье кгрунтовъ межы речычаны и Хотешовцы и о побранье у речычанъ оногo полтораства быдла станеть и конецъ свой прийметъ, то я на волю ихъ пуцаю.

Особливе войтъ речыцкий Еско Швакович жаловаль о томъ, што Домашевский безъвинне его у везенью у ланцугъ тыйденъ держаль, и такъ же невинне две копе грошей в него взялъ. И ач Домашевский пустил былъ того войта на присегу, с которое мель и повинен ему былъ тые две копе грошей заплатити, нижли зъеднанья оный войтъ безъ присеги на одной копе грошей пересталь, которую ему вжо Домашевский зъеднанья повинен дати ку тому.

Што тотъ же *войтъ* жаловаль, яко бы Домашевский дванадцатеро пчоль его *властных* на себе подгледати мель у литу. Домашевский на то поведель, же то не *властные* его пчолы, але Легвиновские, брата его *стриечного*, который умер, чого светьками суседьми того жъ *войта* довелъ. И знаючы се, Домашевский до того поведель, же на оному *войту* того ся справовати повинен. Але мне п(а)ну || [70] своему а тежъ тые пчолы с халупою, кгрунтьомъ, жону и *дети* того Логвина ему, яко близкому ему, у в опеку до летъ тыхъ *детей* подаль. Ино кгдажъ подданные того жъ сознали, же Логвинъ тые пчолы отъ умер, а Домашевский зналь се, же ихъ у литу подгледети казаль, про то онъ с того личьбу мне чинити повинень *будеть*. А оный *войтъ* Швакович тые пчолы з кгрунтьомъ Логвиновскимъ, яко близкий его, маеть держати до летъ *детей* того Логвина, платечи и дань даючы с того водлугъ повинности звыклое.

А што Занько Кошъчыч жаловаль, яко бы Домашевский дуба его з двама *бортьми* звечистыми подрубати мель. А Домашевский чинечы отъпор поведель, знаючы се до подрубанья того дуба, але, *дей*, тамъ жадныхъ *бортей* не было и *вжо*, *дей*, было дупле заросло, чого ижъ светками суседьми *ж* его довелъ, которые светчыли, же такъ есть, яко он поведель. С тыхъ *причин* я его вольнымъ учынилъ.

А о засеенье *рольи* того жъ Занька Кошъчыча, што Домашевский засеяль своимъ жытомъ, о томъ ижъ Домашевский такъ справу далъ, же тотъ Занько безъ воли его кгрунть обьчымымъ людемъ подданымъ ратеньскимъ запродаць былъ. Про то отъ того Домашевский *волен*, кгдажъ кажъдый з них з ведомости *врадника* то чынити маеть.

Надьто Хома, а Андрей Корбутовичы, што жаловали о отнятье огорода своего, который *приверненъ* есть ку || [70 v] дворцу тамошьнему Речыцкому ино тымъ помененымъ подданымъ отъмена за то дана быти маеть.

Жаловали тежъ Руць, а Роман Шаневичы, ижъ, *дей*, Домашевский двои пчолы ихъ *властные*, а третие *Полуйницкие* кгвалтомъ на себе подсмотрель. А Домашевский поведель, ижъ то пчолы не ихъ, але Мокеевы, который проч пошоль и по одойштью его на мене, *дей*, тые пчолы подсмотри казаль; што и *бортникъ* Андрейко то признаваль. А о побранье десети возъ сена и пети *коп* жыта, што тежъ помененые Шаневичы жаловали, Домашевский поведель, ижъ не ихъ *властное* сено и жыто побрал, але такъ же отъбегъщына того жъ Мокея, который *цыншу* не *отдавшы*, прочъ пошоль, *ведже*, *дей*, только две *копе* жыта взяль. Якожъ и тые помененые подданные признавшы, же то отъбегъщына, просили, абы тую близкость ихъ кгрунть и пчолы Мокеевские имъ ку *вжыванью* даны *были*. А такъ што се дотычетъ *тройга* пчоль, ижъ Домашевский зналь се, же ихъ на мене подсмотри казаль. Такъже и до *взятья* десети возъ сена и двохъ *копъ* жыта за *цыншь*, которого Мокей не заплатившы прочъ пошоль. С того всего Домашевский личьбу мне чинити повинен *будеть*. *Ведже* похочуть ли тые Шаневичы за оного Мокея *цыншь* заплатити, што

будеть его занесь, тогда имъ тое сено || [71] десеть возъ и две копе жыта, до чого се Домашевский зналь, *отдано* быти маеть, а кгрунтъ и пчолы то имъ яко близкимъ оного Мокея, такъ же ку вжыванью дано быти маеть. С чого они вшелякую повинность полнити будутъ так, яко се то вже о таковыхъ вышей описало.

Надъ то, што Грицко Немькович жаловаль о близкость свою, которая ему приходит по змерломъ дядку его Федыку. Ино ж и тотъ Грицко Немькович такъ же маеть быти захован при той близкости своей, яко и иные, и яко о томъ вышей написано.

А што Симон Медейковичъ жаловаль на Домашевского о неотъданье четвертки жыта в него позычоное, и о взятъе черезъ Домашевского жъ двоухъ воевъ его конныхъ кгвалтомъ. Я ач былъ сказалъ на томъ укривжоному присягнути, нижли Домашевский, недопускаючи его до присеги самъ добровольне позволившы, яко четвертку жыта, так и два возы ему заплатити маеть.

А што Луць Симонович и въдова Санцованая жаловали на Домашевского, ижъ жыта ихъ сполного двадцать шесть копъ нажавшы собе побралъ, с которого жыта только семь кол Луце выдал, а еще при Домашевскомъ зостало копъ шесть, а той вдове Санцовой всего только две копе жыта далъ, || [71 v] а при Домашевскомъ еще зостало одинадцать копъ. А ку тому тая жъ вдова Санцованая, што о взятъе вола и о подране двоихъ пчоль се жаловала на Домашевского. Я ачъ былъ присегу имъ на томъ сказалъ, нижли Домашевский недопускаючи их до присеги, самъ добровольне тому Луцеви жыта копъ шесть, а вдове Санцовой жыта копъ одинадцать, так же и вола се вернути маеть и повинень будетъ. Нижли што се дотычетъ, што тая вдова винна зостала цыншу такъ рочного тринадцать и п(е)н(я)зей пять, а сего рочного цыншу и з данью грошей тридцать осмъ п(е)н(я)зей пять, то при отдаванью того жыта и вола маеть быти ошачовано. И такъ много жыта оного або вола взято, яко бы за тотъ цыншъ и за дань медовую стояло.

А што теж Хома, а Пилип Никоновичы жаловали, ижъ Домашевский ачъ зналь се до того же две копе жыта только нажал, и то не ихъ властного, але на пустовщине, ани ижъ довели того суседьми своими, же она жыто на кгрунте томъ, которий они были на часъ закупили у суседа своего Грица десятичника, посеяли. Про то хотя жъ былъ я сказалъ на томъ имъ присегнути, нижли Домашевский, не пуцаючи их до присеги, самъ добровольне вжо не чотыри копы, але только две копе жыта за призволеньемъ тых подданных || [72] имъ дати маеть и повинен будетъ.

А што тые подданные речицкие, которие написавшы жалобу свою до реестру з служебника моего Юря Бобровича в кривдахъ своихъ отъ Домашевского имъ почыненых, тепер для хоробъ и для недостатку своего ку попираню тых жалобъ своихъ сезде до Берестья до мене прийти не могли, то естъ меновите Сергей Милянович о взятъе вола своего черезъ слугъ Домашевского; Ивашко Чоховичъ о взятъе тройга быдла; Стец Медейковичъ о пожатъе жыта пасер-

бовь своихъ; Евсей Сычовичъ о взяты коровы одъное, а козь тройга и статьяков домовыхъ, брата своего Лавреша, который мешкаючы з нимъ, посполу идучы, самъ у покормъ то при немъ оставилъ; Ивашко Мамовичъ о взяты части его по два кроть одного цыншу; Ивашко а Дмитръ Медейковичы о взяты жыта осми копь и осмънадцати снопов, которое на детей брата ихъ змерлого Сергея приходило; а Ивашко Панасовичъ о взяты секер его двухъ. А ижъ тые подданные поменены для хоробы и въбозъства своего ку попиранью тыхъ жалобъ своихъ напротивко Домашевскому прийти сезде не могли, яко *от* нихъ войтъ и вси подданные поведили. А Домашевский тежъ у в *от*казе в тыхъ речах, ижъ быты не хотел, про то я *от*кладаючы тые жалобы ихъ до высланья посланца моего тамъ до Речыцы, перед которимъ Домашевский || [72 v] повинен будеть тымъ подданымъ помененымъ усправедливитися в обеюхъ кривдахъ, яко то есть вышей назначоного.

Што для памети до книгъ моихъ записано.

Писан у Берестью.

Оригінал: *Российский государственный архив древних актов, ф. 389: Литовская Метрика, оп. 1, ед. хр. 271, л. 67 об.–72 об.*

Dmytro VASHCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),

Senior Research Fellow,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

dmvashchuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0377-1233>

Частина II
**УКРАЇНА ТА ЄВРОПА В СОЦІО-ПОЛІТИЧНИХ
І КУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ –
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ:
ДИСКУРСИ ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЙ**

*(Матеріали II міжнародного вебінар-семінару,
8–9 листопада 2021 р., м. Київ)*

Тарас Шумейко
доктор історії
(Україна, Київ),
tshumeyko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2242-5854>

ЛЮДОЛЬФ МЮЛЛЕР І ЙОГО ВІЗІЯ КИЇВСЬКИХ ПОДІЙ СЕРЕДИНИ XI ст.: ПЕРЕВІРКА ДЖЕРЕЛАМИ (ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ІЛАРІОНА КИЇВСЬКОГО)

Анотація. У статті розглядається аргументація видатного німецького славіста Людольфа Мюллера щодо обставин інтронізації митрополита Іларіона Київського. Обстоюється думка, що висновки дослідника щодо ключових питань біографії Іларіона та змісту його «Слова про закон і благодать» є маніпулятивними – втім, попри значний внесок Мюллера у дослідження інших аспектів творчості митрополита, який важко заперечити.

Ключові слова: Митрополит Іларіон Київський, Людольф Мюллер, Слово про Закон і Благодать, антивізантійська полеміка Іларіона.

Важко переоцінити внесок німецького дослідника Людольфа Мюллера у дослідження твору Іларіона – саме йому належить перший і, напевно, один із найбільш прискіпливих коментарів до «Слова про закон і благодать» (далі – «Слово»), а також глибокі текстологічні дослідження пам'ятки¹. У низці своїх публікацій Мюллер указав на візантійські, латинські й руські текстуальні збіги з цим твором². Однак висновки науковця стосовно його змісту та обставин призначення Іларіона митрополитом розбіжні з міркуваннями як давніх, так і сучасних дослідників. Йдеться про ідею наявності в творі Іларіона прихованої полеміки з Візантією, на що вперше вказав Іван Жданов: в образі «необрізаного єпископа» він побачив натяк автора «Слова» на самого себе. За літописом, князь Ярослав поставив Іларіона в Києві, зібравши єпископів, усупереч тогочасній візантійській практиці – митрополита призначав патріарх у Константинополі³. На русько-візантійські

¹ Див.: Пак Н. Рукописная традиция и язык Слова о законе и благодати: состояние исследованной. URL:<https://www.academia.edu/27875562/>

² Müller L. Des Metropolitens Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis nach der Erstausgabe von 1844 neu herausgegeben, eingeleitet und erläutert. Wiesbaden, 1962; *Idem*. Die Werke des Metropolitens Ilarion. München, 1971; *Idem*. Eine weitere griechische Parallele zu Ilarions "Slovo o zakone i blagodati" // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 48. 1993. С. 100–104; *Idem*. Ilarion und die Nestorchronik // HUS. Т. 12/13. 1988/1989. С. 324–345.

³ Див.: Виноградов А., Желтов М. Порядок вступления иерархов на кафедру в домонгольской Руси и вопросы хронологии первых митрополитов киевских // Богословские труды. 2019. Вып. 49. С. 155–169.

відносин середини XI ст. Жданов переносив і слова Іларіона: «не вливають бо новаго вина в мѣхи ветхы», тлумачучи їх так: «для нового вина нужны новые мехи, для нового учения нужны новые народы, к числу которых принадлежит народ Русский»⁴.

Згодом ідею Жданова про антивізантійську спрямованість «Слова» повторив Дмитро Ліхачов, проте 1962 р. Мюллер видав свою фундаментальну монографію, присвячену Іларіоновому твору, де спростовував погляди своїх російських попередників. Він, щоправда, обмежився лише міркуваннями загального характеру: мовляв, у Києві середини XI ст. не могло йтися про протистояння з Царгородом, а призначення Іларіона, швидше за все, відбулося в згоді з Константинополем. Німецький дослідник переконував, що жодної прихованої полеміки в «Слові» немає, а єдиною метою Іларіона було підготувати ґрунт до канонізації князя Володимира⁵.

Вочевидь, значний науковий авторитет Мюллера спричинився до того, що ця його „безконфліктна” візія тривалий час не викликала належної критики й, сказати б, домінувала в історіографії другої половини XX ст., і лише в останні десятиліття з суперечними трактуваннями виступила більшість сучасних дослідників, зокрема, Сергій Темчин⁶, Томас Дикстра⁷, Андрій Виноградов, Михайло Желтов⁸, а також автор цих рядків⁹.

⁴ Жданов И. Н. “Слово...” и “Похвала кагану Владимиру” // Жданов И. Н. Сочинения. Т. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 1–80.

⁵ Des Metropolitan Ilarion Lobrede... S. 9.

⁶ Темчин С. Ю. Слово о законе и благодати киевского митрополита Илариона и раннехристианская полемика // Ruthenica. Т. VII. 2008. С. 30–40; Его же. Постановление киевского митрополита Илариона в свете грузинского Жития Георгия Святогорца // Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina: Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag. München; Berlin, 2009. S. 345–358; Его же. О реакции Константинополя на постановление киевского митрополита Илариона // Именослов: История языка, история культуры: Труды Центра славяно-германских исследований. Санкт-Петербург 2010. С. 180–192; Кушито-Химьяритская параллель (первая половина VI в.) к постановлению киевских митрополитов в обход Константинополя (1051 и 1147 гг.) // Восточная Европа в древности и средневековье, Письменность как элемент государственной инфраструктуры / Материалы конференции. “XXX чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто” 17 – 20 апреля 2018 г. Москва, 2018. С. 293–296.

⁷ Dykstra T. Metropolitan Ilarion of Kiev’s Use of Scripture In Defense of Russian Autocephaly, St. Vladimir’s Theological Quarterly. Т. 44. 2000. № 3–4. P. 223–262; Дикстра Т. Слово о законе и благодати митрополита Илариона как три изначально самостоятельных произведения // Rossica Antiqua, Исследования и материалы, Санкт-Петербург 2006, s. 124–144

⁸ Виноградов А., Желтов М. Порядок вступления иерархов на кафедру... С. 155–169.

⁹ Шумейко Т. Теологумен обожения в “Слове о законе и благодати”: к вопросу о целостности произведения // Ruthenica. Т. VII. 2008. С. 165–180.

Вочевидь, Мюллер відчував необхідність обґрунтувати свої твердження, тому згодом видав більш розгорнуте дослідження, в якому передовсім замислюється над питанням про можливі впливи Іларіонового твору на літопис, а відтак переходить до питання про походження запису про інтронізацію Іларіона в «Повість временних літ»:

«В лѣт .ѕ̄ .ѣ̄ .н̄.ѣ̄. [6559/1051] **Постави рославъ Ларишна митрополитомъ**. Русина. въ стѣи Соѡѡи. собравъ еп̄спы.

И се да скажемъ что ради прозваса Печерьскыи монастырь. бблюбиво-мому бо князю рославу. любашю Берестовое. и цр̄квь ту сущюю. Стѣихъ Ап̄сл̄. и поп̄ы многы набдашю. в нихже бѣ презвутерь. именовемъ Ларишнъ мужь бл̄гъ. книженъ и постникъ. [и] хожаше с Берестоваго на Днѣпръ на холмъ. кдѣ нынѣ ветхыи монастырь Печерьскыи. [и] ту м̄л̄тву твораше. бѣ бо ту лѣсъ великъ. ископа печерку малу двусажену. и прихода с Берестоваго ѡп̄ѣваше часы и молашеса ту Бѹ втаинѣ. **по-семь же Бѣ князю вложи въ ср̄дце. и постави и митрополитомъ в стѣи Соѡѡи.** а си печерка тако [w]ста¹⁰».

На думку Мюллера, літописець тут не був самостійний: дату він запозичив із Іларіонового колофону. Натомість інформацію про те, що це саме Ярослав поставив Іларіона, Мюллер раптом чомусь пропонує розуміти не дослівно, а в ширшому значенні: «Під означенням «постави» Іларіон не мав на меті точно описати церковно-правовий акт, а просто й наочно розповідав. У контексті цієї розповіді процедура поставлення митрополитів була неістотною, натомість важливим було те, що з ініціативи Ярослава Іларіон залишає Берестово й печеру над Дніпром і що його покликають на митрополичий стіл у храмі Св. Софії»¹¹.

¹⁰ Полное Собрание Русских Летописей. Т. 1. Санкт-Петербург, 1926. Ствп. 155–156. Пор. мало не ідентичний запис у Києво-Печерському патерику: “Боголюбивому же князю Ярославу любящу Берестово и церковь святых апостоль, священники многы набдящу. В нем же бѣ презвитерь именовемъ Иларионъ, мужь благочестивъ, божественным писаниемъ разумень и постникъ. И хожаше съ Берестова над Днѣпръ, на хл̄м, где нынѣ ветхый монастырь Печерьскый, и ту молитвы творяше, бѣ бо тамо лѣс великъ, и ископа ту печерку малу дву сажень и, приходя с Берестова, псалмопѣние пояше, моляшеса Богу въ тайне. По семь же благоволити Богъ възложить на сердце благовѣрному великому князю Ярославу, и събравъ епископы, в лѣто 6559, и поставиша его митрополитомъ въ святѣи Софїи” (Києво-Печерський патерик / Вступ, підготовка й коментар Д. Абрамович. Київ, 1930. С. 16–17.

¹¹ Тут і далі переклад Любомира Мацека за нашою редакцією, пор. оригінальний текст: «Mit der Wendung, Jaroslav habe Ilarion “eingesetzt” (postavi) wird nicht die Durchführung eines kirchenrechtlichen Aktes mit terminologischer Genauigkeit beschrieben, sondern es wird einfach und anschaulich erzählt. Im Zusammenhang dieser Erzählung spielt keine Rolle, wie die Prozedur bei der Einsetzung eines Metropoliten verläuft, wichtig ist allein, daß auf Jaroslavs Initiative Ilarion aus Berestovo und aus der Höhle am Dnepr fort und auf den Metropolitanstuhl der Sophienkirche berufen wird». Müller L. Ilarion und die Nestorchronik // Harvard Ukrainian Studies. Т. 12/13, 1988–1989. Р. 340. Див. також суголосні роздуми у пізнішій праці, що підсумовують доробок дослідника: Мюллер Л. Киевский митрополит Иларион: жизнь и творчество // Мюллер Л. Понять Россию: историко-культурные исследования. Москва, 2000. С. 96).

Мюллер припускає, що „термінологічно неточне формулювання” літописець запозичив із повісті про заснування Печерського монастиря, а відтак доповнив і конкретизував його інформацією з Іларіонового ж «Символу віри» про те, що єпископи поставили Іларіона, звідки довідався також про дату події (6559 р.). Ще одна смілива інтерпретація Мюллера: «Там, у оповіданні про заснування монастиря літописець також побачив, що князь Ярослав діяв не сам. Хроніст навіть міг довідатися, – припускає дослідник, – що Ярослав *узагалі не брав участі в процесі* (курсив наш – Авт.), а подія мала місце у часи, коли Ярослав правив у богохранимому місті Києві. Літописець лише узгодив дві відомості про обставини призначення Іларіона»¹².

Отже, звідки саме літописець міг довідатись про те, що Ярослав узагалі не брав участі в процесі (тим паче, що в оповіданні про заснування монастиря має місце геть протилежна версія), Мюллер, на жаль, не пояснює. Але ось так, у плетиві щораз сміливіших припущень, з’являється цей мотив, котрий поступово стає аксіомою, всупереч подвійному повідомленню літопису. А далі маємо наступні рефлексії, якими дослідник рішуче підважує і скасовує інформацію цих двох записів літопису під 1051 р.:

«Обидві відомості, подані в Повісті Временних Літ під 1051 роком про те, що Іларіона призначив Ярослав, утрачають свою вагу. Друга з них, із оповідання про Печерський монастир, щонайбільше повідомляє, що [...] Ярослав, із Божого натхнення, виступив з ініціативою поставлення Іларіона. Перша відомість, котрою починається запис 1051 року, видається точнішою, ніж друга, однак вона не має самостійного значення, оскільки є звичайною компіляцією розповіді про Печерський Монастир і запису про поставлення Іларіона в його колофоні. Все, що ми насправді знаємо про акт 1051 року, – це лише те, що того року Іларіон був «от богочестивыихъ епископъ священъ и настанованъ». Хто його вибирав чи поставляв – жодне надійне джерело не інформує, адже згадка в Ніконовському Літописі, значною мірою апокрифічного, по 500 роках є лише домислом, і то безумовно неправдивим. Однак на підставі колофону Іларіона **можемо припустити, що руські єпископи його не вибирали**. Іларіон указує, що саме вони зробили: **висвятили й настолували**. **Якби вони його також вибирали, варто було б очікувати, що Іларіон сказав би й про це»**¹³.

¹² Müller L. Ilarion und die Nestorchronik. S. 340: «Hier sah er aber auch, daß der Fürst Jaroslav bei der Einsetzung nicht allein gewirkt hat; ja, er hätte sogar sehen können, daß Jaroslav im Grunde ganz unbeteiligt war, daß das Ereignis aber zu der Zeit stattfand, als Jaroslav die Herrschaft in der “gottbehüteten Stadt Kiev” innehatte. Er harmonisierte nun die beiden Nachrichten, die er über die Einsetzung Ilarions zur Verfügung hatte».

¹³ Ibidem. S. 341: «Wenn diese Erwägungen richtig sind, verlieren die beiden Chroniknachrichten aus dem Artikel über das Jahr 1051 über die Einsetzung Ilarions durch Jaroslav an Gewicht. Die zweite dieser Nachrichten, die aus der Höhlenklostererzählung, besagt nicht mehr, als daß nach Auffassung des Erzählers Jaroslav unter Leitung der Vorsehung Gottes die Initiative zu dieser Einsetzung ergriffen hat. Die erste dieser Nachrichten am Anfang des Chronikartikels 1051, die scheinbar exakter ist, hat überhaupt keinen eigenen Wert, da sie eine bloße Kompilation aus der Höhlenklostererzählung und der Nachschrift Ilarions zu

Мюллер постійно прагне накинути думку, що нібито у вірогідних джерелах бракує інформації про обставини вибору й інтронізації Іларіона. Дослідник інтерпретує це як свідчення того, що обрання й інтронізація Іларіона мали відбуватися згідно з прийнятою процедурою, хоча й із незначними змінами:

«Коли Ендемуза вибирала митрополита, візантійський імператор не мав права безпосередньо брати в цьому участь і вирішувати, хоча й мав значний вплив. Стосунки між імператорським двором і Ярославом коло 1051 року були приязними. Син Ярослава Всеволод власне в цей час оженився з родичкою імператора. Ніщо не заважає припустити, що Ярослав попросив імператора, з котрим власне уклав родинні зв'язки, про вплив на Ендемузу в справі обрання Іларіона, і що імператор виконав це прохання з бажаним результатом»¹⁴.

Дослідження Мюллером основних джерел можна підсумувати так: подвійне свідчення цих джерел про поставлення Іларіона самим Ярославом трактується як «термінологічно неточне формулювання» чи пак «результат поєднання відомостей із різних джерел», натомість брак будь-яких відомостей про вибір Іларіона Ендемузою Мюллер без вагань тлумачить як свідчення того, що саме цей акт мусив відбутися. У цій візії виникає постать ласкавого василевса, а роль Ярослава у призначенні Іларіона зводиться до смиренного звернення й отримання дозволу. Цілком очевидно, що ідея таких ідилічно-васальних стосунків між Ярославом і візантійським імператором – радше прекраснодушна фантазія дослідника.

Утім, інтерпретацію Мюллера намагався розвивати Крістіан Ганнік, уклавши, зокрема, на полісемію поняття «поставити» в руських літописах. Ганнік вважає, що неможливо докладно визначити, про що йшлося літописцеві, коли він писав «Ярослав *постави Ларивна*» (бо неможливо визначити роль князя, окресленого цим багатозначним дієсловом¹⁵); він також аналізує лексику колофону Іларіона, зазначаючи, що поняття «*изволение*» відсилає до канонічних термінів «*πρόβλησις*» або «*προβίβασις*», і це, мовляв, виключає владне рішення Ярослава, натомість дієприкметники «*свѣщенъ*» (від *χειροτονία*) і «*настолованъ*» (від *ἐγκαθίδρουσις*) поєднано «через помилку

seinem Glaubensbekenntnis ist. Was wir wirklich wissen über den Akt vom 1051, ist die Tatsache, daß Ilarion in diesem Jahr "von gottehrenden Bischöfen geweiht und in Kiev inthronisiert worden ist". Wer ihn gewählt oder ernannt hat – keine vertrauenswürdige Quelle sagt etwas darüber. Denn was die Nikonchronik, fast 500 Jahre später, darüber schreibt, beruht nicht auf wirklichem Wissen, sondern es ist reine Interpretation—und gewiß keine richtige. Aber aus der Nachschrift Ilarions zu seinem Glaubensbekenntnis wird sogar wahrscheinlich, daß die Bischöfe der Rus' ihn nicht gewählt haben. Denn Ilarion zählt ja auf, was sie getan haben: Sie haben ihn geweiht und inthronisiert. Hätten sie ihn auch gewählt, so wäre zu erwarten, daß Ilarion es in seiner Aufzählung gleichfalls deutlich nennt».

¹⁴ Ibidem. S. 342.

¹⁵ Hannick Ch. Kirchenrechtliche Aspekte des Verhältnisses zwischen Metropolit und Fürsten in der Kiever Rus' // Harvard Ukrainian Studies. T. 12/13. P. 734–735.

в інтерпункції»¹⁶. Таке твердження не зовсім ясне, бо не містить пояснення, де саме міститься «інтерпункційна помилка», отже, зрозуміти думку Ганніка навряд чи можливо, натомість виникає відчуття, що дослідник мав на меті не уточнити, а радше розмити значення як грецьких, так і слов'янських слів.

Маніпулятивний характер розважання Ганніка відчув і прокоментував Анджей Поппе: «З такої споживацької трактовки запису Іларіона витікає, що якби Іларіон, не доведи Боже, був хіротонісан у Києві, то він не осмілився б зіслатися на «Божі ізволеніє» й називати єпископів руської митрополії «благочестивими!»¹⁷.

Як видається, цим означенням («споживацьке ставлення до джерел») можна загалом підсумувати й інтерпретацію літописного запису під 6559/1051 р., запропоновану Людольфом Мюллером.

Варто додати, що говорячи про гадане «термінологічно неточне формулювання» у запису в літопису під 6559/1051 р., дослідник забуває про збіжний запис під 6542/1036 р., у якому літописець розповідає про ідентичний чин князя – подвійне призначення намісника і єпископа в Новгороді, використовуючи щодо намісника термін «посади», а щодо духовного владики те ж таки означення: «**постави**». Суттєво, що літопис пов'язує тут цей акт із установленням Ярославом самовладства («єдиносвlastія») над руською землею по смерті його брата Мстислава:

«По семь же при власть его «рославъ. и бысть единовластечъ. Рускои земли. иде рославъ к Новугороду. посади сына своего Володимира. в Новѣгородѣ еп[иско]па постави Жидату»¹⁸.

Ще одним свідченням про одноосібне поставлення Ярославом церковних ієрархів є «Повість про освячення церкви Святого Георгія»:

«В тот же день священие церкви святого Георгия в Киеве пред враты святыя Софія. Блаженный и приснопам'ятны вся Руськыя землі князь Ярослав, нареченный в святім крещеніи Георгий, сын Владимиръ, крестивышаго землю Рускую, брат же святою мученику Бориса и Глеба: **се восхоте создати церковь в свое имя святого Георгия, да еже восхоте и сотвори [...]** и святы ю Ларіоном митрополитом, місяця ноября в 26 день, и сотвори в ній настоло-

¹⁶ Ibidem. P. 736–737: «Dort heißt es aus dem Munde des Betroffenen: Ich durch die Gnade des menschenliebenden Gottes Priestermonch Ilarion, durch seine Bestimmung {izvolenie – προαίρεσις} wurde ich durch die gottehrenden Bischöfe konsekriert (svjaščen bych = χειροτονία), und in der großen und von Gott beschützten Stadt Kiev wurde ich eingesetzt {nastolovan = ἐγκαθίδροσις}. Der Begriff izvolenie weist eindeutig auf die kanonische πρόβλησις bzw. προβίβασις hin und schließt eine Machtentscheidung des Jaroslav aus. Durch falsche Interpunktion und Zusammenziehung der Partizipia svjaščen und nastolovan wurde dieser Text oft mißverstanden».

¹⁷ Поннэ А. Митрополиты Киевские и всея Руси... // Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–2137). С. 450.

¹⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург, 1998. Стб. 137.

ваніє новоставивим єпископом и заоведа по всей Руси творити праздник святого Георгія місяця ноябрю 26 день¹⁹».

Тут, як бачимо, виразним є намір підкреслити самовласний характер рішення Ярослава: **«восхоте создати церковь в свое имя святого Георгія, да еже восхоте и сотвори...»** і далі: **«сотвори в ній настованіє новоставимым єпископом** и заоведа по всіи Руси творити праздник» – очевидно, що все це сказано саме про князя Ярослава, й очевидно, що саме він творив «настованіє». Принаймні саме це стверджує автор «Повісті», а ним, до речі, найімовірніше, був не хто інший, як сам Іларіон. Навіть якщо Ярослав святив церкви та здійснював у них «поставлення»-інтронізації через посередництво священників (Іларіона), це все одно була його воля, його рішення.

Споживацький характер ставлення до джерела в інтерпретації подій 1051 р. полягає не лише в трактуванні окремого фрагменту, але й у тому, що не надається значення його контексту, «паралельним місцям» у літописі й у «Повісті» про освячення церкви Георгія. Мюллер і Ганнік шукають натомість відповідників у візантійській традиції²⁰ й намагаються аргументувати «канонічність» чину Ярослава відповідністю його візантійській системі заміщення посади митрополита. Але очевидно, що у даному випадку такої відповідності не було. Навпаки, згадки про інтронізацію митрополита Іларіона та єпископів у правління Ярослава свідчать про те, що цей володар намагався започаткувати новий порядок, за яким ініціатива в призначенні й настовуванні руських ієрархів (єпископів і митрополитів) мала належати саме йому як одноосібному правителю. Принаймні так це розуміли автори автентичних джерел з доби Ярослава – літописець і автори «Повісті про освячення церкви Св. Георгія» та «Слова про закон і благодать» (втім, щодо двох останніх текстів радше слід говорити про одного автора, Іларіона).

Викривлення перспективи у візії Мюллера спричинила його ідеалізація церковно-політичних відносин між Візантією й Руссю. З німецькою послідовністю дослідник намагався виправити те, що йому здавалося «нерівностями», й зашпарувати «щілини» цих стосунків. Однак його аргументацію слід визнати невдалою як у засновках, так і в деталях. Сумнівними видаються, зокрема, висновки про запозичення літописцем відомостей з Іларіонового колофону: літопис наголошує на тому, що митрополита поставив саме Ярослав, тоді як у ставленицькій нотатці Іларіона наприкінці його «Слова» зазначено, що «благочестиві єпископи» поставили митрополита за часів правління «кагана Ярослава». Тобто в біографічному дописі Іларіона не наголошено на ролі Ярослава у призначенні його митрополитом, вона зводиться мало не до хронологічної прив'язки – вочевидь, таким чином Іларіон аргументував своє поставлення поза волею патріарха давнішими (до VII ст.) канонами, відповідно до яких місцеві єпископи, справді, могли вибрати й

¹⁹ Цит. за: *Каргер М. К.* Древний Киев. Т. 2. С. 234. М. К. Karger podaje tekst z rękopisu na pergaminie z XIV w., ze zbiorów M.P. Pogodina w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej.

²⁰ *Hannick Ch.* Kirchenrechtliche Aspekte... S. 735.

інтронізувати митрополита²¹. Зрештою, Мюллер у своїй статті наголошував на засадничих розбіжностях між «Початковим літописом» і «Словом» Іларіона. Отже, якщо Іларіон покликається на давні канони вибору й поставлення церковних ієрархів собором місцевих єпископів, то літописець наголошує на особистому рішенні Ярослава, на його ініціативі скликати собор, провести вибори та призначити митрополита.

Сумніви викликають і текстологічні висновки німецького дослідника докладно у цьому питанні: мовляв, літописець черпав відомості з допису Іларіона. Але з якої ж тоді причини автор «Повісті временних літ» не лише проминув увагою суть повідомлення, але й змінив його на геть протилежне твердження – не єпископи, як це представлено в інтронізаційному дописі наприкінці «Слова про закон і благодать», а саме Ярослав, за літописом, призначив Іларіона митрополитом. Отже, віддаючи належне визначним здобуткам Людольфа Мюллера у вивченні «Слова» Іларіона Київського, слід визнати факт, що німецький дослідник розглядав київську ситуацію середини XI ст. радше з грецької перспективи, і це бачення було, на жаль, однобоким. Попри вельми глибоке розуміння історичного контексту в деталях і загалом, Мюллер оминув увагою полемічну ідею твору київського митрополита, де стан усередині першої християнської спільноти Єрусалима переосмислено як конфлікт через «неприйняття необрізаного єпископа». В Іларіона це стає причиною вигнання й розсіяння іудеїв й *передачі царства* новим народам. Таке переосмислення церковної історії свідчить, що розповідь про «необрізаного єпископа» в «Слові» Іларіона є, сказати б, суто автобіографічним мотивом й виразно вказує на кофліктність ситуації з призначенням у Києві митрополита 1051 р.²² Вочевидь, Константинополь цього призначення не визнав, про що свідчить зокрема переосвячення київського храму Святої Софії 1052 р.²³

REFERENCES:

1. Dykstra, T. (2006) Slovo o zakone i blagodati mitropolita Ilariona kak tri iznachal'no samostoyatel'nykh proizvedeniya. *Rossica Antiqua, Issledovaniya i materialy*, Sankt-Peterburg, 124–144 [in Russian].

2. Dykstra, T. (2000). Metropolitan Ilarion of Kiev's Use of Scripture In Defense of Russian Autocephaly. *St. Vladimir's Theological Quarterly*, 44, 3-4, 223–262 [in English].

²¹ *Виноградов А. Ю., Желтов М. С.* Порядок вступления иерархов на кафедру... С. 166–167.

²² *Шумейко Т.* Неопознанная цитата из Александра Монахау Илариона Киевского: к вопросу об антивизантийской полемике // *Ruthenica*. Вып. 15. Київ, 2019. С. 273–276.

²³ *Гиппиус А. А.* К прочтению записи № 1541 Софии Киевской // *Восточная Европа в древности и средневековье. XXVIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Тереньевича Пашуто*, Москва 20–26 апреля 2016. Москва, 2016. С. 79–81. *Поппе А. В.* Заснування Софії Київської // *Український історичний журнал*. 1965. № 9. С. 97–104, *Виноградов А. Ю., Желтов М. С.* Порядок вступления иерархов на кафедру... С. 164.

3. Ghippius, A. A. (2016). K prochteniyu zapisi №1541 Sofii Kiyevskoy. *Vostochnaya Ėvropa v drevnosti i serdnevekov'ye. XXVIII Chteniya pamyati chlena – korrespondenta AN SSSR Vladimira Teren'yevicha Pashuto, Moskva 20 – 26 aprelya 2016*, 79–81. Moscow: VShE [in Russian].

4. Hannick, Ch. (1988/1989). Kirchenrechtliche Aspekte des Verhältnisses zwischen Metropoliten und Fürsten in der Kiever Rus'. *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13, 734–735 [in German].

5. Karger, M.K. (1961). *Drevniy Kiyev*. (T. 2). Moscow-Leningrad: Akademia Nauk [in Russian].

6. Müller, L. (1962). *Des Metropoliten Ilarion Lobrede auf Vladimir den Heiligen und Glaubensbekenntnis nach der Erstaussgabe von 1844 neu herausgegeben, eingeleitet und erläutert*. Wiesbaden: O. Harrassowitz [in German].

7. Müller, L. (1971). *Die Werke des Metropoliten Ilarion*. München: Wilhelm Fink Verlag [in German].

8. Müller, L. (1988/1989). Ilarion und die Nestorchronik. *Harvard Ukrainian Studies*, 12/13, 324–345 [in German].

9. Müller, L. (1993). Eine weitere griechische Parallele zu Ilarions „Slovo o zakone i blagodati“. *TODRL*, 48, 100–104 [in German].

10. Müller, L. (2000). Kiyevskiy mitropolit Ilarion: zhizn' i tvorchestvo. *Ponyat' Rossiyu: istoriko – kul'turnyye issledovaniya*, Moscow: [in Russian].

11. Pak, N. Rukopisnaia traditsiia i yazyk Slova o Zakonie i Blagodati: Sostoyanie issledovaniia <https://www.academia.edu/27875562/>

12. Poppe, A. (1996). Mitropolity i knyaz'ya Kiyevskoy Rusi. *Podskal'ski, G. Khristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kiyevskoy Rusi 988 – 2137*. (Transl. A.V. Nazarenko), (Ed. K.K. Akent'yev). Subsidia Byzantinorossica (T. I) Saint-Petersburg: Obshchestvo vizantiisko-slavianskikh issledovaniia [in Russian].

13. Poppe, A.V. (1965). Zasnuvannya Sofii Kiivs'koï, *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 9, 97–104 [in Ukrainian].

14. *Povest' vriemennyx let. Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey*. (T. 1). (1926). Saint – Petersburg: Akademiia Nauk [in Church Slavonic].

15. Shumeiko, T. (2008). Teologumen obozheniia v „Slove o zakone y blagodati“: K voprosu o tselostnosti proizvedeniia. *Ruthenica*, VII, 165–180 [in Russian].

16. Temchin, S. (2008). Slovo o zakone i blagodati kiyevskogo mitropolita Ilariona i rannekhristianskaya polemika, *Ruthenica*, VII, 30–40 [in Russian].

17. Temchin, S. (2009). Postavleniye kiyevskogo mitropolita Ilariona v svete gruzinskogo Zhitiya Georgiya Svyatogortsa. *Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina: Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag, München – Berlin* („Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe”, t. 3). Berlin-München: Sagner [in Russian].

18. Temchin, S. (2010). O reaktsii Konstantynopolya na postavleniie kievskogo mitropolita Ilariona, *Imenoslov: Istoriia iazyka, istoriia kul'tury: Trudy Tsentra slaviano-germanskikh issledovaniia*. (Ed. F.B.Uspenskii). Saint-Petersburg: RFSON [in Russian].

19. Temchin, S. (2018). Kushyto-Khym'yarytskaia paralel' (pervaia polovina VI v.) k postavleniiu kievskikh mitropolitov v obkhod Konstantinopolia (1051 y 1147 hh.). *Vostochnaia Ievropa v drevnosti i serednevekovie: Pis'mennost' kak élement gosudarstvennoi infrastruktury: XXX chteniia pamiati chlena-korrespondenta AN SSSR V.T.Pashuto, 17–20 apreliia 2018 g.: Materialy konferentsyi*. Moskva: Institut vseobschei istorii [in Russian].

20. Vinogradov, A. & Zheltov, M. (2019). Poryadok vstupleniya iyerarkhov na kafedru v domongol'skoy Rusi i voprosy khronologii pervykh mitropolitov kiyevskikh. *Bogoslovskiye trudy*, 49, 155–169 [in Russian].

21. Zhdanov, I.N. (1904). „Slovo... i „Pokhvala kaganu Vladimiru”, *Sochine-niya*, (T. 1). Sankt–Petersburg: Akademia Nauk [in Russian].

Taras Shumeyko

Dr. of History

(Ukraine, Kyiv),

tshumeyko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2242-5854>

**LUDOLF MÜLLER AND HIS VISION
OF THE EVENTS IN KYIV IN THE MID-11TH CENTURY:
CHECKING THE SOURCES
(THE QUESTION OF THE APPOINTMENT OF HILARION OF KYIV)**

Abstract. This article examines the arguments of the prominent German Slavist Ludolf Müller regarding the circumstances of the enthronement of Metropolitan Hilarion of Kyiv. It is argued that the researcher's conclusions concerning the key issues of Hilarion's biography and the ideological message of his «Sermon on Law and Grace» are manipulative, despite Müller's significant contribution to the study of other aspects of the metropolitan's work, which is difficult to deny.

Key words: Metropolitan Hilarion of Kyiv, Ludolf Müller, The Word of Law and Grace, Hilarion's anti-Byzantine polemic.

Сергій Темчін
габілітований доктор гуманітарних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут литовської мови
(Литва, Вільнюс),
sergejus.temcinas@flf.vu.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6706-5963>

**«ЗЕМЛЮ ГЛАГОЛЮТЬ МАТЕРИЮ»
(“ПОВІСТЬ ВРЕМЕННИХ ЛІТ”, СТАТТЯ 988 р.):
ЛАТИНСЬКІ ПАРАЛЕЛІ**

Анотація. Метою цієї статті є розгляд твердження «Повісті временних літ» (стаття 988 р.) про те, що католики називають землю матір'ю. Воно зазвичай пояснюється тим, що літописець необгрунтовано переніс на католицький світ давньоруські пережитки язичницьких вірувань. Проте у латинській книжності існують тексти, що належать одній із двох – народній чи книжній – традицій, що експліцитно називають землю (*terra, tellus*) матір'ю (*mater, parens*). У першому випадку йдеться про використання язичницьких за походженням текстів з лікувальною (або лікувально-магічною) метою, а в другому – про суто риторичне продовження християнською книжністю (у тому числі богословською) язичницького слововживання, яке аж ніяк не суперечить християнському вченню. Оскільки визнання текстів другого типу як латинських паралелей літописному твердженню, що розглядається, неминуче веде до висновку про нерозуміння літописцем суті риторичних прийомів, то слід вибрати перший варіант інтерпретації і бачити у твердженні київського книжника його знайомство з використанням у католицькому світі язичницьких текстів. Такими є латинські «Молитва Землі» та «Молитва всім травам», відомі за рукописами VI–XIII ст. Наявність таких паралелей дозволяє відмовитися від традиційного пояснення, за яким літописець необгрунтовано переніс на католицький світ давньоруські пережитки язичницьких вірувань.

Ключові слова: середньовічні хроніки, «Повість временних літ», антилатинська полеміка, латинська книжність, пережитки язичництва, Київська Русь.

Після опису хрещення київського князя Володимира Святославича, що відбувся в Корсуні, «Повість временних літ» (далі – «ПВЛ») наводить зміст висловленої йому настанови не приймати католицького віровчення (стаття 988 р.; істотні різночитання між списками відсутні): «Не преимай же ученья отъ Латынь, ихъже ученьє разъвращено [...] Паки же и землю глаголють материю. Да аще имъ есть земля мати, то отецъ имъ есть небо, искони бо створи богъ небо, таже землю; тако глаголють. Отче нашъ, иже еси на небеси. Аще ли по сихъ разуму земля есть мати, то почто плюете на матеръ»

свою? Да сѣмо ю лобъзаете, и паки оскверняете? Сего же преже Римляне не творяху [...]»¹.

Д. Ліхачов пояснив цей фрагмент так: «Це приписка – руська за своїм походженням [...] Очевидно, тут мається головно на увазі не католицизм, в якому подібні вірування відсутні, а давньоруське язичництво з його віруванням в «мать сыру землю», що відбилося в билинах, казках, змовах та обрядових піснях. Порівняй, наприклад, у руському народному заговорі: “Ты, небо – отец, ты земля – мать” [...]»². Це пояснення стало традиційним³.

Альтернативні інтерпретації нечисленні. Так, пропонувалося вважати аналізований пасаж результатом невірної прочитання вихідного «*materieю*» як «*материю*», що повністю змінило зміст первісного висловлювання⁴, але це пояснення незабаром було відкинуто⁵. Висловлено також здогад, що у цьому фрагменті «ПВЛ» мається на увазі певна конкретна громада на Заході, вірування якої були неправомірно приписані всім латинцям⁶.

Твердження про відсутність у католицькому світі традиції називати землю матір'ю невірні, оскільки таке слововживання відоме як у народній культурі, так і в християнській книжності.

Народну традицію відбиває невеликий латинський текст язичницького походження «*Precatio Terrae*», відомий у списках християнського часу (VI–XIII ст.), який містить такі вирази (нами виділені курсивом): «*Dea sancta Tellus, rerum naturae parens [...] Merito vocaris magna tu mater deum [...] et illa vere es gentium et divum parens [...]*»⁷. Подібний вираз (*parens tellus*) читається також у формально та функціонально схожому тексті «*Precatio omnium herbarum*»⁸.

Латинська християнська література (у тому числі богословська) різного часу також багата на поєднання слів *terra* (“земля”) або *tellus* (“земля; суша, почва”) з *mater* (“мать”) або *parens* (“родитель(ниця)”), причому подібні словосполучення

¹ Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. Т. 1: Повесть временных лет. Москва, 2006. С. 160.

² Повесть временных лет. Ч. 2: Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Москва; Ленинград, 1950. С. 341.

³ См.: Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // Успенский Б. А. Избранные труды. Т. 1: Семиотика истории. Семиотика культуры. Москва, 1984. С. 227–228, 247; Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Изд. 2-е, испр. и доп. для русского перевода / Перевод А. В. Назаренко, под редакцией К. К. Аментьева. Санкт-Петербург, 1996. С. 33–34; Живов В. М. Разыскания в области истории и предистории русской культуры. Москва, 2002. С. 79.

⁴ Попов А. Н. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.). Москва, 1875. С. 17–18.

⁵ Павлов А. С. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. Санкт-Петербург, 1878. С. 17–18.

⁶ Кузьмин А. Г. Крещение Киевской Руси. Москва, 2012. С. 27.

⁷ McEnerney J. I. *Precatio Terrae and Precatio omnium herbarum* // Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge, Bd. 126/2. 1983. P. 175–176.

⁸ Ibidem. P. 185.

«Землю глаголють матерію» («Повість временних літ», стаття 988 р.): латинські паралелі використовуються в ній протягом століть (приклади занадто численні, щоб їх цитувати).

Обидві латинські традиції – народна та книжна – сягають язичницьких часів, але виявляють істотну різницю. Перша є не так пережитком язичницьких вірувань (*Terra* і *Tellus* є іменами римської богині землі), як прикладом використання християнами язичницьких за походженням текстів у вузькій галузі знахарства (лікування травами) та / або магічної змови з лікувальними цілями⁹. Друга є суто риторичною і тому виявляється цілком сумісною з християнським вченням, що доводиться наявністю словосполучень *terra / tellus mater / parens* також у богословській літературі латинською мовою.

Яку ж із двох латинських традицій мав на увазі давньоруський літописець? Якщо першу, то його звинувачення на адресу латинян слід визнати таким, що має вповні певну реальну підставу через функціонування та використання в християнську епоху списків текстів «*Precatio Terrae*» та «*Precatio omnium herbarum*», датованих VI–XIII ст. Якщо ж він мав на увазі другу, то його звинувачення на адресу католиків слід вважати непорозумінням, яке виникло внаслідок буквального прочитання латинських риторичних фігур, зумовленого невмінням східнослов'янського автора адекватно розмежувати реальний зміст тексту та його мовне вираження.

Оскільки доволі часті в наш час припущення про допущені давніми авторами помилки незрідка виявляються наслідком обмеженості наших власних уявлень і невірних інтерпретацій пам'яток писемності давно минулих епох, то слід надати перевагу першому поясненню, що передбачає знайомство давньоруського літописця з латинськими текстами типу «*Precatio Terrae*» і «*Prebario omnium herbarum*», що відбивають язичницькі вірування та використовувалися в християнську епоху. Це тим більш імовірно, що вони мають назву «*Молитва Землі*» і «*Молитва всім травам*», що створює враження про використання їх католиками в релігійному контексті.

REFERENCES

1. Adrianova-Peretc, V. P. (Ed.). (1950). *Povest' vremennyx let*, ch. 2: Prilozheniya. Stat'i i kommentarii D. S. Lixacheva. Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
2. Bugoslavskij, S. A. (2006). *Tekstologiya Drevnej Rusi*, t. 1: Povest' vremennyx let. Moskva: Yazyki slavyanskix kul'tur [in Russian].
3. Kuz'min, A. G. (2012). *Kreshhenie Kievskoj Rusi*. Moskva: Algoritm [in Russian].
4. Lotman, Yu. M., & Uspenskij, B. A. (1984). Rol' dual'nyx modelej v dinamike russkoj kul'tury (do konca XVIII veka). In B. A. Uspenskij, *Izbrannye trudy*, t. 1: Semiotika istorii. Semiotika kul'tury. Moskva: Gnozis, pp. 219–253 [in Russian].
5. McEnerney, J. I. (1983). *Precatio Terrae and Precatio omnium herbarum*. *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 126/2, 175–187.

⁹ Див.: *Medieval medicine: A reader* / Wallis F. (Ed.). Toronto, 2010 (Readings in Medieval civilizations and cultures, vol. 15). P. 70–71.

6. Pavlov, A. S. (1878). *Kriticheskie opyty po istorii drevnejšej greko-russkoj polemiki protiv latinyan*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk [in Russian].

7. Podskal'ski, G. (1996). *Xristianstvo i bogoslovskaya literatura v Kievskoj Rusi (988–1237 gg.)*, izdanie vtoroe, ispravlennoe i dopolnennoe dlya russkogo perevoda / Perevod A. V. Nazarenko, pod redakciej K. K. Akent'eva. Sankt-Peterburg: Vizantinorossika [in Russian].

8. Popov, A. N. (1875). *Istoriko-literaturnyj obzor drevnerusskix polemicheskix sochinenij protiv latinyan (XI–XV vv.)*. Moskva: Tipografiya T. Ris. [in Russian].

9. Wallis, F. (Ed.). (2010). *Medieval medicine: A reader*. Toronto: University of Toronto Press (Readings in Medieval civilizations and cultures, vol. 15).

10. Zhivov, V. M. (2002). *Razyskaniya v oblasti istorii i predystorii russkoj kul'tury*. Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury [in Russian].

Sergei Temchin (Sergejus Temčinas)

Dr. Hab. of Humanities

Principal Researcher,

Lietuvių kalbos institutas

(Lithuania, Vilnius),

sergejus.temcinas@flf.vu.lt

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6706-5963>

“ZEMLJU GLAGOLJUT’ MATER’JU” (PRIMARY CRONICLE, ENTRY FOR 988): LATIN PARALLELS

Abstract. The article focuses on the statement of the *Primary Chronicle* (entry for 988) that Catholics name the earth mother. The traditional explanation says that the chronicler must have transferred the ancient Russian remnants of pagan beliefs to the Catholic world. In Latin literature, however, there are texts belonging to one of the two – folk or book – traditions, explicitly calling the earth (*terra, tellus*) mother (*mater, parens*). In the first case, we are dealing with the use of pagan by origin texts for medicinal (or therapeutic-magical) purposes, and in the second, a purely rhetorical continuation in Christian literacy (including theological) a pagan usage, which does not contradict the Christian doctrine. The adoption of the second type of texts as Latin parallels to the chronicle statement inevitably leads us to the unacceptable conclusion that the chronicler must have not understood the essence of rhetorical devices. Then, the first interpretation should be preferred and the statement of the Kiev bookman is to be viewed as a sign of his being aware of the Catholic use of originally pagan texts, which explicitly call the earth mother. These are the Latin *Prayer to the Earth* and the *Prayer to All Herbs*, known from manuscripts of the 6th–13th centuries. These parallels make it possible to abandon the traditional explanation, according to which the chronicler must have unreasonably transferred the ancient Russian remnants of pagan beliefs to the Catholic world.

Key words: medieval chronicles, Primary Chronicle, anti-Catholic polemics, Latin literature, remnants of paganism, Kievan Rus.

Тетяна Гошко
доктор історичних наук, доцент
професор кафедри історії,
Український Католицький Університет
(Україна, Львів),
hoshko@ucu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

НА БУДЕНЬ І НА СВЯТО: ВИРОБНИЦТВО І СПОЖИВАННЯ ПИВА У ЛЬВОВІ В XIV–XVII ст.

Анотація. Пиво було дуже популярним напоєм на землях Речі Посполитої, зокрема, в містах. До компетенції райців міст з німецьким правом входило питання регламентації виробництва і продажу різних продуктів і напоїв, в тому числі пива, ті ж урядники встановлювали й ціни, про що є згадки в нормах магдебурзького і хелмінського права. Виробництво і продаж пива регламентувалися як на державному, так і на місцевому рівнях, і виробляли його як цеховики, так і приватні особи. Домашнім пивоварінням займалися жінки, часто вдови. Важливим було питання протегування для місцевого виробництва напою і регламентація продажу привізного пива. Початки пивоваріння у Львові встановити важко. Згадки про перші львівські приватні броварні знаходимо в джерелах з другої половини XIV ст. Львівські професійні броварі входили до цеху медоварів, солодовників та пивоварів, який виник у Львові до 1425 р. Статут цього цеху відомий з 1621 р. У Львові привілей на шинкування пивом і медами спершу мали лише міщани-католики, що породжувало конфлікти. Дозвіл на пивоваріння був пов'язаний із міським громадянством. Пиво споживали представники різних соціальних верств на будень і на свято. Брالی його у дорогу, в тому числі посли, делеговані для залагодження міських справ на сеймах. Пиво, яке мало високу калорійність, використовували як елемент харчування, особливо у притулках та у бідніших родинях. Дуже популярними були страви на основі пива, зокрема, супи. Ці страви споживали не лише злидарі, а й шляхта, придворні і навіть королі. Особливо любив пивні супи Сигізмунд I Старий. Пиво подавали на весіллях і тризнах, на різних міських учтах. Про такі випадки довідуємося з львівських міських рахункових книг. Часто у Львові, як і в інших містах Корони Польської, пивом розраховувалися за виконану роботу, або використовували його як відкуп за невчинення певних дій. Пиво вживали люди різного віку, його рекомендували давати також дітям. Цей напій пропагували для використання з косметичною метою. Пиво могло виступати і як подарунок, причому людям різного статусу. Однак, на відміну від вина, пиву не надавали символічних сенсів.

Ключові слова: пиво, броварня, броварі, сеймова конституція, вількир, привілей, харчування, пивний суп.

Пиво було надзвичайно популярним напоєм у середньовіччі та в ранньомодерний час. Його споживали представники різних соціальних верств, на будень і на свято. Популярність його була такою великою, що написання історії цього напою деякі дослідники вважають надзавданням, а Річард Унгер навіть зауважив, що «значна частина минулого є частиною історії пива»¹. В тому немає нічого дивного, якщо зважити, що першу писемну згадку про споживання пива знаходимо у шумерському творі «Епос про Гільгамеша»². Натомість у XIV–XVI ст. пивоваріння зазнало серйозних змін, і цей прогрес у виробництві пива у Європі Р. Унгер поділяє на шість окремих етапів, які мали різну тривалість в різних європейських країнах і залежали від демографічних та соціальних трансформацій тогочася³.

Воду для пиття вживали лише найбідніші верстви населення, слушно вважалось, що це нездоровий напій, який може викликати різні хвороби, в тому числі інфекційні. Популярними були різні слабоалкогольні напої, але чи не найпопулярнішим було пиво⁴. Окремі автори вважають, що частоту його споживання в XVI ст. можна прирівняти до споживання чаю і кави сьогодні⁵. Зокрема, відомий німецький історик науки і культури Вольфганг Шивельбуш зауважив: «Сьогодні ледве можемо уявити ключову роль, яку відігравав алкоголь, доки гарячі неалкогольні напої – кава, чай, шоколад – не посіли своє місце в європейському раціоні. Він був засобом насолоди і харчем водночас. Середньовічні люди впивалися вином і пивом, особливо в тоді ще вельми численні свята (в Парижі, скажімо, ще 1660 року налічували 103 свята), церковні освячення, весілля, хрестини, похорони, «сині понеділки»⁶ тощо. Та й у будні вино і пиво були звичними складниками їжі. До того, як до Європи завезли картоплю, пиво, поряд із хлібом, є переважною поживою щонайширших мас населення Центральної та Північної Європи... Кожна англійська родина в другій половині XVII століття, тобто коли кава якраз починає поширюватися у вищих колах, споживає коло трьох літрів пива на особу щоденно, що стосується і дітей. У цей час пивоваріння – хоча вже існують і великі броварні – ще так само є частиною кожного хатнього господарства, як і випікання хліба чи забій худоби, і належить до

¹ Unger R. *W. Beer in Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia, 2004. P. XIII.

² Детальніше див.: Демчук С. Від бобра до фазана. Їжа західноєвропейського Середньовіччя. Київ, 2021. С. 219–223. Про виробництво пива в Месопотамії та Єгипті див.: Unger R. *W. Beer in the Middle Ages and the Renaissance*. P. 15–20.

³ Детально див.: Unger R. *W. Beer in Middle Ages and the Renaissance*. P. 37.

⁴ Bogucka M. *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI–XVIII wieku*. Warszawa, 2013. S. 187–188.

⁵ Kuchowicz Z. *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*. Warszawa, 1993. S. 81.

⁶ «Синій понеділок» – понеділок після свята, коли треба було приступати до роботи після важкого похмілля.

обов'язків господині»⁷. Подібною була ситуація із споживанням пива і у Польській Короні

Цей алкогольний напій був доволі популярним і у містах. До компетенції райців міст входило питання регламентації виробництва і продажу різних продуктів і напоїв, в тому числі пива, ті ж урядники встановлювали й ціни. За приписами магдебурзького права, райці мали відповідати за унормування мір і ваг, слідкувати за цінами, в тому числі за продажем пива: «Райці також мають судити всілякі міри. Кварти, ваги і всілякі їстівні та питні речі щоб не фальшували. А якщо будь-хто їхні устави порушить, тому має бути кара в три гривні слов'янських, що становить тридцять і шість шелягів»⁸.

Подібно було і за приписами хелмінського права: «Нехай райці мають владу обдумувати всілякий харч і його оцінювати, як то хліб, пиво, м'ясо, рибу та інші види харчів, аби то все за належні кошти продавали, щоб міщани і люди убогі не були ошуканими. Райці також нехай мають владу осудити і оцінити будь-яку зраду і ошуканство в мірах, корцях, фунтах, вагах, і локтях, і таке ошуканство покарати, якби його хто допустив в якомусь товарі, відповідно до певного міського вількиру і уставодавчого звичаю»⁹. Отже, питання продажу пива також перебувало у компетенції міської влади.

Загалом пиво, яке було досить поширеним у польських містах, в тому числі й у Львові, не раз ставало об'єктом розгляду на загальнодержавних сеймах. Зокрема, розглядалося питання, як розподілити надходження коштів від його продажу. В 1564 р. на Варшавському вальному сеймі було прийнято черговий поборовий універсал, у якому зазначалося, що в кожному місті і містечку Корони Польської міщани мають сплачувати «чопового від кожного варіння пива, від паління горілки від кожного дзбана, в якому горілку палять, чотири гроші; а у шинках від шинкування за цілий рік, як пива, так і горілки, шість грошів на кожний рік»¹⁰. На Пйотрковському сеймі 1565 р. було прийнято закон на ваги і міри, де, серед іншого, зазначалося, що «скрізь бочка»¹¹

⁷ Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / Пер. Ю. Прохаська. Київ, 2016. С. 39.

⁸ Szerbic P. Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obicadła z łacińskich i niemieckich egzemplarzów zebrane. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone / Wyd. G. M. Kowalski. T. II. Kraków, 2016. S. 391.

⁹ Kuszewicz P. Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pozytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelмна. Poznań, 1623. S. 3.

¹⁰ Volumina Legum. T. II. Petersburg, 1859. S. 44.

¹¹ Бочка – міра об'єму, яка мала становити 72 гарнці або ж 288 краківських кварт. За Конституцією 1598 р., пивна бочка мала становити 62 гарнці, але незважаючи на цю постанову, і далі вживали такі міри, як півбочки, що становило 36 гарнців або ж 144 краківські кварта, відповідно, – чверть бочки, або ж антал вимірювали в 18 гарнців, чи 72 краківські кварта (*Wierzbowski T. Vademecum. Podręcznik dla studentów archiwalnych. Lwów; Warszawa, 1926. S. 218*)

пива має бути така, яка містить в собі сімдесять два вище згаданих гарнці¹² пива»¹³. Отже, питання продажу пива було не так локальне, як державне.

У 1620 р. у Варшаві відбувся черговий вальний сейм. Час для Речі Посполитої був доволі складний, тому через війну з Туреччиною період тривання сейму скоротили, однак з оговоркою, щоб ця практика не була продовжена на наступних сеймах, оскільки звичайний сейм мав тривати шість тижнів¹⁴. В контексті складної зовнішньополітичної ситуації на сеймі було розглянуто питання оборони Львова як одного із ключових міст. І на забезпечення зміцнення обороноздатності міста було вирішено передати кошти, які надходили від торгівлі пивом: «Прагнучи мати порядок і захист у місті Львові, що є zagrożеним з боку сусідів-ворогів, наказуємо львівському міському урядові, аби виконував конституцію *anni 1601* про замикання брам і фірток цього міста під карою (*sub poenis*), і надалі після заходу сонця щоб не наважувалися нікому браму відмикати, а щоб змогли кращу опіку і амуніцію забезпечити, дозволяємо їм по одному грошу від кожної бочки привізного пива, як у місті, так і на передмістях, стягувати, і ні на що інше, лише на оборону того міста мають його використовувати»¹⁵. Можна припустити, що від торгівлі пивом у місті отримували немалі прибутки. Це при тому, що пиво було доволі недорогим продуктом, а отже дуже популярним. У Львові на кінець XVI ст. бочка пива коштувала в середньому 2 злотих, тоді як барило мальвазії – 16 злотих¹⁶.

¹² Гарнець (також гарнець, пол. *garniec*) – польська і руська дOMETрична одиниця виміра обсягу сипучих тіл (жита, крупи, борошна тощо). У наш час використовується лише в конярстві. 1 гарнець = 1/64 чверті = 1/32 осььми = 1/8 четверика. Гарнець широко застосовувався в Польському Королівстві та у Великому князівстві Литовському. Звідти поширився на терени Московії. Дорівнював 4 краківським квартам. Гарнець був кількох видів. Гарнець шинковий у XVI ст. дорівнював 1/144 бочки, а гарнець цеховий становив половину від гарнця шинкового і містив 1/72 бочки. Містив різний об'єм у різних частинах Корони Польської: 1 хелмінський гарнець = 7,12 літра (до 1714 року); 1 краківський гарнець = 2,75 літра; 1 варшавський гарнець = 3,77 літра; 1 новопольський гарнець = 4 літри (з XIX століття). Сейм ВКЛ у 1766 р. уніфікував використання цієї одиниці, встановивши, що гарнець малий (шинковий), буде становити 2,8237 л, і гарнець великий (цеховий) – 5,6474 л (*Wierzbowski T. Vademecum. S. 218; Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и Царства Польского. Вильна, 1874. С. 140–141; Див також: Герасименко Н. З історії української метрології: міри об'єму збіжжя та меду // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 179–186*).

¹³ *Volumina Legum. Т. II. S. 50.*

¹⁴ Див.: *Volumina Legum. Т. III. Petersburg, 1859. S. 176.* Детальніше про сейми Речі Посполитої див.: *Bardach J. Sejm Dawnej Rzeczypospolitej // Dzieje Sejmu Polskiego. Warszawa, 2011. S. 9–60.*

¹⁵ *Volumina Legum. Т. III. S. 185.*

¹⁶ Див.: *Левус Н. Представницькі видатки магістрату 1577–1583 рр. на прикладі книг щотижневих видатків м. Львова // Місто: історія, культура, суспільство. Київ, 2018. № 1 (5). С. 54.* Для порівняння, 1582 року на сиріт у Львові виділено 1 злотий, оскільки перед тим виплату було затримано, а вже при наступній на них переказано

Передача чопового на користь міста не була чимось унікальним. Протягом XVI ст. польські королі кілька разів з тих чи інших причин видавали привілеї, якими передавали чопове для потреб міста. Уже у Радомі 22 травня 1505 р. Александер видав привілеї для Львова, яким звільнив місто від сплати шосу на рік та чопового на два квартали. Мотивовано це потребою зміцнити міські фортифікації, тобто податки переадресовано на укріплення Львова¹⁷. Наступний привілеї від 22 лютого 1506 р. звільнив львів'ян від чопового на шість років¹⁸. Протягом XVI ст. Львів 17 разів отримував подібні привілеї, більшість із яких було видано за правління Сигізмунда I.

Початки пивоваріння у Львові встановити важко, але відомо, що приватні броварні існували у місті уже в XIV ст., бо першу збережену інформацію про них маємо у найстаршій львівській міській книзі (1382–1389 pp.), що її опублікував Александр Чоловський у 1892 р. у серії «Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta». Зокрема, уже під 1382 р. довідуємося, що якийсь Гуорг Ернст в присутності панів райців відкрито визнав, що одна глиняна стіна його пивоварні була побудована за мастком Ніколауса Кезелінги¹⁹. Наступного 1383 р. Петро Понич 22 квітня перед райцями заявив, що половина будинку і броварні Ничка Троппера є його власністю, оскільки він збудував їх своїм коштом²⁰. Під 1384 р. знову знаходимо інформацію про приватну броварню у Львові: Петро Сакс по праву вільно продав Ганкові Кльопперу свою броварню, що навпроти монастиря Братів Менших²¹. Наступну згадку про приватну броварню

28 грошів (Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУЛ), ф. 52: Магістрат міста Львова, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588. Арк. 100, 113). Наступна виплата на сиріт і їхніх годувальниць становила 24 гроші, а через квартал – уже 11 грошів, наприкінці 1582 р. – 18. (Там само, арк. 124). 1624 р., за каденції бурмістра Анджея Домбровського, місто на сиріт вкотре виділило 24 гроші (Там само, спр. 716: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1604–1606, арк. 2).

¹⁷ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. Львів, 1998. С. 162–163. Див. також: Гошко Т. Звичай і права. Т. 1: Антропология міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття. Київ, 2019. С. 120.

¹⁸ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). С. 163–164.

¹⁹ «Eo die (12 квітня 1382 р.) Georgius Ernst coram dominis consulibus palam recognovit, quod vna paries argilea de sua braseatorio retro super hereditatem Nicolai Kezelingi est edificata, et taliter ipsi inter ordinaverunt, quod quam cito eadem paries defecerit et periit, extunc Georgius Ernst aut qui eodem braseatorium habuerit, Kezelingo debet discedere, prout inferius limen per dominos consules conspectum expostulate et requirit» (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. Najstarsza księga miejską. Т. 1: (1382–1389 p.p.) / Wydał Czołowski A. Lwów, 1892, S. 3).

²⁰ «Eodem die (22 квітня 1383 р.) et iudicio Petrus Ponicz publicavit, quod dimidiam partem domus et braseatorii Niczkonis Tropper cum sua pecunia edificavit et sua propria est hereditas. Et super aliam dimidiam partem domus et braseatorii ad ipsum Niczkonem Tropper pertinentem idem Petrus Ponicz VIII marcas super rationem interdixit et est tercius» (Pomniki dziejowe Lwowa... S. 15).

у Львові маємо вже за 1385 р. Як довідуємося зі справи, її власниками були Катерина Клеттендорф і Йоган Гебовер²². Назагал, у найстаршій міській книзі Львова за 1382–1389 рр. наявні 11 згадок про різні маленькі пивоварні, що належали міщанам²³. І це тільки ті, які так чи інакше були пов'язані із суперечками, що розглядалися у судовому порядку. Тому можемо припустити, що на останню чверть XIV ст. приватних броварень у Львові налічувалося більше.

Пиво на продаж виробляли і професійні броварі, які належали до цеху солодовників, медоварів та пивоварів. У Львові вони були об'єднані у цех уже до 1425 р.²⁴ Статут цього цеху вкотре був затверджений райцями міста 12 серпня 1621 р. на прохання самих цеховиків – після того, як наданий їм міськими урядниками і підтверджений польськими королями привілей згорів у 1565 р. Статут цеху складався з 12 окремих пунктів. Відповідно до нього, як майстри, так і челядь мусили мати спільну господу у місті, де раз на чотири тижні мали відбуватися загальні збори цеховиків, там мала зберігатися скриня із цеховими привілеями та реєстрами, а також із грошима, які були зібрані на зборах. Відсутність на такому цеховому зібранні без поважної причини каралася штрафом в один гріш для майстра і півгроша для челядника. Ніхто не мав з'являтися на збори зі зброєю під карою в камінь²⁵ воску для майстра та півкаменя для челядника. Вибір цехмістрів мав відбуватися щороку після обрання міських урядів за участі всіх членів цього цеху. Якщо підмайстра в цеху приймали у майстри, то пивовар мав дати нову шаблю на цехову вежу, тоді як майстер солодового ремесла мав подарувати новий мушкет, а медовар – сокиру, ладівницю та порохівницю. Окремо кожен з них мав дати по 15 злотих до скриньки на потреби цеху і представити листа про своє гідне походження. Дев'ята стаття статуту передбачала: «Жоден з майстрів згаданих ремесел не повинен критикувати роботу другого і при тому ганити один одного, під карою півкаменя воску. Пивовари мають пильнувати виготовлення пива, а медовари – меду. А для більшої потреби міста, як на урочисті свята Різдва, Великодня, святкові (дні) ярмарку на свято Св. Агнети, вільно буде їм виробляти: пивоварам: 4 вари, а медоварам –

²¹ «Eodem die (13 січня 1384 р.) et iudicio Petrus Sachse braseatorium suum ex apposite fratrum Minorum iacentem Hankoni Clopper iuste vendicionis titulo libere resignavit» (Pomniki dziejowe Lwowa... S. 21).

²² Ibidem. S. 37.

²³ Див. також: Шингельський М. Пивовари і пивоварні Львова наприкінці XIV століття. URL: <https://lviv1256.com/history/pyvovary-i-pyvovarni-lvova-naprykintsi-hiv-stolittya/>

²⁴ Детальніше див.: Капраль М. Статути ремісничих та купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст.: організаційно-правові питання // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. Львів, 2006–2007. С. 173.

²⁵ Камінь – міра ваги рівна 32 фунтам (*Wierzbowski T. Vademecum. S. 218*).

12 півбочок»²⁶. За підрахунками Ореста Зайця, в 1522–1604 рр. міське громадянство Львова прийняло 27 броварників. При тому «третина з них стали громадянами в 1540–1547 рр. (9 чол.), а піковим роком був – 1556 р. (3 чол.). У другому періоді серед них... немає жодного місцевого. Натомість 10 чол. прибуло із Руського воеводства і 9 – з Малопольщі»²⁷.

У Львові спершу привілей на шинкування пивом і медами мали міщани-католики. 21 липня 1578 р. король Стефан Баторій, реагуючи на суперечку між магістратом і громадою Львова, видав привілей, відповідно до якого львівські вірмени мали користуватися тими ж правами і вольностями, що й інші львівські міщани, як у справі торгівлі сукном, так і в торгівлі різними алкогольними напоями, при тому за ними зберігалися всі вірменські права і суди. Привілей передбачав: «Вирішуємо, що ті вірмени мають тішитися тими самими міськими правами та прерогативами й вигодами, що й інші міщани... Що стосується шинкування напоями, це їм має бути вільно, як іншим міщанам»²⁸. Цей привілей викликав невдоволення у членів магістрату Львова, і вже на початку XVII ст. Сигізмунд III видав новий. Король, як і його попередник, власне, відреагував на суперечки в місті²⁹ і 17 квітня 1600 р. почасти підтвердив рішення Стефана Баторія щодо прав і привілеїв львівських вірмен, внісши, однак, суттєві зміни: «Крім того, що стосується шинкування напоїв, про це той декрет уточнюємо так, що вірменам дозволено продавати і шинкувати мальмазію, угорське, волоське та будь-якого іншого виду вино тільки у двох будинках, які вірменські старші визначать. Однак обидві сторони однаково можуть торгувати будь-яким вином бочками та куфами³⁰. Потім дозволено вірменам виготовляти і шинкувати мед у трьох будинках, визначених вірменськими старшими, а львівське пиво – у 4 будинках, також визначених вірменськими старшими, однак не повинні виготовляти його (пива), але купляти повними бочками у львівських міщан»³¹. Це помітно вдарило по економічних інтересах представників вірменської громади. Отже, в XVI ст. у Львові

²⁶ Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.): привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. Львів, 2007. С. 672–677. Цей статут був підтвердений королями Речі Посполитої: Владиславом IV 18 жовтня 1634 р., Яном Казимиром 30 грудня 1649 р., Михайлом Томаш Корибут Вишневецьким 13 жовтня 1671 р., Яном Собеським 9 березня 1679 р. (Там само. С. 678–682).

²⁷ Зайць О. Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження. Київ: Львів, 2012. С. 237–238.

²⁸ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. Львів, 2000. С. 301.

²⁹ Детальніше див.: Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 169–173.

³⁰ Куфа – міра рідини. Назва походить від нім. Kufe – бочка, діжка. Дорівнювала 37–40 відром, або ж 368 чи 460 л (Див.: Подградская Е. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII вв. Кишинёв, 1968. С. 114).

³¹ Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. С. 307.

торгівля пивом виступала предметом суперечок між громадами та владою і була певним важелем впливу з боку останньої.

В Речі Посполитій варити пиво могли всі міщани, які мали міське громадянство. Тож у ранньомодерних польських містах пиво варили практично в кожній хаті³², бо вживали його у щоденному раціоні різні верстви населення³³. Найчастіше пивоварінням вдома займалися жінки. Люція Харевичова називає таких міщанок «панями пивними», описуючи, як виглядали доми, де варили пиво³⁴. Таке саморобне пиво найчастіше використовували для власного вжитку, хоч часом і на продаж. Зокрема, в одній із львівських книг видатків міститься інформація, що у 1581 р. райці до столу членів комісії границь купили бочку пива у Софії Вільтової за 4 злотих³⁵. Про такий продаж пива, яке варили у міщанських родинях, Денис Зубрицький писав: «Існував звичай, що кожен власник дому в місті може вільно варити пиво на продаж, однак було застережено, що це має відбуватися по черзі, й наступний доти не може продавати свого пива, доки свого не продасть попередній»³⁶.

Пивоварінням займалися навіть у таких далеко не бідних родинях, як львівського писаря Войцеха Зимницького. Часом таке домашнє пивоваріння перетворювалося у власну прибуткову справу. Дружина згаданого львівського писаря Анна (з роду Вольських) мала приватну броварню, яка їй приносила не малі доходи³⁷.

Пиво у містах стало конкурентом питного меду. Його споживали і в будень, і на свято, як бідні так і багаті, бо це був відносно недорогий напій. Він був не тільки і, можливо, не стільки джерелом алкоголю, як джерелом калорій. За словами польського дослідника Анджея Кльондера, 1 літр міцного гданського темного пива містив майже 1600 ккал, 1 літр ячмінного пива середнього гатунку – від 400 до 800 ккал³⁸. Пиво використовували для харчування,

³² *Szymański M. J. Polskie piwo. Biografia (historia lekki podchmielona). Warszawa, 2018. S. 46.*

³³ Традиція споживання пива різними верствами населення, часто замість вживання води, була характерною не лише для Речі Посполитої. Про масове споживання пива різних сортів, як в холодному так і в гарячому вигляді, на теренах Гетьманщини в XVIII ст. пише і Олексій Сокирко: *Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Секрети й таємниці староукраїнської кухні середини XVII–XVIII століть. Київ, 2021. С. 201–202.*

³⁴ *Charewiczowa Ł. Z przeszłości Lwowianek. Lwów 1935. S. 19.*

³⁵ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 712: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1572–1582, арк. 969.

³⁶ *Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварника. Львів, 2002. С. 150.*

³⁷ Спершу броварня Анни, майбутньої дружини Войцеха Зимницького, працювала у Самборі, але, вийшовши заміж, жінка перевезла її обладнання до Львова і вже тут продовжила справу (Детальніше див.: *Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). Львів, 2011. С. 26.*

³⁸ *Klonder A. Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. S. 112.*

в тому числі і в притулках. У шпиталі в Ельблонгу, де проживало разом з обслугою 87–115 дітей, старих та хворих людей, у XVII ст. на особу виділяли по 0,8 л пива на день при максимальній кількості пансіонаріюшів або ж по 1 літру – при мінімальній. Натомість у Ліпску в шпиталі св. Юра на особу давали 2 л пива на день, а у візмарському шпиталі св. Духа – по 3 л³⁹. Процес виробництва пива був широко відомий в Європі, добре описаний у сучасній літературі. Щоправда, спершу в середні віки європейці споживали ель, як різновид дешевого і слабоалкогольного пива. Його виготовляли без додавання хмелю, натомість ароматизували різними травами. Однак цей напій не міг довго зберігатися, лише із часом, коли стали для його виробництва використовувати хміль, термін його придатності зріс. З початку XVII ст. ель перетворився на напій «відсталої» і біднішої частини суспільства, зазвичай селян, а у місті дедалі частіше стали споживати справжнє пиво⁴⁰.

Пиво давали і в'язням, зокрема, на свята. В 1580 р., відповідно до записів у львівських міських книгах, за наказом міської влади було роздано пива міським в'язням на свято Навернення апостола Павла (25 січня)⁴¹.

Як вважає Анджей Кльондер, аж до 1800 р., до масового поширення картоплі, пиво було щоденним елементом харчування, зокрема, у Польщі⁴². Пивні супи з різними добавками (яйцем, м'ясом, хлібом тощо) були неймовірно популярними серед різних верств населення, їх споживали від раннього дитинства до глибокої старості. Рецепти багатьох страв на пиві містяться у кухарській книзі 1581 р., виданій у Франкфурті і широко відомій у тогочасній Польщі⁴³. Зокрема, поширеними у той час були пивні супи, які могли питися замість сніданку або і протягом дня. Часто такий суп мав у своєму складі імбир, жовтки, а часом до нього додавали цукор. Навіть під час посту звичайною стравою був пивний суп із хлібом, так званий «*birembrut*», який наполегливо рекомендував вживати навіть дітям на сніданок і на обід польський поет доби Бароко Гіацинт Пшетоцький (1599–1655):

Birembrut:

Do birembrutu z Niemiec kucharza nie trzeba,

Zrobi go lada kuchta z taźbieru i chleba.

Dasz go dzieciom z poranku garniec na śniadanie,

*Za nalepszy im obiad ten birembrut stanie...*⁴⁴

³⁹ Klonder A. Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI–XVII w.). Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1983. S. 140.

⁴⁰ Singman J. L. Daily Life in Medieval Europe. London, 1999. P. 53; Forgens J. L. Daily Life in Stuart England. London, 2007. P. 158.

⁴¹ Детальніше див.: Левус Н. Харчування Комісії границь у Львові (1578, 1579, 1581) на прикладі джерела – трьох фрагментів із книг видатків міської каси. Переклад. Коментарі // Місто: історія, культура, суспільство. Вип. 7: Спеціальний випуск «Їжа та місто». Київ, 2019. С. 12.

⁴² Klonder A. Browarnictwo w Prusach Królewskich... S. 142.

⁴³ Ibidem. S. 143.

⁴⁴ Див.: Przetocki H. Postny obiad albo Zabaweczka. Katowice, 2005. S. 135.

Професор Краківської академії, відомий лікар і ботанік XVI ст. Шимон Сіренський (Сіреніуш) у своєму відомому трактаті «Zielnik...» також писав про користь споживання страв з пивом: «Пиво використовують не лише для пиття, але і для іншого вжитку, як от граматка з хлібом і з маслом, або ж з олією, цукром, або ж з медом зроблена, як для здорових так і для хворих для здорового харчування». Він наполегливо рекомендував давати граматку малим дітям на сніданок, з білим чи з житнім хлібом і з маслом, бо такий харч і калорійний і добрий для травлення, корисний для росту і розвитку. Також молоде пиво корисне для жінок, що годують дітей грудьми, бо додає молока і, як зазначав автор, так що можна і двох дітей вигодувати⁴⁵. Застосування пива з лікувальною метою було добре відоме і описане у Польщі в XVII ст. До прикладу, доволі популярними були ванночки для ніг і компреси з гарячого пива. Використовували цей напій і в косметичних цілях, наприклад, для покращення кольору шкіри радили використовувати маски з білого пива⁴⁶. Отже, пиво мало дуже різне застосування і було доволі популярним, в тому числі й у Львові.

Чимало відомостей про купівлю цього напою маємо у львівських міських книгах видатків. Міські райці частенько купували пиво для власного вжитку разом із хлібом та іншими щоденними продуктами⁴⁷.

Прибутки від виробництва і продажу пива були дуже важливою статтею поповнення як міської каси, так і підвищення добробуту окремих міщан, які займалися цим промислом. Тож не дивно, що останніх особливо непокоїло пиво привізне. Велику конкуренцію у польських містах становило вроцлавське пиво⁴⁸ із Сілезії, і то до такої міри, що аж на вальному сеймі розглядали цю проблему. На Варшавському сеймі 1578 р. прийняли рішення, «щоб жоден вроцлавське пиво до Корони не смів возити і шинкувати в містах та містечках, також і в селах, під карою в чотирнадцять гривень: яку мають стягувати наші старости, позвавши перед свій уряд, того, хто би смів шинкувати. А тим, кому нами були надані листи на вольності шинкування такого пива, цією ухвалою сейму підтверджуємо і наказуємо»⁴⁹.

⁴⁵ *Sireński S.* Zielnik herbarzem z ęzyka łacińskiego zowią: to iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow y moc zioł wszelakich [...] polskim ęzykiem zebrany y na osmiero ksiąg rozłożony... Kraków, 1613. S. 948. Див. також: *Dembińska M.* Pozywienie dziecka w polskich źródłach historycznych // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1980. № 4. S. 481–499.

⁴⁶ Детальніше див.: *Klonder A.* Browarnictwo w Prusach Królewskich... S. 144.

⁴⁷ ЦДДАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 163; спр. 715: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1697–1604, арк. 59; спр. 736: Книга реєстрів тижневих прибутків та видатків міської каси 1628–1633, арк. 436.

⁴⁸ На землях Речі Посполитої також вживали пиво гданське, чеське, а з XVIII ст. – англійське (Про асортимент польського та імпортного пива у Польщі XVI–XVII ст. див.: *Klonder A.* *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI–XVII wieku.* S 34–39).

⁴⁹ *Volumina Legum.* Т. II. S. 187.

Однак у Львові більшу проблему для місцевих виробників становили напої, привезені з ближчих регіонів, зокрема, пиво перемишльське і жовківське. До прикладу, Денис Зубрицький під 1574 р. зауважив: «В ті часи перемишльське пиво було таким славним, що у Львові була окрема оренда цього пива, яку віддавали одному чи двом міщанам. Прибуток з цієї оренди до каси склав цього року 180 зл.»⁵⁰. Цікаво, що за словами того ж таки автора, в 1556 р. «прибуток з пропінації горілки (*vinī sublimatē*) дав містові ... 62 злотих 2 гр.». З цього автор робить висновок, що в середині XVI ст. горілки ще споживали мало⁵¹. Славилася у Львові і жовківське пиво, хоч прибутки з нього були не такими високими: у 1625 р. – 20 злотих, а в 1627 р. – лише 10 злотих⁵².

Цікаво, що, незважаючи на такі прибутки з перемишльського пива, уже в першій чверті XVII ст. у Львові шукали орендаря на його продаж, що видно із записів у книзі Колегії десяти мужів «*Arendarza na Przemyśkie piwo szukać*»⁵³. Там таки були вписані скарги міщан щодо привозного пива, з проханням обмежити цей процес (*O zabory pawozuw prosza. Piw u Mioduw u Gorzałek – просимо заборонити навіз медів, пива і горілки*)⁵⁴.

В декреті Сигізмунда III для Львова від 1616 р. йшлося про необхідність обмеження ввезення жовківського і перемишльського пива до міста, за винятком дозволу торгувати цим пивом кільком вдовам у кількох визначених шинках. У книгах Колегії сорока мужів під 1624 р. зафіксовано: «Привезення меду і пива відповідно до привілею цього міста аби було ліквідовано, бо люди вбогі, особливо вдови через те до убозтва приходять і доходи міста втрачаються»⁵⁵. Однак, судячи з джерел, це не дало бажаного ефекту, бо уже в 1634 р. з цього приводу з'явилося нове звернення, в якому вказано, що від привозного пива і меду велика шкода, тож члени колегії звернулися до міських урядників, щоб ті вплинули на ситуацію⁵⁶. Наступна скарга з цього приводу виголошена в 1639 р. Члени колегії наголошували, що практично кожного року звертаються до короля, з проханням забезпечити дотримання прав і привілеїв міста в питанні привезення і продажу немісцевого пива, заборонити привезення навозних медів і пива, бо вони не дають доходу до лонгерії і шкодять місцевим виробникам та вбогим вдовам⁵⁷. Але виглядає на те, що і це звернення не дало результату.

Конфлікт тривав доволі довго, аж поки не втрутився король. 18 березня 1647 р. Владислав IV своєю волею закріпив ухвалу львівської міської ради

⁵⁰ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. С. 178.

⁵¹ Там само. С. 161.

⁵² Zubyk R. *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*. Lwów, 1930. S. 153.

⁵³ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 667: Книга протоколів комісії 10-ти мужів про результати обстеження прибутків і видатків королівської та міських кас 1618–1697, арк. 13.

⁵⁴ Там само, арк. 17.

⁵⁵ Zubyk R. *Gospodarka finansowa miasta Lwowa...* S. 152.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

щодо шинкуванням у місті привізним пивом і медом. Судячи з усього, ця ухвала якраз і стала реакцією на численні скарги поспільства через Колегію сорока мужів:

«Діялося у Львові, в середу, на передодні свята Перенесення (мощей) св. Станіслава, року Божого 1647. Знаменитий раецький магістрат Львова на часті скарги (уряду) сорока мужів, що є представниками всієї громади міста, а (скарги) внесені про розпорядження щодо шинкування привізних меду та пива, славетним Йоанном Зухоровичем, на той час регентом тих сорока мужів; напередодні маючи спільну нараду з тими сорока мужами, вищезгадане розпорядження склав (магістрат), не порушуючи усіх прав, декретів і привілеїв міста, з такими умовами. Перша, щоб пани міщани добре і не перебране пиво давали важити, а хто б пиво перебирав або не добре важив, той має бути покараний даним урядом бурмистра або райцями судовими карами. Друга, щоб привізних пив та медів жоден, як з міщан, так і з передміщан, не смів шинкувати. Для цього такі привізні пиво і меди не мають допускатися до міста без міських ціх. Третя, на власні потреби кожному вільно привізні пиво та мед купувати. Четверта, пани господарі будинків, міщани, мають для шинків привізних пива та меду визначити в місті чотири будинки, на Галицькому передмісті – 6, на Краківському – 4 та умову з тими шинкарями скласти, які будуть шинкувати відповідно до декрету священного королівського маєстату, даного та виставленого у Варшаві у понеділок перед найближчим святом апостола Томи, року Божого 1635. П'ята, хто б насмілювався привізні пиво або меди шинкувати, то в нього такі меди та пиво бурмистр з допомогою слуг має забирати, а при другому нагадуванні кожний, хто б шинкував ті привізні лікери, карою в 10 гривень паном бурмистром має бути покараний, половина з якої має належати бурмистру, а половина – тому, хто цією конфіскацією буде займатися. Шоста, до такої конфіскації пани міщани та вдови (міщан) за порядком мають висилати своїх спостерігачів під карою 10 гривен. Сьома, якщо це розпорядження не достатньо буде виконуватися, пани сорока мужів можуть клопотатися або депутатувати зі свого грона, які би за тим (розпорядженням) стежили; після цього таких назначили – пана Грегра Деспота та пана Якуба Лещинського. Восьма, більші бровари за дозволом гродського уряду мають бути знесені відповідно до всієї юрисдиції. Дев'ята, те розпорядження має бути оголошене возним на ринку, щоб усі знали. Десята, робимо виняток у цьому розпорядженні для Жовківського пива. Розпорядження на прохання сорока мужів львівський раецький уряд схвалив, з актів витягнути дозволив. Для довіри до справи печатка львівського раецького уряду до даної грамоти є підвішена. З львівських раецьких актів витягнуто.

Йоан Шольц львівський бурмистер, рукою власною. Місце печатки.

На це прохання ми, ласкаво погоджуючись, вищевнесену грамоту у всіх пунктах, клаузулах, статтях та умовах вважали, що слід схвалити і підтвердити, та й схвалюємо та підтверджуємо даною (грамотою), вирішуючи наділити її вічною силою і міццю та незворотною чинністю в тому, наскільки є і

буде відповідним праву. Для цього і т.д. Дано у Варшаві 18 березня, року, як вище (1647).

Владислав, король»⁵⁸.

Отже, виробництво і продаж пива регламентувалися як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні, адже воно приносило місту чималі доходи.

Те, наскільки важливим був цей напій у житті міста, в тому числі і доходи від його виробництва і продажу, засвідчує той факт, що саме він ставав предметом розгляду у численних міських вількирах. Причому практично від самого початку складання такого роду документів у коронних містах ними часто регламентували і виробництво пива на місцях⁵⁹.

Часом пиво використовували як дарунок на релігійні свята. Обдаровували цим напоєм і монахів, найчастіше перед святами. В 1582 р. у п'ятницю напередодні Різдва міські радники подарували отцям бернардинам бочку пива вартістю 2 зл. 17 ½ грошів⁶⁰, в суботу перед Летаре⁶¹ за молитву на честь триумфу Стефана Баторія у Лівонській війні дали бочку пива за 2 зл. 2½ гр.⁶², в 1583 р. на свято Воскресіння дали як подарунок телятину та бочку пива, що обійшлося їм у 4 злотих 15 грошів⁶³, наступного разу в суботу перед Різдром – бочку пива вартістю 2 зл. 13 гр.⁶⁴. Навіть коли від отців бернардинів у 1583 р. їхали делегати на «релігійний сейм», то міська рада дала їм у дорогу бочку пива вартістю 2 зл. 10 грош⁶⁵. Обдаровували не лише представників Ордену бернардинів. У 1593 р. львівські єзуїти на м'ясопуст отримали від міських радників бочку пива за 2 злотих⁶⁶, а наступного разу їх було обдаровано яхтелем⁶⁷ пива на 1 злотий 2 гроші⁶⁸. Подарунки до монастирів з боку міських урядовців були доволі регулярними, найчастіше на різні релігійні свята, і майже завжди серед таких дарунків фігурує пиво.

⁵⁸ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). С. 453–454.

⁵⁹ Детальніше див.: *Klonder A. Browarnictwo w Prusach Królewskich...* S. 33–38; *Гошко Т.* Вількири як джерело до історії міст на землях Корони Польської // *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 19–20. Київ, 2020. С. 259–261.

⁶⁰ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 96.

⁶¹ Летаре – четверта неділя великого посту.

⁶² ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 9.

⁶³ Там само, арк. 130.

⁶⁴ Там само, арк. 193.

⁶⁵ Там само, арк. 143.

⁶⁶ Там само, спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1589–1597, арк. 310.

⁶⁷ Яхтель – міра сипучих і рідких тіл, яка становить 1/8 бочки (бочка малих розмірів). Див.: *Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego.* URL: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/jachtel;5435541.html>.

⁶⁸ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1589–1597, арк. 346.

Хоч пиво не належало до коштовних напоїв, але часом ним обдаровували і поважних осіб. Зокрема, в 1541 р. на посаду ректора кафедральної школи був призначений Ян Тухольчик, який прибув до Львова кількома роками раніше і активно сприяв поширенню ідей Гуманізму у місті⁶⁹. Зубрицький з цього приводу написав: «...відбулася приміція ректора школи магістра Яна Тухольчика, запрошеного 1534 року вчителем, який тепер обрав духовний стан. Він був автором книг про магдебурзьке право. Архиепископові під час приміції подарували бочку пива за 1 злотий 10 грошів»⁷⁰.

Могли обдаровувати пивом і короля та членів його родини. Про такий випадок згадує той же хроніст під 1485 р.: «Останній раз у своєму житті у Львові був король Казимир Sabbato ante festum S.Margarethae [9 липня] у товаристві своїх синів Яна Ольбрахта й Олександра, а також багатьох панів. Метою його подорожі була поїздка до Коломиї для прийняття присяги від визначного діяча Мультян господаря Стефана. На цю урочистість Львів також послав свою делегацію в особі райці Станіслава Кльоппера й писаря, щоб висловити свою повагу до великого воїна. Після повернення місто обдарувало короля, королевичів і придворних панів відбірним пивом, яким славився Львів і Перемишль»⁷¹.

Для королівської родини в таких, хоч і недорогих, дарунках не було нічого дивного, бо серед шляхти, в тому числі і при королівському дворі, пиво було доволі популярним напоєм. Багатша шляхта споживала кращі сорти пива, які зазвичай виготовляли у містах. До прикладу, при королівському дворі Сигізмунда III пили щоденно 1,5 л пива на особу⁷². В кожному регіоні був свій сорт пива, і часто його там вважали найкращим. «Шляхетське пиво» мало понад 5% алкоголю і кращий колір. Аналізуючи виробництво і споживання пива королем і його підданими, Марцін Якуб Шиманський заперечує твердження окремих своїх колег, що при королівському дворі щоденно споживали до 10 літрів пива, але загалом не сперечається з тим, що пиво польські королі

⁶⁹ Детальніше див.: Гошко Т. Звичай і права. Т. 1. С. 156–157.

⁷⁰ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. С. 150.

⁷¹ Там само. С. 112.

⁷² Michalewicz J. Z badań nad konsumpcją spożywczą w Polsce. Kuchnia królewska Zygmunta III // КНКМ. R. XIII. 1965. № 4. S. 708. Про цифри можна сперечатися, до прикладу, З. Куховіч стверджує, що на шляхетських дворах у Польщі випивали по 2–3 літри пива на особу щодня (Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. Warszawa, 1993. S. 81–82). Хай там як, але шляхта пила пиво чимало. Рівень споживання алкоголю на польських землях, як мабуть скрізь, залежав від майнового статусу особи. Бідна і середня шляхта пила більше, але частіше це траплялося під час походів чи сеймиків. Натомість багаті шляхтичі, які мали власні маєтки і поважні статки, випивали на рік до 20 літрів горілки і понад 700 літрів пива на особу, не рахуючи вина і медів. Пиво любили практично всі польські королі і пили його чимало (Детальніше див.: Chmiel A. Kuchnia I Rzeczypospolitej // Zeszyty Naukowe Uczelni Wistula. Z. 45 (7). 2015. S. 7). Винятком був хіба Станіслав Август (Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. S. 87).

любили і цінували⁷³. Відомо, що король Сигізмунд I хоч і погодився на різні італійські нововведення своєї дружини, королеви Бони, однак залишився вірним своїй звичці, пов'язаній з пивом: на сніданок він і далі пив улюблену “граматку”, тобто пивний суп з грінками, пив пиво фактично щодня, але в різний час то мали бути напої різних сортів: на вечерю зазвичай вживав пиво з Пйотркова⁷⁴.

Дарували пиво і простим слугам з різної okazji, наприклад, на честь весілля дітей. У квітні 1582 р. львівські райці подарували старому міському слугі Дзісьові пів бочки пива та чверть м'яса з приводу того, що той видавав свою дочку заміж⁷⁵. Владислав Лозинський описує весілля доньки міщанки Барбари Стогньовової, з 1584 р. Тоді було спожито одного і чверть вола, 4 телята, 5 сарн, 20 зайців, 16 поросят, 60 гусей, 80 курей, 20 каплунів, 40 куріпок. Без окреслення кількості згадано про закупівлю яєць, мигдалю, меду, яблук. Були серед продуктів рис, молоко, масло, різні повидла і солодоші. Серед напоїв згадано 7 бочок перемишльського пива, 156 гарнців мальвазії, мускателю та інших вин. І цей перелік не повний, адже пані Стогньова додає, що ще багато чого вона привезла з дому⁷⁶.

Пиво подавали до столу і при тризні, про що також є згадки у джерелах. Зокрема, після похорону львівського писаря Войцеха Зимницького вдова витратила чимало коштів, в тому числі й на тризну: «Для убогих дали за м'ясо, пиво, гуси, хліб та інші речі розходу/ За п'ять чвертей м'яса по зл. 3 і гр. 15 чверть зл. 17 і гр.15/ За 30 гусей і за 2 по гр. 8 зл. 8 др. 16/ За капусту в головах зл. 1 і гр. 2/ За моркву до гущі гр. 22/ За 12 вінків цибулі гр. 18/ За дві бочки пива зл. 10/ За фунт перцю зл. 1. Гр. 15/ За чверть шафрану зл. 3/ За 3 вози дерева зл. 2 гр. 12/ За сіль гр. 15»⁷⁷.

Іноді пиво в місті, як і у фільварках, було оплатою за виконану роботу або додатком до такої оплати⁷⁸. Так було у Львові в 1589 р., коли робітникам, які працювали на замовлення влади міста, крім визначеної платні, було цільово дано 4 гроші на пиво⁷⁹. А в 1593 р. пивом і вином заплатили тим урядникам,

⁷³ *Szymański M. J. Polskie piwo. S. 59.*

⁷⁴ *Chmiel A. Kuchnia I Rzeczypospolitej // Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula. Z. 45 (7). 2015. S. 12.*

⁷⁵ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 55.

⁷⁶ *Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1902. S. 248.*

⁷⁷ Див.: *Петришак Б. «Лицар пера і каламаря» писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). Львів, 2011. С. 162–165.*

⁷⁸ До прикладу, челядники різників у Кракові в 1600 р. отримували 1.5 л пива в день, а денна норма для фільваркових працівників становила 0,5 л (*Klonder A. Browarnictwo w Prusach Królewskich... S. 139*).

⁷⁹ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1589–1597, арк. 21.

які слухали річний кошторис видатків міста⁸⁰, – витратили на це з міської каси 13 злотих і 23 гроші⁸¹.

Іноді за роботу просто вимагали оплати саме пивом. У львівських актових книгах за 13 травня 1608 р. зафіксований цікавий випадок суперечки львівських передміщан з бурмістром:

«До Львівської міської ради з'явився особисто чесний Матвій, майстер водопроводів, з заявою проти чесних цирульника Андрія Унгера і львівського передміського стельмаха Альберта Стемберга у зв'язку з тим, що вони без відома Магістрату та його самого, не без великої небезпеки та шкоди для цього міста, самовільно перетяли публічні труби, якими протікає вода, необхідна для користування міста, в ровах, які передміщани проводять через приватну територію шпиталю Святого Духа цього міста. Коли він сам спостеріг цей переріз труб і хотів направити, вони налякали його погрозами, відігнали зухвалими словами і загрожували йому дрючками та називали Магістрат дуже образливо і непристойно. На це донесення, покликані судовим слугою, з'явилися разом з возним⁸² Адамом Дмоховським і шляхтичами згадані цирульник Андрій і стельмах Альберт і в їх присутності призналися, що вони самовільно розтяли труби. Добровільно визнав це сам стельмах Альберт такими словами:

"Це правда, що я ті труби перетяв, бо люди, які копають укріплення, потребують води". Також додав, що він сказав таке згаданому майстру від водопроводів: "Якщо пани райці хочуть, щоб я не псував труб, нехай нам пошлють дві бочки пива; а як ці труби направите, тоді я знову їх переріжу. Бо що я роблю, роблю це по волі його милості короля. Адже не тільки я, але й Яженцький з Зем'янком їх прорізували"».

Після того добровільного зізнання передміщан міські радні повчили їх спокійно про те, скільки лиха для міста з перерізу цих труб, та звернули їхню увагу на різні небезпеки, які внаслідок виявлення таємниці зависли над цим містом, застерігали, щоб того не наважувалися робити, і наказали їм з'явитися на другий день у суд. Остаточне вирішення цієї справи відклали, а для огляду перерізу цих труб визначили з Магістрату пп. Андрія

⁸⁰ Вперше для слухання рахунків раців з прибутків міста громада Львова обрала шість представників у 1552 р. (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. С. 158).

⁸¹ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 714: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1589–1597, арк. 299.

⁸² Возний – судовий службовець, який вручав судові виклики, забезпечував явку сторін на процес, був слідчим і судовим виконавцем, підтримував контакт із сторонами судового процесу, провадив виконання цивільних вироків, стежив за порядком під час судового процесу, оголошував винесений судом вирок (*Góralski Z.* Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa. 1998. S. 224–225). У ВКЛ посада возного була введена Литовським Статутом у 1566 р., замінивши посади децьких та вижив. (Див.: *Ворончук І.* Возний // Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ, 2003. С. 601–602; *Возний* // Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/voznjy>).

Мондровіча, Якова Шольца, райців, шановного Марка Шарфенбергера, синдика⁸³, від громади – Адама Фаурбаха, Павла Ланге і Симона Кіноста. На (достовірність) цього і т.д.»⁸⁴.

Це була своєрідна форма шантажу міської влади, щоб отримати оплату за роботу у вигляді бочок пива. Точніше кажучи, вимагалася оплата пивом, щоб не було вчинено певних шкідливих для міста дій. В цьому сенсі це був не унікальний випадок. У 1581 р. гайдукам, які зі своїм гетьманом брали участь у Лівонській війні і направлялися на фронт, дали м'яса, півбарана, хліба, бочку пива за 4 зл. 26 гр. і два гарнці аліканту за 1 зл. 18 гр., щоб дорогою не грабували бідних мешканців⁸⁵. У 1582 р., угорському гетьману, що їхав з Москви до Угорщини було дано чверть м'яса за 1 зл. 18 гр., білого хліба за 12 гр. та 4 гарнці вина за 2 зл. 20 гр.⁸⁶. Пізніше, на початку 1583 р., угорському капітану з його товаришами, аби не чинили безчинства у місті і «не рухали вбогих людей», зокрема, і на передміських територіях, знову дали дві бочки пива за 4 зл. 20 гр., пів вола за 3 гр., теля за 1 зл., білого пшеничного хліба за 1 зл. 10 гр.; 6 гарнців мальвазії за 3 зл. 6 гр.⁸⁷. Того ж року напередодні свята Бартоломея, угорському гетьману і гайдукам як відкупне надіслали «бочку пива за – 2 зл.; м'яса за – 1 зл. 18 гр.; хліба білого – 6 гр.»⁸⁸. Отже, пиво використовували не лише як оплату за працю, а і як відкупне за невиконання певних дій.

Львів, як будь-яке значне місто, мало не лише внутрішні проблеми і справи, але і зовнішні. Як слушно зауважив Роман Зубик, «зовнішнє представлення королівських міст, таких як Львів, це не представлення міста перед рівними йому публічними одиницями і навіть не представництво міста на сеймі, це судові процеси, пошук сеймових послів і королівських дигнитаріїв для оборони справ міста, а у зв'язку з тим, коштовні весільні подарунки, грошові видатки, учти і прийняття для представників центральної, земської та гродської влади, а також впливових осіб з грона шляхти та магнатів в часі їх перебування у місті. До цього варто віднести і регулярне надсилання подарунків для короля та придворних чиновників»⁸⁹. Серед цих представницьких видатків були видатки на пиво та на інші напої.

⁸³ Синдик – уповноважений міською радою юрист для ведення судових справ. Часто займався стягненням податків, а також представляв інтереси міста за його межами – захищав їх на сеймах, сеймиках, у королівському суді тощо. Зобов'язаний був добре знати право і латину (*Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. S. 234–235*).

⁸⁴ Соціальна боротьба у місті Львові в XVI–XVIII ст. Львів, 1962. С. 140.

⁸⁵ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 712: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1572–1582, арк. 931.

⁸⁶ Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 41.

⁸⁷ Там само, арк. 106.

⁸⁸ Там само, арк. 168.

⁸⁹ *Zubik R. Gospodarka finansowa miasta Lwowa... S. 264.*

Часто пиво, як і вино, використовували на різних учтах, коли у місті перебували поважні гості. В 1582 р., коли до Львова приїхав коронний канцлер та великий коронний гетьман, до столу купили чимало всіляких смаколиків, в тому числі бочку пива за 2 злотих. Тоді ж за роботу кухареві та його помічникам заплатили 1 злотий 10 грошей⁹⁰.

В описі роботи Комісії границь, яка збиралася у Львові в 1578 р., також є відомості про учти, під час яких споживали чимало пива: для святкової вечері членів комісії, яка відбувалася у Сихівській корчмі, було куплено 3 бочки пива⁹¹.

Подавали пиво до столу і коли у Львові святкували елекцію Сигізмунда III. Ця подія мала свою передісторію. Після смерті Стефана Баторія 1586 р., як відомо, не просто постало питання про вибір нового монарха, а й поновилася боротьба між прихильниками та противниками партії Габсбургів, які претендували на вивільнений трон. Попередня така спроба цієї династії мала місце 1575 р. й закінчилася поразкою, тож тепер Габсбурги вирішили взяти реванш. Претендентом на трон став Максиміліан III Австрійський, син імператора Максиміліана II, який минулого разу мусив поступитися Стефанові Баторію. Як і тоді, 1586 р. антигабсбурзьку партію очолив Ян Замойський. Стараннями опозиції 19 серпня 1587 р. королем Речі Посполитої було проголошено Сигізмунда III Вазу, сина шведського короля Юхана III та Катерини Ягеллонки, рідної сестри Сигізмунда Августа. Однак 22 серпня прибічники австрійської династії проголосили королем Максиміліана III. Проти цього виступила середня шляхта. Зімовович писав: «Станіслав Жолкевський, якого Стефан призначив воєводою Руським, з блискучим супроводом прибув до Львова і там же зібрав сейм цілої провінції для вибору майбутнього короля, на якому були присутні навіть місцевий архієпископ Ян Замойський⁹², канцлер і гетьман Микола Синявський і Язловецький з численною шляхтою»⁹³.

⁹⁰ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 112. Перед від'їздом з міста гетьману до його кухні подарували свіжої риби на 7 злотих 16 грош, барило старого вина на 16 злотих 15 грош, а племіннику короля Стефана Баторія Бальтазару Баторію подарували 5 великих щук і 3 карпи на суму 5 злотих 28 грошів (Там само, арк. 123).

⁹¹ Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 712: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1572–1582, арк. 701.

⁹² Ян Замойський, представник знаного шляхетського роду гербу Гжимала, насправді був львівським архієпископом від 1604 р. до смерті 1614 р. (Див.: *Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyższemi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką, a naupierwey Cnotą, Pobożnością y Swiętobliwością Ozdobiona*. Lwów, 1743. Т. 4. S. 663–664).

⁹³ *Зімовович Б.* Потрійний Львів: Leopoldis Triplex / Пер. Н. Царьової. Львів, 2002. С. 124.

Було скликано посполите рушення. Війська під орудою Яна Замойського⁹⁴ взяли в облогу Краків. У розпалі цих подій, 5 листопада 1587 р., на сеймику шляхти Руського воєводства вирішено відправити посполите рушення до Ряшева, «щоб запобігти боротьбі двох електів»⁹⁵. До цього рішення пристали львів'яни і через своїх послів просили прийняти їх до конфедерації. Відтак на черговому сеймику шляхти Руського воєводства 2 грудня того ж року було ухвалено: «Оскільки панове львівські міщани як і на минулому вишенському з'їзді, так і тепер через своїх послів проголосили, що відповідно до давньої конфедерації, яку із зем'янами руськими мають, і в тому зв'язку з нами бути хочуть, тоді їх до того прилучаємо»⁹⁶. Городяни Львова знову стали союзниками шляхти в боротьбі за право вибору короля. І цей вибір виявився правильним, бо вже 24 січня 1588 р. війська Замойського здобули перемогу під Бичиною, Максиміан III потрапив у полон, а згодом зрікся претензій на польський трон. Королем став Сигізмунд III Ваза⁹⁷. А урядникам Львова на черговому сеймі того ж 1588 р. надано важливі гарантії їхньої безпеки й розширено привілеї. Новий монарх здобув прихильність львівського патриціату. Тож 7 лютого, як тільки надійшла звістка з Кракова про коронацію Сигізмунда III, у Львові влаштовано гучні урочистості, детально описані у Хроніці Д. Зубрицького⁹⁸.

Банкет відбувався у кам'яниці Гуттетерівській, що на Ринку. На ньому місто приймало архієпископа, львівського старосту, хорунжого Львівської землі, двох панів Гербургів і чимало інших достойних гостей. На тій учті з'їли риби на два злотих, 14 каплунів, двох телят, вісім печених волів за 1 злотий 15 грошів, двох зайців за 20 грошів, повидла та медівників за 1 злотий 18 грошів. Крім того, за коріння, цукор, свічки й інші потреби аптекарю заплатили 15 злотих 7 грошів⁹⁹. На учті випили чимало вина, а також пива. Відповідно до реєстрів видатків, при купівлі напоїв на цю учту Бальцеру Газу заплатили 2 зл. 15 гр. за бочку пива, пану Єльонеку 3 зл. за бочку пива, а писарю Войцеху Московіносу дали аж 28 зл. за півтора барила і 7 гарнців

⁹⁴ Ян Саріюш Замойський (1542–1605) – представник шляхетського роду гербу Сліта, державний діяч Речі Посполитої, крім іншого – великий коронний гетьман (1581–1605). (Див.: *Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Rycerstwa Polskiego u Wielkiego Xięstwa Litewskiego...* S. 665–670).

⁹⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. T. XX: Lauda Sejmi-kowe. T. 1: Lauda Wiszeńskie 1572–1648 r. / Opr. A. Prochaska. Lwów, 1909. S. 72.

⁹⁶ Ibidem. S. 75.

⁹⁷ *Камінський А. С.* Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ, 2011. С. 72, 74; *Gierowski J. A. Historia Polski 1505–1764.* Warszawa, 1982. S. 130–131.

⁹⁸ *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. С. 192.

⁹⁹ *Jaworski F. Królowie Polscy we Lwowie.* Lwów, 1912. S. 53. Принагідно: Сигізмунд III був у Львові лише раз, 1621 р., і то проїздом, – на 33 році свого панування.

вина¹⁰⁰. Також від отців бернардинів купили бочку пива і 3 гарнці вина, за що заплатили 4 зл. 15 гр. Купили ще один ахтель пива за 1 зл. 7 гр.¹⁰¹. Також з нагоди святкування тоді ж гетьманові низових козаків дали 47 куф (!) мальвазії за 25 зл. 2 гр.¹⁰². Загалом на ці святкування пішло близько 140 літрів вина і 500 літрів пива. Загальні витрати міста становили 380 зл. 4 гр.¹⁰³.

Наступна велика учта у Львові була організована на честь весілля короля Владислава IV у 1637 р.¹⁰⁴ 19 вересня у місті відбувся бенкет, тоді ж в реєстрі міських видатків було записано: «У Варшаві відбулося весілля всесвітлішого короля Владислава четвертого, а Львів з цієї нагоди організував тріумф»¹⁰⁵. Всі видатки були детально занотовані: аптекарю Касперу Юзефовичу за різні коріння, цукор і паштети заплатили 86 зл. 6 ½ гр. на десерт подавалися медівники, калачі і марципани, також було закуплене повидло і мед на 1 зл. 20 гр., яблука, горіхи і сливки за 1 зл. 26 гр. та виноград за 1 зл. 10 гр. На десерт також подавали сир, за який заплатили 12 гр.¹⁰⁶. Столи були прикрашені різними квітами, за які окремо заплатили 7 гр. Чимало випили на цьому бенкеті різних алкогольних напоїв. Для цього було закуплено 50 гарнців угорського та 17 гарнців контарівського вина, 2 бочки жовківського пива та 14 гарнців меду, а все це разом коштувало 206 зл.¹⁰⁷. Окремо по бочці пива і меду було закуплено для музикантів, яких перепрошено у архієпископа і які грали цілу ніч.

Також львівські райці часто брали із собою пиво, коли виїжджали у справах поза межі міста. Зокрема, в 1597 р. пани-райці Андрій Самбір Домбровський та доктор Станіслав Ансерін їздили у якійсь справі до Зимної Води і на дорогу, крім харчів, взяли з собою 3 скопця¹⁰⁸ пива на 24 гр.¹⁰⁹. Іншим разом, їдучи в 1628 р. на сейм, райці Осмольський та Бріновський закупили собі продукти, меду та пива¹¹⁰.

¹⁰⁰ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 713: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1582–1588, арк. 604–605.

¹⁰¹ Там само, арк. 606.

¹⁰² Там само, арк. 607.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Яворський Ф. 3 минулого Львова / Пер. Л. Бублик. Львів, 2017. С. 78.

¹⁰⁵ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 738: Книга реєстрів тижневих прибутків та видатків міської каси 1636–1642, арк. 330.

¹⁰⁶ Там само, арк. 334.

¹⁰⁷ Там само, арк. 330–335.

¹⁰⁸ Skoriec – одиниця виміру рідин, яка дорівнювала 1/10 бочки або ж 7 гарнців, використовувалася до XVII ст., зазвичай для вимірювання об'єму пива (Див.: *Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Lwów, 1928. S. 62–66.

¹⁰⁹ ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 715: Книга реєстрів тижневих видатків міської каси 1697–1604, арк. 59.

¹¹⁰ Там само, спр. 736: Книга реєстрів тижневих прибутків та видатків міської каси 1628–1633, арк. 91.

Отже, пиво у Львові, як і в інших коронних містах, споживали багато, пили на свята і на будень, на весіллях і на тризнах. Пиво використовували для оплати за роботу, для подарунків, причому людям різного статусу, брали його в дорогу. Пиво, яке мало високу калорійність, використовували як елемент харчування, особливо у притулках та у бідніших родинах. Хоча любили і споживали пиво, як і страви з нього, і люди заможні, навіть королі. На відміну від вина, пиву не надавали символічних сенсів. Символізм полягав хіба в тому, як влучно зауважили Роб Десол та Ієн Таттерсол, що «зі спільного бродильного чана його отримували і скромні робітники-селяни, і знать..., і таким чином пиво зближувало різні верстви суспільства»¹¹¹.

Виробництво і продаж напою регламентувалися як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях, адже він приносив місту чималі доходи.

REFERENCES

1. Bardach, J. (2011). Sejm Dawnej Rzeczypospolitej. In J. Bardach (Ed.), *Dzieje Sejmu Polskiego* (pp. 9-60). Warszawa [in Polish].
2. Bogucka, M. (2013). *Między obyczajem a prawem. Kultura Sarmatyzmu w Polsce XVI-XVIII wieku*. Warszawa [in Polish].
3. Charewiczowa, Ł. (1935). *Z przeszłości Lwowianek*. Lwów [in Polish].
4. Chmiel, A. (2015). Kuchnia I Rzeczypospolitej. *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 45 (7), 5-27 [in Polish].
5. Czołowski, A. (Comp.). (1892). *Pomniki dziejowe Lwowa z arhiwum miasta* (Vol. 1: Najstarsza księga miejska (1382-1389)). Lwów [in Polish, in Latin].
6. Dembińska, M. (1980). Pozywienie dziecka w polskich źródłach historycznych. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 28 (4), 481-499 [in Polish].
7. Demchuk, S. (2021). *Vid bobra do fazana. Yizha zakhidnoievropejs'koho Seredn'ovichchia*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Desol, R., Tattersol, I. (2020). *Pyvo: istoriia i nauka: per. z anhł.* (H. Rul', Trans.). Kyiv [in Ukrainian].
9. Doroszewski, W. (Ed.). *Słownik języka polskiego*. Retrieved from <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/jachtel;5435541.html>. [in Polish].
10. Forgeng, J. L. (2007). *Daily Life in Stuart England*. London [in English].
11. Gierowski, J. A. (1982). *Historia Polski 1505–1764*. Warszawa [in Polish].
12. Góralski, Z. (1998). *Urzędy i godności w dawnej Polsce*. Warszawa [in Polish].
13. Gorbachevskii, N. (1874). *Slovar' drevnego aktovogo iazyka Severo-Zapadnogo kraia i Tsarstva Pol'skogo*. Vil'na [in Russian]

¹¹¹ Десол Р., Таттерсол І. Пиво: історія і наука / Пер. з англ. Г. Рупль. Київ, 2020. С. 34.

14. Herasymenko, N. (2014). Z istorii ukrains'koi metrolohii: miry ob'iemu zbizhzhia ta medu. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 179-186 [in Ukrainian].

15. Hoshko, T. (2020). Vil'kyry iak dzhereło do istorii mist na zemliakh Korony Pol's'koi. *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi, 19-20*, 243-272 [in Ukrainian].

16. Hoshko, T. (2019). *Zvyčaj i prava* (Vol. 1: Antropolohiia mist i mis'koho prava na rus'kykh zemliakh u XIV – pershij polovyni XVII stolittia). Kyiv [in Ukrainian].

17. Hoszowski, S. (1928). *Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku*. Lwów [in Polish].

18. Jaworski, F. (1912). *Królowie Polscy we Lwowie*. Lwów [in Polish].

19. Kamins'kyj, A. S. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi iak istoriia bahat'okh narodiv, 1505–1795: Hromadiany, ikhnia derzhava, suspil'stvo, kul'tura*. Kyiv [in Ukrainian].

20. Kapral' M. (2006-2007). Statuty remisnychykh ta kupets'kykh korporatsij L'vova XV-XVIII st.: orhanizatsijno-pravovi pytannia. *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 15, 173-185 [in Ukrainian].

21. Kapral' M. (2003). *Natsional'ni hromady L'vova XVI – XVIII st. (sotsial'no-pravovi vzaiemyny)*. L'viv [in Ukrainian].

22. Kapral', M. (Comp.). (1998). *Pryvilei mista L'vova (XIV-XVIII st.)*. L'viv. [in Ukrainian].

23. Kapral', M. (Comp.). (2000). *Pryvilei natsional'nykh hromad mista L'vova (XIV-XVIII st.)*. L'viv [in Ukrainian].

24. Kapral', M. (Comp.). (2007). *Ekonomichni pryvilei mista L'vova (XV-XVIII st.): pryvilei ta statuty remisnychykh tsekhiv i kupets'kykh korporatsij*. L'viv [in Ukrainian].

25. Kis', Ya. (Ed.). (1961). *Sotsial'na borot'ba u misti L'vovi v XVI-XVIII st.* L'viv [in Ukrainian, in Polish, in Latin].

26. Klonder, A. (1983). *Browarnictwo w Prusach Królewskich (2 połowa XVI – XVII w.)*. Wrocław [in Polish].

27. Klonder, A. (1989). *Napoje fermentacyjne w Prusach Królewskich w XVI-XVII wieku*. Wrocław. [in Polish].

28. Kuchowicz, Z. (1993). *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku*. Warszawa [in Polish].

29. Kuszewicz, P. (1623). *Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelмна*. Poznań [in Polish].

30. Levus, N. (2018). Predstavnyts'ki vydatky mahistratu 1577-1583 rr. na prykladni knykh schotyzhnevnykh vydatkiv m.L'vova. *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo*, 5 (1), 46-58 [in Ukrainian].

31. Levus, N. (2019). Kharchuvannia Komisii hranyts' u L'vovi (1578, 1579, 1581) na prykladi dzherela – tr'okh frahmentiv iz knyh vydatkiv mis'koi kasy. Pereklad. Komentari. *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo*, 7: *Spetsial'nyj vypusk «Yizha ta misto»*, 9-20 [in Ukrainian].

32. Łoziński, W. (1902). *Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. Lwów [in Polish].

33. Michalewicz, J. (1965). Z badań nad konsumpcją spożywczą w Polsce: Kuchnia królewska Zygmunta III. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 13 (4), 701-718 [in Polish].

34. Niesiecki, K. (1743). *Korona Polska przy Złotej Wolności Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami Naywyzszemi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką, a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona* (Vol. 4). Lwów [in Polish].

35. Petryshak, B. (2011). «Lytsar pera i kalamaria» – pysar mista L'vova *Vojtsekh Zymnyts'kyj (1583-1639 rr.)*. L'viv [in Ukrainian].

36. Podgradskaia, E. (1968). *Torgovye svyazi Moldavii so L'vovom v XVI–XVII vv.* Kishinev [in Russian]

37. Prochaska, A. (Comp.). (1909). *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (Vol. XX: *Lauda Sejmikowe* (Vol. 1: *Lauda Wiszeńskie 1572–1648 r.*)). Lwów [in Polish].

38. Przetocki, H. (2005). *Postny obiad albo Zabaweczka* (J. Malicki, A. Tułowicki, Eds.). Katowice [in Polish].

39. Shynhel's'kyi, M. (2018). *Pyvovary i pyvovarni L'vova naprykintsi XIV stolittia*. Retrieved from <https://lviv1256.com/history/pyvovary-i-pyvovarni-lvova-naprykintsi-hiv-stolittya/>. [in Ukrainian].

40. Shyvel'bush, V. (2016). *Smaky raiu. Sotsial'na istoriia prianoschiv, zbudnykiv ta durmaniv* (Yu. Prokhas'ko, Trans.). Kyiv. [in Ukrainian].

41. Singman, J. L. (1999). *Daily Life in Medieval Europe*. London [in English].

42. Sireński, S. (1613). *Zielnik herbarzem z ięzyka łacińskiego zowią: to iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow y moc ziół wszelakich [...] polskim ięzykiem zebrany y na osmiero ksiąg rozłożony...* Kraków [in Polish].

43. Sokyрко, O. (2021). *Kulinarna mandrivka v Het'manschynu. Sekrety j taiemnytsi staroukrains'koi kukhni seredyny XVII-XVIII stolit'*. Kyiv [in Ukrainian].

44. Szczerbic, P. (2016). *Speculum Saxonum, albo prawo saskie i majdeburskie, porządkiem obiecadła z łacińskich i niemieckich egzemplarzów zebrane. A na polski język z pilnością i wiernie przełożone* (Vol. II). Kraków [in Polish].

45. Szymański, M. J. (2018). *Polskie piwo. Biografia (historia lekko podchmielona)*. Warszawa [in Polish].

46. Unger, R.W. (2004). *Beer in Middle Ages and the Renaissance*. Philadelphia. [in English].
47. *Volumina Legum* (1859). (Vol. II). Petersburg [in Latin].
48. *Volumina Legum* (1859). (Vol. III). Petersburg [in Latin, in Polish].
49. Voronchuk, I. O. (2003). Voznyj. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 601-602). Kyiv [in Ukrainian].
50. Voznyj. *Akademichnyj tlumachnyj slovnyk ukrains'koi movy*. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/voznjy> [in Ukrainian].
51. Wierzbowski, T. (1926). *Vademecum. Podręcznik dla studjów archiwalnych*. Lwów; Warszawa [in Polish].
52. Yavors'kyj, F. (2017). *Z mynuloho L'vova* (L. Bublyk, Trans.). L'viv [in Ukrainian].
53. Zaiats', O. (2012). *Hromadiany L'vova XIV-XVIII st.: pravovyj status, sklad, pokhodzhennia*. Kyiv; L'viv [in Ukrainian].
54. Zimorovych, B. (2002). *Potrijnyj L'viv: Leopoldis Triplex* (N. Tsar'ova, Trans.). L'viv [in Ukrainian].
55. Zubryts'kyj, D. (2002). *Khronika mista L'vova* (I. Svarnyk, Trans.). L'viv [in Ukrainian].
56. Zubyk, R. (1930). *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624-1635*. Lwów [in Polish].

Tetiana Hoshko

Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Ukrainian Catholic University
(Ukraine, Lviv),
hoshko@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1791-4346>

ON WEEKDAY AND HOLIDAY: BEER PRODUCTION AND CONSUMPTION IN LVIV IN THE 14th-17th CENTURIES

Abstract. Beer was a very popular beverage in the Polish-Lithuanian Commonwealth, particularly in cities. The competence of the councilors of the cities with German law included the regulation of the production and sale of various products and beverages, including beer, and the same officials set prices, as mentioned in the norms of Magdeburg and Kulm laws. The production and sale of beer was regulated at both the state and local levels. Both guild members and individual brewers produced beer. Women, often widows, were engaged in home brewing. The issue of patronage for local beverage production and regulation of the sale of imported beer was important. It is difficult to establish the beginnings of brewing in Lviv. Mentions

of the first Lviv private breweries can be found in sources from the second half of the 14th century. Lviv professional brewers were part of the guild of mead makers, maltsters, and brewers, which originated in Lviv before 1425. The charter of this guild is known since 1621. In Lviv, the privilege of selling beer and mead was initially enjoyed only by Catholic burghers, that caused conflicts. The brewing permit was linked to city citizenship. Beer was consumed by representatives of various social groups on weekdays and holidays. The burghers took it on the road, including city representatives delegated to settle city affairs at the Sejm. Beer that was high in calories has been used as a food item, especially in shelters and poorer families. Beer-based dishes, including soups, were very popular. These dishes were consumed not only by the poor, but also by the nobility, courtiers and even kings. Sigismund I the Elder especially loved beer soups. Beer was served at weddings and funeral feasts, at various city events. We learn about such cases from the Lviv city accounting books. Often in Lviv, as in other cities of the Polish Crown, beer was paid for the work done, or used as a ransom for refusal to commit certain actions. Beer was consumed by people of all ages, it was also recommended for children. This drink was promoted for cosmetic use. Beer could act as gifts for people of different status. However, unlike wine, beer did not give symbolic meanings.

Key words: beer, brewery, brewers, Sejm constitution, Willkür, privilege, nutrition, beer soup.

Валерій Зема
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ),
valerzem@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

СОБОР У КОНСТАНЦІ І КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ*

Анотація. Започаткований в соціальній і політичній структурі Європи процес становлення корпорацій збігся зі змінами у системі влади та поширенням виборних прав і обмеження всевладдя монархів. Відповідно це не могло не позначитися на управлінні католицької Церкви, яка перебувала в стані схизми (Велика схизма Заходу) після Авіньйонського полону пап. Учення конциліаристів значною мірою змінило ставлення до влади понтифіків, а також сприяло відновленню єдності Церкви після декількох десятиліть схизми. Тоді ж тривала консолідація українських і білоруських земель, що колись перебували під владою династії Рюриковичів. Гедиміновичі шляхом укладання шлюбів та за допомогою зброї приєднали до Литви і Корони Польської землі Київщини, Смоленщини, Галичини, Волині та ін. Інший напрям політики Гедиміновичів – приєднання Жмуди, на яку претендував Орден тевтонів. Тривале протистояння з лицарями завершилося битвою при Танненберзі у 1410 р., у якій звияту здобуло об'єднане військо, до складу якого входили залоги із Литви, українських і білоруських земель, Корони Польської. Перемога вирішила долю української і білоруської аристократії, чії права були зафіксовані на зібранні в Городлі. Консолідація українських і білоруських земель під орудою Гедиміновичів, споріднених з гілками Рюриковичів, призвела до нового формування Київської митрополії. Зібрані у Новгородку православні єпископи обрали митрополитом Григорія Цамблака, висловивши недовіру Фотію, який не бажав повертатися до Києва, осівши у Москві. Обраний у Новгородку митрополит вирушив за кілька років на Собор у Констанці, на якому вирішувалася подальша доля Церкви. Завдяки обранню нового папи було подолано Велику схизму Заходу. На Соборі тривали перемовини щодо унії з Візантійською Церквою, а київський митрополит виголосив свою промову із закликком скликати новий Собор для узгодження розбіжностей і укладення унії. Унійні прагнення заохочували Олександр Вітовт і Владислав II Ягайло. Після завершення Собору у Констанці перемовини між Візантією, Римом і країнами Заходу тривали. Документи про творення автокефалії за часів Цамблака і Вітовта закарбувалися в ранньомодерній українській історіографії, що слугувало обґрунтуванню окремішності Київської митрополії.

Ключові слова: конциліаризм, церковна унія, Велике князівство Литовське, Велика схизма Заходу, Київська митрополія.

* This research was supported by Polycentricity and Plurality of Premodern Christianities (POLY) research group of Goethe University, Frankfurt am Main.

Повернення до ідеї великих уселенських соборів відбувалося в умовах так званої схизми Заходу, з одночасним співіснуванням кількох центрів папської влади. Собору в Констанці передувало поширення вчення конциліаристів, що мало на меті покласти край Великій схизмі Заходу, відлік якої ведуть від 1378 р. Вона розпочалася зі смертю папи Григорія IX в Авіньйоні. Відтак в Італії папою обрали архієпископа Барі, який став Урбаном VI, а французькі кардинали висунули власного папу – Климента VII. Після тривалої відсутності понтифіків у Римі (ще від часів так званого Авіньйонського полону пап) папа Боніфацій IX започаткував ювілейні святкування, що відповідали традиції Старого Завіту, Книзі Левит. Проти такого нововведення заперечував папа Інокентій VII, котрий забороняв наближатися до гробівців апостолів. З нагоди ювілейних відзначень володарі Європи отримували листи з індульгенціями, чинні впродовж півріччя¹. Завдяки урочистостям поверталося значення Риму як столиці Західного християнства. Авіньйонський полон перешкоджав і матеріальному забезпеченню понтифіків за умов зростаючої централізації папського управління².

Через упорядкування процедур обрання єдиного понтифіка, що було однією з головних цілей зібрання в Констанці, запроваджено нові засади виборності та представництва на цьому сході, який мав розподіл на п'ять націй: італійську, іспанську, французьку, англійську і германську, до якої зараховано Корону Польську й Литву, а також Угорщину, німецькі землі, далматинців, норвежців, шведів, хорватів та даків. Риторика конциліаристів віддзеркалювала зміни в ставленні до папи та його всевладдя, впливаючи на теорію влади та обмежуючи владу державців за доби Відродження, що відбувалося паралельно із поширенням засад виборності в Європі як у сфері цивільній, так і церковній. Середньовічну концепцію Церкви як тіла з папою на чолі заступило уявлення про *тіло із Христом-головою*. Собор і сам визнавав свою вищість над папою, і проголошував, що влада його походить від самого Бога (четверта сесія, 1415 р.)³. Риторика конциліаристів містилася і в писанні папи Венедикта XIII, якого відтак усунули (березень 1417 р.). Папа закликав скасувати схизму (тут: *розкол Заходу*) задля унії Церкви⁴. Скликання Собору ґрунтувалося на ідеологічних засадах, які формувалися впродовж десятиліття. Основи реформи Церкви було наведено в трактаті П'єра Д'Аї «*De materia concilii generalis*» (1400–1403), основи якого переказано впродовж Собору в Констанці у листопаді 1416 р. Легітимізації скликання Собору слугував і трактат Жерсона «*De auctoritate concilii*» (1408–1409), в якому також порушувалося

¹ Delaruelle E., Labande E.-R., Ourliac P. L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire (1378–1449). Paris, 1962. P. 68.

² Frenken A. Das Konstanzer Konzil. Stuttgart, 2015. S. 33.

³ Loomis L. R. The Council of Constance: The Unification of the Church. New York, 1961. P. 54.

⁴ Acta Concilii Constanciensis / Finkel H. Münster, 1926. Bd. III. P. 600.

питання догми про непомильність. Виголошення трактату відбулося на Соборі в Пізі⁵. Під час Собору пролунали апеляції до відродження традиції скликання сходів, що сягала доби пізньої античності (*quem servarunt sancti Patres nostri in conciliis antiquis*)⁶.

Крім спроб відновити єдність Церкви Заходу, на чому наполягав рух конциліаристів, на Соборі в Констанці тривали обради про відновлення унійного процесу із Східними Церквами. Учасниками Собору були представники Вітовта та Ягайла; для них протистояння з Орденем тевтонів, що заявляв свої права на Жмудь, було наріжним питанням упродовж тривалого часу. У диспутах про приналежність Жмуді тевтони покликалися на донатію Міндовга середини XIII ст., який подарував цю землю Ордену з нагоди свого навернення⁷. Тевтони, попри хрещення литовських князів у католицизм, поширювали чутки про їхнє повернення до язичництва. У своїх листах до правлячих домів Європи (1403) лицарі Ордену стверджували, що литовці провадять подвійну гру, і наводили біблійну метафору про пса, який повертається до свого блювотиння (натяк на відступництво від віри)⁸. Західні богослови мали хибне уявлення про саму Жмудь: автор щоденника Собору і кардинал Гійом Філластр уважав, що вона за розмірами дорівнювала половині Італії⁹.

Десятиліття перед Собором тривала консолідація українських та білоруських земель, спадку Рюриковичів, під владою великого князя литовського та польського короля. Тривали процеси відособлення Київської митрополії, яка мала шанс стати автокефальною щодо Константинополя, відмежувавшись від Москви, де впродовж століття перебували київські митрополити. Від'їзд митрополитів із Києва відбувався під впливом Золотої Орди, довкола якої формувалися нові центри влади – Володимир і Москва, а отже митрополити змушені були вступати у стосунки з ханами, отримуючи від них ярлики.

Творення великої імперії Гедиміновичів на руських, польських і литовських теренах збігалося із покатоличенням та хрещенням люду балтійських країв, а також частими війнами та тривалими зіткненнями й суперечками з Орденем тевтонів, який не лише приборкував землі пруссів, але ставав щоразу активнішим на землях Великого Князівства, Жмуді та Корони Польської. Суперечки з Орденем тривали від часів правління польських королів з династії П'ястів. Попри позірну мету хрещення люду балтійських країв, вони не квапилися навертати пруссів, жмудинів, литовців, русинів, «сарацинів» чи татар. Запеклі суперечки між Орденем, Литвою та Короною Польською точилися щодо жмудських і литовських теренів, мешканців яких, навіть хрещених,

⁵ *Frenken A.* Das Konstanzer Konzil. S. 41.

⁶ *Ibidem.* S. 68.

⁷ *Chollet L.* Les sarrasins du Nord: Une histoire de la croisade balte par la littérature (XIIe–Xve siècle). Neuchâtel, 2019. P. 254.

⁸ *Ibidem.* P. 249–250.

⁹ *Ibidem.* P. 297.

лицарі-монахи оскаржували у прихильності поганським віруванням. Після припинення хрестових походів у країни Орієнту та Святу землю подорожі лицарів до балтійських країв і участь їх у виправах ставали частиною життя монахів-воїнів. Колишні виправи хрестоносців відбилися на потрактовуванні мешканців Балтії: їх вважали за сарацинів¹⁰.

Ця стаття має на меті дослідити унійний процес в контексті стосунків між Візантією, Заходом і Київською митрополією під час Собору в Констанці. Розглядатиметься питання творення осібної митрополії з поверненням її центру до Києва, різні версії виступу митрополита Григорія Цамблака на Соборі, метою якого було продовжити перемовини щодо церковної унії. Під час творення імперії Гедиміновичів відбулася консолідація українських та білоруських земель в руках литовської династії. До уваги братимуться унійні процеси по завершенню Собору. Звертатиметься увага на основні питання, порушені під час його роботи. Серед залучених джерел – акти Собору в Констанці, листування володарів, літописи та хроніки. Методологія дослідження зіперта на зіставленні різних записів, що стосуються унійного процесу в контексті скликання Собору, і ретроспективному аналізі військових виправ.

Наріжні питання Констанцького собору

Попри декларативне прагнення зблизитися з православними, в актах Собору разом із осудом учення Вікліфа міститься й оскарження «неправильних у вірі та звичаях греків та інших відступників у вірі» (11 березня 1415 р., промова Жерара де Пуї, єпископа Каркасона у Франції)¹¹. Схід у Констанці поборював надуживання владою і втручання світських осіб в управління Церквою. Про це, а також про панування тиранії та симонії на Соборі промовляв єпископ Конкординський у 1416 р.¹² Представники Ордену тевтонів під час Собору висунули твердження про покарання тирана. Таке питання постало на сесії Собору 6 липня 1415 р.¹³ У полеміці з ректором Краківського університету тевтони закликали убити Ягайла¹⁴. Як згадувано, акти Собору із закликами до унії Церкви стосувалися не лише поєднання з греками, а перш за все відновлення єдності між краями Заходу, зокрема, поверненням Арагону до згоди з Римом¹⁵. Перемовини із арагонським королем Фердинандом розпочав Сигізмунд Люксембург у квітні–травні 1414 р.¹⁶

¹⁰ *Chollet L.* Croisade ou évangélisation? La polémique contre leschevaliers teutoniques à l'aune des témoignages des voyageurs français de la fin dumoyen-âge // *Ordines militanes*. T. XX. 2015. P. 175–203.

¹¹ *Acta Concilii Constanciensis*. Bd. II. Münster, 1923. P. 410

¹² *Ibidem*. P. 328.

¹³ *Frenken A.* Das Konstanzer Konzil. S. 225.

¹⁴ *Halecki O.* Gilbert de Lannoy and His Discovery of East Central Europe // *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*. Vol. 2. 1944. P. 323.

¹⁵ *Acta Concilii Constanciensis*. Bd. II. P. 335.

¹⁶ *Frenken A.* Das Konstanzer Konzil. S. 57.

Новітні дослідження конциліаризму фіксують зміни в соціальній структурі Західної Європи водночас із зростанням ролі корпорацій, що відображено безпосередньо в актах Собору. Такі істотні зміни впливали на функціонування політичних і церковних інституцій. Корпорацію почали трактувати ширше: і як собор, і як зібрання кардиналів. Упорядкування інституції кардиналів асоціювалося з добрим управлінням¹⁷. Сторони, представлені на Констанцькому соборі, мали розбіжні цілі. Еліти Заходу прагнули покласти край тривалій Великій схизмі, зумовленій впливами різних центрів влади на політику Церкви, наслідком чого стало співіснування кількох понтифіків. Ось чому в актах Собору так часто згадувано симонію. Для Візантії долучення до соборних перемовин було іще одним приводом закликати до стримування навали османів, яка загрожувала існуванню залишків давньої цивілізації. Лише зимний клімат Європи і внутрішні чвари між турецькими елітами перешкодили остаточному захопленню теренів давньої Еллади після поразки під Нікополісом в Болгарії (1496), через що цей процес розтягнувся в часі. Початок опанування турками земель Фракії припало на другу половину XIV ст. У відповідь на нову навалу візантійські імператори, які мали також родинні зв'язки з панівними домами Заходу, благали про допомогу і просували ідеї відродження церковної унії з латинниками, хоча такі побажання були радше вдаваними.

Володарі польсько-литовської держави уникали битви в Нікополісі, на що згодом нарікав папа. У ті роки Ягайло та Вітовт, як згадано вище, опанували спадок Рюриковичів і брали участь у військових конфліктах за панування в Орді. Тож, відповідаючи на закид понтифіка, державці запевняли, що прагнуть привести українців і білорусів до єдності з Римом. Насправді ж заява правителів, що вони жадають унії, свідчила про зміни в релігійній структурі земель Рюриковичів, де проти панівної доти православної Київської митрополії відбувалося утвердження католицької ієрархії на землях Галичини та Волині. Поразка під Нікополісом стала в пригоді для нового унійного проекту. У січні 1397 р. Ягайло та митрополит Кипріян звернулися у справі унії до патріарха, пропонуючи провести Собор на землях Литви й Корони. З Константинополя відповідали, що справа унії Церкви не на часі через ворожнечу з невірними і брак сполучення Візантії зі світом, тому ніхто не може прибути на Собор. Щоб здійснити захід, патріарх зазивав польського й литовського володарів долучитися до угорського короля Сигізмунда Люксембурга і розбити невірних. Сам король Угорщини відвідував Константинополь після поразки під Нікополісом, марно сподіваючись зорганізувати нову виправу проти турків¹⁸.

¹⁷ *Brandmüller W.* Konzil von Konstanz 1414–1418. Schöning, Paderborn, 1999. Bd. I. S. 3; *Hollnsteiner J.* Studien zur Geschäftsordnung am Konstanzer Konzil: Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus // Das Konstanzer Konzil. Darmstadt, 1977. S. 121–142.

¹⁸ *Acta Patriarchatus Constantinopolitani* / Ed. Miklosich Fr., Müller Ios. Vindobonae, 1862. Vol. II. P. 278–286; *Meyendorff J.* Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century. Yonkers; New York, 1997. P. 253.

Візантійці й далі зверталися до Заходу, шукаючи спільників, аби відбити атаки турків. Імператор Мануїл схилився до унії після наїзду турків на Візантію на Різдво 1409 р. Тоді ж один із чільних ідеологів конциліаризму Жак Жерсон виголосив у Парижі промову «Про мир у Церкві та унію з греками». Згодом Собор у Римі (1410 р.) надав духовні привілеї місіонерам, що їх вислали для навернення русинів і татар¹⁹. Перед Собором у Констанці (весна 1412 р.) угорський король Сигізмунд звертався до візантійського василевса Мануїла, нагадуючи, що король Ягайло дає відсіч туркам аж до моря. Тому угорський король схвально ставиться до скликання Собору для дискусій про справу унії між Церквами. Сигізмунд Люксембург зазиває її доньку (Візантійську церкву) повернутися до Матері-Церкви. Угорський король нагадує і про старожитню історіографію з описами утисків греків від варварських народів; уважає, що василевса можна назвати римським імператором²⁰. Про завчасні плани скликати Собор Сигізмунд Люксембург сповіщав англійського короля Генріха у 1411–1412 рр. У листі згадано і про візит Владислава II Ягайла до Угорщини, куди він навідувався із дружиною, небіжкою Сигізmunда Люксембурга (Анна Цельська, внучка польського короля Казимира III). Повідомляється про суперечки з Орденем тевтонів за Пруссію та боротьбу з «варварами»²¹.

Унійні перемовини і спроби порятунку Візантії тривали під час Собору в Констанці; арагонський король Фердинанд II, на військову допомогу якого сподівався імператор Мануїл II, обіцяв прибути до Греції. Імператор і король домовились про виправу в листі від 28 листопада 1414 р. Щоб зустріти короля, Мануїл II вирушив до берегів Пелопоннесу, однак рятивник не прибув, а за кілька років помер²². Попервах візантійське посольство на Соборі представляв Мануїл Хризолар, який навернувся на католицизм і відвідував Париж у 1408 р. як посланець, шукаючи підтримки Заходу. Однак він помер від пропасниці у квітні 1414 р. Сигізмунд нагадував Мануїлові, що його посланець Йоан Хризолар повідомляв про жалюгідний стан Константинополя. Його Сигізмунд запросив на Собор (літо 1414 р.)²³. Наступне посольство візантійського імператора Мануїла II прибуло в Констанцу у березні 1415 р., але полишило Собор із від'їздом Сигізmunда Люксембурга в липні²⁴. Про прибуття на Собор у Констанці послів візантійського імператора згадано, що вони приїхали на двадцяти конях. Долучилися до зібрання послі Вітовта, князя Рязані та Малої

¹⁹ *Delaruelle E., Labande E.-R., Ourliac P.* L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire. Paris, 1962. P. 155, 160.

²⁰ *Acta Concilii Constanciensis.* Münster, 1896, Bd. I. S. 395–398.

²¹ *Ibidem.* P. 89.

²² *Baker J. W.* Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship. Rutgers, 1969. P. 333.

²³ *Acta Concilii Constanciensis.* Bd. I. P. 399.

²⁴ *Podskalsky G.* L'invention de Grigorij Camblak, metropolite de Kiev, au concile du Constance (Février 1418) // *Revue des études slaves.* 1998. Vol. 70. № 2. P. 295.

Валахії, представники двох турецьких султанів²⁵. 13 лютого 1416 р. посланці Ягайла й Вітовта передали Собору листа від володарів зі скаргами на дії Ордену тевтонів, а на свято Божого тіла засудили за підкорення Жмуді мечем. На це тевтони відповідали, що вони підлягають архієпископові Риги в Лівонії, якому цей край належить. Якщо народ Жмуді жадає навернення, то архієпископ може його охрестити. Врешті собор наклав заборону на ворожі дії щодо Жмуді²⁶. У зверненні послів до єпископа Опізо 17 лютого 1416 р. згадано про сарматське походження цього люду, який прагне навернутися на християнство, тому король і великий князь зводять церкви та сприяють поширенню Божого культу²⁷. Про сарматський люд писав також Сигізмунд Люксембург у листі до тевтонів (20 серпня 1410 р.): литовці, сармати, русини й татари чинять спротив християнству²⁸. 15 серпня 1414 р. граф Рейнський та герцог Баварії звернулися до Ягайла, щоб припинити наїзди на Пруссію та провести арбітраж на соборі у Констанці²⁹. Справу Жмуді також порушували з нагоди праці Йогана Фалькенберга з критикою Ягайла, якого в ній описано як фальшивого конвертита. Перебіг судилища над німецьким богословом яскраво описав Ян Длугош. Ректор Краківської академії Павло Володкович опонував Фалькенбергові. Під час Собору він видав працю «Causa inter Reges Poloniae et Cruciferos» (1416), в якій засуджував тевтонів у тому, що вони зреклися Уставу госпітальєрів і поведуться, як володарі Пруссії: замість підкорення Святої землі, почали воювати в землях язичників, наvertsаючи їх силою меча³⁰.

Дослідники відзначають два наслідки візантійського посольства в Констанці: надання новообраним папою Мартином (21 листопада 1417 р.) індульгенцій для тих, хто брав участь у зведенні Гексаміліона – відновленої античної фортифікації, що відділяла Пелопоннес від Північної Еллади й Македонії³¹. Ця споруда обороняла квазідержаву Морею від османів упродовж наступних трьох століть. Другий здобуток візантійців на Соборі – це дозвіл на шлюби між католиками і православними для володарів. Його отримали сини візантійського імператора Йоан та Теодор, яким заради зміцнення зв'язків між Заходом і Сходом належало пошлюбити принцес-католичок. Перед тим перша дружина Йоана, московська княжна Анна, шлюб із якою мав посилити зв'язки між Константинополем і Москвою, померла від чуми під час епідемії в Константинополі. 13 грудня 1415 р. про цей шлюб, як про можливість зближення з православним світом, згадував познанський єпископ Андрій Ласкар, оповідаючи про схизму, завдяки якій набули поширення «негідні обряди і звичаї».

²⁵ Loomis L. R. The Council of Constance... P. 105.

²⁶ Ibidem. P. 142.

²⁷ Acta Concilii Constanciensis. Bd. II. P. 58.

²⁸ Scriptorum rerum prussicarum / Ed. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig, 1866. P. 403; Chollet L. Les sarrasins du Nord... P. 268, 272.

²⁹ Chollet L. Les sarrasins du Nord... P. 280.

³⁰ Ibidem. P. 288.

³¹ Nicol D. M. The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453. Cambridge, 1993. P. 330.

Він наголошував, що ревнителі віри – король польський і великий князь литовський – готові служити папі. Свідчить про це шлюб сина імператора з «донькою князя [Вітовта]» (насправді йшлося про онучку Вітовта, доньку Софії та московського князя Василя Дмитровича)³². Нову дружину імператорового сина, Софію Монфератську, після шлюбу покинули на самоті в палаці, а відтак (1426 р.) повернули в Італію³³.

Фундаментальні ухвали проголосували під час Собору на 5-й сесії: декрет *Sacrosancta* (Наес Sancta) проголосив вищість Собору над папою «у тому, що стосується справ віри, подолання існуючої схизми, загальної реформи Церкви, її голови та членів» (*in capite et in membris*)³⁴. Така риторика *голови і тіла у Церкві* була наріжною для конциліаристської теорії. Жак Д'Аї – один із провідних ідеологів конциліаризму – пропонував створити конклав, де нації були б представлені кардиналами. Управління Церквою, відповідно до відображених у декреті міркувань Д'Аї, мало перетворитися на конституційну монархію з позбавленням понтифіків всевладдя і регулярним скликанням соборів³⁵. Склад колегії кардиналів не повинен був перевищувати 24 представників, обраних від усіх п'ятьох націй³⁶. Крім засудження руху гуситів і спалення його провідників – Ієроніма Празького та Яна Гуса, утисків зазнали іудейські насельники Європи, делегація яких привітала папу Мартина після обрання – під час урочистої ходи 21 листопада 1417 р. Перед обранням нового папи і подоланням схизми Заходу двох інших пап усунули. Їм заборонили зватися понтифіками. Після цього Йоана XXIII почали кликати Бальдасаром Косою, а Венедикт XIII став Педром де Луною. На інавгурації нового папу Мартина намастили, і він очолив процесію, яка вирушила містом. Під час ходи делегація іудеїв намагалася подарувати папі рукопис «Десятьох заповідей», прохаючи про збереження своїх прав. «Заповіді» піднесли на подушці, оздобленій дзвіночками, наявність яких відсилала до традицій Другого храму. Однак папа, як і король Сигізмунд, відмовився прийняти дар і підтвердити надані раніше свободи та привілеї³⁷. Щоправда, декретом Собору заборонялося проповідувати насильство щодо іудеїв, як і хрещення дітей проти волі батьків³⁸.

Зі здоланням схизми й обранням єдиного понтифіка Мартина V Собор став слушною нагодою для коронації Сигізмунда як імператора німецької нації, що відбулася 24 січня 1418 р. Коронація привернула увагу присутніх

³² Loomis L. R. *The Council of Constance...* P. 502–504.

³³ Barker J. W. *Manuel II...* P. 329.

³⁴ Delaruelle E., Labande E.-R., Ourliac P. *L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire*. P. 179.

³⁵ Ibidem. P. 195–198.

³⁶ Ibidem. P. 209.

³⁷ Loomis L. R. *The Council of Constance...* P. 171.

³⁸ Delaruelle E., Labande E.-R., Ourliac P. *L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire*. P. 222.

на Соборі і в Констанці і збрала схід кліриків; корона і конфірмація були звичними для церемоній репрезентації влади за доби середньовіччя³⁹. Після меси, яку служив папа, він разом із кардиналом Орсіні конфірмавав і коронував Сигізмунда Люксембурзького імператором Заходу. Папський канцлер зачитав булу, і король запрягся плекати стосунки з Римським престолом⁴⁰.

Григорій Цамблак на Констанцькому соборі

Прагнення Ягайла і Вітовта привести українців та білорусів до унії відображено в низці листів до Собору в Констанці. Володарі доручили порушити питання Київської митрополії під час Собору Теодорові ХризOVERгу, домініканцю з Константинополя. З цієї нагоди 18 жовтня 1415 р. укладено у Львові листа від Ягайла й Вітовта, в якому володарі засвідчували готовність поєднати православних із Римською церквою (повернути до Матері-Церкви), а також відхиляли закиди Сигізмунда Люксембурга через відсутність військ з Корони та Литви під Нікополісом⁴¹. Згодом Андрій ХризOVERг, брат Теодора, подорожував Європою, заохочуючи до унії, а відтак брав участь у зібранні монархів у Луцьку в 1429 р. Питання унії порушив познанський єпископ Андрій Ласкар, який 13 грудня 1415 р. виголосив промову в присутності Ягайлових та Вітовтових послів; у промові він нагадав, що під владою цих правителів перебуває чимало визнавців грецької віри, що мають церкви, дотримуються своїх обрядів і надають Євхаристію⁴². В одному з листів Ягайла й Вітовта у справі хрещення Жмуди та перехрещення православних, що датується 1417 р., відповідальність за покатоличення покладалася на львівського архієпископа Йоана та віленського єпископа Петра. Міститься вимога долучити схизматиків до тіла Римської церкви; православним поставлено на карб сіяння їхніх обрядів⁴³.

Зі смертю Кипріяна новим митрополитом Києва став грек Фотій (1408–1431), кандидатуру якого відкидав Вітовт, адже князь плекав сподівання створити окрему митрополію. Попервах здійснити задумане буцімто мав полоцький архієпископ Феодосій, а відтак – гаданий небіж покійного київського митрополита Кипріяна Григорій Цамблак. Кипріян прислужився у творенні місцевих культів святих і його першою справою було укладення Житія київського митрополита Петра, який перейшов у Москву. Оригінал рукопису агіографії захоався в кодексі грудневої Мінеї другої половини XIV ст., що певний час перебувала у князя Костянтина Острозького. Доля Петра нагадувала Кипріянову:

³⁹ *Le Goff J.* Time, Work, and Culture in the Middle Ages. Chicago; London, 1980. P. 237–274.

⁴⁰ *Loomis L. R.* The Council of Constance... P. 174.

⁴¹ *Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae (1376–1430)* / Col. A. Prochaska. Kraków, 1882. P. 331–333.

⁴² *Acta Concilii Constanciensis*. Bd. II. P. 266–268.

⁴³ *Grabski A.* List Władysława Jagiełły i Witolda do soboru w Konstancji (1417) // *Nasza przeszłość*. T. 25. 1966. S. 281–284.

митрополит, котрий походив з Волині, полишив осідок у Києві і перейшов ближче до земель Орди. Похований був у першому мурованому в Москві Успенському соборі, спорудження якого відбувалося за напуттям Петра. Кипріяни спиралися на учення ісихастів, чий рух допровадив до змін у літургії. Ця реформа літургії ґрунтувалася на Типіконі Сави Палестинського і символічному позиціонуванні імператора для всіх християн, а також застережному ставленні до унії⁴⁴. Д. Оболенський зазначає, що зміни в текстах відправ Київської митрополії відобразили ісихастські переконання митрополита. Кипріяни запровадили службу Йоана Золотоустого⁴⁵, а до руської версії Синодику православ'я долучив новий розділ із візантійського Синодика з елементами ісихастського вчення⁴⁶. В ісихастському вченні визначення істини відбувалося на підставі прямого духовного досвіду, постановляючи монастирського богослов'я ґрунтувалося на есхатологічній гносеології, невідлучній від усвідомлення, що християнська громада через свої таїнства очікує Царства Божого⁴⁷. Гаданим прибічником ісихазму був і Григорій Цамблак. Він у своєму «Символі віри», виголошення якого відбулося одразу після обрання його митрополитом у Новогрудку, викляв ненависників ісихазму і прибічників зближення з Заходом Варлаама Калабрійського і Григорія Акіндина⁴⁸. Григорій Цамблак мав замінити митрополита Фотія, який отримав своє свячення у 1409 р. і від'їхав до Москви.

Перебування митрополита у Москві не відповідало посиленому впливу Литви, адже Фотій лише в титулі залишався «київським». Обставини його «вигнання» закарбувалися в спеціальному документі – «Епістолії владик Київської та Литовської землі в Константинополь до Патріарха та Імператора» (зазвичай наводиться разом із посланням Вітовта). Вигнання Фотія Грека і творення автокефалії відбувалося на Соборі Київської митрополії у Новогрудку (у 1415 р.), коли єпископи обрали митрополитом Григорія Цамблака. Як пише Герхард Подскальскі, на руських землях ієрарх опинився майже випадково. Попервах Цамблак служив константинопольському патріархові Матвію, котрий вислав його до Молдавії, щоб розглянути справу висвячення єпископа Йосифа. Згодом Григорій став ігуменом монастиря в Дечанах (1402–1406), звідки його запросив до руських земель Кипріяни Цамблак. Прямуючи до митрополії, він отримав звістку про смерть київського митропо-

⁴⁴ *Meyendorff J.* Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies. Yonkers, New York, 1996. P. 43.

⁴⁵ *Мансвєтов И.* О трудах митрополита Киприана по части богослужения // Прибавления к изданию творений святых отцев в русском переводе. Москва, 1882. Т. 29. Кн. 1. С. 152–205, 413–495.

⁴⁶ *Obolensky D.* A Philorhomaioi Anthropos: Metropolitan Cyprian of Kiev and All Russia (1375–1406) // *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 32. 1978. P. 96–97.

⁴⁷ *Meyendorff J.* Rome, Constantinople Moscow... P. 38.

⁴⁸ *Thomson F. J.* Gregory Tsamblak – The Man and the Myth // *Slavica Gandensia*. Vol. 25. № 2. 1998. P. 28–29.

лита⁴⁹. Франсіс Томсон на підставі напутніх слів Григорія висновує, що той був добре обізнаний з Дечанським монастирем⁵⁰.

У нещедрих літописних звістках про Григорія Цамблака, як-от у збірнику Авраамки, укладання якого тривало в 1460–1470-х роках, уміщено удавану бесіду митрополита й Вітовта. Григорій Цамблак питав великого князя литовського, чому той дотримується католицької віри, а не православ'я, на що великий князь відказував: якщо митрополит зичить навернення в православ'я Вітовта та всіх вірних Лядської землі, тоді мусить вирушити до Риму для диспуту з папою та його мудріями. Великий князь переведе в латинництво увесь люд своєї землі, якщо митрополит не дасть ради переконати папу. Тому Вітовт вислав митрополита разом з боярами в Рим⁵¹.

На тій підставі, що київські митрополити від кінця XIII ст. перебували поза межами своєї столичної єпархії, перебравшись до Володимира, а відтак і Москви, єпископи земель, що увійшли до складу Литви та Корони Польської, обґрунтовували в Новоградку своє право обирати митрополита, попри заперечення з боку Константинополя. Проведення локального собору відбувалося під орудою Олександра Вітовта. Владики, що зібралися у Новоградку, обґрунтували обрання

Рис. 1. Зображення православного вітовтаря у Хроніці Ріхенталя

самостійного митрополита Києва та засуджували попередніх митрополитів, які покинули свою столичну єпархію, а також закидали візантійським патріархам та імператорам хабарництво, симонію, крадіж церковних скарбів, вивезених із катедрального київського храму – Софії – до Константинополя. Час Собору в Новоградку (обрання Цамблака митрополитом датується 15 листопада 1415 р.) відповідав укладеному спільному листу Ягайла й Вітовта до папи у справі навернення православних та церковної унії 18 жовтня (виголошення листа відбулося на сесії Собору в Констанці 22 листопада 1415 р.)⁵².

⁴⁹ Podskalsky G. L'intervention de Grigorij Camblak, metropolite de Kiev, au concile de Constance (Fevrier 1418) // Revue des Etudes Slaves. T. 70. № 2. 1998. P. 290.

⁵⁰ Thomson F. J. Gregory Tsamblak. The Man and the Myths. Gent, 1998. Vol. 25. № 2. P. 42–43.

⁵¹ Летопись Авраамки (ПСРЛ, т. XLIV). Санкт-Петербург, 2018. С. 78.

⁵² Acta Concilii Constanciensis. Bd. II. P. 53.

Два послання, які постали в Новогрудку (Собору єпископів Литви і Корони, а також лист Вітовта), мали помітне значення у XVII–XVIII ст. для Київської митрополії, яка перебувала у пошуках свого минулого. Такі послання, записувані до Кормчих книг, обґрунтовували самостійність проголошеної в Новогрудку митрополії. За часів розвитку ранньомодерної історіографії нарація про Собор у Новогрудку, як і самі послання, стали її складовою частиною. Залучення цих документів до історичних синопсисів про минуле митрополії підкреслювало її тяглість. Перекази про обрання Григорія Цамблака та закиди про вивезення церковних скарбів із Софії Київської ввійшли до історичних нарацій як православних авторів, так і уніатів. Крім рукописних Кормчих книг, послання записано у склад Службеника-Требника київських митрополитів, що датується 1540 р. Підписантами послання стали єпископи: Феодосій архієпископ полоцький і литовський⁵³, Ісаїй чернігівський, Діонісій луцький, Герасим володимирський, Геласій перемишльський, Савастіян смоленський, Хоритоній холмський та Єфимій туровський⁵⁴. Учасники зібрання в Новогрудку обґрунтовували творення окремої митрополії на прикладах Болгарії та Сербії, де місцеві володарі сприяли відокремленню від православного центру в Константинополі. Низка реформ Григорія Цамблака наблизила руське православ'я до стандартів, ustalених у Візантії на той час, зокрема, в проповідництві. Проповіді київського митрополита копіювали в рукописних збірниках напутнього змісту, зокрема, в Торжествениках.

Собор у Новогрудку й обрання незалежного митрополита Києва викликали хвилю незадоволення в Москві й Константинополі, про що свідчить листування та окремі записи в літописах. Патріарх Йосип II (1416–1439) навіть звертався до митрополита Фотія в Москву, щоб той прибув до Константинополя для ухвали у справі Цамблака⁵⁵. Про нагоду зробити одного з учасників Собору в Новогрудку митрополитом пише усунутий митрополит Фотій Грек. Обрання нового митрополита мало відбутися після смерті Кипріяна. В обіжньому листі Фотій скаржився на архієпископа Феодосія, якого буцімто не прийняли в Константинополі. Лист Фотія наявний у двох розбіжних версіях: літописній і розлогій «документальній». Незбіги в них схиляють до критичного погляду на послання та його подальшої інтерпретації. На відміну від розлогої версії, стисла літописна твердить, що рішення Собору ухвалювалося під навіюванням нічної мари⁵⁶. Відповідаючи на дошкульні

⁵³ Про Феодосія відомо, що його висвятив ще Кипріян Цамблук, за чим повелінням він відвідав Псков у 1395 р. на Петрів піст, коли привіз від митрополита патріаршу грамоту (Див.: Псковские летописи // ПСРЛ. Т. 5. Вип. 1. Москва, 2003. С. 25).

⁵⁴ Vog. IIIr. 15, Апостольська бібліотека у Ватикані, арк. 434–436 зв.; Русская историческая библиотека (далі – РИБ). Санкт-Петербург, 1880, Т. VI. Стп. 309–314; Акты Западной России. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 35–37.

⁵⁵ РИБ. Т. VI. Стп. 359–360.

⁵⁶ Летопись Авраамки. Санкт-Петербург, 2019. С. 78–79.

закиди про симонію і хабарі, Фотій дорікав Феодосію спробу надати кошти, від яких, зрештою, відмовились у Константинополі; згадано і про усунення Цамблака⁵⁷.

У Густинському літопису, укладеному в 1630–1640-х роках, подіям з усуненням Фотія Грека надано гротескного кшталту. Згадано, що у 1414 р. митрополит вирішив зібрати данини із священників і проїхати через Литву в Константинополь, чому перешкодив Вітовт. Князеві було не до душі, що, зібравши данини в його землях, Фотій віддає їх в інші краї. Розгніваний князь повелів «пограбувати митрополита і злиднем відпустити у Москву»⁵⁸. Після переказу листів, укладених у Новогрудку, укладач літопису додає, що Григорія Цамблака із цими посланнями вислали у Константинополь за благословеннями. Патріарх Каліст, який хотів припинити неспокій серед православних, благословив Григорія на Київську митрополію⁵⁹. Сумнів щодо твердження про подорож Цамблака у Константинополь викликає згаданий у тексті патріарх

Каліст (Ксанфопул), правління якого припадає на 1397 р. За часів Григорія Цамблака і Собору патріархом був Євтимій II (1410–1416), а відтак Йосиф II.

1 січня 1418 р. володарі Литви й Польщі – Ягайло та Вітовт – знову порушили питання унії, а також вітали обрання папи Мартина V і повідомляли про прибуття «архієпископа чи то митрополита всієї Руси» Григорія, котрий повинен був працювати задля укладення унії⁶⁰. Кардинал Гійом Філластр

*Рис. 2. Літургія митрополита
Григорія Цамблака під час Собору,
Хроніка Ріхенталя*

⁵⁷ РИБ. Т. VI. Стп. 322–333.

⁵⁸ The Hustynja Chronicle / Ed. O. Tolochko. Cambridge, 2013. P. 329.

⁵⁹ Ibidem. P. 330.

⁶⁰ Codex epistolae saeculi dcimi quinti / Ed. A. Lewicki. T. 2: 1382–1445. P. 98–100 (№ 81).

датує прибуття київського митрополита з почтом 18 лютого 1418 р. Тоді Григорій Цамблак, чиє зображення є в Хроніці Ріхенталя, відслужив відправу. Відомо про три джерела, що описують прибуття та виголошення промови на Соборі Григорієм Цамблаком: хроніка Ульриха Ріхенталя, латиномовний щоденник Собору Гійома Філластра та кирилична версія промови, котра увійшла до збірника, що ним володів Йосафат Кунцевич.

Хроніка Ріхенталя постала вже після проведення Собору. До наших днів дійшло кілька списків цієї німецькомовної пам'ятки, зведених і опублікованих у вигляді конкордансу. Версії опису Цамблакового прибуття на Собор містять розбіжності. Із приводу його приїзду у Хроніці наголошено, що архієпископ Києва наспів на Собор із власної волі, волею патріарха Константинополя та «грецьких земель», попри заяви митрополита-вигнанця Фотія про відлучення Цамблака, адже його обрали без дозволу та свячення в Константинополі. Він писав, що коли Григорій Цамблак нагодився у Константинополь, щоб отримати свячення, його вигнали та відлучили⁶¹. Однак таке твердження – єдине з відомих – походить від заангажованої особи.

Усупереч змістові латиномовного щоденника Констанцького собору, у Хроніці Ріхенталя приїзд митрополита Григорія Цамблака в Констанц датується 25 січня 1418 р. Клірики митрополичого почту, відповідно до допису хроніста, мали чорне довге волосся та бороди. Прикметно, що зовнішній вигляд православних кліриків не відповідав латинським звичаям духовних осіб, котрі регулярно утинали волосся. Суперечки щодо довгих борід візантійців та волосся точилися на сторінках полемічних творів між візантійцями та католиками від часів раннього середньовіччя. Свідченням виключного значення борід для православного кліру був випадок із патріархом Йоасафом Кокою, за півстоліття після Собору. Тоді султан вирішив покарати патріарха за відмову на шлюб Георгія Амірутца з удовою останнього латинського герцога Афін Франко Аччіауолі. Розлючений султан повелів утнути патріархові бороду, що викликало депресію клірика і спробу вкоротити собі віку (10 квітня 1463 р.). Йоасаф ускочив у став, що знаходився коло його резиденції, церкви Богородиці Паммакарістос у Константинополі. Патріарха встигли врятувати⁶². Бородачами зображено кліриків і лаїків в ілюстраціях до рукопису Хроніки Ріхенталя, де вірні зодягнені в орієнтальне вбрання, що могло відповідати опису їх як сарацинів.

У почту київського архієпископа перебувало вісім владик і вісім десятків священників. Якщо взяти до уваги послання Собору в Новогрудку, то така кількість владик збігається з кількістю підписантів листів єпископів про обрання Цамблака митрополитом, однак у складі Авлендорської версії Хроніки Ріхенталя мовиться про п'ятьох єпископів. Ця версія свідчить, що єпископи представляли

⁶¹ РИБ. Т. VI. Стп. 315–356; *Thomson Fr. Gregory Tsamblak – The Man and The Myth*. P. 70.

⁶² *Belting H., Mango C., Mouriki D. The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*. Dumbarton Oaks, 1978. P. 28.

українсько-білоруські землі Литви, а також Смоленськ, прилучення якого відбувалося, найвірогідніше, через шлюб Вітовта. Крім того, у складі почту перебували татари й турки, що «належали до магометанської віри». Латиський автор під час відправи зосередився на докладному описі церковного начиння. Написано, що потир був схожий на келих католиків⁶³. Укладач хроніки поставився упереджено до матеріалів для приготування святих дарів, що назагал відображає ставлення католиків до православної євхаристії як до хибної. Описуючи перебіг відправи й літургійного начиння, автор звернув увагу на високий кухоль на вівтарі, наповнений чи то вином, чи то пивом, або ж медом⁶⁴.

Щоденник Гійома Філластра з описом Констанцького собору містить промову Григорія Цамблака, «митрополита всієї Русі, який прибув із шістьома пресвітерами». Її виголошено під час особистої аудієнції папи Мартина V, за присутності «короля римського» Сигізмунда⁶⁵, гнєзненського архієпископа і плоцького єпископа. Промову Цамблака в латинському перекладі зачитав чеський посол Маврицій Рвачка. Щоденник Філластра оповідає, що архієпископ, увійшовши до зали, де відбувалося засідання Собору, тричі уклінно вклонився і заявив: це Бог спонукав його полишити тривалу схизму та долучитися до Римської церкви, очолюваної понтифіком, справжнім вікарієм Христа. Цамблак зізнався, що радий приступити до унії, бо побачив неспокій, який приносить схизма. Тому радість

Рис. 3. Вірні на Службі Божій,
Хроніка Ріхенталя

⁶³ *Richental U.* Die Chronik des Konziles von Konstanz. (Kritische digitale Edition aller drei Fassungen Freiburg. Retrieved from MGH DE, 1 <https://edition.mgh.de>). Freiburg, 2019. P. 82.1, 284.1a, 284.1b, AK 288; ілюстрації в цій публікації запозичено з видання рукопису хроніки: *Richental U.* Chronik des Konstanzer Konzils, 1414–1418. Konstanz, 1984.

⁶⁴ *Loomis L. R.* The Council of Constance... P. 177.

⁶⁵ *Loomis L. R.* The Council of Constance... P. 174. Acta Concilii Constanciensis. Bd. II. P. 164–167.

огортає всіх насельників руських земель. Митрополит наголошував, що віддавна очікував цієї унії, як і відданий папі найхристияннійший король польський та його брат литовський князь Вітовт, сподіваючись багатьох навернень. Архієпископ твердить: він гаряче прагне намовити русинів до унії. Серед них віднайшлося багато тих, хто жадає поєднання: «тож, згадані найясніші володарі питаються з мольбою, висилаючи так далеко мене, прибути до ніг ваших святих із такої значної нагоди... і здобути опіку Вашої Святості через творення унії між Східною Церквою і Римською». «Як спаситель Ісус Христос через свої муки поєднав свою високу сутність із людською, так само слід сполучити й люд, аби обидва ці народи, величні та ясні в минулому, могли полишити схизму». «Найясніший пан мій, константинопольський імператор, і патріарх, і християнський народ цих земель, промовляють через послання. Єдність Церкви повинна відбутися через скликання собору, на якому правники мають узгодити розбіжності у вірі». До промови Цамблака залучено і традиційне для латинського світу віншування папи як спадкоємця ап. Петра: понтифік є не лише послідовником Христового вікарія Петра, чие місце тримає, але також святого вчителя, апостола Павла, чия праця в справі навернення люду до християнської віри є свідомою, тому Цамблак просить вислати до своєї митрополії посланця, який залучатиме народ до унії «святої Матері-Церкви»⁶⁶. Актуальним цей уривок зі згадкою про апостолів був також з огляду на те, що Цамблак уклав проповіді, присвячені апостолам.

Уважається, що пропозиція скликати окремих собор для обговорення розбіжностей могла спонукати папу припинити схід у Констанці, бо чотирирічне зібрання тривало б ще якийсь час. Папа Мартин V, як зауважив Вільгельм де Фріс, усвідомлюючи рішучість греків до перемовин, запропонував провести

Рис. 4. Київський митрополит уділяє Святих дарів, Хроніка Ріхенталя

⁶⁶ Finke B. Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzil. Paderborn, 1889. S. 238–240.

окремий Собор в Італії⁶⁷. Після Цамблакової промови виголошено послання короля Польщі та Олександра Вітовта. Відтак митрополит ушанував папу поцілунками його ніг, рук і вуст.

Мюріель Гепшель досліджувала українську кириличну промову Цамблака. Дослідниця висновувала про брак збігів між промовами в щоденнику Філластера і збірнику Кунцевича⁶⁸. Руська пам'ятка «Григория, архієпископа Киевського и всея Руси, Слово похвалное иже оу Флорентии и оу Костентии собору галатом, италом и римляном и всем галатом» (на берегах зазначено: «мнится, сие слово есть Исидора митрополита киевского, бо бѣ на семь съборѣ во Флорентии») заховалася в одному рукописному кодексі XVI ст. Риторика промови містить властиве мові конциліаристів твердження про доконечну потребу поєднати Церковне Тіло: митрополит пише про *розділене Тіло*, що потребує поєднання. Згадано й про образ *ягняти* (Agnus Dei), що набув поширення в іконографії та літургійних практиках Заходу від раннього середньовіччя і заперечувався візантійцями⁶⁹. Припинення зусиль до створення унії пов'язують зі смертю Цамблака.

Унійне питання після Собору

Невдовзі після Собору папа в листах до Ягайла й Вітовта закликав покатоличити українців і білорусів, вимагаючи «привести до Господньої стайні» вірних «грецької та східної секти» і створити вікаріат для Пскова та Новгороду, щоб повернути тамтешніх мешканців⁷⁰. Цей лист Вальтер Брандмюллер розглядає в контексті творення генеральних вікаріатів та хрещення Міндовга у 1251 р., які дали б змогу «з Божою поміччю виривати землі з рук невірних»⁷¹. Слід згадати, що 16 лютого 1415 р. папа Йоан XXIII надіслав листа у справі вікаріату Вітовта над Великим Новгородом і Псковом⁷². Лоїк Шолле вважає, що номінація Ягайла вікарієм Великого Новгороду та Пскова мала на меті підпорядкувати їх Риму. Таким чином відбувалося передання місійної діяльності Ордену до їхніх супротивників – великого князя і короля Польщі⁷³.

Питання унії між католиками та православними порушувалося в листах і посольствах після Собору в Констанці. До спілкування з Ягайлом, Сигізмундом Люксембургом і Вітовтом долучився Мануїл Філантропенос, який відвідував Польщу у 1420 р. Посольство повинно було спонукати до організації

⁶⁷ Фріс В. де. Рим і патріархати Сходу. Львів, 2019. С. 79.

⁶⁸ Heppel M. New Light on the Visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance // The Orthodox Church and the West / Ed. by D. Baker. Oxford, 1976. P. 223–229.

⁶⁹ Пелешенко Ю. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. Київ, 1990. С. 117–118.

⁷⁰ Acta Martini P. P. V (1417–1431). Romae, 1980. P. 616–621.

⁷¹ Brandmüller W. Das Konzil von Konstanz: 1414–1418. Paderborn, 1991. Bd. II. S. 409.

⁷² Codex epistolae saeculi dcimi quinti. P. 69–71.

⁷³ Chollet L. Les sarrasins du Nord... P. 280.

виправи проти турків з допомогою «римського короля»; 12 липня 1420 р. папа видав буллу, в якій закликав підтримати експедицію проти турків, заохочуючи учасників індульгенціями⁷⁴.

У Візантії після Констанцького собору утвердилися дві партії: одна з них прагнула військового шляху звільнення від турецької навали, а інша схилилася до мирної угоди з османами⁷⁵. Задля перемовин з візантійцями 27 березня 1420 р. папа призначив кардинала Педро да Фонсека легатом майбутнього Собору в Константинополі. З його смертю Мартин V вислав Антоніо да Масса Марітіма на береги Боспору в червні 1422 р. Антоніо прийняв імператор Мануїл II, однак через хворобу перемовини щодо унії провадив його син Йоан VIII. Згодом посланець зустрівся з патріархом Йосипом II та синодом. Майбутній Собор повинен був розглянути аж дев'ять суперечних питань християнської віри; Захід мав підтримати унійний процес наданням військової допомоги⁷⁶. На Соборі 1423 р. в Сієні, розглянувши звіт Антоніо да Масси, присутні висували про марність подальших перемовин. Щоправда, ухвалили декрет про прагнення до унії з греками⁷⁷. 14 листопада 1422 р. папа написав василевсу про перспективи унії, нагадавши в листі про порозуміння між Римом і греками на попередніх соборах, і наголосив, що саме схизма призвела до кровопролиття, вилюднення, поширення перелюбів і злочинності, загроз від татар і турків («слуг Магометових»). У своїй відповіді візантійський імператор покликався на звичну для православної полеміки апологію сімох уселенських соборів, а залагодження справи унії між Візантією та Римом убачав у проведенні спільного зібрання задля усунення розбіжностей у віровченні⁷⁸.

У справі укладення унії та військового союзу в 1420–1421 рр. Литву та Польщу відвідував Жільбер де Ланнуа, котрий був емісаром Англії та Франції. Він мав зустрічі з Вітовтом, завітав також до Львова й Кам'янця. Це була його друга подорож, а першу він здійснив у 1414 р. Перший візит де Ланнуа відбувся через бажання привернути Ягайла на бік англійського короля, який змагався за корону Франції. Однак польський король не бажав утручатися в суперечку⁷⁹. Більш загальна мета посольства в Литву – щоб королі Франції та Англії долучилися до виправи Сигізмунда проти турків і укладання унії. За два роки перед Собором Шарль VI надіслав листа до Ягайла, в якому погрожував війною, якщо той не укладе миру з Ордемом тевтонів⁸⁰. Другий візит

⁷⁴ *Barker J. W.* Manuel II... P. 339.

⁷⁵ *Ibidem.* P. 350.

⁷⁶ *Epistolae Pontificiae Concilium Florentinum spectantes / Ed. G. Hoffman.* Roma, 1946. Vol. I. Ser. A. P. 11 (№ 15).

⁷⁷ *Barker J. W.* Manuel II... P. 328–329; *Delaruelle E., Labande E.-R. P., Ourliac P.* L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire. P. 224.

⁷⁸ *Acta Martini P. P. V.* P. 96–97, 109–111, 616–621.

⁷⁹ *Halecki O.* Gilbert de Lannoy and His Discovery... P. 323.

⁸⁰ *Graff T.* Sobór w Konstancji wobec monarchii polsko-litewskiej // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.* T. 141. 2014. Z. 2. S. 509–526.

Де Ланнуа стався після вбивства батька Філіпа Бургундського (1419 р.). Тоді посланець пристав на бік англійського короля Генріха V, що вийшов звитязцем у суперечці, а тому французький король Шарль VI згодився на творення унії двох держав після поразки в битві при Труа. Було укладено угоду, що англійський король пошлюбить Катерину, доньку Шарля VI, а відтак успадкує трон Франції.

Тож Англія, як пише Оскар Галецький, почала претендувати на роль провідної держави Заходу, зважившись на проєкт виправи проти турків і захисту християнського світу. Відповідно налагодження стосунків із Ягайлом та Вітовтом мало відбуватися через бургундського герцога і його посланця, котрий уже мав досвід візиту до Литви. На думку Галецького, враження про прихильне ставлення Вітовта до гуситського руху, згадане в щоденнику Ланнуа, навів магістр Ордену тевтонів, адже, прямуючи до Литви, посланець англійського короля відвідував Гданськ⁸¹. Щоправда, гуситські впливи в Литві мали розголос і під час Собору в Констанці. Метою візиту Де Ланнуа, як уважає Лоїк Шолле, була організація виправи проти турків⁸².

Де Ланнуа описував прибуття у Вільно, де бачив замок на горі і зустрічався з Вітовтом та його двором. Подорожній занотовує, що більшість споруд у місті, як і церкви, зведені з деревини, а не муровані. Тоді ж посол відвідав Троки, де будинки, за його словами, також дерев'яні, крім нового замку, збудованого на французький взірць із цегли. Він зустрів багатьох татар, литовців, німців, русинів і чимало іудеїв. Місцеві ліси, за описом посланця, заселені зубрами, віслюками, баранами, лосями та ведмедями, що утримувалися в звіринці Вітовта. Під час подорожі (1414 р.) він зустрів дружину московського князя з донькою (ідеться про Софію Вітовтівну та Анну, яку згодом видали заміж у Константинополь). Наступна подорож посланця пролягала «руськими землями»: він відвідав Сандомир, Озимини (місцевість коло Дрогобича), торуючи шлях, «призначений двома королями». Де Ланнуа планував також відвідати Туреччину, однак зрікся задуму, бо через смерть султана вся країна загрузла у війні. Після зупинки в Белзі посланець у супроводі Вітовта помандрував до Кам'янця на Поділлі. У складі великокняжого почту, серед інших, перебували татарський князь, княгині, князі й лицарі. На урочому прийнятті посольства з Новгорода та Пскова піднесли багаті дари зі своїх земель⁸³. Крім того, послові хотіли подарувати шубу й кошти, від яких він відмовився, ставлячи на карб польському і литовському правителям прихильність до гуситського руху.

Переконання в прихильності володарів до чашництва могло ґрунтуватися на тому, що вони спілкувалися з провідником гуситів і були залучені до політичного життя Чехії. Дійшло навіть до того, що Ягайлові пропонували чеську

⁸¹ Halecki O. Gilbert de Lannoy and His Discovery... P. 324.

⁸² Chollet L. Les sarrasins du Nord... P. 306–307.

⁸³ Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste / Potvin C., Houzeau J. C. Louvain, 1878. P. 53–55.

корону; пропозицію він відкинув, пам'ятаючи, як вважає Мар'я Богуцька, про долю Ієроніма Празького та Яна Гуса, яких засудили і спалили на стосах під час Констанцького собору. Отже, володарі Литви та Польщі звернулися до свого народженого в Новгороді-Сіверському родича, виславши його намісником до Праги у 1418 р. Це був Зигмунт Корибутович; рід його батька був гілкою Гедиміновичів, а матір була донькою рязанського великого князя Олега. Щоправда, у Празі князь не затримався. Через острах його зближення з чашниками князя відкликано з Праги у 1423 р., чому посприяв єпископ Збігнев Олесницький⁸⁴. Повернувшись у Литву, Зигмунт Корибутович заповзвся готувати заколот, бо не отримав жаданої ним Добжинської землі. Князь проводив сходи, аби спонукати до повстання, а відтак розпаду родинної держави Гедиміновичів⁸⁵.

Про зв'язок між чашниками та литовською елітою свідчить запрошення одного з провідників руху гуситів Ієроніма Празького, котрий двічі супроводжував Вітовта в його мандрівках. Такі відомості спливали під час судилища над Ієронімом Празьким у Констанці⁸⁶. Звинувачення у прихильному ставленні Гедиміновичів до гуситського руху могли пошквалюватися через те, що під час відвідин Вітовтом Литви та Пскова Ієронім був у його почту. Прихильне ставлення чашника до православних обрядів занотовано в актах Собору в Констанці, згідно з якими Ієронім двічі перебував у Вітовта. Акт оскарження повідомляє про першу подорож Ієроніма з великим князем до Пскова в 1410 р. На той же рік припадає підготовка і проведення виправи проти тевтонців і битва під Жальгірисом / Таненбергом, а отже, князь міг шукати додаткової підтримки у Великому Новгороді та Пскові, з якими литовські правителі перебували в союзницьких стосунках, висилаючи намісників аж доти, доки землі скобарів не загарбала Московська держава, що супроводжувалося брутальними стратами місцевих жителів. Якщо ж подорож відбувалася роком пізніше, то вона збігалася в часі з прибуттям Ягайла в супроводі Вітовта та його дружини Анни до Києва, Львова, Полоцька, Вітебська й Смоленська⁸⁷.

Про супровід великого князя Вітовта в Литві та Вітебську записано, що 1413 р. з ним перебував Ієронім Празький. Під час в'їзду до міста назустріч почту рушила процесія православних, очолювана духівництвом. Зустріч великого князя православною ходою була одним із ритуалів влади. В актах зазначено, що хода несла не лише корогви, але також «реліквії», себто мощі святих, та «мальовані дошки» (ікони). Укладач оскаржень проти Ієроніма не

⁸⁴ *Bogucka M.* Dawna Polska: Narodziny, rozkwit, upadek. Warszawa, 1974. S. 131. Пор.: *Chollet L.* Les sarrasins du Nord. P. 436.

⁸⁵ *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. Ks. XI: 1413–1430. Warszawa, 2009. S. 202.

⁸⁶ *Ożóg K.* Uczni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434). Kraków, 2004. S. 272.

⁸⁷ *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego. (Ks. X/XI: 1406–1412). Warszawa, 2009). Ks. XI: 1406–1412. S. 210.

скупиться називати православні звичаї схизматичними і критично згадує, що аж тисяча таких «невірних» ушанувала колінним уклоном мощі та образи під час візиту Вітовта та Ієроніма⁸⁸. Скепсис на Заході щодо ікон та проскинези, себто уклінного вшанування їх, тривав від часів раннього середньовіччя. Ставлення на карб православним обожнення образів вписано ще в Книги Карла Великого близько 800 р. і повторювалось впродовж наступних століть. Як свідчення подальшого негативного ставлення до ікон, оскарження в Констанці стверджує, що Ієронім долучився до вшанування образів та мощів. В актах є свідчення єпископа Вільна про прихильне ставлення Ієроніма до православної служби. Ієронім відвідував Псков, що був «поблизу Ордену тевтонів». Тоді відбувалося публічне вшанування православних Святих Дарів Ієронімом, який «входив до церков та синагог їхніх». Згадано про довгі бороди та нестрижене волосся, притаманні православним, або ж, як послідовно писали латинники про Східну церкву, «секті»⁸⁹.

Із Кам'янця Де Лануа вирушив до Львова, потім проїхав Верхню Русь, звідки через Волощину та Молдавію прибув у Монкастро (Білгород на Дністрі). Згодом посол відвідав Каффу, проминаючи Дністер і Дніпро, де «мешкав татарський князь, приятель і васал Вітовта». Прибувши в Константинополь, посол зустрівся з імператором (Мануїлом) та його сином і передав їм послання королів Англії та Франції «з пропозиціями миру». Також він порушив питання унії⁹⁰.

Османи після міжкланового примирення, коли султаном став Мурад II, розпочали активну облогу Константинополя й Салонік (у 1422 р.). Однак згодом турки відійшли. Політика нового василевса Йоана VIII (1425–1448) повторювала ініціативи його батька, який прагнув альянсу із Сигізмундом Люксембургом та Венецією. Під час зустрічі двох володарів «король Риму» навіть запропонував візантійцю стати наступним імператором Заходу (за умови зречення «схизими») ⁹¹. Реакція Риму на візантійську політику відобразилася в ухвалах Собору в Павії та Сієні (1423–1424), перебіг якого відповідав засадам конциліаризму (із скликання регулярних сходів). Незбутня пропозиція загального собору, що його планували провести в Константинополі, змінилася черговою зневірою у щирість візантійців до поєднання, а унія бачилася не більш як повернення греків до Католицької Церкви⁹².

* * *

⁸⁸ *Rerum concilii Constantiensis* / Ed. H. von der Herdt. Francofurti et Lipsiae, 1699. T. IV. Col. 677–678.

⁸⁹ *Ibidem*. Col. 679–680.

⁹⁰ *Œvres de Gillbert*. P. 57–65.

⁹¹ *Barker J.W. Manuel II*. P. 379.

⁹² *Przymych V. Die Uniongespräche zwischen den Lateinern und Griechen bei den Konzilien in der ersten Hälfte des 15. Jahrhundert unter der besonderen berücksichtigung der Rolle der Kiewer Metropolen*. Diss. Eichstätt–Ingolstadt, 2014. S. 61.

Творення родинної держави Гедиміновичів, конструкція якої спиралася на родичах перших кіл, супроводжувалося абсорбуванням спадку Рюриковичів, що з ними вступали в шлюби литовські князі. На цьому тлі відбувалося обрання київського митрополита і творення автокефалії. Дві військові баталії визначали політичний простір Великого князівства Литовського перед Собором у Констанці: битва при Ворсклі обмежила просування на східні терени, а звитяга при Грюнвальді визначила устрій шляхти та встановила владу Гедиміновичів у Жмуді. Творення Київської митрополії, що обрала власного митрополита поза волею Константинополя та Москви, відображає амбіції Олександра Вітовта та Владислава II Ягайла. Назагал можна припустити, що така політика наслідувала заходи великого князя Ольгерда, котрий також прагнув до більшої самостійності для православних вірних від Москви, Орди й Константинополя. Хрещення Литви в католицизм призвело до значних обмежень для православних (обмеження ці на практиці часом ігнорувалися). Під час подолання Великої схизми Заходу у правителів Литви й Корони з'явилася нагода порушити питання унії, що простежується як у листуванні, так і в промові Григорія Цамблака, котрий пропонував розглянути його на Соборі для залагодження розбіжностей у вірі. Попри невдачу унійних перемовин, участь київського митрополита закарбувалася в західних джерелах, наступні ж розмови про унію відбувалися на соборах у Базелі, Феррарі та Флоренції. З іншого боку, риторика конциліаристів, попри її значення для реформи Церкви і вплив на подальше політичне життя Європи доби Відродження (через привнесений чинник виборності), зберігала застережливе ставлення до православних, яких називали сектантами, або схизматиками, чії святині йменували синагогами, а до таїнств плекали недовіру. Документи про творення автокефалії за часів Цамблака і Вітовта закарбувалися в ранньомодерній українській історіографії. Це слугувало обґрунтуванню окремішності Київської митрополії та тягlosti її минувшини.

REFERENCES

1. Baker, J.W. (1969). *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*. New Brunswick: Rutgers University [in English].
2. Belting, H., Mango, C., & Mouriki, D. (1978). *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*. Dumbarton Oaks: Harvard University [in English].
3. Bobrov, A.G., & Vvedenskii, A.M. (2018). *Letopis' Avraamki. PSRL*. (Т. 44). Saint-Petersburg: Izdatel'stvo SPU [in Church Slavonic].
4. Bogucka, M. (1974). *Dawna Polska: Narodziny, rozkwit, upadek*. Warszawa: PWN [in Polish].
5. Brandmüller, W. (1991). *Das Konzil von Konstanz: 1414–1418*. (Bd. II). Paderborn: F. Schöningh Verlag [in German].
6. Brandmüller, W. (1999). *Das Konzil von Konstanz: 1414–1418*. (Bd I). Paderborn: F. Schöningh Verlag [in German].

7. Chollet, L. (2015). Croisade ou évangélisation? La polémique contre les chevaliers teutoniques à l'aune des témoignages des voyageurs français de la fin dumoyn-âge. *Ordines militanes*. (T. XX), 175–203 [in French].

8. Chollet, L. (2019). *Les sarrasins du Nord : Une histoire de la croisade balte par la littérature (XIIIe–Xve siècle)*. Neuchâtel : Alphil-Presses universitaires suisses [in French].

9. De Vries, W. (2019). *Rym i patriarkhaty Skhodu*. (O. Konkevych, & S. Matiiash, Trans.) L'viv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].

10. Delaruelle, E., Labande, E.-R., & Ourliac, P. (1962). *L'Église au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire (1378–1449)*. Paris : Bloud & Gray [in French].

11. Długosz, J. (2009). *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. (Ks. X/XI: 1406–1412). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].

12. Długosz, J. (2009). *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*. (Ks. XI: 1413–1430). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].

13. Finke, B. (1889). *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzil*. Paderborn: Druck und Verlag von Ferdinand [in Latin, in German].

14. Finkel, H. (Ed.). (1923). *Acta Concilii Constanciensis*. (Bd. II). Münster: Verlag der Regensberg [in Latin].

15. Finkel, H. (Ed.). (1896). *Acta Concilii Constanciensis*. (Bd. I). Münster: Verlag der Regensberg [in Latin].

16. Finkel, H. (Ed.). (1926). *Acta Concilii Constanciensis*. (Bd. III). Münster: Verlag der Regensberg [in Latin].

17. Frenken, A. (2015). *Das Konstanzer Konzil*. Stuttgart: W. Kohlhammer [in German].

18. Grabski, A. (1966). List Władysława Jagiełły i Witolda do soboru w Konstancji (1417). *Nasza przeszłość*, 25, 281–284 [in Latin, in Polish].

19. Graff, T. (2014). Sobór w Konstancji wobec monarchii polsko-litewskiej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 141, 2, 509–526 [in Polish].

20. Grekov, B.D. (Ed.). (2003). *Pskovskie letopisi*. PSRL. (T. 5, vyp. 1). Moscow: Iazyki slavianskoi kul'tury [in Church Slavonic].

21. Halecki, O. (1919). *Dzieje unii Jagiellońskiej: W wiekach średnich*. (T. I). Kraków: Akademia Umiejętności [in Polish].

22. Halecki, O. (1944). Gilbert de Lannoy and His Discovery of East Central Europe. *Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America*, 2, 314–331 [in English].

23. Heppel, M. (1976). New Light on the Visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance. *The Orthodox Church and the West*. (Ed.). D. Baker. Oxford: Basil Blackwell [in English].

24. Herdt von der, H. (Ed.). (1699). *Rerum concilii Constantiensis*. (T. IV). Francofurti et Lipsiae: Christiani Genschii [in Latin].

25. Hoffman, G. (Ed.). (1946). *Epistolae Pontificiae Concilium Florentinum spectantes*. (Vol. I, ser. A). Roma: Pontificium Institutum orientalium studiorum [in Latin].

26. Hollnsteiner, J. (1977). *Studien zur Geschäftsordnung am Konstanzer Konzil: Ein Beitrage zur Geschichte des Parlamentarismus*. In R. Baumer, (Ed.), *Das Konstanzer Konzil* (pp. 121-142). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft [in German].
27. Hrihorovich, I. (Ed.). (1846). *Akty Zapadnoi Rossii*. (T. 1). Saint-Petersburg: Tipografiya I.I.V. kantselarii [in Ruthenian].
28. Kloss, B. (Ed.). (2000). *Letopisnyy sbornik, imenuyemyy letopis'yu Avraamki. PSRL*. (T. XVI). Moscow: Yazyki slavianskoi kul'tury [in Church Slavonic]
29. Kloss, B. (Ed.). (2000). *Tverskaya letopis' . PSRL*. (T. XV). Saint-Petersburg: Iazyki russkoi kultury [in Church Slavonic].
30. Kuchkin, V.A. (2003). *Dogovornyye gramoty moskovskikh knyazey XIV veka: Vneshnepoliticheskiye dogovory*. Moscow: Drevlekhranilishche [in Russian].
31. Le Goff, J. (1980). *Time, Work, and Culture in the Middle Ages*. (A. Goldhammer, Trans.). Chicago-London: University of Chicago Press [in English].
32. Lewicki, A. (Ed.). (1891). *Codex epistolae saeculi decimi quinti*. (T. 2: 1382–1445). Kraków: Akademia Umiejętności [in Latin, in Polish].
33. Loomis, L.R. (1961). *The Council of Constance: The Unification of the Church*. NY: Columbia University Press, 1961 [in English, in Latin].
34. Mansvetov, I. (1882). O trudakh mitropolita Kipriana po chasti bogoslužheniya. *Pribavleniya k izdaniyu tvoreniy svyatykh ottsev v russkom perevode*. 19, 1, 152-205, 413-495 [in Russian, in Church Slavonic].
35. Meyendorff, J. (1996). *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*. Yonkers, NY: SVS [in English].
36. Meyendorff, J. (1997). *Byzantium and the Rise of Russia: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century*. Yonkers, NY: SVS [in English].
37. Miklosich, Fr. & Müller, Ios. (Ed.). (1862). *Acta Patriarchatus Constanti-nopolitani*. (Vol. II). Vindobonae: Carolus Gerold [in Greek].
38. Nicol, D.M. (1993). *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
39. Obolensky, D. (1978). A Philorhomaïos Anthropos: Metropolitan Cyprian of Kiev and All Russia (1375–1406). *Dumbarton Oaks Papers*, 32, 77-98 [in English].
40. Ożóg, K. (2004). *Uczeni w monarchii Jadwigi Andegaweńskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności [in Polish].
41. Pavlov, A.S. (Ed.). (1880). *Russkaya istoricheskaya biblioteka. PSRL*. (T. VI). Saint-Petersburg: Akademiia nauk [in Ruthenian, in Church Slavonic].
42. Peleshenko, Yu. (1990). *Rozvytyk ukraïns'koï orators'koï ta ahiohrafichnoi prozy kintsya XIV – pochatku XVI st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian, in Church Slavonic].
43. Podskalsky, G. (1998). L'intervention de Grigorij Camblak, metropolite de Kiev, au concile du Constance (Février 1418). *Revue des études slaves*, 70, 2, 289-297 [in French].
44. Potvin, C., & Houzeau J.C. (Eds.). (1878). *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste*. Louvain : Lefevr [in French, in Old French].

45. Pryymych, V. (2014). *Die Uniongespräche zwischen den Lateinern und Griechen bei den Konzilien in der ersten Hälfte des 15. Jahrhundert unter der besonderen berücksichtigung der Rolle der Kiewer Metropoliten*. Diss. Eichstätt–Ingolstadt [in German].

46. Ptaszycycki, S. (Ed.). (1907). *Zapadnorusskiye letopisi. PSRL*. (T. XVII). Saint-Petersburg: Tipografia M.A. Aleksandrova [in Ruthenian].

47. Richental, U. (1984). *Chronik des Konstanzer Konzils, 1414–1418*. Konstanz: Friedrich Bahn Verlag [in Old German].

48. Richental, U. (2019). *Die Chronik des Konziles von Konstanz*. kritische digitale Edition aller drei Fassungen Freiburg. Retrieved from (MGH DE, 1 <https://edition.mgh.de>) [in Old German].

49. Taūtu, A.L., & Glinka, L. (Ed.). (1980). *Acta Martini P.P. V (1417–1431)*. Romae: Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo [in Latin].

T50. heiner, A. (Ed.). (1860). *Vetera monumenta Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. (T. I: 1217–1409). Romae: Typis Vaticanis [in Latin].

51. Thomson, F.J. (1998). Gregory Tsamblak – The Man and the Myth. *Slavica Gandensia*. 25, 2, 1-144 [in English, in Church Slavonic].

52. Tolochko, O. (2013). *The Hustynja Chronicle*. Cambridge: HURI [in English, in Old Ukrainian].

Valerii Zema

Senior Research Fellow

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

valerzem@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4771-3393>

THE COUNCIL OF CONSTANCE AND KYIVAN METROPOLITANATE

Abstract. Changes in the social and political structure of Europe, where corporations were formed, coincided with changes in the system of government and the spread of electoral systems and restrictions on the omnipotence of monarchs. Such changes influenced changes in the governance of the Catholic Church, which was in a state of schism (the Great Schism of the West) after the Avignon captivity of the popes. The teachings of the conciliarists significantly changed the attitude to power of the pontiffs, and also contributed to the restoration of the unity of the Church after several decades of schism. Simultaneously, the consolidation of Ukrainian and Belarusian lands, which were once under the rule of the Rurik dynasty, continued. The Gediminids joined the lands of Kyiv, Smolensk, Galicia, Volhynia etc. to Lithuania and the Crown of the Polish by marriages and sword. Another direction of Gediminovych's policy was the accession of Samogitia, which was claimed by the Teutonic Order. The long confrontation with the knights ended with

the Battle of Tannenberg in 1410, in which the combined army that included troops from Lithuania, Ukrainian and Belarusian lands, and the Polish Crown, won. The victory decided the fate of the Ukrainian and Belarusian aristocracy, whose rights were fixed at the assembly in Horodlo (1413). The consolidation of Ukrainian and Belarusian lands under the leadership of the Gediminids, related to the Rurikids offsprings, led to the new formation of the Kyiv metropolitanate. The Orthodox bishops gathered in Novohrudak elected Hryhoriy Tsamblak Metropolitan, rejecting Metropolitan Photius, who did not want to return to Kyiv and stayed in Moscow. The metropolitan elected in Novohrudak went to the Council of Constance a few years later, where the future of the Church was decided. Thanks to the election of a new pope, the Great Schism of the West was overcome. Negotiations on a union with the Byzantine Church continued at the council, and the Kyiv metropolitan delivered a speech calling for a council to reconcile differences and to conclude a union. Alexander Vytautas and Vladislav II Jagiello encouraged union aspirations. After the end of the Council of Constance, negotiations between Byzantium, Rome and the West continued. Documents on the creation of autocephaly during the time of Tsamblak and Vytautas were inscribed into early modern Ukrainian historiography, which served to justify the separation of the Kyivan metropolitanate.

Key words: conciliarism, Church union, Grand Duchy of Lithuania, Grand Schism of the West, Kyivan metropolitanate.

Véronika Buteyko-Bujon
Docteur en Histoire, (French, Paris)

GEOGRAPHIE DE L'HONNEUR ET DON DE LA VENGEANCE. VIOLENCE NOBILIAIRE A L'EPOQUE DE LA PREMIERE MODERNITE (UN ESSAI D'HISTOIRE CULTURELLE)

Abstract. The article is a synthesis in the field of comparative social and cultural anthropology of elite violence. The main attention is paid to the study of this issue in the Ukrainian lands in the early modern era. The emphasis is on the consideration of the phenomenon of honor, as well as codes and rituals of interpersonal domestic aggression in their historical dynamics.

Key words: early modern period, Ukrainian lands, Europe, elites, violence, honor, self-regulation systems, revenge.

«L'exaltation de la violence tient à la nature même de la noblesse qui (...) se doit d'assurer sa réputation pour asseoir ses privilèges. Pour être noble, il faut être violent»¹.

La violence est «une constante anthropologique fondamentale qui accompagne l'histoire humaine depuis ses débuts»², c'est un phénomène socioculturel complexe et polysémique. On propose ici un bref exposé de synthèse concernant les rites d'agression répandus au XVIe siècle dans le milieu nobiliaire et notamment sur les terres ukrainiennes³.

Pour aborder le sujet il faut distinguer l'agressivité en tant qu'une des manifestations de l'énergie vitale et de l'instinct de survie, qui pour un être humain ne représente qu'«une potentialité de violence, dont la puissance [...] peut être inhibée par la civilisation»⁴, de la violence proprement dite en tant qu'un phénomène indissociablement lié à la spécificité d'un système socioculturel, découlant de ce système, en étant en même temps l'expression de ses structures et de ses bases symboliques et normatives. Alors, on peut dire que la violence c'est

¹ Gauvard C. *Violence et ordre public au Moyen Âge*. Paris, 2005. P. 13.

² Schwerhoff G. «Justice et honneur. Interpréter la violence à Cologne (XVe-XVIIIe siècle)» // *Annales. Histoire, Science Sociales*. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. 2007 (62e année). № 5. P. 1031.

³ Buteyko-Bujon V. «La société et la violence», Chapitre VIII // *Violence et criminalité sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle. Etude comparative (Pologne, Pays-Bas, France) / Thèse en doctorat soutenue sous la direction du Professeur Robert Muchembled*. Université Paris. Vol. XIII. 2011. P. 511-555; *Ibid.* *Criminalité et violence sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle*. Paris, 2015. P. 367-399.

⁴ Muchembled R. *Une histoire de la violence. De la fin du Moyen Age à nos jours*, Editions du Seuil. Paris, 2008. P. 21.

l'agressivité détournée, apprivoisée, socialisée, même souvent mise au service de l'homme.

On va prendre pour point de départ l'observation de Julian Pitt-Rivers, qui dit qu'au cours des époques médiévale et moderne les sociétés européennes furent constamment confrontées à deux exigences contradictoires : la défense de l'honneur et la nécessité de la pacification⁵. Cette idée, qui s'applique aussi bien à la situation sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle, place la violence des élites comme l'objet prioritaire de cette étude.

Quant à cette société, elle fut fortement hiérarchisée et le pouvoir central n'était pas très fort. À l'Occident il le devient au cours des XVe-XVIIe siècles, tandis que dans l'Europe du Centre et celle de l'Est, il reste plus longtemps régit par la puissance des élites. Dans cette société dominée par l'aristocratie, marquée par les particularismes, la prévalence du crédit local et «la domination pratiquement sans partage d'une vision nobiliaire de l'univers», donc par «une culture spécifique de l'honneur»⁶, la violence des élites représentait un «continuum». C'était une civilisation de «face-à-face», d'interconnaissances et d'interdépendances profondes, d'où la valeur de solidarité familiale, clanique, de voisinage, de métiers. Elle exigeait des gens la publicité de tous leurs actes et la participation active dans la vie de groupe, y compris dans les questions de régulation des conflits. Dans une telle culture, les valeurs primordiales furent la tradition et l'honneur et cela pour toutes les couches sociales. À l'époque, l'honneur était une valeur collective, le «capital de vie» d'un groupe, sa force, son pouvoir, qui marquait sa place dans la hiérarchie sociale. Et comme cette société était très compétitive, et cela sur tous les plans, pour prouver sa valeur et celle de son groupe le défi était le moyen le plus adapté. Alors, les conflits d'honneur furent la principale cause des agressions.

Le modèle culturel de l'honneur nobiliaire inhérent à la société ukrainienne à l'époque de la première modernité correspondait globalement à celui de la noblesse française de la «vieillesse»⁷. Il faut néanmoins remarquer que pour le noble, la transgression du modèle établi de comportement laissait peser la menace d'une expulsion hors des «frontières» de son ordre, d'où son absolue rigueur dictée par des normes de conduite parfaitement réglementées. Alors, l'honnête homme n'a plus à «choisir», car il ne pourrait vivre en société sans obéir à ses règlements. Ce qu'il appelle son choix, c'est la soumission à ces automatismes plutôt qu'à ses pulsions instinctuelles⁸ ; c'est une exigence de conformité.

⁵ Pitt-Rivers J. *Anthropologie de l'honneur. La mésaventure de Sichem*, «Anthropologie de l'honneur». Paris, 1997. P. 17-41.

⁶ Muchembled R. *La société policée. Politique et politesse en France du XVIe au XXIe siècles*. Paris; Seuil, 1998. P. 24, 30.

⁷ Arlette J. *Recherche sur la notion d'honneur au XVIe siècle // Revue d'histoire moderne et contemporaine*. 1968, janvier-mars. T. XV. P. 605.

⁸ Laborit H. *L'agressivité détournée. Introduction à une biologie du comportement social*. Paris, 1970. P. 137.

Au sens plus large, l'honneur des nobles, comme d'ailleurs de toute autre personne, n'est rien d'autre qu'un capital qui définit sa place dans la société⁹. Il se présente en tant que capital symbolique sous forme de sa réputation, de son renom, de son prestige, de l'estime que son entourage lui manifeste. Mais il est aussi un capital réel en tant que biens matériels, offices, dignités honorifiques. Tout pris ensemble, l'honneur est l'essence d'une «distance symbolique»¹⁰ qui place une personne au-dessus des autres. Justement, le concept de la «distance» permet d'explorer la «géographie symbolique» de l'honneur qui s'accorde parfaitement avec les axes d'agressions. Afin de saisir les mécanismes de leur fonctionnement, on a choisi de présenter les différents types de «crimes» étudiés, en empruntant le modèle explicatif socio-anthropologique des conflits territoriaux¹¹ et les classer suivant les axes majeurs d'agressions contre les «territoires de moi».

Ainsi on peut parler des atteintes dirigées contre les marqueurs de ce territoire : les animaux domestiques, les objets personnels, les frontières entre les propriétés en tant que formes de sublimation et de déplacement de l'agressivité. Concernant les atteintes portées contre la place, le nom, le statut social, les propriétés foncières, la maison, les sujets et la famille d'une personne, de même que celles dirigées contre son enveloppe corporelle, on les abordera sous l'angle des pénétrations directes dans la sphère de ses ressources territoriales et égocentriques. Toutes ces formes d'agressions, qui étaient à l'époque étudiée, des moyens d'autodéfense et/ou de domination, représentent la base de tout conflit qu'on a pu examiner. Ces conflits prenaient souvent de l'ampleur et se transformaient en longues guerres domestiques menées selon les règles de la vengeance. Étant un produit naturel du système hiérarchique et clanique de la société ruthénienne, ces «vendettas» se déployaient en suivant les cercles concentriques de la clientèle. Tantôt elles partaient du centre du clan, à savoir du seigneur lui-même, pour ensuite se propager à son entourage proche et lointain. Tantôt, elles prenaient le chemin inverse en allant de l'extérieur vers le centre. Dans le contexte de la société ruthénienne du XVIe siècle, le même type d'agression pouvait être employé en tant que moyen d'attaque, aussi bien que de régulation.

Quelle était la «géographie de l'honneur» sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle?

⁹ Claude H. Breteau et Nello Zagnoli, «Le système de gestion de la violence dans deux communautés rurales méditerranéennes : la Calabre méridionale et N.-E. Constantinis // La vengeance. Etudes d'ethnologie, d'histoire et de philosophie. T. I: Vengeance et pouvoir dans quelques sociétés extra-occidentales / Textes réunis et présentés par Raymond Verdier. Paris, 1980. P. 47.

¹⁰ Arlette J. Op. cit. P. 614.

¹¹ Goffman E. La mise en scène de la vie quotidienne. T. 2: Les relations en public. Paris, 1973. P. 43-73 ; Muchembled R. La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècles. Chapitre III: Le territoire du moi. Turnhout, Brepols, 1989. P. 143-269; *Ibid.* Pour une histoire des gestes (XVe-XVIIIe siècles) // Revue d'histoire moderne et contemporaine. 1987. T. XXXIV. P. 89-91.

On va commencer par les atteintes contre les territoires «situationnels». A ce type d'agression correspondent les attentats contre certains territoires communs étant en la possession temporaire des nobles. Il s'agit de places dans une auberge, au marché, sur un embarcadère, mais aussi de rues d'une ville et de maisons qu'ils contrôlaient. Tout attentat contre ces réserves «personnelles» provoquait de violentes disputes et bagarres. Ce sont elles qui constituent une bonne partie des conflits étudiés. Dans les sources judiciaires, ces derniers sont surtout représentés par des plaintes concernant les coups et blessures. Dans la plupart des cas, ce type d'agression se produisait durant les périodes estivales, du mois d'avril au mois de juillet, ainsi qu'en automne, au cours des fêtes de fin d'année et de la période des grandes foires régionales. Dans ce contexte, les meurtres apparaissent comme des cas isolés. Néanmoins, si une réconciliation entre les protagonistes n'était pas arrangée sur le champ, le conflit pouvait prendre la forme d'une longue guerre dont les axes se déplaçaient vers la sphère la plus intime des «ressources égocentriques».

Les atteintes aux «ressources égocentriques» pouvaient prendre des formes diverses et variées. C'étaient des agressions contre l'enveloppe corporelle d'une personne. On portait atteinte à sa vie et à sa santé, à ses effets personnels, mais aussi à son espace personnel. Dans ce contexte, les plus dangereux étaient les actes de brigandage et les guets-apens. Pourtant, le brigandage présentait souvent une forme de contre-attaque menée à la suite d'une agression précédente. Il ne visait pas vraiment à nuire à la vie de la victime, mais à ses «ressources égocentriques». Les guets-apens accomplissaient le même rôle, «donner une bonne leçon» à son adversaire. C'est pour cela qu'on cherchait la présence des spectateurs dont les regards pouvaient faire accroître l'effet de son humiliation.

Le kidnapping et la privation arbitraire de liberté constituait encore une autre forme d'atteinte à l'espace personnel et aux «ressources égocentriques». C'était un moyen sûr et rentable pour humilier et intimider son adversaire et demander la rançon pour sa libération ou s'en servir comme le monnaie d'échange au cours des négociations privées.

Un autre type d'agression contre l'espace personnel représentait l'appel au combat privé (*vyzov na ruku*). Il pouvait prendre la forme d'une démonstration publique de force accompagnée par toute sorte d'injures et de menaces. À vrai dire, une telle provocation débouchait rarement sur un combat. D'habitude, la victime cherchait à éviter une confrontation ouverte en présence du grand public, tandis que l'agresseur trouvait la satisfaction dans son avantage moral. En effet, le règlement de comptes se produisait d'habitude plus tard sous forme de brigandage ou d'attentat contre la propriété. Le temps ne guérit pas les offenses d'honneur.

Parmi les agressions dirigées contre les «ressources égocentriques» on peut également parler des attentats contre les «réserves d'information», à savoir contre la dignité de nom tant personnel que celui de la famille, et la divulgation de l'information liée à la vie privée. Il faut aussi mentionner les atteintes au «tour»,

c'est-à-dire aux prérogatives sociales dont un noble pouvait jouir en fonction de son statut social, et à la «place», à savoir aux offices qu'il occupait et les privilèges matériels que ces offices lui procuraient.

Pourtant, ce sont les attentats contre les «territoires fixes» qui formaient la spécificité du monde nobiliaire, qui revêtaient la forme des attentats armés contre les propriétés privées. Pour la société ruthénienne, c'était une forme de violence traditionnelle et typique qui remplissait diverses fonctions sociales. Elle pouvait représenter une forme d'agression spontanée ou préméditée afin de dominer et de renforcer les positions sociales. Elle pouvait aussi jouer un rôle préventif, celui d'une manifestation de force dans le but de fixer les limites de son territoire et de les préserver contre une intrusion quelconque. On a souvent eu recours à ce type d'action pour se venger de l'agression précédente. En outre, on s'en servait en tant que moyen de pression pour mettre à exécution les décrets des tribunaux. Mais au fond, cette forme de violence jouait un rôle éducatif en permettant aux jeunes, tant nobles que roturiers, d'acquérir les qualités de défenseurs de leur territoire naturel.

Ainsi, les «territoires du moi», qui forment la «dimension cachée» de chaque individu, s'étendent ou se rétractent selon les circonstances, car «la vie de relations implique des alliances, des conflits, des luttes symboliques ou réelles pour la domination»¹². N'empêche que plus la personne est importante sur le plan social, plus sa «dimension cachée», qui n'est rien d'autre que son honneur, est grande. Prise dans cette optique, toute agression dirigée contre les «territoires du moi» peut être considérée comme atteinte à l'honneur. Donc, l'honneur peut être aussi défini comme l'«aptitude à réagir à la moindre offense»¹³. De plus, dans la société nobiliaire du XVIe siècle, où «l'on honore l'autre pour s'honorer soi-même et où on cherche à capitaliser l'honneur»¹⁴, qui est avant tout une valeur collective, familiale et/ou clanique, «la loi de rétorsion est un des éléments moteurs de la dynamique des rapports sociaux»¹⁵. Et comme dans une société en pleine mutation, telle qu'à l'époque étudiée se présente la société sur les terres ukrainiennes, la reproduction de l'ordre établi exige des élites un effort constant et quotidien pour produire et reproduire les conditions de la domination¹⁶, toute agression qui n'est pas suivie par une rétorsion risque d'atteindre le groupe dans son «énergie vitale»¹⁷, donc dans son pouvoir et son honneur. Alors la vengeance, la «faide», vouée à «rendre l'of-

¹² Muchembled R. Pour une histoire des gestes... P. 91.

¹³ Verdier R. Une énergie vitale // Vengeance. Le face-à-face victime/agresseur, dirigé par Raymond Verdier. Paris, 2004. P. 10.

¹⁴ Ibid. P. 20.

¹⁵ Courtois G. Combats réguliers et raids guerriers chez les Yanomami (Venezuela et Brésil) // Vengeance. Le face-à-face... P. 132.

¹⁶ Bourdieu P. Les modes de domination // Actes de la recherche en sciences sociales. Juin 1976. V. 2. № 2-3. P. 126.

¹⁷ Courtois G. La vengeance, du désir aux institutions // La vengeance. Etudes d'ethnologie... T. IV: La vengeance dans la pensée occidentale Paris, 1984. P. 17.

fense (...) afin de restaurer sa valeur et sa position sociale»¹⁸, est une loi implicite de régulation des relations sociales dans le milieu nobiliaire au niveau horizontal.

Quel était ce système de régulation horizontal?

La vengeance peut être déterminée comme un processus social d'échanges de valeurs négatives permettant de doser les phases d'hostilités¹⁹, comme un système de communication possédant son langage codifié et symbolique qui implique des valeurs partagées et reconnues de tous. Alors, un conflit peut et doit être médiatisé²⁰ pour permettre de canaliser et de stopper les excès d'agressivité et de préserver l'équilibre des forces dans une société donnée. En règle générale, il est rythmé en trois temps.

La première phase, celle de la rupture, qui déclenche le processus d'échanges négatifs, se présente souvent sous forme d'une provocation. Elle n'est rien d'autre que la déclaration de guerre. On peut aussi dire que c'est une phase préliminaire où on utilise une sorte de «combat stylisé»²¹ comportant des signaux verbaux, gestuels et mêmes sonores, voués à intimider l'adversaire, sinon à le préparer et à le provoquer en combat. L'absence de la provocation préliminaire marquait un signe de mépris porté à l'adversaire et était durement critiqué par la sociabilité nobiliaire des terres ukrainiennes.

La deuxième phase d'affrontement était celle des représailles. Elle était caractérisée par deux mouvements stratégiques concomitants: d'un côté, une extension maximale du champ d'agression, et d'un autre, la redirection ou le déplacement de celles-ci par rapport à la cible principale, à savoir l'adversaire lui-même. Dans un premier temps, les groupes issus des cercles de solidarité échangeaient des attaques et des contre-attaques, qui s'étendaient sur l'ensemble des êtres humains et non humains, sur les biens mobiliers et immobiliers, ainsi que sur les terres, donc sur toutes les «réserves égocentriques» de leurs rivaux, à savoir «*nachod(s)*», «*najezd(s)*», «*naslanija(s)*». En règle générale, toutes ces actions musclées étaient régulièrement accompagnées de plaintes et de contre-plaintes que les protagonistes ne manquaient pas de déposer auprès des tribunaux criminels locaux. Mais finalement toutes ces opérations servaient à faire bouger l'adversaire pour mesurer l'étendue de ses possibilités de défense et d'attaque. En utilisant la terminologie martiale, on dirait que c'étaient des attaques de reconnaissance, des manœuvres, qu'un célèbre maître d'armes japonais du XVIIe siècle Miyamoto Musashi appela «faire bouger l'ombre»²².

¹⁸ Verdier R. Entre passion et raison // Vengeance. Le face-à-face... P. 27.

¹⁹ Courtois G. La vengeance, du désir aux institutions. P. 15; Gauvard C. L'honneur blessé dans la société médiévale // Vengeance. Le face-à-face... P. 160.

²⁰ Verdier R. Une justice sans passion, une justice sans bourreau // La Vengeance. Etudes d'ethnologie... T. III: Vengeance, pouvoir et idéologies dans quelques civilisations de l'Antiquité / Textes réunis et présentés par Raymond Verdier et Jean-Pierre Poly. Paris, 1984. P. 149.

²¹ Cauhépé J. D., Kuang A. Les arts martiaux intériorisés ou l'aïkido de la sagesse. Paris, 2008. P. 60.

²² Musashi M. Ecrit sur les cinq éléments (Gorin-no-sho) // Tokitsu K. Miyamoto Musashi, maître de sabre japonais du XVIIe siècle. L'homme et l'œuvre, mythe et réalité. Paris, 1998. P. 91.

Une fois cette tâche accomplie, on passait au stade suivant, celui des préparatifs de l'assaut. Des «deux côté de la barricade», on élargissait les cercles de solidarité et on faisait de la sorte que les liens à l'intérieur de chaque groupe fussent resserrés au maximum. Ce fut le temps de la liturgie des conseils de guerre préparant celui du sacre de combat.

Ensuite le combat éclatât. Les premiers coups de fusilles étaient accompagnés par des cris effroyables, la manifestation de l'esprit belliqueux des attaquants. Il s'agissait d'une vraie guerre. Le vocabulaire des victimes est très révélateur. Elles disent que les adversaires conquièrent leurs domaines et leurs maisons, «*zvoevali*». À ce stade de confrontation, on cherchait surtout à atteindre la cible principale, le manoir du rival. On essayait de l'obliger à accepter la logique de guerre, de se défendre et, par ce moyen, d'imposer de nouvelles règles de jeu et de prouver sa priorité.

Ce mode d'action, l'atteinte à la propriété privée, qualifié à l'époque de violence banale de voisinage «*kgvalt susedskij pospolityj*», était encadré par un certain nombre de tabous. Il était interdit d'attaquer la maison ou le château en l'absence de son propriétaire. Il ne convenait pas d'y pénétrer secrètement, d'utiliser des espions pour trouver des failles dans les fortifications. Et surtout il ne fallait pas lancer un assaut la nuit ou à l'aube, au moment où les habitants dormaient. Dans ces conditions, pour sauvegarder son honneur et respecter celui de son rival, il n'existait qu'une seule et unique possibilité, à savoir lancer une attaque ouverte et directe.

Quant au meurtre du rival, il était rarement le but, car «la vengeance de sang est (...) le dernier acte d'un échange de valeurs négatives»²³. Un meurtre prémédité était en soi un acte grave. Mais surtout c'était un «choix «politique» de s'engager dans cette affaire publique»²⁴. Ici il faut préciser que «l'étendue de la solidarité peut être fixe ou variable ; dans le premier cas, le groupe vindicatoire sera aux dimensions du clan, du sous-clan, ou du lignage ou simplement lignager ; dans le deuxième cas, son extension varie en fonction de la distance sociale entre l'offenseur et l'offensé»²⁵. Alors, pour les nobles ukrainiens, lorsqu'il s'agissait de faire supprimer un personnage important, la prise de décision, l'accomplissement de l'acte et la responsabilité furent amplement partagés. Parmi les gens qui participaient à telles attaques fatales on retrouve souvent les noms de membres de plusieurs familles nobiliaires, tous accompagnés de leurs propres régiments et des mercenaires.

²³ Courtois G. La vengeance, du désir aux institutions. P. 15.

²⁴ Tcherkezoff S. Vengeance et hiérarchie ou comment un roi doit être nourri // La vengeance. Etudes d'ethnologie... t. II: Vengeance et pouvoir...P. 56.

²⁵ Verdier R. Le système vindicatoire // La vengeance. Etudes d'ethnologie... T. I: La vengeance dans les sociétés...P. 21.

²⁶ Musashi M. Op. cit. P. 99.

Tuer le chef d'un groupe adverse est «arracher le fond»²⁶ de résistance de ce groupe et l'amener à s'effondrer. Pourtant ce n'était pas simple. Ainsi, les sources judiciaires rapportent les images pittoresques de combats acharnés au cours desquels chaque pièce de la maison, chaque centimètre de terre du rival devaient être pris d'assaut. Les victimes se défendaient avec obstination. Leurs corps blessés et martyrisés à l'issue d'un combat en présentaient une preuve irréfutable. Tous ces corps mutilés présentaient une dimension profondément symbolique : celle d'une puissance adverse brisée et détruite. Résolument, à l'époque le corps humain présentait un enjeu essentiel, car c'est autour de lui que s'organisait une mise en scène de tous les conflits²⁷.

Afin que la deuxième et la plus violente phase de confrontation, celle des représailles, se déroulât d'une manière honorable, il fallait suivre certaines règles. La principale était de respecter son adversaire, c'est-à-dire de lui livrer un combat ouvert et direct, de lui donner la possibilité de reprendre des forces après chaque attaque et de riposter. Il était donc question de livrer une bataille juste, approuvée par l'opinion publique, soutenue par un cercle de solidarité très large. Un tel combat était la séquence centrale dans une suite d'actions rituelles vouées à cadrer une confrontation et à canaliser la violence nobiliaire. Mais pour qu'il en soit ainsi, il ne fallait surtout pas qu'une telle confrontation pénétrât à l'intérieur d'un clan ou d'une famille. Il était donc absolument nécessaire de respecter la «distance sociale» qui séparait les antagonistes. Pourtant, à l'époque étudiée, ce n'était pas toujours le cas, ce qui démontre le début du processus de décomposition de l'ancien système de régulation horizontale basé sur des principes de réciprocité, de solidarité et de distance sociale²⁸.

Puisque toutes ces conditions cessaient d'être remplies, les hiérarchies sociales et la compétition entre les groupes, ainsi qu'à l'intérieur des groupes, faisaient de la violence régulatrice un mode d'acquisition et de conservation du pouvoir, du prestige et des biens matériels. Dans ces conditions, la pratique systématique du défi produisit un détournement de ce système vindicatoire en faisant entrer la guerre à l'intérieur même de la société. En ce temps, sur les terres ukrainiennes, le détournement du système de régulation traditionnelle provoquait un déséquilibre des forces à l'intérieur de la société. Dans ces conditions, les adversaires étaient souvent considérés comme des ennemis et traités de la sorte. Ainsi, la dernière phase de la confrontation, qui normalement devait amener à un accord à l'amiable, se transformait souvent en leur extermination en provoquant, alors, une nouvelle vague de violence.

Néanmoins, toute confrontation pouvait à n'importe quel moment se terminer par un accord privé, un compromis entre les parties. De plus, les affrontements

²⁷ Podetti F. Justice et théâtralité // Droit et cultures. 1990. N° 19. P. 131-132.

²⁸ Verdier R. De l'une à l'autre vengeance // La vengeance. Etudes d'ethnologie... T. II: Vengeance dans les sociétés extra-occidentales / Textes réunis et présentés par Raymond Verdier. Paris, 1980. P. 7.

étaient toujours menés sur deux fronts, celui d'actions musclées et celui de combats judiciaires. À cette époque, la vengeance coexistait avec le système des peines publiques comme éléments du même système de «cluster» basé sur la relevance judiciaire²⁹. La justice royale jouait le rôle de médiatrice en procurant, en même temps, une large publicité aux conflits.

Après tout, la réalité historique propose le plus souvent un amalgame des comportements agressifs où les traits d'un «conflit d'honneur» se mélangeaient avec ceux de l'«anti-honneur».

Pourtant il est possible d'esquisser, d'une manière tout à fait schématique, les règles d'un modèle positif du conflit. Une telle confrontation devait se dérouler en trois phases : la rupture, la phase de représailles et celle de la réconciliation. Chaque phase s'orchestrerait autour d'un rite, à savoir : le rite d'appel «*povolanije*», le rite du combat et celui d'assujettissement «*pokora*». En ce qui concerne les codes de comportement, ils contenaient un certain nombre de tabous qui pourraient être présentés sous forme de quatre principes structuraux : solidarité, réciprocité, distance sociale et publicité. Pour qu'un conflit soit loyal et honorable, les trois phases devaient être jouées, les rites accomplis et les codes respectés. Tout cela publiquement. Le groupe gagnant obtenait à la clé un surplus d'honneur en tant que capital symbolique et agrandissait ses biens matériels au moyen d'amendes et de compensations pécuniaires reçues de la part des vaincus. Le groupe perdant, malgré l'échec, réintérait la sociabilité locale, sans pour autant perdre son statut et son honneur. De plus, pour apaiser les tensions et arriver à la réconciliation, était prévu un large éventail d'amendes pécuniaires, y compris *Wergeld* «*golovshchina*», mais aussi d'amendes honorables et de trêves. À priori, un tel modèle de conflit, qui permettait de doser les phases d'hostilités, devait contribuer à la restauration de l'équilibre des forces sociales, ce qui de tout temps représentait la finalité de la vindication³⁰.

«Ce n'est pas seulement la violence qui règle les disputes entre hommes, mais la conformité à des préceptes de combat compatibles avec leur prestige et leur réputation publique»³¹.

Mais, un tel conflit était un don. À l'époque étudiée, dans la sociabilité nobiliaire des terres ukrainiennes, un tel système ne pouvait plus fonctionner de manière efficace, car il se détournait au profit des puissances locales. Finalement, à cette époque, la célèbre égalité des nobles de la République n'était qu'une image bien jolie, mais éphémère. Dès lors, un contre-modèle du conflit se profile. Une telle confronta-

²⁹ Buteyko V. Le droit pénal et les pratiques judiciaires pénales dans les terres ukrainiennes du Grand duché de Lituanie au XVIe siècle : une réalité métissée // Normes juridiques et pratiques judiciaires du Moyen Âge à l'époque contemporaine / sous la direction de Benoît Garnot. Dijon, 2007. P. 395-403.

³⁰ Verdier R. Postface. De la vengeance à la réconciliation // La vengeance. Etudes d'ethnologie... T. II: La vengeance dans les sociétés... P. 193.

³¹ Hanlon G. Les rites de l'agression en Aquitaine au XVIIe siècle // Annales: ESC. 1985, mars-avril. № 2. P. 253, 258.

tion, animée d'habitude par une logique de défi et de surenchère, était vouée à la destruction du rival. On ne le respectait pas. Le sentiment que «l'autre m'empêche d'exister»³² dominait, et la vengeance se transformait en rivalité sans volonté compensatoire. La trame culturelle se déchirait et on arrivait à une confrontation sans règles. Ce type de conflits décomposait le tissu social et contribuait à rompre l'équilibre des forces à l'intérieur de la société locale. Ainsi, il n'est pas étonnant qu'à cette époque, en Ruthénie et en Lituanie, on racontait avoir vu des nobles de grandes familles se transformer la nuit en loups-garous et traquer les honnêtes gens³³.

Pour terminer, on peut essayer une très brève comparaison entre la violence nobiliaire qu'on observe au XVIe siècle sur les terres ukrainiennes avec celle qui existait dans l'Europe de l'Ouest, notamment en France.

À l'époque de la première modernité dans ces deux zones culturelles, le rythme et le contenu des changements dépendaient de deux acteurs principaux, de deux forces sociales : d'une part, la noblesse, force séparatiste, et de l'autre, les structures du pouvoir central en tant que force d'intégration. Quant à la noblesse, ici et là, elle était marquée par une éthique plutôt agressive des «élites militaires» et s'appuyait sur la tradition d'autonomie et d'autorégulation notamment concernant les questions d'exercice et de contrôle de la violence. Ces élites conservèrent longtemps l'apanage d'une violence vindicative ritualisée, intégrative et régulatrice³⁴, pour résoudre les conflits d'honneur. Une telle violence était longtemps considérée par les contemporains comme une réaction noble face à une provocation ou à une agression délibérée. À l'Ouest et à l'Est de l'Europe les élites, revendiquant le droit à la «violence noble», élaboraient des modèles idéaux de conflits «chevaleresques» qui, par une libation du sang, cimentait une alliance entre les antagonistes et, en les réconciliant, rétablissait leur estime³⁵. Fondés sur des traditions culturelles spécifiques de chaque société en question, les modèles de conflits d'honneur font, néanmoins, ressortir de multiples similitudes dans la structure de la violence nobiliaire. Ici et là, l'objectif d'une telle régulation était semblable : retrouver l'équilibre et l'intégrité de soi-même, de son groupe et de toute la sociabilité afin de «perpétuer une certaine forme de culture»³⁶.

Pourtant, lorsqu'on cherche à définir le contenu des rites d'agression dans une optique plus proche, on est confronté à ce que Marc Bloch a considéré comme des détails³⁷. Alors on peut évoquer la thèse de Nathalie Zemon-Devis, selon laquelle :

³² *Flahault F.* J'anéantis ceux qui me haïssent // Vengeance. Le face-à-face... P. 49.

³³ *Stupeckij L. P.* Les guerriers et les loups-garous (en polonais : *Wojownicy i wilkołaki*). Varsovie, 1994. P. 99-100.

³⁴ *Muchembled R.* Anthropologie de la violence dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles) // Revue de synthèse. 1987, janvier-mars. N° 1. T. CVIII. P. 43, 46.

³⁵ *Billacois F.* Le duel dans la société française des XVIe-XVIIIe siècles. Essai de psychologie historique. Paris, 1986. P. 333-335.

³⁶ *Douglas M.* De la souillure. Essai sur les notions de pollution et de tabou. Paris, 2001. P. 143.

³⁷ *Bloch M.* Les Rois thaumaturges. Paris, 1983. P. 53-54.

«La violence est liée (...) à la vie culturelle. Quant aux actes de violence proprement dits, ils proviennent d'un arsenal de traditions punitives et purificatoires»³⁸ propre à chaque culture.

En matière de différences, la confrontation des traditions d'autorégulation nobiliaire aux forces d'intégration de l'État fit diverger de manière radicale les orientations des sociétés étudiées. En France, les autorités publiques, surmontant l'hostilité des sociétés locales nobiliaires, tentèrent une «incursion» dans leur système de régulation traditionnelle : «Dès le début du XVIe siècle, la violence [nobiliaire y compris] commence à entrer plus nettement qu'auparavant dans l'ordre de la criminalité»³⁹. L'avènement de la monarchie en France opère un lent travail de sappe des traditions nobiliaires. Ils affaiblirent et brisèrent les milieux d'interdépendance et de solidarité clientéliste jusqu'à donner un nouveau visage à la violence «noble». Lentement, progressivement, les anciens rites d'autorégulation se transformèrent en délits. L'individu se détacha petit à petit du clan, tandis que l'honneur et les méthodes employées pour le défendre se personnifièrent. Le combat contre ce phénomène social, mené jusqu'au XVIIIe siècle, révéla les solides conceptions éthiques de la noblesse.

Simultanément, dans la République des deux peuples, sur les terres ukrainiennes y compris, la noblesse suivit la voie d'émancipation tandis que la régulation verticale étatique ne fit que compléter l'autorégulation nobiliaire sur place. Ici les structures clientélistes et claniques de la société nobiliaire, pour laquelle l'honneur continuait d'être une valeur collective, y demeurèrent fortement implantées. Quant à la noblesse ruthénienne, elle resta fidèle aux formes traditionnelles des guerres claniques et familiales, manifestation toujours dominante de la violence «noble».

Tout compte fait, au XVIe siècle, tant en France que dans la République nobiliaire, les structures de l'autorégulation nobiliaire horizontale commencèrent à se décomposer progressivement⁴⁰. Les échanges de valeurs négatives, qui auparavant avait été strictement codifiés et mis dans un cadre rituel, prenaient souvent une forme destructrice. Pourtant, si en France le système vindicatoire perd ses appuis «au moment même où l'action de l'État se présente comme un supplément de vengeance»⁴¹, sur les terres ukrainiennes il abandonne progressivement son sens de système de justice et devient l'occasion d'une compétition pour l'honneur.

³⁸ *Davis N. Z.* Les cultures du peuple. Rituels, savoirs et résistances au XVIe siècle. Paris, 1979. P. 290.

³⁹ *Muchembled R.* Anthropologie de la violence... P. 50.

⁴⁰ *Bujeyko-Bujon V.* Les sociétés européennes face à la violence. Le Moyen Âge et le Temps de la Première Modernité (en russe: Европейские сообщества перед лицом насилия (Средние века и Раннее Новое время) // Академические диалоги 2020. Москва, 2021. С. 8-15.

⁴¹ *Courtois G.* La vengeance, du désir aux institutions. P. 27.

Ainsi, en reconsidérant l'observation de Julian Pitte-Rivers, on peut constater qu'à l'époque de la première modernité la France s'oriente vers l'unification et la pacification de la société au détriment des traditions de défense de l'honneur, tandis que sur les terres ukrainiennes le modèle traditionnel de régulation sociale se développe de façon continue et les questions de défense de l'honneur y demeurent au premier plan.

REFERENCES

1. Billacois, F. (1986). *Le duel dans la société française des XVIe-XVIIIe siècles. Essai de psychologie historique*. Paris: Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales [in French].
2. Bloch, M. (1983). *Les Rois thaumaturges*. Paris: Gallimard, coll. «La bibliothèque des histoires» [in French].
3. Bourdieu, P. (1976). *Les modes de domination, Actes de la recherche en sciences sociales*, juin, 2, 2-3, 122-132 [in French].
4. Breteau C. H., & Zagnoli, N. (1980). *Le système de gestion de la violence dans deux communautés rurales méditerranéennes: la Calabre méridionale et N.-E. Constantinois, La vengeance. Etudes d'ethnologie, d'histoire et de philosophie*. (Ed.) R. Verdier. (T. I : Vengeance et pouvoir dans quelques sociétés extra-occidentales), 43-75. Paris: Cujas, [in French].
5. Buteyko, V. (2007). *Le droit pénal et les pratiques judiciaires pénales dans les terres ukrainiennes du Grand duché de Lituanie au XVIe siècle : une réalité métissée. Normes juridiques et pratiques judiciaires du Moyen Âge à l'époque contemporaine*. (Ed.) B. Garnot. Dijon: EUD [in French].
6. Buteyko-Bujon, V. (2011). *Violence et criminalité sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle. Etude comparative (Pologne, Pays-Bas, France), Thèse en doctorat soutenue sous la direction du Professeur Robert Mucchembled, Université Paris XIII* [in French].
7. Buteyko-Bujon, V. (2015). *Criminalité et violence sur les terres ukrainiennes au XVIe siècle*. Paris: Les Indes Savantes [in French].
8. Buteyko-Bujon, V. (2021). *Les sociétés européennes face à la violence. Le Moyen Âge et le Temps de la Première Modernité. Les dialogues Académiques*, 8-15. Moscou: Institut des Sciences Sociales Faculté «Liberal Arts», [in Russian].
9. Cauhépé, J. D., & Kuang, A. (2008). *Les arts martiaux intériorisés ou l'aïkido de la sagesse*. Paris: Véga [in French].
10. Courtois, G. (1984). *La vengeance, du désir aux institutions. La vengeance. Etudes d'ethnologie*. (T. IV: La vengeance dans la pensée occidentale), 7- 45. Paris: Cujas, [in French].
11. Davis, N. Z. (1979). *Les cultures du peuple. Rituels, savoirs et résistances au XVIe siècle*. Paris : Aubier Montaigne [in French].
12. Douglas, M. (2001). *De la souillure. Essai sur les notions de pollution et de tabou*. Paris: La Découverte [in French].

13. Flahault, F. (2004). J'anéantis ceux qui me haïssent. Vengeance: Le face-à-face victime/agresseur. (Ed.). R. Verdier, 43 – 55. Paris: Autrement [in French].
14. Gauvard, C. (2005). Violence et ordre public au Moyen Âge. Paris: A. et J. Picard éd [in French].
15. Goffman, E. (1973). La mise en scène de la vie quotidienne. (T. 2 : Les relations en public), Paris : Editions de Minuit [in French].
16. Hanlon, G. (1985). Les rites de l'agression en Aquitaine au XVIIe siècle, *Annales ESC*, mars-avril, 2, 244-268 [in French].
17. Henri Laborit, L'agressivité détournée. Introduction à une biologie du comportement social. Paris, Union général d'éditions, 1970 [in French].
18. Jouanna, A. (1968). Recherche sur la notion d'honneur au XVIe siècle. *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, janvier-mars, XV, 597-623 [in French].
19. Muchembled, R. (1987). Anthropologie de la violence dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles), *Revue de synthèse*, CVIII, 1, 31-55 [in French].
20. Muchembled, R. (1987). Pour une histoire des gestes (XVe-XVIIIe siècles), *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXXIV, 87-101.
21. Muchembled, R. (1989). La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIe siècles. Turnhout: Brepols [in French].
22. Muchembled, R. (2008). Une histoire de la violence. De la fin du Moyen Age à nos jours. Paris: Editions du Seuil [in French].
23. Muchembled, R. La société policée. Politique et politesse en France du XVIe au XXe siècles. Paris: Seuil [in French].
24. Musashi, M. (1998). Ecrit sur les cinq éléments (Gorin-no-sho). Miyamoto Musashi, maître de sabre japonais du XVIIe siècle. L'homme et l'œuvre, mythe et réalité. (Ed.). Kenji Tokitsu. Paris: DésIris [in French].
25. Pitt-Rivers, J. (1997). Anthropologie de l'honneur. Paris: Hachette [in French].
26. Podetti, F. (1990). Justice et théâtralité, *Droit et cultures: Revue semestrielle d'anthropologie et d'histoire*, 19, 119-138 [in French].
27. Schwerhoff, G. (2007). Justice et honneur. Interpréter la violence à Cologne (XVe-XVIIIe siècle, *Annales. Histoire, Science Sociales*, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, (62e année), 5, 1031-1061 [in French].
28. Ślupecki, L. P. (1994). *Wojownicy i wilkołaki*. Warszawa: Alfa [in Polish].
29. Tcherkezoff, S. (1980). Vengeance et hiérarchie ou comment un roi doit être nourri. La vengeance. *Etudes d'ethnologie, d'histoire et de philosophie*. (T. II : Vengeance et pouvoir). Paris : Cujas [in French].
30. Verdier, R. (1980). De l'une à l'autre vengeance. La vengeance. *Etudes d'ethnologie d'histoire et de philosophie*. (T. II: Vengeance dans les sociétés extra-occidentales). (Ed.) R. Verdier. Paris: Cujas, 7-13 [in French].
31. Verdier, R. (1980). Le système vindicatoire. La vengeance. *Etudes d'ethnologie, d'histoire et de philosophie*. (t. I : La vengeance dans les sociétés), 12 – 42. Paris: Cujas [in French].

Géographie de l'honneur et don de la vengeance. Violence nobiliaire à l'époque de la première modernité...

32. Verdier, R. (1980). Postface. De la vengeance à la réconciliation. La vengeance. Etudes d'ethnologie. (Т. II : La vengeance dans les sociétés). (Ed.) R. Verdier. Paris: Cujas, p. 193-196 [in French].

33. Verdier, R. (2004). Une énergie vitale, Vengeance. Le face-à-face victime/agresseur, 8-23 (Ed.). R. Verdier. Paris: Autrement [in French].

Вероніка Бутейко-Бюжон
доктор історії
(Париж, Франція)

Географія честі і дар помсти: шляхетське насильство у ранньомодерний час (нарис з історії культури)

Анотація. Стаття є синтезом у галузі порівняльної соціальної та культурної антропології насильства еліт. Основну увагу приділено дослідженню цієї проблематики на українських землях у ранньомодерну епоху. Акцент поставлено на розгляд феномену честі, а також кодів та ритуалів міжособистісної побутової агресії у їхній історичній динаміці.

Ключові слова: ранньомодерний період, українські землі, Європа, еліти, насильство, честь, системи саморегулювання, помста.

Віра Фрис
кандидат історичних наук, доцент,
науковий працівник відділу Музей книги,
Львівська національна галерея мистецтв
ім. Б. Г. Возницького
(Україна, Львів),
frysvira@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-3266>

МІЖКОНФЕСІЙНІ СТОСУНКИ У ЛЬВОВІ ТА ЇХ ВІДЗЕРКАЛЕННЯ У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА СЛЬОЗКИ

Анотація. На прикладі діяльності видавця та друкаря Михайла Сльозки розглянуто неоднозначність у міжконфесійних стосунках та культурній взаємодії і зв'язках членів львівської міської спільноти у 30–60-х роках XVII ст., в умовах вузької ремісничої спеціалізації. Прослідковано обставини, у яких формувалася його особистість, складалися стосунки з Львівським Свято-успенським Ставропігійським братством, Київським митрополитом Петром Могилою, представниками католицької ієрархії у Львові та Кракові, а також окремі аспекти співпраці з авторами, зокрема, з Якобом Гаватовичем, твори яких він приймав до друку, його господарську та видавничу діяльність; проаналізовано спектр продукції, до виходу у світ якої він долучився, і особливо продукції його приватної друкарні. У дослідженні показано гнучкість видавця у питаннях конфесійної приналежності, у справах, що стосуються його професійної діяльності, тобто заробітку, від якого залежали виживання та добробут його родини.

Ключові слова: міжконфесійні стосунки, книгодрукування, стародруки кириличні, стародруки латинкою, Михайло Сльозка.

У тісній міській спільноті, при багатьох, у тому числі й міжконфесійних, відокремленнях і розмежуваннях, проходили не лише розподільні лінії, але були й спільні «поля», де йшло заступання одних у сфери інших, що простежується на прикладах виробництва різної унікальної продукції, виготовлення якої потребувало рідкісних на той час знань та умінь. З огляду на це, нашу увагу привернули особливі види продукції, що мають ознаки чіткої конфесійної приналежності, серед яких чи не найвиразнішими є друківані видання ранньомодерного часу.

Тож поставимо питання: чи була, і якщо була, то як розвивалася міжконфесійна співпраця в такому мультикультурному видавничому центрі, як Львів у 30–60-х роках XVII ст., в галузі книговидавництва. Для Львова яскравим прикладом може бути діяльність друкаря Михайла Сльозки, відомого своїми

фундаментальними виданнями кирилических кодексів, призначених для богослужінь у православних та греко-католицьких храмах. Одночасно дослідникам відомі його друки латинськими шрифтами, виготовлені на замовлення представників православної, греко-католицької та католицької спільнот. Видання Михайла Сльозки були зафіксовані у каталогах, починаючи з ХІХ ст.¹ Про самого книговидавця, його діяльність збереглося досить багато документів, які оприлюднювалися з 70-х років ХІХ ст. Найбільш доступними на сьогодні є публікації С. Голубева про Петра Могилу, у яких, серед інших, подаються документи, пов'язані й з Михайлом Сльозкою, та у «Архиве Юго-Западной России»². Досить інформативними є й документи, вміщені у збірнику «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні»³.

Загалом біографію Михайла Сльозки досить повно окреслив Я. Ісаєвич у своїх наукових розвідках⁴. Однак ані він, ані інші дослідники друкарства в Україні детально не розглядали питання його «конфесійного нейтралітету», тому *метою* цього дослідження є висвітлити одне із «полів» у функціонуванні міських спільнот, де конфесійна приналежність пом'якшувалася і не так проявлялася саме серед замовників продукції. І вже зовсім не бралася до уваги споживачами цієї продукції – тобто авторами текстів та читачами, завдяки рідкісному та унікальному вмінню друкувати. *Завданням* є прослідкувати умови формування, обставини, в які потрапляв друкар, розглянути діяльність та проаналізувати видавничу продукцію Михайла Сльозки на підставі його занурення у львівську спільноту, що, на нашу думку, значною мірою могло впливати на життєві позиції, його індивідуальність саме під кутом конфесійного різноманіття замовників його послуг.

Поштовхом до більш прискіпливого розгляду діяльності Михайла Сльозки послужив нововиявлений, не зафіксований у бібліографії друк, який ще раз підкреслив широту інтересів не лише друкаря, але й перекладача або ж автора поданого до друку тексту. Саме у зрізі до нашої теми яскравою ілюстрацією до вивчення міжконфесійних стосунків у зазначений період є польськомовне видання 1661 р., що побачило світ в друкарні Михайла Сльозки у Львові.

¹ Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольского. Москва, 1871; *Каратаев И. П.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1750. Санкт-Петербург, 1861.

² *Голубев С.* Грамота, данная Петром Могилою Львовскому типографу на друкowanie книг // Киевские епархиальные ведомости. 1873. № 22. С. 650–651; *Его же.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1898. Т. 2: Приложение. С. 489, 497–498; Архив Юго-Западной России, изданный Комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). Киев, 1904. Ч. I. Т. 12. С. 493, 572.

³ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: Збірник документів. Київ, 1975. Док. № 99, 100, 102–104, 112, 114, 117–120, 124, 127–131, 135–137.

⁴ *Исаевич Я.* Типография Михаила Сльозки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения, 73. Москва, 1976. С. 45–59; *Его же.* Преемники первопечатника. Москва, 1981. С. 97–105; *Його ж.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 211–218, 322.

Про цього власника друкарні та видавця відомо, що під час пожежі у Новоградку він втратив значний батьківський спадок, змушений був шукати заробітку і, за його ж висловом, працював «при знаменитом ділі типографском»⁵. Я. Ісаєвич припускає, що Михайло Сльозка розпочав свою діяльність у Віленській друкарні або ж у друкарні Києво-Печерської лаври⁶. До Львова він прибув на початку 1630-х років і долучився до середовища Львівського Ставропігійського Святоуспенського братства, влаштувавшись до його друкарні. Відтак одружується з вихованкою братчика Костянтина Мадзапети і невдовзі стає членом вже згаданого братства та керівником братської друкарні⁷.

Імовірно, що саме тоді він переконався у прибутковості видавничої діяльності й усвідомив широту ринку споживачів видавничо-друкарських послуг і ту нішу, не охоплену натові у Правобережній Україні друкарнями Львівського Ставропігійського братства та Києво-Печерської лаври. Мережа ж дрібних друкарень, які в Україні у першій половині XVII ст. виникали спорадично, не набула розвитку, такі заклади досить швидко припиняли своє існування, не витримуючи конкуренції потужніших друкарень або ж з тієї чи іншої причини втрачаючи замовників, меценатів чи власників⁸.

Діяльна натура друкаря прагнула більшого, тому після 1635 р. та перед 5 серпня 1638 р. він викупив друкарню у спадкоємців Яна Шеліги. Відомо також, що 5 серпня 1638 р. Михайло Сльозка одержав привілей від римокатолицького львівського архієпископа Станіслава Гроховського із дозволом друкувати і титулувати себе архієпископським друкарем⁹. Одержаний документ надихнув діяльного братчика на рішучі кроки, тому вже 30 грудня того ж року він отримує привілей польського короля Владислава IV, виданий у Варшаві на право друкування книжок латинською, польською, українською і церковнослов'янською мовами¹⁰. На цьому Михайло Сльозка не зупинився і вже у 1639 р. отримав «привілей» константинопольського патріарха (з підписами дванадцятьох митрополитів), львівського єпископа Ієремії Тисаровського і київського митрополита Петра Могили. Привілей Петра Могили дозволяв видавати у власній друкарні Михайла Сльозки «вшеляких церковних и учительних книг грецким, словенским и руским диалектом»¹¹.

⁵ Апостол, передмова. Львів, 1639. Арк. 3-ненумерований; Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні (далі: Каталог ЗІ) / Упор.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Кн. 1: (1574–1700). Львів, 1981, № 270.

⁶ *Ісаєвич Я.* Преємники первопечатника. С. 97.

⁷ Архив ЮЗР. Киев, 1904. Ч. I. Т. 12. С. 95.

⁸ *Ісаєвич Я.* Преємники первопечатника...; *Ісаєвич Я.* Українське книговидання... С. 221.

⁹ Першодрукар Іван Федоров... № 103. С. 166.

¹⁰ Першодрукар Іван Федоров... № 4. С. 166–169.

¹¹ *Голубєв С.* Грамота, данная Петром Могилою... С. 650–651; *Его же.* Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви // Труды Киевской духовной академии. 1906. № 12. С. 501; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 22, оп. 2, спр. 62, арк. 27; Архив ЮЗР. Ч. I. Т. 1. С. 95.

Щоправда, співпраця з діяльним друкарем тривала не довго, і вже у 1640 р. братчики Львівського Ставропігійського братства скаржилися у Константинополь патріарху Парфенію на свавільного видавця. На цю скаргу патріарх відреагував і запропонував Петру Могилі позбавити Михайла Сльозку привілею на друкарство¹². Тож Михайло Сльозка керував братською друкарнею (час від часу судячись з братством, але виконуючи вказані в угодах роботи – на замовлення братчиків), а також не цурався замовлень на друки у приватних осіб, перевидавав у своїй друкарні книги та брошури, злягоджені ним особисто, які, на його думку, могли мати попит.

Здійснюючи активну видавничу діяльність, друкар вступав у суперечки не лише з братчиками як основними видавцями книг на той час у Львові, а і з іншими видавництвами за його межами. Окремі видання Михайла Сльозки виходили на «грані фолу», тобто конфлікту з друкарнею тієї ж Києво-Печерської лаври, що автоматично тягнуло за собою псування стосунків з представниками православної ієрархії, які керували видавничою діяльністю. Найбільш відомий випадок, коли митрополит Петро Могила погрожував друкареві анафемою за порушення угоди про передрук ним і випуск на ринок таких видань, як Номоканон (1646) і Службник (1646), щоправда, друкованих на замовлення та кошти львівського єпископа Арсенія Желиборського¹³. Вважається, що їхні тексти готувало та друкувало видавництво Києво-Печерської лаври під патронатом Петра Могилы, а львівський друкар скористався підготовленими лаврськими виданнями¹⁴, чим, на думку митрополита, завдав значних фінансових збитків київському видавництву¹⁵.

Ще один скандальний випадок – незаконний передрук без дозволу календаря, укладеного Миколою Журавським і надрукованого у Кракові згідно з королівським привілеєм у друкарні Франциска Цезаря¹⁶. Судячи з документальної фіксації, тут ми маємо справу з першими «піратськими» передруками з оригінальних видань без згоди видавця та автора, над якими працювали як у Кракові, так і у Києво-Печерській лаврі (з останнім видавництвом в нього були домовленості щодо передруків). Та спокуса була надто великою, і якщо якийсь друк мав особливий попит, то, судячи з матеріалів, Михайло Сльозка його передруковував попри заборони чи домовленості.

Митрополит наклав на нього анафему (яка так і не була знята), що не завадило Михайлові Сльозці випускати книги, якими, за дослідженнями Я. Ісаєвича, користувалися греко-католики та православні, і які поширювалися на Слобожанщині, Холмщині, Закарпатті, у Буковині, Білорусі, Росії, Молдавії,

¹² Голубєв С. Киевский митрополит... Приложение. № 68. С. 185–186.

¹³ Каталог ЗІ. № 351, 352.

¹⁴ Ісаєвич Я. Українське книговидання... С. 214.

¹⁵ Там само. С. 221.

¹⁶ Першодрукар Іван Федоров... С. 237–239; Каталог ЗІ. № 363.

Болгарії, Сербії¹⁷, а також брати замовлення на друкування книг у львівського греко-католицького єпископа Арсенія Желиборського, у представників католицької курії у Львові, видавати твори окремих авторів для друку латиною чи польською мовою. Судячи з репертуару продукції друкарні, він не заглиблювався у питання конфесійної приналежності замовників.

Крім такого насиченого життя в друкарському та громадському середовищі, Михайло Сльозка володіє інтролігаторською майстернею, в якій опрацювали книги, має на Ринку у Львові ятку і торгує книгами, килимами, сукнами, винами та іншим крамом¹⁸. Сльозка вступав у чисельні судові тяжби з братством, київським митрополитом, зі своїми партнерами та майстрами. Він також одержував позови, в тому числі в королівський суд, за незаконний передрук виданого у Кракові календаря, друкування та продаж «богохульних» книг, зокрема, панегірика православному львівському єпископові Єремії Тисаровському (1639) чи твору Петра Могили «Зібраніє короткоє науки о артикулах віри» (1647), і це не рахуючи вже згаданої анафеми, накладеної на нього тим же Петром Могилою¹⁹.

Згідно з найбільш повною на сьогодні інформацією про вихід друкованої продукції на теренах України протягом XVI–XVII ст., яку можемо почерпнути у каталозі стародруків, виданих в Україні, Михайло Сльозка у 1634–1651 рр. був причетний (готував як видавець або ж лише друкував) до появи восьми видань кирилицею різного формату з друкарні Львівського Святоуспенського Ставропігійського братства (за угодами з останнім)²⁰. У власній друкарні протягом 1638–1667 рр. він видав двадцять одне видання кирилицею та тридцять два латинським шрифтом.

Проаналізуємо тематику та обсяги цих видань згідно з Каталогом ЗІ. Серед них перше, «Канони Богородиці», вийшло у 1634 р. – і одразу великим форматом – воно мало бути додатком до братського видання Октоїха 1630 р. Наступними згадаємо ще такі великоформатні видання, як Євангелія (1636, 1644), Анфологійон (1651), Октоїхи (1640, 1644). Цікаво, що під-час виходу у світ Октоїха 1640 р., Михайло Сльозка, який керував друком цієї книги, розсварився з братчиками, і як результат – маємо варіантність у його примірниках²¹. Серед малоформатних видань, тобто у четверту, восьму чи шістнадцяту доли аркуша, на увагу заслуговують Службеник (1637) та Псалтирі (1634, 1637).

У власній друкарні ним з власної ініціативи чи на замовлення першими були випущені малоформатний (F^o8) «Буквар» (1638) та «Поученіє ієреєві новосвященному» (1638), великоформатні (2°) два видання Апостола (1639, 1654), Євангеліє (1665), Тріодь пісна (1664), два видання Тріоді цвітної (1642,

¹⁷ *Исаевич Я.* Українське книговидання... С. 322.

¹⁸ *Исаевич Я.* Преемники первопечатника... С. 105.

¹⁹ *Исаевич Я.* Українське книговидання... С. 214; Каталог ЗІ. № 278, 350.

²⁰ Пам'ятки книжкового мистецтва...

²¹ *Фрис В.* Про варіантність видань Октоїха 1640 р. (Львів, друкарня М. Сльозки) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Вип. 3. Київ, 1995. С. 3–12.

1666–1667); серед малоформатних книг, що застосовувалися при богослужіннях, маємо Часослов (1640), Молитвослов з Часословом (1642), Требник (1644), вже згадані вище Номоканон (1646) та Службеник (1646), а найбільше Псалтирів (1639, 1642, 1667). Важливо підкреслити, що частина згаданих книг були багатофункціональними і застосовувалися в той час не лише при богослужіннях та для релігійних треб, але й у школах для навчання (розвитку навиків читання, співу, катехизації), домашнього читання. Особливими були й видані Михайлом Сльозкою великим форматом книги проповідей Йоаникія Галятовського «Ключ розуміння» (1664, 1665) та «Небо нове» (також два видання, одне з яких побачило світ у 1665 р., а інше – пізніше, хоча Михайло Сльозка випустив його під тією ж датою)²².

Кириличні видання Михайла Сльозки є добре вивіреними текстами, з гарними передмовами, написаними українською мовою з вкрапленнями десятків цитат з класиків (як грецьких чи римських, так і середньовічних чи новочасних авторів)²³. Ці видання здебільшого великоформатні, пишно оформлені дереворитними гравюрами та виливними оздобами з використанням значної кількості кіноварі.

Щоправда, коштовні, призначені для церковних відправ книги, які купували зазвичай церковні громади, розходилися вкрай повільно, що явно не задовольняло діяльної натури Михайла Сльозки. Тож не дивно, що він активно брав замовлення і на друкування латинським шрифтом, про що свідчить вивчення видань XVII ст. Судячи з друків, відмічених у каталогах, перші замовлення він почав брати з 1638 р.: найдавніші з відомих – панегірики «Kwaszkiewicz Jan. Himeneus albo wesola piosnka na weselu Jakoba Bibeta... z Katarzyną Korzeniowszczną» (1638, 4°, [5] арк)²⁴, «Sokołowski Stanislaus. Fausta omina... Andreae et... Procopio de Potok Potocki» (1638, 4°, [3] арк.), «Splawsky Alexander. Applausus bellicae virtutis Dominico Alexandro Kazanowski» (1638, 4°, [4] арк.)²⁵.

Наступного року бачимо вже п'ять друків латинкою: «Korona Marek. Directorium albo raczey wprawowanie do pojęcia terminow elementow logicznych y philozoficznych» (1639, 4°), «Laurinowicz [Ławryniwicz] Mikołaj. Stella quasi cadens abo kazanie na anniversarz... Tomasza Zamoyskiego» (1639, 4°, [20] арк.), «Mądrowicz Raymund. Cicada rhytmica...» (1639, 8°, 52 арк.), «Pancarpia phisicae

²² *Исаевич Я.* Типография Михаила Слезки и ее роль... С. 56, 58.

²³ *Исаевич Я.* Українське книговидання... С. 216.

²⁴ Тут і далі у дужках подано рік видання, формат та кількість аркушів чи сторінок (якщо вони нумеровані, то вони у квадратних дужках), за відсутності в літературі інформації про формат чи кількість сторінок, їх не вказано.

²⁵ Каталог ЗІ. № 267, *Estreicher...* 20, 420 (видання описане за єдиним відомим примірником б-ки Оссолінських); Каталог ЗІ. № 268, *Estreicher...* 29, 25 (видання описане за єдиним відомим примірником б-ки Оссолінських); Каталог ЗІ. № 269, *Estreicher...* 29, 125 (видання описане за примірниками Ягелонської б-ки та б-ки Оссолінських).

messis» (1639) та «Aurora na horyzoncie lwowskim swiąca przeoswieconemu exarsze ś[więtego] tronu apostolskiego konstantynopolitanskiego» (1639) – панегірик православному львівському єпископові Єремії Тисаровському, не описаний у бібліографії, оскільки на сьогодні немає відомостей про збережені примірники. Уважалося, що наклад був конфіскований та спалений²⁶. Однак В. Александрович оприлюднив текст судової ухвали Львівського консисторського суду стосовно цього видання. Дослідивши його та інші документи, науковець дійшов слушного висновку про те, що знищенню підлягали примірники, які на час ухвали ще могли зберегтися у друкаря: «ухвала однозначно стверджує: якась його частина на час процесу над друкарем уже розійшлася»²⁷. Тож чекаємо ще на цікаві знахідки у світових колекціях стародруків. Крім того, В. Александрович наводить уривок запису, в якому хроніст XVIII ст. відзначає, що «Pewien autor katolik (sic!), Michal Kłoska (sic!), szukając zysku, wydal w polskim języku male dziełko [...] Aurora na horyzoncie lwowskim...»²⁸, що вказує на малоформатність видання, невеликого за обсягом, а також на причину появи окремих панегіричних видань, без огляду на конфесійну приналежність автора твору, мецената чи друкаря.

У наступному, 1640 р., постала серія видань латинкою: «Lipiński Paulus. Monumentum Elisabethae a Tyzenhausen coniugi Christophori Rudomina Dusiatki marschalci brasławiensis in animis liberorum erectum» (1640, 4°), «Lipiński Paweł. Żagiel natury... Wiersz na śmierć Stefana Poryckiego» (1640, 4°, [7] арк.), «Lipiński Paweł. Żalobne żagle... Krzysztofowi Koniępcowskiemu starosci stryjskiemu» (1640, 4°), «Lorencowicz Ioannes Iulius. Centuria emeritae virtutis» (1640, 2°, [31] арк.) та «Obodziński Samuel. Lutnia niebieska przy krzścinach Jeremiego Michała Korybuta xiążęcia na Wiszniowcu» (1640, 4°, [16] арк.)²⁹.

У 1641 р. були здійснені такі друки: «Assertiones theologicae ... et a FF Carmelitis... studiosis... publico certameni expositae» (1641), «Hirkiewicz Stanislaus. Cursus philosophici primum stadium» (1641, 4°, [8] арк.), «Komadarski

²⁶ Каталог ЗІ. № 274, *Estreicher...* 20, 94 (видання згадується за посиланням на два примірники: збірка Національної б-ки України ім. В. Вернадського (НБУВ) та Російський державний архів древніх актів (РГАДА); Каталог ЗІ. № 275, *Estreicher...* 21, 125; Каталог ЗІ. № 276, *Estreicher...* 22, 28; Каталог ЗІ. № 277 (видання згадується лише за посиланням на матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІАУЛ); Каталог ЗІ. № 278, *Estreicher...* 8, 227 (видання згадується за посиланням на матеріали ЦДІАУЛ).

²⁷ Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до біографії львівського друкаря Михайла Сльозки // Вісник Львівського університету. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2007. Вип. 2. С. 174–176.

²⁸ Там само. С. 174.

²⁹ Каталог ЗІ. № 284, (видання подано за *Estreicher...* 21, 306); Каталог ЗІ. № 285, *Estreicher...* 21, 306 (видання описане за посиланням на один відомий примірник б-ки Оссолінських); Каталог ЗІ. № 286, (видання подано за *Estreicher...* 21, 306); Каталог ЗІ. № 287, *Estreicher...* 21, 408; Каталог ЗІ. № 288, *Estreicher...* 23, 221 (видання описане за єдиним примірником Національної б-ки у Варшаві).

Casimirus Martinus. Votum orbis Sarmatici... Stanislao Koniecpolski» (1641, 2°, [13] арк.), «Myślimski Fabian. Szacunek dzialu dobrego w stan S. małżeński JMP Andrzeiowi Jarczewskiemu... wydzielonego» (1641, 4°, [20] арк.) та «Synodus dioeciesana Leopoliensis» (1641, 4°, [44] арк.)³⁰.

На 1642 р. припадає три відомих видання: «Bęklewski Andrzej. Parlament niebieski...» (1642, 4°, 15 арк.), «Bractwo Lwowskie Bożego Ciała» (1642, 4°), «Tomiecki Adam Benedictus. Cynisura laetitiae seu oratio in consecratione... Andreae Sredzinski» (1642, 4°, [7] арк.) і знане лише одне видання 1643 р.: «Tomiecki Adam. Apollo togatus ad... himenaeos... Adami Hyeronimi a Granow Sieniawski... et... Helizabeth Potociae» (1643, 2°, [9] арк.)³¹.

Надалі Михайло Сльозка латинськими шрифтами друкує значно рідше, оскільки з 1642 р. у Львові почала діяти друкарня Єзуїтського колегіуму, яка активно перебирає такий друк на себе³². Однак часом і Михайлові Сльозці перепадають замовлення на друкування латинкою. Так, у 1645 р. він видає «Skrobiszowski Valentinus. Vox iucunditatis... Nicolao Krosnowski die felicis ingressus...» (1645, 4°, [7] арк.), наступного року виходять ще три невеликих за обсягом друки: «Missae pro defunctis iuxta ritum S. Ordinis Praedicator[um]» (1646, 2°, [19] арк.), «Okolski Simon. Chiovensium et Czernihoviensium episcoporum... ordo et numerus descriptus» (1646, 2°, [18] арк.) та згаданий вище піратський передрук календаря Миколи Журавського – «Żórawski Nikolaus. Ephemerides seu calendarium...» (1646)³³.

Тоді настає перерва в друкуванні латинськими шрифтами і надалі такі видання були не частими: «Chomiccki Ioannes. Palma laurea... a fortuna triumphali... Andreae de Magna Konczyce Mniszek porrecta» (1650, 2°, [13] арк.), «Susza Jacobus. Phenix iteratoredivivus albo obraz starozytny Chelmski...» (1653, 4°), «Zymunkiewicz Wojciech Florian. Weselna Iuno... Ierzego Ossolińskiego... Alexandry Ioanny... Bełzeckiej...» (1656, 4°, 4 арк.), «Kozieradzki Petrus. Flumen gratulatorium pro... Stanislao de Goray Czurylo... suffraganeo Luceoriensi et Bresnensi...» (1660, 2°, [6] арк.)³⁴. Наступним, аж у 1661 р., було нововиявлене, не

³⁰ Каталог ЗІ. № 290 (видання подане за *Estreicher...* 12, 254); Каталог ЗІ. № 291 видання описано за єдиним примірником б-ки Люблінського католицького ун-ту; Каталог ЗІ. № 293, *Estreicher...* 19, 434; Каталог ЗІ. № 294, *Estreicher...* 22, 666; Каталог ЗІ. № 295, *Estreicher...* 30, 143.

³¹ Каталог ЗІ. № 304, *Estreicher...* 12, 442; Каталог ЗІ. № 306, *Estreicher...* 13, 308; Каталог ЗІ. № 312, *Estreicher...* 31, 219; Каталог ЗІ. № 319, *Estreicher...* 31, 219 (видання описано за єдиним примірником НБУВ).

³² *Ісаєвич Я.* Українське книговидання... С. 226, 227, 286.

³³ Каталог ЗІ. № 349, *Estreicher...* 28, 197; Каталог ЗІ. № 359, *Estreicher...* 22, 424; Каталог ЗІ. № 360, *Estreicher...* 23, 308; Каталог ЗІ. № 363, (видання згадується лише за посиланням на матеріали ЦДІАУЛ та Першодрукар Іван Федоров... С. 237).

³⁴ Каталог ЗІ. № 377, (видання описане за єдиним відомим примірником б-ки Торунського ун-ту); Каталог ЗІ. № 384, *Estreicher...* 30, 72 – 73; Каталог ЗІ. № 389, (видання описане за єдиним відомим дефектним примірником ЛННБ); Каталог ЗІ. № 400, *Estreicher...* 20, 188.

зафіксоване у бібліографії видання «Psalterz albo Rozaniec...» у перекладі Якоба Гавата (8°, 288 с.), про яке мова йтиме далі.

У 1665 р. виходить «Prokopowicz Tarassy. Żniwo cnot i chwały wieczney iasnie przewielebneho w Bogu Jego Mości Arseniego Żeliborskiego Episkopa Lwowskiego, Halickiego i Kamieńca Podolskiego» (1665, 4°, 31 арк.). Основний текст у цьому виданні – це проповідь унійного архимандрита Тарасія Прокоповича на похороні Арсенія Желиборського – єпископа львівського, галицького і кам'янець-подільського³⁵. Наступного ж року постало останнє видання латинським шрифтом в друкарні Михайла Сльозки – «Węgrzynowicz Ioannes. Arcus triumphalis in auspiciato illustris et magnifici Domini D. Adami de Rudnik Biskupski... ingressu» (1666, 4°, [8] арк.), що містить вітальні промови з нагоди відвідин м. Самбора на Львівщині різними видатними особами та високопосадовцями протягом 1660–1665 рр.³⁶

Як випливає з аналізу друків латинським шрифтом, здебільшого це малоформатні видання, невеликі за обсягом – від 3 до 52 аркушів, і найбільшу кількість аркушів – 144 (288 сторінок) має саме нововиявлене видання 1661 р. Ці друки за змістом відрізняються надзвичайною строкатістю: серед них переважають панегірики (як от польськокомуні, присвячений православному ієрархові) та хвалебні вірші на весілля, хрестини, похорон, оди на честь окремих осіб, відомість про одне з львівських братств, друки навчального характеру (пояснення філософських термінів, філософські тези, вірші на теми Томи Аквінського), тексти ухвал католицького єпархіального собору 1641 р., відомості про єпископів, та вже згадані промови з нагоди відвідин м. Самбора різними достойниками. Роботи виконувалися на замовлення або можновладців чи релігійних організацій (як у випадку друкування книг на кошти львівського єпископа Арсенія Желиборського³⁷ чи католицького єпархіального собору 1641 р.³⁸), або окремих авторів та меценатів (як у випадку з невеликими панегіриками чи повідомленнями, які він друкував на замовлення згадуваних вище авторів). Можна підсумувати, що видання, друковані латинським шрифтом, в основній масі є досить таки конфесійно нейтральними.

Що ж до замовників та авторів текстів, то зупинимося на одному з них – Якобі Гаваті, а для цього повернемося до вже згаданого нововиявленого, як тоді казали, «овоча друкарні» Михайла Сльозки і особливу увагу звернемо на автора і видавця цього кодекса.

Примірник повний і містить титул з таким текстом:

«PSALTERZ albo ROZANIEC Przebłogosławionej Panny MARYEY Nowym sposobem przez rozpamiętywanie Tajemnic Wiary naszej, przy każdym Pacierzu, u Pozdrowieniu Naś: Panny wygotowany. Z przydatkiem Koronek w tenze sposob

³⁵ Каталог ЗІ. № 428, *Estreicher...* 25, 279.

³⁶ Каталог ЗІ. № 437, *Estreicher...* 32, 312.

³⁷ Каталог ЗІ. № 351, *Estreicher...* 16, 93; Каталог ЗІ. № 352 (видання згадується за єдиним примірником Національної б-ки (Варшава).

³⁸ Каталог ЗІ. № 295, *Estreicher...* 30, 143.

iedney teyże Panny drugiey Zywota Pana Jezusowego y inszych niektrych potrzebnych Modlitewek. Z Laciniskie^o na Polskie przełożony. Przez W. X. Iakuba Gawatha. Kanonika Lwow: a Plebana Wiźniańskiego. WE LWOWIE, w Drukarni Michała Sloski, Roku Pańskiego, 1661».

Гарне малоформатне видання – друкване на папері у восьму частину стандартного аркуша (8°) на 288 сторінках, яке, крім іншого, дає спеціалістам ще й маленьку інформацію-загадку про незафіксований до цього часу в бібліографії твір й ім'я гравера – виконавця ілюстрацій, який заховався за ініціалами «LM».

Спробуємо прослідкувати й «видавничу» історію перекладача, ім'я якого міститься на титулі, а саме: Якуба Гавата, який надав текст до друку Михайлові Сльозці. Що ж нам відомо про нього?

Детальне вивчення показало, що вперше на титульний аркуш це прізвище потрапило у 1619 р. у двох виданнях з Яворівської друкарні Яна Шеліги³⁹, з яких одне є друком п'єси-містерії «Tragaedia albo wizerunek smierci przeswiętego Jana Chrzściela...», що ставилася у Кам'янці Струмиловій під час ярмарку 1619 р., між актами якої вміщено дві інтермедії українською народно-розмовною мовою⁴⁰.

У наступному виданні, яке побачило світ у 1647 р. в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму, ім'я Якоба Гавата (Гаватовича) фігурує як перекладача збірника віршів та читань, присвячених Богородиці⁴¹. У тій же друкарні наступне видання цього ж автора вийшло вже аж у 1661 р. – це «Pokazanie iawneuy omyłki starego kalędarza w święceniu Wielkieynosu»⁴², у якому пояснюються помилки, що виникають від користування старим календарем, тож автор наполягає на впровадженні нового, який не визнавали християни східного обряду. Цікаво, що у цьому творі Якоб Гават згадує книгу свого опонента в міжконфесійній полеміці Василя Суразького – відомого православного діяча⁴³. А от конфесійно нейтральний збірник молитов до Богородиці у тому ж 1661 р. він запропонував до друку Михайлові Сльозці. Зрештою, це не єдиний випадок у практиці львівських друкарів – так, Симон Окольські ще у 1646 р. видає

³⁹ Каталог ЗІ. № 125 (видання згадуються лише за посиланням на *Estreicher...* 17, 42); Каталог ЗІ. № 126, *Estreicher...* 17, 42 (видання описане за єдиним відомим примірником б-ки міського музею м. Цешин).

⁴⁰ Драгоманов М. Две южнорусские драматические сцены начала XVII в. // Киевская старина. 1883. № 12; Его же: Старейшие русские драматические сцены // Киевская старина. 1885. № 11; Павлик М. Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. // Записки наукового товариства Шевченка (далі – ЗНТШ). 1900. Т. 35–36. С. 1–44.

⁴¹ Каталог ЗІ. № 364, *Estreicher...* 17, 42; *Barącz...* Р. 8–10 (видання описане за двома відомими в бібліографії примірниками: ЛННБ ім. В. Стефаника та б-ки Варшавського ун-ту).

⁴² Каталог ЗІ. № 405 (видання описане лише за одним примірником б-ки Чарторийських у Кракові).

⁴³ Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Біобібліографічний довідник. Київ, 1990. С. 96.

один свій твір «Chiovensium et Czernihoviensium episcoporum... ordo et numerus descriptus» (2°, [18] арк.) в друкарні Михайла Сльозки, а інший – «Russia, florida rosis et lillis» (4°, 172 с.) – у тому ж році в друкарні Єзуїтського колегіуму⁴⁴. Виходили друком книги Якуба Гавата й у Кракові та Вільні⁴⁵.

На прикладі видань Якуба Гавата прослідковуємо різноплановість його зацікавлень – від творів полемічного звучання до перекладів молитов, що були універсальними для застосування в середовищах християн різних конфесій. Як об Гават активно використовує відносно новий спосіб розмноження текстів. Враховуючи вищевказаний приклад з друками Симона Окольського, тут звертає на себе увагу несконцентрованість на якійсь одній друкарні – імовірно, замовники, крім іншого, зважали як на якість та швидкість друку, так і на конкурентну вартість робіт, що, зрештою, можна сказати й про надавача послуг – Михайла Сльозку.

Загалом видання, що побачили світ в друкарні Михайла Сльозки, – це друки, якими могли користуватися християни різних конфесійних напрямів (православні, католики, греко-католики, протестанти). Серед них є кириличні Біблійні книги та книги, що використовувалися задля різних життєвих та релігійних потреб християн східного обряду, а також книги латинськими шрифтами найрізноманітнішого спрямування. Серед них наявні й звичайні молитовники «жіночого характеру» – малого формату, невеликі за обсягом, щедро оздоблені прикрасами з набірною орнаменту та тематичними гравюрами, а окремі друки мають явно полемічне спрямування, зокрема, дискусії щодо впровадження нового календаря тощо. Друкар-видавець, який балансує на грані між різними конфесіями, попри відданість православ'ю, не цурався заробітку на католиках. Як відомо з історіографії, він не раз потрапляє в правові колізії як з католицькими інституціями, так і з православними. Така діяльність явно «розмивала» міжконфесійні межі, й коли в друкарні потрапляли замовлення з різних конфесійних таборів, то причетні до друку виконавці (набірники, друкарі, коректори), як і до тепер водиться, читали всі тексти, що, зрештою, могло впливати й на конфесійні уявлення декого з них.

Тож, простеживши окремі обставин появи на світ у 1661 р. нововиявленого збірника молитов, парекладених Якобом Гаватою (з його досить великим «послужним» переліком творів) і опрацьованих до друку Михайлом Сльозкою, (з його різноплановим видавничим «багажем»), можна сказати, що у 1630–1660-х роках на українських теренах, коли видавництв і друкарень було небагато та й саме вміння налагодити їхню роботу й готувати нові видання було ексклюзивним, а одночасно обмеженим було й число замовників, оскільки споживання

⁴⁴ Каталог ЗІ. № 360, *Estreicher...* 23, 308; Каталог ЗІ. № 361, *Estreicher...* 23, 312.

⁴⁵ *Estreicher...* 17, 41, 42; Про Якуба Гавата (Гаватовича) та його видання у різних друкарнях і нововиявлене, не зафіксоване у бібліографії, видання та його опис детальніше можна ознайомитися у нашій статті: Фрис В. Видання Михайла Сльозки не зареєстроване у бібліографії // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Київ, 1995. Вип. 3 (29).

видавничої продукції вимагало досить значного рівня освіти та початкового капіталовкладення, саме видавничо-друкарська сфера часом ставала тим «полем», де неодмінно контактували представники різних конфесій. Ці контакти, коли того бажали обидві сторони, могли бути мінімально дражливими, що значною мірою зумовлювалося технологією виробництва. Друки виконували набірними літерами на уніфікованих верстатах, незалежно від конфесійної належності як авторів і замовників, розподіляючи роботу над окремими виданнями без шкоди для релігійних почуттів, так і читачів, – тобто керуючись принципом «нічого, крім бізнесу» (що, зрештою, не завжди вдавалося друкареві).

REFERENCES

1. Alexandrowych, W. (2007), Nowowidnajdeni dzerelni materialy do biohrafii lwivskoho drukarja Mykhajla Sliosky. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serija Knyhoznavstwo, bibliothekoznavstwo ta informacijni tekhnolohii*. Vyp. 2, Lwiv, p. 172 – 191 [in Ukrainian].
2. *Apostol* (1639), Lviv, p. [3] [in Ukrainian].
3. *Arkhiv Ijugo-Zapadnoi Rossii* (1904), Kyiv, 1904. Ch. I, vol. 12, p. 493, 572 [in Russian].
4. Barącz, S. (1890). Gawath Jakób. Szkic biograficzny. Poznań, s 8–10 [in Polish].
5. Drahomanov, M. (1883, dekabr'). Dvi juzhnorusskija dramaticeskija sceny nachala XVII w. *Kijewskaja starina* [in Russian].
6. Drahomanov, M. (1885, nojabr'). Starijszija russkija dramaticeskija sceny. *Kiiewskaja starina* [in Russian].
7. Estreicher, K. (1899) Bibliografia Polska Karola Estreichera. Ogólnego zbioru. T. 17. Kraków, s. 41–42 [in Polish].
8. Frys, V. (1995) Pro variantnist' vydan' Oktoikha 1640 r. (Lviv drukarnia M. Slioski). *Zapyski Lvivskoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka*. Vyp. 3. Kyiv, p. 3–12 [in Ukrainian].
9. Holubev, S. (1873). Hramota, dannaja Petrom Mohyloju Lvovskomu typohrafu na drukovan'e knih. *Kievskije eparkhialnyje vedomosti*. № 22, p. 650–651 [in Russian].
10. Holubev, S. (1898). Kiyevskij mytropolyt Petr Mohyla I jeho spodvizhniki. Kyiev, v. 2, prilozhenije, p. 489, 497–498 [in Russian].
11. Holubev, S. (1906). Objasnitelnyje parahrafy po istorii zapadnorusskoy cerkvi. Trudy Kievskoj dukhovnoy akademiy. Vol. 12 [in Russian].
12. Isaievich, Ja. (1976). Tipohraphija Mikhaila Slioski I ee rol w mezhslawjanskikh kulturnykh swjaziakh. *Fiodorowskije chtenija*, '73. Moskou: Nauka, p. 45–59 [in Russian].
13. Isaievich Ja. (1981). Prejemniki perwopetchatnika. Moskou: Kniga, 192 p. [in Russian].
14. Isaievich, Ja. (2002). Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy. Lviv: Vyd-vo Instytutu ukrainiznavstva im. I.Krypjakevycha, 518 p. [in Ukrainian].
15. Karataev, I.P. (1861) Khronolohicheskaja rospis slsvjanskich knih, napechatannykh kirillovskimi bukvami. 1491–1750. Sanktpeterburg [in Russian].

16. Mytsko, I. Z. (1990). Materialy do istorii Ostrozkoji akademii (1576–1636). Biobibliohrafichnyj dovidnyk. Kyiv: Arkheolohichna komisija, Instytut istorii AN Ukrainskoi RSR [Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy (1576–1636)]. Kyiv, 190 p. [in Ukrainian].

17. Pavlyk, M. (1900). Jakob Gawatowych (Gawat), avtor pershykh rus'kykh intermedij z 1619 r. *Zapysky naukovoho tovarystva Shevchenka*. Vol. 35–36, p. 1–44 [in Ukrainian].

18. Pershodrukar Ivan Fedorov ta joho poslidovnyky na Ukraini. *Zbirnyk dokumentiv (1975)*. Kyiv: Vyd-vo Naukova dumka, dok. № 99, 100, 102–104, 112, 114, 117–120, 124, 127–131, 135–137 [in Ukrainian].

19. Undolskij, V.M. (1871) Oчерк slavjano-russkoj bibliohrafii V. M. Undolskoho. Moskva [in Russian].

20. Zapasko, Ia. P., Isajwicz, Ia. D. (1981). Pamiatky knyzhkovoho mystetstva/kataloh starodrukiw, wydanykh na Ukraini. Kn. 1 (1574–1700). Lviv: Wyszcha shkola, 136 p. [in Ukrainian].

Vira Fryś

Dr. of History, docent

Research Fellow of the Museum of Book
at Borys Voznytsky Lviv National Art Gallery

(Ukraine, Lviv),

frysvira@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-3266>

ASPECTS OF INTERCONFESSIONAL RELATIONS IN LVIV ON THE EXAMPLE OF MYKHAILO SLOZKA'S PUBLISHING ACTIVITY

Abstract. On the example of the activities of the publisher and printer Mykhailo Slozka, the ambiguity in interconfessional relations and cultural interaction and connections of members of the Lviv city community in the 1730s-1760s, in the conditions of narrow craft specialization, is considered. The circumstances in which his personality was formed, his relations with the Lviv Holy Ascension Stavropygian Brotherhood, Kyiv Metropolitan Petro Mohyla, representatives of the Catholic hierarchy in Lviv and Kraków, as well as certain aspects of cooperation with authors, in particular, with Jakub Gawatowicz, whose works he accepted for publication, are traced. Also analyzed the economic and publishing activities of Mykhailo Slozka as well as the range of products he participated in, and especially the products of his private printing house. The study shows the publisher's flexibility in matters of confessional affiliation as well in matters related to his professional activity, i.e. earnings, on which the survival and well-being of his family depended.

Key words: Interconfessional relations, book printing, old Cyrillic prints, old Latin prints, Mykhailo Slozka.

Наталя Старченко
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського,
Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ),
interregnum@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

ШЛЯХЕТСЬКІ ІНІЦІАТИВИ ПО ОРГАНІЗАЦІЇ КАПТУРОВОГО СУДУ НА ВОЛИНІ ТА ЇХНЄ ВТІЛЕННЯ (СЕРПЕНЬ 1574 – ТРАВЕНЬ 1575)*

Анотація. У статті на підставі двох сеймикових ухвал (лауд) 27 липня 1574 р. і 19 січня 1575 р. аналізуються ініціативи шляхти Волинського воєводства по забезпеченню внутрішнього порядку після втечі Генріха Валуа. Спроби покращити каптурове судочинство спиралися на досвід, зокрема, й негативний, першого безкоролів'я. Водночас шляхта пропонувала реформувати слабкі сторони гродського судочинства, що мало відновити роботу після обрання короля. До важливих сторін цього реформування належало дисциплінування старост, які були представлені на той час князями – Богушем Корецьким, Костянтином Острозьким і Янушем Збараським, та їх гродських урядників. Водночас аналізується робота каптурового суду, який проіснував від 30 серпня 1574 року і до 9 травня 1575. З цього періоду збереглися матеріали, які були підшиті до луцької земської книги під назвою “Книги справ судів депутатських”. Загалом можна підсумувати, що друга спроба каптурового судочинства була, поза сумнівом, значно успішнішою, аніж попередня, зокрема і через зростання політичної свідомості та самоорганізації волинської шляхти. Поле для самоврядної діяльності, надане цим унікальним періодом, волинська шляхта ефективно заповнила своїми ініціативами. Під час двох перших безкоролів'їв виразно оприявнилися нові владні реалії у Волинському воєводстві. Традиційній ієрархізованій моделі, де влада зосереджувалася переважно в руках князів-старост та королівських урядників, була протиставлена влада депутатів, джерелом якої виступала сама шляхетська спільнота. А це дає підстави для перегляду історіографічної концепції про всеохопне домінування князів-магнатів на Волині та підданський тип культури шляхетського загалу, що змушував за відсутності короля шукати опіки у князів.

Ключові слова: Річ Посполита, Волинське воєводство, interregnum, сеймики, шляхта, судочинство, каптуровий суд, самоврядування.

* Моя щира вдячність Андрієві Радаману за допомогу в отриманні окремих матеріалів та плідні дискусії, що змусили ширше подивитися на функціонування каптурових судів у Речі Посполитій.

Хроніст часів *interregnum* Святослав Ожельський, пишучи про постання каптурових судів у Речі Посполитій, зауважує: ця ініціатива з'явилася у відповідь на сплеск шляхетської сваволі по смерті короля Сигізмунда Августа 7 липня 1572 року¹. Відповісти на питання, чи йшлося тут про уважне спостереження очевидця, а чи про звичні шляхетські скарги на «псування звичаїв», посилені відчуттям небезпеки в ситуації порушення традиційних владних механізмів, можна лише через ретельні дослідження каптурових судів по окремих воєводствах. Очевидно, що аналізу передусім потребують два питання: про організацію каптурових судів і їхню ефективність, себто наскільки дієвими були шляхетські ініціативи по забезпеченню порядку, та про те, чи можна говорити про суттєве зростання кількості тяжких злочинів і загальну атмосферу вседозволеності з настанням *interregnum*. Твердження про «примноження сваволі» є чи не загальником досліджень періоду безкоролів'я, яке на позір не потребує доведення. А тим часом воно провокує цілу низку питань, що стосуються функціонування судочинства в Речі Посполитій, і головню – яке місце посідав суд у системі підтримання порядку. Вибух насильства на місцях через призупинення судів міг відбутися лише в тому випадку, якщо за нормальних обставин саме на судочинстві лежала основна функція забезпечення спокою в спільнотах. Дослідження шляхетської культури тим часом засвідчує, що в тісній взаємодії з судами існував позасудовий механізм стримувань і противаг – полюбовне судочинство. Воно було чи не єдиним способом досягнути примирення у шляхетських спільнотах, де конфлікти велися зазвичай за підтримку / відновлення честі² та мали тривалу історію. «Тренований» на самоорганізацію шляхетський загал у разі загрози для «справедливості» мав би взяти на себе відповідальність щодо її забезпечення. Про це, власне, й засигналізували після

¹ Див., скажімо: “Podczas bezkrólewia trapiły Polskę tam i ówdzie swade, mężobójstwa, morderstwa i łupieże, ażeby zapowiedz tym kłęskom wszystkie stany jednogłośnie ustanowiły następne prawo, przezwane konfederacją” ([Orzelski S.] *Bezkrólewia ksiąg ósmioro, 1572–1575* / Tłum. W. Spasiewicz. Petersburg, 1856. T. 1. S. 16)

² Шляхетські спільноти можна називати спільнотами честі, адже індивідуальна честь їхніх членів була важливою складовою належності до корпорації, а її втрата вилучала особу з системи усталених зв'язків. Власне, спільнота й була колективним власником персональної честі своїх членів, відбираючи її в разі порушення права або прийнятих конвенцій та повертаючи, коли порушник спокою упокорювався. Такий тип культури, що його ще називають культурою помсти, був характерний для держав зі слабкою центральною владою та сильними регіональними самоврядними осередками, на яких значною мірою тримався контроль за насильством. Механізм соціального регулювання насильства, що лежав значною мірою на самих спільнотах, був характерний для всіх ранньомодерних європейських держав практично до початку XVIII ст., хоч з часом він модифікувався, здаючи свої позиції на користь державного контролю. З цієї теми існує велика література, тож пошлемося принаймні на кілька робіт: *Schwerhoff G. Early Modern Violence and the Honour Code : From Social Integration to Social Distinction ? // Crime, histoire & sociétés. Vol. 17. № 2, 2013. P. 27–46; Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective / Ed. S. Carroll, 2007; Carroll S. Blood and Violence in Early Modern France, 2006; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. Київ, 2014.*

смерті Сигізмунда Августа сеймики, де шляхта зав'язувала конфедерації та зобов'язувалася повстати на кожного, хто порушуватиме право та суспільний спокій – покой посполитий. Швидкість оголошення конфедерацій та організація каптурового суду замість тих судів, що припинили свою роботу, можуть свідчити про рівень самоврядності шляхетських корпорацій.

Спробуємо на прикладі Волинського воєводства проаналізувати шляхетські ініціативи по організації каптурового судочинства після втечі Генріха Валуа, засновані на попередньому непростому досвіді, та ті проблеми, з якими зіткнулися депутати (як називали обраних шляхтою суддів), від 30 серпня 1574 р. до 9 травня 1575 р. Саме упродовж цього часу діяв другий каптуровий суд, матеріали якого досить добре збереглися: вони були оформлені в окремі “Книги справ судов депутатских” й підшиті до луцької земської книги³. Також цього періоду безпосередньо стосуються дві сеймикові ухвали, на яких детально зупинимося, та низка супутніх матеріалів із гродських книг.

Період безкоролів'їв віддавна привертав увагу дослідників. Тож на сьогодні зібралася досить велика бібліографія, що стосується різних сторін важливого періоду в політичному житті Речі Посполитої⁴. На цьому тлі організації та функціонуванню каптурових судів присвячено небагато спеціальних робіт. Загальних згадок, утім, не бракує – практично всі монографії по сеймиках окремих воєводств містять розділи про періоди безкоролів'їв⁵. Власне, зовсім недавно з'явилася друком монографія авторства Еміля Каліновського, який своєю метою поставив дослідження самоврядних традицій та політичної активності підляської шляхти (Бельської землі) під час безкоролів'їв XVI–XVII ст., де, зокрема, розглядається й питання організації каптурового суду⁶. Тим часом варто згадати спеціальну розвідку Освальда Бальцера

³ Схоже, що волинські матеріали є першими книгами каптурового суду в Речі Посполитій, які засвідчили існування окремого каптурового суду, відділеного від старостинської влади. Станіслав Кутшеба, зокрема, зауважує, що у Краківському воєводстві під час перших двох безкоролів'їв обрані депутати лише асистували старості, який остаточно був виведений з каптурового суду лише в 1632 р. Саме у цей час, після смерті Сигізмунда III Вази, з'являється й перша каптурова книга (*Kutrzeba S. Krakowskie sądy kapturowe / Studya do historyi sądownictwa w Polsce. Ser. 2. Lwów, 1903. S. 32*).

⁴ *Zakszewski W. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575. Kraków, 1878; Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). Kraków, 1969; Ibidem. Wielkie bezkrólewia. Kraków, 1988; Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta. Białystok, 1998; Dziegielewska J. Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674. Pułtusk, 2003.*

⁵ Серед них варто зупинитися на монографії Кароля Мазура, присвяченій функціонуванню сеймиків у Волинському воєводстві: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 37–54*. Варто назвати й роботи, присвячені періодам безкоролів'їв в окремих воєводствах: *Prochaska A. Sejmiki wisznińskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. T. 17. Z. 3. 1903; Zieliński R. Województwo Płockie w czasie bezkrólewia i na elekcjach // Notatki Płockie. № 3–4. 1957. S. 3–11.*

⁶ *Kalinowski E. Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI–XVII wieku. Warszawa, 2020. S. 213–227.*

про генезу каптурового судочинства⁷, але передусім – працю Станіслава Кутшеби, що стосується організації каптурового суду в Краківському воєводстві⁸. Новіші студії належать перу Анджея Абрамського, хоч і виходять за хронологічні рамки пропонованої статті. У його співавторстві з Анджеєм Хурасом побачила світ узагальнююча праця з історії каптурового судочинства, переважно на теренах Польського королівства⁹. Про цей вид судів в Королівських Прусах згадує у своїй монографії Збігнев Наворський¹⁰. Окрема група робіт присвячена каптуровим судам на теренах Великого князівства Литовського. Це передусім дослідження Генрика Люлевича¹¹ та низка цікавих спостережень Андрія Радамана, Діани Конечней, Олексія Шаланди¹², а також на сьогодні підсумкова узагальнююча монографія Оскара Канецького¹³.

⁷ Balzer O. Początek sądów kapturowych // *Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie*. T. 2. 1885. S. 146–158.

⁸ Kutrzeba S. Krakowskie sądy kapturowe....

⁹ Abramski A. Postępowanie przed sądami kapturowymi koronnymi w XVII i XVIII wieku // *Studia Iuridica Silesiana*. T. 11. Katowice, 1986; *Ibidem*. Sąd kapturowy generalny. Z dziejów wymiaru sprawiedliwości podczas bezkrólewia w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku // *Przegląd Prawa i Administracji*. T. 23. Wrocław 1987; Abramski A., Huras A. Sądy kapturowe (1572–1764): studium z dziejów sądownictwa i prawa sądowego podczas bezkrólewia w Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Sosnowiec, 2010.

¹⁰ Naworski Z. Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie. Toruń, 2004.

¹¹ Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewia (1572–1576) // *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*. Warszawa, 2004; *Ibidem*. Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa, 2002.

¹² Радаман А. Шляхецкія з'езды і соймкі Новагародскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судоў у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у час бескаралеўяў другой паловы XVI ст. // *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. № 1. 2004. С. 132–136; *Ibidem*. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632 // *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2009 roku*. Warszawa, 2010. S. 55–103; *Його ж*. Патранальна-кліентальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст. // *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.)*: зб. навук. прац. Мінск, 2014. С. 252–294; Konieczna D. Wpływ sejmiku brzeskolitewskiego na działalność sądu kapturowego w okresie 1572–1764 // *Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci Profesora Jana Seredyki*. Opole, 2008. S. 175–187; Шаланда А. Гродскі суд Гарадзенскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVII ст. Частка II: Функцыянаванне гарадзенскага гродскага суда ў перыяд першых бескаралеўяў у 1572–1576 гг. // *Гарадзенскі палімпсест*. 2011. Асоба, грамадства, дзяржава. XV–XX стст. Мінск, 2012. С. 112–134.

¹³ Kanecki O. Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764). Sopot, 2020.

Тож у контексті ширших досліджень передусім нагадаємо про початки постановня каптурового суду у Волинському воєводстві¹⁴. Цей досвід суттєво прислужився шляхті під час другого безкоролів'я, коли волиняни, поінформовані про втечу Генріха Валуа, взялися відновлювати каптуровий суд. Сеймикова ухвала від 27 липня 1574 р., яка регулювала його роботу, була, по-суті, першою і досить розлогою відповіддю на виклики попереднього періоду.

Реформування судочинства після смерті Сигізмунда Августа

Каптурові суди в Речі Посполитій зазвичай поставали як розширений старостинський суд, до якого входили гродські та земські урядники або ж особи, авторитетні серед шляхетського загалу¹⁵. Проте цей процес був тривалим і непростим. На перших сеймиках по смерті Сигізмунда Августа шляхта, зав'язуючи конфедерації, лише декларувала свою готовність колективно захищати спокій посполитий аж до настрогіших заходів – скарання правопорушника на смерть та конфіскацію його майна: «aby karan był na rozsziwości i na gardle»¹⁶. Не йшлося, однак, про реальні механізми, які мали запевнити дотримання ухвали, врешті бо надії покладалися на швидке обрання короля. Холмська шляхта, щоправда, одразу делегувала двох осіб – підкоморія Миколая Сеніцького та хорунжого Станіслава Оріховського, які мали перебувати при старості та інформувати загал про потребу посполитого рушення в разі необхідності (17 липня 1572 р.)¹⁷. Каптуровий суд у Холмській землі був запроваджений, проте, лише 27 липня 1573 р., як зауважувалося, згідно з генеральною конфедерацією, ухваленою на конвокаційному з'їзді 6–28 січня того ж року, та за прикладом інших воєводств Польського королівства. Суд у складі шести депутатів очолив холмський староста¹⁸. Белзька шляхта, загрожуючи

¹⁴ Постановню каптурового суду у Волинському воєводстві перших безкоролів'їв було присвячено кілька робіт автора, зокрема: *Старченко Н.* Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 13/14. Київ, 2009. С. 265–283; *Її ж.* Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 19. Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». Книга I. Київ, 2009. С. 215–232. *Її ж.* Каптурові суди у волинському воєводстві під час двох перших безкоролів'їв // *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku.* Kraków, 2010. S. 55–74. *Її ж.* Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я // *Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка.* Львів, 2006. С. 439–496.

¹⁵ *Dubas-Urwanowicz E.* Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału. Sądownictwo koronne dwóch pierwszych bezkrólewí, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku.* Warszawa, 2010. S. 107–118.

¹⁶ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668 / Opracowanie W. Bondyra, H. Gmoterrek, J. Ternes.* Lublin, 2013. S. 23.

¹⁷ *Ibidem.* S. 23.

¹⁸ *Ibidem.* S. 29.

порушникам спокою такими ж тяжкими карами, покладає скликання рушення для їх упокорення на старосту чи підстаросту¹⁹ (21 липня 1572 р.), а власне каптуровий суд у складі семи осіб запроваджує лише на сеймику 15 червня 1573 р.²⁰ Руське воєводство на першому зібранні по смерті короля 31 липня поклато обов'язки забезпечення порядку на старосту і підстаросту, однак призначило їм заступників на час можливої відсутності та через інші причини – по два депутати до кожного старости судового повіту²¹. Втім, трохи згодом фіксуються сліди непорозумінь між шляхетськими обранцями та старостами з приводу розмежування їхньої компетенції, що засвідчує пізнішу сепарацію депутатів як самоврядного суду від влади старости²². Шляхта Краківського воєводства на своєму зібранні 17 липня 1572 р. закликала всіх відмовитися від конфліктів як способу з'ясування взаємин, аби повернутися до судової форми відшкодування кривд вже після обрання короля²³. До встановлення каптурового суду доходить на спільному з'їзді Краківського і Сандомирського воєводств 13–17 грудня того ж року, де судочинство покладалося на старосту та двох депутатів²⁴.

На зібранні великопольських воєводств у Колі 15 жовтня 1572 р. було запропоновано прийняти один варіант каптурового суду для всіх теренів – покласти відповідальність на старосту та чотирьох депутатів. Однак ця пропозиція викликала опір шляхти, зафіксований в низці протестацій²⁵. Ухвала Варшавського конвокаційного з'їзду (генеральна конфедерація) підсумувала дискусії, віддавши в руки самих шляхетських корпорацій право обирати ту форму каптурового суду, яку вони вважатимуть для себе за найдоцільнішу²⁶.

Процес запровадження каптурового судочинства у Великому князівстві Литовському мав свої особливості. Уважалося, що литвини не мали відповідного самоврядного досвіду – судова реформа на зразок коронної була проведена лише за кілька років до смерті Сигізмунда Августа, шляхта була недостатньо сильною, щоб опиратися магнатській домінації, та недостатньо

¹⁹ Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572–1655 / Wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej. Kraków, 2020. S. 9.

²⁰ Ibidem. S. 20–21.

²¹ Akta grodzkie i ziemskie. Lwów, 1909. T. 20 (Lauda sejmikowe. T. 1). S. 3.

²² Ibidem. S. 13–14 (1.09.1573). Була розмежована компетенція старостинського та депутатського судів.

²³ *Dubas-Urwanowicz E.* Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału. S. 110.

²⁴ Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. I / Wyd. S. Kutrzeba. Kraków, 1932. S. 15–17

²⁵ Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. T. 1: (1572–1632). Część 1: (1572–1616). Poznań, 1957. S. 5–7; *Dubas-Urwanowicz E.* Koronne zjazdy szlacheckie... S. 34.

²⁶ Volumina constitutionum. T. II: (1550–1609). Vol. 1: (1550–1585) / Przyg. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak. Warszawa, 2005. S. 307.

інтегрованою для формування власної політичної позиції²⁷. І хоч берестейська шляхта зібралася на сеймик 4 серпня 1572 р. та, схоже, ухвалила конфедерацію, однак малоімовірно, щоб тоді ж дійшло до встановлення каптурових судів²⁸. Генрик Люлевич уважав, що ці ініціативи провадилися за зразком судів коронних воєводств, найімовірніше, руських (відомо про їх тісні контакти з волинянами). Такими ж непевними є й згадки про ухвали шляхти Пінського (5 січня 1573 р.) та Лідського повітів²⁹. Новогрудська шляхта на

²⁷ *Kanecki O. Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 60; Dzięgielewski J. Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje... S. 31–32; Ева Дубас-Урванович у свій час навіть висловила думку про відсутність локальних конфедерацій у Великому князівстві Литовському під час перших безкоролів'їв (*Dubas-Urwanowicz E. Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta // Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń. T. 1, Białystok, 1999. S. 73; Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 84–85.**

²⁸ Згадка про цю подію містилася в сеймиковій ухвалі від 29 грудня 1586 р., якою проголошувалася конфедерація та каптуровий суд. Цього, однак, було замало для висновку про конкретні ініціативи берестейської шляхти по ухваленню конфедерації та створенню каптурового суду на початку безкоролів'я. Тому Генрик Люлевич на підставі браку прямих джерельних свідчень зробив висновок, що у Великому князівстві Литовському в цей період, скоріш за все, не існувало локальних конфедерацій (*Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 84–85*). У статті про каптурові суди у Великому князівстві Литовському він, утім, допустив, що 4 серпня 1572 р. берестейська шляхта запровадила каптуровий суд на основі гродського суду і трьох обраних шляхтою депутатів (*Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego... S. 362*). Однак ці припущення не спиралися на нові дані.

²⁹ Генрик Люлевич у своїй монографії навів короткі регести із старого каталогу Бібліотеки Красінських у Варшаві (позаяк самі матеріали були знищені під час другої світової війни) про сеймикові ухвали – від 5 січня 1573 у Пінському повіті (Берестейське воєводство) і недатовану в Лідському повіті (Віленське воєводство, повіт межував із Новогрудським воєводством). Записи звучали так: «Каптуръ въ повете Пинскомъ [від 5 січня 1573 р.]» і «Kaptur w pow. Lidskom priniatyj po śmierci Zygmunta Augusta» (цит. за: Радаман А. Шляхецкія з'езди і соймкі Новагародскага павета... С. 134). Люлевич підкреслив, що цих коротких згадок недосить для ширших висновків (*Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy... S. 84–85*). Пізніше він все ж обережно припустив створення каптурового суду в Пінському та Лідському повітах (*Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego... S. 362*). Варто, однак, вказати, що слово “каптур” у цей період використовувалося як синонім до ухвали / лауди / конституції “сконфедерованої” шляхти, а разом як синонім до самої конфедерації (Див., скажімо: «Kaptur po śmierci świętej pamięci krola Zygmunta Augusta w Krakowie na zamku uchwalony [19 lipca 1572]» (*Volumina constitutionum. T. II: (1550–1609). Vol. 1 (1550–1585)... S. 305*); “...taki kaptur i konfederacją na tej konwokacyjej uczyniono” (*Akta sejmokowe województwa lubelskiego 1572–1632 / Oprac. H. Gmiterek. Lublin, 2016. S. 29*); “учинивши каптур на том теперешнем, от двадцат семого дня м[е]с[я]ца июля в року тепер идучомъ семдесят четвертомъ в Луцку зачатом сем зезде, и подавши его на врьад, просили, абы тот таковыи от их м[и]л[о]сти учиненыи каптур до книгъ справ кгродских луцких слово от слова был уписан” (Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 240). З часом поняття «каптур», схоже, закріплювалося саме за судочинством.

сеймику, який зібрався або в кінці лютого, або на початку березня 1573 р., вирішила відновити роботу гродських і земських судів, зміцнивши склад урядників обраними депутатами. На думку Андрія Радамана, це був компроміс між традиційною формою судочинства та шляхетськими ініціативами, що утворився в результаті конкуренції середньої та дрібної шляхти з політичними фракціями магнатів Ходкевичів і Радзивилів³⁰. Перше судове засідання такого модифікованого земського суду, до якого увійшло чотири депутати, розпочалося 1 серпня 1573 р.³¹ У Віленському воєводстві з початком безкоролів'я судочинство практично не функцінувало, тому на сеймику 11 жовтня 1573 р. було вирішено уповноважити гродський суд на розгляд тяжких кримінальних злочинів³².

Позаяк Волинське воєводство увійшло до Польського королівства лише за три роки до смерті Сигізмунда Августа (в результаті унійних змагань 1569 р.), тож логічно було би припустити, що на Волині рівень самоврядних традицій принципово не відрізнявся від решти воєводств Великого князівства Литовського. А проте каптуровий суд, як можна спостерегти за пізнішими згадками, був сформований вже на волинському сеймику 1 вересня 1572 р.³³ Його очолив волинський воєвода і луцький староста князь Богуш Корецький, якому асистували урядники луцького земського суду – суддя Гаврило Бокій, підсудок кн. Остафій Сокольський, писар Михайло Коритенський – та дві інші обрані шляхтою особи, луцький ключник і городничий Олександр Жоравницький та волинський хорунжий Григорій Гулевич. В разі відсутності князя Корецького його мав заступати луцький гродський суд – підстароста, суддя та писар. Однак на практиці судочинство осені 1572 р. дуже нагадувало суд воєводи за асистування йому депутатів. Князь Корецький, розглядаючи різноманітні шляхетські скарги, з ухваленням декретів не поспішав, а волів перекласти їх на шляхетські зібрання. На сеймику 13 грудня 1572 р. воєвода відмовився від обов'язку очільника суду, пославшись на зайнятість державними справами, а слідом за ним склали з себе повноваження й решта суддів, які належали до урядницької еліти Волинського воєводства.

До нового каптурового суду, який волиняни уважатимуть першим, було обрано шістьох депутатів, представників середньозаможної пересічної шляхти, за винятком хіба Олександра Жоравницького, визнаного шляхетського лідера та майбутнього луцького старости. Такий вибір мусив підважити

³⁰ Радаман А. Шляхецкія з'езди і соймікі Новагородскага павета... С. 134–135; Його ж. Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego... S. 100–101. Автор називає ці суди каптуровими, хоч питання радше до дискусії. З чотирьох обраних депутатів двоє були клієнтами Яна Єроніма Ходкевича, один – князя Миколая Криштофа “Сирітки”, а Федір Скумин Тишкевич сам був патроном цілого грона місцевої шляхти.

³¹ Kapecki O. Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 55–56.

³² Lulewicz H. 2004, Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego... S. 363–364.

³³ Старченко Н. Актові книги як джерело... С. 217–218.

владну ієрархію у воєводстві, адже він і на значні позиції осіб, які завдячували свій статус не стільки протекції, скільки колективній волі шляхетської корпорації. Відчуття депутатами довіреної їм влади вилилося у символічну форму – оригінальну печатку каптурового суду, яка містила поруч із символами Волинського воєводства печатки шести шляхетських обранців.

Криза в роботі цього складу суду не забарилася³⁴. Її спровокував у липні 1573 р. сенатор, відомий своїми інтригами та сумнівною славою каштелян Михайло Мишка–Варковський, якого позвали до суду брати Борзобогаті–Красенські. Ще до судового процесу Мишка заявив, що почуваеться ославленим супротивниками, відповідно надав справі дражливого характеру суперечки про відновлення честі. Депутати, розуміючи ризики майбутнього судового розгляду, запросили собі на поміч князя Богуша Корецького та шляхту при ньому. Невдовзі Мишка вже скаржився воєводі на депутатів, які нібито ухвалили несправедливий вирок із порушенням процедури. Себто він віртуозно розвів депутатів і воєводу, поклавши відповідальність на перших та апелюючи до Корецького як осібної влади, попри те, що той брав участь у процесі. Далі каштелян, заручившись підтримкою інших незадоволених, почав вимагати на сеймику 2 вересня звіту від суддів перед усім шляхетським загалом. На це депутати рішучо заперечили: «Мы подь суд в[а]шеи м[и]л[о]сти не подьдаемь и большеи того ся в томь перед вашими м[и]л[о]стями справовати не будемь»³⁵.

Мишка твердив, що воєвода, урядники та вся шляхта на сеймику поділяли його сумніви щодо депутатів та визнавали за собою право їх судити як своїх обранців, позаяк ті «не від кого іншого, тільки від нас всіх на тиї суди обраними і депутованими суть». А проте змусити суддів не могли, на чому наголосив і князь Корецький: «Мы тежъ до того ихъ силою за тымъ упоромъ ихъ привести и примусити яко упорьныхъ и непослушньныхъ не можемь»³⁶.

Слова про широку підтримку Мишки шляхтою не були лише риторикою. Того ж дня свою заяву подала група шляхти, в якій значну частину склали волинські урядники, зокрема, кременецький староста кн. Микола Збаразький з сином Янушем, луцькі земські урядники, які після смерті короля виконували суддівські функції при кн. Корецькому, волинський хорунжий і колишній депутат Григорій Гулевич та інші. Вони наголошували на порушенні судьями зобов'язань, даних «под добрымъ цнотливымъ словомъ шляхетским»: не спираються у своїх ухвалах на II Литовський статут (*далі* – Статут); відкладають частину справ до часу відновлення роботи звичайних судів; не дозволяють незадоволеним апелювати до «речі посполитої на з'їзд», себто до сеймика; ображають сторони ущипливими словами; нерегулярно, не що три тижні, як

³⁴ Ширше див.: *Старченко Н.* Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг...

³⁵ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 333.

³⁶ Там само.

записано в сеймиковій ухвалі від 13 грудня, провадять засідання. Депутатам також нагадали їхні слова у відповідь на прохання сторони про апеляцію до сеймика: «Мы того такъ учинити не можемо, а апелецыя от суда нашего только до самого Бога идетъ»³⁷. Скаржники заявляли про невизнання повноважень каптурового суду, аж поки судді не «усправедливляться».

Упродовж осені різні особи подавали до гродських книг свої заяви про відмову ставати до суду, як наприклад, 7 жовтня Іван Кирдей Мнішинський: «То слышал от многих людеи, которые пригану дали п[а]ном депутатомъ, иж их м[и]л[о]сть не ведле права посполитого и статуту, толко так, як хочут, рос-судком своим отправають и всказываютъ»³⁸. Однак за позовами та окремими деталями точно відомо, що остання сесія каптурового суду відбулася у січні 1574 р., себто напередодні коронації Генріха Валуа.

Загалом, якщо підсумувати матеріал гродських книг цього періоду, то на позір видається, що каптуровий суд займав дуже невелику, чи не маргінальну нішу в загальному механізмі підтримання порядку. Воєвода кн. Богуш Корецький та луцькі гродські урядники брали на себе суддівство у випадку поодиноких тяжких злочинів³⁹. З менш нищівними для «посполитого спокою» конфліктами традиційно справлявся сам шляхетський загал – через приятельські суди. Здавалося, що ідея каптурового суду як колегіальної інституції провалилася. Проте на сеймику 27 липня 1574 р., скликаному на звістку про відсутність короля в Речі Посполитій, волиняни знову повернуться до каптурового судочинства.

Шляхетська правотворчість – відповідь на виклики повсякдення

Уважається, що форма судочинства, яка запроваджувалася сеймиками після втечі Генріха Валуа, служила маркером політичної позиції шляхетських корпорацій. Ті, хто залишав чинними суди, які діяли від імені короля, вважали відсутність Генріха в Речі Посполитій за тимчасову. Ті ж, хто переходив до формування каптурових судів, розділяли так чи так думку про настання безкоролів'я⁴⁰, хоч, звичайно, картина була різноманітнішою. У волинській ухвалі 27 липня 1574 р. обтічно зазначалося – каптуровий суд мав діяти до часу появи в Речі Посполитій «коронованого короля», що могло означати як повернення Генріха Валуа, так і обрання нового володаря⁴¹.

³⁷ Там само, арк. 339–339 зв.

³⁸ Там само, арк. 418 зв.

³⁹ Справу про вбивство Андрія Хмари його племінником Степаном розглядав князь Богуш Корецький з гродськими урядниками за асистування шляхти. Ширше див.: *Старченко Н.* Звинувачення дружин у вбивстві чоловіків: жіноча жорстокість, чоловічі фобії чи матеріальний розрахунок родичів (Волинь останньої третини XVI ст. – першої третини XVII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. № 13–14. Київ, 2017. С. 94–96.

⁴⁰ *Dubas-Urwanowicz E.* Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału...; *Makilla D.* Próba reformy sądownictwa powszechnego z czasów bezkrólewia po ucieczce króla Henryka Walezego (1574) // *Miscellanea Historico-Iuridica*. Z. 2. R. 2015. S. 45–55.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 240–244 зв.

Хай там як, але шляхта спробувала виправити всі недоліки каптурового суду попереднього періоду, дбаючи про «покой посполитий» та «милість» між членами спільноти. Передусім, взоруючись на «святу справедливість», було заборонено надалі скаржитися на суддів та апелювати до всієї *речі посполитої* – шляхетської корпорації, сенаторів чи до майбутнього короля. Цим шляхта легітимізувала претензії попередніх суддів на остаточність їхніх ухал. В кінці лауди (сеймикової ухвали) була вписана і санкція: в разі порушення прийнятих постанов вся шляхта має повстати проти збурювача єдності як ворога Вітчизни, «маєтність його знищити, горла його позбавити і мати його за особу без честі».

Також зазначалося, що депутати мають судити виключно Статутом, не використовуючи ніякого іншого права. Ця норма, без сумніву, теж апелювала до попередніх дискусій про повноваження депутатів, однак чітко окреслила правом межі їхньої свободи. Таку вимогу містив і Статут, що не раз провокувало гострі дебати під час контрверсій у гродських та земських судах Волинського воєводства. Шляхта пов'язувала цю заборону із засадничим принципом судочинства – «що не заборонено законом, те дозволено».

У сеймиковій ухвалі була чіткіше окреслена компетенція суду, спрямована передусім на утримання порядку. Шляхта розширила перелік переступів, що їх мали судити депутати: наїзд на шляхетський дім, побиття, поранення, пограбування (*луп*), захоплення маєтку чи ґрунтів, найрізноманітніші шкоди і кривди, заподіяні із застосуванням насильства чи підступу, підпал, згвалтування. Водночас до цього списку потрапили й «пофальки и отповеди на здоровье» – погрози про заподіяння шкоди майну та його власникові. Одповіді – оголошення про помсту – були маркером шляхетської конфліктної культури, в якій позасудові поррахунки між супротивниками з метою відовлення честі уважалися квазілегітимною сферою, узвичаєною практикою. До неї мав звертатися кожен «поштивий лицар» – шляхтич, аби захистити власну добру славу та задекларувати перед спільнотою свою невинуватість. Криміналізація шляхетських практик відновлення честі, які зазвичай оприявнювали та підтримували конфлікт, означала, що шляхетська спільнота брала на себе обмеження приватного правосуддя. А водночас це був додатковий штрих, який засвідчував – місце короля впевнено посідала шляхетська корпорація. Адже справи про честь (підважену чи в разі небезпеки її втратити через обвинувачення) шляхтич мав провадити в королівському суді.

Прикметно, що й шляхта Руського воєводства, встановлюючи на Вишенському сеймику 1 грудня 1574 р. генеральний (апеляційний) суд, теж візьметься за впорядкування приватних поррахунків. Причому йтиметься про цілком конкретні заходи, які обмежували застосування одповіді: шляхтич, погрожуючи мстити, мав утриматися від насильства упродовж чотирьох тижнів до засідання апеляційного суду і чотирьох тижнів після, а також за два тижні до сеймика, де мали обирати депутатів, і впродовж двох після. Для порушника постанови була передбачена найтяжча кара – інфамія, позбавлення честі⁴².

⁴² Akta grodzkie i ziemskie... S. 26.

Важливим був і пункт волинської лауди, згідно з яким депутатам надавалося право ухвалювати смертну кару за окремі види злочинів: напад на шляхетський дім (*кзвалть домовый*), убивство (з умислом, підступно, з особливою жорстокістю) та згвалтування. Життя і честь шляхтича, як і конфіскація маєтків, перебували в компетенції королівського суду. Тож спільнота не лише декларувала перехід всієї влади у воєводстві до неї самої, а й взялася втілювати цю владу, перебравши на себе вищі функції монарха – право позбавляти життя і честі.

Крім кримінальних злочинів та переступів, пов'язаних із насильством, до компетенції депутатського суду було долучено й справи про викуп маєтків із застави та про повернення боргу, які припадали на час після смерті Сигизмунда Августа. Також депутатам належало судити справи про втечі підданих, як зазначалося – згідно з каптуровою ухвалою від 25 лютого 1573 р. (що не збереглася).

Позов мав вручатися відповідачеві (особисто чи заочно) за три тижні до початку судової сесії (*років*). Покласти позов у маєтку можна було практично будь-де: у дворі, в домі, у воротах, головне, щоб про це було широко оповіщено урядникам та / чи іншим особам (згідно зі статутом позови мали бути увіткнені у ворота двора відповідача). Заборонялося «збивати» позов через формальні причини, а саме вони активно використовувалися відповідачами у звичайному судочинстві, аби затягнути справу. Натомість, як зауважувалося в ухвалі, позов мав містити головне – чітко викладену скаргу, щоб відповідач знав, у чому він звинувачений. Отож цим пунктом значно зменшувалася кількість причин для затягування справи. Це було вкрай важливо, адже розгляд скарги в суді мав *завитий* характер (не міг бути відкладений) і мусив тривати один день до заходу сонця.

Перше судове засідання призначалося на 1 вересня, далі *роки* мали відбуватися що чотири тижні (на відміну від попереднього періоду, під час якого інтервал між засіданнями дорівнював трьом тижням). Для депутатських засідань було відведене окреме місце – єпископський дім у луцькому замку, отож каптуровий і гродський суди розділили навіть за місцезнаходженням. Писар мав за день до початку судових засідань (*років*) укласти реєстр справ, що надійшли до розгляду. Судові книги зберігалися при писареві, а виписи видавалися за печатками всіх депутатів.

У попередній ухвалі від 13 грудня 1572 р. суддям дозволялося засідати у неповному складі⁴³, натомість новому складові депутатів пропонувалося на місце відсутнього обирати заступника. Визначати кандидатуру тимчасового депутата мала шляхта, яка прибула на *роки*. Якщо їй не вдавалося впоратися з цим завданням, обрання покладалося на депутатів: «чоловека доброго, цнотливого, веры годного обратъ и местце товариша своего депутата, которого бы не было, засадить и с нимъ сполне вси sprawy отправовать мають под цънотою и верою своею». Таким же чином мали судитися справи самого

⁴³ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 629–630 зв.

депутата – з тимчасово обраним замість нього представником шляхетського загалу (виключно на розгляд цієї справи).

На окрему увагу в лауді здобулася процедура виконання судового вироку – найслабше місце в шляхетському судочинстві через брак виконавчої влади. Згідно з каптуровою ухвалою, встановлювався термін виконання декрету – не пізніше аніж за два тижні від дня його оголошення. Депутати мали послати до винуватця лист із вимогою виконати їхню постанову. В разі відмови староста повіту, де знаходилася нерухомість відповідача, разом із депутатами мали скликати посполите рушення і конфіскувати маєтність винуватця. Та частина, яка дорівнювала вартості відшкодування за декретом, передавалася позивачеві, решта переходила до рук старости, а точніше – шляхетської спільноти.

У посполитому рушенні мала брати участь уся шляхта. Єдиною поважною причиною відмови була тяжка хвороба. Шляхтич, який перебував на момент рушення поза Волинським воєводством, мав прислати урядника з поштом. За неявку на посполите рушення передбачався штраф у 15 кіп для скривдженого і така ж сума – на користь старости та депутатів. Для цього скривджений мав позвати шляхтича, що ухилився від участі в рушенні, до депутатського суду та довести його вину, а винуватець зобов'язаний був одразу заплатити вказані суми. За відмову платити передбачалося ув'язнення до моменту упокорення винуватця. За відмову з'явитися до суду маєтки шляхтича мали бути конфісковані на користь скривдженого та «речі посполитої».

Особа, яка не з'явилася на посполите рушення через хворобу, на першому ж засіданні каптурового суду мала присягнути на підтвердження її правдивості. Врешті зазначалося, що навіть у випадку хвороби шляхтич має прислати замість себе іншого шляхтича, а староста – підстаросту.

Староста, який би відмовився скликати посполите рушення, не посилав оповішувальних листів до шляхти, не їхав разом із усіма, або не хотів відбирати маєтків, мав платити 50 кіп скривдженому, а 50 – депутатам. Поважною причиною відмови могла бути лише тяжка хвороба. До старости мали бути застосовані такі ж заходи, як і проти будь-кого, хто відмовлявся брати участь у посполитому рушенні. Обов'язок скликання шляхти в цьому випадку покладався на депутатів. Отож староста урівнювався з іншими членами спільноти в разі невиконання передбачених лаудою заходів.

До важливих деталей ухвали належала вимога обов'язкової присяглості для всіх гродських урядників, яка широко увійде в судову практику після обрання короля. Присяга служитиме фактором емансипації гродських урядників від влади старости, який обирав їх згідно з власним баченням і уподобаннями з групи своїх слуг і клієнтів. Себто потроху відбувалося виділення гродського суду як відносно незалежної інституції, що розщеплювало владу старост. Ці процеси були започаткові під час безкоролів'їв⁴⁴.

⁴⁴ Ширше див.: *Старченко Н.* Гродські урядники: слуги старости – члени шляхетської спільноти – «агенти» держави (Волинь останньої третини XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 16. Київ, 2016. С. 128–156.

В ухвалі зазначалося, що в разі порушення гродським урядником своїх обов'язків (скажімо, відсутність у замку з корисливих мотивів або нехтування права) староста мав усунути його з уряду (якщо вина буде доведена). Поруч із цим пунктом згадувалися возні: зауважувалося, що вони мали виконувати свою роботу, уважаючи на честь. Ухвала урівнювала здирництво і хабарництво возного із фальшуванням, а саме за цей переступ, згідно зі Статутом, передбачалася смертна кара (розд. 4, арт. 5).

Знайшлося в ухвалі місце й для регулювання справ про привласнення на різний спосіб чужого майна, що коїлося руками слуг і підданих. Зазначалося, що потерпілий шляхтич, піймавши винуватця з доказом (*лицем*), має передусім його відпровадити до того пана, на чиєму ґрунті він був затриманий, і там його ув'язнити. Далі скривджений мав поінформувати про ситуацію шляхтича, якого винуватець назве своїм паном, однак не сам, а через лист особи, на ґрунті якої був пійманий злочинець. Якби пан відмовився приїхати на суд у призначений термін, тоді шляхтич, в маєтку якого перебував злочинець, мав запросити до себе сторонніх осіб і разом із ними судити винуватця згідно з доказами скаржника – власника «лиця». Панові скараного заборонялося позивати як власника вкрадених речей, так і осіб, що провадили суд («але вечно о то молчати мает»). У цих випадках підважувалася влада пана, зокрема, його виключне право судити своїх підданих і слуг, яке переходило до третіх осіб.

Шляхта, укладаючи 27 липня низку правил для забезпечення «покою посполитого», подбала і про безпеку судів. Заборонялося виходити у місто та заходити до луцького замку з рушницями, луками та рогатинами, які уважалися нелицарською зброєю, такою, що надавалася для підступу і реалізації потаємних планів. При собі дозволялося мати лише меч, корд чи шаблю, які зазвичай були при боці шляхтича та сприймалися як невід'ємна частина його вбрання, або, що точніше – ознака лицаря–шляхтича. На гродських урядників покладалася обов'язок стежити за ситуацією в місці та одразу реагувати на випадки насильства або наявність заборонених видів зброї. Зловмисники мали прибути до замку за першим же викликом гродських урядників і відповісти на обвинувачення. Якщо оскаржений ухилився від виклику, то міський і гродський уряди спільно мали його затримати і ув'язнити в замку, змушуючи «усправедливитися». Нешляхтича мав судити міський уряд. Низка ситуацій із шляхетського повсякдення цілком могла бути причиною появи того чи того пункту ухвали.

Насамкінець в ухвалі зазначалося, що до другого каптурового суду шляхта обрала депутатів із різних повітів Волинського воєводства у кількості 8 осіб: з Луцького – волинського хорунжого Григорія Гулевича і луцького земського суддю Гаврила Бокія-Печихвостського (обидва входили до найпершого депутатського складу) та Федора Кад'яновича Чаплича (у 1581 р. буде обраний луцьким земським суддею як клієнт кн. Костянтина Острозького⁴⁵); з Володимирського – Костянтина Малинського та Ждана Томковича Коїленського,

⁴⁵ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 90.

пов'язаного через службницькі стосунки з клієнтарним середовищем того ж таки кн. Острозького, однак своїм обранням він міг бути зобов'язаний родинним зв'язкам через дружину Ганну Хрінницьку; з Кременецького – Ярофія Гостського (буде обраний луцьким земським суддею у 1580 р. як протеже кн. Острозького⁴⁶), Івана Хрінницького (буде обраний луцьким земським підсудком у 1578 р.⁴⁷), Антона Єловицького. Уряд депутатського писаря зайняв Іван Сло-Букоємський. Усі депутати присягнули судити згідно з власною честю, озираючися на Бога та у всьому покладаючися на Статут, «право наше посполите писане», не відступаючи від каптурової ухвали. Всі шляхетні мешканці трьох повітів Волинського воєводства, усі шляхетські «стани» – пани-ради (сенатори), урядники, лицарство-шляхта, своєю чергою, обіцяли дотримуватися постанови, виконувати ухвали депутатів, не звертатися зі скаргами на них і їхні декрети ані до короля, ані до сенаторів, ані до всієї речі посполитої, себто шляхетської корпорації. У разі порушення котримсь зі шляхти взятих на себе зобов'язань всі інші мають повстати проти нього як ворога Вітчизни, «матність його знищити, горла його позбавити і мати його за особу без честі».

Як напевду, нам невідомо, чиїми руками творилися сеймиківі рішення і якою була процедура їхнього ухвалення, приймалися вони одностайно, а чи спричиняли значні дискусії. Ми напевно не знаємо, як в них відображалися події в державі, що запозичувалося з ширших дискусій на сеймах та як висока політична риторика позначалася на формулюванні тих чи тих пунктів. Очевидно, однак, що ухвала 27 липня була радше відповіддю на виклики шляхетського повсякдення, аніж відрефлексованим інтелектуальним продуктом. Вона, напевно, відображала уявлення та проблеми спільноти значно точніше, аніж, скажімо, політичні трактати про направу Речі Посполитої. Швидкі трансформації в житті країни та необхідність приймати важливі для майбутнього рішення, в обговорення яких був так чи так втягнутий широкий загал, змінювали уявлення шляхетських корпорацій про себе, свої потреби та нагальні завдання. Ухвала укладалася не лише з перспективи кінця липня 1574 р., а й певним чином *на вистіт*, з розумінням слабких місць судочинства і спробою їх виправити. Водночас шляхетське зібрання взялося за справу підтримання порядку й з іншого боку, дисциплінуючи саму спільноту через обмеження «свята святих» шляхтича – толерованого загалом права на повернення своєї «справедливості» через застосування помсти. Звичайно, недопустимість індивідуального поражу не раз декларувалася під час судових засідань, а чи й в приватних дискусіях. Помста часто обмежувалася деклараціями і психологічним тиском на супротивника та укладалася в певні конвенційні рамки, на загал дотримувані у конфліктах. Однак поки існувала *одповідь* як обов'язкове для почтливого шляхтича публічне оголошення про намір вдатися до насильства,

⁴⁶ *Ibidem*. Матеріали про конфлікт на сеймику з приводу обрання суддею Ярофія Гостського див.: Стратегії та ритуали конфлікту. Шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації. Київ, 2020. С. 170–179.

⁴⁷ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku... S. 88.

спільнота визнавала за ним право відновлювати свою честь на власний розсуд. Криміналізація одповіді через внесення її до першочергових злочинів для розгляду каптуровим судом означала, що спільнота взяла на себе функції по обмеженню насильства, які традиційно належали центральній владі.

«Дисциплінування» не лише членів шляхетської спільноти, а й старост як урядників, в руках яких була зосереджена виконавча щодо рішень каптурового суду влада, означало переформатування владної ієрархії в регіоні. Адже це на старостах в першу чергу лежала функція забезпечення порядку. А якщо зважити, що уряди старост у цей час перебували в руках «головних» князів на Волині – Богуша Корецького, Миколая та Януша Збараських, Костянтина Острозького, то мала бути підважена й символічна владна вертикаль, конкуренцію якій склала шляхетська спільнота як самоврядна одиниця. Поза сумнівом, що це не відбулося непомітно для еліти регіону. За рік до цього вона виступила досить монолітно проти претензій обранців шляхетського загалу (а почасти й їх самих) на судову владу поза їхнім контролем. Йшлося, як пам'ятаємо, про депутатів, представників середньозаможної шляхти, яким опонувала у підсумку традиційна урядницька еліта. На сеймику 27 липня не було частини головних владних гравців на Волині, зокрема, кременецького старости Януша Збараського. Дещо пізніше князь продемонструє своє ставлення до каптурового суду, відмовившись виконати судовий декрет, ухвалений на користь його супротивника Яна Ворони. У відповідь волинський воєвода кн. Богуш Корецький скликав на 3 лютого 1575 р. посполите рушення Луцького повіту, яке очолив луцький підстароста Михайло Вільгорський. Слуги Збараського Абрам Бережецький, Томко Білецький і Яско Білецький, прибувши на місце збору, від імені князя заявили, що їхній пан не визнає юрисдикції каптурового суду. Адже він не погоджувався на сеймикову ухвалу, згідно з якою постав цей суд: «Мы тебе, пне подстаростии, и всѣхъ поветовников именовъ князя его мылости, пна нашего, и сами от себе навпоминаем, абысте ваша млсть на таковое увязане до Яровицы, именье пна нашего, не ехали. Естли же в добрыи обычаи, а не на жадное увязане поедете, теды для вашей млсти, пне подстаростии, бочка меду а другая пива быти можетъ. Естли же яко инакъшей ехати схочете, теды каждого такового, хто бы едно смел до двора князя его млсти на Яровицу ехати, кулями будемъ потыкати, а порохоми кормити. Кгды жъ тые депутатове зле а нецнотливе на князю, пну нашем, всказы учинили, што им Богъ заплакою будетъ, бо князь панъ нашъ под моц и под судъ их не подлегъ, ани их обирал, и до каптуру, за которымъ они судять, печати не прикладал, и на то все, што в томъ каптуре написано, не зезволял»⁴⁸.

Не всі також поділяли ідею запровадження каптурового судочинства, яке означало настання безкоролів'я. Скажімо, 22 листопада возний засвідчив у володимирському гроді, що носив позов від депутатів Івану Романовичу Сенюті, однак той його не прийняв, заявивши про існування в Речі Посполитій

⁴⁸ ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 43 зв.–44 зв.

короля, від імені якого й мають діяти суди: «Обачил, иж позов депутатский, мне его назад вернул и не допустил мне того позу в дому своем класти, поведил, иж, деи, я на то позов депутатский отказыват не повинен, бо я, деи, Луцку не подълег ани естем поветником луцким. Коли бы, деи, еси, пне возныи, дал мне позов з уряду володимерского, я бых, деи, яко повет, бил на позов вряду володимерского отказал. Маем, деи, у себе пна корунованого, а то, деи, суди не от гдря короля уставленные, перед ними справоватися не буду»⁴⁹.

Попри наявність й таких голосів, активна шляхта, що зібралася на сеймик 27 липня, переосмислила низку правових норм, необхідних для ефективного функціонування судочинства, та відновила роботу каптурового суду в новому складі. Шляхетське зібрання ввело присягу для депутатів та обмежило їхні вироки нормами Статуту, водночас утвердило його авторитетність, заборонивши скаржитися на депутатські вирoki.

Власне, волинська шляхта повернеться до реформування каптурового судочинства ще раз через пів року – на сеймику 19 січня 1575 р.⁵⁰ Варто наголосити, що це зібрання відбулося без участі волинського воєводи та луцького старости князя Корецького, волинського маршалка і володимирського старости князя Костянтина Острозького та кременецького старости князя Януша Збарзького⁵¹, а на його рішення, як з'ясувалося в одній з судових справ, нібито не було згоди всієї шляхти⁵². Ця інформація вказує на існування у Волинському воєводстві реформаторськи налаштованих осіб (а чи групи осіб), які зніціювали це шляхетське зібрання та повпливали на ухвалення його рішень. Чи не найрадикальнішою була постанова, за якою право скликати посполите рушення воєводства в разі необхідності надавалося не лише воєводі, а й самій шляхетській спільноті. Вона ж мала в цьому разі обирати й очільника шляхетського ополчення.

Що ж до каптурового суду, то його засідання було вирішено провадити не лише в Луцьку, а й почергово у Володимирі та Кременці. Через цей символічний об'їзд відбувалося «стягування» території воєводства та маркування його як сфери судової влади обраних депутатів. Цілком імовірно, що цей пункт був спрямований безпосередньо проти кременецького старости князя

⁴⁹ Там само, арк. 237–237 зв.

⁵⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 114–115.

⁵¹ «... без уфалы старших, воевод, маршалка земли волынское и бытности их м(и)л(ости) п(а)нов старост поветовых, луцкого, володимерског[о] и кременецкого» (ЦДАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 9, арк. 65–65 зв.).

⁵² Звернімо увагу, що традиційно преамбула впису сеймикових ухвал до гродських книг наголошує на тому, що ініціаторами впису виступають «ихъ м(и)л(о)ст кн(я)жета, панове, кашталянь, врядники дворные земские, рыцество шляхта и вси обыватели земли воеводства Волынского и Браславского». Натомість, при вписуванні цієї ухвали було зауважено, що її подав для вписання до гроду луцький земський суддя Гаврило Бокій.

Януша Збарзького, який заявив про невизнання сеймикової ухвали 27 липня 1574 р. та повноважень каптурового суду. Про це непрямо свідчить той факт, що депутати під час кременецьких засідань не мали у своєму розпорядженні возних⁵³. Саме староста міг заборонити їм з'являтися певний час у замку. Невдалою виявилася і сесія каптурового суду у Володимирі, з якої не дійшли матеріали засідань, натомість є скарга, що депутати судять у корчмі. Цілком можливо, що йшлося не стільки про бажання самих суддів, скільки про негостинність гродських урядників, які почувалися господарями володимирського замку.

Серед тих, хто зібрався на сеймик 19 січня, напевно, були депутати та наближені до них особи. Адже наступний пункт ухвали торкався саме судової «кухні». Шляхта постановила: декрети у каптуровому суді, звичайно, в ідеалі мали ухвалюватися за згодою всіх депутатів, однак якщо одностайності досягти не вдавалося, вирішувала більшість, решта ж мала з цим погодитися. Одностайність у важливих питаннях була засадничим принципом політичної культури шляхти. Вона забезпечувала увагу до голосу кожного, але волиняни в даному випадку проголосували за ефективність.

Поштовхом до цієї постанови могла бути справа Федори Боговитинівні, вдови по Янові Загоровському, з її сином Михайлом Загоровським, яка розглядалася у каптуровому суді 25 листопада 1574 р. У своїй скарзі на суддів жінка заявила, що депутати усіяко сприяли її синові, порушуючи право і каптурову ухвалу, а також знехтували голосом «старшого депутата», волинського хорунжого Григорія Гулевича. Той, бачачи порушення справедливості, «здане свое имъ повѣдил и указывал прычинамы слушными и писмомъ статутowymъ, артикулами, в немъ описаными, иж они знаидовали не водълугъ права посполитого и теперешнего капътурового». Отож принаймні один голос, причому досить поважний, був проти суддівської ухвали⁵⁴.

Лауда містила ще один вкрай промовистий пункт – возному дозволялося вручати позови без спеціального розпорядження гродського уряду («надання з уряду»), що зменшувало можливості для сваволі старост і їхніх урядників-клієнтів. Чи не найпоширеніший тип скарги на них – про відмову надати возного для потреб зацікавленої особи, чи то протегуючи її супротивникові, чи то через напружені стосунки з прохачем. Недаремно одна з перших конституцій після обрання короля 1576 р. стосувалася саме цього питання: шляхта Волинського воєводства отримала дозвіл запрошувати возних без розпоряджень будь-яких урядників, за винятком справ, пов'язаних із кровопролиттям, убивством і наїздами⁵⁵. Ця конституція, поза сумнівом, була спрямована на обмеження старостинської сваволі. Шляхта на сеймику 27 липня також переймалася покращенням механізму полагодження конфліктів, які провадилися руками слуг і підданих. У цих випадках традиційно пан постраждалих осіб

⁵³ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 811.

⁵⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 412 зв.–413 зв.

⁵⁵ Volumina constitutionum. Т. II: (1550–1609). Vol. 1: (1550–1585). S. 373.

мав «просити про справедливість» у пана кривдників, а сам розгляд справи набував вигляду полюбовного суду за участі посередників – шляхти-приятелів з обох сторін. Якщо ж шляхтич, чії слуги / піддані заподіяли «кривду», відмовлявся від з'ясування обставин і відшкодування збитків, пан скривджених мав право позивати супротивника до суду. Адже, прикриваючи від відповідальності залежних від нього осіб, шляхтич брав на себе відповідальність за скоєне ними. Очевидно, що справи, де насильство чинилося залежними особами, було вразливим місцем механізму відшкодування втрат. Передбачений Статутом порядок та його втілення надавали багато можливостей для маніпуляцій, затягування із розглядом справи, додаткових образ, накопичення відчуття несправедливості у скривдженого тощо⁵⁶. Шляхта, що зібралася на сеймик, заропонувала чітку процедуру позасудового полагодження конфлікту та спростила деякі формальності, а водночас тісно прив'язала полюбовне судочинство до каптурового судочинства. Приятельський розгляд справи мав відбуватися за чотири дні до засідань каптурового суду, аби сторони, не дійшовши порозуміння, одразу могли передати справу на вирішення депутатам.

Невідомо, проте, чи ця сеймикова ухвала втілювалася в життя і чи втілювалася взагалі, за винятком почергових сесій у трьох повітових центрах Волинського воєводства. Цим, схоже, і пояснювалося рішення шляхти на сеймику 19 січня провадити засідання в різних повітових центрах. Адже це означало, що судді мають розташуватися в замку – офіційній резиденції старостинського уряду, а староста перетворювався у виконавця їхніх ухвал. Себто знову зустрічаємося зі зміною традиційної владної ієрархії, яка, однак, підтримувалася далеко не всіма. А цей факт вказує на розбіжності у середовищі волинської шляхти чи, імовірніше, поміж частиною еліти і якимись шляхетськими групами, що засвідчують і окремі згадки в актових книгах.

Далі проаналізуємо бодай у загальному вигляді роботу каптурового суду, утвореного «ведле каптуру по отеханню короля его млсти Генрика с Корони Полское до кролевства Француского, от всех обывателии земли и поветовъ воєводства Вольнского»⁵⁷.

Каптуровий суд (30 серпня 1574 – 9 травня 1575 рр.)

Другий каптуровий суд Волинського воєводства за час своєї роботи провів 9 судових сесій: 30 серпня, 27 вересня, 25 жовтня, 22 листопада, 17 січня, 13 лютого, 14 березня, 11 квітня та 9 травня. Одне засідання, призначене на 20 грудня, було скасоване за спільними домовленостями через наближення Різдва. До каптурових книг потрапило 40 справ із восьми сесій (із засідань у Володимирі 14 березня матеріали не збереглися). Записи неповні, позаяк у кількох справах містяться згадки про те, що вони вже розглядалися на попередніх роках, однак серед матеріалів із вказаних сесій цих актів бракує. Очевидно, що вписи до каптурових книг робилися з ініціативи сторін, тож ми

⁵⁶ *Старченко Н.* Честь, кров і риторика... С. 119–127.

⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 2.

не маємо тих справ, де позивачі / відповідачі з якихось причин не вбачали потреби у їх фіксації. Це могло відбуватися, найочевидніше, через рішення сторін залагодити справу за допомогою приятелів, однак про кількість таких випадків сказати складно. Низка записів про перенесення розгляду справи з каптурового суду на полюбовне погодження фіксується в луцькій гродській книзі. Скажімо, 1 вересня Григорій Волчко-Жасківський визнав, що скаргу кн. Олександра Порицького про наїзд на Порицьк, вбивство двох міщан і поранення вїта, яку мав розглядати каптуровий суд, він пообіцяв задовольнити – заплатити князеві 400 золотих і відсидіти рік в замку, пів року в Луцьку, а по чверті року у Володимирі та Кременці⁵⁸. 27 вересня Андрій Коровай-Селецький у своїй заяві сповіщав, що кривди брата Остафія, який розпочав справу проти нього в каптуровому суді, він готовий відшкодувати без втручання депутатів⁵⁹. Очевидно, що згадки про ці справи до каптурових записів не потрапили. До володимирської гродської книги за серпень–грудень 1574 р. вписано 13 вознівських визнань про вручення позовів на каптурові суди, однак лише чотири справи дійшли на відповідні роки, себто тільки третина потенційних скарг була розглянута в суді і вписана до «Книг справ судовъ депутатских»⁶⁰. Позивачі та відповідачі в решті випадків вирішили свої конфлікти поза судом.

Предмет суперечки. Що ж було предметом суперечки у справах, які надходили до каптурового суду? Серед 40 справ, вписаних до каптурових книг, 33 містять судові вироки, а 7 – заяви різного характеру, серед яких чотири є повідомленнями про полагодження справи поза судом (2 акти) чи перенесення їх на суд полюбовний (2 справи). Зупинюся спочатку на останніх чотирьох випадках. До третейського суду вирішив звернутися Іван Кірдей-Мнішинський, якому вчинив «зелживість» Кіндрат Городиський з помічниками⁶¹. Під зелживість потрапляє цілий спектр значень – від оббріхування до образи дією, які можна окреслити поняттям «зганьблення». У другому випадку Петро і Василь Несвіцькі перед депутатами оголосили про домовленість розділити маєток та всі прилеглі ґрунти, які їм дісталися від батька, з допомогою приятелів⁶². А от Павло Бранський заявляв, що Ленарт Бернацький отримав достатнє відшкодування за смерть брата Миколая, слуги Івана Ошовського, яка сталася від ран, заподіяних слугами Бранського нібито з наказу його самого⁶³. Федір Шимкович-Скленський теж визнав, що полагодив справу з позивачем Іваном Селецьким, не стаючи до суду, «приятельським а угодливим обычаем» через обраного обома сторонами приятеля Кузьму Порванецького.

⁵⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 295 зв.–298.

⁵⁹ Там само, арк. 347 зв.–348.

⁶⁰ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 177 зв.–178, 178 зв., 191 зв.–192, 209–209 зв., 212 зв., 228, 228–228 зв., 228 зв.–229, 231–231 зв., 231 зв.–232, 235 зв., 237–237 зв., 248 зв..

⁶¹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 766–766 зв.

⁶² Там само, арк. 779–779 зв.

⁶³ Там само, арк. 782–782 зв.

Тож прямо під час вересневих років він зобов'язався повернути Селецькому захоплений ґрунт, який уже встиг переорати і засіяти, а також заплатити копу грошів⁶⁴.

14 справ із 33, що були розглянуті депутатами, стосуються сусідських конфліктів, пов'язаних зі спірними межами між маєтками. Спектр звинувачень досить широкий, однак в основі лежав наїзд на ґрунт, під час якого кривдники, переважно піддані відповідача, інколи на чолі зі слугами пана й урядником, переорювали межі та псували межові знаки (копці), косили сіно чи жали посіви, вивозячи здобич до маєтку свого пана, засівали спірний ґрунт і приєднували його до нерухомості власника. Такі інциденти інколи поєднувалися із побиттям слуг і підданих, яких під час наїздів зустрічали нападники, грабежами та пошкодженням майна. Два випадки стосуються скарг на підданих про напади на дорозі, які, очевидно, були наслідком сусідських конфліктів⁶⁵. Чотири випадки пов'язані зі звинуваченнями у наїзді / нахоженню, де у трьох справах йшлося про напад на помешкання підданих з насильницькою метою, а в одному – про наїзд та захоплення маєтку. Всі ці справи теж стосуються сусідських конфліктів. Так, наприклад, кн. Андрій Курбський скаржився на Івана Калусовського, який вночі зі слугами і помічниками умисно наїхав на гостинний дім у маєтку князя Туличові, «ворота сенные, двери избные, окна порубали, порозламовали», а господаря Савку з дружиною побили та завдали шкод⁶⁶. Дмитро Олехнович Козинский скаржився на кн. Юрія Збараського з дружиною княгинею Барбарою Михайлівною з Козинських про те, що їхній козинський урядник з боярами, підданими і міщанами напали на помешкання козинських підданих скаржника, багатьох побили і поранили⁶⁷. На тому ж засіданні вже подружжя Збараських скаржилося на того ж Дмитра Козинського, який «умыслне а кгвалтовне» наслав урядника та підданих на козинський дім слуги князя з метою його вбити. Утім, позивачі до суду не стали, а відповідач заявив, що як почтивий шляхтич хоче очиститися від такого образливого обвинувачення. Слуга князівського подружжя Станіслав Милевский перед депутатами на те відказав, що Козинського його пани не позивали, а позов на себе він сам приготував. Однак повноважень від князя і княгині на ведення справи Милевський не мав, тож Козинського депутати звільнили від обвинувачень. Що було насправді – сказати важко, адже обидва варіанти були можливі⁶⁸. Сюди ж варто додати скаргу Дмитра Козинського на подружжя Збараських, за наказом яких їхній урядник Милевський спалив кілька будівель у Козинському замку – в'їзду вежу, дві світлиці та кілька городень, власність скаржника⁶⁹. Дві скарги стосуються втечі підданих і небажання нового пана

⁶⁴ Там само, арк. 777 зв.–778

⁶⁵ Там само, арк. 767–768 зв., 807–808.

⁶⁶ Там само, арк. 813 зв.–815 зв.

⁶⁷ Там само, арк. 809 зв.–812 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 809–809 зв.

⁶⁹ Там само, арк. 822–823.

їх повертати⁷⁰. У чотирьох випадках розглядалися скарги про невіддачу боргу і в одному – про відмову повертати заставлений маєток⁷¹. Маємо три справи, в центрі яких – родинні суперечки про нерухомість⁷². Нарешті одна справа стосувалася невмотивованого побиття єврея, за що винуватець (перебував у стані сп'яніння) був покараний ув'язненням⁷³.

Як на загал, то справи, що надходили на суд депутатів, нічим не відрізнялися від повсякденної рутини гродського судочинства. «Кримінальний» світ дрібних чи масштабніших сусідських суперечок, що могли тягтися роками, існуванню посполитого спокою особливо не загрожував, навіть якщо шляхетська спільнота думала інакше. Справа про вбивство Миколая Бернацького нагадує дрібні служебницькі «вправляння» у володінні шаблею в разі конфліктів, інколи під час застіль, з непланованими у деяких випадках трагічними наслідками. Строгого контролю у шляхетських «звадах» досягти було неможливо. Павло Бранський, ставши до суду, передусім заявив, що міг би виправдатися від звинувачень у вбивстві, однак отримав інформацію, що «за поторжкою того ж небожчика Бернацького служебники мои были ся з ним поторгнули, с которого поторгнення были ся поранили». Тож він, «пометаючи на Бога», з допомогою спільних приятелів дійшов із Ленартом Бернацьким згоди, пообіцявши йому в домі Федора Скленського, одного із єдначів, у Сільці віддати двадцять кіп грошів і коня. Угодою передбачалося, що в разі невиконання зобов'язань Бранським віддати обіцяне Бернацькому мали посередники як поручителі. Тож, схоже, що Бранський був вельми зацікавлений у тому, аби виправдатися і зняти зі свого імені обвинувачення, а з ним – і його приятелі.

Дилації. Каптурове судочинство не передбачало відкладення розгляду судових справ. В одному випадку зустрічаємо спробу адвоката княгині Іванової Чорторийської відкласти справу до наступного дня через хворобу відповідачки, однак позивач Василь Загоровський указав депутатам на *завитий* характер каптурового судочинства: «П(а)нъ кашталян просиль, абы был ведле каптуру захованъ, кгда жъ, деи, позвы теперешние толко на одинъ день служать». Тож через певний час того ж дня княгиня таки з'явилася до суду⁷⁴.

Вступні акти процесу. Зазвичай відповідачі намагалися відхилити справу на вступних актах процесу – при перевірці вручення позовів, а чи правильності оформлення уповноважувальних листів адвокатам.

Попри активну задіяність адвокатів у каптуровому судочинстві, маємо лише один випадок відхилення справи через неосілість уповноваженого. Відповідач Іван Шелвовський попросив Якуба Климашевського, адвоката позивача Петра Фальчевського, показати «ведле права и статуту оселост свою». Чи не найпоширенішою у цей час причиною для відхилення справи якраз і

⁷⁰ Там само, арк. 790 зв.–792 зв., 812 зв.–813 зв.

⁷¹ Там само, арк. 775–776 зв., 778–779, 806–807, 823–825, 817 зв.–819.

⁷² Там само, арк. 773–774 зв., 797–801 зв., 815 зв.–817.

⁷³ Там само, арк. 768 зв.–769.

⁷⁴ Там само, арк. 773 зв.

була неосілість адвоката, себто брак нерухомості на Волині, що вимагалось статутною нормою. Депутати підтримали вимогу відповідача, однак Климашевський довести свою осілість не зміг. Тому було ухвалене рішення: Шелвовського зільнити від позову. Акт, утім, обривається, тож невідомо, яким чином судді запропонували далі діяти позивачеві. Найочевидніше, Климашевський мав підготувати доказ своєї осілості на наступні роки⁷⁵.

Шляхта окремих пунктом каптурової ухвали намагалась максимально зменшити ризики відхилення справи через формальні причини, передусім – дрібні невідповідності вручення позову статутним приписам. Серед каптурових записів маємо один випадок, де саме через це була відхилена справа. Так, на травневих засіданнях 1575 р. княгиня Ганна Деспотівна Миколаєва Збараська через свого адвоката Богуша Зайця скаржилася на пасинка князя Януша Збараського трьома позовами, після читання яких відповідач запропонував: «Нехай, деи, еє млсть кнгня Ганна Деспутовна правне доводит и року и позов своих». Адвокат княгині продемонстрував випис із володимирських гродських книг, в якому повідомлялося, що володимирський возний Дем'ян Мокренський доправив позови до маєтку князя Роснов у визначений правом термін. Однак на це князь заявив: «Не потреба, деи, в[ашей] м[илости] суду болшь затрудняти и часу невинне тратити, але о што показую в праве посполитом статуте Великого князства Литовского в роздѣле четвертомъ артыкул девятыи, ведле которого прошу, абысте мя в[аша] м[илост] заховати рачили». Депутати наказали читати вказаний артикул, в якому зазначалося, що позов потрібно класти у маєтку, звідкіля «діялася кривда». У позові ж йшлося про образу (*деспект*), яку завдав княгині пасинок у Вишневі Кременецького повіту, натомість маєток Роснов, куди возний доправив позов, лежав у Володимирському повіті. На це Заяць відказав, що жоден позов від княгині не міг бути вручений у Кременецькому повіті, адже для цього потрібно було взяти кременецького возного. А позаяк Януш Збараський є старостою Кременецького повіту, тож отримати возного у позивачки шансів не було. Збараський на те відповів: «Того, деи, п(а)не Заецу, николи не покажешъ, абых я непристоине з уряду своего против кого заховати, а возных на потребу чинос боронити мел». Насправді князь значно перебільшував свої урядницькі чесноти. Нагадаємо бодай той факт, що на кременецьких засіданнях каптурового суду сторони присягали без асистування возних (всупереч Статуту), бо, як заявляли депутати, їх у замку не було. Проте цікаве інше – князь указав, що для вручення позовів не потрібне надання від уряду, а це було непряме покликання на каптурову ухвалу від 19 січня. Як бачимо, невизнання сеймикових ухвал мало ситуативний характер і залежало не лише від настанов особи, а й від голої прагматики. У підсумку відповідач просив «волности от позу и року», що судді й задовольнили»⁷⁶.

⁷⁵ Там само, арк. 825 зв.–826.

⁷⁶ Там само, арк. 816–816 зв.

У одній зі справ відповідач відхилив справу, заявивши, що маєток, про кордони якого йшла суперечка, належав не позивачеві Яронімові Крупському, а його дружині. Позивач відповів, що то вигадки, однак судді, вказавши на свою поінформованість, погодилися з відповідачем та запропонували наступного разу зазначити в позові ім'я власниці⁷⁷.

Крім цих двох справ, які були відхилені на початку процесу, в одному випадку до суду не з'явився позивач, відповідно, відповідач був звільнений від обвинувачень.

Після перевірки уповноважувальних листів, дотримання позивачем усіх формальностей щодо вручення позову та підтвердження скаржником тримання ґрунтів (відібраних, попсованих тощо) починалася головна частина процесу – контороверсії (спори) сторін, безпосередній розгляд скарги.

Способи доведення. Нагадаємо, що судочинство було приватноскарговим і змагальним: ініціаторами процесу виступали самі скривджені, тож на них самих лежав обов'язок забезпечення доказової бази під час судового розгляду.

За статутною нормою, найважливішими уважалися докази з допомогою документів і свідків. Якщо їх виявлялося недостатньо, пропонувалося звертатися до присяги (розд. 4, арт. 52). Виняток із цього правила становили справи про честь, гвалт, наїзд на шляхетський дім і землю та ті, де оскарженому шляхтичеві загрожувала втрата життя і честі (тобто розбій, умисне вбивство, крадіжка, зґвалтування). Стосовно них були передбачені окремі варіанти доведення, які ґрунтувалися на присязі. Насправді ці так звані винятки становили значну частину справ, що розглядалися гродськими і земськими судами. Для гродського судочинства справи, в яких доказом мала бути присяга, складала майже 40% від загальної кількості⁷⁸.

Проаналізуємо спочатку ті справи, де депутати обмежилися доведенням з допомогою свідків і документів. Найчисельнішу групу актів складала справи про сусідські суперечки з приводу спірних кордонів (захоплення та приєднання частини ґрунтів до своєї нерухомості, псування межових знаків) та шкод, заподіяних під час вторгнення на чужий ґрунт. Позаяк конфлікти провадилися зазвичай руками слуг і підданих, позивачі мали не лише довести факт кривди, а й надати докази, що порушення сусідського миру відбулося саме з наказу власника маєтку. Позивач мав довести, що свою кривду він початково пробував полагодити, просячи про справедливість у власника підданих, однак намарне. Прохання про справедливість засвідчував возний у гроді, а на суд позивач мав представити випис із актових книг. Реляція возного містила опис оглядання ним вчинених шкод, а наступним етапом – засвідчення

⁷⁷ Там само, арк. 776 зв.–777 зв.

⁷⁸ Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи луцького гродського суду 1598 і 1600 рр. // Український історичний журнал. № 5. 2011. С. 4–27.

прохання про справедливість. У двох справах депутати відклали розгляд скарги і запропонували позивачеві просити відповідача вчинити «справедливість» на підданих⁷⁹.

До справ, де на доведення переважно демонструвалися документи, належали справи про невіддачу боргу. Це були боргові листи, які містили умови на випадок невчасного повернення позики – виплату совитої (подвоєної) суми позики, ув'язання в маєток боржника (тимчасове, до віддачі боргу, перебирання кредитором на себе нерухомості боржника) тощо. Окремі аргументи позивач також підтверджував свідками.

Загалом можна зробити висновок, що в шляхетській спільноті, де всі члени були знані, доведення значною мірою трималося на загальній поінформованості про майнову ситуацію членів корпорації та події, які ставали предметом обговорень, на свідченнях сусідів / приятелів і довірі до них. Вони видаються не менш важливими, аніж документи, тим більше, що в таких інцидентах, які у переважній більшості потрапляли до каптурового суду, доведення через документ було обмежене. Адже суду важливо було пересвідчитися у факті перебування нерухомості в руках позивача на момент смерті короля, а не розібратися в підставах її тримання. Утім, навіть там, де позивачі могли засвідчити свою скаргу документом, як, скажімо, у справі Мартина Ясениницького про захоплення його дворища братами Денисками, вони підтвердили свої докази ще й свідченнями шляхти, а пізніше – присягою⁸⁰. Спільнота не могла не розуміти конвенційність доведень через свідків, їхню умовність. Ішлося радше про готовність осіб, що виступали «свідками» (однак часто лише чули про подію), підтримати позивача, поставитися з довірою до його слів та підтвердити своїм словом вагомість слова почтивого шляхтича-приятеля як «людини віри гідної».

Депутати ухвалили присягу в 12 випадках, що складає трохи більше, аніж третину всіх справ, які потрапили до каптурового суду. Статут закріплював право доводити свою скаргу присягою переважно за позивачем. Можливо, тому, що злочин розумівся як приватна кривда, яка мусить бути відшкодована в результаті судового процесу: «яко укривжонные близшиие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми квалтом што взявши, ку отводу»⁸¹. Каптурові судді призначили присягу, за винятком одного випадку, саме позивачам.

У восьми випадках сторони присягнули⁸², в одному результат невідомий, бо справа закінчується словами про те, що декрет вступає в силу, коли буде виголошена присяга⁸³. Маємо три випадки відмови позивачів від присяги,

⁷⁹ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 769–770 (позивач не просив про справедливість), арк. 789–790 (була допущена помилка в реляції возного).

⁸⁰ Там само, арк. 770–772 зв.

⁸¹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 533.

⁸² Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 768 зв.–769, 770–772 зв. 783–785, 820–821 зв., 822–823 (у цих справах присяга присуджена *самотреть*, себто сторони, що провадила процес, із двома співприсяжниками), 767–768 зв., 797–801 зв., 813 зв.–815 зв.

щоправда, у двох випадках таке рішення призводило не до програшу справи, а лише до зменшення суми відшкодування, яку мав виплатити відповідач. Зупинимось на цих справах трохи детальніше. Ян Ворона оскаржив кременецького старосту кн. Януша Збаразького у переховуванні його підданих-втікачів, що й довів перед судом. Згідно зі шляхетською ухвалою від 25 лютого 1573 р., яка до нас не дійшла, позивач вимагав, аби відповідач повернув «збігів», або ж заплатив 600 кіп. До вказаної суми Ворона додав ще 20 кіп «шкод і накладів» – втрат через відсутність підданих упродовж певного часу та особистих витрат, пов'язаних зі спробами повернути втікачів і провадженням судового процесу. Депутати ухвалили, що позивач має присягою довести витрати у 20 кіп, від чого той відмовився, погодившись лише на 600. Очевидно, що сума у 20 кіп була дуже приблизною, тож загроза кривоприсяжництва й спровокувала відмову Ворони від відшкодування особистих витрат⁸⁴.

У скарзі Дмитра Олехновича Козинського вказувалося, що за наказом кн. Юрія Збаразького і його дружини їхні урядники і піддані гвалтом *наїхали* на частину позивача у маєтку Козині, підданих повитягали з їхніх помешкань, побили, поранили та завдали збитків. Потерпілі присягою засвідчили скаргу пана, однак сам Козинський відмовився присягати на підтвердження гвалту (насильства), вписаного до позову, попри те, що характер інциденту не залишав сумніву в його наявності⁸⁵.

А от на підтвердження скарги Януша Угриновського на Балтазара Гнівоша з Олексова і його дружину з приводу переховування втікача з маєтку Угринів, корчмаря Яцка Звалеяка, який забрав із собою 31 копу виторгу, депутати ухвалили присягу угриновському урядникові та двом підданим. Однак Войтех Грибовський (урядник Гнівоша, уповноважений ним на ведення справи), не допустив їх до присяги, заявивши, що «тые люди мели бы ничие иншее сумнене тою присягою своею образити, одно его властное». Себто урядник визнав слушність скарги Угриновського, а свою заборону іншій стороні присягати пояснив тим, що не хоче брати гріх на своє сумління. Депутати звеліли відповідачам повернути втікача за два тижні, а в разі відмови ті мали виплатити Угриновському 30 кіп⁸⁶. Призначена за декретом сума була меншою від тієї, яку мав намір отримати Угриновський. Тож або він попередньо завищив свої втрати, або їх зменшив як поступку у відповідь на вчинок Грибовського. Зазвичай такі дії з обох сторін ставали прелюдією до полагодження конфлікту, знаком про готовність сторін замиритися.

Ці три справи засвідчують обережне ставлення тогочасних людей до присяги. Уважалося, що неправдива клятва, звернена до Бога, накликає прокляття не лише на самого кривоприсяжника, а й на весь його дім – рід. Тож хоч такі

⁸³ Там само, арк. 785–788.

⁸⁴ Там само, арк. 790 зв.–792 зв.

⁸⁵ Там само, арк. 809 зв.–812 зв.

⁸⁶ Там само, арк. 812 зв.–813 зв.

випадки зрідка й траплялися, однак очевидно, що шляхетський загал із острахом ставився не лише до можливості неправдивої присяги, а й до примусу іншого присягати. Адже змушувати свого супротивника закликати Бога у свідки, знаючи, що правда на його боці, означало ображати Всевишнього. Правдива присяга (втім, без особливої потреби) хоч і не належала до смертних гріхів, як кривоприсяжництво, але легковажити нею, як засвідчив своїм вчинком Грабовський, вважалося справою небезпечною. Врешті схибити у змагальному судочинстві було легко. Адже часто про обставини скоєння злочину позивач хіба здогадувався, свідками виступали особи, що не стільки бачили, скільки чули, а метою змагального судочинства було не стільки встановити «правду» та покарати злочинця зі всією суворістю закону, скільки максимально відшкодувати кривди позивача. Врешті, самої готовності присягати інколи було досить, щоб протилежна сторона звільнила супротивника від присяги, а приятелі втрутилися задля полагодження конфлікту. Присяга позивача все одно забезпечувала виграш, натомість добрий жест – «відпущення» присяги – вимагав від супротивника кроку у відповідь.

На відміну від гродського судочинства, де до присяги, яка призначалася майже у 40% справ, доходило нечасто, у каптуровому суді (принаймні на початку його постання) альтернативи судовому рішенню було геть небагато. Адже цей суд від початку задумувався як інструмент швидкого відновлення порушеної рівноваги, тож його процедури практично не надавали можливостей і часу сторонам і їхнім приятелям для роздумів, коливань та стимулів, що могли б урешті підвести непримирених супротивників до столу переговорів.

Неявка до суду. У семи випадках до суду не з'явилися відповідачі, що становило близько 20% від загальної кількості справ⁸⁷. В одному – знехтували власною скаргою позивачі, що означало їхню відмову від скарги⁸⁸. Очевидно, що для розуміння, чи була ця цифра великою, варто увести порівняння з гродським судочинством, де явка відповідачів становила приблизно 90%⁸⁹. Цілком можливо, що в ситуації з каптуровим судочинством далася взнаки неповнота матеріалів, позаяк декрет вписували передусім ті позивачі, які доводили свою скаргу при відсутніх відповідачах. Натомість поза фіксацію залишалася низка матеріалів, де супротивники мали намір полагодити справу через втручання приятелів. Скажімо, на судове засідання 27 вересня 1574 р., де розглядалася скарга подружжя Холоневських з приводу попсованих межових знаків, не прибув відповідач Іван Ошовський. Однак, як виявляється, справа потрапила до суду вдруге. 30 серпня Ошовський заявив, що готовий, «не вдаючися с пны Холоневскими о то у право, але приятелски» поправити межу «на вѣчныє чась»⁹⁰.

⁸⁷ Там само, арк. 767–768 зв., 770–772, 775–776 зв., 785–788 зв., 804–804 зв., 809 зв.–812 зв., 823–825

⁸⁸ Там само, арк. 809–809 зв.

⁸⁹ *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині...

У двох справах позивачі не стали демонстративно – протестуючи проти каптурового суду та шляхетської ухвали від 27 липня 1574 р. Попередньо вже згадувалося про заяву Івана Сенюти перед возним, що приніс йому позов 9 листопада 1574 р., про нелегітимність каптурового суду, позяк у Речі Посполитій є обраний король. На кременецьких *роках*, що розпочалися 11 квітня 1575 р., служебник кн. Юрія Збарзького і його дружини Станіслав Милевський задекларував перед суддями відмову своїх патронів визнавати каптуровий суд і ухвалу, якою він був встановлений: «На тот, деи, позов, который пан Козинский перед вм на кня, пна моего, и малжонку его млсти покладаеть, князь его млсть, пан мои, з малжонкою своею отказовати перед вм судьями не повинен, бо на тот каптур, который в замьку гдрском луцком от обывателеи земли Волынское утвороньи, князь его млсть, пан мои, не позволял и печати его млсти в него нѣтъ».

Судді у відповідь, спираючись на ту ж таки каптурову ухвалу, визнали неявку князівського подружжя: «Намовившися в том з собою и вглянувши в каптур, от всех обывателеи земли Волынское утвороньи, в котором для покою посполитого написано, абы кождый перед нами, судьями, от их млсти обранными, за позвы ншими яко на року завитомъ становил и отказ чинил»⁹¹.

Тож у половині справ, де відповідач не з'являвся до суду, причиною був не брак законслухняності волинської шляхти, а значно ширші мотивації.

Декрет та виконання вироку. Судові ухвали теоретично мали відображати консенсус у середовищі депутатів. Утім, як пам'ятаємо, в ухвалі шляхетського зібрання від 25 лютого 1575 р. зазначалося, що декрети можуть ухвалюватися й більшістю голосів. Очевидно, що цей параграф мусив відображати певні дискусії у суддівському середовищі.

Рішення приймалися суддями таємно. Так, на завершення судового процесу за скаргою Холоневських депутати наказали їм «от суду на сторону отступити», а потому, «добре а достаточне нарадившися», для виголошення вироку запросили їх до себе⁹². Немає свідчень про звертання депутатів за порадою до присутньої на роках шляхти, як це траплялося у звичайному судочинстві. Щоправда, в одному випадку справа була перенесена на розгляд сеймика, оскільки каптурова ухвала, якою керувалися депутати, не містила потрібних роз'яснень: «Такъ мы, огледавши тых листов гдрских и артикулов в статуте, от пна Гневоша нам поданных, и бачачи то, иж в каптуре, от всѣхъ обывателеи земли Волынское учиненомъ и намъ поданом, того не доложено, яким обычаем мели быхмо ся заховати около державъ гдрских, взяли есмо то себе на розмышлене и на пораду до всѣхъ ихъ млсти пнов брати ншое, которые ся зъедутъ на сес пришлыи сеимикъ, а сторонам под тою жь моцю до пришлых роков тую справу ихъ отложили, и што их мл пнове братя нши нам около того науку и пораду дадутъ, на том мы водле доводовъ их за тым же позвоомъ розсудити маемъ»⁹³.

⁹⁰ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 785–788 зв.

⁹¹ Там само, арк. 809 зв.–812 зв.

⁹² Там само, арк. 788 зв.

Зазвичай судді своїми декретами або призначали грошове відшкодування за кривди позивачів, або наказували повернути відібране. Однак у справі про побиття, поранення та грабіж слуги Ярофія Гостського Мелешка на дорозі підданими Станіслава Граєвського судді ухвалили суворий вирок – скарати винуватців «на горло» та виплатити вартість вчиненої Мелешкові шкоди. Звернімо увагу, що кара була призначена в ситуації попередньої відмови Граєвського «вчинити справедливість», себто розглянути скаргу поза судом і задовольнити претензії скривдженого. А це означало, що відповідач визнавав власну вину в інциденті. Очевидно, що конфлікт між слугою одного пана та підданими іншого мав за підґрунтя ворожість між самими шляхтичами Гостським і Граєвським, де залежні люди виступали інструментом поррахунків. На судове засідання відповідач не з'явився, а позивач кваліфікував дії підданих Граєвського як розбій – тяжкий кримінальний злочин, який карався смертю згідно з правовим приписом. За інших обставин такий інцидент назвали б грабежем або «простою кривдою», що відшкодовувалися грошовою виплатою. Відсутність відповідача, який би міг під час судових дебатів перекваліфікувати звинувачення, спровокувала, однак, саме такий суддівський вирок. Виконати його, утім, було неможливо, тож він мав радше дисциплінарний характер та передбачав низку дій щодо самого Станіслава Граєвського.

Всі декрети мали виконуватися через два тижні від дати їхнього ухвалення. Як зазначалося у вирокі щодо підданих Граєвського, відповідач мав через два тижні виплатити Мелешкові вартість шкод і поставити «розбійників» у луцькому замку для виконання кари. Депутати нагадували винуватцеві, що в разі його відмови буде застосоване посполите рушення з усіма тяжкими наслідками. Передбачалося, що винуватець упокориться суду, який уособлював волю спільноти, та виконає депутатську постанову.

Виплата присудженої депутатами суми мала відбуватися не частинами (*ротами*), як це зазвичай практикувалося в гродському та земському судочинстві, а одразу всієї в присутності возного та свідків. У справі Балтазара Гнівоша про невіддачу йому боргу Яном Монтовтом зауважувалося, що в разі невиплати суми через два тижні Гнівош міг ув'язатися у Монтовтів масток Бискупичі, себто перебрати на себе володіння нерухомістю до виконання постанови. Спротив Монтовта мав урухомити пункт каптурової постанови, спрямований проти кожного «непослушного и праву посполитому противного»⁹⁴.

Приятельське замирення. У серпні 1573 р. Іван Калусовський скаржився на урядника кн. Андрія Курбського про побиття його підданих у Вербичні. Двоюрідний брат Івана Федір Калусовський їздив із возним до князя просити про справедливість з приводу шкод, однак той заявив: «Я с тобою ничего не маю, але Гневошу и Ивану Калусовскимъ, брати твоєи, покимъ жив,

⁹³ Там само, арк. 802–802.

⁹⁴ Там само, арк. 766.

естесми имъ неприятелемъ, и буду имъ кривды свое мстити. Нехай ся по моему кгрунте не проежчают»⁹⁵.

Напад на корчму Івана Калусовського в маєтку Туличові князя Курбського, яку розглядав каптуровий суд, отже, не був випадковістю. Водночас цей епізод представляв типовий акт шляхетського насильства щодо підданих чи слуг ворога, на яких зазвичай спрямовувалася помста. Недаремно урядник князя Іван Глинський, особисто не бачачи нападника, готовий був під присягою вказати на Калусовського. Чи могла виграна в суді справа з приводу одного із епізодів у ланцюжку взаємообмінів актами насильства стати крапкою у конфлікті? Відповідь очевидна, а водночас це питання дозволяє зрозуміти, чим же в такому разі був суд: не інституцією, яка визначала винуватця і карала його відповідно до закону, тим самим підводячи ризику в конфлікті, а одним із актів помсти, шоправда, на іншому майданчику та іншими, легітимними, засобами. Тож суд певною мірою був інструментом, паралельним до ритуалізованих актів конфліктного повсякдення, з допомогою якого вирівнювалися кривди.

Очевидно, що припинити насильство у випадках за давнених образ можна було лише через компроміс і примирення за допомогою гарантів дотримання угоди – спільних приятелів. Цікаво, що каптуровий суд в одному випадку виступив саме таким посередником. Олехно Гаврилович Холоневський і Богуш Липленський з дружиною Полагією з Колпитовських і пасербицею Овдотією Марківною Холоневською жалілися на Івана Гавриловича Холоневського та Мартина Висоцького, орендаря частини Холонева, про захоплення їхнього збіжжя у спільному млині. Оскаржені знайшли похибку в позові та просили їх звільнити від провадження процесу. Судді з аргументом погодилися й від позову відповідачів звільнили, однак наказали чотирьом власникам млина тримати його почергово по тижню. Сторони той декрет, «з вдячністю принявши», зобов'язалися надалі так і чинити⁹⁶. Ухвала суду виходила за межі його повноважень і нагадувала варіант приятельського єднання, де посередники шукали можливості для сторін порозумітися і надалі уникати конфлікту.

Як пам'ятаємо, каптурові матеріали містять чотири заяви тих, хто перед початком судового процесу вирішив поладити стосунки із супротивником за допомогою приятелів. Маємо й три випадки, коли позивач і відповідач прийшли до такого рішення під час провадження справи у суді, шоправда, не конче з позитивним результатом. Іще більше прикладів замирення залишилося за межами каптурових книг. Нагадаємо, що дві третини шляхти Володимирського повіту, яка мала намір звернутися до депутатського суду упродовж осені й грудня 1574 р., вдалися до полюбовного поладження своїх конфліктів. Однак придивимося детальніше до трьох справ, які були відкладені на суд приятелів уже під час судового процесу.

⁹⁵ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 221 зв.–224 зв.

⁹⁶ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 817–817 зв.

Левко Перекладовський, «не вступаючи в право, на вгоду с пны Ясениницкими себе взялъ» одразу після читання позову⁹⁷. Василь Загоровський позвав княгиню Іванову Чорторийську з приводу відібраних маєтків Войсеч і Холопи на засідання 30 серпня, однак сторони, «не вдаючися в право [...], взяли себе были на вгоду: обоя сторона, до Олыки зъехавшися, и засадити по два приятели, которые, заседши, мели межи их млстями слушное застановене учинити». До угоди, проте, сторони не дійшли, бо приятелі княгині були зайняті справами Речі Посполитої. Про це довідуємося зі скарги Загоровського, з якою він став на вересневій каденції каптурового суду. Після контроверсій першого дня суд відклав справу на наступний, а далі сторони вирішили здійснити ще одну спробу порозумітися. Адже в основі суперечки, схоже, була делікатна родинна історія, пов'язана із сепарацією Загоровського та його дружини княжни Катерини Чорторийської, доньки відповідачки. Катерина покинула чоловіка і категорично відмовилася до нього повертатися, хіба за умови, що їй не доведеться виконувати подружні обов'язки⁹⁸. Невдалою виявилася і спроба поладити суперечку під час судової сесії між Львом Перекладовським і родичем з боку дружини Кіндратом Хомичем Кривицьким з приводу спірної сіножати⁹⁹.

Сповнена драматичних деталей історія невдалого полюбовного замирення між Федорою Загоровською і її сином Михайлом, який вмовив матір тимчасово пустити його до отчизного маєтку Загорова під час свого весілля, однак потому передумав з нього виїздити¹⁰⁰. Ба більше – син «на нее безпрестанне словы неучтивыми а соромотными торгал, кривды, утиски ей чинил, у комор замьки потбивал и слугу ее Федора Шемета збил. И над то, деи, еще подданныхъ ее загоровских в нее кгвалтовне оотнял и ее з них з спокоиноного держанья выбил». На цьому перелік материнських кривд не закінчився: наостанок син її вигнав з маєтку. У відповідь на скаргу, викладену матір'ю у позові на листопадові судові роки, Михайло заявив, що справа з його ініціативи, попри відсутність його вини, розглядалася перед спільними приятелями і була завершена ухвалою ще на початку вересня. Він уважно прислухався до всіх приятельських порад і виконав усі їхні накази. Однак мати вперто «зъ якоес попудливое неласки своее, колкокрот поєднавшися со мною», позивала сина на всі наступні судові каденції, не бажаючи виконувати приятельської постанови: не віддала Михайлові актів на володіння Загоровом і не брала від нього грошей як компенсацію за маєток. Однак на це Янова Загоровська через адвоката відповіла, що вона знати не хоче про жодне єднання і бажає, аби її кривди розглянув суд. Тоді Михайло

⁹⁷ Там само, арк. 765–766.

⁹⁸ Там само, арк. 773–774 зв.

⁹⁹ Там само, арк. 783–785.

¹⁰⁰ 22 липня скарга Загоровської про захоплення сином маєтку (ЦДІАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 164 зв.–165; 2 сепня її ж скарга: «препомненши боязни Божое, покою речи посполитого, срокгости права и повинности своее сіновское», побив її і з маєтку вигнав (Там само, арк. 172–172 зв.).

нагадав, що приятельська угода була ухвалена з доброї волі матері, а він «головнеиший и срожший артикул, то ест седенье вже-м выполнил» і готовий віддати гроші. Федора натомість позиває про ті кривди, які вона описала у позові на перші роки каптурового суду ще до єднання. Михайло запевняв, що за ухвалою приятельського суду він мав віддати матері 300 кіп, а за побиття відсидіти у вежі дванадцять тижнів. Однак як тільки Михайло сів до замку, мати на прохання спільних приятелів скасувала ув'язнення. Відповідач також твердив, що мати зі своїми приятелями підступно заявляють, що це він порушив угоду і поїхав геть, не виконавши приятельської постанови. Насамкінець Михайло вимагав застосувати щодо матері відповідний статутівий припис, за яким той, хто після приятельської ухвали позве сторону до суду, має заплатити штраф супротивникові 7 кіп, судді – 2 копи, а підсудку копу. Рішення приятельського суду залишалось при цьому в силі (розд. 4, арт. 15).

На це відповів приятель Федори Загоровської, волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський. Він заявив, що саме за його старань вдалося погодити конфлікт Михайла з матір'ю і саме він сприяв визволенню його від ув'язнення, але винуватець не виконав ухвали приятельського суду про виплату матері компенсації.

Михайло натомість запевняв, що готовий був заплатити, але це мати відмовлялася віддати майнові акти. Свої слова він готовий був підтвердити свідченнями приятелів, які на полюбовному суді виступали з його боку, – Василя Загоровського, Олександра Жоравницького та Івана Борзобогатого-Красенського, а також, хоч і неохоче, власною присягою. Позаяк Василь Загоровський захворів, двоє інших вказаних осіб слово в слово засвідчили попередню інформацію та нагадали, що Федора Загоровська за те «поєднання» подякувала приятелям із обох сторін, себто прийняла їхнє рішення. Михайло там же в костелі, де відбувалося єднання, перепросив матір учтивими словами, а вона йому, «гнев отпустивши, руку дала и целовала». Одразу після того Михайло пішов до вежі, де мав відбувати ув'язнення, однак Федору «вси просили, жебы бачачи на его покору, ласку над ним показала, а з седеня его вызволила. Ино пни Загоровская, шедши сама до замку на вежу, и там же на примову и прозбу всех нас и иных приятелеи пна Загоровского, сына, з везеня вызволила и вывела». Депутати, бачачи, що одного свідка бракує, наказали Загоровському присягнути, а потому залишити при депутатах двісті кіп і квит на 100 кіп компенсації для матері. Федора Загоровська мала виконувати ухвалу приятельського суду, а також заплатити синові 7 кіп і судові 2 за те, що позивала Михайла після приятельського погодження. На це Федора Загоровська заявила, що декрету не приймає і вважає його кривдою для себе¹⁰¹.

Власне, випадки невдалих спроб порозумітися через приятельський суд не менш важливі для історика, аніж ті, де єднання відбулося. Вони демонструють, як непросто було поладити конфліктні ситуації навіть за згоди обох

¹⁰¹ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 797–801 зв.

сторін та наскільки важливим був суд як противага для приятельського механізму замирення. Передача справи до офіційного інституту змушувала більш зацікавлену сторону поступатися та пропонувати компромісний варіант; на менш зацікавлену, очевидно, могли чинити тиск приятелі. Однак важливо було у намаганні досягти бажаного не забути про інтереси слабшої сторони, якою виявилася у родинному конфлікті Загоровських Федора, попри її сильнішу правову позицію на початковому етапі. 300 кіп компенсації за Загоров, яку Михайло мав виплатити матері, насправді були не стільки викупом нерухомості, скільки щедрим материнським подарунком. Упокорення Михайла – перепрошення матері у костелі та готовність відсидіти певний термін у вежі за насильство над Федорою – були додатковою ціною, сплаченою за маєток, обіцяною злагоди в стосунках. Очевидно, що посередники у розв’язанні конфлікту, окрилені успіхом, тиснули на Федору й далі, намагаючись отримати її згоду на визволення Михайла з ув’язнення одразу, як він виявив готовність сісти до вежі. Сидіння в рамках приятельських домовленостей розглядалося як покута для кривдника і моральна сатисфакція для скривдженого. Врешті, не так важила тривалість сидіння, скільки сам факт упокорення як жаль за вчиненим. Про це, скажімо, у своєму листі згадує кн. Олександр Заславський, нагадуючи адресатові, що існує «звичай межі людьми, який більше покори потребує, аніж довгого сидіння»¹⁰². Тому інколи навіть за невеликі кривди винуватцеві призначали короткотривале ув’язнення, як, скажімо, Григорієві Цурковському – «упокоритися» і висидіти день і ніч у луцькому замку¹⁰³. Передбачалося і «відпущення сидіння», однак зазвичай після того, як винуватець відбував певну частину терміну. У цьому разі до скривдженого зверталися приятелі та просили про вияв милосердя, а згода відпустити представлялася та сприймалася як поступка, вчинок доброго християнина, що мав сприяти примиренню між сторонами. Натомість у справі Загоровських ситуація миттєво складалася на користь Михайла. Тим часом за Статутом передбачалося суворе покарання – позбавлення спадку – в разі, якщо син здіймав руку на батьків, а чи силоміць відбирав маєток (розд. 8, арт. 7). Очевидно, що у цьому разі зволікання Михайла із віддачею грошей чи його спроби отримати додаткові бонуси у сприятливій і без того ситуації мусили бути вкрай дражливіми для Федори. Цілком імовірно, що це наклалося на гостре усвідомлення нею вимушеності певних кроків під тиском посередників. Хай там

¹⁰² «Tego Pan złym zdrowiem tam nawiedził, ale by i nie to, tedy przecie ten jest między ludźmi zwyczaj, iż bardziej pokory potrzebują, aniżeli długiego siedzenia. Proszę tedy ja w. m. mego mściwego pana, abyś w. m. to dla mnie, sługi swego, uczynić raczył, a jego mści pana Hulewicza z tego siedzenia jusz wyzwolił. Mnie to samemu w. m. uczynisz cokolwiek w thym łaski za proźbą moją jego mści panu Hulewiczowi ukażesz i mnie do usługowania sobie zawsze zniewolisz» (Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. Rękopisy. T. 1. № 75. S. 22-23). Моя вдячність Ігореві Тесленку за надану можливість скористатися з цього джерела.

¹⁰³ ЦДДАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 263 зв.–265 зв.

як, але розчарування наслідками приятельського єднання наступило швидко, адже Федора позвала сина на перші ж роки після так званого примирення.

Попри складнощі на шляху замирення сторін, які ми бачимо в останньому випадку, кращого варіанту припинення насильства на той час не існувало.

То що ж у підсумку? Деякі оптимістичні міркування

Періодичні заяви шляхти про сваволю та беззаконня, що нібито намножилися за відсутності короля, навряд чи мали своїм підґрунтям реальну ситуацію. Принаймні судовий матеріал Волинського воєводства (каптурові матеріали та записи гродських книг) не дає підстав для таких тверджень. Сусідських конфліктів, погроз та образ було замало для справжньої апокаліптичної картини, хіба її творці перебували під впливом гіпертрофованого відчуття загрози. Мотиви беззаконня, що нищить Річ Посполиту, посилювалися в моменти політичних криз, як і синхронні їм спроби реформувати судочинство. Власне, реформування й було реальною дією відповіддю шляхетських спільнот на загрози різного характеру.

Святослав Ожельський, міркуючи про шкоду шляхетського реформування, риторично запитував – якщо *справедливості* можна досягти й без короля, чи потрібно перейматися його вибором? Саме пов'язаність (в уявленнях шляхти) *святої справедливості* з наявністю в країні суверена й лежали, як видається, в основі реплік про посилення злочинності в Речі Посполитій під час безкоролів'їв. Відсутність короля підштовхувала до колективної самоорганізації – проголошення, скажімо, корпоративної помсти, що буде спрямована на кожного порушника права. Вона провокувала й активну реформаторську діяльність у сфері судочинства. Брак суверена мав компенсуватися ефективною судовою системою, яка передусім знімала гостроту переживання «вивихнутості часу» та давала надію на його «вправління». Врешті, перебільшені страхи іронічно зауважив анонімний автор одного з тогочасних політичних текстів: «Давня пісенька в Польщі, що зле у нас, гинемо»¹⁰⁴.

Як демонструють матеріали Волинського воєводства, шляхетські корпорації мали неабиякі внутрішні ресурси для утримання порядку. Кожен шляхтич був частиною самоврядної спільноти, яка оцінювала його поведінку та контролювала її допустимі межі з допомогою такого регулятора, як честь та добра слава. Звинувачення у невластивому вчинку плямувало шляхтича, а могло й «вбити на почтивості», вивести особу поза символічні межі спільноти. Це, з одного боку, дисциплінувало, а з іншого – змушувало винуватця та, врешті, й скривдженого погоджуватися на спробу замирення, якщо до поладження конфлікту долучалися приятелі. А долучалися вони завжди, як тільки конфлікт ставав явним, а особливо тоді, коли справа доходила до суду. Єднання, а чи любовний / третейський суд, було важливим механізмом підтримання рівноваги

¹⁰⁴ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia / Wyd. J. Czubek. Kraków, 1906. S. 195.

в досить конфліктній спільноті, який, однак, тримався не лише на символічних важелях та цінностях, а й у підсумку на прагматичі. Адже перемога в суді забезпечувала моральну сатисфакцію, але не обіцяла швидкого матеріального відшкодування. Брак виконавчої влади спирався на переконання, що винуватець мусить добровільно погодитися оплатити втрати скривдженого згідно з судовим декретом. Якщо особа, що програла процес, не бажала виконувати судову ухвалу, практично не було можливості її змусити, крім як застосувати засоби морального тиску. А позаяк судовий процес часто лише посилював напругу між конфліктуючими сторонами, то особа, що програла, почувуючися при цьому зганьбленою, навряд чи поспішала відшкодувати втрати супротивника. Тому приятельський суд був важливою ланкою поладження конфлікту, де посередники могли вислухати взаємні претензії сторін, відміряти кожному його частку справедливості, підвести винуватця до усвідомлення необхідності виплати за кривди, а постраждалого до скасування частини вимог. Врешті, саме в рамках приятельського єднання можливе було замирення, яке досягалося й через символічні жести перепрошення та вибачення. Як ми бачили, третейський суд не діяв автоматично, інколи розпадався на низку актів, де сторони затято боронили свої позиції та не погоджувалися на компроміс, періодично зверталися до офіційного суду, а потім знову поверталися до приятельського, подекуди не один раз. Такий непростий шлях, утім, і був найефективнішим варіантом замирення.

На позір, відтак, виглядає, що шляхта могла цілком обійтися без суду на час відсутності короля, а її вперті намагання знайти оптимальну форму судочинства були радше данню традиції, аніж реальною потребою. Однак таке враження оманливе, адже суд – реальна альтернатива приятельському замиренню – демонстрував на практиці перспективи для сторін. Для відповідача, який і сам міг почуватися скривдженим через позивання до суду та ймовірні образи у попередніх актах конфлікту, програш у суді міг бути пов'язаний з утратою частини доброї слави, з протистоянням спільноті в небажанні платити згідно з судовим декретом, із непевними наслідками конфлікту, що розростався та поширювався на більшу кількість осіб, із безкарним насильством з боку супротивників, які отримували певну легітимацію на свої дії через відмову відповідача виконувати вирок. Для позивача суд загрожував фінансовими витратами, посиленням насильства з боку кривдника, розгніваного фактом, що його честь буде публічно поставлена під сумнів, сумнівною перемогою, яка не конче давала шанси на отримання матеріального відшкодування, заглибленням конфлікту, зокрема, і з дальшими приятелями супротивника. До суду шляхтич приходив не сам, а збирав максимальну кількість осіб, які готові були засвідчити його соціальну вагу в спільноті. У суді особа могла не лише продемонструвати свій символічний капітал, а й порівняти його з капіталом супротивника. Публічний простір увиразнював відповідь на питання – хто є хто, ставлячи у порогову ситуацію не лише го-

ловного гравця цих змагань, а й підводячи до проблеми його приятелів, – як далеко вони готові зайти у своїй лояльності. Скажімо, чи готові вони стати співприсяжниками у непевній ситуації, керуючись чи не виключно приятельською солідарністю. Тож усе це в сукупності підштовхувало сторони до замирення.

Звичайно, шляхетська спільнота володіла добре розпрацьованими механізмами стримувань і противаг своїх членів, однак важливим елементом цього механізму був саме офіційний суд, який підштовхував до замирення. І, власне, ця його функція була чи не важливішою від безпосередньої, як вона уявлялася тогочасній людині, – бути інструментом святої справедливості та віддавати кожному, що йому належить. Ці спостереження можуть пояснити особливості організації та функціонування каптурового суду під час безкоролів'їв.

Ідея самоврядного каптурового суду, попри певні невдачі упродовж першого безкоролів'я, не розохотила волинську шляхту. По втечі Генріха Валуа вона взялася поліпшувати роботу новообраних депутатів, врешті, наділивши їх функціями суду останньої інстанції та заборонивши скаржитися на їхні рішення.

Другий депутатський суд протривав дев'ять місяців, регулярно збираючись на свої засідання та компетентно ухвалюючи рішення у тих справах, які надходили на роки. Проте судді не були переобтяжені справами, адже на сесію припадало в середньому 5 скарг (за винятком вересневої, на якій було ухвалено 10 вироків, та лютневої, куди дійшло лише дві справи). Порівняймо цю кількість хоча б із тією, яка припадає на три перші сесії депутатського суду третього безкоролів'я – відповідно 14, 31 і 26¹⁰⁵. Утім, різниця виглядатиме менш різною, якщо небезпідставно припустити, що до суду могла надійти лише третина потенційно можливих справ. Ці цифри можуть слугувати додатковим доказом непрямої, але принципово важливої функції ранньомодерного суду – бути спонукою до полагодження конфліктів у середовищі шляхти та в такий спосіб підтримувати «покой посполитий». Загалом же можна підсумувати, що друга спроба каптурового судочинства була, поза сумнівом, значно успішнішою, аніж попередня, зокрема, і через зростання політичної свідомості та самоорганізації волинської шляхти. Це виявилось, для прикладу, у тих рішеннях, які приймала шляхетська спільнота, перекроюючи традиційні владні механізми та втручаючись у компетенцію урядників, що за нормальних умов одноосібно відповідали за функціонування судочинства.

Ухвали шляхетської корпорації стосувалися не лише актуальних проблем періоду безкоролів'я, а й приймалися на виріст – готували ґрунт для покращення судочинства й після обрання короля. В центрі уваги виявився гродський

¹⁰⁵ Старченко Н. Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я...

суд та старостинська влада, на яку поширював свій контроль шляхетський загал. Дисциплінарними заходами була вимога присяглості для всього складу гродського суду (слуг чи клієнтів старости), а чи запровадження штрафних санкцій (аж до конфіскації майна і виволання) для старост, що з якихось причин відмовлялися сприяти виконанню вироків.

Утім, як засвідчують принагідні записи в гродських книгах, далеко не вся шляхта поділяла певність решти у необхідності каптурового суду, а чи й реформування в цілому. Однак дослідник, аналізуючи політичну свідомість та самоорганізацію шляхетської спільноти, має бути обережним у своїй орієнтації на скарги. Адже вони хоч і демонструють певний зріз шляхетської культури, втім, потребують вкрай обережних інтрепретацій, позаяк є голосом однієї – упередженої – сторони, що за допомогою певних стратегій очорнення / виправдання намагається використати ситуацію на свою користь. Історикомі, відповідно, варто передусім звертати увагу на те, яким чином долався опір, та на ті зміни, які у підсумку визначали напрями трансформації корпорації. Так конфлікт, ініційований каштеляном Михайлом Мишкою-Варковським, продемонстрував нові владні реалії у Волинському воєводстві: традиційній ієрархізованій моделі, де влада зосереджувалася переважно в руках князів-старост та королівських урядників, протиставлялася владі депутатів, джерелом якої виступала сама шляхетська спільнота, а чи її активна частина, що, однак, говорила від імені всього загалу. Князівська домінація в регіоні, схоже, отримала під час безкоролів'їв певну противагу у вигляді шляхетських лідерів. І, власне, це чи не найголовніший підсумок перших безкоролів'їв.

Очевидно, що поле для самоврядної діяльності, надане цим унікальним періодом, волинська шляхта ефективно заповнила своїми ініціативами. А це дає підстави для перегляду історіографічної концепції про всеохопне домінування князів-магнатів на Волині та підданський тип культури шляхетського загалу, що змушував за відсутності короля шукати опіки у князів¹⁰⁶.

REFERENCES

1. Abramski, A. (1986). Postępowanie przed sądami kapturowymi koronnymi w XVII i XVIII wieku. *Studia Iuridica Silesiana*. T. 11. Katowice. S. 36–59 [in Polish]
2. Abramski, A. (1987). Sąd kapturowy generalny. Z dziejów wymiaru sprawiedliwości podczas bezkrólewii w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku. *Przegląd Prawa i Administracji*. T. 23. Wrocław. S. 221–224 [in Polish].
3. Abramski, A. & Huras, A. (2010). *Sądy kapturowe (1572–1764): studium z dziejów sądownictwa i prawa sądowego podczas bezkrólewii w Rzeczypospolitej Szlacheckiej*. Sosnowiec. 2010. [in Polish].
4. Balzer, O. (1885). Początek sądów kapturowych. *Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie*. T. 2. S. 146–158 [in Polish].

¹⁰⁶ Mazur K. W stronę integracji... S. 53–54.

5. Bondyra, W., Gmiterek, H. & Ternes, J. (Comp.). (2013). *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668*. Lublin [in Polish].
6. Carroll, S. (ed.) (2007). *Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective*. Palgrave Macmillan [in English].
7. Carroll, S. (2006). *Blood and Violence in Early Modern France* [in English].
8. Dubas-Urwanowicz, E. (2010). Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału. Sądownictwo koronne dwóch pierwszych bezkrólewí. *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2009 roku*. Warszawa. S. 107–118 [in Polish].
9. Dubas-Urwanowicz, E. (1998). *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewíach po śmierci Zygmunta Augusta*. Białystok [in Polish].
10. Dubas-Urwanowicz, E. (1999). Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewíu po śmierci Zygmunta Augusta. *Granice i pogranicza. Historia codzienności i doświadczeń*. T. 1, Białystok. S. 70–77 [in Polish].
11. Dwornicka, I., Grodziski, S. & Uruszczak, W. (eds). (2005). *Volumina constitutionum*. T. II (1550–1609). Vol. 1 (1550–1585). Warszawa [in Polish].
12. Dworzaczek, W. (ed.) (1957). *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*. T. 1 (1572–1632). Część 1 (1572–1616). Poznań [in Polish].
13. Dzięgielewski, J. (2003) *Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674*. Pułtusk [in Polish].
14. Gmiterek, H (Comp). (2016). *Akta sejmokowe województwa lubelskiego 1572–1632*. Lublin [in Polish].
15. Kalinowski, E. (2020). Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewí w XVI–XVII wieku. Warszawa [in Polish].
16. Kanecki, O. (2020). *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*. Sopot [in Polish].
17. Konieczna, D. (2008). Wpływ sejmiku brzeskolitewskiego na działalność sądu kapturowego w okresie 1572–1764. *Studia historyczno-prawne. Księga poświęcona pamięci Profesora Jana Seredyki*. Opole. S. 175–187 [in Polish].
18. Kutrzeba S. (1903). *Krakowskie sądy kapturowe / Studya do historii sądownictwa w Polsce*. Ser. 2. Lwów [in Polish].
19. Lulewicz, H. (2002) *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*. Warszawa [in Polish].
20. Lulewicz, H. (2004). Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewí (1572–1576). *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*. Warszawa. S. 361–367 [in Polish].
21. Mazur, K. (2006). *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*. Warszawa [in Polish].
22. Naworski, Z. (2004). *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772)*. Organizacja i funkcjonowanie. Toruń [in Polish].

23. Płaza, S. (1969). *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*. Kraków [in Polish].

24. Płaza, S. (1988). *Wielkie bezkrólewia*. Kraków [in Polish].

25. Prochaska, A. (ed.) (1909). *Akta grodzkie i ziemskie*. T. 20 (Lauda sejmikowe. T. 1). Lwów [in Polish].

26. Prochaska, A. (1903). Sejmiki wiszyńskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich. *Kwartalnik Historyczny*. T. 17. Z. 3 i 4. S. 363–404, 544–595 [in Polish].

27. Radaman, A. (2014). Patranalna-klientalnia adnosiny v Novaharodskim pavetse i ikh uplyv na palityku i dzeinasts orhanav shliakhetskaha samakiravannia v druhoi palove XVI – pachatku XVII st. *Mahnatski dvor i satsyialnae vzaemadzeianne (XV–XVIII stst.): zb. navuk. prats*. Minsk. C. 252–294 [in Belarusian].

28. Radaman, A. (2010). Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632. *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku. Materiały XVIII konferencji Komisji Lituanistycznej przy Komitecie Nauk Historycznych PAN w dniach 22–23 września 2009 roku*. Warszawa. S. 55–103 [in Polish].

29. Radaman, A. (2004). Shliakhetskiia zezdy i soimiki Novaharodskaha paveta i problema vzniknennia kapturovykh sudov u Vialikim Kniastve Litovskim, Ruskim i Zhamoitskim u chas beskaraleviav druhoi palovy XVI st. *Vestnyk Akademyy MVD Respublyky Belarus*. № 1. S. 132–136 [in Belarusian].

30. Schwerhoff, G. (2013). Early Modern Violence and the Honour Code: From Social Integration to Social Distinction? *Crime, histoire & sociétés*. Vol. 17. № 2. P. 27–46 [in English].

31. Shalanda, A. (2012). Hrodski sud Haradzenskaha paveta VKL u druhoi palove KhVI–KhVII st. Chastka II: Funktsyianavanne haradzenskaha hrodskaha suda v peryiad pershykh beskaraleviav u 1572–1576 hh. *Haradzenski palimpsest. 2011. Asoba, hramadstva, dziarzhava. XV–XX stst*. Minsk. C. 112–134 [in Belarusian].

32. Starchenko, N. Aktovi knyhy yak dzherelo do istorii Velykoho bezkorolivia na Volyni (1572–1576 rr.). *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. T. 19. *Tematychnyi vypusk: «Dzherela lokalnoi istorii: metody doslidzhennia, problemy interpretatsii, populiaryzatsiia»*. Knyha I. Kyiv. S. 215–232 [in Ukrainian].

33. Starchenko N. (2014). *Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu sere-dovyshchi Volyni. Druha polovyna XVI – pochatok XVII stolittia*. Київ [in Ukrainian].

34. Starchenko, N. (2016). Grodzki uriadnyky: sluchy starosty – chleny shliakhetskoi spilnoty – «ahenty» derzhavy (Volyn ostannoii tretyny XVI st.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Vyp. 16. S. 128–156 [in Ukrainian].

35. Starchenko, N. (2009) Kapturovyi sud pershoho bezkorolivia kriz pryzmu skarh (1572–1574 rr.). *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*. Nova serii. Vyp. 13/14. K. S. 265–283 [in Ukrainian].

36. Starchenko, N. Kapturovi sudy u volynskomu voievodstvi pid chas dvokh pershykh bezkoroliviv. *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz*

ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Kraków. S. 55–74 [in Ukrainian].

37. Starchenko, N. (2006). Kapturovyi sud u Volynskomu voievodstvi v chasy tretoho bezkorolivia. Zapysky naukovohto tovarystva im. Tarasa Shevchenka. Lviv. S. 439–496 [in Ukrainian].

38. Starchenko, N. (2010). Pro efektyvnist sudochynstva na Volyni (na prykladi roboty lutsokoho hrodsokoho sudu 1598 i 1600 rr. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5. S. 4–27 [in Ukrainian].

39. Starchenko, N. Stratehii ta rytualy konfliktu. Shliakhetskyi sotsium Volyni zlamu XVI i XVII st. Dzherela ta interpretatsii. Kyiv [in Ukrainian].

40. Starchenko, N. (2017). Zvynuvachennia druzhyn u vbyvstvi cholovikiv: zhi-nocha zhorstokist, cholovichi fobii chy materialnyi rozrakhunok rodychiv (Volyn os-tannoï tretyny XVI st. – pershoï tretyny XVII st.). Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. № 13–14. S. 94–96 [in Ukrainian].

41. Wolski, M. (2007). *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy.* Kórnik [in Polish].

42. Zakszewski, W. (1878). *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575.* Kraków [in Polish].

43. Zieliński, R. (1957). Województwo Płockie w czasie bezkrólewi i na elek-cjach. *Notatki Płockie.* № 3–4. S. 3–11 [in Polish].

44. Zwierzykowski, M. & Kołodziej, R. (Comp.). (2020) *Akta sejmikowe woje-wództwa bełskiego. Lata 1572–1655.* Kraków [in Polish].

Natalia Starchenko

Doctor of Historical Sciences,

Senior research Fellow,

S. Hrushevsky Institute of Ukrainian

Archeography and Source Studies,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

interregnum@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4129-3255>

SZLACHTA'S EFFORTS TO ORGANIZE KAPTUR COURTS IN VOLHYNIA, AND THEIR IMPLEMENTATION (AUGUST 1574 – MAY 1575)

Abstract. The article analyzes the Volhynian Voivodeship szlachta's efforts to uphold peace and order in their district after Henry Valois' escape based on two sejmik decrees (*laudās*), of July 27, 1574, and of January 19, 1575. Attempts to improve kaptur courts were based on the experiences of the first interregnum, both positive and negative. Szlachta intended to simultaneously reform the weaker sides of castle courts, which were to renew their functioning after the king was reelected. Disciplining the

starostas (represented at the time by the princes Bogusz Korecki, Kostiantyn Ostrozky and Janusz Zbarazki) and their castle officials was an important part of these reforms. The article also analyzes the functioning of kaptur courts, which existed from August 30, 1574, to May 9, 1575. The existing materials from these courts were added to Lutsk land court records as «The Records of Cases of Deputy Courts.»

In general, it can be said that the second attempt to establish kaptur courts had much more success than the first, partly due to an increase in political awareness and self-organization of the Volhynian szlachta. The Volhynian szlachta made efficient efforts towards self-government during this unique period that provided much room for it.

The first two interregnums demonstrate the new power balance in the Volhynian Voivodeship. The traditional hierarchical model, under which power has mostly been concentrated in the hands of starostas/princes and king's officials, found opposition in the form of deputies' power, with the entire szlachta community as its source. This gives reason to reconsider the historiographical notion of the total dominance of magnate princes in Volhynia as well as the subject-based type of culture of the szlachta community, which ostensibly had to seek patronage from the princes in the absence of a king.

Key words: the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Volhynian Voivodeship, interregnum, sejmik, szlachta, courts, kaptur courts, self-governance.

Наталя Білоус
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ),
bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

НЕВІДОМИЙ ПРИВІЛЕЙ НА МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО МІСТЕЧКУ НОВИЙ РУЖИН (ЩЕРБІВ) 1590 р.

Анотація. У статті проаналізовано зміст оригінального привілею на магдебурзьке право містечка Новий Ружин, що розташоване в Київському воєводстві і належало князям Ружинським. Дана знахідка з краківського архіву є цінною, оскільки збереглися одиниці подібних оригінальних привілеїв для міст Київського воєводства. А зважаючи на загибель актових книг і відносно невелику кількість надань магдебургії у цьому регіоні, даний пергаментний привілей можна вважати унікальним.

Ключові слова: магдебурзьке право, привілей, князі Ружинські, Новий Ружин, Київське воєводство, XVI століття.

Колишнє містечко Київського воєводства Новий Ружин нині – смт Ружин Бердичівського району Житомирської області, розташований над річкою Роставиця, знаходиться за 40 км від Бердичева, з населенням близько 5 тис. мешканців. Про факт надання цьому поселенню магдебурзького права у жодному виданні не згадується, відсутня ця інформація у наукових публікаціях, а також у Вікіпедії на сторінці про Ружин, і на сайті містечка. У сучасній «Енциклопедії історії України» в статті, присвяченій князям Ружинським, йдеться про те, що в 1591 р. на місці давнього городища Щербів князь Миколай Ружинський заснував Новий Ружин¹. Першим цю інформацію подав Юзеф Вольф у виданні «Kniaziowie litewsko-ruscy» (1895)², посилаючись на луцькі трибунальські книги. Але, як доводить наша знахідка, сталося це дещо раніше, і це був не Миколай, а його рідний брат Кирик Ружинський.

Невідомий історикам оригінал привілею для Нового Ружина, датований 13 квітня 1590 р., зберігається в Бібліотеці князів Чорторийських у Кракові у відділі пергаментів³. Документ був оформлений у королівській канцелярії і засвідчений підписами короля Зигмунта III і писаря Лаврина Пісочинського, до нього була притиснена печатка Коронної канцелярії, відтиск якої

¹ Тесленко І. Ружинські // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 356.

² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. Warszawa, 1895. S. 416-418.

³ Цій знахідці завдячую д.і.н. Тарасу Васильовичу Чухлібу, який першим побачив привілей на сайті архіву і написав про це у Фейсбук.

не зберігся. Стан документа задовільний. Його розміри: 545×195 мм. Текст цього привілею, тобто облята, був свого часу вписаний у книги Руської метрики⁴, завдяки чому давно відомий факт його надання⁵. Варто зауважити, що це третя така знахідка: в архіві Сангушків у Кракові колись вдалося знайти два оригінальні привілеї, надані польським королем Стефаном Баторієм на магдебурзьке право для двох інших містечок Київського воєводства – Лоева 1576 р. (належало Сапегам, нині в межах Білорусі)⁶ і Трипілля 1580 р. (належало Трипольським)⁷. На відміну від ружинського, копії цих привілеїв не були внесені до урядових книг, тому довго залишались не знаними історикам.

Кирик Остафійович Ружинський належав до давнього князівського роду. За фамільною легендою це був рід Наримунтовичів-Ружинських, що походив від турівського і пінського князя Наримунта Гедиміновича. Родове гніздо знаходилось на Волині у с. Ружин, де проживало декілька різних гілок цього роду і вся земля була поділена між багатьма його представниками, що добре показує дослідження Ірини Ворончук⁸. Зауважимо, що дослідникам більш відомий саме цей волинський Ружин – нині село в Ковельському районі, де проживає близько 300 осіб.

Малоземелля і відсутність подальших перспектив штовхали молодих князів Ружинських шукати долю за межами родового гнізда. Одним із перших прибулих на Київщину був Остафій, син Івана, брат Дмитра, Михайла, Григорія, Стефана Ружинських. Він одружився з представницею відомого заможного київського шляхетського роду Олізарів-Волчкевичів, отримавши як посаг містечко Паволоч. Таким чином Остафій Іванович Ружинський (пом. 1587) став засновником київської гілки роду. Свою кар'єру він почав як черкаський і канівський підстароста князя Михайла Вишневецького (1569–1573), в його почті прибув на сейм у Люблін в 1569 р. Певний час був київським підвоєводою князя Василя-Костянтина Острозького у 1575–1581 рр. У шлюбі з Богданою Іванівною Олізарівною-Волчківною мав шістьох дітей: Михайла, Богдана, Кирика, Миколая, Ганну та Марушу. Його сини були пов'язані з низовим запорозьким козацтвом: Богдан Остафійович (пом. 1576) був гетьманом

⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 199, арк. 118 зв. – 120.

⁵ Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Інститут історії, 2015. Вип. 15. С. 125-164.

⁶ Білоус Н. Привілеї польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр. // Місто: історія, культура, суспільство. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2018. Вип. 5. С. 159-173.

⁷ Білоус Н. До історії магдебурзького права у містечку Трипілля в XVI ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 21/22. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАНУ, 2018. С. 932-936; *іт.ж.* Містечко Трипілля та його власники Дідовичі-Трипольські у XVI – першій половині XVII ст.: невідомі сторінки історії // Краєзнавство. Київ, 2019. № 2. С. 6-28.

⁸ Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2009. С. 120-134.

Війська Запорозького, а Миколай Остафійович (пом. 1592) – кошовим отаманом⁹.

В історіографії існує думка, що саме Миколай на місці давнього Щербова заснував м. Новий Ружин і збудував там замок¹⁰. Утім, насправді, як показує даний привілей, ця заслуга належала Кирику Остафійовичу Ружинському. Ще у 1581 р. він отримав від короля Стефана Баторія привілей на Котельню за військові заслуги¹¹, а в 1588 р. згадується як кошовий отаман Війська Запорозького. У 1590 р. Кирик Остафійович був обраний послом від Київського воєводства на вальний сейм у Варшаві, де, очевидно, і отримав згаданий привілей¹². Далі ще двічі обирався послом на вальний сейм – у 1595 і 1598 рр.¹³ У 1595 р. став братчиком Львівського братства¹⁴. Деякий час Кирик був власником Паволочі і Паволоцької волості, де було чимало козаків, які чинили безлад в його володіннях. Під час його відсутності вони організували напад на його маєток з підпалом, коли у вогні згоріла його перша дружина Овдотя Андріївна Словичівна-Куневська, від якої мав сина Романа (народ. 1575). По другій дружині Ядвізі з Фальчевських Кирик отримав багатий посаг у Кременецькому повіті, з нею мав чотири дочки: Ганну (пом. 1618), Ядвігу (пом. 1619), Олену (пом. 1624), Настасію (пом. 1629)¹⁵. Кирик Ружинський за життя відзначився наїздами на землі сусідів – шляхтичів Немиричів, Тишкевичів і Стрибилів. Помер у 1599 р., був похований у Котельні. Його єдиний син Роман успадкував маєтності батька і став одним із найбільших землевласників на Київщині. Він брав участь у військових походах – в Молдавії у складі коронного війська під проводом Станіслава Жолкевського (1600), в Інфлянтах (1601–1602), в битві під Гузовим (1607) бився на стороні регалістів проти рокошан Миколая Зебжидовського. У 1608 р. Роман Ружинський зібрав військо і вирушив у похід у Московське царство до табору самозванця Лжедмитрія II. Ставши гетьманом, у травні 1608 р. він розгромив військо князя Дмитрія Шуйського, а в червні – князя Василя Масальського, захопивши його в полон. Під час цього походу Роман Ружинський захворів і помер 8 квітня 1610 р., був похований у Києві в костелі домініканців, де зберігався його надгробок¹⁶. За од-

⁹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2. Київ, 2008. С. 317.

¹⁰ *Rulikowski E.* Rużyn // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. X. Warszawa, 1889. S. 47-48; *Тесленко І.* Ружинські // *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ, 2012. С. 356. Цю ж інформацію повторено на сторінці про Ружин у Вікіпедії.

¹¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 216, арк. 217 зв. – 219 зв.

¹² *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. Warszawa: DIG, 2009. S. 61.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Тесленко І.* Ружинські... С. 356.

¹⁵ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... С. 317.

¹⁶ *Niesiecki K.* Korona Polska przy złotey wolności starożytnemi wszystkich kathedr, prowincyi i rycerstwa kleynotami heroicznym męstwem i odwagą ... Lwów, 1740. Т. 3. S. 898.

Невідомий привілей на магдебурзьке право містечку Новий Ружин (Щербів) 1590 р.

нією з версій, він помер бездітним¹⁷, за іншою – його нащадок син Якуб нібито став основоположником роду Розумовських¹⁸. Вдова Романа – Софія з Карабчійвських (пізніше – Ходкевичова) успадкувала по чоловікові Новий Ружин та інші володіння, відзначилася войовничим характером, організовуючи наїзди на маєтності сусідів.

* * *

Як згадувалося вище, Новий Ружин – містечко Житомирського повіту Київського воєводства – виникло на місці давньоруського городища Щербів. Наприкінці XV ст. великий князь литовський Олександр Ягеллончик своїм привілеєм надав «пустиню» Щербів боярам Левкові і Кондратові Тивуновичам, які докладали зусиль для заснування тут поселення, але без успіху. В XVI ст. ця місцевість дісталася боярам Стрижевським, вони заснували тут поселення, яке нібито близько 1591 р. продали князю Миколаю Ружинському¹⁹. На думку Ю. Вольфа ця маєтність дісталась останньому за військові заслуги, а після його смерті у 1592 р. перейшла до його брата Кирика²⁰. Утім, як доводить наше дослідження, Кирик Ружинський став власником Нового Ружина не пізніше 1590 р.

Новий Ружин потрапив у другу хвилю урбанізації і надання магдебургії в Київському воєводстві, що припала на останню третину XVI ст., її поштовою стала Люблінська унія 1569 р. На люблінському сеймі було ухвалено провести перепис існуючих поселень із метою визначити найбільш придатні з них для перезаселення й оборонного будівництва. На жаль, цей перепис, укладений в 1570 р., до нас не дійшов. Тим не менш, з існуючих джерел відомо, що більшість нових поселень на Київщині виникла на місці старих, іноді навіть давньоруських городищ. Серед таких, крім Щербова, можна назвати Білу Церкву (літоп. Юріїв), Васильків (літоп. Василів), Володарку (літоп. Володарів), Білилівку (літоп. Раставець), Антонів (літоп. Розволож) та інші²¹.

Як відомо, переважна більшість локацій (тобто заснувань нових поселень) та надань магдебурзького права у Київському воєводстві відбувалась завдяки представникам князівських родин, серед яких були Острозькі, Ружинські, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторійські та ін., а також родин шляхетського походження: Немиричі, Тишкевичі, Замойські, Сапєги, Калиновські, Собєські, Фірлеї, Харленські та інші. Власники новолокованих поселень інколи змінювали стару назву, даючи їм нову, на свою честь. Так і в даному випадку князь Кирик Остафійович Ружинський звернувся до польського короля Зигмунта III з проханням надати його поселенню привілей на магдебурзьке право, про що зазначалося в преамбулі королівського останнього: «*Оповедед*

¹⁷ *Rulikowski E. Rużyn...* S. 48.

¹⁸ *Тесленко І. Ружинські // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ, 2012. С. 356.*

¹⁹ *Rulikowski E. Rużyn...* S. 47-48.

²⁰ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...*

²¹ *Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства...*

перед нами урожонии кнзъ Кирикъ Остафъевич Ружинский, иж он на властномъ вечномъ кгрунте своемъ Щербове в земли Киевской лежачом над рекою Раставицею на шляхах татарских умыслилъ потребне ку обезпеченью и заслоне пнствъ коронных подлугъ правъ и волносте посполитых шляхетских коштомъ своимъ твержу замокъ будовати и место садити, кгрунтовати, а от тытулу и прозвища своего стародавнего Новым Ружиномъ назвати, толко просил нас абысмо тому месту его Новому Ружину подлугъ тых же правъ и волностей посполитых право маидемборское надали и всякие свебоды, пожитки и порадокъ в немъ прикладомъ иных упривилеванныхъ головныхъ мест в панствахъ пшихъ спорядити и постановити дозволили».

За організаційний взірець для приватновласницьких міст мали слугувати королівські міста. У привілеях зазвичай зазначалось, що магдебурзьке право надається «прикладом інших головних міст» – Кракова, Львова, Києва. Так і в привілеї для Нового Ружина зазначено: «во всемъ тымъ прикладомъ яко се около того порядок водле права маидемборского в местехъ головныхъ в Кракове, во Львове и инде заховываетъ». Цікаво, що Київ не згадано у цьому переліку, хоча містечко знаходилось у Київському воєводстві, а Краків і Львів – на далекій відстані.

У привілеї йшлося про створення органів міського самоврядування та організацію судочинства на основі норм магдебурзького права: «мы подлугъ звычайу права и прозбы кнзика Ружиньского яко слушноє з ласки пшоє королевское пререченому месту его Новому Ружину, подданнымъ его мещаномъ тамошнимъ, которые вжо сунт и которые потомъ приходити и оседати будут, право маидемборское и волност местскую надем, што черезъ воита, бурмистровъ, радецъ и иныхъ урядниковъ местскихъ от кнзика Ружинского, а по немъ от потомковъ его уставленыхъ во всемъ порадне справовано и держано будет. Маюи мещане Нового Ружина права маидемборского во всехъ артикулахъ его уживати и оныи в речахъ великихъ и малыхъ завжды сиа судити и радити, так в ярмарки и торги, яко под кождымъ часомъ передъ врадомъ своимъ местскимъ».

Йшлося також про пріоритет власника містечка у виборі міських урядників та їхню залежність від нього: «А мы в томъ моц и владностъ зуполную воиту, бурмистромъ, раде и всему владу местскому Нового Ружина даемъ во всехъ справахъ судовыхъ и в речахъ кривавыхъ, што подлугъ бегу права маидемборского належити суды сказывати и винныхъ водле артикуловъ того права карати, ведже апелляции слушныє до права звирхнейшого кнзика Ружинского самого и потомковъ его не боронечи...». Найвищою судовою і апеляційною інстанцією для мешканців приватних міст були власники міст, що видно з цього та інших подібних привілеїв.

У всіх привілеях на магдебурзьке право містився дозвіл на запровадження ярмарків і торгів. Як правило, йшлося про два ярмарки, рідше – по одному або по три. У Новому Ружині дозволялося організувати два ярмарки щороку – на руське свято Покрови і на римо-католицьке – Громниці, а також торг

щоп'ятниці: «А особливе дозволили єсмо и тым листом нашим дозволаєм кнзю Кирику Ружинскому в том мѣсте его Новом Ружинѣ уставити ярмарки два в кождый год, то єсть ѿдинь на Покрову руского свята, а другии на Громницы рымского свята, а торгъ в кождый тыдєнь у пятницу, даючи волность в томъ мѣсте купецства, гандля всакиє вести, корчмы волные держати, питемъ и речами вшелакими шинковати, подлугъ звычайу и волности посполитое. Волно будєт на ярмарки и торги тамошние купцомъ и всим людемъ обывателемъ пнъствъ пшихъ и чужоземцом с товарами всакими приєдчаючи торговати, продавати и куповати, платити на кнзю Ружинского и потомковъ его чия то повинность несєт, мыто торговое по обычаю таковых мѣст». Як бачимо, місцевим жителям дозволялося вільно шинкувати міцними напоями і продавати будь-які товари, сплачуючи торгівельні збори на користь власника містечка.

Мешканцям цього містечка дозволяли будувати споруди різного призначення: ратушу, торгові крамниці, вагу, постригальню, ятки, лазню, засновувати ремісничі цехи: «Ку тому допускаємъ в том же мѣсте ратушу збудовати, крамы, вагу, постригальню, ятки, лазню и што-колвєк для порадку обыходов и пожитковъ мѣстских упривилєванных належит мети, и ремєсла цеховые спорядит». Варто зауважити, що далеко не усі тогочасні містечка отримували такий дозвіл, суди відбувалися, як правило, в замку зі згоди власника. Але в даному випадку власник був лояльним і погодився на це. Залишається тільки невідомим, чи дійсно вона була побудована.

Оскільки Київське воєводство мало прикордонний статус, привілеї для приватних міст містили низку статей, що передбачали обмеження соціального і юридичного характеру. Мешканцям заборонялося приймати до міської громади біглих, свавільних людей, тобто козаків, надавати їм спорядження. Так було і у випадку з Ружином: «А особливе варуючи то, иж людемъ осады ѿного мѣстца на поле свои волне ходити не маюг без позволеня гетмана коронного, также выправовати и живности иншим додавати не будут вечными часы».

Як і в інших місцевостях, надання магдебурзького права прискорило соціально-економічний розвиток Нового Ружина і всієї волості. Під кінець XVI ст. Ружинська волость обіймала площу у 207 кв. км і складалася з таких сіл.: Війтівці, Нізгірці, Ягнятин, Ярославка, Бистрик. Вона межувала на заході з Білилівською і Білопільською волостями, на півночі – з Паволоцькою, на півдні – з Володарською. Разом усі ці маєтності складали ніби окреме удільне князівство²². У 1602 р. князь Роман Ружинський, потребуючи готівкових коштів для комплектування війська в обозі Дмитра Самозванця, передав у заставу Ружинську волость Криштофові Кевличу, який надалі розвивав там господарство, будуючи броварні і солодовні²³. Вдала економічна політика власників

²² Źródła Dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ukraina. Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1897. S. 586.

²³ *Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. S. 149-150.

сприяла припливу нової людності до Нового Ружина – найчастіше втікачів-селян з теренів Волині, Брацлавщини та поселень правобережної Київщини. Свідченням тому є зафіксовані у трибунальських книгах скарги про збіглих підданих з маєностей князя Олександра Острозького, Олександра Тиші-Биковського, Олександра Загоровського, Яна Харленського, Семена Яцковського та інших до Нового Ружина²⁴.

У підсумку зазначимо, що наша архівна знахідка є цінною, оскільки збереглися одиниці подібних оригінальних привілеїв. А зважаючи на загибель актових книг Київського воєводства і відносно невелику кількість надань магдебургії у цьому регіоні, даний пергаментний привілей можна вважати унікальним.

Привілей на магдебурзьке право Новому Ружину, наданий королем Зигмунтом III князю Кирику Остафійовичу Ружинському. – Варшава, 13 квітня 1590 р.

Жикгимонтъ третии

Божю ѿлстью корол полскии, великии кнзь литовскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомойтскии, киевскии, волинскии, подляскии, ифланскии и королевства Швецкого властныи дедичъ и пришлыи король.

Ознаимуемъ тым ѿшим листом всемъ вобецъ и кождому зособна, кому колвекъ то ведати належит, нинешним и напотом будучим. Оповеделъ перед нами урожонныи кнзь Кирикъ Остафѣевич Ружинскии, ижъ онъ на властномъ вечномъ кгрунтѣ своемъ Щербове в земли Киевскои лежачомъ над рекою Раставицею на шляхахъ татарскихъ умыслилъ потребне къ убезпеченью и заслонѣ ѿнѣствъ коронныхъ подлугъ правъ и волностѣ посполитыхъ шляхетскихъ коштомъ своимъ твержу замокъ будовати и место садити, кгрунтовати, а ѿмъ тытулу и прозвища своего стародавнего Новымъ Ружиномъ назвати, толко просилъ насъ абысмо тому месту его Новому Ружину подлугъ тыхъ же правъ и волностѣи посполитыхъ право маидемборское надали и всякиѣ свободоу, пожитки и порадокъ в немъ прикладомъ иныхъ упривилеваныхъ головныхъ мѣстъ в панѣствахъ ѿшихъ спорядити и постановити дозволили, также ярмарки, торги и корчмы надали, купецтво гандлевъ и иныхъ всякихъ обыходовъ допустили. А то деи на жадной переказѣ мѣстомъ и пожиткомъ ѿшимъ не будетъ.

Тогда мы подлугъ звичаю, права и прозбы кнзя Кирика Ружинского како слушноѣ, з ласки ѿшоѣ королевскоѣ преречоному месту его Новому Ружину, подданнымъ его мещаномъ тамошнимъ, которые вжо сущи и которые потомъ приходити и оседати будутъ, право маидемборское и волностъ мѣстскую надамъ, што черезъ воита, бурмистровъ, радецъ и иныхъ урядниковъ мѣстскихъ отъ кнзя Ружинского, а по немъ ѿмъ потомковъ его уставленныхъ во всемъ порадне справовано и держано будетъ.

²⁴ Źródła Dziejowe. T. XXI. Polska XVI wieku. Ziemie ruskie. Ukraina. Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 52, 66, 245, 288, 361, 370, 471 та ін.

Оригінал привілею на мадебурзьке право Новому Ружину 1590 р.

Мають мешчанє Нового Ружина права маидемборского во всех артикулех его уживати и оным в речах великих и малых завжды ся судити и радити, так в ярмарки и торги, яко под кождым часом перед владом своим местским. А мы в том моц и владност зуполную воиуту, бурмистром, раде и всему владу местскому Нового Ружина даемъ во всех справах судовых и в речах кривавыхъ, што подлугъ бегу права маидемборского належити суды сказывати и винных водле артикулов того права карати, ведже апелации слушныє до права звирхнеишого кнзя Ружинского самого и потомковъ его не боронечи во всем тым прикладомъ яко се около того порядок водле права маидемборского в местех головных в Кракове, во Львове и инде заховывает. Ку тому допускаемъ в том же месте ратушу збудовати, крамы, вагу, постригальню, ятки, лазню и штоколвек дла порадку обыходов и пожитковъ местских упривилеваных належит мети, и ремесла цеховые спорядит. А особливе дозволили есмо и тым листом нашим дозволаем кнзю Кирику Ружинскому в том месте его Новом Ружине уставити ярмарки два в кождый год, то естъ одинъ на Покрову руского свята, а другии на Громницы рымского свята, а торгъ в кождый тыдєнь у пятницу, даючи волностъ в томъ месте купецства, гандля всякие вести, корчмы волные держати, питемъ и речами вшєлакими шинковати, подлугъ звычайу и волности посполитое. Волно будєт на ярмарки и торги тамошние купцомъ и всим людемъ обывателемъ пнъствъ ншихъ и чужоземцом с товарами всякими приєждчаючи торговати, продавати и куповати, платити на кнзя Ружинского и потомковъ его чина то повинность несєт, мыто торговое по обычаю такихъ мест, окромъ переказы мыта ншого головного и иных тепер и вперед пожитков

їших и Речи Посполитое. А тоє волности и пожитков кнзь Кирик Ружинский, дети и потомки, наследки его, тако иншиє обыватели рыццество, шляхта земли Киевское слушне уживаючи место свое Новым Ружинь и мещань тамошнихъ в праве маидемборском и во всех волностях порадковъ местских захова-ти маюм, не оближаючи тым праву, кгрунтомъ и пожиткомъ Речи Посполитое, также привилиам и належностям и инших мест и местечокъ прилеглыхъ, и особливе дедицству и праву вечному на тые добра кнзиза Ружинского и потомков его. А особливе варуючи то, иж людеи осады оного местца на поле свои волне ходити не маюм без позволения гетмана коронного, также выправовати и живности иншим додавати не будут вечными часы.

А для лепшого сведецтва и умоцнення тоє речи сєс листь рукою їшою подписавши, печат їшу короньную до него привесити єсмо розказали.

Писан у Варшаве на соимє валномъ короньномъ, дня тринадцатого мѣца апреля, року тисєча пѣтсотъ девѣтдєсѣятого, панованья їшого року третєго.

Sigismundus Rex

Laurin Piesoczynski

Biblioteka xx. Czartoryskich – Muzeum Narodowe w Krakowie. Dział pergaminów, sygn. 1011, vol. VIII/15 brak pieczęci. Warszawa, 13 kwietnia 1590. Pergamin 545 X 195.

REFERENCES:

1. Bilous, N. (2019) *Mistechko Trypillia ta joho vlasnyky Didovychi-Trypol's'ki u XVI – pershij polovyni XVII st.: nevidomi storinky istorii*. Kraieznavstvo. Kyiv, nr 2, 6-28. [In Ukrainian].

2. Bilous, N. (2015) *Pryvatni mista Kyivs'koho voievodstva v pershij polovyni XVII st.: kil'kist', osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannia*. Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi. Kyiv: Instytut istorii, 125-164. [In Ukrainian].

3. Bilous, N. (2018) *Pryvilei pol's'koho korolia Stefana Batoriia dlia Loieva 1576 ta 1582 rr*. Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. Vyp. 5, 159-173. [In Ukrainian].

4. Yakovenko, N.M. (2008) *Ukrains'ka shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII st. Volyn' i Tsentral'na Ukraina*. Vyd. 2. Kyiv. [In Ukrainian].

5. Litwin, H. (2009) *Równi do równych*. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648. Warszawa: DIG. [In Polish].

6. Rulikowski, E. (1889) *Rużyn*. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. X. Warszawa, 47-48. [In Polish].

7. Teslenko, I. (2012) *Ruzhyns'ki*. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 9. Kyiv, 356. [In Ukrainian].

8. Voronchuk, I. (2009) *Rodovody volyns'koi shliakhty XVI – pershoi polovyny XVII st*. Kyiv. [In Ukrainian].

9. Wolff, J. (1895) *Kniazowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*. Warszawa, 416-418. [In Polish].

Natalia Bilous
Candidate of Historical Sciences,
Senior research Worker,
Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine, Kyiv),
bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

THE UNKNOWN PRIVILEGE ON THE MAGDEBURG RIGHTS OF THE TOWN NEW RUZHYN (SHCHERBIV) IN 1590

The article analyzes the content of the original privilege on the Magdeburg rights of the town of New Ruzhyn, which was located in the Kyiv voivodeship and belonged to the Ruzhyn princes. This valuable archival document has been discovered in Cracow archive. Only some original privileges for the cities of Kyiv Voivodeship have been preserved until now. Considering the fact of the loss of act books and the relatively small number of Magdeburg privileges in the region, this parchment can be considered unique.

Key words: Magdeburg rights, privilege, Ruzhynsky princes, Novy Ruzhyn, Kyiv voivodeship, the sixteenth century.

Оксана Романова
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(Україна, Київ),
oxana20rom@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5340-7064>

«СКАЗАННЯ ОДНОГО ЧУДА»: НОВІ ВІЯННЯ У СПРИЙНЯТТІ ЧУДЕС ПРАВОСЛАВНИМИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація. Метою статті є простежити зміни, що відбулись впродовж XVIII ст. в усвідомленні пересічними віруючими Київської митрополії та суміжних з нею українських православних єпархій потреб письмової фіксації благ, отриманих від чудотворних святинь. Постійних реєстрів чудес в українській православній традиції не велось. Подібні записи, які робили місцеві книжники, постали щойно в XVII ст. Попервах їх метою було підкреслити виключну побожність власної конфесії. Такий аргумент мав використовуватися у релігійних дискусіях. По мірі вгасання таких дискусій чільною метою реєстрації чудес стала популяризація чудотворної святині. Разом із підпорядкуванням українських єпархій Синодові взагалі припиняється видання друкованих сказань про чудеса українських реліквій.

Миряни не були свідомими щодо потреби письмової фіксації чудес чи їх публічної декларації в церкві і навіть ставились застережливо до спроб духовенства записувати чудеса, свідками яких вони були. Всі відомі реєстри чудес від новоявлених українських святинь склались виключно з метою подачі їх до Синоду задля освідчення чудотворної сили святині, і в переважній більшості заднім числом. Процедура освідчення, що передбачала письмово засвідчувати про отримані блага, спричинилась до зростання усвідомленої потреби фіксувати чудеса як прояв власної богообраності. Попервах це спостерігалось переважно серед освічених вірян, а відтак ширших соціальних груп. З власної волі вірні почали складати трактати про блага, отримані ними завдяки чудесній милості. Героями цих «сказань одного чуда» ставали вже не Богородиця, Спаситель чи чудотворна ікона, а сам отримувач чуда, який всіляко підкреслював свою побожність. Припускаються протестантські впливи таких проявів.

Ключові слова: чудо, святиня, «сказання про чудеса», народна побожність, благочестя, Київська митрополія, усна традиція.

У дослідженнях релігійної культури середньовіччя та раннього нового часу зазвичай до уваги беруться джерела, що походять від представників так званої «елітної культури». Це передовсім релігійні трактати (проповіді, сказання про чудеса певних святих, віднесемо сюди й іконопис як «книгу для неписемних», за влучним висловом Григорія Великого¹), написані високоосвіченими діячами церкви. Своїми творами вони намагались донести власні знання до пастви. Саме завдяки цим «ерудованим» творам дослідники зазвичай аналізують появу та еволюцію тих чи інших ідей в українському соціумі.

При цьому завжди відкритим лишається питання про рецепцію пропагованих згорі ідей широким загалом. Наскільки точно ці ідеї усвідомлювались простими мирянами, в якій формі приживались в тогочасному соціумі та як швидко набували статусу широковідомих? З огляду на специфіку наявних в арсеналі історика джерел, в переважній більшості проблеми релігійної культури «мовчазної більшості»² лишаються без відповіді.

На переході до нового часу, коли завдяки появі друкарського верстата книга стала більш доступною для широкого загалу і духовна освіта вийшла за межі церковних кіл³, починають з'являтися джерела, що дозволяють дослідити глибші тенденції в релігійній культурі широкого загалу. Це і вже зауважена істориками зміна читацьких смаків, зі зростанням впливів католицьких публікацій⁴, водночас популярності набувають твори, зорієнтовані на світського читача⁵; відбувається розширення кола самих споживачів книжної продукції. Освічені миряни почали самостійно трактувати прочитане⁶, поширюючи свої знання та домисли у колі близьких та рідних, чим породжували

¹ *Бельтинг Х.* Образ и культ. История образа до эпохи искусства / Пер. с нем. К. А. Пиганович. Москва, 2002. С. 171.

² Використовуємо термін Аарона Гуревича (*Гуревич А. Я.* Средневековый мир. Культура безмолвствующего большинства. Москва, 1990).

³ *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000. С. 158, 164; *Зема В.* Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. Київ, 2020. С. 127–152.

⁴ *Яковенко Н.* Українська культура XVII ст. як пошук “третього шляху” // Шлях у чотири століття / Матеріали Міжнародної наукової конференції “AD Fontes – до джерел” до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії, 12–14 жовтня 2015 року. Київ, 2016. С. 22.

⁵ *Возняк М. С.* Історія української літератури: У 2 кн. Львів, 1994. Кн. 2. Вид. 2-ге, випр. С. 136 і далі; *Зема В.* Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації... С. 162.

⁶ Про техніки читання та сприйняття прочитаного в традиційному суспільстві див. класичну працю: *Гинзбург К.* Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М. А. Андреева, М. Н. Архангельской. Москва, 2000. 272 с.; *Дарнтон Р.* Історія читання // Нові перспективи історієписання / За ред. П. Берка. Київ, 2004. С. 194–229.

іще один шар релігійної культури суспільства – щось проміжне між церковним та протонародним розумінням сакрального⁷.

Зростало також число писемних мирян, які прагнули викласти на папері власні знання та досвід для нащадків, не упускаючи при цьому нагоди засвідчити свою начитаність та літературні здібності⁸. Це, з одного боку, розкриває певні світоглядні пріоритети авторів цих записок, а з іншого – свідчить про «розчаклування» авторитету книжних знань в уявленні мирян та усвідомлення можливості самому створювати і поширювати ці знання серед інших.

Серед джерел, що дозволяють простежити певні зміни релігійної свідомості широкого загалу, видаються важливими ті, що висвітлюють різні аспекти спілкування людини зі святинею: спеціально складені описи прощ та випадкові згадки про них у інших джерелах, реєстри приносів та пожертв до храмів і монастирів та особливо сказання про чудеса тієї чи іншої реліквії, складання яких в Україні відбувалося в епоху раннього нового часу. Винятково цінним доповненням до цих сказань про чудеса слугують матеріали їх освідчення, що проводились на вимогу Синоду у XVIII ст. Саме зіставлення цих двох груп джерел дозволяє виокремити певні закономірності в усвідомленні колами вірних феномена чуда та способів долучитись до нього, а відтак і віддячити за нього.

Як відомо, віра у даровані Богородицею, Спасителем та святими чудеса, завдяки посередництву певних реліквій / ікон⁹, набула поширення на наших землях разом із християнством¹⁰. Біблія містить низку чудес («як повірив ти, нехай так тобі і станеться» Матв. 8:13; Матв.9:22, Матв.9:28, Матв.15:28; Марк 5:34, Іоан 9:3, Лук. 8:48). Із розвитком християнства, відповідні сюжети з'явилися в агіографії, а саме у патерикових житіях майже кожного святого. Києво-Печерський патерик згадує про низку чудес, що відбувались в цій обителі зі святими мужами (тобто місцевих)¹¹. Їх фіксація мала на меті наголосити на побожності цих святих і всієї обителі загалом. Щоправда, чудеса не пов'язувались із конкретною реліквією, а лише зі святим подвижником або із святістю самого місця. Більше того, за спостереженням В. Земи, в напучувальній

⁷ Про багатозаровість популярної культури, шляхи взаємопроникнення інформації на різних її рівнях див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пер. з англ. Київ, 2001.

⁸ Дуже популярними стають щоденники, описи подорожей та прощ до святих місць, поширюється мода на поезію.

⁹ Культ образів сягає корінням дохристиянських традицій, тож в перші віки християнства неодноразово виникали дискусії щодо доцільності пошанування ікон. На час хрещення Русі ця дискусія вже добігла кінця у Візантії з остаточною перемогою шанувальників ікон, які стали частиною літургійного дійства (*Бельтинг Х.* Образ и культ... С. 200–210).

¹⁰ Сама історія хрещення Русі розпочинається із привезення Володимиром із Корсуня Влахерської ікони (Див.: *Толочко О. П.* Влахерська легенда у Києво-Печерському патеріку і Кловський Стефаніч монастир // *Археологія.* 1991. № 2. С. 58–69.)

¹¹ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. Київ, 1930.

літературі, що побутувала на українських землях в домодерний час, описи чудес були далеко не на першому місці¹².

Не станемо переповідати еволюцію уявлень про чудо в українській релігійній літературі до XVII ст., а покликатимемося на дослідження Наталі Яковенко, за слушним твердженням якої, у XVII ст. саме явище чуда, обмежене раніше колом святих мужів, стало доступним для ширшого загалу. «Поштовою до фіксування чуд, – зазначає дослідниця, – яке у першій третині XVII ст. проникло до руських церков східного обряду з католицьких практик, стала не так їх “латинізація” (це зіграло роль радше взірця), як заaktuалізована розпадом Київської митрополії на православну й унійну частини потреба довести більшу благодатність “своєї” еклезіальної структури... Боротьба за душі робила мирян “потрібнішими” Церкві, ніж доти, а відтак він здобував “право на чудо”, доти зарезервоване для святих»¹³.

Припускаємо, що ідея залучати мирян до чудес як спосіб релігійної дискусії належить саме протестантам (кальвіністам), що походило від їхнього вчення про «предестинацію». Принаймні перші зафіксовані в Київській митрополії описи чудес, викладені на підставі власного досвіду мирянами, походять із протестанського середовища. Маємо на увазі нотатки в щоденнику новгородського (в Білорусії) підсудка Федора Євлашевського другої половини XVI ст., що в юності перейшов у протестантизм і, відповідно до вчення Кальвіна, постійно наголошував на Божій підтримці та опіці¹⁴, тоді як його вороги та опоненти рано чи пізно зазнавали Божої кари, за що Федір щоразу дякує Богові. Кожен із подібних проявів Божої милості до себе Євлашевський докладно занотує і наголошує на його «чудесності»¹⁵.

Отже, звичай письмово фіксувати чудеса в Київській митрополії набуває поширення саме з XVII ст. Як сказано в Парергоні, старі чудеса не записували, бо вважалося, що їх пам'ятатимуть, але потім вони забувались, і слава Богородиці забувалася. Відтак Денисович вирішив занотовувати чудеса письмово¹⁶. Отримувачами цих чудес все частіше стають миряни.

¹² «Серед жанрів гомілетичної і напучувальної літератури, що побутували на українських теренах, меншу увагу приділено такому типу тлумачних текстів, як повчання на псалми. Привертає увагу сам тип цих повчань, присвячених не новозавітним подіям або ж чудам святих чи прикладам побожного життя, а тлумаченням уривків зі Старого Завіту» (Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. С. 137).

¹³ Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ, 2017. С. 244–248.

¹⁴ Варто згадати описаний ним в 1582 р. чудесний порятунок від наглої смерті, що загрожувала йому під час переправи через р. Неман. Показово, що молитвами Федора був врятований не лише він із попутчиком та перевізником, з якими були в човні, а й слуги та коні, що везли слідом його багаж на возі (Антонович В. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского (1564–1604 года) // Киевская старина. 1886. Т. XIV. № 1. С. 145–146).

¹⁵ Антонович В. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского... С. 124–160.

¹⁶ Denisowicz H. Parergon cudow świętych obraza Przeystey Bogorodzice w monastyru Kupiackim ... // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. IV: Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. Harvard, 1987. P. 325 (R. X, P. 51).

Тоді ж укладено низку трактатів, покликаних прославити чудеса православної церкви, що видно з записів Петра Могили¹⁷, який, за словами Ігоря Шевченка, «свято вірить у чудотворність власної релігії»¹⁸. Описані Петром Могилою чудеса часто не містять чітких дат та докладних імен, неясна і суть чудесного, як і роль його подателя: наприклад, блискавка спалила все жито аріанки, що працювала на свято (№ 41 по факту записів)¹⁹, або свята вода, що лишилась від освячення нового будинку, згодом перетворилась у вино (№ 49)²⁰. Ці записи прив'язані не до якоїсь реліквії чи навіть території (України), а до всього православ'я²¹. Тож головним подателем чудес є Бог, який карає невірних та схизматиків і відгукується на молитви православних. Чітко простежується основна ідея, що стала поштовхом для фіксації чудес, – прославлення православ'я та доведення його істинності через даровані Богом чуда, що набувало актуальності в умовах релігійних дискусій²².

У «Небі новому» Й. Галятовського (1665), де наявні як православні, так і латинські чуда Богородиці, за висловом Н. Яковенко, «героями чуда були не особи, що його спізнали, а Мати Божа як джерело певного типу ласк»²³.

По мірі згасання гостроти релігійної полеміки у центрі подібних творів поступово опиняються **чудеса тієї чи іншої конкретної святині** або хоча б святого місця, освяченого знаками Божої милості як прояву його присутності в них: Тератургіма Афанасія Кальнофойського про нові чудеса в Києво-Печерській Лаврі (1638), «Парергон Купятицьких чудес» Іларіона Денисовича (1638), «Повість о преславних чудесах святої великомучениці Варвари» Феодосія Софоновича (1669), «Скарбниця Потребная» Йоаникія Галятовського про чудеса в Чернігівському Єлеському монастирі (1676), «Руно орошеної» Димитрія Ростовського про чудеса Ільїнської ікони в Чернігові (1683) тощо. Лише завдяки прощі до реліквії, якій присвячувався окремий твір, або складанню обітниць зробити це в майбутньому православний міг сподіватись ви-молити омріяне чудо. Переважно ним було зцілення, тоді як невірні мали отримати покарання за зухвальство або бути наверненими до «істинної»

¹⁷ Сказания Петра Могили о чудесных и замѣчательных явлениях в церкви Православной (южнорусской, молдово-влахійской и греческой) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Ч. I. Т. VII: Памятники литературной полемики православных южнорусцев с латино-униатами. Киев, 1887. С. 49–132.

¹⁸ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. пер. з англ. М. Габлевич. Львів, 2001. С. 184.

¹⁹ Сказания Петра Могили... С. 102.

²⁰ Там же. С. 113.

²¹ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... С. 185.

²² Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. С. 159–172; Зема В. Київська митрополія перед викликами Ренесансу та Реформації. С. 125–255.

²³ Яковенко Н. У пошуках нового неба... С. 405.

конфесії. Тож попри розлогі переліки облагодіяних біля тієї чи іншої реліквії, **головними героями чудес стає відповідна святиня як знаряддя в руках Спасителя або, частіше, Богородиці**, оскільки у більшості «Сказань» йдеться про чудеса Богородичних ікон.

Унаслідок згасання релігійних дискусій популяризація «власної» реліквії стає щоразу актуальнішою. У таких сказаннях можна помітити і **відгомін конкуренції поміж двома сусідніми реліквіями**²⁴, подеколи навіть на шкоду прославленню Богородиці (мовиться, що одна або кілька прославлених святинь не допомогли, а лише та, якій присвячено твір, «одразу» почула їхні молитви). Рельєфно такі явища проступають в творах, що склались в православній державі, коли дискусія з уніатами втратила актуальність.

Важливо, що **«конкуренція святинь» є характерною саме для «книжних» сказань або ж підготовлених для подачі до Синоду задля освідчення реєстрів чудес, і цілком нівелюється** в народному сприйнятті чуда, коли, оголошуючи про отримане благо, людина називає одразу кілька святинь, яким складала поклони і яким завдячує своїм зціленням. У пошуках швидкого чуда вона могла за короткий період відвідати одразу декілька реліквій²⁵.

Подібні розбіжності між «книжною» та простонародною версією сприйняття чуда наявні у різних редакціях Охтирських чудес – в Софіївській²⁶ та Сино-

²⁴ Відгомін конкуренції між двома чернігівськими святинями, Єлецьким монастирем та Ільїнським собором, чи не вперше простежується в трактаті І. Галятовського «Скарбниця» (чудо 14), де розповідається про Григорія Трофимовича, який, приїхавши до Чернігова і будучи на молитві в Ільїнському монастирі, хотів був відмовитись від складеної в час тяжкої хвороби обітничі стати законником, і йому одразу скрутило руку, а коли обіцяв прийняти постриг в Єлецькому монастирі – зразу рука зцілилась. В чуді № 16, розповідається про козака Романа Мазепенка, який склав обітницю іти до монастиря Мгарського на послухання, але уві сні йому було наказано іти в Чернігівський Єлецький монастир, що він і зробив (*Галятовський І. Скарбниця потребная и пожитечная всему свѣту, Престая Бца Єлецкая з великими скарбами, з(ь) чудами, ѿ(д) висоце в(ь) Бгу превелебноѿ егѿ мл(с)ти г(с)дна ѿ(т)ца Іоанѣкія Галятовского Архиман(ь)дриты чернѣговско(г)[о] Єлецкого найденая, и з типографіи в(ь) Новгородку Сѣверском(ь) року †АХОS. м(с)ца августа дня кг свѣту ѿб(ь)явлена // Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. І. П. Чепіга. Київ, 1985. С. 362–363).*

²⁵ Класичним прикладом може слугувати історія із прозрінням на хуторі Корбіїному Якова Базарненка, коли в пошуках швидкого одужання чоловік за день відвідав кілька чудотворних святинь (в Петро-Павлівському монастирі, в Братському монастирі та в храмі Миколи Набережного) (Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 127, оп. 1024, од. зб. 504, арк. 4–4 зв.). Детальніше про ставлення широких мас до різних чудотворних святинь: *Романова О. Чудеса Охтирської ікони Богородиці і народна побожність: межі та шляхи поширення культу // Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації. Київ, 2020. С. 455).*

²⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – НБУВ ІР), ф. 312, оп. 1, од. зб. 499, арк. 292–316.

дальній²⁷. Досить часто наводяться вдячні згадки про молитву одразу до двох ікон – Охтирської і Каплунівської, тоді як в Музейній версії²⁸ («парадний» текст) опущено майже всі нотатки про Каплунівську ікону, крім чотирьох, – у двох випадках мова йшла про молитву вдома перед обома образами чудотворних ікон та ще в двох – про безрезультатний досвід відвідин Каплунівки. Опущено також згадки про відвідини зціленими інших чудотворних святинь, зокрема, прощі до Києва.

Після підпорядкування Київської митрополії московському патріархові / Синоду втратили актуальність дискусії з представниками інших конфесій, особливо з уніатами. Натомість виникає дискусія про духовну першість між Києвом та Москвою. Вона не мала чіткого виразу і поширення для загалу, а радше спалахувала у вищих церковних колах²⁹. За таких обставин додаткова популяризація київських та загалом українських святинь не занадто віталась, аби вони не становили конкуренції Москві як «третьому Риму». Тож у XVIII ст. на підпорядкованій московському патріарху частині України (друкарня Києво-Печерської лаври та Чернігівська друкарня) фактично покладено край виданням сказань про українські чудотворні святині³⁰.

Одразу після створення Синод, відповідаючи на закиди протестантів, видав низку указів, аби заборонити вшанування незасвідчених новоявлених чудотворних святинь, вимагаючи неодмінної перевірки кожного чуда і кожної новоявленої святині³¹. Всі культи, невідповідні вимогам Синоду, вважались

²⁷ Описание документов и дел, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода (далі – ОДДС). Т. XXXII (1752 р.). Петроград, 1915. Приложение XXII. С. 931–962.

²⁸ Музейний рукопис чудес Охтирської ікони Богородиці, що зберігається в Краєзнавчому музеї м. Охтирка (далі – Музейний рукопис), арк. 43 зв. (№ 200). Цей рукопис був виявлений Володимиром Маслійчуком, археографічний опис його зробила Наталія Яковенко (*Яковенко Н.* Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного досвіду // В орбіті християнської культури (Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі. Київ, 25–26 жовтня): Наук. збірник. Львів, 2020. (Серія: «Київське християнство», т. 21). С. 46–48). Висловлюємо вдячність Наталії Миколаївні за люб'язно надану можливість скористатись фотокопіями цього рукопису.

²⁹ *Ричка В.* «Київ – другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ, 2005. 243 с.; *Плюханова М. Б.* Сюжеты и символы Московского царства. Санкт-Петербург, 1995. 336 с.

³⁰ В цей час існувало кілька перевидань Києво-Печерського патерика в московській редакції, що прославляв святість давньоруського Києва, але жодного разу не перевидали «Тератургіму», що розповідала про чудеса в тому ж монастирі за період існування незалежної від Москви Київської митрополії (*Ісиченко Ю. А.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. Київ, 1990. 180 с.).

³¹ Духовний Регламент. Москва, 1722, арк. 14–14 зв. (О єпископах, № 6, 7). Детальний розпис Петровських законів щодо освідчення чудотворних святинь див.: *Лавров А. С.* Колдовство и религия в России. 1700–1740 гг. Москва, 2000. С. 408–423; *Levin E.* False miracle and unattested dead bodies: Investigations into popular cults in early modern Russia // Religion and the early modern state: Views from China, Russia, and the West / edited James D. Tracy, Marguerite Ragnow. Cambridge, 2004. P. 257; *Тарасов О. Ю.* Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. Москва, 1995. С. 70.

протизаконними. Виявлення таких культів на місцях передбачало покарання духовенства, у підпорядкуванні якого вони перебували. Тому нові культу стали об'єктом уваги синодальних слідчих, що відбувалося з власної ініціативи «хранителів» культу (Володимирська ікона в Києво-Межигірському монастирі³², Охтирська ікона Богородиці на Слобожанщині³³, мощі Макарія Овруцького³⁴, перше донесення з с. Лазірок на Полтавщині в 1751 р.³⁵) чи за стороннім доносом (Лазірська ікона (в 1764)³⁶, Липовецька (1805)³⁷, Лубенська (1771)³⁸). Завдяки указам збереглися як описи народних культів чудотворних святинь, так і реєстри чудес кількох новоявлених українських ікон, які ми можемо порівнювати із «книжними» зразками попереднього періоду.

Безумовно, видані на зламі століть твори про чудеса українських святинь та переклади латинських творів міракульного жанру («Великое зеркало»³⁹) продовжували читати та навіть переписувати⁴⁰. Свідченням цьому є нотатки

³² ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3736, арк. 1–2.

³³ Там само, ф. 1975, оп. 1, од. зб. 3, арк. 2.

³⁴ ОДДС. Т. ХХІХ: 1749. Санкт-Петербург, 1913. Ст. 618 (494/51).

³⁵ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3661, арк. 21.

³⁶ Там само, арк. 60–61 зв.

³⁷ *Липковський В. прот.* Дело о суеверии священника (1805) // Киевская старина, 1901. № 12. С. 239–245.

³⁸ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 4234, арк. 10–11.

³⁹ *Гудзій Н. К.* К вопросу о переводах из «Великого зеркала» в Юго-Западной Руси. Киев, 1913; *Державина О. А.* «Великое зеркало» и его судьба на русской почве. Москва, 1965. 440 с.

⁴⁰ Наприклад, рукописний список «Чуда пресвятой Богородиці» із книги І. Галятовського «Ключ розуменія» (Київ, 1660, ар. 134–149) другої половини ХVІІІ ст. в бібліотеці Києво-Софіївського монастиря (НБУВ ІР, ф. 312, № 499, арк. 274–291. Про інші списки творів Галятовського див.: *Яковенко Н.* У пошуках нового неба... С. 76–86). Книга свт. Димитрія Ростовського «Руно орошеное», що за 20 років (1683–1702) витримала 6 видань, потім поширювалась в рукописних списках і в 1750 р. була опублікована всьоме, але з вихідними даними за 1702 р. (*Федотова М. А.* «Книги «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» и «Руно орошенное» – сочинения святителя Димитрия, митрополита ростовского и ярославского» // *Ростовский Д.* Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Чернигов, 2013. С. 12). Тож факт видання в середині ХVІІІ ст. «Руно орошеное» з вихідними даними початку століття підтверджує, з одного боку, затребуваність подібних творів в українському суспільстві, а з іншого – непривітність синодальної церкви до популяризації українських святинь, як і україномовних видань загалом (*Возняк М. С.* Історія української літератури. Т. 2. С. 14). Звернімо увагу: сам свт. Димитрій ще за життя користувався надзвичайним авторитетом в синодальній церкві, а в 1757 р. був канонізованим (за сприяння імператриці Єлизавети він став першим святим, канонізованим до всеросійського празнування в синодальний період), хоча пов'язані з його іменем чудеса почали записувати ще до офіційного обретіння мощів (*Федотова М. А.* Житие, почитание и прижизненные чудеса св. Димитрия Ростовского // *Святитель Димитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы.* Ростов, 2008. С. 273–310).

про такі твори у бібліотеках та приватних колекціях. Однак доступність їх обмежувалась більш-менш заможними та писемними прошарками суспільства (як от духовенством та козацькою старшиною), а не простолюдом. Нам не вдалося натрапити на відомості, аби спонукою відвідати певну православну святиню були друковані чи рукописні тексти, так само не виявлено даних про поширення рукописних списків чудес серед прочан у місцях зберігання української православної святині⁴¹ (в унійній церкві такі приклади фіксуються, зокрема, в Почаєві⁴²).

Основним мотивом, що спонукав православних Київської митрополії вирушати на поклін до конкретної святині, були: 1) поголос про новоявлену чудотворну святиню; 2) порада знайомих чи наказ, явлений уві сні, звертатися до конкретної реліквії; 3) випадок, коли під час мандрів особа натрапила на церкву, де зберігалась чудотворна ікона.

Тож письмові оповідки про чудотворні святині не мали безпосереднього впливу на широкий загал віруючих (вони надавали радше матеріал для проповідників), свідченням чому є змістовне наповнення реєстрів чудес новоявлених святинь XVIII ст. Найбільш примітні описи чудес, зміст яких подібний до книжних сказань, належать виключно духовенству та вихідцям з місцевого нобілітету, які здобули бодай початкову освіту. Натомість виклад чудес основної маси прочан, представленої «середніми» та нижчими верствами суспільства (міщани, селяни, слуги), є типовим за стилем, до того ж «відкоригований» укладачами цих реєстрів відповідно до прийнятих стандартів.

Яким же було сприйняття чуда та ставлення до письмових реєстрів чудес в широких колах малограмотних мирян?

Описи народних культів свідчать, що вірні, які мандрували до нової для них чудотворної святині, мало переймалися правдивістю чудес цієї реліквії. Самого поголосу про чудотворну силу святині для них було досить, тоді як знання про саме чудо не мало ваги. З огляду на особливості простонародної віри в чудо, саме ця категорія вірян ставала першою шанувальницею святині⁴³. Відтак до неї долучалися більш освічений локальний нобілітет та духовенство⁴⁴. Отримавши бажане чудо, люди не усвідомлювали потреби засвідчувати

⁴¹ Про появу численних списків рукописних чудес Охтирської Богородиці від 1760-х років твердять Ю. Лабинцев та Л. Щавинська, проте не наводять документальних підтверджень, окрім фотокопії одного аркуша з такого рукопису без вихідних даних (*Лабынцев Ю., Щавинская Л.* Рукописная книжность гоголевского края. Сказания об Ахтырской иконе Богоматери и ее чудесах. Москва, 2009. С. 41–43, 46).

⁴² *Яковенко Н.* Творення локальних «просторів віри»: топографія і соціальна стратиграфія паломництва в Україні XVIII століття (за книгами чуд Почаївської та Охтирської богородичних ікон) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 271. Львів 2018. С. 222.

⁴³ Детальніше: *Романова О.* Особливості формування «народних» культів чудотворних святинь (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазірки Пирятинської протопопії) // В орбіті християнської культури... С. 77–105.

⁴⁴ Детальніше див.: *Романова О.* Чудеса Охтирської ікони Богородиці і народна побожність... С. 410–471.

його офіційно біля святині, переказуючи один одному власний досвід і тим самим ширячи поголос округою⁴⁵. Наприклад, шанувальники чудотворної криниці в Яреськах на Полтавщині пояснювали причину свого візиту до святині так: «іако **многіе де люде** казываютъ, що прощаетъ болнихъ іакъ ѓміется или напется води с криниць»⁴⁶, «чѣлѣ онѣ ѿ людей іако бы человѣкъ былѣ нѣмий онаго когда привезенно до криниць, то началъ и говоритъ, а кто оной человѣкъ и ѿкуду, и кто емѣ тое казивалъ необявиль, іако бы за незнаніемъ»⁴⁷.

Укладання реєстрів чудес конкретної святині у православній церкві, зокрема, у Київській митрополії, схоже, так і не стало нормою, бо чудеса не засвідчувались, або ж якщо і обліковувались (заради прославлення святині), то не зберігались після згасання культу⁴⁸. Почасти записи чудес XVII ст. або взагалі не містять дат та імен («одна цорка...»), або ж наводять їх неточно, вказуючи позірний рік та назву поселення, регіон чи ім'я візійона. Такі свідчення мали вплив на творення «ефекту достовірності» чуда, однак були недостатніми для солідної перевірки. Даних про «каталогізацію» чудес на вірець Західної церкви, записаних на картках (про що говорить Н. Яковенко⁴⁹), у нас годі шукати.

Усі реєстри чудес XVIII ст. **складались виключно з метою освідчення ікони** (як того вимагав Синод) і переважно **заднім числом та з ініціативи зацікавлених духовних чи світських осіб з більш-менш доброю освітою** (принаймні вони були обізнаними про такі практики). Наприклад, реєстр чудес, які ставалися біля мощів Макарія Овруцького, складався спеціально задля офіційної процедури освідчення. Тому до зцілених розіслали листи від імені ігумена Германа, прохаючи надати письмові свідчення про всі випадки одужань⁵⁰.

Якщо святиня мала від самого початку «ерудованого хранителя» (вживаємо термін Анастасії Романової⁵¹), то реєстр міг складатися одразу після явленої милості (приклад монаха Саватія в с. Жуляни або ж отця Даниїла в Охтирці). Характерна риса цих реєстрів – фіксувати все, що можна. Наприклад, упродовж перших двох років явлення в Охтирці записано близько 100 чудес

⁴⁵ На усній традиції побутування сказань про чудесні зцілення в православ'ї наголошує і Е. Смілянська (*Смилянская Е. Магическое целительство, или ведьмы, знахари и клирики как лекари в России XVIII века // Отечественные записки. Журнал для медленного чтения. 2006. № 1 (28). URL: <http://www.strana-oz.ru/?numid=28&article=1207>*).

⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1024, од. зб. 983, арк. 7 зв.

⁴⁷ Там само, арк. 7.

⁴⁸ *Романова А. А. Почитание святых и чудотворных икон в России в конце XVI – начале XVIII в.: религиозная практика и государственная политика: Дис. ... докт. ист. наук. Санкт-Петербург, 2016. С. 306–307.*

⁴⁹ *Яковенко Н. Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного до-свіду... С. 48–49.*

⁵⁰ ОДДС. Т. XXIX: 1749. Санкт-Петербург, 1913. Ст. 618–619, 823 (Приложение XXV).

⁵¹ *Романова А. А. Почитание святых и чудотворных икон в России в конце XVI – начале XVIII в. С. 85.*

на рік, однак не всі записи пройшли перевірку слідством⁵²; у Жулянах фіксували по 25 чудес впродовж одного дня⁵³; у Києво-Межигірському монастирі монахи заднім числом записували чудеса, не повідомляючи про це зцілених.

Наприклад, неписьменна Юліана, дочка Устини Явдохи, не відкидаючи самого факту прозріння біля Межигірської ікони, свідчила, що сама нікому про чудо не оголошувала і записувати чудо не просила, а хто це зробив, може тільки здогадуватись: «о том же де исцѣленіи никому она Іуляна из монашествоующих Межигорского монастыря не объявляла, а догадывается, что может быть видѣвши ея Іуляну на очи болную и исцѣлившуюся іеродіакон тот, коего в келіи двожды с жившею в матки ея в домѣ еи Іуляну в Межигорѣ водившую Анною ночевала, сказал монашествоующим Межигорского монастыря, что она Іуляна на очи была слѣпа и от поклоненія иконѣ исцѣлилась»⁵⁴. Монахині Києво-Йорданського монастиря Мокрина, Любов та намісниця монастиря Таїсія, які перебували з Юліаною на прощі, дружно засвідчили, що в Межигірському монастирі не фіксували чудо на письмі і не просили це зробити. Згодом до їхнього Києво-Йорданського монастиря приїздили два монахи із Межигірського монастиря, які розпитували про прозріння, отримане біля ікони. З нагоди тої оповіді, монахині нічого не підписували і не просили підписувати за себе⁵⁵.

Така ж історія трапилася під час чудесного зцілення монахині Агнії, яка перебувала у тому ж Києво-Йорданському монастирі, про що, не відкидаючи факту зцілення, надали свідчення як сама монахиня, так і її супутниці: «О исцѣленіи же болѣзни еи Агнії еклесіарх того Межигорского монастыря хотя их монахинь в том Межигорском монастыре и спрашивал, точію они тогда о том писменно не засвидѣтелствовали, но послѣ того спуствя уже нѣсколко времени, а когда имѣнно непомнят, пріехавшіе Кіевомежигорского монастыря в тот Йорданскій монастырь два монаха, а какіе именно и как их имена и прозванія яко они монахини Магдалина и Василиса тогда их в монастырѣ персонално не видали, знать не могут, в келіи с них мнихини Магдалини без призыву их имѣна во свидѣтелство подписали»⁵⁶.

Навіть якщо ці покази наляканих допитом жінок потрактувати через бажання уникнути халепи, все ж несумнівним лишається факт запису чудес монахами Києво-Межигірського монастиря заднім числом і за власною ініціативою. Саме заради цього вони відвідали Києво-Йорданський монастир. Показово, що неписьменні жінки, не відмовляючись від визнання чудесних зцілень, що становило предмет розслідувань, налякані були саме письмовим

⁵² Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания (далі – ПСПР). Вып. 2. Т. 3: 1746–1752 гг. Царствование государыни императрицы Елизаветы Петровны. Санкт-Петербург, 1912. Ст. 375–376. № 1229.

⁵³ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3736, арк. 31–32 зв. (№ 9–28).

⁵⁴ Там само, арк. 60–61.

⁵⁵ Там само, арк. 62–66.

⁵⁶ Там само, арк. 67–68.

свідченням, від чого вони усі дружно відмовлялись, наголошуючи, що і самі не підписувались і не просили зробити це замість себе.

Тож зауважимо: хранитель культу усвідомлював потребу фіксувати чудеса біля ікони, тоді як миряни переважно не усвідомлювали цього, нерідко настрашені внесенням таких записів до храмової книги чудес. Подальші сліdstва щодо чудес були частиною каральної функції Московської держави, що відохочувало мирян чи кліриків від фіксації їхніх зцілень коло святинь. Для прикладу, неписемний козак Григорій Андросенко пояснював слідчим, що поліпшення зору протягом двох тижнів сталося в нього одразу після поклону іконі «Троєручиці» у містечку Воронежі (Ніжинська протопопія), проте він **«въ церквѣ заразъ сщѣнникам не объявлялъ не почемъ дрѣгомъ, толко за единъ простотѣ своєю и незнаніє, но послѣ вже о том объявиль»**⁵⁷.

Більш освічені віряни також не квапилися декларувати отримані чудеса. Зіставлення дат самого чуда та оповіді про нього, що вписувалися до письмового реєстру з запізненням від кількох днів до року і більше, має підтверджувати таке міркування. Наприклад, хорольський сотник Ієремія Родзянко розповів у березні 1757 р. про чудесне зцілення своєї дружини біля Вороніжської чудотворної ікони «Троєручиці», яке трапилося аж у лютому 1755 р.⁵⁸ Або глухівський військовий канцелярист Олександр Давидович розповів лише в червні 1747 р. про чудесне зцілення милістю «Охтирської Богородиці» у квітні 1746 р., що зафіксовано на письмі⁵⁹. Канцелярист Генеральної військової канцелярії Олександр Давидович оголосив щойно в червні 1747 р. про зцілення від огневиці, що настало після заочної молитви до Охтирської ікони Богородиці у квітні 1746 р., тобто понад рік після чуда. Він твердив, що, прокинувшись здоровим, він «немедленно въ тотъ же самый день пойшоль къ отправленію своей должности»⁶⁰, однак не квапився поклонитися святині, віддячивши за отримане благо, або ж принаймні засвідчити про чудо на письмі. Про чудесні блага від Охтирської ікони, які траплялися в родині Гоголів, переповідали у родинному колі, не намагаючись сповістити про них у церкві та вписати до єдиного реєстру⁶¹.

Якщо святиня набувала привабливості для локального нобілітету, тоді його члени прагнули опікуватися запровадженням відповідного реєстру чудес. Саме завдяки цьому **серед обдарованих зціленнями святинею домінують пов'язані між собою знатні особи та їхні слуги** чи просто земляки-простолюди (із того ж поселення), про що свідчать чудеса ікони у с. Лазірки⁶², а відтак

⁵⁷ НБУВ ІР, ф. 312, оп. 1, од. зб. 499, арк. 330 (чудо № 16).

⁵⁸ Там само, арк. 322 (№ 8).

⁵⁹ Там само, арк. 306 зв. (№ 197).

⁶⁰ Музейний рукопис, арк. 43 зв. (№ 200).

⁶¹ *Лабынцев Ю., Щавинская Л.* Рукописная книжность гоголевского края... С. 5–7.

⁶² *Романова О.* Аренал паломників та механізм поширення інформації про чудотворну святиню (на прикладі ікони Святителя Миколая в с. Лазорки Пирятинської протопопії) // *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів.* Київ, 2014. С. 178–270.

Охтирської ікони (після визнання її чудодійних властивостей)⁶³. Тож усвідомлення потреби декларувати отримані чудеса, що було формою віддяки святині, поступово поширювалось від більш освічених прошарків суспільства до нижчих.

Писемні миряни могли привселюдно проголошувати у церкві про отримані від ікони чудесні блага або під час самого чуда (якщо таке траплялось), або вже під час повторного візиту та подячного молебню набагато пізніше після самого чуда, про що наголошувано у самих реєстрах. Крім усних публічних розповідей облагодіяних про даровані ним Божі зцілення, відома практика зачитування в церкві духовними особами письмових свідчень, складених самими зціленими або записаних з їх слів церковнослужителями. Як от вікарний ієрей Святоуспенської Воронізької церкви (Ніжинська протопопія) Григорій Майборода, освідчуючи чудесне зцілення в його храмі дружини Івана Поповича Мотрони з Чернігівщини (чудо 14) біля ікони «Троєручиці», пояснював, що «от жителки звановской жєни Івана Поповича Матрони предъ всѣми въ церквѣ объявленномъ совершенно слыхали и такое де объявленіє **они, викарій Майборода записиваль, а діяконъ для публикаціи читаль тамо предъ всѣми**, толко жъ какою болѣзнію упомянутая Матрона прежде сама, а послѣ зъ мужемъ своимъ одержими были, того *от* ней не чули, потому что и она о томъ именного показанія въ объявленніи своемъ не воспоминала, а они сами ей не спрощували»⁶⁴. Утім, після оприлюднення у церкві запису про чудесне зцілення ніхто не поцікавився, в чому саме воно полягало і від якої недуги. Важливим був сам факт чудесного прояву, дарованого цій жінці. Безумовно, такі публічні виступи, що однозначно вітались усіма присутніми в церкві (про що часто наголошується в самих реєстрах), сприяли усвідомленню потреби задекларувати отримані блага, а також слугували за взірць їх прославлення.

Фіксуються випадки, що мали місце в минулому, коли різні особи оголошували упродовж одного дня по кілька чудес одразу. У таких випадках відбувається ефект «пригадування» власного досвіду із наслідуванням попередніх прикладів, аби і власний випадок набував фіксації у документі відповідно до вже наявних зразків. Тож потреба декларувати і письмово фіксувати чудеса усвідомлюється як спосіб наслідування інших.

Якщо ж покровителі ікони не мали належної підготовки, то реєстри склались у примітивній формі (один-два записи на рік), нерідко заднім числом за порадою духовного начальства, без розбудованих легенд про появу та стартові чудеса (приклад ієрея Григорія в с. Лазірки). Оскільки саме простолюди (козаки та селяни) заступалися за сільську святиню, коли за рішенням слідчої комісії Лазірську ікону спробували забрати із сільської церкви до Мгарського монастиря, ми можемо припустити, що в дійсності

⁶³ Романова О. Чудеса Охтирської ікони Богородиці... С. 410–471.

⁶⁴ НБУВ ІР, ф. 312, од. зб. 499, арк. 329.

облагодіяних іконою було значно більше, однак віряни не декларували ці чудеса, чому й не було зафіксовано книгою чудес, що велась при церкві, жодного випадку зцілення простих прихожан лазірського храму.

Були і культу, які виникали стихійно, без потреби бути офіційно визнаними (Яреськи, 1756⁶⁵; Преорки, 1745⁶⁶). У тих випадках реєстри чудес не те що не велись – про отримані блага, не завжди повідомляли ієрея. Вірні не були свідомими такої потреби. Подеколи такі культу функціонували навіть всупереч церкві. Свідчить про це ставлення парафіян до церковного «супроводу» таких святинь, як у м. Ярески: **«коли бь киндввся народъ вичистить криницю, та прочитав чиствю молитовъ. тобъ случше де якъ попово харамеркана и прочіе ѳкорителніе слова вихвалаиа криницю и жалиа об неи како уже ѿ священниковъ невпочтеніи осталась»**⁶⁷. У свідомості люду віра в чудо не завжди пов'язувалась із церквою, а тому не потребувала додаткової легітимації з її боку.

Як зауважив Константин Радзієвський при публікації частини чудес Іржавської ікони Богородиці, визнаної київським митрополитом Іоасафом Кроковським за чудотворну ще на початку XVIII ст., «очень много записано их (чудес ікони. – *Авт.*) в особой книге, находящейся при Ржавской Свято-Троицкой церкви, **но гораздо более их осталось не переданными тѣми, кои облагодетельствованы милостями Богоматери»**⁶⁸. Тоді як Григорій Калужинський, видаючи наприкінці XIX ст. матеріал про чудотворний Балікінський образ Богородиці (неподалік від м. Стародуба на Чернігівщині), зазначає: **«Вмѣсто записей о чудотвореніях, в старые годы был обычай дѣлать различныя жертвы и привѣски к тому образу, от котораго получено исцѣленіе, в видѣ тѣх членов человеческого организма, которые получили врачеваніе и исцѣленіе, напр. рук, ног, очей, сердца и др. частей, а иногда и цѣлых человеческих очертаній. Этот обычай не чужд и нашему времени»**⁶⁹. Це судження цілком підтверджується порівнянням списків чудес та реєстрів дарів, принесених тій самій святині⁷⁰.

⁶⁵ ЦДДАУК, ф.127, оп. 1024, од. зб. 983, 8 арк.

⁶⁶ Там само, од. зб. 504, 119 арк.

⁶⁷ Там само, од. зб. 983, арк. 5.

⁶⁸ Радзиевский К. Сказание о местнотимой чудотворной иконе Божией Матери села Ржавца Полтавской Губернии Прилукского уезда // Полтавские епархиальные ведомости. 1864. Т. II: Часть неофициальная. № 7. С. 274.

⁶⁹ Кулжинский Г. Балыкинский чудотворный образ Божией Матери в Черниговской губернии чудотворный и список с онаго в г. Орле (по точной рукописи автора) // Черниговские епархиальные известия. 1896. № 12 (15 июня). Часть неофициальная. С. 377.

⁷⁰ Детальніше див.: Романова О. «Еволюція уявлень про вотивні привіси як спосіб “спілкування” віруючих із святинею» // Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 15–16. Київ, 2020. С. 273–316.

З визнанням святині інтерес до таких реєстрів поступово згасає, і вже за кілька років чудес припиняється їх регулярна фіксація⁷¹ (як от у випадку Охтирки). Початкові записи доповнювалися кількома колоритними та епатажними чудесами пізнішого часу, чого вистачало для пропаганди культу. Скажімо, Музейний рукопис (1820-ті роки), після офіційного визнання Охтирської ікони за чудотворну в 1751 р., доводить записи до 1754 р., а в наступних роках фіксує лише 2 найбільш показові чуда за 1755 р. (із 28 відомих), а саме: прозріння ічнянського ієрея Александровича, який залишив віршовану подяку святині, та колоритні видіння підпрапорного Павла Новосельського, що буцім-то вів розмову із Богородицею та Спасителем, який хоч і гнівався на Павла, але врешті-решт, погодившись на молитви Пресвятої Богородиці, простив. За наступний 1756 р. у рукопис записано 13 чудес із 19 відомих, повністю відсутні записи за 1758 та 1759 рр. Але завершується він останнім офіційним чудом у 1774 р. Очевидно, редактор стомився переписувати все підряд, бо наведеного матеріалу вистачало, аби переконати читача рукопису в чудотворній силі святині. До того ж, занадто великі за об'ємом реєстри чудес ніхто не став би читати.

Порівняння можна зробити на підставі джерела з Інституту рукопису НБУВ (колекція Києво-Софіївського монастиря), яким є невеличкий рукопис початку XIX ст. (16 арк.)⁷² з проповідями св. Дмитрія Ростовського, копією рапорту про обретіння його мощів та реєстром чудес святого, який містить лише 18 записів, два з яких є оригінальними⁷³, а решта повторювала початкові чудеса, відомі за Синодальною редакцією⁷⁴. Не виключено, що такий перелік чудес святого, доповнений автором рукопису, роздавався паломникам у Ростові⁷⁵. Тож 15 записів уважалося достатньо для популяризації культу (хоча разом зафіксовано понад три сотні чудес, що проявлялися біля мощів св. Дмитрія)⁷⁶.

Відмітимо ще одну характерну рису, притаманну «книжним» версіям сказань про чудеса певної святині у XVIII – на початку XIX ст. (саме тоді, після Єлизаветинської епохи, стали можливими їх літературні обробки), – щоб

⁷¹ «Постоянная фиксация чудес от святини в течение длительного времени для святых не прослеживается» (Романова А. А. Почитание святых и чудотворных икон в России в конце XVI – начале XVIII в... С. 434, 306–314).

⁷² НБУВ ІР, ф. 312, № 187/716 с., 16 арк.

⁷³ Ще одне, відсутнє в Синодальній редакції, – прижиттєве чудо «розширеної» редакції про uzдоровлення по молитві святого Дмитрія біснуватої Тетяни Романової, дружини ієрея Максима Парфентьева, відоме за рукописними списками чудес святого Дмитрія (Федотова М. А. Житие, почитание и прижизненные чудеса св. Дмитрия Ростовского. С. 299).

⁷⁴ ОДДС. Т. XXXII: 1752. Петроград, 1915. Ст. 983–996 (Приложение XXIV, № 1–17).

⁷⁵ Там же, ст. 591 (№ 222/28).

⁷⁶ Там же, ст. 983–1150 (Приложение XXIV–XXXIV).

не переобтяжувати **рукопис, значну частину чудес просто оминали, записавши лише початкові та найбільш показові з них**⁷⁷. Цього вважалося достатнім, аби переконати в чудотворній силі реліквії. **Неодмінним додатком був запис власного досвіду** спілкування зі святинею (якщо, звичайно, такий мав місце). Наприклад, Софіївська редакція охтирських чудес містить єдину оригінальну вставку (чудо № 233), що стосується власного досвіду автора цієї редакції («Был я в полской области...»), хоча вона й суперечить загальній схемі та логіці викладу решти внесених до реєстру чудес (датована 1744 р., без дня і місяця; внесена поміж записами 1748 (№ 231) та 1751 р. (№ 234); розповідає про чудо, яке відбувалося дистанційно, навіть без згадки про візит подяки до святині)⁷⁸.

У згаданій Київській редакції чудес Дмитрія Ростовського останнє 18-те чудо⁷⁹ викладено від імені першої особи, яка розповідає про отримане завдання написати іконний портрет святого і сумніви художника, як його зобразити, що були розвіяні сонним видінням. Тож зауважимо іще одну характерну рису у ставленні православних XVIII ст. до письмових сказань про

⁷⁷ Принагідно зауважимо, що ця риса була характерна і для друкованих реєстрів попереднього століття. Зокрема, «Чуда Пресвятої Богородиці», вміщені додатком до книги Й. Галятовського «Ключ Розуменія» (Київ, 1660. С. 134–149) які дослідники йому ж і атрибутують, закінчуються словами: «так и та ч8дом Прстѳои Бѳи конец чиначи; мовлю: сѳт же иномѳ писана бывають, ни самомѳ мню всемѳ мирѳ вмѳстити пишемых книг. Аминь». Дмитрій Ростовський для своєї збірки «Руно орошеное» відібрав лише 24 чуда, за кількістю годин в добі, також наголошує, що «конець книги но не чудес» (*Ростовський Д.* Руно орошеное. Чернігів, 1702. Арк. 101 (рѳ)). Інші автори також підкреслювали, що чудес було багато, а вони записують лише деякі з них. Вже в XIX – на початку XX ст. публікація лише вибірки кількох найпоказовіших чудес стає нормою. Наприклад, до публікації Охтирських чудес в 1903 р. залучено тільки 20 із 324 відомих, та ще 7 нових (История явления Ахтырской чудотворной иконы Божией Матери и соборного Покровского храма, где она ныне находится. Изд. 3, испр. и доп. Харьков, 1903), тоді як видання чудес Іржавської ікони містило 25 записів про 31 чудо, з яких, імовірно, початкові (переважно недатовані) 15 записів датуються XVIII ст., а решта сучасні часу автора (*Радзиевский К.* Сказание о местной чудотворной иконе Божией Матери села Ржавца... С. 270–284). Лише одиничні чудеса (2 видіння, пов'язані із проявленням образу, та ще 2 приватні чуда – із вцілілих записів за початок XVIII ст., а також 3 приватні чуда і три випадки порятунку від епідемії, що припадають на останню чверть XIX ст.) увійшли в публікацію «Сказання про Баликінський чудотворний образ» (*Кулжинский Г.* Балыкинский чудотворный образ Божией Матери в Черниговской губернии чудотворный и список с него в г. Орле (по точной рукописи автора) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1896. № 11 (1 июня). Часть неофициальная. С. 343–348; 1896. № 12 (15 июня). Часть неофициальная. С. 376–383).

⁷⁸ НБУВ ІР, ф. 312, од. зб. 499/352 с., арк. 309.

⁷⁹ Там само, од. зб. 187/716 с., арк. 16.

чудеса: **важливим було зафіксувати на письмі не так усі випадки чудес, як задокументувати випадок із власного досвіду**⁸⁰.

У записах чудес середини XVIII ст. можна помітити, що для їх укладачів важливою була не Божа милість, що проявлялася у множинності дарованих через святиню чудес, не реліквія, здатна творити чудеса і відповідати на зверненні до неї молитви, а сам момент **відгуку святині на «моє прохання» і людина, облагодіяна через посередництво святині**. Звернімо увагу, що в реєстрах XVII ст. часто наголошується на чудах, свідками яких став автор сказання (в «Скарбниці» Галятовського три чуда записані із власного досвіду⁸¹, в збірнику Петра Могилы наводяться 4 чуда, свідком яких він був особисто (№ 25, 33, 37, 49)⁸², у зібранні Феодосія Софоновича практично всі чудеса так чи інакше пов'язанні з автором (він виступає як свідок чи перший слухач)⁸³, чим підкреслюється їхня достеменність (інформація «з перших рук»). Тепер же наголос робиться на власному чудесному досвіді автора сказання.

Показово, що попри офіційні рапорти до Синоду після 1759 р. (лише одне зафіксоване чудо в 1774 р.) про відсутність чудес біля Охтирської ікони, інші джерела засвідчують, що вони відбувалися. У 1768 р. тривали розслідування щодо достовірності прозріння удови ніжинського купця Марії Дукліної⁸⁴, купець з м. Орла К. Пастухов, аби подякувати за чудесне одужання, в 1773–1775 р. побудував у своєму місті храм, посвячений Охтирській іконі (нині він кафедр-

⁸⁰ Скажімо, основним стимулом для розповіді про отримане ще 11 років тому чудесне зцілення від зубного болю для капітана Астраханського драгунського полку Єлезара Іустова Трохимовича стала звістка про підготовку другого видання книги чудес Охтирської ікони Богородиці. Тож, переглядаючи перше видання, він зауважив, що в ньому «приведены в известность только немногие» приклади зцілень. При цьому він наголошує: «я считаю своею обязанностью сообщить, что и я имел великое счастье испытать на себе грѣшном скорую и совершенную помощь милосердной Матери Божией, дарованную мнѣ непосредственно от приложения, послѣ молитвы, к Ея изображению на Ахтырской чудотворной иконѣ». З викладеної ним історії також дізнаємось, що чоловік після зцілення дав обітницю щорічно відвідувати святиню, що, здається, і виконував, адже дізнався на місці про підготовку другого видання чудес (История явления Ахтырской чудотворной иконы Божией Матери... С. 42).

⁸¹ «... бил в Чернѣговѣ Сила Денисович Бохна, члѣвъ старый... повѣдалъ нам тоє року ꙗхѡс» (чудо 2), «тыижь старѣшкове три выжей написаны Сила Динисович Бохна, Авдѣй Дорошовичь, и Маѣимъ Костомаха повѣдали» (чудо 3), «повесть которую от людей веры годных чули» (чудо 11) (*Галятовський I*. Скарбница потребная... С. 353, 354, 360).

⁸² Сказания Петра Могилы... С. 79, 91, 99, 113.

⁸³ Повість о преславних чудесах святої великомучениці Варвари написана святи-телем Феодосієм Софоновичем / Адаптація до суч. мови та прим. Ю. Мицик // Свята Варвара Великомучениця. Київ, 2006. С. 46–59.

⁸⁴ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3901.

ральний); а за 1764 р. міститься запис про чудесне зцілення малолітнього Івана Рішечка⁸⁵. Припускати, що ці пропуски ставалися через самоцензуру для Синоду (оскільки Іван «спився і став душегубцею», тож не відповідав моральним критеріям для отримувача чуда⁸⁶), немає підстав – рапорти до Синоду посилались щороку; тоді ще не могли знати про подальшу не зовсім благочестиву долю юнака. Тим більше тяжко запідозрити у неблагочесті людину, яка звела на честь ікони храм. Просто для офіційних апологетів Охтирської ікони ці чудеса вже були зайвими.

Справа в тому, що у відповідь на рапорт про чудеса Охтирської ікони за 1757 рік постали резолюція Синоду та указ Білгородському єпископу Йоасафу від 25 травня 1758 р. яким велено: «чтобы о чудесахъ въ 1757 г. и въ будущемъ прислать вѣдомости съ изложениемъ всѣхъ обстоятельствъ, чтобы ни в чемъ не могло быть сомнѣнія»⁸⁷. Тому нові чудеса припинили занотовувати і надсилати про них рапорти, аби уникнути зайвої і коштовної тяганини щодо їх освідчення, адже ікона вже визнавалася чудотворною. Записи чудес довели заледве до 1757 р., а вже 1758 р., як уважаємо, було укладено офіційну версію сказання про чудеса цієї ікони (принаймні переписану уставом)⁸⁸. Тож «офіційне» сказання про Охтирську ікону набуло завершеної форми, і доповнювати його новими записами не було потреби.

Важливішим у контексті невнесення до реєстру Охтирських чудес запису про прозріння Марії Дукліної чи зцілення інших осіб, про що повідомляють сторонні джерела, є **факт декларування чуда зціленим** та намагання перекопати в його правдивості перш за все представників офіційної церкви. Тож **усвідомлена потреба якщо не всіх, то частини простих мирян оголосити всім і офіційно засвідчити отримані ними чудесні блага** фіксується наприкінці 1760-х років. Вони вдавалися до цього, попри можливість потрапити у незручне становище чи майбутні негаразди, як це мало місце у випадку монаха Саватія, якого за розголошення «незасвічених чудес» кілька разів ув'язнювали: попервах у Бердичівському кляшторі, а згодом саджали «на цеп»⁸⁹ у Києві.

Тому постає питання про бажання фіксувати прояви милості Божої: чи основним мотивом для таких, подеколи не зовсім бажаних для представників церкви, декларацій чудес була вдячність і фанатична любов до святині, чи щось інше?

Марія Дукліна, відповідно до матеріалів розслідування, перед приходом до Охтирки відвідувала, хоч і безрезультатно, багато інших чудотворних

⁸⁵ Про інші «новіші» чудеса, що сталися завдяки Охтирській чудотворній іконі, див.: История явления Ахтырской чудотворной иконы Божией Матери... С. 38–58.

⁸⁶ Яковенко Н. Охтирська чудотворна ікона: простір і семіотика релігійного досвіду... С. 48.

⁸⁷ ОДДС. Т. XXXII: 1752 р. Ст. 481–482 (№ 189/205).

⁸⁸ ЦДАУК, ф. 2016, оп. 1, од. зб. 4, арк. 142 зв.

⁸⁹ Там само, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3736, арк. 19; ф. 59, оп. 1, од. зб. 5570, арк. 14 зв.–15.

святинь⁹⁰. У своїх свідченнях Марія постійно наголошувала на кривдах з боку своєї лихої проводирки під час цих прощ і на Божій допомозі на шляху до Охтирки, коли вона раптово прозріла, а її кривдниця померла⁹¹.

Більшість свідчень Дукліної не мали підтвердження через відсутність осіб, про яких вона свідчила. Ті, хто знайшлися, заперечували значну частину оповіданого Марією⁹². Тим не менше, вона наполягала на записі чуда, хоча воно і було дистанційним та могло надходити від будь-якої іншої вшанованої Марією реліквії.

Монах Саватій, перш ніж отримати чудесне зцілення від свого «безумія» біля образу Володимирської Богородиці, знайденого за наказом із віщого сну в будинку Івана Рудого, відвідував кілька чудотворних ікон⁹³. Тим не менше, коли цю ікону забрали у нього, аби передати до сільської унійної церкви, чоловік придбав собі новий подібний образ, який став чудотворити, тоді як відібрана в нього ікона нібито втратила свій дар⁹⁴. Більше того, сам Саватій в якийсь момент проголосив себе святим і почав проповідувати, причому його казання значно суперечило ортодоксальному вченню церкви⁹⁵. Показовим у цьому сюжеті є сам факт прив'язки «чуда» до православної конфесії, що актуально для тогочасного Правобережжя, а також поєднання чуда із самим монахом, у руках якого кожна ікона ставала чудотворною⁹⁶. Здається, це і є відповіддю на поставлене питання – основним мотивом була не віра як така (бо інакше він мав би зупинитись на одній реліквії, а не блукати в пошуках «своєї» святині) і не подяка конкретній реліквії за зцілення (тоді б він не передав ікону до унійного храму, або, принаймні, міг би і надалі її там вшановувати), а самовпевненість у власній богообраності.

⁹⁰ За 13 років своєї сліпоти вона ходила по різних богоміллях, побувала в Новгородку Сіверському, відвідала Києво-Печерську лавру, жила в Києво-Флорівському монастирі (ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3901, арк. 1–2 зв.), де на той час з 1712 р. перебувала чудотворна Руденська ікона (*Поселянин Е.* Богоматерь. [Б.м.], 2017. С. 400.), знала, а, можливо, і відвідала Вороніжську ікону, принаймні з цього міста походила її проводирка.

⁹¹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3901, арк. 1 зв.

⁹² Там само, арк. 2–2 зв., 4–4 зв.

⁹³ Там само, од. зб. 3736, арк. 12–13 зв.

⁹⁴ Там само, арк. 6, 17.

⁹⁵ Київського воеводства намісник офіціал Михайло Примович у листі до митрополита київського Арсенія Могилянського (1763), крім іншого, так характеризував Саватія: «“1-е. что святым себе настолно быть признает; 2-е. что з Матерію Божією разглаголтствует и о будущих вещах советует; 3-е. Таинства церковные уничтожает и опровергает; 4-е. Иконы стѣх уничтожает и почеть отдавать запрещает и възбраняет...”» (ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3736, арк. 75–75 зв.).

⁹⁶ Охтирський святопокровський ієрей Даниїл після повернення із прощі до Єрусалиму вважався односельцями святим і навіть почав юродствувати та проповідувати, чим були невдоволені його колеги по парафії та протопопії (История явления Ахтырской чудотворной иконы Божией Матери... С. 19).

Як вже зазначалось, із запровадженням Синодом обов'язкової перевірки достовірності чудес в Православній церкві започаткувався звичай складати їхні реєстри щодо конкретної новоявленої святині, яка подавалася для освідчення. Складали реєстри не лише високоосвічені церковні діячі, як то було в XVII ст., а й нижче духовенство та світський локальний нобілітет. Попервах ці стислі реєстри містили суху констатацію самого факту чуда – коли (із точністю до числа), із ким (географічне походження максимально конкретно, соціальний стан, ім'я, прізвище чи по-батькові, або по-чоловіку для жінки), суть чуда. Мірою збільшення кількості внесених у реєстр записів, вони стають більш розлогими; до опису окремих чудес додаються колоритні деталі страждань хворого, де-інде занотовують звістки про марні пошуки зцілень і сонні видіння (для більш освічених).

Прерогатива розлогого опису пережитого чуда зберігалась за людьми знатними (наприклад, історія пані Вейдель в Охтирці) та особами, обізнаними, вірогідно, із книжними зразками подібних сказань (перш за все, представники духовенства). У їх версіях описів до чудес могли зарахувати будь-які незвичні відчуття. Наприклад, удова лубенського полковника Анна Васильєва Дмитрашиха просила записати до книги чудес Лазірської ікони Святителя Миколая власне «чудо»: під час поклоніння святині вона відчула на вустах «вкус винный предивный», який зник, шойно вона від'їхала з Лазірок до іншого села⁹⁷.

Відмічається тенденція: чим освіченіша людина, тим більша імовірність, що вона розповість про якісь видіння, і тим колоритнішими будуть ці описи. Наприклад, ієромонах Харківського Преображенського монастиря Нафанаїл, який знав кілька мов («онъ ієродіаконъ совершенно разумѣть греческой, болгарской, молдавской и російской языки...»⁹⁸), в Охтирці описував вражаючі видіння і кількаразові «зустрічі» з Богородицею, яка нібито особисто вказала йому шлях до Покровської церкви і вже там звільнила від хвороби, сказавши: ««Нынѣ болѣзни твоея исполнилося время, и ее уже четьредесять дней, для того разрѣшаю тебя отъ связанія сего, и отъ всего болѣзненнаго твоего страданія, отъ нынѣ будешь уже здоровъ»⁹⁹. На паралелі з видіннями Нафанаїла можна натрапити у книжних сказаннях про чудеса, наприклад, у «Скарбниці» Галятовського розповідається про чоловіка, якому під час хвороби у видінні явилась Богородиця з ангелами, велівши їти до Бога на суд, а потім ангели сказали: «Волній есть ѿд грѣхов своих»¹⁰⁰. Безумовно, не можна твердити про прямі запозичення при передачі нових видінь, як і не можемо бути впевненими

⁹⁷ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3661, арк. 135 зв.

⁹⁸ Музейний рукопис, арк. 40 (№ 196).

⁹⁹ Там само, арк. 41.

¹⁰⁰ *Галятовський І.* Скарбница потребная.... С. 361–362 (чудо 13). Варто зазначити, що аналогічний сюжет наявний у притчі про зцілення розслабленого, коли Ісус сказав хворому: «прощаються тобі гріхи твої» (Мт. 9:1–8; Мр. 2:1–12; Лк. 5:17–26).

в обізнаності Нафанаїла із твором Галятовського. Зрештою, твори Галятовського поширювалися у рукописах, тому могли мати ширший розголос. Наведені приклади переконують, що сюжети видінь, уміщені в книжних виданнях, затримувались в уяві бодай трохи начитаних вірян.

Прикметно, що в усіх описах «безпам'ятства» Нафанаїла до ієромонаха жодного разу не явився нечистий, і його не визнано біснுவатим у жодній з редакцій опису чуд. Натомість обидві версії зводять суть чуда до місії, покладеної Богородицею на Нафанаїла, – доносити людям її волю. У кінці запису цього чуда в Софіївській редакції наголошено на його власноруч підписаних свідченнях: «На подлинномъ подписался ієродіаконъ Нафанаиль»¹⁰¹. Тож те, що Нафанаїл вважав себе особою, обраною Богородицею, він сам засвідчив підписом.

Оскільки Синод вимагав засвідчувати чудо власноручними підписами зіслених та свідків, то зі збільшенням перевірок раніше оголошених чудес особи писемні щоразу частіше викладали оповіді про отримані блага й милості у письмовій формі, власноруч засвідчивши їх, що стає нормою з середини XVIII ст. Наприклад, про отримані блага від ікони «Троєручиця» в містечку Воронежі (разом 28 записів) попервах (ще до початку розслідування) одразу три особи в церкві засвідчили їх власноруч (такі свідчення наводяться дослівно – № 3, № 15, № 19)¹⁰². До них, імовірно, можна додати іще 2 особи. Принаймні на факт таких записів у пояснювальних листах до слідчої комісії покликалися полковий суддя Іван Родзянка та бунчуковий товариш Василь Кочубей (№ 4 і № 10) відповідно; (записи первісних свідчень відсутні)¹⁰³. Іще у двох випадках (№ 26 та № 14), імовірно, чудо в момент оголошення в церкві одразу було записано тамтешнім ієреєм, а в останньому випадку навіть зачитувалось дияконом прилюдно¹⁰⁴.

Згодом, письмові свідчення, на вимогу слідчої комісії, прислали іще 13 осіб (№ 1, № 2, № 4, № 5 (запис про 3 чуда в родині), № 7, № 9 (запис про два чуда одразу), № 10 (і в цьому ж листі про чудо № 25), № 11 (про два чуда), № 12, № 13, № 17 (про 2 чуда), № 20, № 23). Тож фактично всі писемні особи прислали письмову відповідь на запит консисторії про чудеса, які зійшли на них. Навіть неписьменні люди воліли заздалегідь просити когось «віри гідного» викласти на папері їхні покази, засвідчуючи їх від їхнього імені, аби не довелося самому їхати до слідчої комісії. Лише одиниці – 8 осіб (менше третини № 8, № 16, № 18, № 21, № 22, № 27, № 28) із близьких до Воронежу поселень, переважно неписьменні, давали усні свідчення в комісії.

На прикладі цих записів можемо порівнювати, якою мірою вимога надати письмові свідчення впливала на пафосність їх викладу у зіставленні з первісними записами цих чудес. Наприклад, бунчуковий товариш Василій Кочубей

¹⁰¹ НБУВ ІР, ф. 312, № 499, арк. 305–306 (№ 194).

¹⁰² Там само, арк. 320, 329, 333 зв.

¹⁰³ Там само, арк. 320 зв., 325 зв., 336 зв.

¹⁰⁴ Там само, арк. 337, 328 зв.–329.

залишив три записи про даровані іконою чудеса своїм домашнім. Перший запис, зроблений під час безпосереднього вшанування ікони після чуда та згаданий ним у листі № 10, нам невідомий. Натомість доступні тексти двох його листів, у яких він, на вимогу слідчої комісії, розповідає про чудесне одужання своєї дружини Марфи у червні 1756 р. (№ 23)¹⁰⁵, сина Василя у березні 1755 р. та дочки Єлизавети у листопаді 1756 р. (лист № 10¹⁰⁶). Цей лист, в якому мовиться про одужання одразу двох дітей (часова розбіжність цих чудес складає майже рік), записаний у нашому джерелі раніше, ніж лист № 23. Схоже, писались вони у зворотній хронології. Одужання пані бунчукової відбувалося принаймні кількома місяцями раніше, ніж її дочки. Василій Кочубей, пишучи про зцілення дружини, згадує про чудесні блага, даровані їй цією іконою. Порівнюючи сам стиль викладу цих двох листів, неважко помітити пафосність запису № 10 у порівнянні з № 23, не кажучи про первісні записи при іконі інших облагодіяних (наприклад № 3, № 15, № 19).

Листовно (а не під час безпосередніх відвідин реліквії) про чудеса від Лазірської ікони облагодіяні реліквією повідомляли 6 разів: Іван Александрович двічі – разом про 4 чуда, Семен Родзянка – 2 рази, Іван Родзянка та Федір Підпалій¹⁰⁷. Звернімо увагу на те, що письмовий лист із розповіддю про отримане від ікони дистанційне благо покликаний замінити візит вдячності з поклоном реліквії. Прагнення цих осіб сповістити, хай навіть листовно, про отримане чудо є своєрідною формою подяки, яка цілком заступає необхідність безпосередньо вклонитися реліквії та особисту присутність на вдячному молебні.

Про чудеса в Охтирці **одразу письмово засвідчили** щонайменше 20 осіб, згадки про що (або ж виклад від імені першої особи, що вказує на існування такого запису) надібуємо в Синодальній та Софіївській версіях охтирських чудес¹⁰⁸. Всі занотовані вірники – особи так чи так заможні / знатні або ж духовні.

Локальний нобілітет часто замінював свої власноручні підписи письмовими розповідями про чудеса з особистого досвіду, які з плином часу набули кшталту трактатів. Такі нарації можна називати **«сказанням про одне чудо»**. На середину – другу половину XVIII ст. такі твори набувають популярності.

¹⁰⁵ Там само, арк. 336–336 зв.

¹⁰⁶ «то я съ женою несумѣнно (!) уповаю на Матерь Бжію содержа в селци (!) въ благодарном памяти являемое надъ женою въ болѣзни милосердіе обѣщали дѣтей... жена моя ездѣла въ Воронежъ нарочито ради благодаренія всемилостивому Бгу и пречистой матерѣ его понеже мы въ таковыхъ болѣзняхъ тяжелихъ случаахъ скорое здравія полученіе единому Бжіему помощію и ходотайствомъ Пречистыя матерѣ его милосердію причитаемъ для чего и отца протопопа просили о томъ записать, почему и записано» (НБУВ ІР, ф. 312, № 499, арк. 326)

¹⁰⁷ ЦДДАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3661, арк. 139–142 зв.

¹⁰⁸ № 88 соф., 183 соф., 184 соф., 195 соф., 199 соф., 203 соф., 218 соф., 233 соф., 236 соф., 241 соф., 250 соф., 275 соф., 277 соф., 107 муз., 181 муз., 9–1749 синод., 10–1749 синод., 14–1750 синод., 27–1750 синод., 1–1759 синод.

Як згадувалось, у с. Лазірки до книги чудес, яку місцевий ієрей Григорій вів на підставі усних оповідей зцілених, додавались власноруч укладені листи козацьких старшин, у яких вони повідомляли ієрея про отримані від ікони блага (ще до офіційних запитів задля освідчення ікони). Наприклад, засвідчена письмово оповідь Семена Родзянка про чудесне зцілення його дружини в 1759 р. У ній він попросив «о том последовавшемъ над женою моею Стытеля Хртова Николая чудодѣйствии записатьъ в книгу чудесъ. И сіе подлинное мое писмо при той же книги **сообщить в вѣчное прославленіе Высочайшаго Божіяго имени ꙗ Всемогущей Его силѣ, дѣйствуемой в помянутой Его угодника Николая иконѣ, и его жъ самага Чудотворца. О том усугубляя мою прозбу...**»¹⁰⁹. В іншому листі, повідомляючи про зцілення свого сина Ємельяна, Семен Родзянко записав: «о чемъ Вашей Пречестности увѣдомляя **всепокорнѣише прошу въ прославленіе Стытеля Хртова Николая происходящихъ чудесъ оное освобождение сына нашего от болезни записатьъ в книгу**»¹¹⁰.

Сотенний «Анишпольський писар» Федір Підпалій оформив свій лист в формі міні-трактату, який починається словами «**Чудо преславное. Менѣ, ниже подписавшогося, жена Агрипина Григоріѣвна** прошлого 762 года марта зъ 26 д., Богу тако благоволившему... (розповідає деталі чудесного зцілення, доповненого кількарарзовими видіннями Охтирської та Каплунівської ікон Богородиці, ікони Св. Миколая та Нерукотворного образу Спаса, які нібито особисто зцілили його, закінчує не менш урочисто) ... **И такъ за вся благая Гѣду Бгѣ Милосердному, Пречистой Его Матери, ꙗ Великому Угоднику Ихъ Стытелю Николаю, благодареніе и хвалу возсылая ннѣ, присно и во вѣки вѣковъ, аминѣ**»¹¹¹.

Іван Александрович у листі (після 1758 р.) виклав одразу кілька чудес, що стались в його родині впродовж 1755–1758 рр., додаючи: «**ꙗ во многомъ такомъ, чего и опомятать не могу, толко что призову в помощь угодника Стѣго Николая, на иконѣ его в церквѣ Лазорской изображенного, мнѣ худомъ при наученіи всегда помощь получаю. О томъ Вашей Пречестности объявив, во всемъ Вашей Пречестности отдав к записанию между чуда Стытеля Николая тоѣ, ꙗли какъ угодно**»¹¹².

Аналогічні формули знаходимо і в присланих на прохання ігумена Германа листах, де йшлося про чудесні зцілення біля мощів Макарія Овруцького в Михайлівському Переяславському монастирі. Зокрема, підполковник Володимирського піхотного полку Олексій Глібов свого листа завершив словами: «о сем вышеписанномъ засвидѣтелствую **по вере моей присяжной должности и яко святыя восточныя кафелическия церкви сын и христианинъ в чем мне Господь Бог да поможет всемъ веце и в будущемъ** и таковыя своеручно написалъ подписую» (Ов. № 1)¹¹³.

¹⁰⁹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 3661, арк. 142.

¹¹⁰ Там само, арк. 140 зв.

¹¹¹ Там само, арк. 140.

¹¹² Там само, арк. 141 зв.

¹¹³ ОДДС. Т. XXIX: 1749. Приложение XXV. Ст. 825

Олена Максимовичева Ісаєва про чудесне одужання своєї онуки писала так: «Но положив я усердное обѣщаніе и к тому несумнитѣльную вѣру на молитвѣ ко вседѣтельному Божеству, преподобного отца нашего Макарія мощам в Преображенском Михайловском монастырѣ прославляющагося Богом... **по вѣре моей получениемъ свободы в болезни той...** получил от мощей преподобного угодника Божія исцѣленіе» (Ов. № 2)¹¹⁴.

Не менш красномовними є свідчення переяславського сотника Івана Гулака: «...никаких иных неупотребив врачеваний, токмо единого врача душ и тѣлес челоувѣческих Бога призывая в помощь, а по Бозѣ пресвятую Богоматерь и преподобнаго Макарія въ чудодѣйственныхъ своих святых мощах Богом прославленнаго, к сему святому со усердием притек... **Якую милость Божию ходатайством Макарія над сыном моим почти от мертвых воскресшем видя за чудесное дѣйствіе общему всѣх к нему притѣкающихъ патрону Макарію Святому восписую,** сознаю и прославляю его помощь. За что **Богу и сему угоднику вѣчно благодарить, почитать и прославлять с потомством моим буду**» (Ов. № 6)¹¹⁵.

Сказання про чудеса Іржавської ікони, складене шляхом відбору видавцем найцікавіших та власноручно зроблених зціленими записів, зберігалось при храмі, де перебувала реліквія (9 із 25 опублікованих чудес, Ірж. № 17–25 містить копії власноручних записів до храмової книги). Всі вони стосуються початку ХІХ ст.¹¹⁶

Безумовно, говорити про кількісні показники на основі вибірки із джерела, зробленої видавцем, не доводиться. Більше того, низка текстів, очевидно, досить розлогих, була власним переказом К. Радзівського, але деякі передані дослівно. Навіть на основі такої скромної добірки власноручних записів чудес, явлених Іржавською іконою, можемо помітити, як всі вони поділяються на дві частини – звичні описи-констатації того, що сталось з їхніми авторами-отримувачами чуда, та розлогі, з претензією на вікову пам'ять, оповіді від першої особи.

Наприклад, поручик Мажиол (ім'я не вказано) записав: «**пред всѣмъ свѣтомъ прославляю симъ моимъ по совѣсти истиннымъ признаніемъ, совершившееся надо мною дѣло Божіе** предъ Чудотворною Ржавскою Иконою Божіей Матери... а сего 1820 года февраля 29 дня даю отъ себя благодарнѣйшую, за чудное меня исцѣленіе, подписку **на вѣчное прославление Чудотворной Пресвятыя Божія Матери Иконы Ржавской,** своеручно при моей печати, подписываюсь»¹¹⁷.

Губернський секретар Іван Попель свідчив у 1830 р. про зцілення біля Іржавської ікони, отримане ним іще в дитинстві (1810 р.!): «**Въ прославление имени Владычицы Дѣвы Маріи, каждому изъ христіанъ, прибѣгающихъ**

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Там же. Ст. 828.

¹¹⁶ *Радзиевский К.* Сказание о местнотимой чудотворной иконе Божией Матери села Ржавца... С. 270–284.

¹¹⁷ Там же. С. 279–280.

сь теплими къ Ней молитвами и твердою въ помощь надеждою, къ свѣдѣнію довожу...»¹¹⁸.

Приблизно тоді ж, коли і пан Попель (наступне в реєстрі чудо, не датоване), Олександр Скаржинський надав свідчення **про отримані ним іще в дитинстві блага** від тієї ж ікони (Ір. № 20). От тільки дослівний текст його оповіді невідомий – видавець навів його скорочений переказ¹¹⁹.

Статський радник Олександр Михайлович Волконський про чудеса Охтирської ікони розповів аж у 1801 р. Їх свідком він був іще в 1745 р., а в 1748 на власному досвіді переконався у милосерді Охтирської Богородиці. Він детально і красномовно описав у всіх деталях причини хвороби, свої страждання, благочестиві помисли та молитовні звернення до Богородиці перед Охтирською іконою аж на дві сторінки, підсумувавши словами : «Хотя это происходило в 1748 году, но **Святое Писание побудило меня написать об этом, для внесения в книгу о чудесах, бывающих от святой иконы Божией Матери, именуемой Ахтырскою. Тайну цареву добро есть хранить, а дела Божии проповедати.** По сим словам, и я препровождаю сие объявление за подписанием моей руки и приложением печати герба фамилии нашей. К сему объявлению Статский Советник Александр Михайлов сын Волконский руку приложил, имея от роду семьдесят второй год. 1801 года Мая 7 дня в губернском городе Туле подписано моею рукою»¹²⁰.

Звернімо увагу: ці та більшість аналогічних текстів, написаних задля вічного віншування «совершившегося» над героєм оповіді «дѣла Божого», Богородиці чи її чудотворного образу, уклалися пізніше часу події – як у випадку із Іваном Попелем – через 20, чи із запізненням майже на 60 років (приклад Волконського) після самого чуда. Не надто вони поспішали його прославляти.

Що наведені тексти не є стандартним формуляром, переконуємось, порівнюючи їх із аналогічними письмовими свідченнями інших осіб, в яких містилися скромні формулювання суті пережитого чуда (порівняй записи інших листів в Переяславський монастир (Ов. № 3, Ов. № 5)¹²¹, або власноруч написані свідчення в Іржавці (Ірж. № 21, Ірж. № 22)¹²²). Для порівняння можна назвати також стислий опис проявлення ікони (плачу) в домі київського райці Герасима Холявки (1732 р.), поданий Герасимом особисто на ім'я київського архієпископа (ім'я не зазначене), де фіксуються лише важливі обставини виявлення чуда та свідки¹²³.

¹¹⁸ Там же. С. 280 (№ 19).

¹¹⁹ Там же. С. 280 (№ 20).

¹²⁰ История явления Ахтырской чудотворной иконы Божией Матери... С. 38–40; повторено в: *Лабынцев Ю., Щавинская Л.* Рукописная книжность гоголевского края... С. 43–45.

¹²¹ ОДДС. Т. XXIX: 1749. Приложение XXV. Ст. 826, 827.

¹²² *Радзиевский К.* Сказание о местнотчимою чудотворной иконе Божией Матери... С. 281.

¹²³ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 128, од. зб. 40, арк. 1–1 зв., 3 зв.

Пишномовність аналізованих оповідей, характерна для барокової літератури, збільшується пропорційно до зростання їх кількості. Кожне так описане чудо стає самодостатнім, випадаючи із єдиного реєстру за своєю формою. Відомі випадки, коли кілька послідовних чудотворінь однієї реліквії оформлялись як самостійні сказання, а не цільний реєстр. Для порівняння пригадаємо два хронологічно близькі чуда від ікони Миколи Мокрого, що в Києво-Софіївському соборі, оформлені як два самостійні сказання, викладені від імені першої особи з її власноручним підписом під кожним¹²⁴.

Ічнянський ієрей **Леонтій Александрович**, що отримав зцілення хворих очей біля Охтирської ікони Богородиці (чудо № 293 Музейної редакції, відсутнє в Синод. редакції), свою подяку власноруч записав у формі девочійного вірша («блгодарственной Сл Мтрнемѣ предвтелствѣ сложилъ рыюмъ въ большю похвалѣ и саморѣчно вписалъ въ книгѣ чѣдєсь...»). Починається цей досить об'ємний твір (на 3 сторінки¹²⁵) словами «Бѣтъ богатъ сый в' млѣти, грѣховъ ради,

Наказѣа наказа, но не безъ ѡради...». Далі Далі оповідач говорить про свою хворобу та зцілення, підсумовуючи:

«...Хота рече Дамаскинъ, оудобѣ есть молчати,
Но оудобнѣе Дѣѣ чѣднѣ прославляти.
Славится Бѣгомѣръ Сїа ѡ востока,
Слнца до западѣ краа безъ всака порока.
Аще ѡ семь Чѣдєси оустнѣ заградити,
Безгласныа камены громко начнѣтъ пѣти.
Сїе Бѣгомѣтры ради ващшой славы,
Собывшоеса чѣдо вѣрно начертавый».

Абшитований військовий товариш Михайло Косинський потрудився заради прославлення блага, отриманого від чудотворної Богородичної ікони, що в Лубенській церкві, написавши **цілий трактат** про чудесне зцілення свого хворого пальця (1772 р.)¹²⁶. Трактат починається піднесено: «Пречесенѣйшему намѣстнику Лубенскому отцу Иоанну Богдановичу и вѣкарію Рождества Пресвятыя Дѣвы Богородицы церкви Лубенской отцу Ѳеодору Левенцу, **и всѣм тоѣй церкви прихожанамъ, современникомъ моимъ, да и въ потомныѣ часы будучимъ, при сей Святорождественской церквѣ священникомъ и миряномъ, такъ же и всѣм правовѣрнымъ христоименытымъ людемъ чрезъ сїе извѣстно чиню**». Чоловік розповідає, що минув певний час, відколи у нього розболівся палець, і він марно намагався отримати зцілення усіма доступними йому способами, аж «**а наконецъ вспомня отъ Спасителя нашего Христа**

¹²⁴ НБУВ ІР, ф. 312, оп. 1, од. зб. 499, арк. 341–344 зв. Скорочений переказ цих чудес із дивним наголосом на їхній винятковості, хоча у збірнику, де міститься рукопис, вміщено ще кілька реєстрів чудес українських святих XVIII ст., опублікувала Н. Сінкевич (*Сінкевич Н.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської. Київ, 2011. С. 50–51).

¹²⁵ Музейний рукопис..., арк. 70–71.

¹²⁶ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1020, од. зб. 4234, арк. 27–27 зв.

Господа ученикомъ Его спрашивавшимъ о слѣпорожденномъ: «Кто согрѣши, сей ли, или родителя его, яко слѣпъ родися», данной и у евангелиста Иоанна въ главѣ «9» записанной отвѣтъ таковъ: **«Ни сей согрѣши, ни родителя его: но да явятся дѣла Божія на немъ»**. Далі розповідається про те, як після щирої молитви перед іконою Богородиці в лубенській церкві палець чудесним чином зцілюється: «которое исцѣленіе тотъ же часъ и получилъ. И вѣдая при томъ Іисуса моего въ «8» главѣ у евангелиста Луки замѣченное ко исцѣлѣвшему бѣсному бывшее приказаніе: **«Повѣдай, елика ти сотвори Богъ»**, судиль оноє и ко мнѣ простирающимся: почему тогда жъ въ прославленіе чудодѣйствующей въ иконѣ сей Дѣвы Богородицы, здѣлалъ привѣсь къ оной...». Він просив записати оповідь до книги. Оскільки вікарій, до якого він з цим звертався, вже помер, а чи записав чудо – невідомо, а сам привіс могли віддати на переплавку, тож **«слѣдственно съ прекращеніемъ моеї жизни и прославленіе сего чуда прекратится можетъ. Дабы жъ не допустить ему въ забвеніи погребенну быть, и тѣмъ самимъ не здѣлается мнѣ неблагодарнымъ, то имѣя еще въ рукахъ своихъ случай отвратитъ оноє объ оноѣмъ исцѣленіи, содѣланномъ на мнѣ отъ Пресвятыя Дѣвы Маріи, чудодѣйствующія въ иконѣ ея за крилосомъ по лѣвую сторону въ сей церквѣ стоящей, въ незабвенную память потомственнаго времени чрезъ сіє объявляю; и лучшаго ради вѣроятія тоєюжъ самою, которая исцѣленна, рукою подписав сіє объявленіе, отдаю оноє для сохранения въ сію Рождества Богородицы Лубенскую церковь, в которой цѣлебная икона Ея хранится. 1772 года генвара «15» числа»**¹²⁷.

Пафосність цього сказання про чудо зціленого пальця нагадує патериковий вступ до житія Феодосія Печерського: «да не ко мне речено будет: «злый рабе и ленивый, подобаше ти сребро дати тръжником, и азъ пришедъ взялъ бы е с лихвою. Тѣм же и нѣсть лѣпо, братіе, таити чудес Божіих, наипаче же Господу рекшу ученикомъ своим: «яко ж глаголю вамъ въ тмѣ, поведитѣ на свѣтѣ, и еже услышасте в уши, проповидите въ домѣхъ». Сіа на усѣх и на устроєніе бесѣдующимъ съписати хошу, да и осихъ бога славяще, мзды отданіе примѣте»¹²⁸. Розбіжність із Патериком у тому, що в ньому йдеться про можливість користі, яку може принести людям розповідь про житіє святого, тоді як Косинський прагне зберегти пам'ять про конкретне чудо, яке сталося з ним, і зіставляє себе із біблійними героями.

У «сказаннях одного чуда» головним героєм стає не Богородиця чи Святий, як то було в творах авторів XVII ст., і навіть не чудотворна святиня, про милість якої розповідається, а сам отримувач цих благ як головний суб'єкт Божої милості. Чудо таким чином індивідуалізується, а часті згадки зцілених про кількарізкові даровані для них блага підкреслюють богообраність конкретної особи. Подібні «трактати» щедро наповнені описами видінь, де Бого-

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик. С. 21.

родиця та святі разом зі Спасителем особисто зіцілюють хворого або обіцяють загробне спасіння. Переживання візюнера, його саморефлексії щодо власних заслуг (рідше проступків) перед Богом цілком переважають ідею Божої милості як такої, дарованої через можливість стати співпричетним чуда¹²⁹.

Усвідомлення того, що будь-хто, навіть відверті грішники (приклад ієрея Василя з с. Розбишовки, про якого ідеться в охтирських чудесах (№ 167 муз.=№ 173 соф.)), можуть стати об'єктом для вираження Божої милості, впливали на появу переконання, що кожен більш-менш знайомий із цими ідеями починає усвідомлювати себе як «знаряддя в руках Божих». Будь-яке незвичне явище в їхньому житті чи видіння розглядається як пророче знамення. Видіння підносяться до рівня самодостатнього чуда, без прив'язки до конкретної святині. З поширенням друкованої книги та доступності освіти пророчі видіння та «зустрічі» із Богородицею, Спасителем чи святими (так звані «чудеса божественної милості») стають можливими навіть для простолюду, котрий проявляє інтерес до питань вір.

Якщо раніше «чудами божественної милості» обдаровувалися лише святі, а прості смертні – і то лише у виняткових випадках – могли отримувати видіння «Прекрасної Панни» або «мужа стара», зазвичай із велінням вирушати для поклону якійсь святині чи вказівкою, де її знайти, то тепер у видіннях, які являються і малограмотним мирянам, Богородиця зі святими покладають на них певну місію, принаймні люди починають відверто про це говорити.

Наприклад, запорозький козак Дем'ян Бойко, родом посполитий, після чудесного сну за особистим наказом Богородиці почав проповідувати «в Малоросії», щоб люди не працювали на свята (1764 р.)¹³⁰, а селянин Іван Невежин, також буцім за наказом Богородиці, планував вирушати аж у Петербург на прийом до самої імператриці, з проханням, аби та віддала йому «образ Київської Богородиці» (?). Він збирався спорудити для неї каплицю в указаному у видінні місці (над дорогою), для чого подав власноручне клопотання до київського архієрея, аби той видай йому паспорт на дорогу (1764)¹³¹. Фанатичні амбіції візюнерів зростали.

У ХІХ ст. класичні реєстри чудес ведуться уривчасто. Наприклад, лише три чуда Горбаневської ікони (явилась ще в першій половині ХVІІІ ст. на Полтавщині) були записані до церковної книги. Це – власноручні розлогі записи поміщиків 1826, 1848 та 1869 рр. та ще одне чудо, вміщене при публікації, запозичене із журналу «Странник» за 1862 р.: ієрей після молебню розповідав про чудесне зіцлення свого парафіянина перед цією іконою¹³².

¹²⁹ Див., наприклад, описи видінь Павла Новосельського в Музейній редакції Охтирських чудес (№ 294, арк. 58 зв.–61 зв.).

¹³⁰ ЦДІАУК, ф. 990, оп. 1, од. зб. 476, арк. 2–4 зв.

¹³¹ Там само, ф. 127, оп. 1024, од. зб. 1932, арк. 1–1 зв., 16–16 зв.

¹³² Мазанов П. Сказание о явленной чудотворной Горбаневской иконе Божия Матери. Полтава, 1879. С. 7–12.

Із середини століття починається нова хвиля актуалізації чудес¹³³ – розшукування і публікація старих реєстрів (в оригіналі чи стислому переказі¹³⁴). Поруч із тим в описах парафій натрапляємо на часті зауваги, що раніше при храмі, де зберігається місцево шанована святиня, була книга чудес, яка за різних обставин загинула або зникла безвісти¹³⁵.

Збережені матеріали засвідчують, з одного боку, усвідомлену потребу частиною населення одразу рапортувати про кожне чудо (найчастіше це оновлення ікон, їхня сльозоточивість або якесь одиничне зцілення¹³⁶), а з іншого – поодинокість і самодостатність таких чудес. Предметом розслідування ставала не так чудотворна сила святині, як саме встановлення добродієвності оповідача про чудо, гідного бути вислуханим.

Християнська, зокрема, православна церква вчить, що наше земне життя дано нам як підготовка до майбутнього небесного життя, а всі земні негаразди слід розглядати як спосіб очищення від гріха задля спасіння. Відповідно всі їх слід сприймати з подякою. Кого Бог карає на цьому світі, той отримує більше шансів бути спасеним. «Справити Гсдь члвкв хота, многіа на него наводить кари»¹³⁷, – пояснює читачам причину негараздів земного життя Дмитрій Ростовський. У пролозі до чуда 10 він наводить притчу про праведника, якого після смерті з'їли звірі, і про негідного багача, якого хоронили з почестями. На запитання, чому Бог поступив так несправедливо, дається відповідь – у праведника був маленький гріх, неспокутуваний з молодості, тож своєю трагічною смертю він очистився на землі і тепер прямо пішов у рай. Натомість багач, попри всі свої негідні вчинки, колись подав милостиню жебракові, за що Бог йому віддячив «благочестивою» смертю і пишним похороном, після чого той одразу порине у пекло¹³⁸.

¹³³ Не виключено, що поштовхом до того став синодальний указ № 1881 від 12 квітня 1866 р., яким єпархіальним властям наказувалось вести церковні літописи у їхніх єпархіях. Літописи складались за певною схемою, до першої частини якої вписувались історія поселення та парафії. (Лях Г. В. Церковно-парафіяльне літописання на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття // Архіви України. 2018. № 2–3. С. 84). Тож, працюючи над цими даними, ієреї на місцях відшукували давні рукописи.

¹³⁴ До переліку оновлених видань потрапила навіть «Тератургіма» Кальнофойського у стислому переказі російською мовою: Чудеса, совершившиися в Киево-Печерской лавре, по свидетельству иеромонаха оной, Афанасия Кальнофойского, изложенные в книге «Тератургиме», им-же составленной и напечатанной в типографии Киево-Печерской лавры в 1638 году / Пер. с польск. священник Василий Антонов. Киев, 1893. 48 с.

¹³⁵ Кулжинский Г. Балыкинский чудотворный образ Божией Матери... С. 376.

¹³⁶ НБУВ ІР, ф. 312, оп. 1, од. зб. № 413 (199), 6 арк.; ЦДІАУК, ф. 2094, оп. 2, од. зб. 310. 2 арк.; ф. 127, оп. 1023, од. зб. 28, 37 арк.; Дело о суеверии в селе Веприк Васильковского уезда; «Видимая простота» // Киевская старина. 1900. № 7–8. С. 19 (Документы, известия, заметки).

¹³⁷ Ростовский Д. Руно орошеное. Чернигов, 1702. Арк. 25 (чудо 11, «Беседа»).

¹³⁸ Там же. Арк. 51 зв.–52.

Натомість протестанти, особливо кальвіністи, переформулювавши вчення Августина Блаженного про те, що Бог *первісно визначив долю кожного, але людині надана воля вибору, яким шляхом вирушати*, дотримувалися догмату про *предестинацію*, спираючись на уявлення про те, що у Бога все, в тому числі і людські долі, визначені наперед: тож одні люди були визначені Богом для спасіння, а інші – на погибель. З того, наскільки Бог сприяє людині у повсякденні, вона могла дізнатися про своє призначення. Добра вдача на землі усвідомлювалась як провісник блаженного життя небесного.

Тож мусимо визнати, що попри Синодальні вимоги освідчувати чудеса і перевіряти їхню достовірність, чим обмежувалось поширення марновірства серед люду та унеможливлювались докори протестантів у вшануванні в християнських образах ідолів, саме такі укази побічно сприяли тому, що вірні почали все ширше проповідувати чудеса із власного досвіду і навіть викладати їх на письмі для «незабвенної» пам'яті нащадків, поступово зміщуючи акценти із дарованої їм Божої милості на власне благочестя.

Викладаючи на письмі чудеса із власного досвіду, православні вірні намагались підкреслити свою ортодоксальну побожність, підкріплюючи її цитатами зі Святого письма, доступність якого для широкого загалу стала можливою із перекладом на церковно-слов'янську мову, що було відгуком на політику протестантів¹³⁹. Ось чому православні вірні, припасовуючи окремі сюжети із Біблії до власного досвіду, хоч і не вповні свідомі того, запозичали протестантське світобачення у сприйнятті чуда (божа поміч надається обраним).

Саму віру в «несвідчене» чудо знищити не вдалось, а от засадничі основи цієї віри значно змістились, і, можна сказати, навіть дещо викривили розуміння класичного християнського чуда, привнісши в них певний «протестантський» елемент.

REFERENCES

1. Abramovych, D. [Foreword, comm.], (1930). *Kyievo-pechers'kyj pateryk*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Antonov, V. (svyashh.) (ed., per. z pol'sk.), (1893). *CHudesа, sovershivshesya v Kyevo-Pecherskoj lavre, po svidetel'stvu ieromonakha onoj, Afanasiya Kal'nofojskago, izlozhenne v knige «Teraturgim'», im'-zhe sostavlennoj i napechatannoј v' topografii Kyevo-Pecherskoj Lavre v 1638 godu*. Kyev. [in Russian].
3. Antonovych, V. (1886). «Dnevnyk novhorodskoho podsudka Fedora Evlashevskoho (1564–1604hoda)». *Kyevskaia staryna*, 1, 124–160. [in Ukrainian].
4. Belting, H. (2002). *Obraz i kul't. Istorija obraza do ehpokhi iskusstva* (Trans. K.A. Pyhanovych) [Bild und Kult. Eine Geschichte des Bides vor dem Zeitalter der kunst]. Moskva: Progress-tradycia [in Russian].
5. Burk, P. (2001). *Populiarna kul'tura v rann'omodernij Yevropi* (trans. O. Hrytsenka, T. Harasovych, N. Honcharenko, A. Hrytsenko; ed. O. Hrytsenkov); *Ukrains'kyj*

¹³⁹ Зема В. Київська митрополія перед викликами... С. 162; Гудзяк Б. Криза і реформа... С. 137–165.

tsentr kul'turnykh doslidzhen'; In-t kul'turnoi polityky. [Peter Burke. Popular culture in Early Modern Europe (1978)]. Kyiv: UTsKD [in Ukrainian].

6. Chuda Presviatoi Bohorodytsi (1660). In *Haliatovs'kyj I. «Kliuch Rozumienia»*, 134-149. Kyiev: Kyievo-Pechers'ka lavra. [in Ukrainian].

7. *Chudesnye itseleniya, sluchivshiesya pred ikonoyu Bozhyya Materi «Vsekh skorbyashhikh radost'» chto v Akhtyrskom Svyato-Troitskom monastyre s» predvaritel'nym» skazaniem» ob» ehtoj ikonѣ i samom» monastyrbѣ*, (1884). (4 th ed). Khar'kov. [in Russian].

8. Darnton, R. (2004) *Istoriia chytannia, in Novi perspektyvy istoriiepysannia [New Perspectives on Historical Writing]* / ed. P. Burk, 194–229. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

9. Denisowicz, H. (1987). Parergon cudow swiętych obraza Przeystey Bogorodzice w monastyru Kupiackim... In Pritsak, O., Hollingsworth, P., Grabowicz, G., Keenan, E., Lunt, H. & Sevchenko, I. (eds). *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. (Vol. IV: Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery.* introduction by Paulina Lewin. Harvard, Hurvard University Press, 299–326 [in English].

10. Derzhavina, O. A. (1965). «*Velikoe zertsalo» i ego sud'ba na russkoj pochve*. Moskva: Nauka. [in Russian].

11. Fedotova, M. A. (2008). ZHitie, pochitanie i prizhiznennyye chudesa sv. Dimitriya Rostovskogo, in *Svyatitel' Dimitrij, mitropolit Rostovskij: issledovaniya i materialy*. Rostov Velikij, 273–310. [in Russian].

12. Fedotova, M. A. (2013). “Knigi «CHuda presvyatoj i preblagoslovennoj Devy Marii» i «Runo oroshennoe» — sochineniya svyatitelya Dimitriya, mitropolita rostovskogo i yaroslavskogo”, in: Dimitrij Rostovskij. *CHuda presvyatoj i preblagoslovennoj Devy Marii*. CHernigiv: CHernigivs'ki Afini, 9–21. [in Russian].

13. Ginzburg, K Carlo. (2000). *Syr i chervi. Kartina mira odnogo mel'nika, zhivshego v XVI v.* [The cheese and Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller] (trans. M. A. Andreeva, M. N. Arkhangel'skoj). Moskva: Rossijskaya politicheskaya ehntsiklopediya. [in Russian].

14. Gudziak, B. (2000). *Kryza i reforma: Kyivs'ka mytropoliia, Tsarhorods'kyj patriarkhat i heneza Berestejs'koi unii / trans. M. Hablevych, ed. O. Turiia*. L'viv: Instytut istorii Tserkvy L'vivs'koi Bohoslovs'koi Akademii. [in Ukrainian]. [Gudziak, Borys A. (1998) *Crisis and Refom: The Kyivan Metropolitanate, the Patriarchate of Constantinople, and the Genesis of the Union of Brest*. Cambridge (Mass.): Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard Series in Ukrainian Studies, 1998. – XVIII+489 pp.]

15. Haliatovs'kyj, I. (1985) Skarbnytsa potrebnaia y pozhytechnaia vsemu svѣtu... In I. Haliatovs'kyj. *Kliuch rozuminnia* (comp. I. P. Chepiha), 344–371. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

16. Gudzij, N. K. (1913). K voprosu o perevodakh iz «Velikogo zertsala» v yugozapadnoj Rusi, *Chteniya v Istoricheskom obshhestve Nestora-Letopistsa* (CHIONL), 23(2), 19-58.

17. Isichenko, Yu. A. (1990). *Kyievo-Pechers'kyj pateryk u literaturnomu protsesi kintsia XVI – pochatku XVIII st. na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

18. Istorija yavleniya Akhtyrskoj chudotvornoj ikony Bozhiej Materi i sobornago Pokrovskago khrama, gde ona nyne nakhoditsya (1903). (3d ed.). KHar'kov: Tipografiya gubernskogo pravleniya. [in Russian].

19. Kulzhinskij, G. (1896). Balykinskij chudotvornij obraz Bozhiej Materi v CHernigovskoj gubernii chudotvornyj i spisok s onago v g. Orle (po tochnoj rukopisi avtora). *CHernigovskie eparkhial'nye izvestiya. Pribavlenie*. CHast' neofitsial'naya, (11), 343–348; (12) 376–383. [in Russian].

20. Labyntsev, YU. & SHHavinskaya, L. (2009). *Rukopisnaya knizhnost' gogolevskogo kraya. Skazaniya ob Akhtyrskoj ikone Bogomateri i ee chudesakh*. Moskva: Departament kul'tury g. Moskvy, Uprav. kul'tury TSAO g. Moskvy, GUK g. Moskvy «Biblioteka ukrainskoj literatury», Otd. ist. ukr. Knigi. [in Russian].

21. Lavrov, A.S. (2000). *Koldovstvo i religiya v Rossii. 1700–1740 gg*. Moskva: Drevlekhrarylyshe [in Russian].

22. Levin, E. (2004). False miracle and unattested dead bodies: Investigations into popular cults in early modern Russia. In James D. Tracy & Marguerite Ragnow (eds.) *Religion and the early modern state: Views from China, Russia, and the West*. Cambridge, 253–283 [in English].

23. Liakh, H. V. (2018). Tserkovno-parafial'ne litopysannia na Podilli u druhij polovyni KhIKh – na pochatku KhKh stolittia. In *Arkhivy Ukrainy*. (2-3) 84–99. [in Ukrainian].

24. Lipkovskij, V., prot. (1805). Delo o sueverii svyashhennika. *Kievskaya starina*, (12) 239-245. [in Russian].

25. Mazanov, P. (1879). *Skazanie o yavlenoj chudotvornoj Gorbanevskoj ikoně Bozhiya Materi*. Poltava [in Russian].

26. *Opisanie dokumentov i del, khraryashhikhsya v arkhive Svyatejshago Pravitel'stvuyushhago Sinoda. T. XXIX: 1749 r.* (1913). Sankt-Peterburg [in Russian].

27. *Opisanie dokumentov i del, khraryashhikhsya v arkhive Svyatejshago Pravitel'stvuyushhago Sinoda. T. 32: 1752 r.* (1915). Petrograd [in Russian].

28. Plyukhanova, M. B. (1995). *Syuzhety i simvoly Moskovskogo tsarstva*. Sankt-Peterburg: “Akropol’”. [in Russian].

29. *Polnoie sobranie postanovlenij i rasporyazhenij po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaiya*. Вып. 2. Т. 3: 1746–1752 гг., Sankt-Peterburg, 1912. [in Russian].

30. Poselyanin, E. (2017). *Bogomater': Polnoe ilyustrirovanoie opisanie eya zemnoj zhizni i posvyashhenykh eya imeni chudotvornykh ikon*. B.m. [in Russian]

31. *Posledovanie tserkovnago peniya, sobraniya vselenskago ot msta septevriya do msta avgusta* (1807). Klintsi. [in Russian].

32. Povist' o preslavnykh chudesakh sviatoi velykomuchenytsi Varvary napyšana sviatytelem Feodosiiem Sofonovychem (2006) (comp. Mytsyk, Yu). In *Sviata Varvara Velykomuchenytsia*. Kyiv: Hulevychivna, 2006. S. 46–59.

33. Radzievs'kij, K. (1864). Skazanie o mestnochtimoj chudotvornoj ikone Bozhiej Materi sela Rzhavtsa Poltavskoj Gubernii Prilukskago uřzda. *Pol-*

tavskie eparkhial'nie vedomosti. T.II. CHast' Neofitsial'naya (7), 270–284. [in Russian].

34. Romanova, A.A. (2016). *Pochitanie svyatykh i chudotvornykh ikon v Rossii v kontse XVI – nachale XVIII v.: religioznaya praktika i gosudarstvennaya politika*. Dissert. ... d-ra istor. nauk. (Doctor's thesis). Sankt-Peterburg [in Russian].

35. Romanova, O. (2014). Areal palomnykiv ta mekhanizm poshyrennia informatsii pro chudotvornu sviatyniu (na prykladi ikony Sviatytelia Mykolaia v s. Lazorky Pyriatyns'koi protopopii), in V. Smolij (ed.). *Rann'omoderna Ukraina na perekhresti tsyvilizatsij, kul'tur, derzhav ta rehioniv*, 178–270. Kyiv: IIU NANU [in Ukrainian].

36. Romanova, O. (2020) Evoliutsiia uivlen' pro votyvni pryvisy iak sposib «spilkuvannia» viruiuchykh iz sviatyneiu». *Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii*. (15-16), 273-316. Kyiv: IIU NANU. [in Ukrainian].

37. Romanova, O. (2020). Osoblyvosti formuvannia «narodnykh» kul'tiv chudotvornykh sviatyn' (na prykladi ikony Sviatytelia Mykolaia v s. Lazorky Pyriatyns'koi protopopii). In I. Skochylias & M. Yaremenko (ed.). *V orbiti khrystyians'koi kul'tury (Materialy naukovoi konferentsii do 1030-richchia khreschennia Rusi. Kyiv, 25–26 zhovtnia)*. *Nauk. zb.*, 77–105. L'viv: vydavnytstvo UKU. (Serii: «Kyivs'ke khrystyianstvo», t. 21). [in Ukrainian].

38. Rostovskij, D. (2013). Chuda Presvyatoj i Preblagoslovennoj Devy Marii / Fedotova, M.A. (Comp.). *CHernigivs'ki Afini*. CHernigiv [in Ukrainian].

39. Rostovs'kij, D. (1702). Runo Oroshennoe. CHernigov [[in Ukrainian].

40. Rychka, V. (2005). «Kyiv – druhyj Yerusalym» (z istorii politychnoi dumky ta ideologii seredn'ovichnoi Rusi). Kyiv: IIU NANU. [in Ukrainian].

41. Shevchenko, I. (2001). *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. Narysy z istorii kul'tury do pochatku XVIII stolittia* (trans. M. Hablevych, ed. A. Yasinovs'koho). L'viv: Instytut Istorii Tserkvy L'vivs'koi Bohoslovs'koi Akademii. [in Ukrainian]. [Ševčenko, Ihor. Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth century. Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukraine Studies Press 1996].

42. Sinkevych, N.O. (2011). *Relikvii ta chudotvorni ikony Sofii Kyivs'koi*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

43. Skazaniya Petra Mogily o chudesnykh i zamechatel'nykh yavleniyakh v tserkvi Pravoslavnoj (yuzhnorusskoj, moldovo-vlakhijskoj i grecheskoj) (1887), in *Arkhiv YUgo-zapadnoj Rossii, izdavaemyj kommisieju dlya razbora drevnikh aktov, sostoyashhej pri Kievskom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatore*. CH. I. (Vol. VII: Pamyatniki literaturnoj polemiki pravoslavnykh yuzhnorustsev s latino-uniatami. 49-132). Kiev: Universitetskaya tipografiya, [in Russian].

44. Smilyanskaya, E. (2006). Magicheskoe tselitel'stvo, ili ved'my, znakhari i kliriki kak lekari v Rossii XVIII veka. *Otechestvennye zapiski*. ZHurnal dlya medlenogo chteniya. №1 (28). From: <http://www.strana-oz.ru/?numid=28&article=1207> [in Russian].

45. Smilyanskaya, E.B. (2003). *Volshebnyki. Bogokhul'niki. Eretiki*. Moskva: Yndryk [in Russian].

46. Tarasov, O. YU. (1995). Ikona i blagochestie. Ocherki ikonnoogo dela v imperatorskoj Rossii. Moskva: Progress, Traditsiya. 496 s. [in Russian]. [Tarasov, O. Icon and Devotion: Sacred Spaces in Imperial Russia / trans. and ed. by R. Milner-Gulland. Reaktion Books, 2002. 448 p.]

47. Tolochko, O. P. (1991). Vlaherns'ka lehenda u Kyievo-Pechers'komu paterky i Klovs'kyj Stefanych monastyr. *Arkheolohiia* (2) 58-69. [in Ukrainian].

48. Vozniak, M. S. (1994). *Istoriia ukrains'koi literatury*: u 2 kn. (2d ed.). (Vol. 2). L'viv: Svit. [in Ukrainian].

49. Yakovenko, N. (2016). Ukrains'ka kul'tura XVII st. iak poshuk «tret'oho shliakhu», in *Shliakh u chotyry stolittia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «AD Fontes – do dzherel» do 400-i richnytsi zasnuvannia Kyievo-Mohylians'koi akademii*, 12-14 zhovtnia 2015 roku / [ed. N. Yakovenko; comp. N. Shlikhta]; Nats. un-t «Kyievo-Mohylian. akad.», 12-23. Kyiv: NaUKMA. [in Ukrainian].

50. Yakovenko, N. (2017). *U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Ioanikii Galiatovskii*. Kyiv: Larus, Krytyka [in Ukrainian].

51. Yakovenko, N. (2018). Tvorennia lokal'nykh «prostori viry»: topohrafiia i sotsial'na stratyhrafiia palomnytstva v Ukraini XVIII stolittia (za knyhamy chud Pochaivs'koi ta Okhtyrs'koi bohorodychnykh ikon). *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka*, 271, 209–230. L'viv. [in Ukrainian].

52. Yakovenko, N. (2020). Okhtyrs'ka chudotvorna ikona: prostir i semiotyka relihijnogo dosvidu. In I. Skochylas, & M. Yaremenko (ed). *V orbiti khrystyians'koi kul'tury (Materialy naukovoï konferentsii do 1030-richchia khreshchennia Rusi. Kyiv, 25–26 zhovtnia)*. *Nauk. zb.*, 46–57. L'viv. (Serii: «Kyivs'ke khrystyianstvo», t. 21). [in Ukrainian].

53. Zema, V. (2020). *Kyivs'ka mytropoliiia pered vyklykamy Renesansu ta Reformatsii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrain].

Oksana Romanova,

Candidate of Historical Sciences, Senior research Fellow,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

(Ukraine, Kyiv),

oxana20rom@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5340-7064>

«The Legend of one Miracle» – New Trends in the Perception of Miracles by Orthodox Believers of the Hetmanate

Abstract. The purpose of the article is to trace the changes that took place during the 18th century in the attitude of ordinary believers of the Kyivan metropolitanate and adjacent Ukrainian Orthodox dioceses to the need for a written fixation of the benefits received from miraculous objects of worship. There were no permanent registers of miracles in the Ukrainian Orthodox tradition. Since the 17th

century, representatives of the literary culture began to make such records in order to emphasize the exceptional grace of their own confession in religious discussions. With the disappearance of such discussions, the main purpose of the recordings became to popularize the miraculous objects of worship. After the submission of the Ukrainian dioceses to the Most Holy Synod, the printed publications of legends about the miracles of Ukrainian objects of worship ceases altogether.

The laity did not understand the need for recording of miracles or their publicly announcement in church, and was wary of clergy attempts to record miracles that happened to them. All known registers of miracles of the Ukrainian objects of worship newly recognized as miraculous were compiled solely for the purpose of submitting them to the Most Holy Synod for recognition of the miraculous power of the object, and in the vast majority retroactively. The recognition procedure required written evidence on the miracles worked by the object of worship. That motivated people – at first the educated few but increasingly the wider circles of devotees – to write down stories about miracles in order to emphasize their choosiness by God. People, on their own initiative, began to compose entire treatises on the miraculous favors bestowed upon them. The heroes of these “tales of one miracle” were no longer the Mother of God, the Savior, or a miraculous icon, but the recipient of the miracle himself, who emphasized his piety in every possible way. It is suggested that these trends appeared under the influence of Protestants.

Key words: *miracle, shrine, «tale of miracles», folk piety, holines, Kyiv metropolitanate, oral tradition.*

Олена Дзюба
кандидат історичних наук
(Україна, Київ),
dzuol@gmail.com

ПОВСЯКДЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ: ТРАДИЦІЯ ВІДЗНАЧЕННЯ РОДИННИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ПОДІЙ (XVIII ст.)

Анотація. Козацька старшина, як еліта Гетьманщини, переважно вийшла із козацького середовища і зберігала у своєму повсякденному житті, зокрема, у обрядах, багато спільних елементів народної звичаєвої культури, яка досліджується переважно на матеріалах пізніших часів. Найбільш типові прояви родинного побуту простежуються на підставі таких джерел, як щоденники П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка, С. Лашкевича та епістолярна спадщина. Стійкість етнічних традицій зберігалася у відзначеннях родинних свят (народження, одруження), в таких проявах повсякденного життя, як проводи в військові походи, гостинність, спільні обіди.

Ключові слова: повсякдення, козацька старшина, XVIII ст., родинні свята, гостинність.

Проблеми повсякдення суспільства ранньомодерного часу, серед них культура побуту, харчування тощо, викликають значний інтерес серед істориків, про що свідчить найновіша монографія О. Сокирка¹. Аналізуючи кухню різних верств населення Гетьманщини, автор присвячує розділ кулінарним уподобанням козацької старшини, описує застілля, якими відзначалися різні події родинного та громадського життя, зокрема, гетьманські бенкети, які сформувалися у другій половині XVII ст.², прийоми у російських чиновників і малоросійських правителів, згадує церковні та родинні свята. Та на матеріалах, взятих з епістолярної спадщини і мемуарної літератури, насамперед щоденників П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка, С. Лашкевича, можна простежити усталену традицію святкування козацькою старшиною різних подій повсякденного життя, а також спільність елементів народної культури в побуті і звичаях, характерних для всіх верств населення Лівобережної України.

Козацька старшина хоча з часом й почала усвідомлювати себе шляхетством і намагалася відповідно облаштувати свій побут, та за своїм походженням у переважній своїй більшості вийшла з козацького середовища,

¹ Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину. Секрети й таємниці староукраїнської кухні середини XVII–XVIII століть. Київ, 2021.

² Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень. Київ, 2013. С. 57–68.

реєстрових, значкових товаришів. Невипадково бунчуковий товариш Ф. Ширай не без іронії писав у листі до Г. Скорупи (1743 р.) про намір Доровського, сина колишнього «господаря» гетьмана І. Скоропадського³, одружитися з його сестрою: «других конкурентовъ нѣкого нѣтъ, да и прочіи в Малой Россіи не князя в своих породахъ»⁴, погоджуючись з таким вибором. Цікава його наступна сентенція, що «в свѣтѣ люде творятся болѣе, нежели родятся», й це цілком відповідало формуванню козацької старшини як еліти Гетьманату та обумовлювало спільність елементів обрядової культури у звичаях та обрядах, що супроводжували людину від народження і до смерті.

Родину про появу нового члена роду повідомляли «родинним хлібом або узваром», а також листом. Так, М. Ханенко, коли народився його син Іван (1743 р.), записав у своєму щоденнику: «Писаны писма зъ посылкою родинного хлѣба»⁵. Людину, яка привозила звістку, обдаровували грішми. Запрошували рідних на хрестини, які завершувалися застіллям. Традицією було робити подарунки бабі повитусі, кумам, попу, дяку, матері новонародженої дитини. Куми також обмінювалися подарунками. На хрестинах у І. Гамалії його дочки Олени, хрещеним якої чи, як писали – «восприемником», був Ханенко, кума обдарувала його «хусткою и кошелкомъ», а він її «стіонжкою золотою»⁶. Після хрестин у нього обідали «и довольно погуляли». М. Ханенко записав у 1733 р., що був на хрестинах у Марка Марковича, брата Якова, і «дав бабі 10 к.». Коли в 1743 р. хрестили його сина Івана, то приїхало багато рідних, які обідали, деякі і ночували, про що залишився запис у щоденнику. Наступного дня запрошенні пообідали і роз'їхалися. На хрестинах у генерального бунчукового Д. Оболонського, як писав М. Ханенко, «былъ стол кресный», в нього довго гуляли, до дому приїхав «шумен»⁷. Цей вираз часто зустрічається у щоденниках: «гуляли до шуму, шумной компанией», що, імовірно, означає – добре випили.

Найбільш людними і веселими були весілля. Весільні обрядові дійства, описані у щоденниках, утримувалися у народній культурі протягом століть. Це і піднесення хусток на сватанні (зговорі, змовинах), зняття покривала з нареченої весільним батьком, розподіл короваю, перезва⁸. Я. Маркович записав, що коли приїхали від Я. Троцького сватати його сестру Олесю, то сватам «хустки були дани», і «обѣдали здѣ в дому родителском многие гости з здѣшних роменских жителей»⁹. «Сваталним платком» обдарували і Якова, коли він

³ *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. Т. I. Киев, 1908. С. 156.

⁴ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Киев, 1884. С. 217.

⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. Киев, 1884. С. 195.

⁶ Там же. С. 207.

⁷ Там же. С. 179.

⁸ *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди на Україні (історико-етнографічне дослідження). Київ, 1988. С. 91, 96, 97.

⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). Ч. III: (1730–1734). Киев, 1897. С. 50.

був на «зговорі» дочки полковниці Танської за Покорського (1737 р.). Застіллям, або ж як писав Я. Маркович, «банкетом приватним», супроводжувалося і сватання дочки Я. Марковича Пелагеї за С. Пиковця. Сватів приймав і його батько, генеральний підскарбій Андрій Маркович. М. Ханенко під час свого довготривалого перебування у Петербурзі був присутній у 1746 р. при змовинах С. Кочубея з двоюрідною сестрою Розумовських Ксенією Демешко, «и их же розминяно перстнями»¹⁰, подарованими імператрицею Єлизаветою, а потім була вечеря.

Весілля, на які запрошувалися рідні, друзі, свояки, тривало, як правило, судячи із щоденників, протягом трьох днів. Описано, як відбувалося покриття нареченої, обдаровування молодих, перезва (це коли зять запрошував до себе батьків та родичів молоді)¹¹. Декілька таких цікавих записів є у щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка. Так, коли вінчалася вже згадана сестра Якова Олеса, про що він записав у щоденнику 31 січня 1731 р., то весільні гості роз'їхалися 5 лютого, і бенкети в ці дні були «примѣром прежних дней». М. Ханенко був на весіллі у А. Миклашевського, коли той віддавав дочку за сина київського полковника М. Танського. Гуляли три дні, «з перезвою ходячи и в домѣ пана Миклашевского»¹². Музик було багато, гості обдаровували і музикантів, як це видно із запису Ханенка про це весілля: «бувшим на квартерѣ моей музикам кievскимъ даны 20 к., трубачам кievскимъ же 40 к., капелѣ пана Корсака червоній золотый»¹³. М. Ханенко записав й про друге весілля у того ж А. Миклашевського, пасинок якого одружувався з донькою ніжинського вiйта П. Тарновiота. Весільна процесія прибула з Ніжина в Городок, маєток Миклашевських, «при играни полковой стародубовской музыки», і на третій день «раздѣлень былъ веселній коровай»¹⁴. На весіллі у брата Якова Марковича Семена, який вдруге одружувався на дочці генерального хорунжого Я. Горленка, Яків дав музикам 5 р. «за труди»¹⁵. Багатолюдним було і весілля у Я. Марковича, коли одружував згадану вже дочку Пелагею. У своїх щоденникових записах він перелічує найближчих родичів і додає: «и прочіе жени многіе»; і на наступний день «в охотѣ пробавили веселной, и подпихомъ мы и перезванки». А вже третього дня не без іронії записав: «отдыхали по прежних трудах»¹⁶.

Старшина у весільних обрядових діях дотримувалася і такого звичаю, як покриття молоді, що виконував так званий весільний батько. Це був хтось із найближчих родичів, а у служилих людей – господарі, про що пише

¹⁰ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко. С. 264.

¹¹ Див.: *Борисенко В.* Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття. Київ, 2016. С. 132.

¹² Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко. С. 27.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. С. 222.

¹⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. III. С. 146.

¹⁶ Там же. С. 90.

Маркович. Коли одружувалася дворова дівка Андрія Марковича, а вона була ще їм «свойственницею родительки», то весільним батьком був Андрій. Він знімав серпанок з молодої, і за звичаєм в цей час обдаровували молодих. Яків подарував пару коней, корів, волів і 50 золотих. А коли виходила заміж дівка Уляни Скоропадської, то він вже був весільним батьком. Він знімав з Анни «по обичаю весільного батька бавелницю* и подарил им коня»¹⁷. Своему служителю, який одружувався, на весілля Яків дав горілки носаток дві, 5 р. і 5 баранів¹⁸. На весілля старшина, залежно від рівня достатку, дарувала срібний посуд, як це вписано в реєстр подарунків на весіллі С. Сулими¹⁹. Я. Маркович дочку Пелагею обдаровував, як він записав, «по реестру». Якщо з якоїсь причини званий гість не прибув на весілля, то молоді відвідували його і приносили весільний хліб – коровай і хустку. Імовірно, хліб був у хустці, що є давнім елементом звичаєвої культури. М. Ханенко виїхав на весілля онуки Я. Марковича Марусі, яка виходила заміж за І. Рославця (1753 р.), але виявилось, що весілля мало бути наступного дня. Він повернувся у Глухів і вже не був на церемонії, однак записав у щоденник, що у Глухові «новобрачные были у мене зъ хлѣбомъ и хусткою»²⁰. У його щоденнику є і другий подібний запис. Готуючись до приїзду імператриці Єлизавети М. Ханенко перевіряв, у якому стані перебували дороги, мости, гаті, а під час відвідин в 1743 р. Козельця записав, що приходив до нього київський полковий писар Я. Каневський, який одружився на дочці київського полкового обозного Барсука, «зъ хлѣбомъ веселнымъ и хусткою» і просив прийти на обід²¹.

Поховання відбувалося з дотриманням християнських звичаїв. Старшину ховали з військовою музикою, як дядька Миколи Ханенка Ф. Ханенка, київського полкового обозного, чи батька Я. Марковича, генерального підскарб'я. Старшина витрачала на поминальні обіди (поховання, девятини, сороковини, роковини) значні кошти. Наприклад, С. Сулима, коли померла його мати Марія, сестра П. Полуботка, записав, що витратив «за обѣди денегъ 246 зол.»²². На поминання Анастасії Скоропадської, яка померла в 1729 р., було надано 1 тис. рублів²³.

Відзначалися і релігійні свята. Такі, як Різдво чи Воскресіння, були суто родинними. В ці дні, як писав Я. Маркович, обідали з усіма нашими домашніми і вже після йшли вітати рідних, друзів, гетьмана. Полкову та генеральну

* Серпанок, бавниця – рушничоподібні убори, якими пов'язували голову молодої (Див.: *Борисенко В.* Сімейна обрядовість українців... С. 124).

¹⁷ Там само. С. 70.

¹⁸ Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. Ч. III. С. 166.

¹⁹ Сулимовский архив. С. 57.

²⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 493.

²¹ Там же. С. 230.

²² Сулимовский архив. С. 59.

²³ Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича. (1717–1767). Ч. II: (1726–1729). Киев, 1895. С. 342.

старшину приходили вітати духовенство, сотенна старшина, значкові, міщани, як, наприклад, лубенського полковника – батька Якова Андрія в понеділок після Великодня, «и подпяхомъ». Віддати «поклон святочний» після Воскресіння до М. Ханенка в 1733 р., тоді ще стародубського полкового судді, прийшли вітати його сіл і «положили 1 р., 20 к.»²⁴. Гетьмана Д. Апостола, а також російських чиновників Малоросійської колегії та офіцерів вітали вже після служби у другій половині дня. Є записи про відзначення інших святкових днів – Трійці, або «зелених свят». Як писав С. Лашкевич (його щоденник зберігся за 1771 і частково 1772 рр.), тоді у нього «обѣдали и вечерали и попили»²⁵. На Петра і Павла у Якова Марковича (1724 р.) «праздновали до шуму»²⁶. Свято співпало з приїздом братів Марка, Луки та Івана, які навчалися у Києво-Могилянській академії.

Родинними святами були дні народження та тезоіменитства батьків, дітей, дружин, навіть коли чоловіки були у військових походах чи у від'їздах у Глухові, Москві та Петербурзі. Відзначати ці дні збиралися рідні, друзі. Так, А. Маркович у 1724 р. перебував у завойовницькому поході Петра I на Каспійському побережжі, а вдома «именини родительские отправляли, принималемъ гостей в собраніи и подпяху». І наступного дня гості були «допозна трактовани»²⁷. А Яків, будучи у вересні 1726 р. в Астрахані, відзначав батькові іменини, у нього обідало чимале товариство бунчукових товаришів, харківський полковник Квітка²⁸. Перебуваючи у Москві в 1728 р., Я. Маркович записав, що «обѣдалисмо у п. Петра Апостола, гетманича, ради тезоіменитства родителя его Даниіла Апостола, гетмана»²⁹. Про свої іменини 9 жовтня 1724 р. Яків не без гумору занотував: «проили и пропили»³⁰. Тезоіменитство М. Ханенка в грудні 1743 р. відзначали в Ніжині, де він перебував на той час. Вітали його спочатку «духовные и мірские», які були «на водке»*, а «иные и обѣдать остались и пробавили при играню музыкъ войсковой и гражданской, также при пушечной палбѣ до позна»³¹. Трубачам і музикантам іменинник дав 2 р. У 1732 р. у Петербурзі він записав, що святкували день народження дружини. Були у нього гості, «для которыхъ принятія обѣды былъ готованъ», на мясо,

²⁴ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 105.

²⁵ Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (ділі – НБУВ. ІР), ф. I, спр. 766, арк. 6 зв.

²⁶ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1725). Ч. I: (1717–1725). Киев, 1893. С. 109.

²⁷ Там же. С. 142.

²⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. Ч. II. С. 91.

²⁹ Там же. С. 271.

³⁰ Там же. Ч. I. С. 140.

* Зустрічі «на водке» – «візити світської вічливості, або ж легке частування при офіційних переговорах, службових зустрічах» (Див.: Сокирко О. Кулінарна мандрівка... С. 44–45).

³¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 237.

пиво, мед, вино та інше пішло 4 р. 65 к.³² Автори щоденників називають, як правило, рідних, друзів, що були на гостині, а у Марковича є такий запис: «поприїздили многі гости и на двохъ столахъ обѣдали»³³. Столи були не малі оскільки сім'ї були великі, то й гостей було чимало.

Козацтво, змушене долучатися до завойовницьких походів російської армії, будівництва каналів, оборонних ліній, ризикувало своїм життям, гинуло, помирало від хвороб. Тому проводи в походи також відбувалися з дотриманням певного ритуалу. Сюди входили, як записав Я. Маркович, коли вирушав у Гілянсько-Сулацький похід (він виїхав у травні 1725 р., а повернувся у березні 1727 р.), відправа у церкві, прибуття рідних і друзів, гостина і супровід найближчих з родини далеко від дому. Його проводжали батьки, дружина, протопоп «и другихъ много присутствующихъ», довго стояли в полі, прощаючись, а дехто поїхав і далі. Повернення з походу також відзначалося. Лубенського полковника Андрія Марковича вітала спершу родина. У Ромнах, де він жив, відбувся «молебень благодарственный з пушечним поздравленіємъ. Пробавились день и вечер з шумомъ пянственнымъ»³⁴. У подібний спосіб відзначали і повернення з походу Якова Марковича. Він прибув до батьків у Ромни, де його зустрічали мати, дружина з двома дочками, брат Семен з дружиною. І «старшина приходили ко мнѣ поздравлять мене»³⁵. Коли він приїхав у свій масток в с. Сварків, то «по обѣдѣ цеберъ горѣлки простой випили мужики, пришовшіе зъ поклономъ ко мнѣ, которымъ половину осенщины дароваль»³⁶.

Різними прийомами було наповнене життя у Глухові, де зосереджувалися адміністративні органи управління Гетьманату, функціонували Генеральний військовий суд та Генеральна військова канцелярія, знаходилася резиденція гетьмана, а у часи міжгетьманства – Правління Малоросійської колегії, перебували російські чиновники, російський гарнізон. Сюди прибувала полкова і сотенна старшина отримувати службові розпорядження та вирішувати свої приватні справи. Через Глухів пролягала дорога на Москву і далі на Петербург. Тут зупинялася козацька старшина, духовенство, які їхали до столиць імперії, російські генерали, проходила регулярна російська армія. У Глухові мали свої будинки генеральна старшина та бунчукові товариші. Новобудови освячувалися і господарі справляли новосілля, як Андрій Маркович, який свій будинок уступав російським посадовцям.

Життя у Глухові було наповнене зустрічами, прийомами, обідами, які давали як гетьмани, так і представники генеральної старшини, правителі Малоросійської колегії, російські офіцери, бунчукові товариші, полковники,

³² Там же. С.8.

³³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. I. С. 196.

³⁴ Там же. С. 187.

³⁵ Там же. Ч. II. С. 129.

³⁶ Там же. С.139.

сотники, війти. О. Пивоваренко поділяє обіди на приватні, службові і святкові, до яких входили і бенкети³⁷. Бенкетами відзначалися сходження на престол імператорів, їх дні народження та тезоіменитства, перемоги російської армії, укладання мирних договорів, а також дні народження та тезоіменитство гетьманів, великі релігійні свята, на які запрошувалася генеральна та полкова старшина, бунчукові товариші, духовенство*. Генеральна старшина також давала звані обіди. Як писав Я. Маркович в 1732 р., «банкетъ былъ у нас, обѣдали гетман, генерал и прочіи и подпяхом»³⁸. Застіллям супроводжувалося і обрання полковників, про що записав у свій щоденник М. Ханенко. Як генеральний хорунжий він був присутній на церемонії обрання в 1742 р. стародубського полковника Ф. Максимовича та ніжинського І. Божича. У Ф. Максимовича «обѣдали и при многократной зъ мортировъ и мелкого ружья палбѣ гуляли до позна въ ночь»³⁹. А наступного дня «из за лишнего пития никуда не выходил». Детально описав він і церемонію обрання ніжинського полковника. Відбулася відправа, яку провів архіандрит Ніжинського Благовіщенського монастиря Модест Велецький⁴⁰, потім у нього ж й відзначали цю подію, далі продовжили у ніжинського війта П. Тарнавіота. Треба зазначити, що у 30–40-х роках XVIII ст. у щоденниках непоодинокі йдеться про часті прийоми, бенкети, які давали російські правителі. М. Ханенко, як представник генеральної старшини, мусив бути присутнім на них. Закінчувалися вони похміллям, що позначалося на його здоров'ї, тому інколи доводилося відмовлятися приходити «ради больших передъ тимъ частихъ трактаментов»⁴¹, як записав він у 1742 р. М. Ханенко описує і «вечеринку» у Іллі Лизогуба, де були стародубський полковник Ф. Максимович, полкова старшина, «и другихъ мужеска и женска полу знатныхъ персонъ, и забавлялись даже до 12 часов»⁴². Застілля продовжилось і наступного дня уже у полковника, де «доволно пили».

³⁷ Див.: Пивоваренко О. Їжа у повсякденному житті козацької старшини як природна необхідність та соціальна ідентифікація // Етнічна історія народів Європи. Вип. 49. Київ, 2015. С. 28.

* Про гетьманські бенкети див.: Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету...; Сокирко О. Кулінарна мандрівка... С. 43, 45.

³⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. III. С. 188.

³⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 141.

⁴⁰ Модест (Михайло) Велецький навчався в Києво-Могилянській академії. Протягом 1737–1743 рр. був архіандритом Благовіщинського монастиря у Ніжині (Див. Гапоненко Д. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII–XX ст.) // Сіверянський літопис. 2007. № 2. С. 45). В 1745 р. він втік з Ніжина з дружиною грецького купця й опинився в Бреслау (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 9992, арк. 4). Синод вимагав його повернення.

⁴¹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 175.

⁴² Там же. С. 194.

У повсякденному житті зберігалася традиція толоки, коли громадою будувалися хати, оброблялися лани, виконувалися інші роботи. Толока також закінчувалася застіллям. Толокою орав свої лани Я. Маркович, про що записав у щоденник у 1735 р.: «пахали 80 сох дней два»⁴³, але про застілля не згадує. А Григорій Полетика, коли згоріло його село Чехівка, писав дружині з Петербурга, що відбудовувати потрібно толокою, залучаючи всіх – як постраждалих, так і тих, чий двори збереглися, але не частувати горілкою⁴⁴.

Поширеним був звичай запрошувати на обід чи вечерю не лише у свята, а й у буденні дні. Спільні обіди були проявом як гостинності, так і усталеною формою спілкування. У щоденниках досить часто йдеться про звичайні обіди, які господарі розділяли разом з родичами, духовенством, друзями. Спільні обіди мали місце і під час військових походів. Зокрема, Я. Маркович будучи на Каспійському побережжі і у Астрахані, часто записує, що обідав з іншими товаришами (це М. Скоропадський, А. та І. Миклашевські, Ф. і С. Чуйкевичі, Ф. Сулима, В. Кочубей, В. і Г. Гамалії, Я. Валкевич, І. Холодович та ін.), а також з російськими офіцерами. В Астрахані обідав у архієпископа Лаврентія Горки. При цьому перераховує, які страви готували⁴⁵. З часів Хотинського походу під 1739 р. в щоденнику часто зустрічається запис: «обдалисмо своєю компанією».

Загалом Я. Маркович підтримував тісні відносини з російськими посадовцями, відвідував, їх, обідав, грав у карти, інколи запрошував до себе, імовірно, не без наміру заручитися підтримкою у здобутті посади, а він претендував після відставки батька в 1740 р. успадкувати його уряд генерального підскарб'я і навіть був представлений разом з іншими кандидатами. В цей час Яків досить часто наносив візити правителю Малоросійської колегії І. Шипову. Був у нього у квітні 1740 р. «на именинах и подпяхом жестоко з'їло»⁴⁶, відвідав його і наступного дня. Але уряд він так і не отримав, вийшовши на пенсію в чині генерального підскарб'я.

У нього часто обідали родичі, друзі, зокрема, М. Скоропадський, з яким Я. Маркович дружив усе життя. Вони перевідували один одного. Так, Яків записав (1740 р.), що обідав у Михайла з кількома товаришами і «подпяхомъ мало»⁴⁷. Підтримував він дружні відносини з сином гетьмана Д. Апостола Петром, лубенським полковником, з М. Ханенком, з яким разом навчався у Києво-Могилянській академії. На «водке» випивали по кілька чарок, а інколи і по стакану, чи шклянці, як писав Я. Маркович. Він часто записує про обіди у тітки Анастасії Скоропадської як у Глухові, так і в Москві у 1728 р.

⁴³ Жерела до історії України-Руси. Т. XXII: Дневник Якова Марковича, pp. 1735–1740. Київ; Львів, 1913. С. 26.

⁴⁴ Частная переписка Г. А. Полетики // Киевская старина. 1893. № 10. С. 114.

⁴⁵ Див.: Сокирко О. Кулінарна мандрівка... С. 83.

⁴⁶ Жерела... С. 337.

⁴⁷ Там само. С. 313.

Але інколи й висловлює своє незадоволення з приводу непроханих гостей, як це було в 1739 р. з глухівською протопопихою, яка приїхала до нього в Сварков 17 січня, а виїхала 22, називаючи її «непрошена гостя»⁴⁸. Невдоволення викликала в нього і зупинка в маєтку князя Ф. Кропоткіна: «и при немь около 300 коней, которіе к армѣи провадит, и гостиль у мене з великимь моимь неудоволствиемь»⁴⁹. Досить часто у нього обідали священники, пропопи, ігумени монастирів. У 1724 р. Маркович приймав і київського архієпископа Варлаама Ванатовича у Ромнах, який після служби «у насъ обѣдъ кушалъ и до вечора забавилъся». А наступного дня Яків був у архієрея на обіді «и довольно гуляли»⁵⁰. Яків записував, коли обідав у батьків, родичів, приятелів, а коли сам вдома. Чи такі обіди супроводжувалися регулярним вживанням алкоголю, важко сказати. Адже запис про це зустрічається вкрай рідко. Так, Я. Маркович (1735 р.) записав, що «обѣдал у себ и со мною сват обозний стародубский и Ханенко, того ж полку судія, и подпихом»⁵¹.

У М. Ханенка записи про обіди теж досить часті. Про це згадується під час його служби у Стародубському полку, і у Глухові, коли він став генеральним хорунжим. Присутніми на них були родичі, а також полкова та сотенна старшина, духовенство. Один із записів (1733 р.) згадує про обід, де були родичі, зять Якова Марковича та його брат «и другіе гостѣ, гуляли з музикою»⁵². Обідали у нього влітку 1743 р. члени Кодифікаційної комісії, яка завершувала роботу над укладанням кодексу законів «Права за якими судиться малоросійський народ»: «всѣ мирскіе персоны коммисіи перевода и свода книгъ правныхъ и до вечора просидѣли»⁵³. Серед тих, хто часто у нього обідав, згадані, такі освічені і відомі козацькі старшини, як С. Лукомський, С. Столповський, Ф. Чуйкевич, І. Гамалія. В 1753 р. М. Ханенко приймав у себе київського митрополита Тимофія Щербацького, який їхав до Москви. Архієрей також почастивав старшину «водкою». Гостинним був і С. Лашкевич. В його щоденнику досить часті записи про обіди в маєтках у Брахові, Почепі, Глухові: «обѣдало гостей много» і «попили хорошенько». Але є й такий запис: «весьма умеренно обошлись с питьем»⁵⁴ (відзначали іменини дружини І. Журмана Агафії Стрішенцевої, родички Розумовських).

Спільні обіди мали вихідці з Гетьманщини у Москві та Петербурзі, куди прибували у службових справах чи приватних інтересах або були змушені жити в столицях у засланні, як, наприклад, Д. Апостол, який виступав прихильником відновлення гетьманства. Разом з іншою старшиною він був

⁴⁸ Там само. С. 233.

⁴⁹ Там само. С. 224.

⁵⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. Ч. I. С. 113

⁵¹ Жерела... С. 19.

⁵² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 123.

⁵³ Там же. С. 177.

⁵⁴ НБУВ. ІР, ф. I, спр. 766, арк. 22.

викликаний у 1723 р. до Петербурга, де їх було ув'язнено. Звільнені після смерті Петра I, вони й надалі утримувалися в північній столиці. «Жены опальных послали провизию в Петербург», як записав його син Петро у щоденнику⁵⁵. Про обіди у батька він згадує, коли приїхав до нього у 1725 р. з наміром допомогти повернутися додому. Обідали у Д. Апостола в 1726 р. В. Кочубей, І. Обидовський, А. Танський, М. Ханенко, В. Лисаневич, П. Мирович. Так само і Яків Маркович, який понад рік (1728–1729 рр.) перебував у Москві, відстоюючи свої майнові інтереси, часто пише, що обідали у них земляки або ж він та батько обідали у Анастасії Скоропадської, яка також в цей час була там, домагаючись повернення маєтностей, що належали гетьману Івану Скоропадському і були відібрані у неї. Там же Я. Маркович зустрічався зі своїм вчителем Феофаном Прокоповичем, ігуменом Феофілом Кроликом.

Та найбільше таких записів у щоденнику М. Ханенка, який тривалий час – в 1731–1732 та 1745–1749 рр. – проживав у Петербурзі і Москві. Йдеться про зустрічі і обіди у архієреїв, які були переважно вихідцями з Гетьманщини. М. Ханенко пише про відвідування Феофана Прокоповича, Феодосія Яновського, Платона Малиновського, Інокентія Неруновича, Симона Тодорського, духівника імператриці Єлизавети Федора Дубяньського. Особливо він підтримував дружні відносини із земляками, що перебували в російських столицях на придворних службах. У нього гостювали Ф. Каченовський, сліпий бандурист Григорій Любисток. Частими є записи, що «музиканти придворни били у нас». Зокрема, на іменини генерального обозного Я. Лизогуба (1746 р.) були запрошені гості «изъ дворцовихъ пѣвчихъ»⁵⁶. Пише він про обід з ними (1749 р.): «долго проседѣли при музицѣ и пѣвчихъ»⁵⁷.

Отже, козацька старшина у повсякденному житті дотримувалася цілої низки звичаїв та обрядів, що були властивими для всього українського народу. Деякі елементи обрядової культури дожили до наших днів. Це може свідчити про стійкість етнічних традицій, що є ознакою ідентичності українців. Свята, відзначення різних подій приватного і громадського життя супроводжувалися застіллям. Що стосується кухні козацької старшини, то вона, як пише О. Сокирко, «служувала насамперед представницькою візитівкою господарів, прославляючи їхній дім і гостинність»⁵⁸. Звичайно, поширити наведені приклади на всю козацьку старшину неможливо. Багато що залежало, до певної міри, від матеріальних статків та психології того чи іншого представника старшинського прошарку.

⁵⁵ Апостол П. Д. Дневник // Киевская старина. 1895. № 7–8. С. 109.

⁵⁶ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. С. 288.

⁵⁷ Там же. С. 437.

⁵⁸ Сокирко О. Кулінарна мандрівка... С. 80.

REFERENCES

1. Apostol, P. D. (1895). *Dnevnyk. Kyevskaya staryna*, 7–8, 100–155 [in Ukrainian].
2. Borysenko, V. (2016). *Simeina obriadovist' ukraintsiv XX – pochatku XXI stolittia*: Kyiv: IMF [in Ukrainian].
3. Borysenko, V. (1988). *Vesil'ni zvychayi ta obryady na Ukrayini (istoryko-etnografichne doslidzhennya)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Central State Historical Archive of Ukraine, F. 51, Dis. 3, MS. 9992 [in Ukrainian].
5. Haponenko, D. (2007). *Istoriya utvorennia ta diyal'nosti Nizhyns'koho Blahovishchens'koho monastyrya (XVIII–XX st.)*. *Siveryans'kyi litopys*, 2, 44–49 [in Ukrainian].
6. Khanenko, N. (1884). *Dnevnyk heneral'nogo khorunzheho*. Kyiv: Kievskaia starina [in Ukrainian].
7. Lazarevskii, A. (Ed.). (1884). *Sulymovskiy arkhiv: Famil'nye bumahy Sulym, Skorup i Voitsekhovychi*. Kyiv: K. Milevs'koho [in Ukrainian].
8. Markovych, Ia. (1893). *Dnevnyk heneral'noho podskarbiia* (P. I: 1717–1725). Kyiv: H. Korchak-Novitskii [in Ukrainian].
9. Markovych, Ia. (1895). *Dnevnyk heneral'noho podskarbiia (1717–1767 gg.)*. (P. II: 1726–1729). Kyiv: H. Korchak-Novitskii [in Ukrainian].
10. Markovych, Ia. (1897). *Dnevnyk heneral'noho podskarbiia (1717–1767 gg.)*. (P. III: 1730–1734). Kyiv: H. Korchak-Novitskii [in Ukrainian].
11. Modzalevs'kyi, V. (1913). *Dnevnyk Yakova Markovycha*, rr. 1735–1740. *Zherela do istorii Ukraïny-Rusy*. (T. XXII). Kyiv–L'viv: NTSh [in Ukrainian].
12. Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossyyskyy rodoslovnyk*. (T. I). Kyiv: H. Frontsevicha [in Russian].
13. Poletyk, H. A. (1893). *Chastnaia perepiska (1750–1784)*. *Kievskaya starina*, 10, 491–506 [in Russian].
14. Pyvovarenko, O. (2015). *Iizha u povsiakdennomu zhytti kozats'koi starshyny iak pryrodna neobkhidnist' ta sotsial'na identyfikatsiia*. *Etnichna istoriia narodiv Ievropy*, 49, 27–33 [in Ukrainian].
15. Sokyрко O. (2021). *Kulinarna mandrivka v Het'manshchynu. Sekrety i taiemnytsi staroukraïns'koi kukhni seredyny XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
16. V. Vernadskyi National Library, Manuscript Institute, F. I, MS. 766 [in Ukrainian]. Vasyl'ieva, O. (2013). *Formuvannya tradytsiyi prydvornoho benketu v Het'manshchyni (druha polovyna XVII – persha tretyna XVIII st.)*. *Povsyakdennyya rann'omodernoyi Ukrayiny. Istorychni studiyi*. (T. 2: Svit rechey i povsyakdennykh uyavlen'). Kyiv: Instytut istorii Ukraïny [in Ukrainian].

Olena Dzyuba
Dr. of History
(Ukraine, Kyiv),
dzuol@gmail.com

**EVERYDAY LIFE OF A COSSACK FOREMEN: THE TRADITION
OF CELEBRATING FAMILY AND PUBLIC EVENTS
(EIGHTEENTH CENTURY)**

Abstract. The Cossack foremen, as the elite of the Hetmanship, mostly came from the Cossack environment and preserved in their everyday life, in particular, in rituals, many common elements of the folk culture, which is studied mainly on the materials of later times. The most typical manifestations of family life can be traced on the basis of such sources as the diaries of P. Apostol, Ia. Markovych, M. Khanenko, S. Lashkevych and the epistolary heritage. The stability of ethnic traditions was preserved in the celebration of family holidays (births, marriages), in such manifestations of everyday life as military expeditions, hospitality, joint dinners.

Key words: everyday life, Cossack foremen, 18th century, family holidays, hospitality.

Володимир Пришляк
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки
(Україна, Луцьк),
pryshliakv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

БІОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА У ЛЯЙПЦИЗЬКОМУ АЛЬМАНАСІ «DIE EUROPÄISCHE FAMA» ЗА 1728 РІК

Анотація. Відомий німецький альманах «Die Europäische Fama», що виходив друком у Ляйпцигу, на своїх сторінках у 315-ому томі за 1728 р. помістив доволі розлогу біографію новообраного українського гетьмана Данила Апостола, перед тим довголітнього миргородського полковника (1682–1727). В альманасі детально описано процедуру гетьманських виборів на Генеральній військовій раді у Глухові 1 жовтня 1727 р. та його заслуги. На титульній сторінці поміщено графічний портрет гетьмана у профіль із зображенням внизу його родового герба.

На підставі аналізу та історичної реконструкції біографії Д. Апостола у статті розглядається суспільно-політичний та військовий інститут гетьмана як представника вищої групи козацької старшини та найвищого виборного урядника Гетьманщини в умовах воєнних подій та політичних трансформацій першої половини XVIII ст. Просопографічний портрет гетьмана у німецькомовному виданні допомагає окреслити його статус і місце у владній соціальній та політичній ієрархії Війська Запорозького. Уточнено ймовірного автора тексту життєпису – редактора Йоганна Рюдігера та безпосередній стосунок до цього сина гетьмана – Петра Апостола, лубенського полковника (1728–1757). Автором гетьманського портрета і печатки, очевидно, був знаний німецький художник-гравер Мартін Бернігерот. Друкована у німецькому журналі біографія Данила Апостола певною мірою наочно ілюструвала сприйняття козацької України у Центральній Європі першої половини XVIII ст.

Ключові слова: гетьман, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Данило Апостол, біографія, просопографія, історична біографістика, гравюра, німецька періодика.

Зацікавленість Україною як Terra Cosacorum – країною козаків, проявилася у німецьких краях з XVII ст.¹

¹ *Kappeler A.* Україна в німецькомовній історіографії // Сучасність. 1996. № 12. С. 78. Див. також його найновішу студію: *Kappeler A.* Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens von 16. bis 19 Jahrhundert. Wien; Köln; Weimar, 2020. S. 125–198. Згадка про гетьмана Д. Апостола та його сина Петра на: S. 143–144. Переклад цієї студії, див.: *Kappeler A.* Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. / пер. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2022. Відповідно на: С. 130–131.

Німецькомовну біографію Данила Апостола 1728 р., що вийшла друком на сторінках ляйпцизького часопису «Die Europäische Fama»², у 1942 р. вперше увів до наукового обігу Борис Крупницький³. Історик докладно прокоментував цю біографію, а наприкінці подав повний переклад тексту⁴. Цей же матеріал прислужився і до його окремої спеціальної монографії про Данила Апостола, що побачила світ у 1948 р. на еміграції у німецькому Авгсбурзі⁵. У празькій статті Б. Крупницький згадав і про окреме берлінське видання – брошуру того ж таки 1728 р. життєпису гетьмана Д. Апостола під назвою “Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefaßter Lebens-Erzählung aus dem Rußischen gezogen”⁶, яке залишилося без перекладу.

Альманах «Die Europäische Fama» [Європейський розголос] у Ляйпцігу був доволі популярним і почитним часописом. У 1704 р. на його сторінках опублікована вельми прихильна до Івана Мазепи біографія⁷, а у 1706, 1708 і 1712 рр. – графічний портрет гетьмана авторства Мартіна Бернігерота⁸.

Біографія надрукована готичним шрифтом.

Доволі закономірно, що у тексті сплутано географічні назви, а також вкralися помилки і неточності щодо написання прізвищ персоналій, оскільки автор біографії, очевидно,

Титулка альманаху «Die Europäische Fama» (Leipzig, 1728) з портретом Д. Апостола

² Die Europäische Fama. Leipzig, 1728. T. 315. S. 217–230.

³ Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Наук. зб. Українського вільного університету в Празі. Прага, 1942. Т. 3. С. 211–224.

⁴ Там само. С. 217–223.

⁵ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727–1734). Авгсбург, 1948. (УВАН. Серія: Українська історія. II. Монографії, ч. 2). Новітній передрук: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. та коментарі В. М. Горобця. Київ, 2004. 288 с.: іл.

⁶ Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefaßter Lebens-Erzählung aus dem Rußischen gezogen. Berlin, 1728. 8 s.; Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. С. 215.

⁷ Die Europäische Fama. Leipzig, 1704. T. XXV. S. 57–60.

⁸ Die Europäische Fama. Leipzig, 1706. T. XXV. S. 1 (Titelseite); Мацьків Т. Гравюра Мазепи з 1706 р. // Український історик. 1966. Ч. 1–2 (9–10). С. 69–72; Мацьків Т. Ще до гравюри Мазепи в ляйпцизькому журналі «Die Europäische Fama» 1706 року // ЗНТШ. Т. ССXLIII: Праці Історично-філософської секції. Львів, 2002. С. 522–527.

походив з-поза слов'янських країв. Він, як і сам альманах, був проросійськи налаштований. Причому певна російськоцентричність і навіть москвофільство висвітлення чи наведення подій дуже промовисті.

У біографії явно в анафемному стилі антиукраїнської церковної пропаганди демонізовано образ гетьмана Івана Мазепи, який нібито побоювався, що миргородський полковник Данило Апостол «підсиджує» його на гетьманській посаді. Натомість відкритим залишається гостре питання про те, ким був у цій епохальній і водночас трагічній історії Данило Апостол: послідовним сподвижником гетьмана Мазепи чи боягузливим відступником, тобто не згадується про свідоме чи вимушене відступництво миргородського полковника від ясновельможного гетьмана у листопаді 1708 р.⁹

Один із найцікавіших дослідників Гетьманщини, представник львівської історичної школи Михайла Грушевського Іван Джиджора (1880–1919) зазначав, що «страх Петрового режиму викривив характери, позбавивши їх твердості», натомість в українському суспільстві проявилася особлива риса – уміння пристосовуватися до обставин¹⁰. У цьому контексті саме постать Данила Апостола є найбільш рельєфним віддзеркаленням тієї частини козацької старшини, яка була наділена або змушена була нашвидкуруч навчитися подібному вмінню. Зрештою, процес розправи над «зрадливою» Малоросією через її традиційне «черкаское непостоянство» годі було тоді зупинити. Упокорення на крові – нещадне і жорстоке розпинання нововиявлених мазепинців, що започаткували батуринська різня та лебединське колесування, – здавалось, не закінчиться ніколи. Тому для більшості представників козацької старшини не було особливого вибору. Залишалось або йти за гетьманом Мазепою до кінця, або ж пристосовуватись до жорстоких обставин, щоб елементарно вижити.

Саме перед таким майже безальтернативним вибором опинився у 1708 р. Д. Апостол. Можна скільки завгодно одягати на його голову вінець Іуди, інкримінувавши йому відступництво від своїх, тобто фактично зраду, якби не ціла низка історичних фактів, що підштовхують до дуже непростих роздумів. Послідовний аналіз стрімкого перебігу подій та вдумливий розмисел над політичним вибором Д. Апостола, власне, є чи не найліпшою ілюстрацією до характеристики тогочасної політичної української справи загалом. Саме у випадку Апостола найбільш показово відобразилася доля усієї еліти козацької України, включно з тією її угодовською частиною, яка добровільно чи вимушено проявляла лояльність до імперської держави. Еліти, що первісно мала виконувати роль станового хребта усього соціуму козацького Гетьманату. Мазепинська катастрофа започаткувала новий відлік в його історії. Зігнуто масовими репресіями та нещадним терором у три погібелі, мало не зламану, національну еліту все ж змусили «танцювати під свою дудку» – тобто насильно спонукали

⁹ Див. про це: *Пришляк В.* Данило Апостол: сподвижник чи відступник? // Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.: Наук. збірник / Упоряд. І. Сковчиляс. Львів, 2011. С. 112–125.

¹⁰ *Джиджора І.* Матеріали московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // ЗНТШ. Львів, 1908. Т. LXXXVI. Кн. VI. С. 80.

прилаштуватися і діяти відповідно до обставин, що, на думку І. Джиджори, було найгіршою прикметою «для нації, яка хоче самостійно жити»¹¹. Серед мотивацій для відступу 1708 р. Д. Апостола від І. Мазепи можна назвати декілька: або простий інстинкт самозбереження через фатальну випадковість російського полону в рідних Сорочинцях, або холодний прагматизм досвідченого полководця через зневіру в успішності шведсько-українського військово-політичного союзу, або далекосяжне прагнення гетьманської булави, тобто своєрідне «підсиджування» гетьмана Мазепи на його посаді, що на той час було майже нереальним, або ж усі перелічені чинники у поєднанні¹².

На титульній сторінці альманаху вміщено портрет-гравюру гетьмана Д. Апостола у профіль розміром 16,9×8,6; 15,6×9,6. Існує думка, що цю гравюру виконав берлінський гравер Георг Пауль Буш (*Georg Paul Busch*, 1707–1756), який, можливо, міг використати малюнок іншого художника, а саме Християна-Альберта Вортмана¹³. Німецький гравер Християн-Альберт Вортман (*Christian Carl Albert Wortmann*, 1692–1760) якраз у 1727 р. був запрошений на російську службу секретарем Академії наук Іваном Даниловичем (Йоганом Даніелем) Шумахером, який відав бібліотекою і кунсткамерою, і наступного 1728 р. приїхав до Санкт-Петербурга.

Портрет Д. Апостола з колекції графіки Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника

¹¹ Там само. С. 81.

¹² Пришляк В. Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Полтава; Харків, 2009. С. 300.

¹³ Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. С. 212; Александрович В., Костюк С. Німецький гравер. Портрет гетьмана Данила Апостола // Український портрет XVII–XVIII століть: Каталог-альбом / Авт.-уклад. Г. Белікова, Л. Членова; авт. вступ. ст.: В. Александрович [та ін.]. Київ, 2005. С. 313; 2-е вид. Хмельницький; Київ, 2006. № 419. С. 313; *Ucraina – terra cosacorum / Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр. В. В. Недяк; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. Київ, 2004. С. 475; 2-е вид., доповн. і доопрац. Київ, 2007. С. 475; Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст.: В 2-х ч. Київ, 2014. Ч. 2. Додатки. С. 72; Ковалевська О. Таємниці козацьких портретів. Київ, 2019. С. 178–179.*

Автором портрета і печатки, мабуть, все-таки був відомий німецький художник-гравер Мартін Бернігерот (*Martin Bernigeroth*, 1670–1733)¹⁴. Усі зображення він змалював у довільній формі. Портрет Д. Апостола в овальному профілі на титульному аркуші ляйпцизького альманаху 1728 р. більше нагадує збірний і дещо символічний образ українського регіментаря. Зображення умовне і навіть трохи деперсоніфіковане: традиційна зачіска «під макітру», довгі «козацькі» вуса, кирпатий ніс, в анфас з лівого боку, аби праве, пошкоджене око, імовірно, втрачене під час Перського походу 1722 р. у битві під Дербентом (нинішній Дагестан у складі Російської Федерації), спеціально не промальовувати. Але, власне, воно творило непомильний образ постаті гетьмана за походженням саме з козацької України.

obtineri nequeant, ipsaque expectativa & aliae gratiae & litterae, ac provisiones & mandata, nec non facultates hujusmodi, seu quaecunque aliae concessionis per Nos vel Sedem praedictam quibusvis personis cujuscunque dignitatis, status vel conditionis fuerint, sub quacunque verborum forma & cum quibusvis clausulis etiam derogatoriarum derogatoriis, nec non irritantibus decretis in genere vel in specie, etiam motu & scientia similibus concessa & concedenda, quorum omnium tenoris effectus, ac si de verbo ad verbum infererentur, praesentibus pro expressis, & in quantum statutis & ordinationibus hujusmodi praedjudicare possint, pro infectis haberi volumus, ad ipsos sex Canonicatus & Praebendas nullatenus se extendere possint, aut debeant, & praefati Decanus & Capitulum gratias & litteras hujusmodi decretisque desuper ulla processibus & Executoribus & Sub-Executoribus eorum, eorumque mandatis & monitionibus parere minime teneantur, & quod possint & valeant eis firmiter resistere, & gratiarum & Mandatorum hujusmodi executionem omnino impedire, & ratione resistantiae & impedimentorum hujusmodi sensuris Ecclesiasticis per eosdem Executores & Sub-Executores, innodari non possint, nisi gratiae, mandata & facultates, reservationes & concessionis hujuscemodi per trimas Bullas distinctas eundem tenorem continentes, tribus similibus distinctis vicibus fuerint Imperatori pro tempore ac Decano & Capitulo praedictis legitime intimata & insinuata. Et si Ipsi Decanus & Capitulum sex Canonicatus & Praebendas hujusmodi, aut aliquos ex eis, aliis, quam, ut praefertur, qualifica-

tis personis, contulerint, pro tempore collationes hujusmodi irritas & inanes esse, ac dictos sic collatos Canonicatus & Praebendas, Nominationes & nominandi facultates ad Nos & Sedem Apostolicam eo ipso pro illa vice duntaxat devolutos fore. Irritum quoque sit ac inane, quidquid secus super his quavis autoritate contigerit attentari; Eadem Autoritate decernimus non obstantibus constitutionibus & ordinationibus Apostolicis ac dictae Ecclesiae juramento confirmationis Apostolica vel quavis firmitate roboratis statutis & consuetudinibus caeterisque contrariis quibuscunque; Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostri statuti, ordinationis & voluntatis infringere, vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, indignationem Omnipotentis DEI & Beatorum Petri & Pauli Apostolorum ejus se noverit incursum. Datum 1474. Pensisatus Nostri Anno tertio.

Von Russland.

Es ist uns vor einiger Zeit durch die Güte eines vornehmen Gönners in Petersburg folgende Nachricht von dem Geschlecht und der Person des Daniel Apostel, den der Czaar am 1. Oct. des verwichnen Jahres zum Hetmann oder Feld-Herrn derer Zaporowischen Cosacken erwählt, und dessen Bildniß vor dem gegenwärtigen Theile zu sehen, * zugesendet, und verlan-

* Es ist bey demselben anzumercken, daß dieser Feld-Herr das eine Auge verlohren.

Початок, перша сторінка біографії гетьмана

¹⁴ Bernigeroth, Martin // Neues allgemeines Künstler – Lexikon. Bd. 1: A – Bloemers. Linz, 1904. S. 463; Thieme U., Becker F. Künstler Lexikon: in XXXVII Bänden. Bd. III: Bassano – Bickham. Leipzig, 1909. S. 459–460; Sauer B. Bernigeroth, Martin // Neue Deutsche Biographie. Bd. 2. Berlin, 1955. S. 126; Martin Bernigeroth (1670–1733) // Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Bd. 9: Benecke – Berrettini. München; Leipzig, 1994. S. 28.

Окремої уваги заслуговує зображення печатки у Мартіна Бернігерота. Йдеться, можливо, про найбільш раннє відтворення гетьманської печатки друкарським способом. Проте складається враження про доволі кумедно-екстравагантний погляд німця на іконографію та легенду. Гравер, напевно, ніколи ані гетьмана, ані оригінальної печатки на власні очі не бачив. Хоча звідкись він її таки змалював, бо у кириличному підписі звиклий до латинської абетки чоловік помилився в останньому складі. Замість «ЗАПОРОЖ(С)КАГО» у німецькому друці подано: «ЗАПОРОЖ(С)КАТО»¹⁷. Діаметр печатки в ляйпцизької публікації 58 мм (5,8 см)¹⁸.

Помилки в легенді пояснюються, очевидно, незнанням іноземцем кириличної абетки. Натомість гравер ретельно відтворював незрозумілий йому до кінця кириличний напис¹⁹. Печатка Війська Запорозького традиційно зображувала козака з закинутим на рамено мушкетом і шаблею при боці. Хоча імператорський титул у Московії запровадили із жовтня 1721 р., але на печатках Війська Запорозького, як відомо, він з'явився пізніше, лише з 1730 р. і починався із літер «ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО», а не «ЕГО ІМПЕРАТОРСКАГО» – як у виконанні німецького художника²⁰. Слід зауважити, що титулатура «...Войска вашего ж Императорского величества Запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра Гетман Данило Апостоль» вживалася в документах вже у квітні 1728 р.²¹

Біографія гетьмана німецькою мовою на сторінках альманаху «Die Europäische Fama» з'явилася після його елекції 1 жовтня 1727 р. у Глухові. У життєписі зазначалося про те, що родовід Апостола походив від давнього молдавського боярського роду Катарджі (Catargeu, Catargi)²². Очевидно, що волохів, тобто вихідців із Молдавії чи Волощини, на ті часи у Війську Запорозькому та й у Речі Посполитій загалом було чимало. У 1674 р. до Польщі емігрував один із представників цього роду – маршалок земель молдавських, який на сеймі 1676 р. отримав польський індигенат, тобто урівняння в правах іноземця знатного походження з польським шляхтичем. Цей індигенат «*urodzonogo Apostola obywatela ziemi woloskiej*», виданий 26 квітня 1727 р. у Варшаві

¹⁷ Die Europäische Fama. Leipzig, 1728. T. 315. S. 229.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Ситий І. Сфрагістичні здобутки // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. 2020. Ч. 80 (січень). С. 3–4.

²⁰ Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть. Київ, 2017. С. 171 (таблиця: Печатки гетьманів та Генеральної військової канцелярії).

²¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 41, д. 3568, л. 28–28 об. Опубл.: Пришляк В. З листування Данила Апостола // Український археографічний щорічник. Київ, 2010. Нова серія. Вип. 15. С. 405.

²² Lecca O. G. Familiile Boersti Romane. Bucuresti, 1899. S. 159; Lecca O.-G. Familiile boeresti române / ed. A. Condeescu. București, 2000. S. 215, 217.

польським королем Августом II Данилові Апостолу, засвідчував його шляхетське походження²³. З цього приводу суперечливі здогади викликають інформативні рядки зі щоденника гетьмана в екзилі Пилипа Орлика, в якому він із неприхованою злістю та роздратуванням у 1728 р. занотував, що Д. Апостол – «...миргородський сліпий біс, дійсний ошуканець, волоський хлоп і тому нечесної совісти»²⁴. Онук Данила Апостола, син миргородського полковника Павла Апостола, генеральний хорунжий Данило Апостол (названий так на честь діда) вже за гетьманування Кирила Розумовського 24 травня 1762 р. на доказ свого старожитнього шляхетського родоvodu відзначав: «Представляю при цьому про індигенат покійного прадіда мого Апостола – в оригіналі рукописний атестат, надісланий покійному дідові моему гетьманові Апостолу від Його Величності короля польського Августа другого за підписом руки князя Михайла Чарторийського, підканцлера Великого князівства Литовського, печаті; й покірливо прошу Генеральну військову канцелярію, знявши з цього оригінального королівського атестату точну копію, внести до вказаного списку»²⁵. Тут же долучено копію документа, виданого у Варшаві 26 квітня 1727 р., й засвідчену підписами старолохвицького сотника Василя Лукашевича та старшого військового канцеляриста Осипа Туманського, польською мовою – «такий індигенат уроженого Апостола... мешканця землі волоської, зичливість і вірність якого до нас і Речі Посполитої у багатьох okazіях воєнних проявлена»²⁶.

Таким чином, батько Д. Апостола – Павло Апостол розпочинав свою кар'єру ротмістром у війську князя Яреми Вишневецького ще за Богдана Хмельницького. Згодом отримав у Миргородському полку маєток Хомутець, а пізніше був гадяцьким і миргородським полковником²⁷. З 1682 р. його син Данило, по суті, успадкував їхню родинну традицію полковницького уряду.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 51: Генеральна військова канцелярія, оп. 3, спр. 17013, арк. 15–16 зв. Копія; *Свербигуз В.* Гетьманські студії. Київ, 2009. С. 37.

²⁴ *Коструба Т.* Гетьман Данило Апостол // Літопис Червоної калини. Львів, 1993. Ч. 10–12 (28–30). С. 49. З цього приводу див. *Пришляк В.* Пилип Орлик і Данило Апостол: одностумці чи неприятели? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції “Ad Fontes” до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р., (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року). Київ, 2011. С. 207–215.

²⁵ ЦДАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 17013, арк. 15.

²⁶ Там само.

²⁷ *Die Europäische Fama.* Leipzig, 1728. T. 315. S. 218–219; *Nachricht von der Wahl des neues Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen.* Berlin, 1728. S. 3; *Weber F. Ch.* Des veränderten Ruslandes Dritter Theil die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. Hannover, 1740. S. 147–148; *Крупницький Б.* Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага, 1944. Т. 5. С. 42–46.

Перш ніж стати гетьманом, Д. Апостол майже 45 років був незмінним миргородським полковником. Така довготривала військова кар'єра обумовила немалий досвід і великий авторитет, оскільки у всіх походах під час численних і виснажливих військових виправ, які провадила Російська імперія, повсюди Миргородський полк очолював Д. Апостол. Учасник першого Азовського походу 1693 р., він вдало керував взяттям козаками Кизикермена у 1695 р.²⁸ та долучався до інших численних походів і битв²⁹, під час яких «знатную паче протчих показивал храбрость»³⁰. Гетьман І. Мазепа, як відомо, також подав цареві його вичерпну характеристику: «Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»³¹.

З початком Північної війни, від 1701 р., Апостол виконував обов'язки наказного гетьмана. На чолі майже 17-тисячного козацького війська (Миргородський, Лубенський, Переяславський, Полтавський та два компанійських полки) у складі царської армії «для поиску и промыслу над неприятелем» воював проти шведів у Прибалтиці, Польщі, Білорусі та Литві³². У цій війні козаки і компанійці під орудою Д. Апостола отримували перемоги і поразки. Сам він відзначився в боях у Лівонії, зокрема, під Ерестфером (грудень 1701 р.) та під Варшавою (1705 р.). Навесні 1706 р. шведам усе ж таки вдалося розбити козацький загін (2500 осіб) Д. Апостола під білоруським Клецьком, на південь від Несвіжа. Поразка трапилася великою мірою через командирську нерозторопність російського бригадира Семена Неплюєва, що стояв на чолі 2150 московських драгунів і стрільців. Московит не дослухався слушних порад досвідченого вояка, через що українсько-російський корпус потрапив у шведську засідку на вузькій греблі: «...Даниил Апостол, спешившись легко, в болото впал и копием оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска»³³.

У листі до Стефана Яворського у червні 1721 р. Пилип Орлик згадував слова, з якими із болем та неспокоєм ще 1707 р. у військовому таборі під

²⁸ Die Europäische Fama. Т. 315. S. 220.

²⁹ Дѣйствія прѣзельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... трудом Григорія Грабянки, собранная и самобитних старожиллов свѣдительстви учрежденная. Року 1710. Киев, 1854. С. 255; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев, 1888. С. 43.

³⁰ Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. І. Дзира. 2-е випр. стереотип. вид. Київ, 1971. С. 155.

³¹ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба... С. 10.

³² Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2007. С. 21, 22.

³³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. Киев, 1888. С. 45.

Білою Церквою звертався до гетьмана Івана Мазепи його однодумець і спільник, миргородський полковник Д. Апостол: «Очи всѣхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ такой неволи, то и куры насъ загребуть»³⁴. Із початком затяжної Північної війни Гетьманщина справді опинилася під загрозою ліквідації у ході нових петровських «преоб-разованій».

З нагоди елекції гетьмана Д. Апостола наступного 1728 р. у Берліні побачила світ вже згадувана спеціальна брошура з його біографією. Текстологічний аналіз і порівняння відомостей обидвох життєписів свідчить про їх спорідненість, за винятком окремих уточнень та деталей.

Данило Апостол дав імена двом своїм синам – середульшому і найменшому – на честь двох християнських апостолів. Наймолодший син гетьмана, названий в честь діда Павлом, через два дні після гетьманської елекції, 3 жовтня 1727 р. без виборів прийняв із рук батька майже спадкове полковництво – «чин полковництва миргородского вручен»³⁵. З цього приводу в діаріюші Генеральної військової канцелярії під цим самим числом зафіксовано про те, що «выданъ унѣверсаль Его млѣти Пѣну Павлу Апостолу на чинъ полковничества в полкъ Миргородскій»³⁶. «И тога жъ сину гетманскому, Павлу Апостолу, на мѣстѣ отческом дано полковничество миргородское»³⁷, – відзначив козацький літописець.

Відряджений до Глухова як резидент, таємний радник і міністр Ф. В. Наумов ще в жовтні 1727 р., після елекції, до речі, оголосив «старшине и товариству Полку миргородского, что Ваше Императорское величество в оном миргородском полку на месцу моем все милостивейше указали сину моему Павлу быть Полковником... и тот чин полковничества миргородского и вручен»³⁸. У «Короткому описі Малої Росії» також йшла мова про те, як у Глухові «волними голосами обрали гетмана Данила Апостола, полковника миргородского, в присутствии министрa государева Наумова и даны ему также

³⁴ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. Київ, 1994. Додатки. С. 165; Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського // Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2022. С. 20.

³⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 248: Сенат и сенатские учреждения, оп. 29, д. 1793: Дела Правительствующего Сената по Малороссийской экспедиции с 1728 по 1738 г., л. 641 (у цьому документі йдеться про дату 8 жовтня 1727 р.).

³⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР), ф. І: Збірка О. Лазаревського, № 53762 (Лаз 13/1), арк. 140.

³⁷ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Киев, 1878. С. 312; *Пришляк В.* Миргородський полковник Павло Апостол (1727–1736) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ, 2017. С. 205–224.

³⁸ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 631.

войсковіє клейноти; синъ гетманский Павел Апостол учинен миргородским полковникомъ»³⁹. Призначення було затверджено указом Сенату⁴⁰.

У жовтні 1728 р. за «указом монаршим з тайного верховного совета»⁴¹ середульший син гетьмана Петро Апостол «заочно» став лубенським полковником і утримував полковницький пернач аж до 1757 р. Влітку 1730 р. брати склали присягу в соборній Миколаївській церкві у Глухові⁴². В одному з листів до гетьмана про це, власне, писав канцлер Г. І. Головкін: «двум сыновьям его велено быть полковниками: Павлу – миргородским, Петру – лубенским»⁴³. Обидва брати як полковники «Миргородській Павель Апостоль, Лубенській Петръ Апостоль» внесені до оригінального списку – «виденіа» генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів за 1730 р.⁴⁴

У німецькій біографії 1728 р. згадуються шлюби гетьманичів. Першою дружиною Павла Апостола з 1717 р. була Ганна Херасківна, яка походила зі знатного молдавського роду⁴⁵. Вона померла 14 березня 1732 р.⁴⁶ З її сестрою, до речі, був одружений наблизений до Петра І генерал граф Фома Кантакузин. У січні 1733 р. у Смоленську миргородський полковник Павло Апостол одружився

³⁹ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей, ф. IV, № 811, л. 60; *Пришляк В. В.* Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования.* Санкт-Петербург, 2013. № 2 (14). Июль – декабрь. С. 148.

⁴⁰ *Панащенко В. В.* Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). Київ, 1997. С. 12.

⁴¹ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина.* 1894. Т. XLV. С. 258.

⁴² Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации, ф. 124: Малороссийские дела, оп. 124/1. 1727–1731 гг., д. 30, л. 47, 48–48об.

⁴³ РГАДА, ф. 248, оп. 29, д. 1793, л. 641.

⁴⁴ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów. Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach, sygn. 269 (Krz.): Akta kozackie z lat 1596–1723, str. 1; копія – Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 309: НТШ, оп. 1, спр. 2496, арк. 1; опубл.: *Пришляк В.* Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола: обозний Яків Лизогуб // *Крізь століття: [студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя]*. Львів, 2012. Додаток: [1730 р., Глухів]. Перелік генеральної старшини, полковників та бунчукових товаришів Гетьманщини. С. 592.

⁴⁵ *Оглоблин О.* Гетьман Иван Мазепа та його доба. 3-є вид., доповн. і випр. Нью-Йорк; Київ; Львів, Острог; Торонто, 2003. С. 236.

⁴⁶ *Омельченко В. Д.* Пояснення до фотографій гетьманських речей (добутих зі склепу Д. Апостола 15 травня 1922 р.). Додаток: Епітафії Анни Херасковни // НБУВ. ІР, ф. 278: С. А. Таранушенко, № 985, арк. [1–2]; опубл.: *Розсоха Л.* До історії роду гетьмана Данила Апостола // *Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії країни: Матеріали наук. читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року)*. Полтава, 2005. С. 63.

вдруге зі «смолянкою» – донькою смоленського стольника Миколи Енгельгардта Феодорою⁴⁷. Відомо, що його старші брати Іван і Петро Апостоли також були одружені з представницями саме смоленської шляхти з відомих родин Корсаків і Храповицьких⁴⁸. Натомість «секретнейший» указ Анни Іоанівни російському міністру при гетьмані князю Олексію Івановичу Шаховському від 31 січня 1734 р. стосувався вимоги, аби віднадити українців від престижного і вигідного сватання та родичання зі «смолянами». Водночас указ мав на меті «побуждать их искусным образом приводить в свойство с великороссийскими і сіе содержат секретно»⁴⁹. Смоленська шляхта була здебільшого білоруського походження, поляками чи іншими іноземними мешканцями. Разом з ними у вигляді весільного віна женихи зазвичай отримували селян-кріпаків.

Замолоду з батьком, наказним гетьманом на час російсько-перської війни Данилом Апостолом, Павло брав участь у першому Дербентському низовому поході. Так званий Перський похід Петра I у 1722–1723 рр. на Західний Каспій і Кавказ (територію сучасних Дагестану і Азербайджану) призвів, крім того, до завоювання Північного Ірану⁵⁰. На чолі «с черкаским наказным гетманом» Д. Апостолом українські козаки і компанійці під час походу не лише вели бойові дії з горцями, але й виконували безліч допоміжних робіт, зокрема, забезпечували російську армію підводами і кіньми, розчищали дороги, влаштували переправи через річки Сулак, Буам і Дарбах, підвозили провізію до м. Дербента, будували фортецю св. Хреста тощо⁵¹.

У датованому 15 січня 1723 р. листі зі Сорочинців від миргородського полковника і наказного гетьмана Д. Апостола до російського генерал-адмірала Федора Матвійовича Апраксина міститься жалісливе прохання звільнити його від чергового Низового походу. Д. Апостол писав у листі також про тяжкість і нестатки минулорічної військової кампанії, стверджуючи: «всегда от молодых лѣт моих во всяких походах Его Императорскому влчству служилемъ, однакъ и поневаж теперь при старости лѣт моих изнемогаю уже в силѣ, и весьма толиких трудовъ не возмогу в такъ далекий путь понести, а к тому ж подниматися в тую дорогу з чола не маю на чомъ, ибо в нинѣшним походу такъ отпалем коней, же и не одного з собою назадъ не при-

⁴⁷ Дневные записки Якова Марковича. Москва, 1859. Ч. I. С. 401–402.

⁴⁸ Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы // Русский архив. 1875. № 1. С. 94–95; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник: В 4 т. Киев, 1908. Т. I: А–Д. С. 7–8.

⁴⁹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1329: Именные указы и “высочайшие” повеления Сенату (коллекция), оп. 1, д. 68, л. 41–41 зв.

⁵⁰ Про ці події див.: Курукин И. В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). Москва, 2010; Широкопад А. Б. Каспий – русское озеро. Великий волжский путь. Большая нефть и большая политика. Москва, 2007. С. 70–80; Шкваров А. Г. Петр I и казаки. Санкт-Петербург, 2010. С. 358–365.

⁵¹ Российский государственный архив Военно-морского флота (далі – РГА ВМФ), ф. 233: Канцелярия генерал-адмірала Ф. М. Апраксина, оп. 1, д. 259, л. 152–387.

провадилем»⁵². 20 травня 1723 р. вже з-під Царицина писав, що здав команду «Малороссийского корпуса» капітану Ісакову і лубенському полковнику Андрію Марковичу⁵³.

Зважаючи на деталі родинної біографії Апостолів, імовірно, саме син гетьмана Петро мав безпосередній стосунок (Б. Крупницький все ж виказував сумнів з цього приводу) до німецьких публікацій біографії батька – новообраного гетьмана (General von Klein-Rußland). Хоча видавцем, а, вірогідно, і автором чи перекладачем берлінської брошури того ж таки 1728 р. зазначений Йоганн Андреас Рюдігер (нім. *Johann Andreas Rüdiger*, 1673–1731) – німецький філософ, лікар, радник і лейбмедик саксонського курфюрста. Свого часу він читав лекції з філософії у Галльському і Ляйпцизькому університетах.

Ляйпцизьку біографію Данила Апостола на сторінках «Die Europäische Fama» фактично копіює берлінська брошура та по-своєму доповнюють уривки із третьої частини спогадів німецького (брауншвейзько-ганноверського) посланника Фрідріха Християна Вебера, видані у 1740 р. в Ганновері у книзі під назвою «Das veränderte Rußland» («Перетворена Росія»)⁵⁴. Можливо, Петро Апостол також мав якийсь стосунок не лише до цих двох німецьких біографій 1728 р. Тут, до речі, згадано, що у серпні того року новий цар Петро II подарував Лубенський регімент середульшому синові гетьмана – полковнику Петрові Апостолу⁵⁵. За іншими даними, лубенським полковником він був «пожалован» на гетьманському банкеті у Москві 7 квітня, коли перебував там з іншою козацькою старшиною з нагоди коронації Петра II, а 9 серпня отримав імператорську грамоту з Колегії іноземних справ на цей уряд «с повеленієм» жити у старій російській столиці. Лише влітку 1730 р. його відпустили в Україну⁵⁶.

Данило Апостол, яскравий представник козацько-старшинської еліти в іпостасях багатолітнього миргородського полковника, а на схилі літ – і гетьман Війська Запорозького, упродовж понад півстолітнього правління в Гетьманщині послідовно «вів свою лінію українську»⁵⁷. Усі ці біографічні матеріали трохи відстороненим поглядом, зі сторінок німецьких друків, не лише ілюструють сприйняття козацької України у Центральній Європі, але й увиразнюють добу і доповнюють життєпис цього гетьмана.

⁵² РГА ВМФ, ф. 233, оп. 1, д. 221: Документы и письма к графу Ф.М. Апраксину, л. 45.

⁵³ Там же, л. 47 об.

⁵⁴ *Weber F. Ch. Das veränderte Rußland. Dritter Theil die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaisers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. Hannover, 1740. S. 112–114, 147–148.*

⁵⁵ *Ibidem. S. 148.*

⁵⁶ *Лазаревский А.М. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII в. Апостолы // Русский архив. 1875. № 1. С. 94; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. I. С. 7–8.*

⁵⁷ *Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, 1990. [репринт вид.: Київ; Львів, 1913]. С. 400.*

REFERENCES

1. Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker (1994), 9 – IX, München; Leipzig [in German].
2. Arkhiv vneshnej politiki Rossiyskoj imperii Istoriko-dokumentalnogo departamenta MID Rossiyskoj Federatsii (AVPRI), f. 124, op. 124/1. 1727–1731 gg., d. 30 [in Russian].
3. Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (Biblioteka PAU i PAN w Krakowie). Księgozbiór Krzyżanowskich w Czerpowodach, sygn. 269 (Krz.) [in Ukrainian].
4. Bielikova, H., Chlenova, L.; Aleksandrovych, V. (Ed.) (2005). *Ukrainskyi portret XVII–XVIII stolit.* Katalog-albom. Kyiv: Mystectvo [in Ukrainian].
5. Die Europäische Fama (1706), XXV. Leipzig. [in German].
6. Die Europäische Fama (1728), 315, 217–230. Leipzig. [in German].
7. Dnevnik generalnogo podskarbija Yakova Markovicha (1894). *Kievskaja starina*, XLV [in Russian].
8. Dnevnyje zapiski Yakova Markovicha (1859), I. Moskva [in Russian].
9. Dzhydzhora, I. (1908). *Materialy moskovskoho «Arkhiva Ministerstva Yustytisy» do istorii hetmanschyny.* Zapysky NTSh, LXXXVI, VI, 59–81. Lviv: NTSh [in Ukrainian].
10. Dzyra, Ja. I. (Ed.) (1971). *Litopys Samovydtisia.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Dĕjstvija prĕzelnoj i ot nachala poliakov krvavshoj nebyvaloj brani Bogdana Khmel'nitskogo, getmana Zaporozhskogo, s poliaiki... trudom Grigorija Grabianki, sobrannaya i samobitnikh starozhilov svĕditelstvi uchrezhdennaya. Roku 1710 (1854). Kiev [in Russian].
12. Hetman Danylo Apostol, yoho rol i mistse v istorii krainy: Materialy nauk. chytan (Poltava – Velyki Sorochyntsi, 4 liutoho 2005 r.) (2005). Poltava [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (1990). *Iliustrovana istoriia Ukrainy.* Kyiv [reprint. Kyiv; Lviv, 1913]. [in Ukrainian].
14. Kappeler, A. (1996). *Ukraina v nimetskomovnij istoriohrafii.* *Suchasnist*, 12, 78–85 [in Ukrainian].
15. Kappeler, A. (2020). *Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens von 16. bis 19. Jahrhundert.* Wien; Köln; Weimar [in German].
16. Kappeler, A. (2022). *Vid krainy kozakiv do krainy selian.* *Ukraina na vydnokoli Zakhodu u XVI–XIX st.* / transl. V. Kamianets. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
17. Kostruba, T. (1993). *Hetman Danylo Apostol.* *Litopys Chervonoj kalyny*, 10–12 (28–30), 46–50 [in Ukrainian].
18. Kovalevska, O. (2014). *Zobrazhennia kriz viky: ikonohrafiia kozatskoj starshyny XVII – XVIII st.:* v 2 k., T. 2. Kyiv [in Ukrainian].
19. Kovalevska, O. (2019). *Tajemnyci kozackych portretiv.* Kyiv: Clio [in Ukrainian].
20. Kriz stolittia. Studii na poshanu Mykoly Krykuna z nahody 80-richchia [Per saeculos. Studia in honorem Nicolai Krykun octogenerii] (2012). Lviv: NTSh [in Ukrainian].

21. Krupnytskyi, B. (1942). *Biografija hetmana Danyla Apostola v nimetskomu zhurnali za 1728 r.* Nauk. zb. Ukrainskoho vilnoho universytetu v Prazi, 3, 211–224. Praha [in Ukrainian].

22. Krupnytskyi, B. (1944). *Myrhorodskiy polkovnyk Pavlo Apostol (1618–1678)*. Pratsi Ukrainskoho Istorychno-Filologichnoho Tovarystva v Prazi, 5, 42–46. Praha [in Ukrainian].

23. Krupnytskyi, B. (1948). *Hetman Danylo Apostol i yoho doba (1727–1734)*. Avgsburg: UVAN. Serii: Ukrainiska istoriia. II. Monohrafi, 2 [in Ukrainian].

24. Krupnytskyi, B. (2004). *Hetman Danylo Apostol i yoho doba (1727–1734)* (Ed. V. M. Horobec). Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].

25. Kurukin, I. V. (2010). *Persidkij pohod Petra Velikogo. Nizovoj korpus na beregah Kaspiya (1722–1735)*. [Persian campaign of Peter the Great. Grassroots housing on the shores of the Caspian Sea (1722–1735)]. Moskva: Kvadriga [in Russian].

26. Lazarevskiy, A. M. (1875). *Ocherki malorossiyskikh familiy. Materialy dlia istorii obshchestva XVII – XVIII vv. Apostoly*. Russkiy arkhiv. Moskva, 1, 91–95 [in Russian].

27. Lecca, O. G. (1899). *Familiile Boersti Romane*. Bucuresti [in Romanian].

28. Lecca, O.-G. (2000). *Familiile boerești române* / ed. A. Condeescu. București [in Romanian].

29. Letopis Samovidtsa po novootkrytym spiskam (1878). Kiev [in Russian].

30. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka (LNNB Ukrainy). Instytut doslidzhen bibliotechnykh mystetskykh resursiv. Zbirka hrafiky. № 2748

31. Matskiv, T. (2002). *Shche do graviury Mazepy v liaptsyzkomu zhurnali «Die Europäische Fama» 1706 roku*. Zapysky NTSh, CCXLIII, 522–527. Lviv: NTSh [in Ukrainian].

32. Matskiv, T. (1966). *Graviura Mazepy z 1706 r.* Ukrainskiy istoryk, 1–2 (9–10), 69–72 [in Ukrainian].

33. Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossiyskiy rodoslonyk: v 4 t. (Vol. 1): A–D, 7–8*. Kiev [in Russian].

34. Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefaßter Lebens-Erzehlung aus dem Rußischen gezogen (1728). Berlin [in German].

35. Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. Vernadskoho. Instytut rukopysu (IR NBUV), f. I: Zbirka O. Lazarevskoho, № 53762 (Laz 13/1); f. 278: S. A. Taranushenko, № 985 [in Ukrainian].

36. Nediak, V. V. (Ed.) (2004; 2007). *Ucraina – terra cosacorum / Ukraina – kozatska derzhava: iliustrovana istoria ukrainskoho kozatstva u 5175 fotosvitlynakh*. Kyiv: EMMA; 2-e vyd., dopovn. i dooprats. Kyiv: EMMA [in Ukrainian].

37. Neues allgemeines Künstler – Lexikon (1904). Bd. 1: A – Bloemers. Linz [in German].

38. Ohloblyn, O. (2003). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba* / ed. L. Vynar; I. Hyrych, A. Atamanenko (comp.). New York; Kyiv; Lviv, Ostrog; Toronto: UIT [in Ukrainian].

39. Panashenko, V. V. (1997). *Polkove upravlinnia v Ukraini (seredyna XVII–XVIII st.)*. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].

40. Poltavska bytva 1709 roku v istorychnii doli Ukrainy, Rosii, Shvetsii ta inshykh derzhav: Zbirnyk materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (2009). Poltava; Kharkiv [in Ukrainian].

41. Pryshliak, V. (2010). *Z lystuvannia Danyla Apostola*. Ukrainskyi arkhеohra-fichniy shchorichnyk, Nova serii. 15, 384–413 [in Ukrainian].
42. Pryshliak, V. (2017). *Myrhorodskyi polkovnyk Pavlo Apostol (1727–1736)*. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi, 17, 205–224. Kyiv [in Ukrainian].
43. Pryshliak, V. V. (2013). *Ukrainskoje getmanstvo v roky pravleniya Daniila Apo-stola: obzor arkhivnykh kolleksij dokumentov i materialov Sankt-Peterburga*. Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2 (14), 137–154 [in Russian].
44. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov (RGADA), f. 248, op. 29, d. 1793 [in Russian].
45. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RGIA), f. 1329, op. 1, d. 68 [in Russian].
46. Rossijskij gosudarstvennyj arhiv Voenno-morskogo flota (RGA VMF), f. 233, op. 1, d. 221, 259 [in Russian].
47. Rossijskaya nacionalnaya biblioteka. Otdel rukopisej (RNB, OR), f. IV, № 811 [in Russian].
48. Sauer, B. (1955). *Bernigeroth, Martin. Neue Deutsche Biographie*, 2, 126. Berlin [in German].
49. Sbornik letopisej, otnosiashchikhsia k istorii Juzhnoy i Zapadnoy Rusi (1888). Kiev [in Russian].
50. Shkvarov, A. G. (2010). *Piotr I i kazaki [Peter I and the Cossacks]*. Sankt-Peterburg: Aletеya [in Russian].
51. Shyrokopad, A. B. (2007). *Kaspij – russkoje ozero. Velikij volzhskij put. Bolshaja neft i bolshaja politika [Caspian – Russian lake. Great Volga River Route. Big oil and big politics]*. Moskva: AST; AST Moskva; Hranitel [in Russian].
52. Skochylas, I. (Ed.) (2011). *Ivan Mazepa i mazepyntsi: Istoriia ta kultura Ukrainy ostannoї tretyni XVII – pochatku XVIII st.: nauk. zb.* Lviv: Instytut ukrainskoї arkhеohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy (Lvivske viddilennia); NTSh [in Ukrainian].
53. Sverbyhuz, V. (2009). *Hetmanski studii*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
54. Subtelny, O. (1994). *Mazepyntsi. Ukrainskyi separatyzm na pochatku XVIII st.* / transl. V. Kulyk. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
55. Sytyi, I. (2017). *Kozatska Ukraina: pechatky, herby, znaky ta emblemy kintsia XVI – XVIII stolit.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
56. Sytyi, I. (2020). *Sfragistychni zdobutky*. Znak, 80, 3–4 [in Ukrainian].
57. Tairova-Yakovleva, T. G. (Ed.) (2007). *Getman Ivan Mazepa: Dokumenty iz arkhivnyh sobranij Sankt-Peterburga*. [Documents from archival collections in St. Petersburg]: V 2 v. V. 1: 1687–1705 gg. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta [in Russian].
58. Tairova-Yakovlieva, T. (Ed.) (2022). *Pylyp Orlyk i mazepyntsi. Dzherela*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
59. Thieme, U., Becker, F. (1909). *Künstler Lexikon*, III, 459–460, Leipzig [in German].
60. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). f. 51, op. 3, spr. 17013 [in Ukrainian].
61. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL Ukrainy), f. 309, op. 1, spr. 2496 [in Ukrainian].

62. Weber, F. Ch. (1740). *Das veränderte Rußland*. Dritter Theil die Regierung der Kayserin Catharina und des Kaysers Petri Secundi, und sonst alle vorgefallenen Merkwürdigkeiten in sich haltend. Hannover [in German].

63. Yakovenko, N. (Ed.) (2011). *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ad Fontes» do 300-littia Benderskoi konstytutsii 1710 r.* Kyiv: Pulsary [in Ukrainian].

Volodymyr Pryshliak

Ph.D. (History), Associate Professor (Docent)
of the Department of History of Ukraine and Archeology
Lesya Ukrainka Volyn National University
(Ukraine, Lutsk),
pryshliakv@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

**BIOGRAPHY OF HETMAN DANIEL APOSTOL
IN THE LEIPZIG ALMANAC «DIE EUROPÄISCHE FAMA» IN 1728**

Abstract. The famous German almanac «Die Europäische Fama», published in Leipzig on its pages in the 315 th volume in 1728, contained a rather extensive biography of the newly elected Ukrainian Hetman Danylo Apostol. The almanac describes in detail the procedure for electing a hetman, a long-serving of the Myrhorod Regiment colonel (polkovnyk, 1682–1727) from at the General Military Council in Hlukhiv on October 1, 1727, and his merits. On the title page there is a graphic portrait of the hetman in profile with the image at the bottom of his family coat of arms. This article is based on the historical reconstruction of the biography of the newly elected hetman, the socio-political and military institute of the hetman as a representative of the highest group of Cossack staff officers and the highest elected official of the Hetmanate in the military events and political transformations of the first half of the 18th century. The prosopographic portrait of the hetman in the German-language edition helps to outline his status and place in the ruling social and political hierarchy of the Zaporozhian Host. The probable author of the text of the biography - the editor Johann Rüdiger and the direct relation to this hetman's son Petro Apostol – of the Lubny Regiment colonel (polkovnyk) (1728–1757) are specified. The author of the hetman's portrait and seal was apparently the well-known German engraver Martin Bernigerot. The biography of Danylo Apostol published in a German journal, to some extent, clearly illustrated the perception of Cossack Ukraine in Central Europe in the first half of the 18th century.

Key words: hetman, Zaporozhian Host, Hetmanate, Danylo Apostol, biography, prosopography, historical biography, engraving, German periodicals.

Наукове видання

**Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності,
середньовіччя та раннього модерну**

Верстка *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 8.01.2023 р. Формат 70x100\16
Ум. друк. арк. 39,67. Обл.-вид. арк. 33,2
Наклад 300 прим. Зам. 17. 2022.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту
Історії України НАН України
01001, Київ, Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.